

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzat](#)át.

Закарпаття

1919–2009
років

історія,
політика, культура

Закарпаття 1919–2009 років:
історія, політика, культура

/ україномовний варіант українсько-угорського видання /

Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура

/ україномовний варіант
українсько-угорського видання /

УДК 94 (477. 87) «1919 / 2009»
ББК Т 3 (4 Укр – 4 Зак) 63

Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання / Під ред. М.Вегеша, Ч.Фединець; [Редколег. Ю.Остапеч, Р.Офіцинський, Л.Сорко, М.Токар, С.Черничко; Відп. за вип. М.Токар]. – Ужгород: Видавництво «Ліра», 2010. – 720 с.

У пропонованому виданні системно висвітлюються взаємопов'язані проблеми історичного розвитку Закарпаття в ХХ – на початку ХХІ століття. Для детального ознайомлення подаються матеріали історико-політичного, соціально-економічного, культурно-освітнього життя закарпатців. Автори акцентують увагу на взаємній історичній спадщині українського та угорського місцевого населення краю, а також їхнього сучасного співіснування. Читачам пропонується україномовний варіант першого в історії регіону двомовного (українсько-угорського) масштабного видавничого проекту.

Посібник, виходить у світ за сприяння Благодійного фонду «Розвитку угорськомовної освіти Закарпаття» (Україна), Інституту етнонаціональних досліджень Угорської академії наук (Угорщина), Міністерства освіти і культури (Угорщина), Науково-дослідного інституту політичної регіоналістики Ужгородського національного університету (Україна), Фонду «Рідний край» (Угорщина) і стане в нагоді всім, хто цікавиться сторінками історії Закарпаття.

Керівники редакційної колегії:

ВЕГЕШ Микола, доктор історичних наук,
ФЕДИНЕЦЬ Чілла, доктор філософії

Члени редакційної колегії:

ОСТАПЕЦЬ Юрій, кандидат політичних наук,
ОФЩИНСЬКИЙ Роман, доктор історичних наук,
СОРКО Ласло, кандидат історичних наук,
ТОКАР Маріан, кандидат історичних наук,
ЧЕРНИЧКО Степан, кандидат філологічних наук

Рецензенти:

АБЛЮНЦІ Балаж, доктор філософії (Університет ім. Л. Етвеша, Будапешт),
ДЬАНИ Габор, доктор Угорської академії наук, член-кореспондент Угорської академії наук
(Інститут історії Угорської академії наук, Будапешт),
КОРОЛЬ Іван, доктор історичних наук (Закарпатський державний університет, Ужгород),
МАРЧУК Василь, доктор історичних наук (Прикарпатський національний університет
імені В. Стефаника, Івано-Франківськ),
ТОВТ Михайло, кандидат юридичних наук (Інституту держави і права
імені В. Корецького Національної академії наук України, Київ)

Усі права захищено. За повного або часткового відтворення матеріалів даної публікації посилання на видання обов'язкове.

Відповідальний за випуск: Токар Маріан

Літературний редактор: Кордонєць Олександр

Переклад окремих частин з угорської мови:

Гулачі Євген, Ковтюк Степан, Фединець Чілла, Черничко Степан

Оригінал-макет підготовлено: ПП «Калонда» (Угорщина)

ISBN

© Інститут етнонаціональних досліджень Угорської академії наук, Будапешт, 2010

© Науково-дослідний інститут політичної регіоналістики
Ужгородського національного університету, Ужгород, 2010

ЗМІСТ

УНІКАЛЬНІСТЬ ЗАКАРПАТТЯ В ЙОГО ІСТОРІЇ	15

РОЗДІЛ І.

ЗАКАРПАТТЯ У СКЛАДІ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ (1919–1939)

1. Розпад багатонаціонального Угорського королівства	23
1.1. Передумови, історичні тенденції (<i>Ласло Сорко</i>)	23
1.2. Структурні кризи Габсбурзької монархії періоду дуалізму (<i>Ласло Сорко</i>)	23
1.3. Можливі сценарії закінчення війни у баченні великих держав (<i>Ласло Сорко</i>)	25
1.4. Територіальні конфлікти і національне самовизначення (<i>Ласло Сорко</i>)	26
1.5. Розпад історичного Угорського королівства і концепція Східної Швейцарії (<i>Ласло Сорко</i>)	27
1.6. Чехословацькі, румунські та югославські військові дії (<i>Ласло Сорко</i>)	29
1.7. Кордони нової Угорської держави (<i>Ласло Сорко</i>)	31
1.8. Угорська Радянська Республіка (<i>Ласло Сорко</i>)	32
1.9. Запрошення Угорщини на Паризьку мирну конференцію (<i>Ласло Сорко</i>)	32
1.10. Трианонський мирний договір (<i>Ласло Сорко</i>)	33
2. Поразка імперського мислення і утворення національних держав	35
2.1. Післявоєнне мирне врегулювання (<i>Степан Віднянський</i>)	35
2.2. Підписання Версальського мирного договору (<i>Степан Віднянський</i>)	37
2.3. На шляху державного самовизначення (<i>Степан Віднянський</i>)	40
2.4. Проблема самовизначення і розв'язання питання про державну приналежність Закарпаття (1918–1919) (<i>Степан Віднянський</i>)	45
2.5. Перемога чехословацького вектора державотворення (<i>Степан Віднянський</i>)	51
3. Умови політичного й соціально-економічного розвитку Закарпаття у складі Чехословацької Республіки	55
3.1. Політична інтеграція до складу Чехословацької держави (<i>Маріан Токар, Чілла Фединець</i>)	55
3.2. Адміністративно-територіальне будівництво (<i>Маріан Токар, Ален Панов</i>)	59
3.3. Господарська політика чехословацької влади та проблеми соціального розвитку (<i>Маріан Токар</i>)	63
3.4. Банківська справа та кредитування (<i>Маріан Токар</i>)	67
3.5. Туризм (<i>Федір Шандор</i>)	69

4. Політичні партії та їхня участь у виборчих процесах.

Громадські організації	73
4.1. Загальні умови становлення парламентської демократії та партійної системи (<i>Маріан Токар</i>)	73
4.2. Етапи розвитку політичних партій у Підкарпатській Русі (<i>Маріан Токар</i>)	74
4.3. Характеристика діяльності партій (<i>Маріан Токар</i>)	75
4.4. Участь партій у парламентських виборах (<i>Маріан Токар</i>)	80
4.5. Громадські організації (<i>Маріан Токар</i>)	89

5. Створення й діяльність угорських національних партій та громадських організацій на Закарпатті

5.1. Загальна характеристика партійного життя угорців (<i>Чілла Фединець</i>)	94
5.2. Регіональні угорські партії (<i>Чілла Фединець</i>)	95
5.3. Загальндержавні угорські партії (<i>Чілла Фединець</i>)	96
5.4. Союз угорських партій (1920–1936) (<i>Чілла Фединець</i>)	100
5.5. Об'єднана угорська партія (1936–1940) (<i>Чілла Фединець</i>)	102
5.6. Громадські організації угорців (<i>Чілла Фединець</i>)	104

6. Автономія і незалежність Карпатської України: події 1938–1939 років ...

6.1. Мюнхенська конференція (<i>Микола Вегеш, Маріан Токар</i>)	107
6.2. Переговори в Комарно (<i>Микола Вегеш, Маріан Токар</i>)	109
6.3. Перший Віденський арбітраж (<i>Микола Вегеш, Маріан Токар</i>)	110
6.4. Діяльність першого крайового уряду (<i>Микола Вегеш, Маріан Токар</i>)	111
6.5. Діяльність другого крайового уряду (<i>Микола Вегеш, Маріан Токар</i>)	114
6.6. Галичина і Карпатська Україна (<i>Микола Вегеш, Маріан Токар</i>)	117
6.7. Політичний режим і вибори до Сойму Карпатської України (<i>Микола Вегеш, Маріан Токар</i>)	120
6.8. Проголошення незалежності Карпатської України (<i>Микола Вегеш, Маріан Токар</i>)	124

7. Культурно-освітній розвиток Закарпаття міжвоєнного періоду

7.1. Освіта і шкільництво (<i>Володимир Задорожний</i>)	127
7.2. Розвиток науки (<i>Володимир Задорожний</i>)	130
7.3. Література краю (<i>Володимир Задорожний</i>)	131
7.4. Театральне мистецтво (<i>Володимир Задорожний</i>)	133
7.5. Музична творчість та живописне мистецтво (<i>Володимир Задорожний</i>)	135
7.6. Містобудування (<i>Володимир Задорожний</i>)	138
7.7. Релігійне питання в Карпатській Україні (<i>Микола Вегеш, Маріан Токар</i>)	139

8. Культура угорців Закарпаття між двома світовими війнами

8.1. Культура закордонних угорців (<i>Чілла Фединець</i>)	141
8.2. Преса (<i>Чілла Фединець</i>)	142
8.3. Освіта і релігійне життя (<i>Чілла Фединець</i>)	146
8.4. Література і музика (<i>Чілла Фединець</i>)	153

8.5. Образотворче та прикладне мистецтво (<i>Чілла Фединець</i>).....	157
Хронологія подій 1914–1939 років (<i>Маріан Токар, Чілла Фединець</i>).....	160
Література.....	172

РОЗДІЛ II. ЗАКАРПАТТЯ У СКЛАДІ УГОРЩИНИ (1939–1944)

1. Державно-правовий статус Підкарпаття	183
1.1. Пал Телекі та питання самоврядування Підкарпаття (<i>Чілла Фединець</i>)..	183
1.2. Адміністративне управління і депутатський корпус (<i>Чілла Фединець</i>)...	189
2. Політико-правові зміни	191
2.1. Окупація та анексія Карпатської України (<i>Роман Офіцинський</i>).....	191
2.2. Регентський комісаріат Підкарпатської території (<i>Роман Офіцинський</i>)	198
2.3. Роль Комісії пропозицій (<i>Роман Офіцинський</i>)	203
2.4. Візити на Підкарпаття керівників високого рангу (<i>Роман Офіцинський</i>)	205
3. Національно-культурна політика	207
3.1. Руські (українці) (<i>Роман Офіцинський</i>)	208
3.2. Німецьке питання (<i>Роман Офіцинський</i>)	211
3.3. Інші національні меншини (<i>Роман Офіцинський</i>)	212
4. Голокост на Підкарпатті	213
4.1. «Єврейські закони» (1938–1942) (<i>Томаш Шторк</i>).....	213
4.2. Депортація в 1941 році (<i>Томаш Шторк</i>)	216
4.3. Гетто і табори смерті (1944) (<i>Томаш Шторк</i>)	217
Хронологія подій 1938–1944 років (<i>Чілла Фединець, Роман Офіцинський</i>)	225
Література	236

РОЗДІЛ III. РАДЯНСЬКЕ ЗАКАРПАТТЯ (1944–1991)

1. Закарпаття у військових операціях. 1944–1945 роки	245
1.1. 4-ий Український фронт і його противник (<i>Роман Офіцинський</i>)	245
1.2. «Ахіллесова п'ята». 1-а угорська армія (<i>Роман Офіцинський</i>)	248
1.3. Східно-Карпатська операція (<i>Роман Офіцинський</i>)	250
2. Особливості радянського періоду історії Закарпаття	252
2.1. Загальна характеристика радянського періоду в історії Закарпаття (<i>Роман Офіцинський</i>)	252
2.2. Адміністративні зміни (<i>Роман Офіцинський</i>)	253
2.3. Фіктивні вибори (<i>Роман Офіцинський</i>)	254
2.4. Номенклатура (<i>Роман Офіцинський</i>)	255

2.5. Перші особи (<i>Роман Офіцинський</i>)	258
2.6. Альтернатива. Опозиційний рух (<i>Роман Офіцинський</i>)	262
2.7. Ідеологічні кампанії (<i>Роман Офіцинський</i>).....	267
3. Закарпатська Україна. 1944–1946 роки	271
3.1. Превентивна радянізація (<i>Роман Офіцинський</i>).....	271
3.2. Чехословацька урядова місія (<i>Роман Офіцинський</i>)	273
3.3. Перший з'їзд народних комітетів Закарпатської України (<i>Роман Офіцинський</i>)	274
3.4. Народна Рада Закарпатської України (<i>Роман Офіцинський</i>).....	275
3.5. Прагнення українців сусідніх держав (<i>Роман Офіцинський</i>).....	279
3.6. Переговори і договір про Закарпатську Україну (<i>Роман Офіцинський</i>) ..	280
3.7. Обмін населенням і територіями (<i>Роман Офіцинський</i>).....	282
4. Соціальна і національна політика	284
4.1. Етнічні чистки (<i>Роман Офіцинський</i>)	284
4.2. Примусові роботи (<i>Томаш Шторк</i>).....	286
4.3. Трудова мобілізація у Донбас (<i>Роман Офіцинський</i>).....	290
4.4. Переселенська політика (<i>Роман Офіцинський</i>)	291
4.5. Русифікація (<i>Роман Офіцинський</i>).....	293
4.6. Демографічна динаміка і національна свідомість (<i>Роман Офіцинський</i>)	297
5. Індустріалізація та урбанізація	300
5.1. Прояви економічного прогресу (<i>Роман Офіцинський</i>)	301
5.2. Важливі промислові здобутки (<i>Роман Офіцинський</i>)	303
5.3. Тербле-Ріцька гідроелектростанція (<i>Роман Офіцинський</i>).....	308
5.4. Зростання міст (<i>Роман Офіцинський</i>)	310
5.5. Ужгород і Мукачево як індустріальні центри (<i>Роман Офіцинський</i>)	312
6. Сільське господарство	316
6.1. Аграрна політика Закарпатської України (<i>Роман Офіцинський</i>)	317
6.2. Суцільна колективізація (<i>Роман Офіцинський</i>)	319
6.3. Новації та новатори (<i>Роман Офіцинський</i>)	323
6.4. Природно-економічні зони і провідні галузі (<i>Роман Офіцинський</i>).....	326
7. Держава і церква	330
7.1. Радянська модель секуляризації (<i>Роман Офіцинський</i>)	330
7.2. Утиски Мукачівської греко-католицької єпархії (<i>Роман Офіцинський</i>) ...	332
7.3. Убивство єпископа Теодора Ромжі (<i>Роман Офіцинський</i>).....	335
7.4. Ліквідація греко-католицької єпархії (<i>Роман Офіцинський</i>)	337
7.5. Напівдержавне православ'я та ізгої-протестанти (<i>Роман Офіцинський</i>)	341
8. Освіта і наука	344
8.1. Школи, дошкільні та позашкільні заклади (<i>Роман Офіцинський</i>).....	344
8.2. Угорськомовна освіта та інтернаціоналізм (<i>Чілла Фединець</i>).....	349

8.3. Професійно-технічна і середньо-спеціальна підготовка (<i>Роман Офіцинський</i>)	358
8.4. Ужгородський державний університет (<i>Роман Офіцинський</i>)	361
8.5. Визначні вчені та наукові установи (<i>Роман Офіцинський</i>)	364
9. Література, мистецтво, спорт	367
9.1. «Срібний вік» закарпатської літератури (<i>Роман Офіцинський</i>)	367
9.2. Закарпатська школа живопису (<i>Роман Офіцинський</i>)	372
9.3. Музичні та театральні шедеври (<i>Роман Офіцинський</i>)	377
9.4. Масова культура (<i>Роман Офіцинський</i>)	380
9.5. Спортивний вимір (<i>Роман Офіцинський</i>)	381
10. Угорська література Закарпаття радянської доби	383
10.1. Загальні тенденції (<i>Іван Пенцкофер</i>)	383
10.2. Життєвий і творчий шлях Вілмоша Ковача в 1950–1960-х роках (<i>Іван Пенцкофер</i>)	386
10.3. Пошук самоідентичності в 1970-х роках (<i>Іван Пенцкофер</i>)	387
10.4. Літературно-культурне життя 1980-х років (<i>Іван Пенцкофер</i>)	388
11. Перші некомуністичні об'єднання громадян у 1989–1991 роках	391
11.1. Паростки громадянського суспільства (<i>Роман Офіцинський</i>)	391
11.2. Народний Рух України (<i>Роман Офіцинський</i>)	395
11.3. Масові акції та електоральні здобутки (<i>Роман Офіцинський</i>)	397
11.4. Облога обласної ради у вересні–жовтні 1991 року (<i>Роман Офіцинський</i>)	397
Хронологія подій 1944–1991 років (<i>Роман Офіцинський, Чілла Фединець</i>)	400
Література	416

РОЗДІЛ IV.

ЗАКАРПАТТЯ В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ (ДО 2009 РОКУ)

1. Суспільно-політичні процеси на Закарпатті	429
1.1. Незалежність, референдум, автономія (<i>Юрій Остапець</i>)	429
1.2. Перший період: 1991–1996 роки (<i>Юрій Остапець</i>)	430
1.3. Другий період: 1997–2002 роки (<i>Юрій Остапець</i>)	434
1.4. Третій період: 2002–2004 роки (<i>Юрій Остапець</i>)	439
1.5. Четвертий період: 2005–2009 роки (<i>Юрій Остапець</i>)	443
2. Соціально-економічний розвиток	448
2.1. Основні геополітичні та економічні характеристики (<i>Михайло Лендел, Неля Жулканич</i>)	448
2.2. Промисловість (<i>Михайло Лендел, Неля Жулканич</i>)	450
2.3. Сільське господарство (<i>Михайло Лендел, Неля Жулканич</i>)	452
2.4. Енергетика, транспорт і зв'язок (<i>Михайло Лендел, Неля Жулканич</i>)	453

2.5. Торгівля і зовнішньоекономічна діяльність (Михайло Лендєл, Неля Жулканич)	453
2.6. Інвестиційно-інноваційна діяльність та будівництво (Михайло Лендєл, Неля Жулканич)	454
2.7. Розвиток підприємництва (Михайло Лендєл, Неля Жулканич)	456
2.8. Розвиток соціальної сфери, охорона здоров'я (Михайло Лендєл, Неля Жулканич)	456
2.9. Екологічна політика (Михайло Лендєл, Неля Жулканич)	458
2.10. Туристично-рекреаційна діяльність (Федір Шандор)	458
3. Становлення відносин між Україною та Угорською Республікою	462
3.1. На шляху до порозуміння (Іванна Скиба)	462
3.2. Транскордонне співробітництво (Іванна Скиба)	466
3.3. Навколо пам'ятного знаку (Іванна Скиба)	469
4. Офіційна Угорщина та питання закордонних угорців:	
приклад Закарпаття	470
4.1. Конституційні засади (Оршою Мілован)	470
4.2. Змішана українсько-угорська комісія (Оршою Мілован)	473
4.3. Угорська постійно діюча рада (Оршою Мілован)	474
4.4. Закон про статус закордонного угорця (Оршою Мілован)	475
4.5. Референдум про подвійне громадянство (Оршою Мілован)	476
4.6. Угорські владні консультації (Оршою Мілован)	478
4.7. Форум депутатів Карпатського басейну (Оршою Мілован)	478
4.8. «Закордонні угорці у ХХІ столітті» (Оршою Мілован)	479
4.9. Система підтримки зв'язків з етнічною батьківщиною (Оршою Мілован)	480
5. Демографія та етнічна структура населення Закарпаття: демографічна політика, міграція, трудова міграція	483
5.1. Демографічна ситуація (Йосип Молнар, Стефан Молнар Д.)	483
5.2. Демографічна політика (Йосип Молнар, Стефан Молнар Д.)	486
5.3. Національний склад населення (Йосип Молнар, Стефан Молнар Д.)	488
5.4. Територіальне розміщення етнічних груп (Йосип Молнар, Стефан Молнар Д.)	492
5.5. Рідна мова населення Закарпаття (Йосип Молнар, Стефан Молнар Д.)	497
5.6. Міграція (Йосип Молнар, Стефан Молнар Д.)	500
5.7. Трудові ресурси (Йосип Молнар, Стефан Молнар Д.)	503
6. Етнічні процеси на Закарпатті	504
6.1. До міжетнічної злагоди (Михайло Зан)	504
6.2. Національна історична пам'ять (Михайло Зан)	505
6.3. Національні мас-медіа (Михайло Зан)	506
6.4. Центр культур національних меншин Закарпаття (Михайло Зан)	507
6.5. Національно-культурні товариства (Михайло Зан)	507

6.6. Русинський сепаратизм (<i>Михайло Зан</i>)	511
6.7. Угорський автономізм (<i>Михайло Зан</i>).....	513
7. Політичні об'єднання в Закарпатті	514
7.1. Загальні особливості еволюції партійної системи України (<i>Юрій Остапець</i>)	514
7.2. Партійна структура Закарпаття (1991–2009) (<i>Юрій Остапець</i>)	516
7.3. Етап перший: 1985–1990 роки (<i>Юрій Остапець</i>)	518
7.4. Етап другий: 1990–1996 роки (<i>Юрій Остапець</i>).....	519
7.5. Етап третій: 1997–2002 роки (<i>Юрій Остапець</i>)	520
7.6. Етап четвертий: 2002–2004 роки (<i>Юрій Остапець</i>)	521
7.7. Етап п'ятий: 2005–2009 роки (<i>Юрій Остапець</i>)	523
8. Угорські організації в Україні	531
8.1. Товариство угорської культури Закарпаття (<i>Оршоя Мілован</i>).....	531
8.2. Демократична спілка угорців України (<i>Оршоя Мілован</i>)	535
8.3. Колективні члени Демократичної спілки угорців України (<i>Оршоя Мілован</i>).....	537
8.4. Товариство угорської інтелігенції Закарпаття (<i>Оршоя Мілован</i>)	537
8.5. Асоціації органів місцевого самоврядування (<i>Оршоя Мілован</i>).....	538
8.6. Професійні представницькі організації (<i>Оршоя Мілован</i>)	539
9. Сучасний рівень освіти в Закарпатській області	541
9.1. Система освіти в Україні (<i>Галина Розлуцька</i>)	541
9.2. Дошкільна освіта (<i>Галина Розлуцька</i>)	541
9.3. Загальна середня освіта (<i>Галина Розлуцька</i>)	542
9.4. Професійно-технічна освіта (<i>Галина Розлуцька</i>).....	545
9.5. Вища освіта (<i>Галина Розлуцька</i>)	546
10. Система угорськомовної освіти Закарпаття та деякі актуальні її виклики у 2009 році	548
10.1. Освіта національних меншин (<i>Аттіла Панн З.</i>).....	548
10.2. Демографічні показники – виклики освіті (<i>Аттіла Панн З.</i>)	549
10.3. Правовий стан (<i>Аттіла Панн З.</i>)	552
10.4. Дошкільне виховання та навчання у діаспорі (<i>Аттіла Панн З.</i>).....	554
10.5. Початкова та середня освіта (<i>Аттіла Панн З.</i>)	556
10.6. Вища освіта (<i>Аттіла Панн З.</i>)	564
11. Релігійні організації на Закарпатті у період незалежності України	568
11.1. Православна церква (<i>Віктор Кічера</i>)	569
11.2. Греко-католицька церква (<i>Віктор Кічера</i>)	570
11.3. Римо-католицька церква (<i>Віктор Кічера</i>)	573
11.4. Реформатська церква (<i>Віктор Кічера</i>)	574
11.5. Інші релігійні громади (<i>Федір Шандор</i>)	576
11.6. Неорелігійні напрямки (<i>Федір Шандор</i>)	576

12. Культура, мистецтво, медіа	578
12.1. Державна політика у сфері культури (<i>Роман Офіцинський</i>)	578
12.2. Заклади культури (<i>Роман Офіцинський</i>)	580
12.3. Професійне і народне мистецтво (<i>Роман Офіцинський</i>)	583
12.4. Медійний простір (<i>Роман Офіцинський</i>)	587
12.5. Література (<i>Надія Ферени</i>)	591
13. Угорська культура і література: проблеми, пошуки, здобутки	597
13.1. Пошук нової ідентичності (<i>Іван Пенцкофер</i>)	597
13.2. Творці художнього слова (<i>Іван Пенцкофер</i>)	599
13.3. Розбіжність поглядів у сфері культури в ХХІ столітті (<i>Іван Пенцкофер</i>)	604
Хронологія подій 1991–2009 років (<i>Юрій Остапець, Чілла Фединець</i>)	607
Література	620

РОЗДІЛ V.

МОВНА ПОЛІТИКА НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОГО ЗАКАРПАТТЯ З КІНЦЯ ХІХ – ДО ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

1. Поняття мовної політики	629
1.1. Термінологічне поле мовної політики (<i>Світлана Мельник, Степан Черничко</i>)	629
1.2. Основні етапи мовної політики (<i>Степан Черничко</i>)	630
1.3. Статус мов у різні історичні епохи (<i>Степан Черничко</i>)	630
2. Мовна політика Австро-Угорської монархії: приклад історичного Закарпаття	638
2.1. Етнополітичні процеси та питання державної мови (<i>Чілла Фединець, Андріана Генці</i>)	638
2.2. Основні засади освітньої політики (<i>Чілла Фединець, Андріана Генці</i>)	639
2.3. Державна політика мадяризації (<i>Чілла Фединець, Андріана Генці</i>)	643
3. Мовно-політичні устремління Чехословаччини (1918–1939 роки)	648
3.1. Міжнародно-правовий аспект (<i>Степан Черничко, Чілла Фединець</i>)	648
3.2. Національна політика держави (<i>Степан Черничко, Чілла Фединець</i>)	649
3.3. Мовні орієнтації (<i>Степан Черничко, Чілла Фединець</i>)	655
4. Мовна політика в часи територіальної ревізії (1938–1944)	660
4.1. Склад населення Регентського комісаріату Підкарпатської території (<i>Степан Черничко</i>)	660
4.2. Офіційна двомовність (<i>Степан Черничко</i>)	663
4.3. Питання «русинської» мови та граматики (<i>Степан Черничко</i>)	665

5. Мовна політика Радянського Союзу (1945–1991)	668
5.1. Мовна політика в Радянській Україні (<i>Світлана Мельник, Степан Черничко</i>)	668
5.2. Особливості радянської мовної політики на Закарпатті (1945–1991) (<i>Світлана Мельник, Степан Черничко</i>)	672
6. Мовна політика в незалежній Україні	681
6.1. Соціолінгвістична ситуація незалежної України (<i>Світлана Мельник, Степан Черничко</i>)	681
6.2. Мовна політика в Україні (<i>Світлана Мельник, Степан Черничко</i>)	685
6.3. Характеристика соціолінгвістичної ситуації та мовної політики на Закарпатті (<i>Світлана Мельник, Степан Черничко</i>)	691
Хронологія подій 1918–2008 років (<i>Степан Черничко, Чілла Фединець</i>)	704
Література	709
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	715

УНІКАЛЬНІСТЬ ЗАКАРПАТТЯ В ЙОГО ІСТОРІЇ

«Ми живемо у добу торжества пам'яті. За останні двадцять або двадцять п'ять років всі країни, всі соціальні, етнічні та родинні групи пережили глибинні зміни традиційного ставлення до минулого.

Ці зміни полягають в критичному підході до офіційної історії і відродженні «репресованої історії»; у вимозі повернення конфіскованого в минулому або відновлення того, що раніше придушувалося; в інтересі до «коріння» і генеалогії; пам'ятних заходах і нових музеях; у відкритті архівів для публічного доступу і, нарешті, в ніжній прихильності до спадщини. Світ затопила хвиля спогадів, міцно з'єднавши вірність минулому – дійсному або уявленому – з почуттям приналежності, з колективною та індивідуальною самосвідомістю, з пам'яттю та ідентичністю»

(П'єр Нора)

Закарпаття – це історичний регіон, який знаходиться на межі єднання Північної, Східної та Західної Європи. Його геополітичне розташування внаслідок цього називають унікальним, оскільки край перебуває на перехресті не тільки економічних і торговельних шляхів, а й національно-культурних. Це завжди сприяло багатогранному міжнаціональному та міждержавному співробітництву.

Проблемам історичного розвитку Закарпаття останнім часом приділяється значна увага дослідників. Особливого значення вони набувають у контексті вивчення різноманітних сфер регіональної історії, покликаних уникнути стереотипні помилки, закладені догматичними підходами істориків минулого, політичними замовленнями, особистим суб'єктивізмом тощо.

Суспільно-політична історія Закарпаття ХХ століття є не тільки своєрідною, а й у деякій мірі повчальною. Важливо, що історія доводить бажання місцевого населення впливати на перебіг тогочасних подій. Незважаючи на багату історію, закарпатці тільки у ХХ столітті отримали можливість безпосередньо залучитися до суспільно-політичних процесів у регіоні й спробувати власними силами розбудувати майбутнє.

Саме з початку ХХ століття розпочався реальний і ефективний розвиток Закарпаття. У цей час здійснюються перші спроби політизації закарпатського суспільства, формується нова політична свідомість краян. Впродовж століття регіон пережив цілу низку політичних, економічних, культурно-освітніх змін, які проявилися в процесі різнобічних елементів державотворення, становлення та занепаду різноманітних політичних режимів тощо. Це відображено й на офіційних назвах

історичного Закарпаття, що в тій чи іншій мірі відбивало специфіку політичного розвитку краю: Руська Країна, Гуцульська Республіка, Підкарпатська Русь, Карпатська Україна, Підкарпатська територія, Закарпатська Україна, Закарпатська область. Специфіка суспільно-політичної еволюції закарпатського суспільства полягає в тому, що лише впродовж XX ст. воно було частиною щонайменше семи різноманітних за своєю суттю державних або напівдержавних утворень (Австро-Угорщина, Чехословацька Республіка, Карпатська Україна, Угорщина, Закарпатська Україна, Українська Радянська Соціалістична Республіка, Україна). А це відповідно вимагало адаптацію політичних інститутів краю до вимог тієї чи іншої політичної системи, яка щоразу поглинала досить слабо розвинуті й відносно стабільні крайові політичні підсистеми. Відтак, слід розуміти й вплив трансформаційних процесів на партійні та електоральні системи. Оскільки згадані вище державні утворення мали відмінні одну від одної політичні системи, в межах яких функціонували різноманітні політичні режими, то відповідно різними були й методи формування органів державної та місцевої влади.

Необхідно врахувати історичну своєрідність розвитку регіону, яка впливала на різноманітні політичні зміни за останнє століття. Тому, досліджуючи дану проблему, автори цієї праці виходили із певного аналізу окремих компонентів, які дають можливість об'єктивно змалювати комплексну картину суспільно-політичного розвитку Закарпаття. Символізм політичної історії Закарпаття XX століття в даному випадку полягає також у різкій еволюції, починаючи з відсутності політичних традицій, політичної культури і політичного лідерства, завершуючи сучасними інститутами політичної життєдіяльності.

Отже, у історії Закарпаття XX століття можна виділити декілька етапів. Вони починають еволюціонувати від періоду соціально-економічного й політичного становища краю на рубежі XIX–XX століть до розпаду Австро-Угорщини, закінчення Першої світової війни. Внаслідок політико-правового безсилля та соціальної нерівності жителі краю не мали можливостей ефективно боротися за свої політичні права. Одним із прикладів посиленого політичного гніту щодо місцевого населення з боку панівної нації стало обмеження виборчих прав (високий майновий і освітній ценз), свободи друку, зборів тощо. Крім того, виборчі процеси проходили в умовах жорсткого політичного терору (переслідування, арешти). Участь закарпатців у діяльності загальнодержавних політичних партій, страйках була обмеженою. Найбільшою політичною проблемою очевидно була відсутність політичної еліти. Її роль виконувала національно-культурна інтелігенція (активність просвітителів), котра виконувала важливу функцію в процесі політичної соціалізації громадян.

У цей же час закарпатці перебували у пошуку державно-національної ідентичності. Цей період був ще характерний національно-культурним пробудженням краю. Лише наприкінці Першої світової війни, внаслідок піднесення національно-визвольного руху, посилення боротьби проти війни почалася змінюватися й політична обстановка в регіоні. Відбувалося поетапне зростання національної самосвідомості закарпатців, чому сприяв пошук шляхів національно-державного самовизначення. Участь у політичному самовизначенні закарпатської спільноти безпосередньо брала й закарпатська еміграція.

Процес утворення Чехословацької Республіки покликав мешканців краю активно включитися в суспільно-політичне життя і дав можливість у 20–30-х роках ХХ століття відчути себе справжніми господарями на своїй землі. Після юридичного оформлення закарпатських земель у складі нової держави відчутним стала демократизація суспільно-політичного життя. Здійснювалася поступова еволюція нової державної структури в Закарпатті та його інтеграція в політичну систему Чехословаччини. На практиці почалося становлення нової політичної еліти, представники якої висунули пріоритетне питання боротьби за надання краю дієвої автономії. Чехословацька політична система мала усі характерні риси демократичного суспільства, що перш за все виражалося в дієвості плюралізму, реалізації законодавчих основ, практиці політичного рівноправ'я. Впродовж 20–30-х років ХХ століття прояви політичного плюралізму набули ефекту безпосередньої участі в політичній еволюції держави її громадян. Підкарпатська Русь, як складова частина Чехословаччини, також опинилася в епіцентрі політичних перетворень, отримала внаслідок трансформації політичної системи можливості участі у державотворенні тощо. Процес залучення громадян до державного розвитку проходив через призму представницької демократії, посередниками якої виступали політичні партії. Багатопартійна система, яка мала як позитивні, так і негативні ознаки сприяла більш швидкому залученню народних мас до державної політики. І хоча проблем розвитку краю вистачало, саме в цей час було закладено чимало ментальних ознак закарпатців, які є характерними для них і сьогодні (толерантність, терпимість та ін.).

Особливості національного державотворення Карпатської України кінця 30-х рр. змушують зробити основний акцент на політико-правових засадах. Цей етап став вершиною державотворчих змагань закарпатських українців, які в повну силу заявили про себе як про політичну націю. Скликання Сойму та значення його рішень, зокрема, проголошення незалежності Карпатської України 15 березня 1939 року, обрання президента і міністрів, затвердження державної символіки, вказували на політико-правову основу державного статусу Карпатської України. Проте, несприятливі умови для розгортання державного життя, а також початкові тенденції Другої світової війни загальмували подальші перспективи.

Період відновлення угорської влади (1939–1944) також мав своєрідні умови розвитку в політичній історії Закарпаття. Вони були складними внаслідок воєнізації всієї Європи.

Визначальним, передусім у політико-державній ідентифікації, став етап Закарпатської України (1944–1946). Активізувався рух за возз'єднання з Радянською Україною. Цей період отримав політико-правовий статус напівдержавного (перехідного) організму і назву – Закарпатська Україна. Перший з'їзд Народних комітетів краю прийняв історико-правове рішення – Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. У цей час закарпатці проходили процес адаптації до радянської політичної системи. В складі Радянської України відбулася трансформація адміністративно-політичних елементів та перехід на характерну радянську модель розвитку. На початку 1946 року перехідний статус Закарпатської України був змінений правовим затвердженням її території в складі УРСР і утворенням Закарпатської області з центром у м. Ужгород. З цього часу йде повно-

правне вливання суспільно-політичних інституцій в загальнодержавну радянську політичну систему й аспекти своєрідного суспільно-політичного розвитку Закарпаття втрачають регіональні особливості в порівнянні з іншими регіонами України (1946–1991).

На початку 90-х років XX століття Україна розпочала новий етап свого самобутнього існування. 24 серпня 1991 року було проголошено її незалежність. З цього часу Закарпатська область стала складовою частиною сучасної Української держави. Нового дихання отримали суспільно-політичні процеси. Одночасно почали відроджуватися відомі вже закарпатцям з історичного минулого демократичні інститути і цінності. Було здійснено еволюцію й інших сфер суспільного життя. Закарпаття стало регіоном міжнаціонального спілкування.

Сьогодні Закарпаття – це одна з наймолодших областей України. Вона поділяється на 13 адміністративних районів, має 11 міст, з яких 5 обласного підпорядкування (Ужгород, Мукачево, Хуст, Берегове, Чоп), 19 селищ міського типу, 579 сільських населених пунктів. Територія краю складає 12,8 тисяч квадратних кілометрів. З них близько 80 відсотків – гірська місцевість. За величиною площі Закарпаття посідає передостаннє місце серед 24 областей України. Край розташований на крайньому південному заході держави і межує на північному і південному сході зі Львівською та Івано-Франківською областями, а на півночі, заході і півдні з Польщею (протяжність кордону 33,4 км), Словаччиною (98,5 км), Угорщиною (130 км), Румунією (205,4 км). Таке географічне розташування краю і визначає наявність серед його населення досить великої кількості національних меншин. На сьогодні в області проживають громадяни понад 80 національностей і народностей.

Багатонаціональний склад населення регіону зумовив його поліконфесійний характер. На сьогодні в області зареєстровано понад двадцять релігійних організацій різних конфесійних напрямів і віросповідань. Етноконфесійні спільноти найбільш характерні для єврейського населення, німців, словаків, румунів, угорців. Для них, згідно з власними історичними, етнокультурними та канонічними й обрядовими традиціями, створено нормальні умови і можливості задоволення релігійних потреб. Практично всі їхні релігійні громади забезпечені культовими приміщеннями, в яких богослужіння проводиться рідною мовою.

Потрібно відзначити, що упродовж багатовікового співжиття в Закарпатській області представників багатьох національностей між ними не відбувалося яких-небудь великих непорозумінь. Мирне співіснування національних груп може бути прикладом для інших регіонів не тільки України. Така позиція є традиційною для Закарпаття. І в сучасних умовах незалежної держави владними структурами й громадськими організаціями краю робиться все можливе, щоб національні меншини мали можливість навчатися, спілкуватися рідною мовою, оберігаючи свої традиції та звичаї. Національно-культурні товариства працюють у тому напрямі, щоб громадяни національних меншин у кожному селі й місті знали і пам'ятали свою історію та відомих прогресивних діячів свого народу. Тому з кожним кроком утвердження стабільності Української держави самоутверджуються і права національних меншин. Демократичність суспільства в останні роки сприяла зростанню етнічної самосвідомості національних груп, їхньому культурному відродженню,

мовному самофункціонуванню, спілкуванню й групуванню. Представники національних меншин регулярно беруть участь у державному управлінні областю.

Не останню, а подекуди й головну роль в реалізації культурно-національних та освітньо-виховних прав національних меншин відіграють національно-культурні організації краю. Головною метою їхньої діяльності є відродження і розвиток етнічної культури, рідної мови, духовне та національне збагачення тощо. За їхньою ініціативою створюються національні театри, школи, центри, проводяться фестивалі та мистецькі конкурси.

Загалом діяльність національно-культурних товариств етнічних меншин в Закарпатті спрямована на подальше утвердження гарантованих Конституцією та іншими державними актами України прав та свобод представникам національних меншин, задоволенню їхніх освітніх, культурних інтересів та духовних потреб. Більше того, вони є найзацікавленішими суб'єктами в освітньо-виховному процесі кожної етнічної групи, а тому намагаються впливати на міжетнічну ситуацію, на її стабільність і взаємоповагу, яка властива всім національним спільнотам, що проживають в Закарпатті.

Авторський колектив пропонованого видання спробував системно висвітлити взаємопов'язані проблеми історичного розвитку Закарпаття від 1919 до 2009 року. Остання хронологічна межа співпала з політичними змінами напередодні виборчих процесів в Україні та Угорщині. Для детального ознайомлення авторами подаються цікаві матеріали історико-політичного, соціально-економічного, культурно-освітнього, духовного життя закарпатців. Автори акцентують увагу, зокрема на взаємній історичній спадщині українського та угорського місцевого населення краю, а також на ключових елементах їхнього сучасного співіснування. Тому й зміст книжки побудований у контексті висвітлення, насамперед, українсько-угорської історії краю, що покликане ще більше зблизити дружні народи.

Варто зазначити, що це перший в історії регіону двомовний масштабний видавничий проект. Колективна праця одночасно виходить у світ українською та угорською мовами. Це є результат важкої праці українських та угорських учених, котрим, вочевидь уперше вдалося знайти компроміс і дійти спільної думки з багатьох питань історії взаємних відносин. Тому й не дивно, що автори намагалися відповідально підійти до даного дослідження. І ми переконані, що така співпраця матиме успішне продовження в майбутньому.

Микола ВЕГЕШ,
Чілла ФЕДИНЕЦЬ,
Маріан ТОКАР,
Юрій ОСТАПЕЦЬ

РОЗДІЛ І.

ЗАКАРПАТТЯ У СКЛАДІ
ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ
(1919–1939)

1. РОЗПАД БАГАТОНАЦІОНАЛЬНОГО УГОРСЬКОГО КОРОЛІВСТВА

1.1. Передумови, історичні тенденції

Через 90 років після розпаду монархії Габсбургів історики все частіше усвідомлюють те, що не можна реконструювати і зрозуміти історичні передумови трансформації національних держав після Першої світової війни на просторі між Німеччиною і Росією, а також тенденції розвитку другої половини XIX століття, не знаючи передісторії розбудови національних спільнот, які тут утворилися. Для багатьох монархія Габсбургів була «тюрмою народів», але в той же час, безперечно, відіграла і позитивну роль для численних національних рухів, постійно розширюючи суспільну базу для культурних і економічних процесів.

У результаті австро-угорського й австро-польського компромісів 1867 року, а також угорсько-хорватського компромісу 1868 року утворився дуалістичний і субдуалістичний державний устрій, який у регулюванні національних питань зі своєю Ціслейтанською та Транслейтанською асинхронністю і амбівалентціями виявився водночас як спонукаючим, так і гальмуючим фактором.

1.2. Структурні кризи Габсбурзької монархії періоду дуалізму

Оттокар Чернін – останній міністр закордонних справ Австро-Угорської монархії – у своїх мемуарах на початку 1920-х років з приводу можливих шляхів розпаду монархії писав: «Не можу сказати, яким чином відбувся б розпад монархії, якщо б нам вдалося уникнути війни. Очевидно, не так жахливо, як це трапилося внаслідок теперішньої війни. Очевидно, повільніше і напевно без того, щоби вир війни поглинув разом із нами увесь світ. Ми змушені були загинути. Яким чином – могли обрати самі. Ми вибрали найжахливіший спосіб».

На межі XIX–XX століть угорську політичну еліту більше цікавили проблеми модернізації і «мадяризації», ніж смертні примари Кakanії (саме так назвав літературний прообраз Австро-Угорської монархії австрійський письменник Роберт Музіль у своєму романі «Людина без властивостей» за титулом правителя «Kaiser und König», скорочено «K. u. K.»). Наприклад, їх цікавив розвиток провінційного Пешт-Буди, яке перетворилося у шосте найбільше місто тогочасної Європи – Будапешт; помпезність, якою супроводжувалося святкування тисячоліття переселення угорців у Карпатський басейн; ефективні економічні результати індустріалізації, що розгорталася окремими острівцями у північних словацьких, трансільванських, банатських, центральних угорських регіонах, а також показники нібито зростаючої асиміляції. Поряд із цим Іштван Тісо, харизматичний прем'єр-міністр Угорщини в перші місяці війни визнав: протягом довгого часу його мучили думки, що «ця монархія й угорська нація в ній приречені на загибель, тому що Господь Бог хоче загубити того, у кого

відібрав розум. Однак в останні кілька років справи почали кращати, а нові й нові відрадні події пробуджували сподівання, що світова історія нас ще не списала».

В історії Габсбурзької монархії, у період існування дуалістичної Австро-Угорщини, зокрема в епоху правління Франца Йосипа у 1848–1916 роках, держава, в якій проживало 11 національностей (австро-німці, угорці, італійці, чехи, поляки, хорвати, словаки, серби, словенці, румуни, русини-українці, багато інших етнічних і релігійних громад), зіткнулася з різноманітними екзистенціальними кризами.

Пережити революційну кризу 1848–1849 років монархія змогла лише за допомоги Росії; ціною за поразку в 1859 році в П'ємонтській та в 1866 році у Пруській війні стала втрата Ломбардії та керівної ролі в Німецькому союзі. Наслідком цих подій став австро-угорський «компроміс» та відмова від ідеї єдиної централізованої імперії. Балканські кризи 1876–1878 та 1907 років вдалося пережити завдяки окупації, а точніше анексії Боснії-Герцеговини. Врівноважувати постійні конституційні кризи, внутрішнє напруження, крім частих змін урядів і міністрів, вдавалося ще й завдяки відносно гнучкій системі конституційного права неоабсолютизму, тобто дуалізму, суспільним та господарським модернізаційним досягненням монархії.

Незважаючи на це все, з 1849 і аж до останнього року Першої світової війни з локальних, регіональних національних конфліктів не виникало такого протистояння, що стало б некерованим і загрожувало би існуванню монархії. Разом із тим чеська, східно-галицька, хорватська боротьба за мову, словенська та словацька боротьба за школу, емансипаційні намагання трансільванських, східно-угорських, бачківських і банатських румунів, сербів вказували на те, що національні рухи і без зовнішніх конфліктів можуть поступово змінити співвідношення сил у монархії. Суперечки православних румунської і сербської церков навколо питання про «національні автономії» теж постійно додавали напруги у протистоянні національних рухів й австро-угорської адміністрації. Будапешт вважав, що політика поступок у мовних, шкільних питаннях у Транслейтанських «австрійських» провінціях, введення загального виборчого права, моравський пакт 1905 року стали значними кроками в напрямку національної емансипації. З іншого боку, на схід від річки Лайти, в країнах, які належали до Святостефанської корони, – на території Угорщини, Далмації, Хорватії, Славонії – посилюлася асиміляційна політика. За час другого, «воєнного уряду» Іштвана Тісо в 1913–1917 роках проявилися ознаки змін у національній політиці Угорського королівства: в системі укладання румунського, словацького національних пактів, у спробах реорганізації та реформування руських земель після російського вторгнення в листопаді 1914 року.

Напередодні Першої світової війни балканські воєнні конфлікти, що перекроїли політичну карту півострова, у всякому разі вже вказували на те, що національні питання, які чекають на своє вирішення, можуть призвести до глибокої кризи в імперії. І насправді саме цим накопиченим конфліктним потенціалом у питанні національного устрою можна пояснити той факт, що Перша світова війна для монархії починалась як превентивна, покликана гарантувати єдність імперії, а з весни 1918 року перетворилася на смертельну битву за збереження монархії.

Починаючи з 1848 року, національне питання, яке проявилось у формі боротьби за етнополітичний характер монархії, перетворилося в одне з найважливіших.

Посилення намагань до єдності німців, італійців, південних слов'ян, поляків, чехословаків та угорців стало для монархії ще небезпечнішим, ніж раніше, тому, що невірність національних вимог була водночас фактором внутрішнього і зовнішнього політичного військового ризику. Уряді конституційних реформ з'являлися різноманітні пропозиції для вирішення цих структурних кризових явищ.

1.3. Можливі сценарії закінчення війни у баченні великих держав

Коли в січні 1918 року став відомий проект американського президента Вудро Вільсона про повоєнне влаштування світу (т. зв. «14 пунктів президента Вільсона»), багато хто думав, що Сполучені Штати, вимагаючи для народів Габсбурзької монархії лише автономії, бажають зберегти Австро-Угорщину. Але через півроку, провівши консультації з керівництвом Франції та Великобританії, американський уряд вирішив підтримати надані чесько-словацькі (Томаш Гарік Масарик) та польські (Ігнацій Ян Падеревський) державотворчі намагання, об'єднавчі південнослов'янські рухи, керовані Анте Трумбічем, Франьо Супілом та Ніколою Пашичем, а також великорумунський рух, керований Іоном Братіану. 28 червня 1918 року американський уряд офіційно заявив про свою підтримку намагань до незалежності усіх слов'янських народів монархії. А лондонський та паризький уряди в червні-липні 1918 року де-факто визнали «пригноблені народи» монархії воюючою союзницькою стороною. В останній місяць війни керівництво Антанти не заважало юридично визнати ні Австрію, яка проголосила свою незалежність, ні існування як незалежної держави відокремленої від неї 16 листопада Угорської Народної Республіки. Це тривало аж до підписання мирного договору.

Угоду про перемир'я переможці усіляко намагались укласти з цілісною Габсбурзькою монархією, щоби існувала можливість висунути до країн-спадкоємниць, яких буде визнано винуватцями у розв'язанні світової війни, територіальні претензії та вимоги про сплату репарацій. Президент Вільсон прохання монархії про перемир'я 18 жовтня відхилив, зазначивши, що через його проект національних автономій, проголошений у січні 1918 року, історія вже переступила. Американський уряд разом із військовими союзниками з осені 1918 року наполягав на забезпеченні об'єднавчих прав та на здійсненні державотворчих планів чехословацького, південнослов'янських, польського народів. Американський президент 8 листопада визнав право румунської нації на об'єднання, та правомірність претензій Румунського королівства щодо Трансільванії та територій Угорщини, де румуни складали більшість населення.

Після важких поразок на балканському, італійському і західному фронтах угоду про перемир'я Габсбурзька монархія підписала 26 жовтня 1918 року в Падуї, Німеччина ж – 11 листопада. Окрему угоду про перемир'я щодо Угорщини спробувала укласти угорська делегація, яка відбула до Белграда 11 листопада 1918 року, на чолі з прем'єр-міністром Міхаєм Каройі. У Белграді вдалося домовитися з французьким генералом Франше д'Еспере про умови завершення військових дій для Угорщини. Підписану через два дні Белградську конвенцію чинним документом вважала тільки Угорщина. Угода про перемир'я, яка б де-факто стала міжнародним

визнанням самостійної Угорської держави, виявилася неприйнятною ні для центральних держав, ні для зацікавлених сусідніх країн. Через це міжнародна правосуб'єктність Угорщини в критичній ситуації перед початком мирної конференції і надалі залишилася під питанням.

Наприкінці Першої світової війни на території історичної Угорщини не було жодних чужоземних військових сил. Але з проривом балканського фронту військовий наступ як з боку румунів і південних слов'ян, так і з боку чехословаків став безпосередньою загрозою. Добре озброєна сербська армія на територію Угорського королівства вступила на початку листопада, румуни – 13 листопада, а перші підрозділи проголошеної 28 жовтня Чехословаччини – 8 листопада. Австро-угорські збройні сили, які раніше здатні були контролювати військову ситуацію в цьому регіоні, розпалися, а новосформовані австрійська та угорська армії довгий час не могли належно протистояти цим військовим операціям.

1.4. Територіальні конфлікти і національне самовизначення

Крім того, що Перша світова була війною гігантських битв, затяжних окопних боїв із величезною кількістю людських жертв, вона ще й була надзвичайно активним пропагандистським та дипломатичним чинником. З самого початку в Східно-Центральноєвропейському регіоні основним питанням стало самовизначення та державотворчі намагання ненімецьких і неугорських націй, які проживали на території Австро-Угорської монархії.

На принципі національного самовизначення наголошував і вождь Жовтневої більшовицької революції 1917 року в Росії В. І. Ленін. Саме на цій підставі і, безперечно, під впливом поразки у війні він визнав право Фінляндії, а також інших прибалтійських народів на самовизначення і відокремлення. Американський президент Вільсон на початку 1918 року головним принципом післявоєнного упорядкування Східної та Центральної Європи теж вважав національне самовизначення. Але практичне впровадження принципу національного самовизначення було тісно пов'язане з повоєнним співвідношенням сил, із реалізацією дипломатичних, політико-економічних мирних цілей держав-переможниць і їх союзників.

З літа 1916 року Париж підтримував ревізіоністські і державотворчі намагання слов'янських націй і румунів монархії. Французька політика, яку проводили прем'єр-міністр Жорж Клемансо і міністр закордонних справ Стефан Пішон, разом з антинімецьким слов'янсько-румунським блоком, а також створення німецько-російської буферної зони мали на меті ізолювати Берлін. Після капітуляції Німеччини та Австро-Угорщини Франція вважала, що настав час для того, щоб за допомогою утворених на території монархії союзних держав-спадкоємниць створити такий державний устрій, який перешкоджав би поновленню гегемоністичних намагань Німеччини в Європі.

Найбільшою проблемою принципу національного самовизначення були надмірні територіальні претензії новостворених держав. Чехословаччина, наприклад, із самого початку претендувала на Судетські землі, де проживало 3 млн. німців, які врешті й отримала. З територій історичної Угорської держави вона отримала

населені переважно словаками землі, але крім цього, Чехословаччина висловила претензії і на північно-угорську територіальну смугу, де проживало 1,2–1,6 млн. угорців, що складали тут більшість населення. Врешті-решт, чехам дісталися лише угорські території, розташовані північніше від лінії Дунай-Іпель, де в 1920 році проживало близько 800 тисяч угорців.

Прага разом із Королівством сербів, хорватів і словенців наполягали також на виділенні коридору на шкоду Угорській та Австрійській державам. Але на це мирна конференція не погодилась. Румунія трактувала принцип національного самовизначення також доволі специфічно. Від Угорщини вона вимагала для себе всю територію Трансільванії, усі східно-угорські території, де румуни супроти угорців, саксонців і швабів ледь складали більшість. А згідно з таємною угодою 1916 року Бухарест формував претензії і на інші території, що простягалися аж до самої Тиси і були заселені у більшості угорцями.

1.5. Розпад історичного Угорського королівства і концепція Східної Швейцарії

З листопада 1918 по березень 1919 року чехословацькі, румунські і югославські війська окупували всі ті території Угорського королівства, які через рік, 4 червня 1920 року, Тріанонський мирний договір передав цим державам на підставі міжнародного права. Знаходячись в умовах майже цілковитої військової і дипломатичної ізоляції, Угорщина змушена була прийняти невідгідні для себе територіальні рішення Мирної конференції. Внаслідок цього територія Угорщини поступово зменшувалась, а держава, оточена переважаючими силами супротивника, опинилася у дуже скрутному становищі. До цього треба додати, що уряд М. Каройі погано оцінив свої можливості, реальну силу міжнародного повоєнного пацифізму, мирні плани держав-переможниць, шанси на збереження єдності держави, або хоча б тих територій, де угорці складали більшість. Після демобілізації солдат, що повернулися з фронтів Першої світової війни, уряд намагався організувати власну армію, але безрезультатно. Він був неспроможним витіснити і зупинити як організований Комуністичною партією Угорщини більшовизм, так і націоналістичні рухи крайніх правих сил.

Через постійні територіальні втрати уряду не вдалося підготувати парламентські вибори, які планувалося провести на основі загального виборчого права. Систематичне надходження нот Антанти, постійне просування армій сусідів углиб території, внутрішня роз'єднаність не дали змоги сформувати боєздатні великі військові підрозділи, які були б спроможні на серйозне протистояння хоча б на територіях, де угорці складали більшість населення.

Угорські уряди Міхая Каройі, а пізніше Дейнеша Берінкей доручили Міністерству з питань національної політики, очолюваному Оскаром Ясі, підготувати угоди з національними рухами про забезпечення внутрішнього (в межах Угорщини) права на самовизначення угорців, які проживають у національних регіонах. Оскар Ясі, якому було доручено «провести підготовку самоврядування неугорських націй, що проживають в Угорщині», спирався на стратегію пацифізму Міхая Каройі, який

розраховував на підтримку Антанти. Для цього він наполягав на підготовці мирної угоди, а перед Мирною конференцією працював над створенням такого перехідного устрою, метою якого було б перетворення Угорщини в конфедеративну державу на зразок США або Швейцарії. Цими кроками угорський уряд хотів задекларувати, що конфлікт можна вирішити не шляхом створення кількох національних держав і відбиранням території в Угорщини, а шляхом федералізації держави, а в гіршому випадку – визначенням етнічних кордонів, що дало б можливість зберегти території, де більшість населення складали угорці.

Ясі і його співробітники розробили кілька концепцій. Одна із них – проект облаштування кантонів – пропонувала провести обмін населення в межах усієї адміністративної території Угорщини; планувалося створити угорські кантони та кантони, де більшість складали б інші національності, кантони великих міст (наприклад, Будапештський, Дебреценський, Кошицький та ін.), регіональні кантони (наприклад, Балатонський). Іншою концепцією-пропозицією пробували визначити порайонно – у Верхній Угорщині та Підкарпатті – вздовж угорсько-словацького та угорсько-руського мовного кордону – ареали нацменшин, намагаючись таким чином окреслити територіальну протяжність словацької та руської національних автономій.

Наполягаючи на утворенні в Трансільванії – подібно до Швейцарії – румунських, угорських, німецьких та змішаних кантонів, а також пропонуючи спільне угорсько-румунське управління Трансільванією, уряд намагався сформувати прийнятну для всіх базу для угорсько-румунських переговорів, які мали відбутись 13–14 листопада в м. Арад. Однак делегація Трансільванської Румунської Народної Ради, очолювана Юліу Маніу, обидві пропозиції угорської сторони відхилила.

На початку грудня в Будапешті угорський уряд обіцяв делегації Словацької Народної Ради та Мілану Ходжі, делегованому Чехословаччиною до угорської столиці, широку автономію. Після провалу переговорів угорський міністр оборони Альберт Барта і Мілан Ходжа 6 грудня 1918 року узгодили демаркаційну лінію, що пролягла по мовному кордону. Узаконити вдалося лише автономію Підкарпаття (Руської Крайни) (Народний Закон № X 1918 року). Міністерство з питань національної політики вимагало гарантії повної рівноправності для угорців, котрі проживають у національних регіонах. До прийняття рішень Мирною конференцією О. Ясі своїми переговорами, ініціативами, прискорюванням домовленостей, з одного боку, хотів створити тимчасову систему урядування, а з іншого – забезпечити можливість урегулювання питань на основі взаємних угод.

Румуни намагалися радикально перешкоджати будь-яким рухам, які стосувалися самовизначення угорців Секейщини або Трансільванії. З самого початку вони намагалися обмежувати роботу Трансільванської Угорської Народної Ради на чолі з Іштваном Апаті, яка тісно співпрацювала з міністерством О. Ясі. Після окупації румунами Коложвара (Клуж-Напока) Апаті заарештували та всіляко перешкоджали роботі Трансільванської Угорської Народної Ради, а потім створеного замість неї Східноугорського головного комісаріату. У січні 1919 року Головну трансільванську угорську цивільну і військову адміністрацію було ліквідовано.

Міністерство з питань національної політики певний час підтримувало рух за створення самостійної Секейської Республіки, який очолювали Елек Бенедек,

Дюла Д'єрфі, Бенедек Янчо і Вілмош Надь, а також іншу, керовану трансільванськими аристократами (Міклошом Банфі, Іштваном Бетленом, Лайошем Ловці, Палом Телекі, Габором Угроном), Секейську Народну Раду. Після невдалих арадських переговорів та просування румунів в Трансільванії першочерговою метою стало збереження територій на захід і північ від річки Марош. У зв'язку з цим у декларації, прийнятій 28 листопада на Секейських зборах у Марошвашаргелі (Тиргу-Муреш), головною метою вже було визначено збереження цілісності Угорської держави.

Організація під керівництвом Отто Рота, яка боролася за проголошення самостійної Народної Республіки Банат у Темешварі (Тімішоара), була розігнана командуванням введених на територію Баната румунських і югославських військ, котрі, до речі, протистояли і між собою. Збройні сили Румунії просувалися, не дотримуючись ні умов Белградського перемир'я, ні визначеної пізніше Трансільванської демаркаційної лінії Бертело-Апаті, і лише завдяки протидії Секейської дивізії просування румунських військ біля села Чучі на кілька тижнів зупинилося.

3 січня 1919 року уряди, очолювані Міхаєм Каройі та пізніше Дейнешем Берінкеї, визнали пацифістську поведінку помилковою і проголосили підготовку до активної оборони країни. Але збереження окупованих сусідами територій на цей час стало вже ілюзією, як і здійснення політики національного самовизначення неугорських народів, які проживають в Угорщині.

1.6. Чехословацькі, румунські та югославські військові дії

Перші малочисельні підрозділи румунської армії перетнули угорський кордон 12 листопада 1918 року. Спочатку угорський уряд рішуче виступив проти румунів. У Трансильванію було направлено три бронепоезди. Каройі звернувся з приводу вторгнення чужих військ у країну до президента Вільсона.

2 грудня 1918 року – на наступний день після Дюлафегерварських (Дюлафегервар – м. Алба-Юлія) Національних Зборів, на яких було проголошено об'єднання Румунії – генерал Франше д'Еспере за згодою французького прем'єр-міністра Ж. Клемансо дозволив порушити визначену в Белградській угоді про перемир'я демаркаційну лінію по річці Марош, що й відбулося 18 грудня. Угорське командування намагалося укріпити внутрішні позиції в Трансильванії, в першу чергу – Коложвар (Клуж-Напока), але проти румунської армії, яка мала наказ окупувати всю Трансильванію, не змогло виставити достатньої кількості військових підрозділів.

Усвідомлюючи, що белградська конвенція не діє, уряд М. Каройі за посередництва підполковника Ф. Вікса просив ввести французькі війська до дев'яти найважливіших трансільванських міст, щоб таким чином забезпечити угоду про перемир'я.

22 грудня 1918 року в Коложварі відбулися збори трансільванських угорців, які «в межах цілісної і непошматованої Угорщини» вимагали «для кожної нації, що тут проживає, повну рівноправність, свободу і самоврядування». Румунська армія під командуванням Константина Некулче просувалася без перешкод і 24 грудня 1918 року захопила Коложвар. Через три дні генерал оголосив у місті надзвичайний стан і заборонив проведення будь-яких зборів.

Іштван Апаті, голова Східно-угорського головного урядового комісаріату, в передостанній день 1918 року підписав в Коложварі угоду з генералом Генрі Бертело, призначеним французьким урядом командуючим союзними військами в Румунії, про нову демаркаційну лінію, яка пролягала біля Надьбани (Бая Маре), Коложвара (Клуж-Напока), Деви. Командування румунських військ після від'їзду Г. Бертело ліквідувало Східно-угорський головний урядовий комісаріат – вищу владну інстанцію угорського уряду в Трансільванії, а І. Апаті заарештували. Призначеного на його місце Головного урядового комісара Еміла Грандпієра 28 січня усунули з посади, остаточно ліквідувавши цим урядовий комісаріат. Того ж дня на керівні посади міста призначили румунських чиновників.

Солдати секейських та трансільванських угорських полків відмовилися скласти зброю. З них, а також із добровольців окупованих румунами секейських жуп була сформована Секейська дивізія, яка спочатку нараховувала 2 тисячі чоловік. Дивізією та іншими угорськими трансільванськими підрозділами командував Карой Кратохвіл, військовий керівник Трансільванії. Кількісний склад підрозділів колишніх гарнізонів, національної гвардії та Секейської дивізії досяг 10–12 тисяч. У січні 1919 року Секейській дивізії під командуванням Кратохвіла вдалося біля Бучі зупинити румунську армію.

Угорці Верхньої Угорщини, які проживали в північній частині історичної Угорської держави вздовж словацько-угорської мовної межі, не маючи ніяких традицій існування окремої провінції, протягом зими 1918–1919 років після кількох спроб протистояння у більшості випадків пасивно спостерігали за просуванням малочисельних, але добре організованих чехословацьких військових сил. У грудні 1918 року була розпочата тримовна – словацька, німецька, угорська – ініціатива про проведення референдуму, але вона закінчилася безрезультатно. У лютому 1919 року в багатьох місцях населення протестувало проти приєднання краю до Чехословаччини. Серед противників приєднання були і німці зі Спішу, які планували створити самостійну Спішську Республіку.

Місцеві акції протесту, які виникали в січні 1919 року на переданих Чехословаччині угорських територіях, легко придушила чехословацька армія, сформована з підрозділів чеських і словацьких легіонерів, що повернулись з італійських фронтів. Вавро Шробар, повновладний міністр Словаччини, 3 лютого 1919 року перемістив свою резиденцію із Жилини в Пожонь (Братислава), щоб там створити новий адміністративний центр країни. На знак протесту проти переселення Шробара в Пожонь (Братислава) словацьку залізницю паралізував загальний страйк, який зініціювали німецькі та угорські соціал-демократи. Найбільш масштабною акцією протесту проти від'єднання від Угорщини територій, де більшість складали угорці, без проведення референдуму був загальний страйк угорських залізничників і листонош, котрі потрапили під державний контроль Чехословаччини.

Через відмову у співпраці з новим урядом і підтримку страйку залізничників і листонош у місті склалася дуже напружена ситуація. 12 лютого 1919 року жителі Пожоні (Братислава) організували мітинг протесту, багатьох учасників якого солдатів чехословацького патруля розстріляли. Після військового інциденту, внаслідок якого загинуло сім осіб і було важко поранено 23 особи, Шробар приступив до

демадьяризації Братислави й усієї Словаччини. Зокрема, було заборонено діяльність угорського університету в Пожоні (Братислава). Угорсько- та німецькомовні написи у місті було замінено на словацькі, угорських службовців звільнено з посад.

Серед угорських мирних нот можна знайти протестні заяви угорців Банату і Бачки – територій, які вимагали для себе південні слов'яни, а також заяву угорського населення території, яку вимагала Австрія. Останній заперечував австрійські територіальні претензії, правомочність яких австрійці аргументували необхідністю постачання Відня, та вимагав призначення референдуму на спірних територіях.

1.7. Кордони нової Угорської держави

Після попередніх домовленостей держав-переможниць 18 січня 1919 року в Парижі розпочало свою роботу перше пленарне засідання мирної конференції за участі представників держав-переможниць, союзницьких та асоційованих країн. У роботі конференції, яка була добре організована і мала безпрецедентну в світовій історії велику кількість учасників, не змогли взяти участь представники переможених держав, хоча першочерговою метою конференції було укладення мирного договору з переможеними країнами, насамперед з Німеччиною. Їхніх представників у Париж запросили лише для отримання готових проектів договору.

Головна рада Паризької мирної конференції, нарада прем'єр-міністрів і міністрів закордонних справ п'яти держав – Сполучених Штатів Америки, Франції, Великобританії, Італії, Японії – визначила основні принципи мирного влаштування, прийняла рішення з найважливіших політичних питань, переглянула прийняті за час війни зобов'язання, схвалила рекомендації територіальних та інших професійних комісій. Потім заслухала претензії зацікавлених сусідніх держав, а після цього на підставі пропозицій територіальних та інших професійних комісій (військової, залізничної, водної, з питань національних меншин тощо) прийняла рішення про зміст німецького, австрійського, угорського, болгарського та турецького мирних договорів. Після передачі проекту мирного договору Головна рада вислухала і керівника делегації переможених країн, але він не мав права вступати в полеміку з членами Головної ради.

Найважливіші для угорців рішення були прийняті під час роботи територіальних чехословацької та румунсько-югославської комісій із визначення кордонів. Засідання комісій проводилися з 10 лютого до середини квітня 1919 року. У цих комісіях працювали представники Антанти, але в суперечливих питаннях вони заслуховували і керівників присутніх на Паризькій мирній конференції чехословацької, румунської та південнослов'янської делегацій. При визначенні нового державного кордону Угорщини до уваги приймали, крім територіальних претензій новостворених країн, союзників Антанти, також економічну життєздатність нових держав, географічну і стратегічну значимість, можливість військового захисту нових кордонів. Крім цього, велике значення мав і залізничний зв'язок, річкові кордони, які добре можна було використати, і, звичайно ж, етнічні та мовні відносини.

1.8. Угорська Радянська Республіка

Визначення нових державних кордонів Угорщини в комісіях було закінчено наприкінці березня 1919 року. Проголошення 21 березня 1919 року Угорської Радянської Республіки та діяльність Угорської червоної армії завадили одночасній з австрійським урядом підготовці та завершенню угорського мирного договору. Прем'єр-міністр Франції Жорж Клемансо за дорученням Головної ради в червні 1919 року повідомив у ноті Бейлу Куна, комісара закордонних справ Угорської Радянської Республіки, про визначені Паризькою мирною конференцією нові державні кордони Угорщини. До підписання Тріанонського мирного договору суттєвих змін по лініях цих кордонів уже не було.

У результаті визначення нових угорських кордонів і Чехословаччина, і Румунія, і Королівство сербів, хорватів і словенців отримали значні території, де більшість населення складали угорці: суцільні угорськомовні території Житнього острова і Матюшевої землі, долини річок Гором, Гемер, Верхнє міжріччя Бодрог, Ужанщину, жупи: Берег, Сатмар, Бігор, Арад, Банат і Бачка відійшли до держав-спадкоємниць.

«Інтермецо» Радянської Республіки, успіхи північного походу Угорської червоної армії було застереженням для держав Антанти на Паризькій мирній конференції: в Дунайському басейні виникла дуже суттєва напруга через те, що принцип етнічної справедливості відійшов на другий план. Тому Головна рада намагалася загальмувати територіальні амбіції румунів, чехословаків і південних слов'ян, а армії трьох країн відіслати за межі визначених кордонів. Разом із тим держави-переможниці першочерговою метою в Угорщині вважали ліквідацію небезпеки більшовизму. Тому вони дозволили в серпні 1919 року зайняти румунській армії Будапешт, а разом зі столицею і значну частину країни.

1.9. Запрошення Угорщини на Паризьку мирну конференцію

У грудні 1919 року угорський уряд отримав запрошення на Паризьку мирну конференцію, щоб там отримати проект мирного договору. Керівником угорської делегації уряд призначив графа Альберта Аппоні.

Сусідні держави зробили все можливе для того, щоб інформація про протести угорців, які проживали на територіях, що потрапили під їхнє панування, не дійшла до учасників мирної конференції. У той же час багато таких протестних документів угорська делегація додала до нот про перемир'я. Уряд Чехословаччини протягом багатьох місяців, а на території Підкарпаття аж півтора року не скасовував уведений тут надзвичайний стан. Влада навіть не дочекалася підписання Тріанонського мирного договору і провела парламентські вибори. Румунія і Югославія, примушуючи чиновників присягати на вірність державі, намагалися унеможливити працю угорських службовців та інтелігенції, а точніше – примусити їх покинути територію нових держав. Протягом 1919–1920 років більш ніж 300 тисяч угорців, які опинились у сусідніх державах, стали біженцями й виїхали до Угорщини.

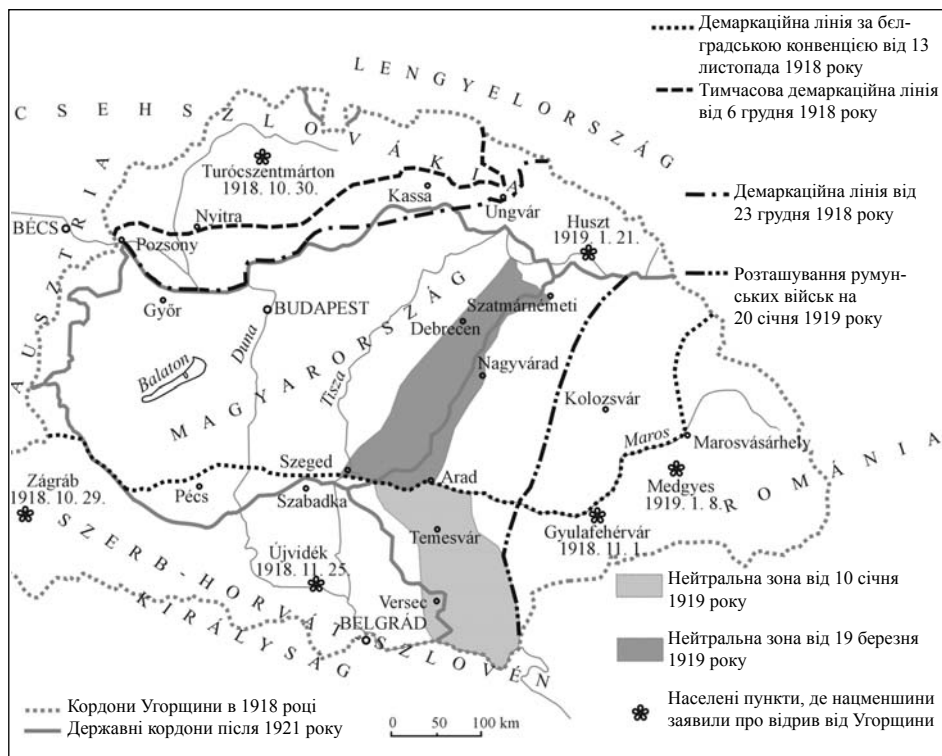
Угорська делегація, очолювана графом Альбертом Аппоні, прибула в Париж 10 січня 1920 року і отримала умови миру, тобто проект угорського мирного договору. Керівник делегації 16 січня заявив Головній раді, що Угорщина готова провести референдуми стосовно усіх спірних територій. Посилаючись на принцип Вільсона про право на самовизначення, Аппоні, зокрема, наголосив: «Вимагаємо проведення народного голосування на тих територіях, які тепер хочуть від нас відірвати. Заявляю, що ми готові заздалегідь підкоритись результатам референдуму, якими б вони не були». Керівники Паризької мирної конференції не зважили на ці слова Аппоні, так само, як і на інші зауваження, подані угорцями в нотах щодо умов миру, зокрема пропозиції щодо гарантування релігійної, культурної, регіональної автономії угорської меншини, забезпечення широких прав у користуванні мовою тощо.

1.10. Тріанонський мирний договір

Після провалу таємних угорсько-французьких переговорів у квітні-травні 1920 року угорський мирний договір 4 червня 1920 року у Версальському палаці Великий Тріанон від імені Угорщини підписали міністр з питань добробуту Агостон Бенард і надзвичайний уповноважений Альфред Драше-Лазар. Структура Тріанонського договору відповідала побудові австрійського мирного договору, підписаному 10 вересня 1919 року. Поряд із політичними і територіальними приписами, контрибуцією, військовими зобов'язаннями і обмеженнями, правилами міжнародних зв'язків у сфері економіки, торгівлі, транспорту, виконавчих та інших рішень, Тріанонський мирний договір також містив міжнародні положення щодо захисту національних меншин, які були підписані з державами-переможницями в регіоні у формі окремих договорів.

Угорщина через низку внутрішньополітичних криз у 1919 році, довготривалу зовнішньополітичну ізоляцію і супутню їй економічну та військову незахищеність не могла уникнути підписання договору. Громадська думка в Угорщині в період між двома світовими війнами – по обидва боки Тріанонських кордонів – мирний договір не визнавала з трьох причин. По-перше, угорці вважали несправедливими, а тому і відкидали нововизначені лінії кордонів, які, з різних міркувань, були проведені – за винятком Австрії – на користь сусідніх країн і відірвали значну частину угорського населення, поставивши їх у статус національної меншини. Крім того, розвал історичної Угорської держави громадяни вважали лише покаранням держав-переможниць внаслідок невдало завершеної Першої світової війни і в причинах розвалу не помітили національних і державотворчих змагань, прав на самовизначення інших націй регіону.

Державні устрої в Угорщині, які протягом 1919 року змінювали один одного (народна республіка, радянська республіка, республіка, королівство), і уряди не були здатні мобілізувати угорське суспільство хоча б в етнічному плані для ефективного захисту вітчизни та самооборони на територіях, де угорці перебували в більшості. Відсутність національного опору, байдужість раніше лояльних національних спільнот (зокрема русинів-українців і саксонців), нещадна асиміляційна політика сусідніх держав, беззахисність спричинили важкі травми.

Розпад Австро-Угорської монархії: 1918–1919 роки (Автор: Шебевк Ласло)

Угорці, які опинилися в статусі національної меншини, в багатьох випадках не погоджувалися з позицією угорського уряду і підписання Тріанонського мирного договору вважали величезною помилкою, зрадою угорців Трансильванії, Верхньої і Південної Угорщини.

Отже, причинами розпаду історичного Угорського королівства, на нашу думку, одночасно були як внутрішні історичні передумови, так і зовнішні. Серед них треба згадати східно-центральноєвропейський націоналізм XIX століття, «центрифугальну силу» (відцентрову силу – вираз Оскара Ясі) «паралельної побудови націй». Цей інтегративний з точки зору національної розбудови та державотворення націоналізм здебільшого був мимовільним підготовчим чинником дезінтеграції монархії аж до розв'язання світової війни. Внутрішню стабільність, наднаціональну згуртованість почали наражати на небезпеку після того, як Габсбурзька дуалістична держава як «нова хвора людина Європи» у протистоянні супердержав опинилась на боці Німеччини супроти країн Антанти, зокрема і проти «патрону» слов'янських рухів – Росії, а також проти Франції, яка завжди була прихильною до сербських, румунських, польських рухів.

Внутрішній потенціал перебудови та самовідновлення Угорської держави втратив шанс на здобуття прихильності неугорських націй, які проживали в країні, через націоналістичну асиміляційну політику дуалістичного періоду.

2. ПОРАЗКА ІМПЕРСЬКОГО МИСЛЕННЯ І УТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВ

2.1. Післявоєнне мирне врегулювання

Закінчення Першої світової війни (1914–1918), що була закономірним наслідком загострення суперечностей між державами Європи, але й водночас стала проявом міжнаціональних, соціальних та інших внутрішніх проблем у європейському суспільстві, духовної та моральної кризи світової цивілізації, підводило ризику під усім довоєнним розвитком людства, яке ще під час неї розпочало пошук дійових засобів розв'язання своїх найболючіших проблем. Велика війна довела єдність та взаємозалежність світової цивілізації й започаткувала докорінні зміни в економіці, внутрішньополітичному житті, міжнародних відносинах, культурі, а також у свідомості й поведінці людей та поклала початок новітній історії людства.

Розпад держав-імперій, поразка імперського мислення, а також поява на цих руїнах самостійних держав і нове співвідношення сил на міжнародній арені як головні політичні наслідки світової війни, не тільки суттєво змінили геополітичну мапу європейського континенту, а й принесли надії нового устрою післявоєнної Європи на засадах національної рівноправності й мирного співжиття народів, демократизації та гуманізації європейського суспільства. Втім, на жаль, ці надії виснажених війною мільйонів людей так і залишилися нездійсненими. Якщо 1918–1919 роки здавалися початком ери демократії в Європі, то невдовзі ситуація змінилася на протилежне: незабаром на Старому континенті запанували автократичні, тоталітарні режими, які через двадцять років, ще за життя учасників Першої світової війни, втягли народи у нову, Другу світову війну (1939–1945), ще страшнішу й жорстокішу за попередню.

Прийчини такого розвитку історичних подій треба шукати насамперед в недосконалості Версальської системи післявоєнного устрою Європи і міжнародних відносин, що склалася внаслідок рішень Паризької мирної конференції держав-переможниць у Першій світовій війні, у невдоволенні та обуренні переможених й морально принижених країн і народів довільним перекроюванням європейської мапи під багато в чому лицемірним й нереальним, як виявилось, гаслом права націй на самовизначення, а також у жахливому матеріальному становищі народних мас, яке багаторазово погіршилося на межі 20–30-х років внаслідок першої світової економічної кризи.

Щодо політичної карти світу, то вона змінювалася на очах. Ще під час перебігу війни не витримав випробувань державно-політичний устрій Австро-Угорщини, Німеччини, Російської і Османської імперій. Імперії Габсбургів, Гогенцоллернів, Романових та турецьких султанів розпалися і перестали існувати. На їхніх уламках постали нові держави – Польська Республіка, Чехословацька Республіка, Королівство сербів, хорватів і словенців (з 1929 року – Югославія), Австрія, Угорщина, Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія, про свою незалежність заявили Українська Народна Республіка і Західно-Українська Народна Республіка, суттєво змінилися кордони й етнічний склад населення Румунії, а також частково Болгарії.

Зокрема, розпад Австро-Угорської монархії знаменував собою початок нової сторінки історії для багатьох її народів, які стали на шлях самостійного розвитку. Нагадаємо, що напередодні Першої світової війни Австро-Угорщина була другою за територією (676.545 км²) і третьою за населенням (понад 51 млн. чол.) державою Європи, до складу якої, крім власне австрійських та угорських земель, входили Богемія, Моравія, Каринтія, Крайна, Далмація, Зальцбург, Сілезія, Штирія, Тіроль, Форарльберг, Хорватія і Славонія, Боснія і Герцеговина, Трансильванія, Банат, Словаччина, порт Фіуме, а також західноукраїнські землі – Галичина, Буковина та Угорська Русь (Закарпаття). За переписом населення 1910 року в монархії проживали представники близько 30 націй та народностей, найчисельнішими з яких були: німці (12 млн.), угорці (10 млн.), чехи (6,5 млн.), поляки (5 млн.), хорвати і серби (3,5 млн.), румуни (понад 3 млн.), словаки (2 млн.), словенці (1,2 млн.). Українці (історична назва – русини) складали до 8% населення монархії – понад 4 млн. чол., в т. ч. понад 3,5 млн. галичан й буковинців – в Австрії, та близько 0,5 млн. закарпатців – в Угорщині. Отже, так звані панівні нації – німці і угорці – разом складали лише близько 44% населення Австро-Угорщини, тоді як «підвладні народи» становили більшість населення монархії – понад 51%.

Ще під час війни – 8 квітня 1918 року – в Римі зібрався Конгрес поневолених народів Австро-Угорщини, представники яких заявили про небажання жити далі в складі монархії і вимагали державної самостійності. Цікаво відзначити, що Українська парламентська репрезентація у Відні на чолі з Є. Петрушевичем виявилася єдиною політичною силою серед представників поневолених народів, хто підтримав маніфест імператора Карла IV від 16 жовтня 1918 року про наміри перетворення «двоєдиної держави» на багатонаціональну федерацію, сподіваючись на утворення українського коронного краю в Австрії.

27 жовтня 1918 року уряд Австро-Угорщини звернувся з нотою до президента США В. Вільсона, в якій висловлювалася згода прийняти умови сепаратного миру Антанти. Але це був уже запізнілий крок, адже на той час у монархії вже почався хаотичний процес розпаду. На середину жовтня практично всі народи Габсбурзької монархії створили свої національні ради, які з офіційної згоди Антанти проголосили їх незалежність. Зокрема 27 жовтня 1918 року Румунська Національна Рада Буковини заявила про розрив із монархією і висловила за об'єднання всієї Буковини з рештою румунських земель у єдину національну державу. 28 жовтня Чеська Національна Рада в Празі проголосила себе Тимчасовим урядом Чехословаччини, а два дні потому Словацька Народна Рада оголосила про державну незалежність і приєднання до Чехії. 29 жовтня Народне віче Хорватії також повідомило про розрив стосунків із Австро-Угорщиною та входження Хорватії в державне об'єднання сербів, хорватів і словенців і 1 грудня було засновано Королівство сербів, хорватів і словенців. 31 жовтня відбулася буржуазно-демократична революція в Угорщині (т. зв. «революція айстр»), яка 16 листопада стала республікою. 12 листопада у Відні тимчасові національні збори одноголосно проголосили Німецько-Австрійську Республіку. 13 листопада українці Галичини проголосили утворення Західно-Української Народної Республіки. 20 листопада – Румунська Національна Рада оголосила приєднання територій Угорщини з румунським населенням до Румунії. 1 грудня 1918 року Великі Національні збори Трансильванії заявили про приєднання до Румунії.

Сталися радикальні зміни у співвідношенні сил в Європі й усьому світі. Зокрема, більшовицька революція у колишній Російській імперії, справжню мету якої на той час далеко ще не всі усвідомлювали і яка мала значний вплив на світові політичні процеси, водночас на тривалий час поставила країну поза колом великих держав. Внаслідок поразки у війні також випали з гурту держав, котрі визначали світову політику, країни Четверного блоку: Австро-Угорщина (зокрема її спадкоємці Австрія, Угорщина та інші країни), Німеччина, Болгарія і Туреччина. Англія і Франція, виснажені війною, істотно поступилися своїми позиціями США та Японії, значення і вплив яких значно зросли, особливо Сполучених Штатів Америки, які почали чимдалі більше відігравати роль кредитора європейських держав й провідну роль у світовій політиці взагалі. Значно активізувався національно-визвольний рух у колоніальних і залежних країнах Азії та Африки: колоніальна могутність європейських держав почала занепадати. І, нарешті, значно змінилися кордони європейських держав: майже на 70% сучасні кордони в Європі склалися саме внаслідок Першої світової війни. Відтак посилилися міграційні процеси: великі маси людей переселилися з однієї країни в іншу (наприклад, лише з Росії та України впродовж 1918–1920 років емігрувало близько 2 млн. осіб), що викликало проблему біженців.

Саме з метою розробки й укладення мирних договорів між переможними країнами Антанти й переможеними державами Четвертого союзу та визначення нових післявоєнних кордонів в Європі і остаточного підбиття підсумків Першої світової війни й була скликана Паризька мирна конференція (січень 1919 року – січень 1920 року). І хоча в роботі конференції взяли участь представники 27 країн, але основні питання післявоєнного устрою світу вирішувалися так званою «Радою трьох» – прем'єр-міністром Великої Британії Д. Ллойд-Джорджем, президентом США В. Вільсоном і прем'єр-міністром Франції Ж. Клемансо.

У ході тривалих дебатів й обговорення мирних договорів із переможеними країнами виявилися серйозні суперечності між основними учасниками переговорів, однак урешті-решт удалося досягти компромісів. Підготовка мирних договорів формально велася на основі так званих «14 пунктів президента Вільсона», тобто при визначенні кордонів післявоєнної Європи слід було виходити з принципу національного самовизначення, а головною умовою післявоєнного устрою мало стати створення більш справедливого й демократичного порядку, який виключав би повторення світової війни й забезпечив тривалий мир через роззброєння та заснування Ліги Націй як інструменту миру. З «14 пунктів» також випливало, що таємні домовленості між союзниками не повинні були братися до уваги, однак вони постійно впливали на вироблення умов післявоєнного устрою світу.

2.2. Підписання Версальського мирного договору

Основою післявоєнного врегулювання в Європі став Версальський мирний договір країн Антанти й Німеччини (28 липня 1919 року), яку було оголошено головним винуватцем війни. За договором Німеччина втрачала сьому частину території, дванадцятую частину населення, позбавлялася всіх колоній. Окрім того, Німеччині

заборонялося тримати в армії більше 100 тис. вояків, мати військово-повітряний і підводний флоти, важку артилерію тощо. За рішенням спеціальної комісії, Німеччина мусила сплачувати державам-переможцям репарації. Отже, Версальський договір поставив Німеччину, її народ, який, до речі, на той час вже скинув кайзерський режим, що розв'язав цю загарбницьку війну, у надзвичайно складне становище, тому не міг стати основою тривалого й міцного миру.

Країни Антанти не виявилися милосердними переможцями й щодо інших переможених держав і народів. За Сен-Жерменським мирним договором з Австрією від 10 вересня 1919 року припинила своє існування колишня Австро-Угорська монархія, яка, за справедливим висновком її останнього міністра закордонних справ О. Черніна, «була приречена на загибель». Колишні австрійські володіння – провінції Богемія, Моравія та Сілезія – увійшли до складу Чехословаччини. Італія отримала Південний Тіроль, Юлійську Крайну, майже всю Істрію, крім міста Фіуме (Рієка), що викликало обурення італійської делегації. Королівство сербів, хорватів і словенців (КСХС) отримало Боснію та Герцеговину, Далмацію, Крайну, Словенію. Румунія отримала Бессарабію і Буковину, а Польща захопила Галичину. Австрії дозволялося мати 30-тисячну армію і заборонявся аншлюс (приєднання) до Німеччини.

Тріанонський мирний договір з Угорщиною був підписаний лише 4 червня 1920 року, що було пов'язано з революційними подіями в країні. Територія Угорщини за цим жорстоким договором скорочувалася аж на дві треті, а населення – більш ніж на половину. Понад 90% усієї відторгнутої території відійшло новим сусідам Угорщини – Чехословаччині, Румунії і Королівству сербів, хорватів і словенців. Зокрема, Румунія отримала Трансільванію та Банат, КСХС – Воєводину і Хорватію, а Чехословаччина – Словаччину і Угорську Русь (Закарпаття). Навіть Італія і Польща зуміли розширитися за рахунок угорської території. Армія обмежувалася 35 тис. вояків, до того ж Угорщина, як і інші союзники Німеччини, повинна була сплачувати репарації переможцям.

Важливим підсумком Паризької мирної конференції стало, безумовно, утворення незалежної Польщі. Однак кордони Польщі охоплювали також частину німецьких, чеських, українських земель, що викликало у майбутньому гострі міжнародні й міжнаціональні суперечності.

Взагалі, що стосується території колишньої імперії Габсбургів, то мабуть не було іншого такого регіону світу, де так важко було б утілити в життя ідеї Вудро Вільсона про національне самовизначення й кордони за національною ознакою. На Балканах, наприклад, не існувало чітко визначених національних кордонів, однак були національні меншини – в основному з числа слов'янських народів. Після тої поразки, яку зазнали панівні нації – австрійці та угорці, сталося так, що не слов'яни, а німці, угорці, австрійці і навіть румуни та італійці стали національними меншинами в тих країнах, що утворилися на території колишньої імперії. Втім, принцип національного самовизначення постійно порушувався переможцями стосовно переможених.

Угорщина була урізана до тих областей, що їх залюднювали компактно угорці. Відтак вона перетворилася на невелику національну державу з населенням у 7,6 млн. осіб. Натомість 3,2 млн. угорців опинилися у складі Чехословаччини,

Румунії і КСХС, перетворившись в етнічні меншини, хоча продовжували жити компактними колоніями і підтримувати зв'язки з батьківщиною. Звичайно, Угорщина активно протестувала проти таких умов мирного договору, вимагаючи їхнього перегляду. У той день, коли був підписаний Тріанонський договір, сотні тисяч протестуючих громадян вийшли на вулиці Будапешта. Цей день перетворився у кошмар, який завжди переслідував свідомість і пам'ять угорців. Самі масштаби втрат не було з чим навіть порівнювати, хіба що з турецькими завоюваннями у XVI ст., причому грабіж цей тепер обкладався різного роду сумнівною аргументацією, нібито покликаною його виправдати і лише ще більше озлоблюючи серця угорців. Ці цілком природні національні дезидерати викликали серйозне занепокоєння сусідів – Румунії, Чехословаччини та Югославії, які невдовзі, у 1920–1921 роках, утворили оборонний союз – т. зв. Малу Антанту для протистояння, зокрема, угорському ревізійному щодо несправедливих кордонів.

Отже, за Версальською системою мирних договорів, відбувся такий переділ кордонів у Центрально-Східній Європі, що у багатьох новопосталих державах виникли райони з компактним проживанням національних меншин, які потрапили туди у більшості випадків всупереч власній волі (17 млн. осіб опинилися за межами своїх національних держав). Розраховувати на підтримку Версальської системи цим народам навряд чи доводилося. Через ці обставини хвиля шовінізму й націоналізму, здійснена Першою світовою війною, не вщухала. Навпаки – тепер її силу підтримувало почуття національного приниження. І все ж таки паризькі миротворці, зокрема В. Вільсон, поклали великі надії на Лігу Націй (1919–1946). Утім, як засвідчили подальші події міжнародного життя, Ліга Націй так і не виправдала сподівань, що поклалися на неї. Важко не погодитися з висновком відомого англійського історика Джона Гренвілла, що «у 1919 році в Парижі так і не було закладено міцний фундамент миру. Можливо, було б занадто нереалістичним очікувати інших результатів».

Дійсно, підсумовуючи сьогодні рішення Паризької мирної конференції, мабуть, слід уникати надто спрощених оцінок й висновків. «За важких післявоєнних умов, коли державні мужі союзників знаходилися під тиском націоналістично налаштованої громадськості, сп'янілої від перемоги, годі було уповати на делікатне рішення, – справедливо наголошує з цього приводу відомий австрійський історик Еріх Цюльнер. – Однак багато в чому відповідальним політикам держав-переможців забракло елементарної розважливості, чи пак доброї волі. Сумнозвісна роль їхніх наукових чи псевдонаукових експертів, що керувалися більше симпатією до народів-фаворитів, ніж прагненням до об'єктивності. Наслідком була низка хибних рішень з територіальних питань... Що ж стосується дунайського простору, то псевдонаціональні держави, які виникли 1918 року, в загрозиливу годину виявилися далекі беззахиснішими, ніж стара дунайська монархія з усіма її вадами».

До вад Версальської системи післявоєнних міжнародних відносин можна віднести й той факт, що поза нею залишилася Росія, що стало значним дестабілізуючим чинником у Європі. Для держав Антанти більшовицька Росія була насамперед зрадницею, яка уклала сепаратний мир із ворогом. До того ж незаконне захоплення влади більшовиками та їхні претензії на світове панування під інтернаціоналістськими гаслами викликали у країнах Антанти ворожість, що спричинило

збройну інтервенцію на терени колишньої імперії Романових (1918–1920), а після її провалу – міжнародну ізоляцію радянської Росії. У свою чергу, прибічники світової революції – російські більшовики – вкрай негативно оцінювали нову систему міжнародних відносин.

Недосконалість й несправедливість Версальської системи договорів 1919–1920 років засвідчує й та обставина, що окремих націй, насамперед українців, паризькі миротворці позбавили шансів і можливості утворити свої держави – бодай на частині національної території. Під час Першої світової війни в результаті Української революції на теренах Наддніпрянщини була утворена Українська Народна Республіка – УНР (7 листопада 1917 року), а наслідком національно-визвольного руху на західноукраїнських землях було проголошення 13 листопада 1918 року Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). 22 січня 1919 року в Києві УНР і ЗУНР заявили про своє об'єднання у єдиній державі. Отже, український народ мав вагомий підстави сподіватися на позитивне вирішення українського питання на Паризькій мирній конференції, тобто визнання його законного права на державність.

18 березня 1921 року в Ризі було підписано мирний договір між Польщею й більшовицькою Росією та маріонетковою УССР. Польща в обмін на територіальні поступки, визнала УССР. Отже Ризький мирний договір поклав край добі УНР, боротьба за яку тривала чотири роки, а також фактично і ЗУНР, територія якої вже була окупована Польщею. 14 березня 1923 року конференція послів держав Антанти, виходячи з результатів Ризького мирного договору, ухвалила рішення про приєднання Східної Галичини до Польщі.

2.3. На шляху державного самовизначення

Паризькі миротворці Закарпаття, Північну Буковину та Бессарабію також передали сусіднім державам. 8 травня 1919 року у Парижі було ухвалено остаточне рішення про передачу Закарпатської України Чехословаччині, що оформив Сен-Жерменський мирний договір з Австрією від 10 вересня 1919 року. За цим же договором вся Буковина була віддана Румунії. Ця ж доля спіткала й Бессарабію, яка була віддана Румунії за Версальським мирним договором від 28 жовтня 1920 року. Радянські Україна та Росія як правонаступники колишньої держави, до складу якої входила Бессарабія, ніколи не визнавали законним відторгнення останньої і не мирилися з ним.

З утворенням незалежних держав у центральноевропейському регіоні перед ними постала головна проблема – якою буде характер державної влади. По суті, теж саме відбулося в Болгарії, а також в Угорщині, де після буржуазно-демократичної 1918 року і соціалістичної 1919 року революцій було встановлено консервативний режим адмірала М. Горті. Іншою була ситуація в Польщі та Чехословаччині, де ключові позиції зайняли керівники еміграційних осередків національно-визвольного руху й було запроваджене республіканське правління.

Доленосні для проголошення незалежності чехів і словаків події відбулися 28 жовтня 1918 року. Цього дня уряд Австро-Угорщини заявив про свій намір укласти

перемир'я з державами Антанти, визнавши тим самим свою поразку. Празький Національний комітет, у свою чергу, на Вацлавській площі проголосив утворення Чехословацької Республіки й взяв у свої руки керівництво громадянською та військовою адміністраціями. 30 жовтня 1918 року на засіданні Словацької Національної Ради у м. Турчанські Святі Мартін була ухвалена Декларація словацької нації, в якій говорилося про розрив з Угорщиною й прагнення разом із чехами створити незалежну державу з правом словаків на національне самовизначення. Ці жовтневі дні стали поклади початок чесько-словацькій державності.

13 листопада 1918 року Національний комітет у Празі ухвалив Тимчасову конституцію, що проголошувала утворення Чехословацької Республіки і позбавляла Габсбургів усіх прав на чеські й словацькі землі. Утворювалися однопалатні Національні збори з представників усіх політичних партій, що брали участь у передвоєнних виборах 1911 року, які наступного дня на своєму першому засіданні одностайно обрали президентом республіки Т. Г. Масарика – провідника закордонної національно-визвольної акції по утворенню чехословацької держави, який ще перебував у США, і затвердили уряд на чолі з головою празького Національного комітету К. Крамаржем, що отримав назву кабінету «загальнонаціональної коаліції». У грудні 1918 року, після чотирьох років еміграції, до Праги з тріумфом повернувся президент-визволитель й засновник Чехословаччини Т. Г. Масарик – визнаний у світі політичний діяч, активний речник ідеї гуманної демократії, під керівництвом якого в республіці розпочалося будівництво парламентської демократії.

Вже в лютому 1919 року чехословацький уряд мав у своєму розпорядженні 100-тисячну армію, яку очолювали французькі та італійські генерали. Серед інших першочергових реформ, урядом у 1918 році були скасовані дворянські привілеї й титули, узаконені свобода слова й друку, зборів та союзів і право на страйки, запроваджений восьмигодинний робочий день, ухвалені закони про державну допомогу безробітним, розширення соціального страхування тощо. Однією з основних була аграрна реформа. Зокрема, згідно з квітневим законом 1919 року, держава отримала право відчуження у громадське користування й передачі малоземельним селянам за викуп земельних володінь понад 150 га орної землі.

Щодо кордонів Чехословаччини, то вони, як вже зазначалося, були визначені Версальським, Сен-Жерменським і Тріанонським мирними договорами держав-переможниць із Німеччиною, Австрією та Угорщиною. Слід підкреслити, що засновники й провідники нової держави за активної підтримки Антанти чи не найкращим чином скористалися наслідками Першої світової війни. Вона об'єднала в межах своїх кордонів територію історичної Чехії, Словаччину, а також землі з українським та угорським населенням – Закарпаття, яка взагалі не була зв'язана з чехословацькою державою ні історичними, ні етнічними узами. Загальна площа новоутвореної Чехословацької Республіки, визначена мирними договорами 1919–1920 років, складала 140,4 тис. кв. км. Тут проживало понад 13,6 млн. осіб, у тому числі 6,8 млн. чехів, 2 млн. словаків, 3,1 млн. німців, 745 тис. угорців, 461 тис. русинів-українців та 282 тис. представників інших національностей (поляків, румунів, циган), тобто, крім чехів і словаків, понад третину населення республіки становили національні меншини.

Таким чином, до складу Чехословаччини увійшли четверта частина населення, близько п'ятої частини території Австро-Угорщини і майже 70% промисловості колишньої монархії, яка упродовж двох–трьох повоєнних років була повністю відновлена і мала значний експортний потенціал. Це була розвинена індустріально-аграрна держава (15 місце в світі за величиною національного прибутку на душу населення). Причому економічний потенціал різних частин республіки був далеко не однаковим: питома вага зайнятих у промисловості у Словаччини була удвічі, а в Закарпатті учетверо меншою, ніж у Чехії.

Новоутворена Чехословаччина стала складовою нової післявоєнної Європи й Версальської системи. Водночас перемога країн Антанти у Першій світовій війні сприяла зміцненню парламентської демократії у центрально-східноєвропейському регіоні, найбільших успіхів у розвитку якої досягла саме Чехословацька Республіка. В основу існування й розбудови країни її засновники і провідники намагалися закласти три головні ідейні настанови: державницьку ідеологію «чехословакізму», парламентську демократію та принцип непорушності територіального врегулювання в Європі на основі Версальської системи мирних договорів. Концепція «чехословакізму», безумовно, мала політичний підтекст: попри свою принципову помилковість вона відіграла на початковому етапі певну позитивну роль у створенні незалежної держави чехів і словаків. Посилено пропагована чеськими лідерами, вона використовувалася ними на Паризькій мирній конференції для обґрунтування правомірності існування Чехословацької Республіки та її нових кордонів.

Законодавча база для остаточного становлення парламентської демократичної республіки була створена з ухваленням у лютому 1920 року Конституції Чехословацької Республіки. Вона визначала структуру державних органів, їх повноваження і взаємодію, роль і права політичних партій та громадських організацій, проголошувала рівність усіх громадян та їх демократичні свободи. Вищим законодавчим органом був парламент – Національне зібрання, яке обиралось на підставі пропорційного, рівного, прямого й таємного виборчого права в умовах багатопартійності і складалося з двох палат – палати депутатів (300 осіб) і сенату (150 осіб). Воно обирало терміном на 7 років главу держави – президента з досить широкими повноваженнями. Президент призначав уряд, вищих чиновників на місцях і міг відправити їх у відставку, мав право розпуску парламенту, був головнокомандувачем чехословацької армії, затверджував найважливіші міжнародні угоди тощо. Виконавчим органом був уряд Чехословаччини, підзвітний парламенту, який формувався з представників партій, що одержали найбільшу кількість голосів на виборах до парламенту. Всі уряди в міжвоєнній Чехословаччині були багатопартійними, тобто коаліційними, а главою уряду ставав представник найвпливовішої партії.

Реальна політична влада у Чехословацькій Республіці концентрувалася в руках неформальних організацій, таких як угруповання «Град» (від назви президентської резиденції – Празького граду), що склалося навколо президента Чехословацької Республіки Т. Масарика та його найближчого учня й соратника Е. Бенеша і спиралося на впливові Національно-Соціалістичну та Соціал-Демократичну партії й масові громадські організації – Чехословацьке робітниче об'єднання, громаду колишніх легіонерів, фізкультурне товариство «Сокіл». Роль неформальних урядів

у різні роки виконували й інші неконституційні органи реальної влади – так звана «П'ятірка» або «Вісімка», що складалися з лідерів найвпливовіших партій урядової коаліції. Їх найвідомішими членами були керівники політичних партій: аграрної – А. Швегла, народної – Я. Шрадек, соціалістичної – І. Стршибрний, національно-демократичної – А. Рашін (згодом – К. Крамарж), соціал-демократичної – Р. Бехіне (згодом – А. Мейснер). Ці органи підтримувалися керівництвом найбільших фінансово-монополістичних об'єднань країни, наприклад, президентом Живнобанку Я. Прейсом та ін.

У цілому політична система міжвоєнної Чехословаччини функціонувала в рамках досить широких конституційних свобод. Діячі національної і комуністичної орієнтації намагалися дестабілізувати політичну ситуацію в державі. Зокрема, партії націоналістичного гатунку добивалися перебудови країни з урахуванням багатонаціонального характеру її населення. Певною поступкою їх вимогам було, наприклад, ухвалення у 1927 році закону про реформу системи адміністративно-політичного управління: відбулася її часткова децентралізація, запроваджувалося управління по землях – адміністративно-територіальних одиницях (Чехія, Моравія і Сілезія, Словаччина, Підкарпатська Русь), створювалися місцеві органи самоуправління на виборчій основі, хоча третина їх складу й призначалася Прагою. Комуністи, у свою чергу, згідно з настановами Комінтерну, прагнули встановлення у Чехословаччині диктатури пролетаріату. А партії республіканського, пропрезидентського спрямування, дотримувалися реформістського курсу й для збереження парламентської демократії часто вдавалися до державних компромісів, про що свідчить, наприклад, подолання внутрішньополітичної кризи 1926 року. І хоча впродовж 20–30-х років у Чехословаччині спостерігалася тенденція до згортання парламентської демократії й поширення повноважень виконавчої влади, що особливо помітною стала в умовах світової економічної кризи і викликаній нею радикалізації робітничого й селянського рухів, активізації опозиційних антидемократичних течій, утім, за усіма змінами у функціонуванні парламентської системи, політичний устрій Чехословацької Республіки мав чітко виразний буржуазно-демократичний характер, й вона залишалася однією з найбільш демократичних і стабільних країн регіону міжвоєнної доби. Засвідчує це й відносна стабільність розстановки сил у чехословацькому політичному таборі, й переобрання на пост глави держави у 1920, 1927 й 1934 роках активного й послідовного будівничого держави «гуманної демократії» Т. Г. Масарика, і вибори після його добровільної відставки у 1935 році на посаду президента Чехословацької Республіки його соратника Е. Бенеша, якого підтримали навіть комуністи.

Одним із пріоритетних напрямів діяльності чехословацької влади зсамого початку утворення республіки була активна й доволі ліберальна національна політика, адже і в новоутвореній Чехословаччині, як вже зазначалося, понад третину населення становили національні меншини. Наприклад, представники національних меншин, обрані до чехословацького парламенту, мали право виступати в ньому і подавати різні апеляції рідною для них мовою. Втім, у цій сфері діяльності було особливо багато проблем і складних завдань, що впливали з умов приєднання до країни нових земель та положень чехословацької конституції, в яких гарантувалися права й рівноправність усіх народів республіки та задоволення національно-культурних

потреб національних меншин. Діячі словацької нації, зокрема, заявивши про прагнення разом з чехами створити незалежну державу, обумовлювали це правом словаків на національне самовизначення. Закарпатські русини-українці, приєднавшись до Чехословацької Республіки, у свою чергу, розраховували на обіцяні їм широкі автономні права. Ще складнішою була справа з чисельним угорським і особливо німецьким населенням, яке опинилося в складі Чехословаччини не за власним бажанням й отримало незвичний для нього статус національних меншин. Все це зумовлювало підвищену відповідальність чехословацької влади щодо розв'язання комплексу складних національних проблем.

Першочерговою серед них була політика Праги щодо Словаччини та словацького народу. Вже 10 грудня 1918 року був виданий закон про надзвичайні перехідні заходи на території Словаччини: скасовувалися угорські закони, підтверджувалося створення «Міністерства з повною владою для управління Словаччиною», якому підлягали місцеві органи влади, дозволялося засновувати національні товариства й політичні партії, впроваджувалася як офіційна словацька мова тощо. Зокрема, в Братиславі був відкритий Словацький університет ім. Я. А. Коменського, у Кошице – вища технічна школа, а завдяки розвитку системи народної освіти кількість неписьменних у Словаччині зменшилася за міжвоєнні роки до 7%. Але незабаром чесько-словацькі відносини почали загострюватися насамперед через впровадження державницької ідеології «чехословакізму», який після утворення ЧСР перетворився в засіб підкорення Словаччини Прагою та педалювання останньою політики централізму й дискримінації щодо словаків, яка ігнорувала самотність словацької нації та особливості національно-культурного й господарського розвитку і потреб Словаччини. Провідниками централізму були не лише чеські державні діячі, а й чимало словацьких політиків, наприклад, один із лідерів аграрної партії М. Годжа, який (першим серед словаків) у 1935–1938 роках був головою уряду Чехословаччини, або один із лідерів соціал-демократичної партії І. Дерер, який кількаразово був міністром у чехословацькому уряді.

Боротьбу проти «чехословакізму» та централізму від початку утворення країни вели в Словаччині народна, національна та комуністична партії. Вони домагалися рівноправності чехів і словаків, зокрема того, щоб Словаччина в республіці становила окрему самоврядну адміністративну одиницю, мала свої автономні сейми та уряд тощо. Особливу активність у цьому напрямі виявляла Словацька народна партія на чолі з найвідомішим словацьким політиком міжвоєнного часу католицьким священиком А. Глінкою. У 1935 році, напередодні виборів, вона спільно з іншими національними партіями створила «автономістичний блок», який здобув понад 30% голосів виборців. Словацьким національним автономістичним партіям протистояли республіканські централістські партії. Боротьба між ними, а також вимоги інших національних партій щодо рівноправності національних меншин у чехословацькому суспільстві, що загострювалися під час передвиборчих кампаній, були головною прикметою політичного життя у міжвоєнній Чехословаччині.

Що стосується інших національних меншин, зокрема угорців та німців, то політика чехословацької влади щодо них була в цілому досить ліберальною й національно поступливою. Наприклад, у районах їх компактного проживання, де вони становили понад 20% усього населення, угорці та німці мали право користуватися

рідною мовою в державних установах, засновувати національні школи (зберігалася, зокрема, німецька частина Карлового університету), господарські й культурні товариства та політичні партії тощо.

Ще більш радикальні античехословацькі настрої панували у середовищі судетських німців, сепаратистський рух яких особливо посилювався після 1933 року під впливом гітлерівської пропаганди. Після заборони урядом Чехословаччини радикальних німецьких партій за їх демонстративні антидержавні дії в дусі націонал-соціалізму, створюється Судетсько-німецький патріотичний фронт, який у 1935 році перетворюється на Судетсько-Німецьку Партію на чолі з К. Генлейном. Жорстко критикуючи чехословацький уряд за непослідовну політику у національному питанні, спрямовану насамперед на економічне послаблення німецької буржуазії й земельної аристократії, на витіснення їх з органів влади і громадських організацій, генлейнівці заручилися підтримкою абсолютної більшості з понад 3 млн. німців Чехословаччини, і на парламентських виборах 1935 року їх партія під гаслами прав і свобод для чехословацьких німців отримала найбільше голосів – 15,2%. Це, поряд з активізацією чеських та словацьких фашистів, поставило парламентську демократичну систему і чехословацьку державність у цілому перед серйозною загрозою й випробуванням.

Поряд із соціальними та політичними проблемами державотворення, для країн Центрально-Східної Європи особливо гострими були національні суперечності, що виникали на історичному, територіальному, економічному, культурному й релігійному ґрунті. Адже характерною особливістю державотворчого процесу в цих країнах у міжвоєнний період було те, що вони постали після Першої світової війни як багатонаціональні держави, де національні меншини становили понад третину населення, що звичайно, накладало суттєвий відбиток на процеси державотворення. В Румунії, а також у Польщі уряди провадили в міжвоєнні роки відверто шовіністичну політику щодо національних меншин. Навіть у найдемократичнішій із країн регіону Чехословаччині з кінця 20-х років почали різко зростати сепаратистські настрої серед німців і словаків, іредентистські – серед угорців та автономістські – серед закарпатських русинів-українців.

2.4. Проблема самовизначення і розв'язання питання про державну приналежність Закарпаття (1918–1919)

Розв'язання питання про самовизначення й державно-правовий статус Закарпаття ускладнювалося військово-політичною ситуацією в краї, протягом XX століття аж одинадцять разів змінювались державна приналежність, адміністративно-правовий статус і територіально-політичний устрій.

Після початкового хаосу й невизначеності в перші місяці після розпаду Австро-Угорської монархії, в Закарпатті відбувається помітне політичне піднесення. Оскільки плебісцит чи референдум у Закарпатті у той час не проводився, то найбільш певним показником суспільної думки стосовно самовизначення й державності краю були багаточисельні резолюції, звернення й петиції різних народних (руських) рад. Вони масово створювалися на місцях наприкінці 1918 – на початку

1919 років у ході буржуазно-демократичної революції в Угорщині як органи політичного життя різних прошарків населення краю, що висували злободенні соціальні та національно-культурні вимоги, в тому числі щодо нового державного статусу Закарпаття. Поступово ради перебирали на себе функції органів місцевого самоврядування і ставали реальною силою. Найбільш впливовими серед народних рад краю виявились Пряшівська, Хустська і Ужгородська, які, проте, дотримувалися різних позицій щодо майбутнього краю.

Аналіз рішень та резолюцій народних рад на Закарпатті показує, що головний, визначальний напрям політичної орієнтації русинів-українців краю був проукраїнський. Єднання зі своїми братами-українцями по той бік Карпат, злуки з Україною (причому як з УНР в Києві, ЗУНР у Львові (Станіславі), так і з радянською Україною в Харкові) вимагали численні ради, починаючи зі Староліубовнянської (пізніше – Пряшівської), що прийняла одне з перших таких рішень ще 8 листопада 1918 року – «Маніфест до русинів Угорщини», і до резолюції Всенародного з'їзду (конгресу, зборів) угорських русинів 21 січня 1919 року в Хусті.

Проукраїнська орієнтація народних рад східного та південно-східного районів Закарпаття пояснюється відносною моноетнічністю русинсько-українського населення цього регіону, слабкістю тут угорської адміністрації та близькістю Галичини з розвинутим в неї українським національно-визвольним рухом. До цього їх спонукали також й інші обставини. По-перше, важке соціально-економічне становище в краї (масове безробіття і злидні, безземелля і великі податки тощо), який протягом століть займав останнє місце в економічному розвитку Угорщини і з якого, зокрема, чи не половина населення – понад 300 тис. чол. – до Першої світової війни виїхала за океан до Америки у пошуках праці.

По-друге, повне політичне безправ'я: у Закарпатті не було жодної політичної партії чи організації, які б захищали права й інтереси, потреби корінного українського населення краю. Більше того, до 1918 року цей край не мав визначених кордонів, «угорські рутени» чи «карпаторусини», як називалося місцеве населення в Угорщині, проживали на території 9 жуп-комітатів.

По-третє, напередодні і під час Першої світової війни у Закарпатті відбувалася посилена мадяризація русинів-українців. Майже повністю була змадяризована інтелігенція, що складалася переважно із священників, учителів та дрібних службовців, були закриті школи з народною мовою навчання, здійснювалася мадяризація назв міст і сіл, особистих прізвищ корінних мешканців.

По-четверте, мобілізація угорцями чоловічого населення краю, репресії проти нього та активні воєнні дії в Карпатах під час війни вщент розорили Закарпаття.

І, нарешті, наприкінці 1918 року в Закарпаття повернулося понад 5 тис. закарпатців – військовослужбовців колишньої австро-угорської армії, що знаходилися в полоні в Росії, зокрема в Україні. Вони стали свідками революційних подій, відчули до себе прихильне ставлення з боку східних братів-слов'ян і здебільшого були «пройняті більшовицькими ідеями». Колишні військовополонені активно включилися в суспільно-політичне життя краю, зокрема були ініціаторами створення в селах і містах Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, що вимагали проведення революційних перетворень та возз'єднання Закарпаття з Україною і Росією, де «дають селянам панські й державні землі».

Однак українська орієнтація не була єдиною в Закарпатті: були й інші погляди щодо майбутнього краю. Зокрема, досить широкі верстви інтелігенції та переважно горожанського населення – угорців, євреїв, німців, змідяризованих русинів Ужгорода, Мукачева, Берегова – прагнули залишити Закарпаття в складі Угорщини. Тим більше, що у країні в результаті буржуазно-демократичної революції була повалена монархія і 16 листопада 1918 року проголошена Угорська Народна Республіка. До влади прийшов уряд на чолі з М. Каройі, програма якого передбачала «всім народам надати максимальну волю та права, але в єдиній Угорщині». Так, створена 6 листопада 1918 року в Ужгороді так звана «Рада угорських рутенів», куди увійшли переважно священики греко-католицької церкви та окремі представники інтелігенції (головою був обраний О. Сабов, секретарем – А. Волошин), ухвалила рішення про цілісність Угорщини і програму розвитку Закарпаття в її складі із забезпеченням прав «нашого угрорусского народа».

Подібні рішення в листопаді–грудні 1918 року були схвалені на зборах у Мукачеві, Берегові, Вилоку та деяких інших населених пунктах Закарпаття. А в західних регіонах краю, зокрема на Свалявщині і, особливо, на Пряшівщині, було чимало тих, хто вимагав приєднання до Чехословаччини. Нарешті, були і такі політичні діячі (у східних районах краю), які доводили доцільність приєднання Закарпаття до Румунії або створення окремої держави русинів.

Не було єдності щодо долі Закарпаття і серед чисельної, особливо у США (близько 400 тис. чол.), карпаторуської еміграції, яка у 1918–1919 роках проявила неабияку політичну активність і відіграла досить значну роль у вирішенні питання про державну належність і статус рідного краю. Зокрема, у середовищі закарпатської еміграції в США були досить впливові сили, які виступали за приєднання Закарпаття до Росії, були прихильники возз'єднання Закарпаття з Україною, а також і ті, що відстоювали необхідність залишення Закарпаття у складі Угорщини чи створення незалежної держави.

На травень 1918 року припадають перші контакти лідерів закарпатської еміграції з провідниками національно-визвольного руху чехів і словаків, зокрема з Т. Г. Масариком, який перебував тоді в США, і починає визрівати чехословацький варіант щодо майбутнього Закарпаття. Згодом прийняття підкарпатських русинів до «Демократичної унії Середньої Європи», утвореної в жовтні 1918 року у Філадельфії, переговори керівників Американської Народної Ради Угорських Русинів із головою Унії Т. Масариком і президентом США В. Вільсоном сприяли тому, що під час плебісциту, проведеного в США 13 листопада 1918 року, 67,2% представників закарпатської еміграції проголосували за приєднання Закарпаття до Чехословаччини на правах широкої автономії (за об'єднання краю з Україною висловилося 28,5% делегатів, за його повну незалежність – 2,5%, а за залишення в складі Угорщини – лише 0,8%).

Щоб зберегти у цій складній ситуації Закарпаття у складі Угорщини, уряд М. Каройі змушений був швидко реагувати на розвиток подій, розгорнувши, зокрема, широку пропагандистську компанію з метою збереження цілісності Угорщини (проект міністра з національних питань угорського уряду О. Ясі тощо). 4 грудня 1918 року він опублікував указ про право всіх неугорських народів на самовизначення і, зокрема, призначив уродженця Закарпаття О. Сабова спеціальним

міністром у справах русинів, а 21 грудня 1918 року видає «Народний Закон (№ X) про національну автономію русинів, що проживають в Угорщині».

Цим законодавчим актом, що складався із 12 параграфів і набув чинності в день його опублікування – 25 грудня 1918 року, передбачалось створення із комітетів Мараморощ, Угоча, Берег і Унг, заселених русинами, так званої автономної «Руської Крайни» (щодо впорядкування території, заселеної також переважно русинами в жупах Земплин, Шарош, Абауй-Торна та Спіш, і на яку претендувала Словаччина, то це питання залишалося відкритим до укладення загального миру). У законі підкреслювалося, що «Руській Нації, що живе в рамках Угорщини, належить повне право самоврядування в ділянках внутрішньої адміністрації, законодавства, публічного шкільництва й навчання, її народної культури, практикування і навчання релігії та вживання мови, і то так законодавча влада, як і виконавча, для яких є міродатні постанови, визначені в цьому законі».

Декларувалося, що державні землі, шахти, ліси переходять у володіння законного представництва руської політичної нації, але залишаються власністю Угорщини. Закон визначив таку структуру законодавчих органів Руської Крайни: верховна влада належить руським народним зборам, що обираються на підставі загального, таємного, рівного і прямого голосування. Спільні з Угорською Народною Республікою справи (закордонні, військові, фінансові, господарські, цивільно-громадянські й кримінально-правові тощо) вирішує угорський парламент, в якому мають бути представлені й депутати від Руської Крайни. Виконавчими органами управління автономного краю стали створене в Будапешті під керівництвом О. Сабова Міністерство для Руської Крайни та Державне намісництво (адміністрація), очолювана губернатором. Ним був призначений адвокат А. Штефан. Адміністрація Руської Крайни, місцем перебування якої стало Мукачево, знаходилася під наглядом і контролем міністерства в Будапешті.

Втім, в умовах складних суспільно-політичних відносин в Угорщині повоєнного часу цей закон був реалізований лише частково. Зокрема, 5 лютого 1919 року був затверджений тимчасовий орган управління Руською Крайною – Урядова рада із 42 представників чотирьох комітетів на чолі з О. Сабовим (його заступником став А. Штефан), а 4 березня проведені вибори до Народного Сойму («Руського собору») – обрано 36 депутатів. На своєму першому засіданні 12 березня вони висунули вимогу: протягом 8 днів встановити кордони автономної одиниці – Руської Крайни, але новий уряд на чолі з Д. Берінкей вже не встиг виконати цю вимогу.

Закон № X УНР був, безперечно, кроком вперед у розвитку угорської державності – вперше за майже тисячолітній період співжиття угорців і русинів в одній державі ним де-юре надавалися автономні права закарпатським русинам-українцям. Однак автономія, переважно культурно-національна, що надавалася закарпатцям цим законом, була досить обмеженою. Адміністрація автономного краю знаходилася під постійний контролем міністра Руської Крайни, що повинен був «керувати автономними справами» із Будапешта і був підзвітний уряду УНР, а більшість принципово важливих справ державного будівництва залишалася в компетенції угорських властей. Як зазначав один із учасників тих подій закарпатський дослідник І. Кондратович, «ся автономія була лиш на папері, бо мадяри в дійсності не хотіли видати владу (*impregium*) до рук руського міністра».

У політичних подіях краю кінця 1918 – початку 1919 років важливе місце посідає Гуцульська Республіка, проголошена 8 січня 1919 року у с. Ясіня, влада якої поширювалася на східні регіони Закарпаття. Серед населення цього гірського регіону, яке мало значно ширші зв'язки з Галичиною, ніж, приміром, із низинними районами Закарпаття, панували найбільш радикальні настрої і ще на початку листопада 1918 року на загальних зборах була створена одна із наймасовіших і дійових рад – «Гуцульська Народна Рада» із центром у с. Ясіня. До її складу входило 46 членів, які представляли інтереси різних груп гуцульського населення: близько 30 селян, 10 робітників, кілька осіб від інтелігенції. На чолі Гуцульської Народної Ради в с. Ясіня стояли досвідчені політичні діячі краю С. Ключурак, Д. Нямешук, три брати Климпуші (Дмитро, Іван, Василь) та ряд інших. Як вищий законодавчий орган Ясінська Рада організовувала всі структури управління в селищі. Старостою було обрано Д. Іванюка, новим нотарем призначено М. Сабадюка. Було обрано виконавчий орган – Головну управу в складі 12 чоловік, що складалася з декількох комісій для керівництва окремими галузями діяльності, проведено підготовчу роботу для здійснення аграрної реформи, налагодженню контролю над виробництвом і т. д.

Цікаво, що вже на першому засіданні Гуцульська Народна Рада обрала делегацію закарпатських селян у складі Є. Пузи, І. Климпуша і С. Ключурака для поїздки в Станіслав і встановлення зв'язків із Західно-Українською Народною Республікою та переговорів про приєднання Закарпаття чи, принаймні, його східних районів до ЗУНР. Приймаючи делегацію від Ясінської Ради, голова уряду ЗУНР С. Голубович підкреслив: «Ви є першими посланцями із-за Карпат...». Про успішність переговорів свідчить той факт, що вже Тимчасовий Основний Закон ЗУНР від 13 листопада 1918 року, окреслюючи територію західноукраїнської держави, включив до неї і Закарпаття, а саме: «українські частини колишніх угорських комітатів Спиш, Шариш, Земплін, Унг, Берег, Угоч і Мараморош».

Важливу роль у діяльності Ясінської Народної Ради та виконавчих органів влади відігравала створена переважно із колишніх військовополонених «Народна сторожа» на чолі зі Степаном Ключураком. Вона фактично прибрала до своїх рук функції угорської армії та жандармерії, які займалися більше пограбуванням населення східних регіонів Закарпаття, ніж захистом його інтересів.

Угорська влада була занепокоєна активною діяльністю Ясінської Народної Ради і в кінці грудня 1918 року направила в Ясіня війська (близько 600 вояків і офіцерів) для «наведення порядку». Почалися розправи над мирними жителями, Рада розпущена, фактично було введено надзвичайний стан. У відповідь на репресивні дії угорських властей населення озброювалось і у різдвяну ніч 1919 року організувало повстання. На допомогу повстанцям із Коломиї прибуло кілька сот січових стрільців. Рішучими спільними діями повстанців і січовиків протягом кількох годин були роззброєні угорські вояки, жандармерія і прикордонники, захоплені приміщення сільської управи, жандармерії, пошта, залізнична станція. 8 січня 1919 року на загальних зборах жителів с. Ясіня і навколишніх сіл було відновлено Українську Народну Раду, яка проголосила самостійну й незалежну Гуцульську Республіку та у спеціальному зверненні закликала населення Закарпаття до збройного опору угорському пануванню. Влада Гуцульської Республіки поширювалася порівняно

на невеликий регіон – це села Ясіня – столиця новопроголошеної держави, Чорна Тиса, Лазещина, Стебний, Кевелів, Кваси, Білин, Богдан, Луга, Відричка, Розтоки та деякі інші. Селища Рахів і Трибушани стали буферною зоною між силами республіки і румунськими військами, які наступали на Закарпаття з півдня. З окупацією Мараморошини румунськими військами у травні 1919 року Гуцульська Республіка була ліквідована. Її керівництво звернулося до чехословацького уряду з проханням приєднати Мараморошину як частину Закарпаття до Чехословацької Республіки, що і сталося у вересні 1920 року, коли цю територію зайняло чехословацьке військо і в ній було встановлено чехословацьку адміністрацію.

Однак найвагомішим виявом проукраїнських симпатій корінного населення Закарпаття стали Всенародні збори угорських русинів-українців, що відбулися 21 січня 1919 року в Хусті. Підготовка до їх скликання розпочалася після звернення Мараморош-Сігетської Ради до інших народних рад Закарпаття 18 грудня 1918 року, в якому, зокрема, зазначалося: «Треба нам зійтися на великі збори до Хуста у вівторок, 21 січня 1919 року. Там ми скажемо, з ким маємо жити. Запрошуємо на ті збори увесь руський народ. Просимо кожную сільську і кожную громадську Раду, щоб на ці збори вислала... своїх послів-делегатів, котрих народ обере... Обранці мають принести від сільської Ради посвідчення, що вони є послами... Самі будуймо свою майбутність!». У відповідь на це звернення, в якому пропонувалося від кожної тисячі жителів обирати одного делегата, повсюдно на Закарпатті наприкінці 1918 – на початку 1919 років проходили збори. На них обирались делегати на з'їзд у Хуст із настановою вимагати приєднання краю до України.

Незважаючи на різні труднощі як військово-політичного, так і економічного характеру, на 21 січня 1919 року до Хуста прибуло 420 чоловік, делегованих від 175 (з понад 400) населених пунктів Марамороського, Березького, Угочанського та Ужанського комітетів Закарпаття, а також близько тисячі гостей із навколишніх сіл. Отже, якщо ці збори в Хусті і не були справді всенародними (адже делегати представляли лише частину населення Закарпаття – переважно його центральні та східні райони), все ж безперечним є факт, що вони стали найбільш представницьким політичним форумом закарпатців у доленосний для їхнього краю час. Головою зборів був Михайло Бращайко, адвокат із Рахова, голова Хустської Народної Ради.

«Протокол всенародних зборів угро-руського народу» складався з семи пунктів. В I. пункті зокрема зазначалося: «Всенародні збори угорських русинів-українців з дня 21-го януара 1919 року висказують з'єднати всіх русинів-українців з комітетів Мараморош, Угоча, Берег, Унг, Земплин, Шариш, Спіш і Абауй-Торна і прилучення русинами-українцями заселених земель до Соборної України».

На Всенародних зборах у Хусті була сформована делегація у складі Є. Пузи, І. Климпуша і С. Клочурака, яку в Станіславі прийняв голова Національної Ради ЗУНР Є. Петрушевич.

Наступного після Хустських зборів дня, 22 січня 1919 року в Києві було проголошено Універсал Директорії Української Народної Республіки про об'єднання українських земель, в якому зазначалося: «Однині воєдино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України – Західно-Українська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна».

2.5. Перемога чехословацького вектора державотворення

Після Першої світової війни проблема Закарпаття, як вже зазначалось, набула досить широкого міжнародного звучання: чимало держав, зокрема Угорщина і Чехословаччина, а також Румунія і Польща, не говорячи вже про Україну, претендували на присутність у цьому важливому геополітичному регіоні й були зацікавлені у вирішенні питання про державну належність Закарпаття згідно із своїми уявленнями про післявоєнний устрій Європи і власними національними інтересами.

Щодо долі Закарпаття, то серед паризьких миротворців, не в останню чергу завдяки активній дипломатичній діяльності чехословацької делегації, а також із геополітичних міркувань – максимального звуження кордонів Росії і Німеччини, вже з самого початку роботи конференції утвердилася спільна думка – Закарпаття має стати частиною новоутвореної Чехословацької Республіки. За згодою держав Антанти чехословацькі війська вже 12 січня 1919 року зайняли західні регіони краю – до річки Уж, включаючи й м. Ужгород. Румунські власті, у свою чергу, протягом січня-березня 1919 року самовільно окупували східні райони Закарпаття у верхів'ях річки Тиса, мотивуючи це тим, що там проживає більшість румунів, які бажають жити в складі Румунії.

В цій складній військово-політичній ситуації і в самому Закарпатті посилюється прочехословацька орієнтація щодо подальшої долі краю. 7 січня 1919 року спочатку частина Пряшівської Народної Ради на чолі з А. Бескидом висловилася за злуку з ЧСР. Незабаром його було включено до складу офіційної чехословацької делегації на мирній конференції в Парижі, до якої, крім прем'єр-міністра Чехословаччини К. Крамаржа та міністра закордонних справ Е. Бенеша, увійшли також керівники Американської Ради Угорських Русинів Г. Жаткович і Ю. Гардош. Наприкінці січня 1919 року до Ужгорода прибули представники президента країни капітани Ф. Пісецький і В. Вака, які проінформували діячів Ужгородської Народної Ради про діяльність Т. Масарика в США, його переговори з керівниками закарпатської еміграції та рішення американських русинів про приєднання Закарпаття до Чехословаччини. Після цього Ужгородська рада теж ухвалила рішення, що «на основі адміністративної, культурної і господарської автономії готова приєднати Угорську Русь до Чехословацької Республіки». А на початку березня 1919 року вже Жаткович і Гардош, які за рекомендацією Т. Масарика прибули в Закарпаття, докладно інформують членів Ужгородської Народної Ради про хід обговорення питання про Закарпаття у США і на Паризькій мирній конференції та закликають закарпатців підтримати рішення американських русинів про приєднання Закарпаття до Чехословаччини.

Між тим, 5 лютого 1919 року справа Закарпаття була представлена урядом Чехословацької Республіки Високій Раді Паризької мирної конференції. Зокрема Е. Бенеш, представляючи позицію чехословацької сторони, твердив у своїй промові, що карпаторусини не хочуть угорської влади і пропонують створити тісну федерацію з ЧСР. «Велика трійка» – керівники США В. Вільсон, Великої Британії Д. Ллойд-Джордж та Франції Ж. Клемансо, заслухавши виступи представників чехословацької та інших делегацій новоутворених держав, що зводилися в основному до територіальних проблем і нових післявоєнних кордонів, вирішила

створити окремі комісії для кожної з країн. Комісію з кордонів Чехословаччини очолив представник Франції Ж. Камбон.

На розгляд комісії був поданий підготовлений чехословацькою делегацією спеціальний меморандум (№ 6) щодо угорських русинів, в якому пропонувалося прилучити їх територію до Чехословаччини на засадах автономії. В ньому, зокрема, зазначалося, що ця територія (Закарпаття) ніколи не належала до чехословацького регіону, проте її неможливо приєднати ані до Росії, ані до України через складну політичну ситуацію в цих країнах. До того ж наголошувалося на особливому геополітичному становищі майбутньої держави в Центральній Європі, з території якої, в разі приєднання Закарпаття, можна «здійснювати безпосередній вплив на Австрію, Угорщину, Італію та Польщу, а тим самим – на Росію і Україну» і підкреслювалось значення Чехословаччини в блокуванні більшовицької загрози зі Сходу. Меморандум закінчувався заявою, що територію, про яку йде мова, потрібно прилучити до Чехословаччини, тому що «залишити карпаторусинів під угорською домінацією... суперечило б усім принципам справедливості і демократії, за що ведено теперішню війну». При цьому чехословацька сторона посилає на документи «народного волевиявлення» закарпатських русинів-українців – результати плебісциту серед карпаторусинів у США, рішення Свалявської, Пряшівської та Ужгородської народних рад про злуку Закарпаття з Чехословаччиною. Водночас активну діяльність на Паризькій конференції розгорнула делегація американських русинів на чолі з Г. Жатковичем, яка мала зустрічі з членами американської і французької делегацій, обговорюючи з ними своє бачення щодо умов приєднання Закарпаття до Чехословаччини.

На остаточне вирішення питання про долю Закарпаття вплинули і події в Угорщині, де внаслідок політичної кризи і мирної соціалістичної революції 21 березня 1919 року було проголошено Угорську Радянську Республіку. Впродовж кількох днів влада новопризначеного уряду соціал-демократів і комуністів, що об'єдналися в єдину Соціалістичну партію Угорщини на принципах марксизму, т. з. диктатура пролетаріату на зразок більшовицьких порядків у Росії, була встановлена по всій країні, в тому числі і в Закарпатті, за винятком територій, окупованих військами Чехословаччини й Румунії. Масово створювались «революційні органи влади». На Закарпатті було створено чотири жупні директоріуми – Березький (Берегово), Угочанський (Севлюш), Марамороський (Хуст) та Ужанський (Чоп), які перебрали на себе всю повноту влади. У складі Угорської Радянської Республіки Закарпаття одержало територіальну крайову автономію – Руська Крайна, народним комісаром у справах Руської Крайни з резиденцією в Будапешті угорським урядом був призначений адвокат А. Штефан (колишній губернатор Закарпаття часів УНР), який мав свого заступника – політичного уповноваженого у Мукачеві адвоката Й. Камінського.

Вибори до сільських, міських, районних і окружних рад, їх виконавчих органів і делегатів на I. Всеугорський з'їзд Рад були проведені в Закарпатті 7–14 квітня 1919 року. До складу рад обиралися робітники, селяни, солдати, дрібні торгівці, ремісники, службовці, але т. зв. пролетарські елементи становили в соціальному плані абсолютну більшість.

Прискорене створення системи рад в Угорщині, а також на Закарпатті було свідченням руйнування старого державного апарату і політичної реорганізації всієї

країни. Спеціальним декретом нова влада відмінила старі слідчі та судові органи, а на їх місце призначила революційні трибунали, що розгорнули каральну й репресивну діяльність серед населення за політичні (контрреволюційні) дії та карні злочини. Зокрема, 30 березня 1919 року за наказом наркома юстиції почали діяти ревтрибунали в Берегові, Мукачеві, Хусті, Севлюші. До їхнього складу входили голова, два члени, уповноважений по обвинуваченню (прокурор) і секретар. Найчастіше членами трибуналів були робітники і колишні військовополонені. Слід разом з тим відзначити, що в Закарпатті не було масових репресій. Функції піджупних та районних управлінь, міських магістратів, сільських управ і нотарів часів Угорської Народної Республіки повністю або частково перейшли до рад та їх виконавчих органів. Утім, радянська влада на Закарпатті, як і в Угорщині в цілому, залишила на старих місцях більшість державних службовців рядового і середнього рангу. Щоправда, кожен із них давав урочисту обіцянку, в якій говорилося: «Я, нижчепідписаний, моєю робітничою совістю і чесністю присягаю, що вказівки директоріуму і народного комісара чесно виконуватиму, владу диктатури пролетаріату вважаю для себе обов'язковою і в її інтересах чесно виконуватиму свій обов'язок».

Серед окремих соціально-економічних й культурних перетворень радянської влади слід відзначити націоналізацію промислових, транспортних та інших підприємств, де працювала більше 20 робітників, а також торговельних закладів із понад 10 працюючими, банків та інших фінансових установ. Було встановлено для дорослих восьмигодинний, а для підлітків – шестигдинний робочий день, запроваджено щорічні відпустки з повним збереженням заробітної плати. 3 квітня 1919 року Революційна урядова рада прийняла декрет про націоналізацію поміщицьких землеволодінь. Націоналізацію великого землеволодіння на місцях проводили, створені в селах комітети землевпорядкування та забезпечення виробництва. Щоправда, на Закарпатті був створений лише один кооператив – у с. Великі Береги.

Для розв'язання національного питання революційний угорський уряд створив у Будапешті спеціальну комісію за участю представників центральної і місцевої влади, яка, зокрема, проголосила русинську (українську) мову офіційною мовою Закарпаття. В краї були націоналізовані всі навчальні заклади.

Разом із тим, із часом радянська влада все більше і більше набирала диктаторських рис, що приводило до антикомуністичних виступів, зокрема 22 квітня в Мукачеві та Берегові. Невдовзі радянська влада на Закарпатті була ліквідована. Вона проіснувала лише 40 днів (із 21 березня до 29 квітня 1919 року), а в Угорщині – 133 дні. Країни Антанти, стурбовані поширенням комуністичних ідей і революції, спрямували проти Угорщини війська союзних держав. Зокрема, 16 квітня 1919 року румунські, а 23 квітня і чехословацькі війська почали займати опорні пункти в Закарпатті. На початку травня ними була окупована вся територія краю. А 19 червня 1919 року більшість делегатів обраного з'їзду Рад Угорщини прийняла ультиматум Клемансо про відведення угорських революційних військ – Червоної Армії «за призначені Угорщині кордони».

Бурхливий розвиток воєнно-політичних подій в Центральній і Східній Європі та фактичне завершення процесу розгляду питання про Закарпаття на Паризькій мирній конференції (вже 9 квітня 1919 року Е. Бенеш телеграфував із Парижа

президенту ЧСР Т. Масарику: «... русинський край присуджений нам. Деталі повідомлю пізніше. Все ще неофіційно»), змусили об'єднатись усі політичні угруповання краю і нарешті визначитися щодо його майбутнього, чому сприяв і приїзд до Ужгорода Г. Жатковича. 8 травня 1919 року в Ужгороді зібралися представники трьох найвпливовіших в Закарпатті Народних рад – Пряшівської, Ужгородської і Хустської (близько 200 делегатів), які об'єдналися в Центральну Руську Народну Раду (голова – А. Бескид, заступники голови – А. Волошин, М. Брашайко, М. Стрипський) і одноставно прийняли резолюцію про підтримку рішення Американської народної ради угро-русинів про об'єднання з чехо-словацьким народом на основі повної національної автономії. «Подкарпатские русины, – зазначалося в резолюції, – як автономна одиниця самовольно приключаються до Чехословацької республіки с тем, что руська автономна краина в заграничных, военных и финансовых делах спольно управлялася, а в прочих делах управляє собою самостойно, своими урядами и своим сеймом. Требуем, чтобы до территории сиеи краины принадлежали и западные жупи».

На наступних засіданнях ЦРНР обговорювалися питання про статус і кордони Закарпаття у складі Чехословаччини, а також було вирішено рекомендувати громадянина США Г. Жатковича на посаду «повноважного міністра штату». Ці вимоги були викладені у спеціальному меморандумі – «Протоколи», який 20 травня 1919 року делегація ЦРНР у складі 112 осіб в урочистій обстановці передала в Празі президентові ЧСР Т. Масарику. При цьому вітальні промови виголосили А. Бескид, Г. Жаткович, А. Волошин, а також Томаш Г. Масарик, який російською мовою висловив радість у зв'язку з добровільним приєднанням Закарпаття до ЧСР і, між іншим, заявив: «Ви, русини, стільки прав будете мати, скільки виборете для себе». Згадуючи цю подію, Августин Волошин у своїх спогадах писав: «Было то событие не лиш исторично-важное, но и щиротеплое, братское! Золота Прага торжественно привитала русинов, щиро погостила и мы з надеєю на лепшу будущность вернулись до дому».

Нарешті, приєднання Закарпаття до Чехословацької Республіки було міжнародно-правно оформлено на Паризькій мирній конференції Сен-Жерменським договором з Австрією від 10 вересня 1919 року. Згідно зі статтями 10–13 цього договору, Чехословаччина зобов'язувалася «встановити територію русинів на південь від Карпат у кордонах, визначених головними союзниками і дружніми державами, як автономну одиницю в рамках Чехословацької держави, із найвищим ступенем самоуправи, який тільки можливий при збереженні єдності Чехословацької держави». Вхідження Закарпаття до складу Чехословаччини було підтверджено й спеціальним параграфом (48) Тріанонського мирного договору з Угорщиною від 4 червня 1920 року, де зазначалося: «Угорщина визнає, як уже були вирішили держави, союзні і об'єднані, повну незалежність Чехословацької держави, до неї ж включено автономну територію Південнокарпатських русинів».

Слід зазначити, що до складу цього автономного утворення була включена не вся територія історичного Закарпаття. Згідно зі Сен-Жерменським мирним договором, західна частина Закарпаття (Пряшівщина) увійшла до складу Словаччини, а згідно із Тріанонським договором Марамороський комітат був розділений між

Чехословаччиною і Румунією по річці Тиса – до останньої відійшло 2/5 території комітату з 14 русинсько-українськими селами.

Приєднання Закарпаття до Чехословаччини сталося внаслідок збігу ряду обставин, насамперед міжнародних, серед яких найважливішими були: поразка у війні і розпад Австро-Угорщини та загальноєвропейський негативізм у ставленні до Відня і Будапешта, перемога більшовицької революції в Росії, невдачі українського державотворення, прочехословацька орієнтація в цьому питанні країн Антанти, особливо Франції, яка влаштовувала практично всіх учасників Паризької мирної конференції і була підтримана ними з геополітичних міркувань (концепція Малої Антанти тощо).

Однак у цілому, з врахуванням усіх тодішніх обставин, можливостей і альтернатив історичного розвитку, слід визнати, що об'єднання закарпатських русинів-українців із сусідніми слов'янськими народами – словаками і чехами – у складі новоутвореної, чи не найдемократичнішої на той час в Європі Чехословацької Республіки, яка до того ж обіцяла закарпатцям надати гарантовані державами-переможцями широкі автономні права (тобто закарпатські русини-українці, єдині з національних меншин Чехословацької Республіки, ставали її державотворчим елементом), було єдиним реальним і водночас оптимальним варіантом, позаяк відкривало нові можливості для соціально-економічного й національно-культурного розвитку одного з найбільш відсталих на початку XX століття регіонів Європи.

3. УМОВИ ПОЛІТИЧНОГО Й СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ЗАКАРПАТТЯ У СКЛАДІ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

3.1. Політична інтеграція до складу Чехословацької держави

Головною метою чехословацької політики щодо Закарпаття було втримання й поступова інтеграція краю до суспільно-політичної й соціально-економічної систем республіки. Для організації адміністрації краю в Ужгороді вже у липні 1919 року створюється Цивільне Управління на чолі з чеським адміністратором Яном Брейхом. Втім, уся повнота влади на території приєданого до ЧСР краю спочатку належала військовому команданту. В листопаді 1919 року був введений стан військової диктатури на всій території краю, яка тривала до кінця 1922 року.

Першим нормативним актом, який визначав правовий статус органів державного управління на території краю, став «Генеральний статут про організацію адміністрації Підкарпатської Русі, приєднаної Паризькою конференцією до Чехословацької республіки» (18 листопада 1919 року). Згідно з прийнятим чехословацькою владою Генеральним Статутом, Директорію було визначено дорадчим органом у всіх внутрішньо-автономних справах. Адміністратор разом із військовим командуючим концентрували в своїх руках усю виконавчу владу. Якщо,

згідно з договорами, до компетенції центральної влади належали міжнародні відносини й управління військами та фінансами, то у всіх інших справах автономія отримувала певну самостійність. Проте з часом домовленості між урядом Чехословаччини та представниками Підкарпатської Русі привели до суттєвого звуження кола питань, що були віднесені до компетенції автономії.

Було здійснено реорганізацію державного управління. Зокрема, при Цивільному управлінні, яке очолював адміністратор, було створено ряд відділів-рефератів. На початку вересня 1919 року налагодили свою роботу політичний і шкільний реферати. У цей же час проходив процес формування реферату охорони здоров'я. 6 вересня того ж року був створений судовий реферат, 15 жовтня – реферат поліції, наприкінці жовтня – реферат публічних робіт. 1 грудня 1919 року утворився реферат пошт і телеграфів, а наприкінці року було створено господарський реферат.

На початку січня 1920 року з'явилося ряд нових адміністративних установ. Це фінансовий реферат, який зайнявся, насамперед, проведенням обміну старих австро-угорських грошей на нові чехословацькі крони. Слідом було створено ще два: сільськогосподарський (поділявся на 4 відділи: сільськогосподарсько-технічний, ветеринарний, лісництва, культурно-технічний) та реферат соціальної опіки. Останній повинен був піклуватися про молодь, інвалідів війни, здійснювати соціальний захист населення. Розпорядженням Міністерства внутрішніх справ Чехословацької Республіки від 4 травня 1920 року господарський реферат був реорганізований, підпорядкований центральному Міністерству внутрішніх справ Земський господарський уряд повинен був займатися постачанням населення Підкарпатської Русі продовольчими запасами.

29 лютого 1920 року парламент Чехословацької Республіки прийняв Конституцію держави під назвою «Конституційна Грамота». У її третій параграф були включені статті 10–13 Сен-Жерменського договору, які визначали основи статусу Підкарпатської Русі в складі Чехословаччини. Включенням до Конституції статей Договору Чехословаччина формально виконала взяті на себе міжнародно-правові зобов'язання. Згідно з положеннями Сен-Жерменського договору, які були перенесені у Конституцію Чехословаччини 1920 року, Підкарпатська Русь була визначена як автономна одиниця з найширшим ступенем самоврядування, який тільки можливий при збереженні єдності Чехословацької Республіки. Найвищим законодавчим органом Підкарпатської Русі був визначений Сойм, якому належала компетенція у вирішенні справ місцевої адміністрації. Губернатор Підкарпатської Русі – найвища посадова особа автономії – призначався Президентом Чехословаччини і був відповідальним перед Соймом автономії. Службовці в Підкарпатській Русі повинні були призначатись переважно з числа місцевого населення. Підкарпатська Русь мала мати представників у Національних Зборах (парламенті) Чехословацької Республіки, які були найвищим законодавчим органом держави. Обрання послів від Підкарпатської Русі до парламенту Чехословаччини визначалося законодавством Чехословацької Республіки. Посли від Підкарпатської Русі не мали права голосувати з питань, віднесених до компетенції Сойму.

До того ж, згідно з нормами Конституції, Сойм міг приймати закони, які стосувалися питань мови, релігії, освіти, а також функціонування місцевої адміністрації.

Ці закони мали домінуючу силу на території автономії, навіть якщо вони суперечили актам, прийнятим Національними Зборами Чехословаччини. Крім цього Сойму було надано право приймати спеціальні закони, які стосуються Підкарпатської Русі та діють на її території, у випадку надання йому такого права парламентом Чехословаччини та якщо прийняті закони не суперечать чинному законодавству ЧСР. Також було визначено герб Підкарпатської Русі, який став частиною великого герба Чехословаччини.

Необхідно додати, що Конституція Чехословацької Республіки була прийнята без участі представників із правом вирішального голосу від Підкарпатської Русі незважаючи на те, що в ній врегульовувались основи її статусу як автономії у складі Чехословаччини. Це було пов'язано з тим, що центральний уряд, посилаючись на нестабільну обстановку в краї, відклав проведення парламентських виборів на території Підкарпатської Русі.

З прийняттям Конституції чехословацька влада змушена була піти на деякі поступки у визначенні статусу Підкарпатської Русі, оскільки продовження конфлікту між центральною і місцевою владами не сприяло стабільності політичної ситуації в державі. Згідно зі змінами до Генерального Статуту – розпорядження уряду № 356 від 26 квітня 1920 року – цивільного адміністратора було позбавлено права здійснювати місцеву виконавчу владу. Замість адміністратора вводилась посада губернатора Підкарпатської Русі, до компетенції якого входило здійснення виконавчої влади у питаннях, віднесених до відання автономії. Губернатор мав призначатись Президентом Чехословацької держави і здійснювати свої функції до часу, поки не буде обрано Сойм Підкарпатської Русі. 5 травня на посаду губернатора було призначено Григорія Жатковича. Цікавим є той факт, що в день прибуття новопризначеного губернатора до столиці Підкарпатської Русі міста Ужгород, з ініціативи Комуністичної партії, була організована масова акція проти Г. Жатковича. Протестний мітинг свідчив про те, що нового губернатора підтримували не всі політичні сили Підкарпатської Русі.

Незважаючи на включення до Конституції статей Сен-Жерменського договору 1919 року, які визначали основи статусу Закарпаття в складі Чехословаччини, та на зміни, внесені до Генерального Статуту про організацію та адміністрацію Підкарпатської Русі, фактичний статус краю майже не змінився. Це було викликано тим, що чехословацький уряд, незважаючи на введення посади губернатора, продовжував повністю контролювати управління Підкарпатською Руссю. Так, крім посади губернатора, було введено непередбачену жодним раніше прийнятим нормативним актом, який визначав статус Підкарпатської Русі, посаду віце-губернатора, який фактично здійснював найважливіші владні функції. Через віце-губернатора Прага мала можливість безпосередньо управляти справами Підкарпатської Русі, у тому числі і в сферах, віднесених до компетенції органів влади автономії. Це було пов'язано з декількома факторами. По-перше, на посаду віце-губернатора призначалися виключно особи чеської національності, які були неофіційно наділені президентом функціями нагляду за всіма справами Підкарпатської Русі, у тому числі мали здійснювати контроль і за губернатором. По-друге, в обов'язки віце-губернатора входило керівництво Цивільним Управліннями Підкарпатської Русі та підпорядкованими йому відділами, тобто всіма органами, які були наділені реальною владою.

Віце-губернатором був призначений Петер Еренфельд. Автономні органи влади на чолі з губернатором не виражали протест проти введення посади віце-губернатора, очевидно, не розуміючи всієї важливості повноважень, якими його буде наділено. Про цей факт свідчить і лист Г. Жатковича до американських русинів, в якому він не висловлює своє занепокоєння з цього приводу. Значення введення такої посади губернатор зрозумів лише пізніше, коли вся повнота влади фактично опинилась у руках віце-губернатора. Крім цього була створена Губерніальна рада, яка складалася з губернатора, віце-губернатора, 10 обраних членів і 4 членів, призначених урядом Чехословаччини за пропозицією губернатора.

У 1920 році в Чехословаччині мали відбутись вибори до Народних Зборів та до місцевих органів самоврядування. Крім цього, у відповідності з Генеральним Статутом упродовж 90 днів із виборів до Народних Зборів Чехословацької Республіки мали відбутись вибори до Сойму Підкарпатської Русі. Однак їх проведення було відкладено урядом Чехословаччини, який мотивував своє рішення тим, що в Підкарпатській Русі склалася важка політична ситуація, при якій більшість на виборах могли отримати проугорські та більшовицькі сили. На засіданні урядового кабінету 20 травня 1920 року було підкреслено, що Підкарпатська Русь ще недостатньо інтегрована у Чехословацьку державу, тому необхідно виражати підвищену обережність у питаннях виборів та автономії.

На цей час Підкарпатська Русь не мала своїх представників ні у парламенті, хоча згідно із законом про вибори повинна була мати дев'ять послів (депутатів), ні у сенаті, де повинна була мати п'ять сенаторів. Також не були обрані і органи місцевого самоврядування. Тим не менше на території Підкарпатської Русі на початку двадцятих років діяло близько дванадцяти політичних партій.

Незважаючи на врегулювання в Конституції Чехословацької Республіки та в інших законодавчих актах країни статусу Підкарпатської Русі, основні їх положення залишались невиконаними. На практиці через деякий час після законодавчого закріплення статусу Підкарпатської Русі центральний уряд приступив до централізації держави.

По-перше, територія Підкарпатської Русі остаточно не була встановлена, ряд сіл із руським населенням, яке бажало увійти до складу автономного формування, залишилися поза його межами. На території сусідньої Словаччини місцева влада намагалася асимілювати русинське населення, з метою недопущення відриву територій, на яких проживала русинська більшість, від Словаччини та приєднання їх до Підкарпатської Русі. Більше того, при утворенні Кошицької жупи в 1922 році центральний уряд намагався відірвати від Підкарпатської Русі ряд руських сіл, навіть ставилось питання про відрив столиці краю – міста Ужгород.

По-друге, для реального здійснення автономії нічого не було зроблено. Вибори до автономного Сойму не були проведені впродовж 90 днів після дня виборів до Народних Зборів, як це було передбачено Генеральним Статутом.

По-третє, після відставки першої Директорії друга не була призначена. Замість того було призначено губернатора без чітко визначеної компетенції. Вся адміністративна влада довірена віце-губернатору, вихідцю з «історичних земель», незважаючи на те, що про таку посаду в попередніх нормативних актах мова взагалі не велася.

По-четверте, до державних і автономних урядів приймалися не вихідці з місцевого населення, а присилалися чиновники з Чехії. Урядовою мовою була виключно чеська, що викликало загальне невдоволення місцевого населення. Для ілюстрації і підтвердження цього висновку в пресі наводилися такі матеріали: на поштових і телеграфних урядах працювало всього 109 русинів, 306 чехословаків (з них 50 – словаків, решта – чехи) та 48 осіб інших національностей. У фінансових установах було всього 41 русин і 1279 інших, в тому числі 1182 чехів і 10 словаків. Із 2262 державних службовців Підкарпатської Русі було всього 301 русин. І це в той час, коли вже чимало молодих людей краю закінчили середні та вищі навчальні заклади, йшов активний процес формування місцевої інтелігенції.

Положення Конституції діяли до восени 1938 року. 6 жовтня 1938 року утворилася т. з. друга Чехо-Словацька Республіка, яка проіснувала до середини березня 1939 як федеративна держава з широкою автономією, наданою Словаччині, а законом № 328 від 22 листопада 1938 року Підкарпатській Русі.

26 червня 1937 р. був прийнятий Закон ЧСР № 172 «Про тимчасове врегулювання становища губернатора Підкарпатської Русі», який вступив у силу 8 жовтня 1937 року. Ним, зокрема, розширювалися права губернатора, що дало підстави говорити про «перший етап автономії».

Після Григорія Жатковича губернаторами краю були: Антоній Бескид (1855–1933) – громадсько-політичний діяч Закарпаття, другий губернатор краю, лідер Пряшівської народної ради, делегат Паризької мирної конференції. В травні 1919 року був обраний головою Центральної Руської Народної Ради в Ужгороді, а після її розколу в жовтні 1919 року очолив русофільську фракцію. У 1920 році став одним із ініціаторів заснування в Ужгороді Руського народного банку. Посаду губернатора займав з 1923 року до своєї смерті; Костянтин Грабар (1877–1938) – громадсько-політичний діяч Закарпаття, третій губернатор краю, директор Підкарпатського банку в Ужгороді (з 1921 року), посадник (високий ранг службовця) Ужгорода (1928–1935 роки), віцепрезидент Торгової палати в Кошице, губернатором краю був у 1935–1938 роках; після відставки губернатора Підкарпатської Русі Костянтина Грабара (жовтень 1938 року) Івану Парканію запропонували його замінити. Іван Парканій (1896–1997) – громадсько-політичний діяч Закарпаття, останній губернатор краю, начальник канцелярії в Іршавському окрузі (1921–1924), референт у справах Підкарпатської Русі в канцелярії президента Чехословацької Республіки, головний радник президента (1924–1939). 4 листопада 1938 року Іван Парканій склав повноваження губернатора, залишившись працювати в канцелярії президента.

3.2. Адміністративно-територіальне будівництво

Упродовж 1919–1920 років чехословацький уряд провів реорганізацію адміністративно-територіального устрою на Підкарпатській Русі. Було встановлено поділ на чотири жупи (жупне обводи), які у свою чергу поділялись на окреси (округи). Таким чином, утворили Ужгородську жупу (лютий 1919 року), Мукачівську жупу (травень 1919 року), Берегівську жупу (вересень 1919 року). Марамороська жупа була створена у липні 1920 року з центром у Великому Бичкові,

пізніше – у Солотвині. До складу чотирьох жуп входили наступні округи: Ужгородська – Ужгородський, Перечинський, Середнянський та Великоберезнянський округи; Мукачівська – Мукачівський, Довжанський, Свалявський, Росвиговський, Нижньо-Верецький, Волівський округи; Березька – Берегівський, Хустський, Іршавський, Косинський, Севлюський округи; Марамороська – Рахівський, Тересвянський, Тячівський, Великобичківський округи. Міста Ужгород, Мукачево, Берегово були виділені в окремі адміністративні одиниці.

Пізніше постановою Міністерства внутрішніх справ Чехословаччини 26 серпня 1921 року було затверджено новий адміністративно-територіальний устрій краю, з поділом від 15 жовтня 1921 року на 3 жупи, 19 округів: Ужгородська жупа (з центром у м. Ужгород) – Ужгородський, Перечинський, Великоберезнянський, Середнянський округи; Березька жупа (з центром у м. Мукачево) – Мукачівський, Нижньо-Верецький, Свалявський, Росвигівський, Іршавський, Косинський, Тисагатський округи; Марамороська жупа (з центром у м. Хуст) – Тячівський, Тересвянський, Великобичківський, Рахівський, Хустський, Довжанський, Волівський, Севлюський округи. Від 31 січня 1923 року Косинський округ перестав існувати, села віднесли до Ужгородського та Мукачівського округів. Містами залишили Ужгород та Мукачево, а Берегово перетворили в селище.

Розпорядженням уряду № 84 від 4 червня 1926 року 3 жупи Підкарпатської Русі об'єднали в т. з. велику жупу. Депутати та сенатори від Закарпаття протестували в пражському парламенті, але марно. Адміністративним центром краю на певний час ставало м. Мукачево.

Адміністративно-територіальний поділ Чехословаччини, 1928 р. (Автор: Шебевк Ласло)

Важливим моментом інтеграції в суспільно-політичну систему Чехословаччини стало впровадження в дію адміністративної реформи законом чехословацького парламенту № 125 від 14 липня 1927 року, яка набрала чинності 1 липня 1928 року. Згідно з цим законом було введено новий адміністративно-територіальний

поділ у республіці, скасовувалися жупи, територія Чехословацької Республіки була поділена на чотири адміністративні провінції (землі, краї): Чехія зі столицею в Празі, Моравія-Силезія зі столицею в Брно, Словаччина зі столицею в Братиславі та «земля Підкарпаторуська» (офіційна назва) зі столицею в Ужгороді. На чолі земель стояли земські президенти і створювалися представницькі органи – земські заступництва (збори). У Підкарпатській Русі вони складалися з 12 обраних і 6 призначених членів.

Земський президент зосереджував у своїх руках всю адміністративну владу та призначався центральним урядом. Так, за Підкарпатською Руссю затвердили Антоніна Розсипала, який до того часу виконував функції віце-губернатора. Він був земським президентом аж до відставки від 1 січня 1937 року. Після цього нового земського президента вже не призначали, а виконував цю функцію до весни 1938 року заступник земського президента Ярослав Мезник.

Розпорядженням уряду № 103 від 15 липня 1927 року посада губернатора не ліквідовувалась, але він фактично не мав реальних прав, залишаючись більше номінальною фігурою, особою для «прикраси і пропаганди». Уся повнота влади, адміністрація були сконцентровані в руках «президента Земе Подкарпаторуске», якого призначала Прага. Губерніальну раду розпустили, яка знову утворювалася Законом ЧСР «Про тимчасове врегулювання становища губернатора Підкарпатської Русі» від 1937 року.

Не враховуючи збереження посади губернатора, чехословацький уряд фактично скасував окремішність, автономність Підкарпатської Русі, надавши їй статус, який за обсягом прав майже дорівнював статусу інших земель республіки. Мова йшла про фактичне перетворення автономії в адміністративну одиницю в унітарній державі. Статус Підкарпатської Русі після 1927 року був регресивним у порівнянні з її статусом у 1919–1926 років.

Адміністративна реформа 1927 року була поведена без будь-яких консультацій із політичними силами Підкарпатської Русі, не кажучи вже про волевиявлення місцевого населення. При визначенні кордонів Підкарпаторуської землі центральний уряд теж уникав консультацій та волевиявлення населення, мотивуючи цей факт тим, «що, мовляв, на Закарпатті не було автохтонного авторитетного, всіма визнаного, репрезентаційного тіла, з яким можна про це говорити».

Розуміючи, що така зміна адміністративного устрою, прийнята без участі населення, не буде сприяти встановленню реального автономного статусу краю, зокрема Центральна Руська Народна Рада 9 лютого 1927 року направила Меморандум президенту, міністрам, послам і сенаторам Чехословацької Республіки, в якому виразила протест проти законопроекту про адміністративну реформу.

Та все ж, підсумовуючи вищесказане, незважаючи на фіксацію автономного статусу Підкарпатської Русі як у актах внутрішнього законодавства, так і в міжнародно-правових документах, наповнення цього статусу конкретним змістом затримувалось урядом Чехословаччини. На численні вимоги й скарги закарпатців щодо небажання Чехословаччини запроваджувати автономію краю празькі урядовці посилалися на те, що, наприклад, «південно-карпатський народ ще не дозрів» для автономного правління. Багатонаціональна держава боялася створити прецедент для інших національних груп, вбачала у цьому загрозу національно-державним

інтересам й цілісності республіки. Реальний автономний статус Підкарпатська Русь отримала лише у листопаді 1938 року в той час, коли Томаша Гарріга Масарика (1850–1937) вже не було серед живих, а подальше існування Чехословаччини було під великим сумнівом.

Таблиця 1. Керівники Підкарпатської Русі (1919–1939)

Адміністратор Цивільного Управління (1919–1920)			Закордонні воєнні коменданти
Ян Брейха 29.VII.1919. – 26.IV.1920.			А. Чіаффі 12.I.1919. – 12.V.1919.
Голова Директорії (1919–1920)			
Григорій Жаткович 10.XI.1919. – 19.II.1920.			
Губернатор (1920–1938)	Вице-губернатор (1920–1928)		Е. Еннок 2.V.1919. – XII.1919.
Григорій Жаткович 5.V.1920. – 17.V.1921.	Петер Еренфельд 5.V.1920. – 18.XI.1923.	Земський президент (1928–1938)	М. Паріс XII.1919. – 29.X.1922.
Антоній Бескид 18.XI.1923. – 15.VI.1933.	Антонін Розсипал 18.XI.1923. – 1.VIII.1928.	Антонін Розсипал 1.VIII.1928. – 1.I.1937.	П. Кастелла 29.X.1922. – 1.IX.1925.
Костянтин Грабар 15.II.1935. – 9.X.1938.			[між 1925–1931 рр. чех Лев Прхала]
Іван Парканій 9.X.1938. – 4.XI.1938.		Яролав Мезник (заступник голови) [від VIII.1934.] 1937–1938	
Прем'єр-міністри Підкарпатської Русі / Карпатської України (1938–1939)			Президент Карпатської України (1939)
Андрій Бродій 8.X.1938. – 25.X.1938.	Августин Волошин 26.X.1938 – 15.III.1939.	Юліан Ревай 15.III.1939.	Августин Волошин 15.III.1939.

Складено на основі: Fedinec Csilla. *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944.* – Nostra Tempora 7. Galánta – Dunaszerdahely: Fórum Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó, 2002.

3.3. Господарська політика чехословацької влади та проблеми соціального розвитку

Поряд із політичними та культурними правами Закарпаття могло отримати й реальну економічну допомогу в контексті розбудови господарських закладів, збільшення кількості працюючих у різних секторах економіки, покращення умов розвитку аграрного сектора тощо. Проте подальші роки показали всю складність реалізації намічених кроків. Незважаючи на усвідомлення важливості процесу інтеграції політичних, адміністративних, економічних і культурних проблем Закарпаття, чехословацька влада робила все можливе, аби дистанціювати регіональний розвиток від загальнодержавного. Особливо це стосувалося економічного стану, який у краї був надзвичайно складним. Найвідчутнішим він виявився у гірських районах.

Наслідки такої ситуації були зумовлені нерівноправною економічною політикою чехословацької влади. Більше того, внутрішній ринок був надзвичайно вузьким, а ставлення чеських функціонерів до краю – колоніальним. Існуючі підприємства не витримували ринкової конкуренції з чеськими. Будівництво нових промислових підприємств було мізерним (переважно лісопильні, сировинно-переробні підприємства). Колоніальні ознаки економічної політики Чехословаччини в регіоні проявлялися у всіх сферах господарювання. Буденним явищем стала спекуляція, розкрадання природних багатств (особливо це стосувалося лісової галузі), впровадження нерівномірних тарифних систем, свідоме заниження цін на сировину тощо.

Однією із провідних галузей господарства була лісова. Станом на 1930 рік майже половина території Підкарпатської Русі була вкрита лісами (48,5%). Більше половини лісового масиву належало державі. Інший масив зосередився в руках приватних осіб, акціонерних товариств, урбаріальних і сільських громад, а також церковних общин. За загальною оцінкою понад половини лісів були вкриті буком, а інші листяні тверді породи були представлені дорогоцінним дубом і грабом. Значну частину лісів становили хвойні дерева, а саме сосна і ялина. Наявність такого багатства зумовила перетворення лісівництва в одну з основних галузей народного господарства, причому більше половини заготовленої букової деревини використовували хімічні заводи для сухої перегонки (дистиляції). Найпотужнішим серед них був Великобичківський завод, що давав половину всієї продукції цього типу виробництва. Три державні лісозаготівельні управління (Ужгородське, Буштинське і Рахівське) у першій половині 20-х років заготовили 512 тис. кубометрів деревини, а в другій половині збільшили заготівлі на третину.

Для прискорення вивозу лісу до місць його вирубки прокладалися вузькоколіїні залізниці. Частина заготовленого лісу перероблялася на місцевих державних і приватних підприємствах. Уже в 20-х роках їх було в Підкарпатській Русі близько півсотні. Але більша частина лісу сплавлялася у вигляді кругляків по річці Тиса в Угорщину. Деякі різновиди коштовних порід деревини вивозилися для переробки в Чехію, а також до Австрії, Німеччини й Італії. Частина готової продукції йшла на експорт навіть в Англію.

Завод із виробництва сірників «Вулкан» у Чинадієві був забезпечений іншою деревною сировиною – осикою. Його рентабельність була кращою. Він випускав у рік близько 10 млн. коробок сірників і забезпечував потреби населення краю. Але

з 1923 року завод перейшов під контроль чеського картелю «Соло» і до кінця 20-х років працював уже на половину своєї потужності, а потім майже припинив випуск власної продукції.

Упродовж 20-х років у Підкарпатській Русі працювало декілька електростанцій, що використовували парові двигуни. На початку 30-х років в Ужгороді розпочалося будівництво гідроелектростанції, що постачала електроенергію на значну частину краю й навіть до Східної Словаччини.

Традиційними залишалися солевидобувна (Солотвинські солекопальні), вугільнодобувна, деревообробна і лісохімічна, будівельна галузі, розробка рудних і нерудних родовищ, вогнетривких та гончарних глин тощо. З часом їх приріст почав скорочуватися. Державна підтримка аж ніяк не сприяла її розвитку. Більше того, місцеві підприємства не витримували конкуренції розвиненої чеської промисловості. Практично місцева видобувна галузь була нерентабельною, а її технічне оснащення перебувало на вкрай низькому рівні. Деякі копальні просто припиняли своє існування. Працювали тільки ті шахти, які забезпечували сировиною заводи з виплавки чавуну й відправляли матеріал на виготовлення необхідних знарядь праці (сокири, молотки, серпи, коси, мотики, праски тощо).

Підкарпатська Русь славилася й кам'яними кар'єрами, котрі мали значні запаси гранітних та глиняних порід. Їх використовували при спорудженні доріг, тунелів, мостів. Чимало запасів йшло на виготовлення цегли для будівництва житлових та адміністративних будівель.

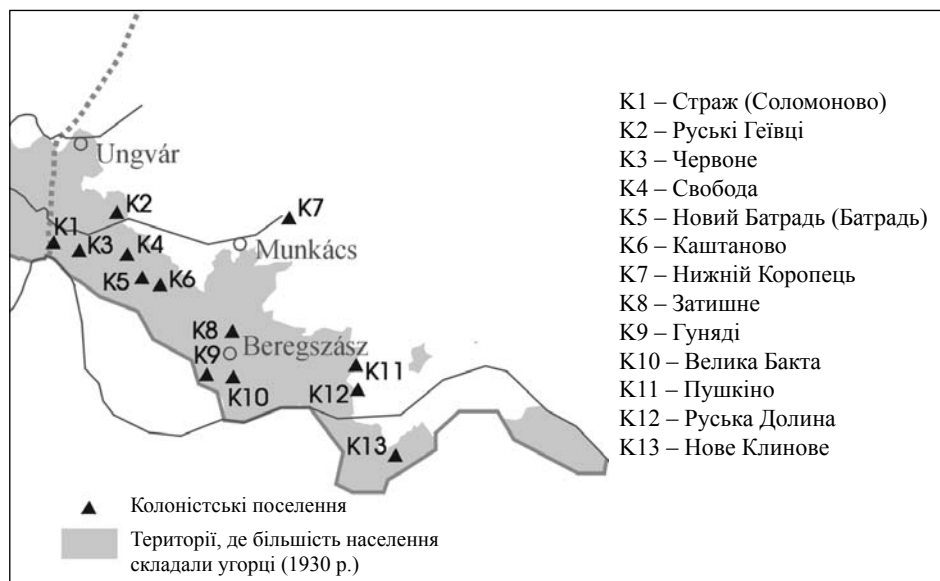
Значного розмаху набуло містобудування. Розбудовувалися міста й містечка, зокрема Ужгород, Мукачево, Берегове, Севлюш (Виноградово), Хуст, Солотвино. На території краю будувалися адміністративно-господарські й культурно-освітні об'єкти, мости, шляхи з асфальтовим покриттям. Незважаючи на це, Підкарпатська Русь суттєво відставала в будівництві залізниць і шосейних доріг.

Поряд з усіма складнощами соціально-економічного розвитку, слід відзначити, що демократичні перетворення, які впроваджувала влада, були все ж відчутними. Уряд спрямував свою практичну діяльність на здійснення ключової в економічно-господарській сфері реформи в Закарпатті. Це земельна (аграрна) реформа. Щодо цього, то слід розуміти, що аграрне питання постійно стояло в центрі суспільно-політичного життя краю. Більшість місцевого населення було хліборобами. Проте земельних наділів для сільськогосподарських робіт було мало. Край потребував негайного проведення ефективної земельної реформи. Однак здійснення її носило половинчатий характер, а там, де були позитивні зрушення, вони стосувалися інтересів великих землевласників, переважно чеських. Та й взагалі, прогрес у землеробстві стосувався переважно незначної кількості поміщицьких маєтків і заможних господарств.

Від Австро-Угорської монархії Чехословацька Республіка успадкувала сільське господарство, основою якого були великі землеволодіння. На Підкарпатській Русі найбільшими землевласниками були сім'ї Шенборнів та Лоняї. Цю систему повинна була змінити земельна реформа. Першим кроком до цього став так званий закон «Про конфіскацію» за № 215 від 1919 року, яким визначалось, що усі придатні для сільськогосподарської обробки землі площею більш ніж 150 гектарів або володіння загальною площею більш за 250 гектарів, підлягають відчуженню. Так званий Закон

«Про виділення» за № 81 від 1920 року визначає тих, кому можуть надавати наділи з вилучених земель: це, в першу чергу, приватні особи та частково кооперативи. Фактичне впровадження земельної реформи розпочалось на початку 1921 року.

Важливим елементом земельної реформи була так звана колонізація – організоване державою заселення з національно-політичним умислом представників домінуючої нації на території, де проживають меншини, в даному випадку – угорці. У Чехословаччині колонізація розпочалася влітку 1921 року. Значну роль у політиці переселення мали і військові аспекти. Колоністи поділялись на три групи: добровольці – чехи, словаки, моравці, русини-українці, які проживають у країні; репатріанти, котрі повертаються з-за кордону, – словаки, чехи та легіонери. Легіонери – вояки, котрі служили в чесько-словацьких військах і в Першій світовій війні воювали на боці Антанти. Формувались такі підрозділи у Франції, Італії, Росії. Після повернення додому італійські та французькі легіонери відіграли значну роль у воєнній окупації північних та північно-східних комітатів Угорщини; у січні 1919 року в Ужгород були введені війська в італійській уніформі. Легіонери, які повертались додому, теж могли стати колоністами. Поселення легіонерів створювались поблизу більш-менш важливих залізничних вузлів вздовж тріанонських кордонів: вони забезпечували залізничне сполучення країн Малої Антанти та охорону колоністських поселень. Такими легіонерськими поселеннями на Закарпатті були Тісашоломон (раніше – Соломоново) біля Чопа, Свобода – біля залізничного вузла в Батеві. Останній населений пункт був найбільшою колонією легіонерів Чехословацької держави. Для її створення вилучено 1600 гектарів родючих земель маєтку сім'ї Лоняї. Перші поселенці прибули у вересні 1923 року, а в грудні розпочали будівництво. За даними 1931 року, в селі проживало 909 людей, з них 405 чехів, 7 словаків, а в приєднаних до села хуторах – 184 русини-українці, 281 угорець і 1 поляк.

Колоністські поселення на Підкарпатській Русі (Автор: Шебевк Ласло)

Хоча досить значного розвитку набуло бджільництво, садівництво і виноградарство, збувати продукцію державі було складно й не вигідно для місцевих мешканців. Більше того, для зберігання й переробки матеріалу не було побудовано жодного консервного заводу.

Тваринництво також переживало некращі часи. Поголів'я коней, корів, волів і навіть свиней щороку зменшувалося. І хоча попит на м'ясо-молочні вироби постійно зростав, умови підживлення цієї галузі були кабальними. Занепад традиційної галузі в Закарпатті був прямо пов'язаний із занепадом селянського господарства. Монополії домоглися збереження в краї низьких цін не тільки на сировину, але й на продукцію сільського господарства, зокрема й у тваринництві. Перекупники закупували худобу в селян по зовсім занижених цінах, особливо в роки кризи, що вело до подальшого погіршення харчування населення. У гірських районах основними продуктами харчування були картопля й кукурудзяне борошно.

У харчовій промисловості традиційною була борошномельна галузь. У краї в різні роки працювало близько 650 млинів, що переробляли майже весь урожай пшениці, жита й кукурудзи на борошно. Причому на цих же млинах було перемелено й 69% привозної пшениці. Цю галузь промисловості представляли й винокуріння, пивоваріння, тютюновиробництво. Горілчана промисловість регулювалася урядовою постановою республіки від 1921 року, що забезпечувало чеським монополіям можливість поставок цієї продукції в східну провінцію. Єдиний пивоварний завод у Підгор'ях, що раніше належав графу Шенборну, забезпечував внутрішні потреби населення. У Підкарпатській Русі вирощували тютюн, а в Мукачеві (з кінця XIX століття) працювала тютюнова фабрика, що спочатку спеціалізувалася на випуску сигар «Куба» і «Коста-Рика». У чеський період вона продовжувала випускати сотні тисяч сигарет.

У відповідь на прояви голоду піднімалися продовольчі акції. Були створені Земський господарський уряд і Крайовий зерновий союз. Головним завданням новоствореної окружної канцелярії державної земельної служби стала постановка землі як об'єкта купівлі-продажу, а це вело суспільство до ринкової економіки. Одним із головних завдань аграрної реформи було подолання земельного голоду на місцях. Але реформування охопило всього 24 відсотки земельного фонду, а відтак умови землекористування були надзвичайно не вигідні.

І так складну ситуацію в господарській сфері остаточно ускладнила світова економічна криза, яка розпочалася у США, швидко поширилася на більшість країн Європи, у тому числі й на Чехословаччину. У середині 1930 року переважна частина галузей чехословацької промисловості вже була охоплена кризовими явищами, а в 1933 році промислове виробництво знизилося до 60,2%, тобто рівня розвитку 1929 року. Значна частина промислових підприємств (близько 15%) була змушена закритися. Майже на третину впало виробництво хімічних заводів у Великому Бичкові, Перечині й Сваляві, а чавуноливарні й металообробні підприємства взагалі були змушені повністю припинити виробництво. Частина цегляно-черепичних заводів закрилася у зв'язку з різким скороченням планів житлового будівництва. Процес зубожіння основної маси населення Підкарпатської Русі особливо позначився на жителях гірської Верховини, які й без того були найвідсталішою верствою регіону. Криза в промисловості Закарпаття

тісно перепліталася з аграрною кризою, що виявилось у стрімкому зниженні цін на сільськогосподарські продукти.

Соціальні наслідки економічної кризи також відчутно позначилися на жителів Підкарпатської Русі. 3 92 промислових підприємств у краї (із кількістю робітників понад 20 чоловік) у перші роки кризи підприємці повністю зупинили виробництво на одній третині фабрик і заводів (30). Половина підприємств, що залишилися, працювала не на повну потужність. У роки кризи кількість безробітних у Чехословаччині досягло 1 млн. чоловік, з яких 100 тисяч припадало на Закарпаття. Найбільше втратили свої робочі місця представники лісової промисловості (35 тис. чол). Одночасно власники підприємств використовували складну економічну ситуацію в своїх інтересах, погіршуючи умови праці тих, хто ще не втратив роботу. Погіршення умов праці стосувалися соціальних гарантій, порушення восьмигодинного робочого дня, скорочення поденної оплати на державних і особливо приватних підприємствах. Однак за офіційними даними, посередницькі організації тільки впродовж 1928–1938 років прилаштували на заробітках понад 100 тис. закарпатців.

Ці руйнівні наслідки економічної кризи були відчутними аж до кінця існування міжвоєнної Чехословаччини. Наприкінці 30-х років більш-менш регулярно працювали трохи більше сотні підприємств, значну кількість (понад 50%) з яких становили деревообробні.

За офіційною статистикою, станом на 1930 рік населення краю нараховувало 725.957 чоловік. За національним складом вони поділялися таким чином: 446.916 чоловік – українці-русини (або як ще їх називали «руські»), що становило 62,2% від усього населення; угорці – 109.427 чоловік (14%); євреї – 91.255 (11%); чехи і словаки – 33.961; німці – 13.249; румуни – 12.641; цигани – 1.357 чоловік.

Місцеве населення краю в основному займалося сільським господарством і лісівництвом. Серед зайнятих у цих галузях господарства було 366 тис. українців-русинів, 67 тис. угорців, 19 тис. євреїв, 6 тис. німців, 5 тис. чехів і словаків. Працівників у промисловості й різних сферах ремесла було 86 тис. чоловік. З них – 28 тис. русинів-українців, 22 тис. євреїв, 19 тис. угорців, майже 3 тис. німців. Торгівлею, транспортною сферою, банківською справою займалися 64 тис. чоловік, причому більше половини з працюючих у цих сферах становили євреї (35 тис.), українці-русини – 12 тис., угорці – 8 тис., чехи і словаки – 5 тис.

3.4. Банківська справа та кредитування

Але були й позитивні аспекти економічного розвитку краю. Банківська справа отримала прогресивні дотації для розвитку. У 1920 році в Ужгороді було відкрито перший в регіоні банк – Підкарпатський Банк. Крім того, в Підкарпатській Русі діяли й філіали Чехословацького Промислового Банку, Словацького Аграрного Банку та інших фінансових установ.

Широкого розгалуження отримали кредитні та інші фінансові установи. На позитивний розвиток кредитного руху в Закарпатті вплинув Кооперативний закон № 130 від 1926 року, за яким кредитна кооперація отримала законне право на існування. Одночасно було проведено перереєстрацію кредитних спілок і законом №

131 від 1926 року виданий їм державний дешевий займ на 10 років. Трохи раніше, у 1925 році, в Ужгороді було утворено єдиний «Крайовий дружественний союз», що об'єднав у своїй структурі всі спілки й товариства (крім кредитного напрямку, він включав у себе ще ревізійний та організаційний). Його головне завдання полягало в необхідності впорядкувати фінансові взаємовідносини, зокрема в кредитних установах. Раніше, за часів Австро-Угорщини, вони безпосередньо були пов'язані з центральною організацією в Будапешті, що послаблювало автономну ефективність відповідних установ у краї. Більше того, після входження Закарпаття до складу новоутвореної Чехословацької Республіки грошовий капітал місцевих кредитних спілок, який оцінювався в 5 млн. крон, залишився назавжди в Угорщині. Ці всі обставини завдали великої шкоди як кредитним установам, так і їхнім клієнтам.

Центрокооператив у Празі допоміг отримати підтримку з так званого Особливого фонду, що сприяв перереєстрації кредитних спілок в Закарпатті, а також надавав їм можливість повернути втрачені гроші й розраховувати на новий і дешевий кредит. Внаслідок цього, лише з 1928 року умови кооперативного кредитування в краї почали покращуватися. Ця обставина мала особливе значення для місцевих жителів, оскільки через кредитні спілки земледільці отримували найдешевший серед існуючих кредит.

Станом на 1935 рік у Закарпатті діяло 172 організації кредитної кооперації. З них 139 представляли кредитні спілки з необмеженою відповідальністю, 29 – з обмеженою відповідальністю, а також 4 земледільські каси взаємодопомоги. Причому вони не конкурували між собою, а навпаки – доповнювали один одного. 24 кредитні установи на згаданий час перебували в стадії ліквідації (ще з часів ОКН у Будапешті). Таким чином, діючі 168 кредитних спілок на кінець 1934 року мали 47 тисяч 13 членів, а їх пайовий капітал становив 314.064.931 чехословацьких крон. Резервні фонди кредитних спілок складали капітал в 207.652.750 чехословацьких крон. Грошові внески в спілках нараховували 953.932.614 чехословацьких крон. До того ж, сума займу кредитним спілкам на кінець 1934 року становила 3.666.822.769 чехословацьких крон. У другій половині 30-х років характер внесків у кредитних спілках був постійним і стабільним. Попередні капіталовкладення сприяли тому, що кредитні спілки з успіхом виконували свою функцію й сприяли здоровим і нормальним кредитним взаємовідносинам.

Кредитуванням займалися у міжвоєнний період і чотири Земледільські каси взаємодопомоги. Вони знаходилися в Мукачеві, Берегові, Тячеві, Хусті, а в Севлюші (нині Виноградово) діяло відділення Берегівської установи. На кінець 1935 року членами кас взаємодопомоги було 6 тисяч 837 чоловік. Пайовий капітал становив 839.900 чехословацьких крон, а резервні фонди нараховували 32.467.140 чехословацьких крон. Внески в земледільських касах взаємодопомоги становили 2.216.430.475 чехословацьких крон. Якщо додати згадані показники кредитних спілок, кас взаємодопомоги і внески на ощадні книжки (3.592.120 чехословацьких крон), то отримаємо внески в кредитних установах на суму 3.529.575.089 чехословацьких крон, що на той час було серйозним показником діяльності кредитних організацій. Ефективно діяла і вексельна система.

Проте відчутною була перевага фінансових асигнувань на користь насамперед чеських землевласників і промисловців. Це стосувалося як бюджетних надходжень,

так і кредитування. Негативно на загальний розвиток економічної сфери вплинула і світова економічна криза 1929–1933 років, яка посилила відсталість фінансового сектора Підкарпатської Русі від інших регіонів Чехословаччини.

3 серпня 1919 року територія Підкарпатської Русі належала до Кошицької Торгово-промислової палати. В системі чехословацької кооперації існував єдиний угорський центр. У 1925 році створена кооперативна товарна база «Ганза», а в 1930 році – однойменна кредитна спілка. Тут діяли філіали Австро-Угорського Банку і великих будапештських банків, котрі в 1918–1920 роках інтегрувались у чехословацьку систему. Існувало і спільне об'єднання угорських і німецьких фінансових установ – Об'єднання фінансових установ у Словаччині і Підкарпатській Русі – скорочено «Єднота» (від словацької офіційної назви). В 1928 році створився Центральний союз колегій і ремісницьких об'єднань у Словаччині і Підкарпатській Русі.

Держава пропонувала різні кредитні варіанти для колоністів, надавала податкові пільги (звільнялись від сплати податку на житло (ті, хто спорудив нову житлову будівлю) та на шість років від сплати земельного податку і т. ін.). На час завершення створення колоній, на початку 1930 років, на Закарпатті існувало 15 колоній в основному заселених чеськими та словацькими і, в меншій мірі, місцевими руськими сім'ями. Після Першого Віденського арбітражу чеські та словацькі колоністи покинули край, їхні будинки та земельні наділи потрапили в основному до Державного фонду захисту сім'ї і соціального забезпечення, який їх перерозподілив.

Особливо криза вразила фінансово-банкнвську сферу, яка орієнтувалася на підтримку сільськогосподарського виробництва. Відтак саме ця сфера виявилася найбільш вразливою. В 1933 році рівень виробництва досяг нижчої позначки й навіть у 1936 році не був у змозі покрити показники 1929 року. Категорія малоземельного селянства збільшилася через втрату власності, було зруйновано чимало селянських господарств, які не мали можливості позбутися боргів, узятих під земельну заставу. У ці роки значна частина місцевого населення опинилася в борговій ямі перед банками й кредитними спілками. Кредити й відсотки на них, різноманітні податки і штрафи лягли непомірним тягарем на місцевих жителів.

3.5. Туризм

Туризм – стратегічна галузь Закарпаття. Майже всі види туризму, які нині культивуються в нашій області, почали розвивати ще за часів перебування краю в складі Австро-Угорської монархії.

У 1885 році на всесвітній сільськогосподарській виставці у Будапешті Мукачівська домінія була представлена окремим павільйоном. Було видано каталог, у якому дано характеристики понад 2,5 тисячі виставлених експонатів, із яких 530 відзначено золотими, срібними та бронзовими медалями та дипломами. Заодно каталог слугував і туристичним путівником. Граф Ервін-Фрідріг Шенборн-Бухгайм (1837–1903) передбачив прибутки від туризму і мисливства, не скупився на кошти, вкладаючи їх у розвиток туризму і його інфраструктури. У цьому ж році (1885 р.) у Мукачеві при центральній канцелярії домінії було відкрито туристичне бюро

(Reisebüro), починає виходити ілюстрований туристичний путівник (12 графічних картин) з туристичною мапою домінії. Путівник відкривався пам'яткою туристу під заголовком «З любов'ю до природи!». Природоохоронні функції (контроль) покладалися на лісівників, через угіддя яких проходив турмаршрут чи знаходилися туристичні притулки, а також на екскурсовода, який подавав у туристичне бюро докладний звіт. У мальовничих місцинах відкриваються туристичні притулки та пансіонати: у В. Визниці, Пузняківцях, Синяку, Солочині, Полянні, Жденієві, Пашківці, Нижніх Воротах.

Вирувало туристичне життя у другій половині XIX ст. і на Мараморощині, про що дізнаємося із туристичного путівника «Тячево-Усть-Чорна» - «Tescow-Königsfeld» (1890). Це професійно укладений путівник з туристичною мапою Тересвянської долини, вказані туристичні притулки у Дубовому, Красні, Усть-Чорні, Брустурах, Р. Мокрій, Н. Мокрій, а також на полонинах. В Усть-Чорній тоді функціонує родонова купіль та пансіонат на 15 осіб.

Із входженням Закарпаття до складу новоствореної Чехословаччини, в краї стали істотно розвиватися літні й зимові, піші й лижні види туризму. Головну роль у масштабному розвої матеріальної бази галузі зіграв Клуб чехословацьких туристів (ЧСКТ), який мав свої відділення в усіх окружних центрах Підкарпатської Русі. Відділення організації надавали методичну й практичну допомогу всім подорожникам в організації індивідуальних та групових маршрутів по рівнинній і гірській частині краю. Клуб співпрацював із державними органами лісового господарства краю, які володіли розгалуженою мережею лісових доріг, вузькоколіїнок, десятками водосховищ, що акумулювали воду для сплаву бокорів у верхів'ях рік. Біля водосховищ, гребель, загат лісівники звели житлові будинки для охорони цих штучних водних споруд. На них постійно працювало декілька десятків лісорубів і бокарашів, для яких була створена система обслуговування й забезпечення харчами. В окремих випадках туристи для нічлігу могли використовувати добре впорядковані будинки для лісників. Крім того, КЧСТ протягом 20–30 років XX сторіччя зумів звести власні притулки у вигідних місцях – поблизу доріг, вузькоколіїнок, водосховищ. У літній туристичний сезон полонини та гірські луки були досить густо всіяні колибами для пастухів, літніми чи зимовими огороженими стійлами, кошарами, стоянками та струнгами для великої рогатої худоби, овець, коней, свиней, чим особливо користувалися неорганізовані нечисленні групи туристів й індивідуали, а також авто-туристи. Завдяки цьому мандрівники могли при потребі напнути поблизу намети, дешево закупити молочні й м'ясні продукти.

Пропаганді туристичних подорожей Закарпаттям сприяла розбудова мережі готелів, ресторанів, пунктів продажу турспорядження. Так, станом на початок 1939 року в Ужгороді діяли готелі «Коруна» (82 ліжка), «Берчені» (70 ліжок), «Карпатія» (50 ліжок), «Орієнт» та «Централ» (по 40 ліжок). У Мукачеві – готель «Зірка» (на 70 ліжок), у Берегові – готелі «Гранд» (на 40 ліжок), «Донат» (на 26 ліжок), будинок товариства «Соколи» (на 15 ліжок), у Виноградіві – «Роял» (26 ліжок), «Європа» (24 ліжка), «Карпатія» (14 ліжок), у Хусті – готель «Коруна» (40 ліжок), «Роял» (32 ліжка), «Централ» (60 ліжок) і т. д.

До переліку найбільш відвідуваних об'єктів належали культурні, історичні, архітектурні, природні пам'ятки Ужгорода, Мукачева, Хуста, Виноградова, Тячева,

Рахова, інших окружних центрів і коронних міст попередніх історичних періодів, Солотвинські солекопальні, Лисичівська «Гамора», Синевирське озеро, 12 замків або їх руїн, понад два десятки монастирів, народні промисли Липчі, Ганичів, Великого Бичкова, Рахова, винні пивниці Ужгорода, Середнього, Бобовища, Мукачева, Берегова, Виноградова, Іршави, праліси Тячівщини, Рахівщини, Чорний мочар із його водоплавними птахами, Ужгородська ротонда, обсерваторія на горі Піп Іван, місця археологічних розкопок городищ кельтів в урочищі Галіш і Ловачка під Мукачевом, дакійських та римських поселень біля Великої й Малої Копані та ін. Туристи радо каталися на вузькоколіїках Ужгород–Анталівці, Берегово–Кушніця, Тересва–Усть Чорна, Ясіня–Козмешик, напинали намети біля гірських водосховищ лісництва та колиб пастухів.

Про активну діяльність Закарпатського відділення КЧСТ свідчить розроблена 1928-го року ювілейна закарпатська туристична стежка (маршрут) завдовжки 343 км, до якої були підв'язані 22 промарковані бічні маршрути, загальна протяжність яких становила близько 1000 км. КЧСТ вів систематичну й послідовну пропаганду здорового способу життя, рекламував зимові й літні туристичні маршрути, прокладав нові лижні траси, планував будівництво гірськолижних баз на Березнянщині, Іршавщині, Рахівщині, Воловеччині, на Полонині Руна, боржавських полонинах, хребті Свидовець, на горах Стій і Великий Верх. Чеські підприємці вкладали значні кошти у розвиток цієї сфери. Видаються буклети, путівники, широко рекламується мальовнича природа, історичні місця краю під рубрикою: «Туризм на Підкарпатській Русі – цілий рік!» Підприємці туристичного бізнесу започатковували у 30-ті роки нову форму туризму – приватний туризм (туризм вдома). У селах Ужанської і Турянської долини, зокрема у Невицькому, Заріччі, Дубриничах, Кострині, Тур'їх-Реметах, Лумшорах, Тур'ї-Полонини. Вимоги до господарів були надзвичайно високими, як у наданні побутово-фінансових, так і санітарно-гігієнічних послуг. Додамо, що збереглися і списки тодішніх господарів приватного туризму.

У 1923 році Іржі Крал та Антон Свобода видають «Туристичний путівник Підкарпатської Русі та Словаччини на схід від Кошиць». А в 1924 році Карл Касалицький видає подібне видання «Пішки з Ужгорода на Говерлу». До речі, він прислужився і як путівник «Велосипедом з Ужгорода на Говерлу».

У 30-х роках минулого століття значний внесок у розвиток туризму та його пропаганду серед населення внесли викладачі ужгородської гімназії Олександр Грабар і Степан Фодор. У їхніх методичних розробках та порадах головна увага звертається на збереження фауни і флори, дотримання гармонії і спілкування з природою.

У відродження туризму і його розвиток у повоєнні роки чимало зусиль доклали фахівці-ентузіасти ужгородці – Олександр Сарваш, Павло Мочкаш, Арсен Бабіченко, Констянтин Сас, Павло Урам; на Свалявщині – Михайло Попович, Михайло Молнар, Іван Мишкаринець, Михайло Кондра; у Мукачеві – Золтан Пензенік, Дизидерій Попович та інші.

Пропагандистські й рекламні матеріали про зимовий і літній відпочинок і визначні туристичні міста у Закарпатті періодично випускалися чеською і словацькою мовами, а також англійською, французькою та німецькою. Путівники й довідники про туристичні можливості Закарпаття, складені відомими

спеціалістами туристичної індустрії, публікувало солідне видавництво «Орбіс». Окремо виходили книги про фольклор, церковні пам'ятки, народну архітектуру й промисли Закарпаття, друкувалися науково-популярні статті, нариси в журналах «Яс» («Сяйво»), «Зимовий спорт», ювілейному збірнику «Підкарпатська Русь», виданому в 1936 році. Переконливим пропагандистським матеріалом була також творчість чехословацьких письменників про Закарпаття Івана Ольбрахта, Карела Чапека й багатьох інших.

Слабкість матеріально-технічної бази туризму в 20–30 роках ХХ століття в краї не давала можливості розвиватися всім видам відпочинку. Найбільш популярними були піші одно- й дводенні екскурсії й походи школярів та молоді до околиць своїх населених пунктів, природних та історичних пам'яток, вилазки в гори з підйомами на найближчі вершини. В регіоні з'явилися перші прояви сільського, екологічного, гірського, лижного, шкільного, паломницького туризму, налагоджувався прийом іноземних подорожан, набував сталого розвитку внутрішній туризм.

Однак більшість маршрутів, крім декількох головних, не була промаркована, постійно стояла проблема підготовки й перепідготовки кадрів інструкторів, гідів-перекладачів, екскурсоводів. У гірській місцевості лише поодинокі лижні траси були облаштовані згідно з вимогами й правилами лижного спорту, перші кроки робив оздоровчий туризм, розпочалося будівництво санаторіїв з використанням мінеральних і термальних вод для лікування серцево-судинних захворювань, розладнань нервової, ендокринної, периферійної та інших систем органів людини, опорно-рухового апарату.

На превеликий жаль, події 1938–1939 років майже повністю зруйнували матеріальні надбання туристичної індустрії цього періоду. А в період 1939–1944 туристична галузь була сконцентрована на швидку реабілітацію, зокрема угорська влада використовувала потенціал термальних та мінеральних вод краю для відновлення здоров'я солдат. Більше того, після 1942 року, у зв'язку з тим, що австрійські і швейцарські курорти були закриті, середній клас угорців відкрив для себе туристичні зони Закарпаття.

4. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА ЇХНЯ УЧАСТЬ У ВИБОРЧИХ ПРОЦЕСАХ. ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ

4.1. Загальні умови становлення парламентської демократії та партійної системи

У період 1918–1920 років серед закарпатської інтелігенції проходив процес групування чи об'єднання, що стало характерною рисою політичного життя тогочасного суспільства. Тому початок формування політичних партій, які поділялися як за національною ознакою (русофільські, українські, угорські, єврейські), так і за структурною організацією (філії загальнодержавних або самостійні крайові партії), слід відносити до 1919 року. Суспільство новоствореної Чехословацької держави відчуло на собі період становлення й адаптації багатопартійної системи.

Процес створення політичних організацій на теренах історичного Закарпаття був дещо хаотичним. Незважаючи на це, вони мали характерну рису, яка упродовж міжвоєнного двадцятиліття не зазнала суттєвих змін. Маємо на увазі групування в політичні партії за національним признаком. Ідеологія, соціальне розшарування та інше відійшли на задній план. Таким чином, у краї виникли русофільські, русинофільські, українські, угорські, єврейські, німецькі партії. Чехи, які вважали себе титульною нацією, були зацікавлені в розбудові на території Підкарпатської Русі філій власних загальнодержавних партій. Натомість місцеві партії створювалися як локальні та національно замкнуті (однаціональні). Оскільки українські та русофільські (два різновиди) партії представляли більшу частину населення згаданого регіону, то між ними й велася основна боротьба як на політичній арені, так і в інших сферах суспільного життя. Інші національні меншини Чехословаччини, які проживали в Підкарпатській Русі, були представлені меншою кількістю партійних утворень і, незважаючи на це, упродовж 20–30-х років XX століття залишили помітний слід у політичній історії Закарпаття.

Демократизм Чехословацької Республіки був не тільки декларованим, афішованим, а й реальним, дієвим. Введення багатопартійної політичної системи, яка на теренах тогочасної Підкарпатської Русі за сучасними мірками була схожа на атомізовану, відразу ж поставило Чехословаччину в ряд найдемократичніших держав світу. Можливість участі в політичному житті отримали всі найбільш представлені в суспільстві національні меншини, які прихильно ставилися до новоствореної слов'янської держави. Упродовж міжвоєнного двадцятиліття політичні організації проходили процес становлення та змужніння, видозмінювалися та розпадалися. Шляхи їх розвитку були різними, так само як і різними були в них цілі. Саме в залежності від поставлених перед собою політичних завдань корегувалася діяльність партій.

Становлення багатопартійної системи в новоствореній у 1919 році Чехословацькій Республіці відбувалося у своєрідному комплексі розбудови державних політико-правових основ. Його основоположними засадами стали

принципи демократії за загальносвітовим прикладом, а тому процес їх впровадження у суспільно-політичне життя проходив досить швидкими темпами, і вже у 1920 році, хоч і не в ідеальному вигляді, був оформлений і юридично закріплений в Конституції Чехословаччини.

Правова основа багатопартійної системи була також побудована на принципах демократії, захисту політичних прав та інтересів населення різних національностей тощо. Оскільки багатих політико-партійних традицій в населення, яке проживало в республіці, не було, то цей «новий» процес був схвально зустрінутий громадськістю, що й показав бурхливий розвиток політичних організацій на їх початковому етапі. Зрозуміло, що для продуктивної організації роботи партій, розбудови їх структурно-організаційних основ потрібні були спеціалісти відповідного рівня політичної культури. Тому й не дивно, що на першому етапі розвитку політичних організацій їх своєрідний коефіцієнт успішності залежав від рівня партійного керівництва, ролі політичного лідера.

4.2. Етапи розвитку політичних партій у Підкарпатській Русі

По своєму цікавою була багатопартійна система в Підкарпатській Русі. Демократичність поглядів у сфері політики сприяла існуванню в краї упродовж згаданого періоду близько п'яти десятків політичних організацій, при чому система автономних політичних партій у кілька разів перевищувала загальнодержавні. Найбільше політичних організацій нараховувалося у русофільському таборі, і, незважаючи на деякі відмінності, вони мали спільні риси. Насамперед, це негативне ставлення до проукраїнських політичних і культурно-національних змагань місцевого населення, опозиційна позиція щодо чехословацької державної влади та її централістської політики в краї. І якщо в першій половині 20-х років ці ідеї знаходилися на початковому етапі, то з часом русофільські політичні партії все активніше виступали проти українофілів, опозиція до чехословацької влади набувала все гострішого характеру.

У хронологічному відношенні розглядають три етапи розвитку русофільських політичних партій у 20–30-х роках XX століття. Перший етап охоплює період 1919–1924 років. У цей час у краї з'явилися як автономні, суто крайові політичні організації, так і філії загальнодержавних партій. На цьому етапі всі згадані політичні сили виражали свою лояльність до чехословацької влади при умові визнання нею політико-правових зобов'язань. Міжпартійна боротьба зводилася до пошуку об'єднавчого центру, відбувалися міжпартійні блокування, організаційні об'єднання тощо. Проте внаслідок особистих непорозумінь лідерів партій, а також намагання чехословацької державної влади підпорядкувати своєму впливу русофільський рух, відбувалося поступове формування партій і пошук інших шляхів реалізації політико-суспільних завдань тогочасності. Тому у 1919–1924 роках деякі партії, почали виходити з-під контролю Праги і шукати собі як внутрішніх, так і зовнішніх союзників. Треба підкреслити, що не останню роль у такій ситуації відіграло й небажання владних структур реалізовувати намічені щодо Підкарпатської Русі реформи.

Ще більше поглибилися розбіжності між центром і автономними русофільськими партіями в наступний період, який охоплює 1925–1934 роки. У цей час державу поглинула світова економічна криза, яка негативно вплинула на можливості державної влади проводити ефективну регіональну політику. Питання суспільно-економічної бідності, яке все більше віддаляло час консолідації, спричинило поглиблення й політичної кризи. Тому пріоритетним завданням русофільських партій стає політична боротьба за автономію. Поступовий вихід із економічної кризи не змінив їхніх позицій. У такій ситуації все відчутнішим стає бажання русофільських політичних організацій опиратися на зовнішньополітичні чинники.

Третій етап (1934–1938 роки) став свого роду кульмінаційним у діяльності партій русофільської орієнтації. Античехословацька політика поступово виходить на провідне місце у діяльності партій. Це було викликано як зовнішніми (великодержавні плани Німеччини та Угорщини, а також активізація античехословацької політики Польщі), так і внутрішніми умовами тогочасності (поява на політичній арені конкуренції в русофільському середовищі). Активізація Центральної Руської Народної Ради як об'єднавчого центру русофілів і надпартійного координаційного органу приводить до посилення їх позицій у краї і, врешті-решт, внаслідок необхідного порозуміння з проукраїнськими політичними силами – до становлення першого автономного уряду. Проте політика, яку вони проводили до цього часу і навіть тоді, коли більшість у крайовому уряді знаходилася в руках русофілів, дискредитувала весь автономний рух і призвела до нищівної поразки, втрати довіри з боку влади Чехословацької Республіки. Русофільські лідери позбулися свого становища у владних структурах, а їхні політичні партії і друковані органи були заборонені. Свої позиції вони зуміли повернути після 2 листопада 1938 року, коли частина закарпатських територій відійшла під юрисдикцію Угорщини.

4.3. Характеристика діяльності партій

Усього на території Підкарпатської Русі упродовж міжвоєнного періоду діяло сім найбільших загальнодержавних партій, які створили крайові партійні філії із власним структурно-організаційним апаратом. До таких можна віднести Чехословацьку соціал-демократичну партію (ЧСДП), Аграрну партію (у різні часи щонайменше тричі змінювала офіційну назву), Комуністичну партію Чехословаччини (КПЧ), крайовий комітет якої був утворений на основі Міжнародної соціалістичної партії Підкарпатської Русі (МСППР). Названі партії мали найбільший вплив серед місцевого населення із середовища загальнодержавних політичних організацій. Трохи слабші позиції займали Чехословацька народно-соціалістична партія (ЧНСП), Чехословацька народно-демократична партія (ЧНДП), Чехословацька народна партія (ЧНП), Чехословацька промислова партія (ЧПП). Потужною проукраїнською гілкою виділялися крайові організації Чехословацької соціал-демократичної партії і Комуністичної партії Чехословаччини, а згодом і Аграрної партії. У свою чергу русофільських настроїв притримувалися більша частина Аграрної партії, Чехословацька народно-соціалістична партія, Чехословацька народно-демократична партія. Незважаючи на те, що

згадані загальнодержавні партії були прихильниками централізаторської політики, відмовившись від співпраці із сепаратистськими організаціями, їх крайові філії відстоювали більше автономні права регіону та вирішували пов'язані з цим проблеми. Найгострішими серед них були політико-правове оформлення статусу Підкарпатської Русі, стабілізація мовно-культурного і господарсько-економічного життя. Потрібно відмітити і те, що на початку розбудови багатопартійності деякі політичні організації, які виникли як самостійні партійні утворення, згодом об'єднувалися із однотипними організаціями. Так, наприклад, було з угорською та «руською» соціал-демократичними організаціями, які стали складовою частиною ЧСДП. Подібна ситуація прослідковувалася і в Аграрній партії.

Таким чином, маючи потужні матеріально-фінансові можливості, структурно-організаційну, кадрову підтримку з боку своїх центральних органів, загальнодержавні партії в краї виступали своєрідним стримуючим фактором в імовірній еволюції антицентралістських, а подекуди й сепаратистських, настроїв. Тому важливим для кадрових основ згаданих партій був фактор інтернаціональності.

Зовсім інша картина спостерігалася в розвитку самостійних автономних політичних партій у краї, їх своєрідність полягала у тому, що автономні партії за своїм складом переважно не були інтернаціональними, а створювалися за національним принципом. Щодо програмних положень, то вони, як правило, проголошували відстоювання автономних прав краю у всіх сферах суспільно-політичного життя, юридичного оформлення статусу автономії та забезпечення національно-культурних прав місцевого населення. У різні часові проміжки згадуваного історичного періоду в краї діяло понад тридцять автономних політичних організацій, серед яких одинадцять були русофільськими, шість – українськими, шість – угорськими, чотири – єврейськими, дві – німецькими. Автономні партії виконували роль блоку або союзу політичних організацій (Карпаторуська республіканська земледільська партія, Угорська національна партія і Об'єднана угорська партія).

Незважаючи на досить велику кількість автономних партій, лише кілька з них виділялися своєю потужною структурно-організаційною базою, що в першу чергу залежало від матеріально-фінансової спроможності організації. Серед таких русофільські Автономний земледільський союз (АЗС) і Руська національно-автономна партія (РНАП), проукраїнська Українське національне об'єднання (УНО), проугорська Угорська християнсько-соціалістична партія (УХСП) та ін. Крім так званих партій-гегемонів у краї діяли й менш потужні політичні організації, частина з яких активної участі у політичному житті регіону майже не брала. Передусім це були партії із слаборозвинутим структурно-організаційним апаратом: Карпаторуська Німецька партія, Єврейська міщанська партія, Земледільська автономна партія, Русское народное соєдинєніє, Карпаторуській союз православних, Партія невдоволених автохтонів (тутешняків) та інші.

Різноманітність політико-національних орієнтацій та затягування визначення юридичного статусу автономії Підкарпатської Русі чехословацьким урядом у сукупності призводили до наростання антидержавних настроїв, які відбивалися на стратегічних діях деяких автономних партій. Більшість крайових партій лояльно ставилися до урядової політики і конкретні сепаратистські тенденції в їх діях не прослідковувалися.

Внаслідок залучення до політичного життя представників усіх верств населення, питому вагу потенційних партійців складало й духовенство. До єврейських партій належало духовенство іудейського віросповідання, до проугорських – переважно римо-католики й протестанти, до проукраїнських – переважно греко-католики. Незважаючи на те, що до складу партій-лідерів входили представники греко-католицької церкви, деякі політичні організації стояли на захисті інтересів переважно православного духовенства і населення. Перш за все до таких можемо віднести Карпаторуську трудову партію, Карпаторуський союз православних, частково Партію невдоволених автохтонів (тутешняків) і Руське народнеє соєдінєніє.

До того ж далеко не всі існуючі в краї партії брали безпосередню участь у виборчих процесах. Зокрема, в парламентських виборах спромоглися взяти участь лише такі крайові політичні організації, як РХ(З)П і ХНП (проукраїнські), АПАПР, УНП (проугорські), АЗС, РНАП, КТП, РНП (русофільські), а також ЄСП і ЄОП.

Сприятливі умови розвитку демократичного суспільства були зведені нанівець політичними подіями кінця 30-х років минулого століття. Вони були пов'язані з активізацією фашизму та поступовою реалізацією його зовнішньополітичних планів. З метою стабілізації політичного становища в республіці празький уряд планував офіційно призупинити діяльність усіх політичних партій. До цього схилилися й представники другого автономного уряду Підкарпатської Русі на чолі з Августином Волошином. 29 жовтня 1938 року ця ідея була реалізована за допомогою виданого декрету про припинення діяльності всіх політичних партій, що діяли до цього часу на території тогочасної Підкарпатської Русі.

Подальші події показали, що проукраїнський уряд Августина Волошина віддав у жертву демократичність багатопартійної системи, пояснюючи це як вимушений політичний крок в тогочасних умовах. Після заборони діяльності всіх політичних партій Перша Руська (Українська) Центральна Народна Рада (ПР(У)ЦНР), у складі якої згуртувалися українці, монополізувала політичне життя краю, що повинно було пом'якшити становлення стабільної суспільно-політичної ситуації.

Отже, пройшовши з 1919 року по 1938 рік добру школу багатопартійного життя з його кризовими, а то й невідконтрольними явищами, тогочасне суспільство внаслідок як внутрішніх, так і зовнішніх чинників обрало для себе більш авторитарну систему, яка, перш за все, була покликана згуртувати населення і стабілізувати суспільно-економічне та політичне життя – «анапартизм», тобто позапартійну систему, яка базується на консолідації всіх активних політичних сил не у політичній партії, а в надпартійному національному органі, яким тоді стала ПР(У)ЦНР. Лише на початку 1939 року в Підкарпатській Русі, яку урядовці вже називали Карпатською Україною, було утворено партію Українське Національне Об'єднання, яка утримувала політичну монополію до березня 1939 року.

Таким чином, багатопартійна система, яка базувалася на підвалинах демократичного суспільства Чехословаччини, була ліквідована внаслідок вимушених політичних змін в Європі, а практика багатогранного партійного будівництва стала доброю школою політичного гартування закарпатців.

Таблиця 2. Офіційні друковані органи (періодичні видання)
партій Закарпаття у 20–30-х роках ХХ ст.

№ п/п	Назва політичної партії	Назва періодичного видання	Роки функціо- нування	Редактор
1.	Автономний земледільський союз (Підкарпатський земледільський союз)	«Карпато-Русскій Вестнік»	1921–1924	Й. Камінський, А. Бобульський, І. Шпак, А. Бродій
		«Русскій Вестнік», «Рускій Земледельческий календар»	1919–1938	
2.	Аграрна партія Чехословаччини	«Земледільська Політика»	1919–1938	Ю. Міллий
		«Русскій Земледілець»	1928–1937	
3.	Єврейська громадянська партія	«Keleti Újság» («Східна Газета»)	1921–1926	А. Возарі, Д. Войт
4.	Єврейська сіоністська партія	«Zsidó Néplap» («Єврейська Народна Газета»)	1920–1928	Б. Серены
5.	Карпаторуська трудова партія	«Русская Земля»	1919–1938	І. Цурканович
6.	Комуністична партія Чехословаччини (крайовий комітет)	«Карпатська Правда», «Календар Карпатської Правди»	1922–1933, 1935–1938	І. Мондок, Ю. Гаджега
		«Munkás Újság» («Робоча Газета»)	1920–1938	Й. Гаті, А. Дьезе, Г. Феєр
7.	Міжнародна соціалістична партія Підкарпатської Русі	«Правда», «Календар Правди»	1920–1921, 1921 р.	І. Мондок (псевдонім: Ільков)
8.	Руська народна партія	«Русь»	1921–1923	К. Бескид, І. Жидовський
		«Народная Газета»	1925–1935	
		«Русская Народная Газета»	1937–1938	
9.	Руська національно- автономна партія	«Наш Путь»	1935–1938	В. Лабанич, С. Фенцик, Й. Камінський, І. Федькович
		«Карпаторусскій Голос»	1932–1944	
		«Наш Карпаторусскій Голос»	1938	
		«Молодая Русь»		
10.	Руська хліборобська (земледільська) партія	«Руська Нива»	1920–1924	Ю. Брашайко, М. Брашайко
11.	Руское народное соединение	«Свободное Слово»	1931–1935	Д. Дудаш
12.	Селянська республіканська земледільська партія Підкарпатської Русі	«Село», «Сельскій Господарь»	1920–1924	В. Павлик, Ф. Мах, В. Бороняк

№ п/п	Назва політичної партії	Назва періодичного видання	Роки функціонування	Редактор
13.	Соціал-демократична партія Підкарпатської Русі	«Народ»	1920–1921	С. Ключурак
		«Вперед»	1921–1938	Є. Пуза, С. Ключурак, Д. Німчук
14.	Угорська партія права	«Ruszinszkói Magyar Hírlap» («Угорська газета Русинії»)	1920–1921	Д. Зомборі, Б. Болдижар, П. Раць
		«Ungvári Közlöny» («Унгарський вісник»)	1922	Е. Гаваш
15.	Угорська партія дрібних землеробів	«Beregi Hírlap» («Березький Вісник»)	1920–1922	Г. Баков
		«Kárpátaljai /Ruszinszkói, Kárpáti/ Magyar Gazda» («Підкарпатська угорська газда»)	1922–1940	Л. Белльєї, Г. Баков
16.	Угорська християнсько-соціалістична партія	«Kárpáti Napló» («Карпатський щоденник»)	1920–1921	Й. Еперйєші
		«Határszéli Újság» («Прикордонна газета»)	1921–1923	К. Гоккі
17.	Союз угорських партій	«Ruszinszkói /Kárpáti/ Magyar Hírlap» («Карпатський угорський вісник»)	1921–1938	Д. Зомборі, П. Раць, М. Ковач
18.	Українська селянська партія	«Народня Сила»	1936–1938	М. Тулек, І. Невицька
19.	Українське національне об'єднання	«Нова Свобода»	січня – 15 березня 1939	В. Гренджа-Донський
20.	Українська фракція Аграрної партії	«Земля і Воля», «Календар Земля і Воля»	1934–1938	С. Ключурак, М. Попадючок
21.	Християнсько-народна партія	«Свобода»	1925–1938	А. Волошин, В. Желтвай, Ю. Сопко
22.	Чехословацька народно-демократична партія	«Podkarpatská Rus»	1926	Й. Кеттнер

Складено на основі: Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919–1939). – Ужгород, 2006. – 380 с. – С. 323–326; Fedinec Csilla. Magyar pártok Kárpátalján a két világháború között. // Fórum Társadalomtudományi Szemle 2007. 1. szám. – 83–110.

4.4. Участь партій у парламентських виборах

Політичний розвиток Чехословацької Республіки, створеної у 1918 році, мав усі характерні риси демократичного суспільства, що перш за все виражалося в дієвості плюралізму, опорі на законодавчі ініціативи, практиці політичного рівноправ'я. Упродовж 20–30-х років XX століття прояви політичного плюралізму набули ефекту безпосередньої участі в політичній еволюції держави її громадян. Підкарпатська Русь як складова частина Чехословаччини на теренах сучасного Закарпаття також опинилася в епіцентрі політичних перетворень, дістала внаслідок трансформації політичної системи можливості участі у державотворенні тощо. Однак процес залучення місцевих громадян до державного розвитку проходив через призму представницької демократії, посередниками якої виступали політичні партії. У міжвоєнний період у краї вибори до чехословацького парламенту проводилися чотири рази (1924, 1925, 1929, 1935 роки), до окружних органів та земського заступництва два рази (1928, 1935 роки), до місцевих органів влади чотири рази (1923, 1926, 1931, 1935 роки). Це була серйозна перевірка спроможності громадян вплинути на політичну систему, урядову політику тощо.

Незважаючи на існування всіх демократичних формальностей у політичній системі Чехословацької Республіки, реальність впровадження їх у життя була далекою від ідеалу. Конституційна хартія серед правових норм чітко зафіксувала представництво Підкарпатської Русі в Національних Зборах (парламенті) відповідною кількістю депутатів та сенаторів згідно з виборчою системою держави. Як проголосував виборчий закон, за Підкарпатською Руссю було закріплено окремих 23 округ по виборах до парламенту і окремих 13 виборчих округ по виборах до сенату. Відповідно до положення це надавало можливість обирати дев'ятьох представників краю до парламенту і чотирьох до сенату. Однак чехословацька політична влада довгий час зволікала з проведенням виборів у Підкарпатській Русі.

Проте центральна влада в Празі вважала, що Підкарпатська Русь не є підготовленою до їх проведення. Серед основних причин вказувалися відсутність або дуже низький рівень політичної культури місцевого населення, їх національно-культурне й релігійне розшарування, неспроможність консолідації політичних сил, протиріччя між політичною елітою тощо. З іншого боку, для цього були й об'єктивні причини, які виходили із складної суспільно-політичної ситуації в краї. Упродовж 1919–1923 років на території Підкарпатської Русі було впроваджено механізм військової, а згодом цивільної диктатури. Керівник чехословацького уряду Антонін Швегла взагалі вважав, що чотирирічний термін є дуже коротким для того, щоб реально залучити закарпатців до рівноправних суспільно-політичних відносин, у тому числі й надати широкі виборчі права. Його мотивація зводилася до того, що в краї є досить потужні сепаратистські настрої, а також те, що місцеві жителі не розуміють ключові відмінності партій.

Так чи інакше, вже з 1921 року в краї працювали представники міністерської ради Чехословацької Республіки на чолі з О. Франкенбергером, які готували підґрунтя для реалізації основ парламентської демократії. Чехословацький уряд призначив вибори до місцевих органів влади влітку 1923 року, чим впровадив демократичний режим у краї.

Постійні домагання лідерів крайових політичних партій, їх апеляція до міжнародних інстанцій змусила чехословацьку владу призначити дату проведення парламентських виборів у Підкарпатській Русі. Той факт, що згадані вибори проводилися виключно на цій території привернув неабиякий інтерес багатьох політиків, у першу чергу загальнодержавних політичних партій.

Вибори в тодішній Підкарпатській Русі були призначені на 16 березня 1924 року. Майже відразу після оголошення початку передвиборчого марафону політичні організації та їх лідери розпочали підготовку до виборів шляхом широкої та різноманітної агітації. У офіційних друкованих органах партій друкувалися програмні положення організацій, їх розширене тлумачення, обіцянки лідерів щодо покращення суспільно-політичного життя краян. На партійних зборах і конференціях розроблялися стратегічні дії партій, їх можливості в даній ситуації, робилися прогнози кінцевих результатів, моделювалися бажані наслідки. Передвиборчий період тривав два місяці. Про активність усіх політичних партій, які взяли участь у передвиборчому марафоні, свідчить те, що ними було проведено 436 зборів у різних куточках краю.

Для участі в парламентських виборах було подано й зареєстровано виборчими комісіями 13 кандидатських списків від різних політичних партій. Роль урядової коаліції формально відігравав Аграрний блок, що логічно виходило з аграрного характеру специфіки Підкарпатської Русі. Своєрідне блокування було формальним по причині самостійної участі партій у виборах, а про певну коаліцію можна говорити лише в розумінні програмних положень та спільності електорату. До того ж, потужно було задіяно адміністративний ресурс. Державні службовці активно агітували за провладні партії, чим відверто зловживали.

Місце державотворчої опозиції посіли комуністи, а також угорські автономні партії (зокрема Автономна партія автохтонів Підкарпатської Русі (АПАПР)) й Автономний земледільський союз (АЗС). Крім Аграрної партії до проурядових політичних організацій належали Руська хліборобська (земледільська) партія (РХ(З)П), Соціал-демократична партія Підкарпатської Русі (СДПР), Карпаторуська трудова партія (КТП), Руська народна партія (РНП), Громадянська партія на Підкарпатській Русі (Чехословацька партія промисловців). Лояльними до політики уряду були також Єврейська народна (згодом сіоністська) партія (ЄСП) та Єврейська демократична (згодом ортодоксальна) партія (ЄОП).

Перші вибори до вищих органів влади Чехословацької Республіки пройшли на Підкарпатській Русі при досить високій політичній активності населення. За кандидатів до палати депутатів було подано 257.332 голосів (із 289.789 допущених до голосування виборців), у сенат – 215.207 голосів (із 243.448 виборців). Найбільше мандатів здобули комуністи: 4 мандати (із 9) до палати депутатів і 2 мандати (із 4) – у сенат.

Найбільшого успіху, деякою мірою несподівано, добилися представники крайкому КПЧ, які отримали 100 тисяч 242 голоси виборців, що становило 39,4% від загальної кількості голосуючих. Саме у вдало вибраній передвиборчій тактиці, на нашу думку, й полягав успіх комуністів на перших у Підкарпатській Русі виборах 1924 року. Висуваючи популістичні гасла, але вміло замасковані під загальноприйнятні болючі для місцевого населення вимоги «Земля – селянам!» та «Мир – народам!», комуністи добилися потрібного їм результату. З іншого боку, треба

відзначити їх величезну, порівняно з іншими крайовими партіями, активність, передусім в агітаційній роботі. Лише з січня по 15 березня 1924 року вони зуміли організувати і провести близько 160 зібрань в різних куточках краю, де роз'яснювалася програма КПЧ і, звичайно, критикувалися інші. Внаслідок цього вони отримали шість депутатських мандатів. Чотири з них надали право місця в чехословацькому парламенті комуністам Івану Мондоку, Йосипу Гаті, Миколі Сидоряку, Емануїлу Шафранку, а два мандати до сенату одержали Іван Боднар та Ендре Чегі.

Набагато менше голосів на загальнодержавних виборах 1924 року отримали соціал-демократи – всього 20 тисяч 998, що становило близько восьми відсотків. Якщо враховувати й голоси угорської організації соціал-демократів, яких було 2 тисяч 828, то разом кількість відданих за СДП голосів на цих виборах становила 9,4% (23 тисяч 826 голосів – 4 місце). Такі результати принесли соціал-демократам тільки один депутатський мандат, який отримав Яромір Нечас.

Завдяки блокуванню з Чехословацькою народно-соціалістичною партією (ЧНСП) від КТП до парламенту увійшов її лідер Андрій Гагатко. АЗС, який отримав понад восьми відсотків підтримки, делегував до парламенту Івана Куртяка, а аграрники – Йосифа Камінського. Не залишилися без своїх представників і угорці, повноваження від яких отримали Ендре Корлат і Ференц Егрі (по одному місцю в палату депутатів і сенат).

Отже, депутатами парламенту стали Йосип Гаті, Йосиф Камінський, Ендре Корлат, Іван Куртяк, Іван Мондок, Яромір Нечас, Андрій Гагатко, Емануїл Шафранко, Василь Щерецький, Микола Сидоряк. Відтак сенаторами обрали Івана Боднара, Ендре Чегі, Ференца Егрі, Бейлу Рішка.

Таблиця 3. Участь політичних партій Закарпаття у парламентських виборах 1924 року

<i>№ n/n</i>	<i>Назва партії</i>	<i>Кількість поданих голосів</i>	<i>Відсотки</i>
1.	Комуністична партія Чехословаччини	100 тисяч 242	39,4
2.	Автономна партія автохтонів Підкарпатської Русі	28 тисяч 113	11,0
3.	Соціал-демократична партія Підкарпатської Русі	23 тисячі 826	9,4
4.	Автономний земледільський союз	21 тисяча 161	8,4
5.	Карпаторуська трудова партія (у союзі з Чехословацькою народно-соціалістичною партією)	20 тисяч 68	8,0
6.	Єврейська народна партія	17 тисяч 941	7,0
7.	Аграрна партія	15 тисяч 58	5,9
8.	Руська хліборобська (земледільська) партія (у союзі з Чехословацькою народною партією)	11 тисяч 107	4,4
9.	Єврейська демократична партія	9 тисяч 914	3,9
10.	Руська народна партія (у союзі з Чехословацькою національно-демократичною партією)	2 тисячі 780	1,1
11.	Чехословацька промислова партія	2 тисячі 748	1,1

Складено на основі: Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919–1939). – Ужгород, 2006. – 380 с. – С. 327.

У 1925 році загострення міжпартійних суперечностей та неспроможність урядової коаліції налагодити стабільну загальносуспільну співпрацю призвело до політичної кризи, в умовах якої діяльність празького уряду була практично паралізована. Коаліція розпалася, протиріччя між політичними угрупованнями гальмували процес державотворення, що неминуче вело до розпуску чехословацького парламенту й призначення нових дострокових виборів. Врешті-решт, парламент було розпущено, а проведення виборів призначили на 15 листопада 1925 року. Необхідно відзначити, що чергові вибори в державі мали відбутися влітку 1926 року.

Виборча кампанія 1925 року в Чехословацькій Республіці проходила в умовах гострої політичної боротьби. Ідентична ситуація була і в Підкарпатській Русі. Через те, що партії-переможці виборчих перегонів 1924 року яких-небудь дивідендів отримати практично не встигли, то втратити недавні здобутки ніяк не бажали. Сталися зміни і в редакції виборчого закону. Зокрема, для Підкарпатської Русі виборче число до палати депутатів збільшувалося із 25 тисяч 420 голосів до 31 тисячі, а в сенат – із 42 тисяч 504 до 52 тисяч 552 голосів. Від цього знову ж таки більше вигравали загальнодержавні централістські партії. Цього разу до кандидатських листів потрапило 16 політичних організацій. Їх загальний перегляд показує суттєву перевагу загальнодержавних партій над автономними політичними силами.

Але розстановка тактичних засад партій не змінилася. Як і під час виборів 1924 року зберігся поділ політичних партій на проурядові та опозиційні. До кожного з напрямків належали ті ж самі політичні організації, що і під час попередніх виборів. Щоправда, одна із змін привертала таки увагу. Невтішні наслідки для РХ(З)П змушували керівництво партії зробити необхідні висновки і змінити політичну стратегію. За свою чотирирічну діяльність РХ(З)П не зуміла повністю реалізувати намічені плани і була змушена визнати свою неспроможність самостійно впливати на політичну ситуацію в краї. Тому її реорганізація у Християнсько-народну партію (ХНП) відкрила більші можливості для пошуку союзників як у краї, так і серед загальночеських партій. Особливо суттєвим це питання ставало напередодні чергових парламентських виборів у Чехословаччині, коли керівництвом новоствореної ХНП було прийняте рішення укласти символічний союз із Чехословацькою народною партією (ЧНП). Таким чином, на виборах 1925 року ХНП виступила у блоці з ЧНП, яка одержала 9,72% (7 тисяч 758) голосів виборців (третій показник). Завдяки цьому, лідер ХНП Августин Волошин став депутатом празького парламенту, де представляв інтереси краю до 1929 року.

Автономний Земледільський Союз зайняв четверту позицію, отримавши 28 тисяч 799 голосів виборців. Серед автономних політичних партій це був найвищий показник народної підтримки (11,6%). З огляду на реальні матеріальні та кадрові можливості організації на цей рік, показник був непоганим.

Результати парламентських виборів 1925 року підтвердили авторитет лівих політичних партій, що ще донедавна піддавалося сумніву. Комуністи, незважаючи на втрату майже 25 тисяч голосів, переконливо перемогли (75 тисяч 669 чоловік (30,8%)). Внаслідок цього вони одержали три мандати у палату депутатів (Іван Мондок, Микола Сидоряк, Йосиф Гаті) та два – до сенату (Іван Боднар, Кирил Рещук). Так само знизився показник відданих виборцями голосів за партію

соціал-демократів – з 23 тисяч 826 чоловік (у 1924 році) до 18 тисяч 183 чоловік, що становило 7,4%.

Особливу активність під час виборів 1925 року традиційно проявила й Аграрна партія, але 37 тисяч 172 одержані голоси залишили її позаду комуністів. Водночас підсумки виборів показали зростання авторитету серед місцевих жителів як аграрників, так і особливо АЗС (11,6%), який теж активно готувався до виборів.

Як результат, до парламенту обрали Йосипа Гаті, Ендре Корлата, Івана Куртяка, Івана Мондока, Яромира Нечаса, Андрія Гагатка, Августина Волошина, Августина Штефана, Кирила Прокопа, Франтішка Краліка, Миколу Сидоряка. Сенаторами цього разу стали Іван Боднар, Кирил Решук, Ференц Егрі.

Таблиця 4. Участь політичних партій Закарпаття у парламентських виборах 1925 року

<i>№ п/п</i>	<i>Назва партії</i>	<i>Кількість поданих голосів</i>	<i>Відсотки</i>
1.	Комуністична партія Чехословаччини	76 тисяч 764	31,2
2.	Аграрна партія	34 тисячі 916	14,2
3.	Коаліція угорських партій (у союзі з німецькими партіями)	29 тисяч 102	11,8
4.	Автономний земледільський союз	28 тисяч 799	11,6
5.	Єврейська народна партія	19 тисяч 121	8,0
6.	Чехословацька соціал-демократична партія	18 тисяч 183	7,4
7.	Карпаторуська трудова партія (у союзі з Чехословацькою народно-соціалістичною партією)	15 тисяч 574	6,3
8.	Єврейська демократична партія	11 тисяч 717	4,8
9.	Християнсько-народна партія (у союзі з Чехословацькою народною партією)	7 тисяч 398	3,0
10.	Руська народна партія (у союзі з Чехословацькою національно-демократичною партією)	3 тисячі 121	1,3
11.	Чехословацька промислова партія	1 тисяча 114	0,4

Складено на основі: Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919–1939). – Ужгород, 2006. – 380 с. – С. 328.

Характеризуючи політичну диференціацію суспільства наприкінці 20-х років ХХ століття, необхідно відзначити, що у партійній системі Чехословацької Республіки створилася певна стабільність політичних інтересів, як центральних, так і автономних політичних сил. Важливим моментом у політичній історії Підкарпатської Русі стали чергові загальнодержавні парламентські вибори, проведення яких було призначене на 27 жовтня 1929 року. Їх особливість полягала у тому, що населення краю, з огляду на 10-річне співжиття у складі Чехословацької Республіки, могло проаналізувати й переоцінити багато важелів суспільної дійсності і виробити подальші напрямки для ефективної реалізації державно-правових положень, які стосувалися краю. Серйозно до цього ставилися й політичні лідери краю, партії та їх керівники. Між ними розгорілася гостра боротьба, з новою силою розгорнулася

агітаційна організаційна робота серед місцевого населення, проводилися наради, збори, на яких обговорювалися ймовірні кандидати тощо.

Структура офіційного оформлення кандидатських листів, їх реєстрація за партійною приналежністю залишалася незмінною. До 13 жовтня 1929 року всі партії, які виявили бажання взяти участь у загальнодержавних парламентських виборах, повинні були внести певну грошову суму на ім'я голови крайової виборчої комісії за друк кандидатських листів. До 17 числа того ж місяця всі зареєстровані списки опубліковувалися в періодичній пресі. З 20 до 27 жовтня проводилося їх обговорення. Виборча комісія встановила і термін подання скарг та позовів до виборчого суду, які приймалися не пізніше 11 грудня 1929 року.

Потрібно відзначити, що тенденція на подальше зменшення популярності й підтримки серед населення комуністів також залишилася сталою. Під час парламентських виборів 1929 року вони отримали 40 тисяч 583 голоси (24,4%). Проте загальні успіхи комуністів на виборах не були втішними з огляду на втрату ними за останні п'ять років (1924–1929 років) більше півсотні тисяч голосів виборців. Головними причинами зниження популярності крайкому КПЧ у краї слід вважати односторонність критики уряду та недооцінку можливостей аграрних партій, які на рубежі 20–30-х років активізували свою діяльність, що й відбивалося на рості кількості їх прихильників серед місцевого населення. Не останню роль у цьому процесі відіграв і той факт, що комуністичний рух зазнавав подвійного тиску – переслідування й всеохоплююча антикомуністична політика у Чехословаччині (внутрішній фактор) та ідеологічний, а подекуди й морально-фізичний тиск із боку Москви (зовнішній фактор). Негативно відбилася на популярності КПЧ у Підкарпатській Русі й боротьба із соціал-демократами, які також мали неабиякий вплив на робітників і селян. Усі ці моменти вказували на наявність внутріпартійної кризи. Якщо детальніше підійти до характеристики рівня популярності КПЧ в різних округах краю під час проведення виборів 1929 року, то треба відзначити, що найбільше голосів вони отримали у Мукачівському (6 тисяч 649 чоловік), Берегівському (6 тисяч 113 чоловік) та Рахівському (5 тисяч 212 чоловік) округах. А найменше виборців проголосувало за комуністів у Березнянському (950 чоловік) та Перечинському (1 тисяча 293 чоловік) округах. Депутатські мандати від КПЧ отримали Іван Локота, Микола Сидоряк (з 1931 року Павло Терек).

Цікаво, що соціал-демократи під час виборів 1929 року майже зуміли повернути собі кількість голосів виборців, яку вони отримали ще у 1924 році. Тому їхні втрати упродовж 1924–1929 років були не дуже суттєвими – відповідно з 23 тисяч 826 чоловік (9,4%) до 22 тисяч 922 чоловік (8,6%). Найбільшою підтримкою вони користувалися в Іршавському (3 тисячі 396 чоловік) і Берегівському (3 тисячі 82 чоловік) округах, а найменшою – у Перечинському (736 чоловік) та Волівському (Міжгірському) (983 чоловік). Депутатом парламенту став Ю. Гуснай.

Проте вибори 1929 року вперше за кількістю голосів вивели на перше місце в Підкарпатській Русі урядову Аграрну партію (29,1% голосів). «Руський блок», до складу якого увійшли чотири автономні русофільські партії (АЗС, КТП, РНП, РНС), з результатом 18,2% голосів виборців теж як ніколи піднявся, випередивши за показниками навіть комуністів. Щоправда, цей блок виступав у коаліції з ЧНДП. Таким чином, політика чехословацької влади, спрямована на досягнення

консолідації та перемоги проурядових політичних сил, врешті-решт, стала успішною. Більше того, парламентські вибори 1929 року показали, що громадяни Підкарпатської Русі зацікавлені у стабільному співжитті в Чехословацькій Республіці, незважаючи на певні негаразди. Крайній радикалізм, а то й відверта антидержавна діяльність ними не сприймалися.

Крім вищеназваних результатів, слід виділити ще участь Угорської національної партії (УНП), що отримала 11,4% голосів (30 тисяч 234).

Таким чином, парламентарями стали Андрій Бродій, Юлій Гуснай, Карой Гоккі, Іван Куртяк, Кирил Прокоп, Василь Щерецький, Микола Сидоряк, Павло Терек, Йозеф Заїць, а сенаторами – Едмунд Бачинський, Іларіон Цурканович, Ендре Чегі, Ендре Корлат, Іван Локота.

Таблиця 5. Участь політичних партій Закарпаття у парламентських виборах 1929 року

№ п/п	Назва партії	Кількість поданих голосів	Відсотки
1.	Аграрна партія (спільно з Єврейською демократичною партією)	77 тисяч 419	29,1
2.	Руський блок (АЗС, КТП, РНС, РНП у союзі з Чехословацькою національно-демократичною партією)	48 тисяч 609	18,3
3.	Комуністична партія Чехословаччини	40 тисяч 582	15,2
4.	Коаліція угорських партій	30 тисяч 234	11,4
5.	Чехословацька соціал-демократична партія	22 тисячі 924	8,6
6.	Єврейська народна партія	16 тисяч 762	6,3
7.	Християнсько-народна партія (у союзі з Чехословацькою народною партією)	8 тисяч 979	3,4
8.	Чехословацька промислова партія	7 тисяч 348	2,8
9.	Чехословацька народно-соціалістична партія	5 тисяч 671	2,1

Складено на основі: Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919–1939). – Ужгород, 2006. – 380 с. – С. 329.

Аналізуючи результати парламентських виборів у Підкарпатській Русі упродовж 20-х років ХХ століття, слід відзначити і досить високий рівень неучасті населення в голосуваннях (абсентеїзм), який сягав 14,6%. У цілому по державі цей показник становив 8,6%. Головною причиною цього факту залишався досить низький рівень політичної культури мешканців краю, а через це й відповідна активність на виборах. Але вочевидь навіть ці цифри говорять про неабиякий інтерес до можливості вирішення суспільних проблем у порівнянні з попередніми періодами.

На середину 30-х років ХХ століття припали ще одні загальнодержавні парламентські вибори. Їх своєрідність полягала у тому, що активізація русофільських політичних партій робила серйозний тиск на весь проукраїнський рух. Деякі політичні партії переступали межу опозиційності, виступаючи за порушення державної цілісності республіки. Це виражалося у гострій за змістом листівковій пропаганді та співпраці з іноземною агентурою. До виборів, які були призначені на 19 травня

1935 року, готувалися 16 політичних партій. Із проукраїнських політичних організацій масову підтримку отримали комуністи і соціал-демократи. Хоча в Аграрній партії у 1934 році виникла потужна українська фракція, її русофільське керівництво не виставило жодного українського кандидата.

Підготовленими до виборів підійшли місцеві соціал-демократи. Однак результати виборів для соціал-демократів виявилися не вельми втішними (29 тисяч 749 голосів (9,2%)), а депутатом чехословацького парламенту став Юліан Ревай.

У свою чергу великого успіху добилися представники партії комуністів. Відмовившись від ідеї боротьби за автономію краю, основний акцент уваги в передвиборчій програмі вони зробили на антифашистську боротьбу, згуртованість населення перед загрозою фашизації країни. За рахунок 79 тисяч 400 голосів виборців (26%) комуністи вибороли перемогу у виборчому марафоні і делегували до парламенту Олексу Борканюка, Івана Локоту, Павла Терка і Василя Поповича (у сенат).

ХНП внаслідок отриманих голосів виборців посіла низьке дев'яте місце (7 тисяч 325 голосів) і жодного депутатського мандату не отримала. АЗС утворив коаліцію із Словацькою народною партією, яку очолював А. Глінка, внаслідок чого отримав високі 44 тисячі 982 голоси. Ще одна потужна русофільська політична організація Руська національно-автономна партія (РНАП), що утворилася напередодні парламентських виборів 1935 року, не ризикнула виступити самостійно, а увійшла до виборчого блоку «Руське народне об'єднання». Таким чином автономісти отримали 28 тисяч 954 голоси, а лідер Степан Фенцик був обраний у вищий законодавчий орган країни.

Загалом картина представників парламенту і сенату від Підкарпатської Русі виглядає таким чином: Олекса Борканюк, Андрій Бродій, Степан Фенцик, Ендре Корлат, Павло Костей, Хаїм Кугель, Іван Локота, Юлій Ревай, Павло Терек, Йозеф Заїць (депутати) і Едмунд Бачинський, Йосиф Балла, Юлій Фелдешій, Карой Гоккі, Василь Попович (сенатори).

Таблиця 6. Участь політичних партій Закарпаття у парламентських виборах 1935 року

<i>№ п/п</i>	<i>Назва партії</i>	<i>Кількість поданих голосів</i>	<i>Відсотки</i>
1.	Комуністична партія Чехословаччини	78 тисяч 334	24,4
2.	Аграрна партія	60 тисяч 747	19,0
3.	АЗС (у союзі зі Словацькою народною партією)	48 тисяч 609	18,3
4.	Коаліція угорських партій (у союзі з німецькими партіями)	34 тисячі 234	10,6
5.	Чехословацька соціал-демократична партія	29 тисяч 749	9,2
6.	Руська національно-автономна партія (у союзі з Чехословацькою народно-демократичною партією)	28 тисяч 954	8,9
7.	Чехословацька народно-соціалістична партія	10 тисяч 27	3,1
8.	Чехословацька промислова партія	8 тисяч 676	2,7
9.	Християнсько-народна партія (у союзі з Чехословацькою народною партією)	7 тисяч 325	2,2

Складено на основі: Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919–1939). – Ужгород, 2006. – 380 с. – С. 330.

Результати виборів до чехословацького парламенту переконливо засвідчили глибокі зміни у перспективних політичних вподобаннях жителів Підкарпатської Русі. Недовіра пражських урядових кіл до збагачення політичної культури у краї спричинилася до поразки проурядової політики. 63% голосів виборці віддали опозиційним партіям. Таким чином, електорат розумів, що обіцянки реформування суспільно-політичного життя в краї насправді не входять у плани урядових політичних сил.

Вказуючи на специфічні характеристики регіональних виборчих процесів, потрібно сказати і про той факт, що під час проведення виборів усіх рівнів у 20–30-х роках були зафіксовані масові порушення, які, як правило, суттєво не впливали на розстановку сил партій, однак вказували на існуючі недоліки і недосконалість організаційно-виборчого процесу на місцях.

Загалом результати парламентських виборів даного періоду показали спроможність тих чи інших політичних партій впливати на суспільно-політичне життя окремого регіону. Серед проукраїнських політичних організацій своєю масовістю й потужною структурно-організаційною базою виділялися крайком КПЧ і місцева ЧСДП. Не останню роль у міцності організацій відіграла й матеріально-фінансова допомога філіям від їх центральних органів у Празі. З іншого боку, цей важіль занадто суттєво впливав на самостійність партійних дій і рішень. Серед інших політичних партій слід виділити потужну Аграрну партію, яка в силу державної підтримки мала чи не найлегші можливості для свого розвитку. В когорті автономних політичних партій безперечним лідером, вважаємо, була партія АЗС, яка була незмінно опозиційним.

Таблиця 7. Співвідношення провладних та опозиційних партій-учасниць парламентських виборів

№ п/п	Рік парламентських виборів	Відсоток голосів, поданих за провладні партії	Відсоток голосів, поданих за опозиційні партії
1.	1924	40	60
2.	1925	46	54
3.	1929	64	36
4.	1935	37	63

Складено на основі: Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919–1939). – Ужгород, 2006. – 380 с. – С. 331.

Не можна обійти стороною й питання зростання серед місцевого населення зацікавленості в результатах виборів, про що свідчить постійно спадаючий рівень абсентеїзму.

Таблиця 8. Участь громадян краю у парламентських виборах 20–30-х років

№ п/п	Рік парламентських виборів	Кількість голосуючих
1.	1924	254 тисячі 200
2.	1925	245 тисяч 743
3.	1929	266 тисяч 324
4.	1935	323 тисячі 645

Складено на основі: Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919–1939). – Ужгород, 2006. – 380 с. – С. 331.

Отже, процес демократичного плюралізму в Чехословацькій Республіці носив об'єктивно позитивний характер, а приклад практичної реалізації демократичних повноважень через призму участі широких верств населення у виборчих процесах, піднімав на високий рівень можливості демократичного парламентаризму в тогочасних умовах.

4.5. Громадські організації

Отримавши можливість демократичного розвитку суспільства, місцеве населення почало створювати крім політичних партій і різні громадські організації, які б виступали гарантами їхніх громадських, господарських, культурних прав та свобод. Серед найвідоміших громадських організацій того часу були Товариство «Просвіта» та «Общество ім. Олександра Духновича».

Товариство «Просвіта» – українська громадська організація культурно-освітнянського спрямування – виникла в Галичині, у Львові в 1868 році і діяла тут до 1939 року. Подібне товариство існувало у Закарпатті у міжвоєнний період (1920–1939 роки). Великі надії місцевих жителів були покладені на засноване культурно-просвітнє товариство «Просвіта». Установчі збори «Просвіти» відбулися 9 травня 1920 року в Ужгороді у приміщенні міського жупанату. На них були присутні 119 делегатів – прихильників українського напрямку в краї. Головою товариства одноголосно було обрано Юлія Брацайка, який незмінно очолював «Просвіту». Його заступником став Августин Волошин. До Головного Виділу увійшли: В. Гаджега, В. Желтвай, П. Медвідь, М. Стрипський, М. Творидло, А. Штефан, М. Долинай, С. Клочурак, В. Шуба, М. Полянський, І. Чуляк, А. Товт, П. Яцко, Й. Бокшай. Згідно зі Статутом, головна мета товариства полягала в «культурному і економічному піднесенні підкарпатсько-руського народу, передусім виховання його в моральнім і патріотичнім дусі». Головний Виділ створив цілий ряд комісій, які відповідали за різні ділянки роботи: організаційну, по спорудженні в Ужгороді Народного Дому, музейно-бібліотечну, аматорський драматичний гурток, видавничу, театральну, музичну, літературно-науковий відділ, комісію у назвах місцевостей Підкарпатської Русі.

Організаційні структури «Просвіти» постійно зміцнювались і на 1936 рік включали, крім централі (центрального органу), 13 філій і 234 читальні – всього 248 структурних одиниць, з них 9 структурних одиниць знаходились на терені Пряшівщини, у Празі, Братиславі та інших місцевостях. При товаристві станом на 1937 рік діяло 135 театральних гуртків, 94 хори, 44 спортивно-молодіжні організації, 12 духових оркестрів. Вже у перші роки існування (1920–1924) товариством було проведено сотні святкових вечорів, присвячених закарпатським і українським громадсько-культурним діячам, театральних і танцювальних вистав, хорових виступів та інших акцій культурно-освітнього характеру. У роботі Всепросвітянського з'їзду в Ужгороді (17 жовтня 1937 року) та в маніфестаційному поході взяло участь близько 15 тисяч закарпатських українців, які представляли понад 300 населених пунктів краю.

Товариство проводило змістовну просвітницьку діяльність через активну видавничу діяльність. Особливою популярністю серед народу користувалися щорічні календарі «Просвіти», часописи «Пчілка», «Просвіта», «Світло» та ін. При товаристві діяв «Руський театр товариства «Просвіта», який за неповні 10 років існування дав понад 1200 вистав, переважно української класики. Після захоплення Карпатської України військами гортистської Угорщини «Просвіта» була ліквідована, а активні просвітяни опинилися в угорських в'язницях і концентраційних таборах. Були розстріляні деякі керівники просвітянських осередків (С. Фігура, Я. Завальницький, І. Ващишин, І. Грига та інші).

Упродовж свого існування товариство зуміло залучити до своїх лав найкращих національно свідомих представників краю й надалі сприяло більш згуртованій участі у суспільно-політичному житті. Громадсько-культурні діячі того часу брали активну участь у суспільно-політичних процесах. Так, головою Руської хліборобської (Земледільської) партії став Андрій Товт, відомий просвітянин, член головного відділу крайової «Просвіти», засновник читальні «Просвіти» в с. Дравці, що поблизу Ужгорода. Секретарем партії обрали адвоката Юлія Бращайка, голову крайового товариства «Просвіта», а заступниками голови – Юрія Добея, Івана Деяка, Василя Джомурата, Августина Волошина. Всі вищезазначені діячі були активістами культурно-просвітньої організації «Просвіта». Це, у свою чергу, і визначило чітку направлену співпрацю партії й товариства в різних сферах діяльності.

Серед членів «Просвіти» були й представники інших політичних партій, які розгорнули свою діяльність у краї, – Соціал-демократичної партії Підкарпатської Русі, крайкому Комуністичної партії Чехословаччини, Аграрної партії. Зокрема, до керівного органу СДПР входили такі діячі-просвітяни, як Яцко Остапчук, Євген Пуза, Степан Клочурак та ін. Потрібно відзначити й те, що офіційні друковані органи партій «Руська Нива», «Свобода», «Вперед» регулярно висвітлювали на своїх шпальтах життя «Просвіти». Просвітянами проводилися масові акції, які торкалися всіх сфер суспільного життя, виступали за єдність українського народу по різні боки Карпат, відстоюючи українську мову, культуру.

Упродовж 20–30-х років Товариство «Просвіта» активно розбудовувало мережу культурних інститутів. Справжнім національно-культурним центром закарпатців став Народний дім «Просвіта» в Ужгороді. Активна діяльність Товариства «Просвіта», його осередків, філій сприяла неабиякому зрушенню в суспільній та національній свідомості краян.

Таким чином, «Просвіта» відіграла значну роль у процесі консолідації проукраїнських національних і політичних сил у культурній сфері, що мало важливе значення в тогочасних умовах. Товариство у даному випадку виступало добре організованою культурно-національною базою згаданих партій, об'єднавчим ядром українців – членів різних політичних організацій.

На фоні активності партій і товариства «Просвіта» логічним був процес пошуку шляхів консолідації проукраїнських політичних сил краю у сфері національно-політичній. Ситуація, яка склалася в краї у 1938 році, все ближче підводила національно свідомих діячів українського руху до думки про об'єднання політичних сил української орієнтації в єдину національну організацію, беручи за приклад «Просвіту». Проведення 17 жовтня 1937 року Величного Всепросвітянського з'їзду в Ужгороді показало реальну можливість об'єднання всіх українських сил краю в одну могутню культурно-політичну лаву. Того дня чи не вперше зникли (хоч і на один день) непорозуміння між політичними партіями української орієнтації. На всепросвітянське свято спільно зійшлися, крім первинних осередків «Просвіти», «Січі», «Пласту», різних національних товариств та союзів, і члени та лідери ХНП, УСР, українських гілок СДПР, Аграрної та Комуністичної партій.

Процес становлення та розвитку русофільської політично-культурної течії сягає XIX століття. Особливого поширення вона набула в міжвоєнний період. У цей час виникають перші громадські організації, у тому числі й найпотужніша русофільська культурно-просвітня організація Общество ім. Олександра Духновича. Впродовж свого існування її пріоритетним завданням була національно-культурна єдність руських жителів Закарпаття. Формально Общество ім. О. Духновича діяло до 1944 року.

Відправною точкою у справі створення Общества ім. О. Духновича були рішення, прийняті на партійній нараді Руської земледільської автономної партії (РЗАП) 5 серпня 1922 року в Мукачеві. Саме на цьому з'їзді вперше офіційно було оголошено про створення культурно-просвітницької організації, яка б слугувала допоміжним інструментом політичної течії, але й виконувала важливі культурно-освітні функції. Учасники зібрання вирішили у майбутньому створити у краї культурно-просвітницьке товариство з іменем Будителя краю Олександра Духновича. Безпосередньо до створення товариства оргкомітет приступив 22 березня 1923 року на Руському Народному Конгресі в Мукачеві, коли 163 прихильники цього напрямку заснували «Русское культурно-просветительское общество имени Александра Духновича». Є. Сабов, який очолив товариство, та його однодумці, серед яких яскраво виділялися С. Фенцик, Й. Камінський, С. Сабов, М. Бескид, О. Бескид, Ю. Гаджега, були обрані до Головної ради організації. Реально товариство протиставляло себе іншій потужній у краї громадській організації – «Просвіті», яка була лідером українофільської течії. Таким чином, у міжвоєнний період розпочалася боротьба як двох провідних течій – русофільської і українофільської, так і наймасовіших громадських культурно-просвітницьких організацій – Общество ім. О. Духновича і «Просвіта». Товариство оголосило себе продовжувачем справи «Общества св. Василя Великого». Упродовж своєї діяльності «Общество им. А. Духновича» очолювали кращі представники русофільського громадсько-політичного і культурного напрямку Є. Сабов (1923–1934 рр.),

Й. Камінський (1934–1935 рр.), С. Фенцик (1934 р.), Є. Бачинський (1935–1937 рр.), В. Анталовський (1937–1938 рр.), І. Гаджега (1939–1941 рр.).

Основною метою товариства був культурний розвиток «русского народа», його виховання в моральному і патріотичному дусі. Структуру товариства складала секція: організаційна, науково-літературна, театральна, музична і хорова, бібліотечна, російських жінок, народних домів, санітарно-гігієнічна та спортивна. В межах громадської організації діяла також Руська народна бібліотека. Для виконання окремих цілей створювалися також тимчасові організаційні утворення. В центральній та філіях працювали активісти – місцеві русофіли та російські емігранти, а опорними пунктами в селах слугували читальні, які мали значну кількість прихильників. При сприянні товариства в регіоні також було відкрито ряд пам'ятників визначним національним діячам. Найбільш відомі з них пам'ятники О. Духновичу в Севлюші (тепер Виноградово) (1925 р.), в Ужгороді (1929 р.), в Хусті (1931 р.), в Пряшеві (1933 р.), С. Фенцику в Ужгороді (1926 р.), О. Митраку в Мукачеві (1931 р.), О. Пушкіну в Чинадієві (1937 р.).

Общество ім. О. Духновича брало активну участь у літературному та науковому процесі в Закарпатті міжвоєнного періоду, видавало значну кількість російськомовної літератури, запроваджувало в школах російськомовні підручники, проводило щорічні літературні конкурси тощо. Товариство проводило й активну видавничу діяльність.

Наукова діяльність членів товариства була зосереджена на питаннях історії, мистецтва та мови Закарпаття. Лейтмотивом цих праць були спроби довести, що Закарпаття є складовою частиною загальноросійського історичного та мовного процесу. Постійну увагу приділяло товариство й театральній та музичній роботі. Було підготовлено значну кількість вистав, в основному із репертуару російських авторів, які ставилися театральними гуртками в читальнях та російським театром під керівництвом О. Хованець та В. Свободіна.

Таким чином, створення Общества ім. О. Духновича стало логічним виявом волі частини інтелігенції та громадсько-політичних діячів русофільського спрямування, які відстоювали ідеї збереження самобутності історії, культури й мови місцевих жителів Закарпаття. Русофільські ідеї розвинулися упродовж другої половини XIX – першої половини XX століть і вказали на певні суперечності в суспільній думці того часу. Важливим є й те, що створення товариства мало й політичну мотивацію. Його діяльність повинна була слугувати опорою для політичних сил русофілів, його суспільно-громадським індикатором.

На початку жовтня 1938 року був затверджений склад першого автономного уряду Підкарпатської Русі, де головними дійовими особами стали представники русофільських політичних партій краю А. Бродій, Е. Бачинський, С. Фенцик, І. П'єшак. У вирашному становищі повинно було опинитися й Общество ім. О. Духновича, перед яким змальовувалися хороші перспективи в плані структурно-організаційної розбудови та кращих можливостей реалізації своїх завдань. Проте після розпуску першого автономного уряду на чолі з А. Бродієм діяльність русофільських організацій завмерла. Проте «Общество» продовжувало існувати де-факто і в часи угорського панування. Його останній голова І. Гаджега помер 14 жовтня 1941 року. А до 1944 р. виходили щорічні календарі-альманахи товариства.

Крім названих громадських організацій, які безперечно були гегемонами у вказаний період, існували й діяли структурно й кількісно менші товариства. Серед них слід назвати товариство інвалідів «Надія» (1920 р.), «Жіночий Союз» (1921 р.), «Пласт» (1921 р.), «Товариство учительства горожанських шкіл Подкарпатской Руси» (1924 р.), «Общество карпаторусских студентов», «Шкільна матка русинів Чехословацької Республіки» (1926 р.), «Учительська громада», «Педагогічне товариство», «Школьная помощь» та ін.

Існували й спортивні громадські організації «Сокіл», «Русь», «Ужгородський атлетичний клуб» та ін., окремі організації національних меншин, зокрема євреїв («Дерево життя» (1923 р.)), угорців, німців та ін. Зокрема, значних успіхів досягли спортсмени першого національного спортивного клубу в Закарпатті СК «Русь» (тенісна і футбольна секції), який був утворений в Ужгороді 15 серпня 1925 року. Футбольна команда стала легендою не тільки в межах краю. Її виступи прикрашали спортивні майданчики Чехословаччини, Угорщини й Галичини. СК «Русь» – переможці чемпіонату Підкарпатської Русі і Східної Словаччини (1929–1933), чемпіон Словаччини серед слов'янських команд (1933 та 1936). Саме в 1936 році СК «Русь» стали називати командою «літаючих учителів», оскільки в її складі грало багато педагогів за фахом. Тож ці організації також відіграли важливу роль у громадському житті Підкарпатської Русі.

Особливої уваги заслуговує і діяльність молодіжної організації «Пласт». Із перших років входження Закарпаття до Чехословаччини «Пласт» розгорнув мережу своїх структур по всьому краю. Так, лише в 1934 році в її структурі існувало 88 куренів із 3280 пластунами. «Пласт» виховував молодь в українському патріотичному дусі, на українських національних і моральних ідеалах, культурних цінностях. До його лав залучалась переважно шкільна молодь, котра отримувала світоглядний вишкіл. За час існування «Пласт» виховав тисячі активних національно-свідомих громадян і відіграв помітну роль у громадсько-політичному житті краю.

Охарактеризовані вище товариства по-різному брали активну участь в суспільно-політичному житті краю. Це пояснюється цілим рядом причин. По-перше, вони мали різні фінансові можливості. По-друге, була не однакова можливість поширення організаційної структури, агітації членів. По-третє, кожна із них мала специфічні програмні завдання.

Незважаючи на це, громадські організації в демократичному суспільстві могли вільно конкурувати між собою й відкрито розгортати свою діяльність. Але саме дві вище наведені громадські організації яскраво лідирували серед інших у 20–30-ті роки ХХ століття й відіграли найпомітнішу роль у культурному пробудженні місцевого населення. Вони слугували акумулятором культурно-духовного розвитку закарпатців і залучали їх до більш активної участі в суспільно-громадському житті.

5. СТВОРЕННЯ Й ДІЯЛЬНІСТЬ УГОРСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНИХ ПАРТІЙ ТА ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ЗАКАРПАТТІ

5.1. Загальна характеристика партійного життя угорців

Угорські партії періоду Підкарпатської Русі можна поділити на дві групи: регіональні та загальнодержавні партії. Регіональними були Угорська партія права та Автономна партія автохтонів на Підкарпатській Русі, а на загальнодержавному рівні діяли Угорська християнсько-соціалістична партія, Угорська партія дрібних землеробів (пізніша назва – Угорська національна партія), які працювали самостійно або в партійних коаліціях. Їхня діяльність перепліталась, тому часто їх було важко розрізнити. Свою кар'єру провідні політики розпочали після зміни державності, єдиний виняток серед них становив Ференц Еґрі. Немає інформації про те, займалися раніше військовий офіцер Акош Аркі, викладачі Карой Гоккі, Аладар Р. Возарі, вчитель Пал Рац, лікарі Іштван Керекеш, Калман Нодь, адвокат Ендре Корлат активною політичною діяльністю чи ні. Вибори до Національних зборів дали такі результати: у 1924 році – 11% (Автономна партія автохтонів на Підкарпатській Русі – депутатом обрано Ендре Корлата, сенатором – Ференца Еґрі); 1925 рік – 11,8% (Спілка землевласників, Німецька партія ремісників, Національна політична партія німців і угорців Словаччини – депутат Ендре Корлат, сенатор Ференц Еґрі); 1929 рік – 11,4% (Автономістська партійна спілка – депутат Карой Гоккі, сенатор Ендре Корлат); 1935 рік – 10,6% (Угорська християнсько-соціалістична партія, Угорська національна партія, Партія німецьких автохтонів у Словаччині і Підкарпатській Русі, Виборче об'єднання судетських німців – депутат Ендре Корлат, сенатор Карой Гоккі). Палата представників мала 300 депутатів, а сенат – 150 членів. У загальнодержавному масштабі угорські опозиційні партії загалом мали 9–10 мандатів. Це вказує на їхню політичну вагу.

Проаналізувавши розподіл голосів на виборах, можна визначити, що угорське населення Підкарпатської Русі у той період було в основному прихильником лівих та атеїстичних ідей. За підтримки угорських комуністів на кошти Московського Комінтерну в 1920 році в Ужгороді створена Міжнародна (Інтернаціональна) соціалістична партія Підкарпатської Русі, яка в наступному році влилась у Комуністичну партію Чехословаччини і далі діяла як її місцева організація. Вона сповідувала гасла Комуністичного Інтернаціоналу, відкидала автономію краю, висувала соціальні вимоги, в склад її входили молодіжні організації, «червоні профспілки». На початку 1930-х років партія організувала голодні бунти, а після VII з'їзду Комінтерну почала пропагувати антифашистські гасла. Під час кризи у 1938 році виступала на захист Республіки, орієнтувалась на Радянський Союз. Була єдиною партією, яка охоплювала усі етнічні групи. Її угорськомовним друкованим органом була «Munkás Újság» («Робітнича газета»). На виборах до парламенту та сенату партія досягала таких результатів: 1924 рік – 39,4%, 1925 рік – 30,8%, 1929 рік – 15,2%, 1935 рік – 24,4%. Як свідчать результати виборів, у 1920-х роках на

Підкарпатській Русі робітничі партії підтримувало 70% населення (у масштабах держави приблизно половина цієї цифри), центристські партії мали перевагу над автономістськими, і такий стан справ не змінювався значно і надалі. У районах, де мешкали угорці, комуністи завжди набирали більше голосів, аніж угорські національні партії.

5.2. Регіональні угорські партії

Як свідчать публікації в пресі, в Ужгороді 1 червня 1920 року на зібранні під головуванням місцевого адвоката Ендре Корлата була створена Угорська партія права (1920–1922). Програма партії декларувала підтримку на політичному рівні автономії Підкарпатської Русі, відновлення автономії комітатів, сіл та конфесій, на економічному рівні – впорядкування податкової системи, реформу землеволодіння, відшкодування господарських збитків, а у сфері культури – відновлення роботи ліквідованих угорськомовних шкіл. Під керівництвом того ж Корлата на початку серпня у рамках партії була заснована правозахисна ліга. Мета організації – «захист приватних подань угорців у сфері політичних, публічних прав, суспільних інтересів в органах влади, а при потребі і через пресу, і в парламенті». Офіційною газетою партії в 1920–1921 роках була «*Ruszinszkói Magyar Hírlap*» («Угорська газета Русинії»), пізніше ж «*Ungvári Közlöny*» («Ужгородський вісник»), обидві видавались в Ужгороді. 4 листопада 1921 року поліція призупинила діяльність Угорської партії права Підкарпатської Русі. Через рік, 4 листопада 1922 року, поліція остаточно заборонила діяльність Угорської партії права Підкарпатської Русі та її офіційну газету «Ужгородський вісник».

Дозвіл на діяльність Автономної партії автохтонів на Підкарпатській Русі (1921–1927) влада офіційно видала 7 грудня 1921 року, хоча партія до того функціонувала вже впродовж року. Відбувалося все за сценарієм, за яким діяли й інші угорські партії: делегати прийняли рішення про заснування, затвердили статут, програму у відповідності з вимогами законодавства – всі ці заходи проходили з різницею в кілька місяців. Партія, крім висування соціальних вимог, наполягала на наданні «гарантованої мирним договором» автономії, на відновленні та дотриманні «автономії комітатів, міст, сіл і конфесій» в інтересах «усього населення Підкарпатської Русі».

Перший публічний виступ партії відбувся у травні 1921 року, коли підкарпатські угорські партії відправили багаточисельну делегацію до Праги, щоб там у компетентних інстанціях викласти свої скарги. Голова партії Аюш Аркі на перший план висуває питання угорських шкільних справ Ужгорода.

Союз коаліційних опозиційних партій Підкарпатської Русі, готуючись до проведення перших виборів до Національних зборів (1924 рік) на теренах Закарпаття, на зборах у Берегові вирішив, що кандидатів висуватиме за списком Автономної партії автохтонів на Підкарпатській Русі, за який на виборах 16 березня можуть голосувати угорці. На виборчому мітингу в Севлюші Калман Надь – виконавчий голова Християнсько-соціалістичної партії заявив: «Відмовлятися від автономії Підкарпатської Русі в жодному разі не можна. Угорці Закарпаття навчилися любити

братів інших національностей, і це почуття сприяло виникненню ідеї Автономної партії автохтонів». 16 березня на Закарпатті проведені перші вибори до парламенту (довибори в Чехословаччині). За списком Партії автохтонів Ендре Корлат став депутатом парламенту, а Ференц Еґрі – сенатором.

У період підготовки до виборів 1925 року спільна виборча комісія закарпатських угорських партій у Берегові прийняла рішення про те, що угорський список Автономної партії автохтонів об'єднують із німецько-угорським списком Словаччини (назва виборчого блоку: «Спілка землевласників, Німецька партія ремісників, Національна політична партія німців і угорців Словаччини»). Корлат і Еґрі зберегли свої мандати. Аркі наголошував: «Нам, угорцям, у першу чергу необхідно вимагати зміни шкільних законів та відкликання тих дискримінаційних розпоряджень, які стосуються цього питання»; «укладати угоди з чеськими буржуазними партіями або з урядом можна лише в тому випадку, коли нанесені нам до цього часу рани загояться, коли ми отримаємо принаймні повну культурну автономію і на це нам нададуть не тільки предметні, але й персональні гарантії».

2 лютого 1926 року крайова угорська партія дрібних землеробів була перейменована в Угорську національну партію, лідером якої став Ференц Еґрі, а головою виконкому партії – Ендре Корлат. З цього часу офіційною газетою партії стає «Ruszinszkói Magyar Hírlap» («Угорська газета Русинії»), а головним редактором призначено Акоша Аркі, котрий, за свідченнями сучасників, «переступив через ідею угорської національної єдності» і став високоавторитетним представником ідеології «автохтонної єдності».

12 лютого 1927 року на засіданні Союзу угорських опозиційних партій Підкарпатської Русі в Берегові Аркі заявив про відставку і переїхав до Будапешта, де й помер у 1942 році (народився у 1858 році в Ужгороді). Колишній військовий офіцер (у час зміни державності перебував в Ужгороді в чині відставного полковника) і партійний діяч так прощався з Ужгородом: «Бачу, що для здійснення своїх політичних ідей моїх сил було замало. Завдання я як військовий визначив точно, але для стратегічного їх вирішення я як політик виявився необізнаним». Його партія – Автономна партія автохтонів на Підкарпатській Русі – відійшла з політичної арени разом із ним.

5.3. Загальнодержавні угорські партії

Угорська партія права і Автономна партія автохтонів на Підкарпатській Русі були регіональними партіями Підкарпатської Русі. На відміну від них християнські соціалісти і дрібні землероби діяли як підкарпатські округи т. зв. загальнодержавних партій, намагаючись при цьому зберігати певну самостійність. Загальнодержавною Християнсько-соціалістичною партією (1920–1936) керували: з 1920 року – Єне Леллєй, з 1925 року – Гейза Сюлле, а з 1933 року – Янош Естергазі. Крайовий округ партії офіційно діяв починаючи з 1920 року. У своїй програмі, оголошеній у 1919 році, партія під знаком християнської духовності висувала соціальні й економічні вимоги. На Закарпатті оргкомітет партії очолював Балінт

Мадяр, головою партії обрано лікаря Іштвана Керекеша. Цю посаду він обіймав у весь міжвоєнний період. Головою виконкому партії став Калман Надь.

Спочатку офіційною газетою партії був «Kárpáti Napló» («Закарпатський щоденник»), який у квітні 1921 року припинив своє існування, а замість нього 8 травня з'явилась інший друкований орган – «Nátárszéli Újság» («Прикордонна газета»). Відповідальним редактором партійної газети став Карой Гоккі. К. Гоккі (Абауйсепші, 1883 – Клівленд, 1971) навчався на філософському факультеті університетів Коложвара та Будапешта, диплом викладача середньої школи здобув у Будапешті, після чого працював викладачем у Кошице, звідки у 1919 році його звільнили. Із 1921 року Гоккі – головний секретар Християнсько-соціалістичної партії в Севлюші, а з 1928 року, коли Калман Надь подав у відставку, – голова виконкому партії. «Центр» Християнсько-соціалістичної партії Підкарпатської Русі знаходився в Севлюші, де проводились основні партійні заходи. Під час виборів до парламенту і сенату в 1929 році кандидат з підкарпатського «угорського списку» Карой Гоккі потрапив у депутатське крісло, а з 1935 року стає сенатором. З 1939 року Гоккі – депутат угорського парламенту, а наприкінці війни емігрував за океан.

У законодавчому органі Чехословаччини Гоккі відстоював у першу чергу інтереси угорської шкільної освіти. Окрім цього, він неодноразово займався мовними питаннями, а також справою упорядкування чехословацько-румунського кордону. Християни-соціалісти вважались «братньою партією» Дрібних землеробів. «Ці дві партії по суті доповнюють одна одну», – стверджували тогочасні відгуки.

Загальнодержавна Угорська партія дрібних землеробів (1921–1926) була створена 17 лютого 1920 року в Комаромі. Перші загальні збори відбулися 24 травня 1920 року. Головою партії обрали Йозефа Сентівані.

Цікавою є історія виникнення підкарпатського округу партії, створеного не за «християнсько-соціалістичним» сценарієм. У червні 1920 року в Ужгороді створена Партія дрібних землеробів Ужанського комітату (голова: Ференц Егірі – майстер із відливання дзвонів із Малих Геївців), а в липні у Берегові засновано Партію дрібних землеробів Березького комітату (голова: Міклош Рац, реформатський священик із Бадалова). У жовтні на засіданні центрального проводу партії в Пієштянах Сентівані зазначив, що «угорська політика щодо Словаччини та Підкарпатської Русі повинна докорінно змінитися і бути реалістичною». 18 листопада Егірі звернувся до дрібних землеробів Березького комітату з відкритим листом, в якому зазначив таке: «Ужгородське керівництво угорських партій вже показало шлях виходу. В Ужгороді разом засідають, разом радяться представники Партії дрібних землеробів, Християнсько-соціалістичної партії, Партії права. Наслідуймо їхній приклад і шукаймо порозуміння один з одним усюди, де нас з'являється більше, ніж один – для користі угорців, заради щастя усіх нас».

У такій ситуації 16 січня 1921 року в Берегові відбулися збори представників Березького, Марамороського та Угочанського комітетів. На засіданні були присутні також Йозеф Сентівані та Ференц Егірі. Учасники зборів проголосували за утворення Закарпатського округу Угорської партії дрібних землеробів. Дрібні землероби Ужанського комітату не вступили до цього утворення, однак його головою було обрано Ференца Егірі, котрий до зміни державності був активістом Партії незалежності. Програма партії містила такі вимоги та цілі: підтримка дрібних

та середніх землевласників, відновлення вільної торгівлі, відкриття кордонів для торгівлі, відродження культури на селі, сприяння в утворенні кооперативів для отримання сільськогосподарських кредитів. У прийнятій резолюції партія заявила, що започатковує рух із метою повернення (до Підкарпатської Русі) тих сіл, які «забрали» в Ужанського комітату і приєднали до Словаччини. Тільки так, на думку представників партії можна виправити «негативну економічну ситуацію», яка стала наслідком цього рішення. Друкований орган партії дрібних землеробів на Підкарпатті – «Beregi Hírlap» («Вісник Берегівщини»), з травня 1922 року – «Kárpátaljai Magyar Gazda» («Угорський газда на Підкарпатті»), з 1926 року – «Ruszinszkói Magyar Gazda» («Угорський газда в Русинії»), а з 1930 року – «Kárpáti Magyar Gazda» («Угорський газда на Закарпатті»).

Сентівані та Лайош Керменді-Екеш, другий лідер партії, їдуть до Ужгорода, щоб «після реорганізації знову приєднати Угорську партію Ужанського комітату до загальнодержавної Угорської партії дрібних землеробів». Умовляння лідерів подіяли, однак відразу після цього партійний осередок на Закарпатті почав ділитися на менші одиниці, на відміну від структури християнських соціалістів, де крайовий округ не поділявся далі на підокруги. У липні 1921 року заявили про своє створення Ужанська (голова Імре Ісаак), а в листопаді 1922 року в Севлюші – Мараморосько-Ужочанська організація (голова Шандор Пелешкеї). Ці структурні одиниці успадкувала і Угорська національна партія. Партія дрібних землеробів мала декілька заступників голови партії, а також головного секретаря. Територіальне розчленування в партії віддзеркалювала і поведінка виборців. Під час сільських виборів 1923 року Ференц Еґрі у своїй публічній заяві «Кілька слів до угорців» відзначав: на сільських виборах угорці Ужанщини достойно довели свою єдність, не так, як березько-ужочанські угорці, які повірили антиугорській пропаганді» (автор натякає на симпатії до Руської партії хліборобів). Еґрі жалкує з приводу того, що «тільки угорці не здатні солідаризуватися».

Ференц Еґрі як голова Партії дрібних землеробів віддавав перевагу веденню політичної роботи на місцях: він клопотав і досяг домовленостей із губернатором у справі реквізиції хліба, постійно намагався виправити те жакливе господарське становище, яке утворилось у результаті «порушення єдності колишнього Ужанського комітату» (вирішити цю проблему можна було тільки приєднанням Капушанського округу (адміністративної одиниці Словаччини) до Закарпаття: «Ужанський комітат належить мешканцям Ужанщини!»); протестував проти того, щоб чеських колоністів поселяли у маєток Лоняї біля Батьова та у маєток Одескалчі біля Соломонова, щоб до Ужгорода приєднали довколишні села, зокрема Радванку, Нижні Доманинці, Горяни та ін. З партією дрібних землеробів пов'язують і проведення, починаючи з 1923 року, загальнодержавного угорського балу в Берегові (цей захід був «найбільшим і найзначнішим колективним зібранням угорців Підкарпаття» і відбувався на початку кожного року). Пізніше цю традицію перейняла Угорська національна партія. Останній бал відбувся в 1937 році (в 1939 та 1940 роках у місті проводився Надтисянський угорський бал).

13 жовтня 1925 року загальнодержавна Партія дрібних землеробів звернулась до угорців Словаччини і Підкарпатської Русі із закликом «створити таку партію, котра змогла б прийняти усіх угорців» незалежно від соціальної та конфесійної

приналежності, а для цього – підтримати ініціативу Йозефа Сентівані щодо створення Угорської національної партії (1926–1936). Мета цієї партії – зміцнення політичної єдності угорців і збереження при цьому партійно-союзницьких стосунків із Християнсько-соціалістичною партією. 18 жовтня Партію дрібних землеробів реорганізовано в Угорську національну партію під керівництвом Сентівані. Одним із заступників голови партії став Ференц Еґрі. Основною метою створення партії було забезпечення єдності угорців після того, як Християнсько-соціалістична партія пережила внутрішню кризу, а вплив Партії дрібних землеробів, яка представляла лише один соціальний прошарок, відчутно знизився. Для партії, яка повинна була відстоювати інтереси усіх угорців, Йозеф Сентівані визначив подвійну мету: пронимецька орієнтація та реальна політика, тобто за певні поступки потрібно співпрацювати і з проурядовими партіями. Хоча Сентівані бажав бачити в новому об'єднанні і християнських соціалістів, Леллеї цьому противився. Дві партії не змогли домовитись і про виборчу співпрацю, хоча Будапешт підтримував цю ідею. Угорська національна партія і Партія дрібних землеробів пішли на вибори самостійно. Угорська національна партія, яка об'єдналась зі Спішською німецькою партією, отримала більше мандатів.

2 лютого 1926 року Партія дрібних землеробів Підкарпатської Русі провела в Берегові засідання виборчого комітету. Депутат Ендре Корлат вніс подання щодо переговорів, які проводилися із Йозефом Сентівані про створення Угорської національної партії Підкарпатської Русі. Виборчий комітет заявив, що «Підкарпатський округ загальнодержавної Угорської Партії дрібних землеробів при збереженні програми, первинних організацій та адрес продовжить свою діяльність на загальнодержавній політичній арені під прапорами Угорської національної партії як її Підкарпатський округ». Керівництво Угорської національної партії (УНП) Підкарпатської Русі: голова – Ференц Еґрі, голова виконкому партії – Ендре Корлат. Партія мала наступні підокруги («райони»): Ужанський, Нижньоберезький, Верхньоберезький, Уточанський, Марамороський. Виборчий комітет вирішив, що УНП і в подальшому співпрацюватиме з Християнсько-соціалістичною партією та збереже рамки партійного союзу. Угорська національна партія Підкарпатської Русі і Угорська національна партія Словаччини домовились про те, що перша з них отримає свободу дій в питаннях автономії та адміністрування Підкарпатської Русі.

У лавах УНП Корлат був єдиним, хто заперечував активістську [провладну] політику, котра врешті-решт зазнала невдачі. Причина в тому, що після виборів німецькі партії незалежно від союзників-угорців вступили в уряд, а сам уряд був обережним стосовно такої угорської партії, котру інструктували з Будапешта. Акція «Ротерміра» також спрацювала проти того, щоб у державі-спадкоємиці діяла активістська партія. 21 червня 1927 року власник газети «Daily Mail» Гарольд Ротермір опублікував статтю «Місце Угорщини під сонцем» («Hungary's Place in the Sun»). У публікації зазначалось, що розчленування Австро-Угорської монархії було хибним кроком. Автор наголошував, що нові кордони несуть небезпеку для миру в Європі, а тому усі – в тому числі і Мала Антанта – зацікавлені в ревізії мирної угоди. Угорщині потрібно повернути частину відібраних від неї територій. Акція «Ротерміра», яка вимагала ревізії Тріанонського миру, зіпсувала те відносне порозуміння, яке до того часу існувало між Малою Антантою та Угорщиною.

У результаті пропагандистської кампанії в газетах у 1927 році в Угорщині була створена Угорська ревізійна ліга, яка стала вищим органом угорської ревізійоністської пропаганди.

У червні 1932 року на зборах Закарпатського округу Угорської національної партії в Берегові взяло участь 120 делегатів із 38 населених пунктів. Ендре Корлат заявив: «Кожна людина доброї волі вважає потрібною для подальшого збереження миру ревізію (мирних) договорів». Угорська національна партія постійно наголошувала, що «мадярським братам іудейського віросповідання» треба повернутися в «автохтонну спільноту» угорців.

5.4. Союз угорських партій (1920–1936)

Угорські партії Закарпаття – Партія права, Християнсько-соціалістична партія і Партія дрібних землеробів – створили 30 листопада 1920 року Союз угорських партій Підкарпатської Русі. У рішенні з'їзду, зокрема, наголошувалося: «... зберігаючи свої партійні рамки, вступають у союз і під об'єднаним керівництвом боротимуться за справедливі прагнення угорців». Головою було обрано Ендре Корлата, секретарем – Яноша Пауліка. Газета «Ruszinszkói Magyar Hírlap» («Угорський вісник Русинії») цю подію коментує таким чином: «Народилась [...] єдність угорців Підкарпатської Русі. Угорці чотирьох розчленованих комітатів Підкарпаття врешті-решт об'єдналися і пліч-о-пліч йдуть на боротьбу, яка чекає їх майбутні у важкі дні». Втіленням єдності був не стільки партійний союз, скільки особа самого Корлата. Партійний союз ніколи не зміг реалізувати задекларовану єдність. Корлат виступав від імені союзу і в тих випадках, коли із двох існуючих партій одна мала окрему позицію, як, наприклад, перед виборами до Національних зборів у 1925 році: «В інтересах здійснення згуртованої роботи та з метою проведення успішної виборчої боротьби потрібно, щоб опозиційні партії Підкарпатської Русі, за винятком Християнсько-соціалістичної партії, опершись на національну ідею, йшли на виборчі змагання під назвою Угорська національна партія Підкарпатської Русі».

Ендре Корлат вважав: «Сьогодні важливо не те, в якій партії знаходяться угорці, а те, щоб кожний, хто визнає себе угорцем, повинен перебувати в якійсь з угорських партій».

З 5 липня 1921 року офіційним виданням Союзу угорських партій став «Ruszinszkói Magyar Hírlap» («Угорський вісник Русинії»), а з 1930 року – «Kárpáti Magyar Hírlap» («Карпатський угорський вісник»).

Закарпатські угорські партії претендували на те, щоб на узгоджувальні наради з місцевими владними органами їх запрошували не тільки як партійний союз, але й вислуховували позицію усіх партій-учасників. Корлат застерігав підкарпатську угорську пресу щодо того, щоб вона висловлювала власну позицію про будь-які політичні прояви в Угорщині. Він наївно вірив, що президент республіки є та інстанція, до якої можна звертатися з проханням про допомогу. Тому з приводу ратифікації Тріанонської угоди політик висловлювався таким чином: «Надамо державі те, що належить державі, але володіючи національною самосвідомістю вимагаємо і будемо вимагати те, що належить нам». Розчарування, втрата віри в добру

державу стали безсумнівними на десяту річницю республіки, коли з нагоди святкування Корлат висловився таким чином: «Якщо ви [...] поважаєте почуття переможеної в Першій світовій війні угорської нації, то не змушуйте її святкувати славу чеської нації і не примножуйте біль угорців тим, щоб вони весело святкували 10-річчя траурної долі перебування в стані меншини».

6 травня 1923 року Союз угорських партій провів у Мукачеві єдиний за той період захід під назвою «Угорський національний конгрес». Значимість конгресу полягала в тому, що «з часів розшматування історичної Угорщини, упорядкування нових державних утворень, зосередженому в Підкарпатській Русі загалу угорців уперше випала нагода не роздроблено на партії, а разом висловити власні погляди щодо свого майбутнього життя». Ендре Корлат, до речі, зауважив, що потрібна не русинська автономія, а автономія Підкарпатської Русі; єврейство стане анти-угорським, коли захоче від нього відірватись. Останньою заявою політик натякав на те, що частина єврейства, користуючись можливістю, наданою під час чехословацького перепису населення (1921, 1930 роки), записувалось не угорцями, а євреями. На думку сучасників, зменшення числа угорців пояснюється відокремленням єврейства (на останньому переписі в Угорщині у 1910 році євреїв виділяли тільки при конфесійному розподілі, тому серед національностей їх зараховували до угорців).

Серед питань, які Союз партій постійно тримав на порядку денному, були: автономія, влаштування громадянства, ревізія земельної реформи, шкільні справи, а на початку 1930-х років – злидні. На зборах Союзу в жовтні 1934 року Корлат порушив питання щодо можливості проведення «обміну населення, що проживає на Закарпатті в діаспорі угорців, на словаків з Бейкешчоби». Однак Лайош Себерені – декан церкви євангелістів із Бейкешчоби – категорично заперечив цей план.

Прагнення щодо об'єднання двох угорських партій партійний союз трактував як питання створення «об'єднаної угорської партії в Словаччині». У січні 1936 року Корлат висловлювався з цього приводу так: «Цей задум у нас, на Закарпатті, вже давно не актуальний, бо ідея об'єднаної партії вже реалізувалась [...] у формі партійного союзу». Він вважав, що провести заміну партійного союзу на об'єднану партію недоцільно. «А саме тому, що ми тут, на Підкарпатті, репрезентуємо не тільки угорську національну ідею, але й більш широку автохтонну ідею». Але Союз офіційно заявляв: «Угорське партійне об'єднання з моменту його створення стояло на позиціях Підкарпатської автономії, але ніколи не ініціювало ніякі об'єднання з будь-якими політичними партіями для того, щоб виборювати оту автономію». Корлат про таку позицію ще у 1922 році говорив, що «справу автономії вважають важливою, але з керівниками русинських партій зв'язків не шукають, тому що впевнені в тому, що в рамках територіальної автономії для русинського народу будуть забезпечені права угорців».

Офіційна Угорщина шляхом надання фінансової підтримки (у 1920-х роках через Центр Союзу громадських об'єднань, а в 1930-х роках безпосередньо через Канцелярію прем'єр-міністра та Міністерство закордонних справ) здійснювала вплив на політичну діяльність угорців у Чехословаччині. На Підкарпатській Русі окремо фінансувались дрібні землероби і християнські соціалісти, самостійно отримували підтримку спішські німці та русинські автономістські партії (в основному

Автономний земледільний союз, котрий спершу очолював Іван Куртяк, а пізніше Андрій Бродій). Закарпаття між двома світовими війнами весь час зберігало самостійне фінансування. Підтримку для Підкарпатської Русі отримував в основному Ендре Корлат або його посередник. Корлат фігурував у списку осіб, складеному Спілкою ім. Ракоці, котрі отримали гарантії на негайне працевлаштування в Угорщині на випадок, якщо їх вишлють із чехословацьких територій або вони будуть змушені рятуватись. Коли угорський прем'єр Пал Телекі клопотався в справах русинської автономії, в цьому його вже не підтримували навіть ті політики, котрі в 1920–1930 роках були глашатаями цього питання.

Ендре Корлата, який із «звільненого прокурора Ужанського комітату» став партійним лідером, а після Першого віденського арбітражу став губернатором Ужанського комітату, викликали в угорський парламент. Його вважали провідною постаттю угорського лобіювання антиавтономного статусу Закарпаття. Міклош Козма, колишній міністр внутрішніх справ, а згодом урядовий комісар Підкарпаття говорив про Корлата і його оточення як про недалекоглядну «угорську шовіністичну прикордонну інтелігенцію». Корлат хотів запровадження тільки культурної автономії, обмеживши її питаннями мови, духовного життя та місцевого самоврядування. Причому для цього потрібно спочатку випровадити із Закарпаття «небезпечну русинську» інтелігенцію, перемістити її представників з метою перевиховання на чотири-п'ять років углиб країни. Він вважав, що вирішення проблеми автономії зовсім не суспільна, а хіба що політична вимога. Прем'єр-міністр Пал Телекі серйозно пригрозив Корлату тим, що дасть розпорядження «його розстріляти», якщо той на знак протесту подасть у відставку з посади надзупана Ужанської жупи.

5.5. Об'єднана угорська партія (1936–1940)

10 березня 1936 року ЗХСП у Братиславі, а УНП на зборах в Ершекуйварі (Нові Замкі) прийняли рішення про об'єднання, на якому уже давно наполягав Будапешт. Противник об'єднання Гейза Сюлле покинув через це пост голови партії (його примусили це зробити, пригрозивши припинити надходження матеріальної допомоги з Угорщини). На переговорах Підкарпаття представляв Ендре Корлат, котрому висунули вимогу: або він приєднається, або його усунуть. 18 березня в Берегові Об'єднаний блок угорських партій Підкарпатської Русі прийняв рішення про підтримку партійно-об'єднавчих прагнень, що відбуваються в Словаччині, і створює з цією метою погоджувальну раду. Ендре Корлат у своєму виступі зазначив, що угорські партії Підкарпаття вели не односторонню політику, а на повну силу боролись за інтереси русинського, румунського і німецького населення.

Створення загальнодержавної об'єднаної Християнсько-соціалістичної і Угорської національної партії (скорочено – Об'єднана угорська партія) відбулося 21 червня в Нових Замках. Мета партії – боротися за автономію Словаччини і Підкарпаття таким чином, щоб у її рамках забезпечити національне самоврядування кожної нації. Чотири основні принципи партії: національна ідея, християнський релігійно-етичний світогляд, соціальна справедливість, демократія. З промови

представника Підкарпаття Кароля Гоккі: «... урочисто заявляю про наше приєднання ... при гарантуванні того, що досі вже визнана і функціонуюча внутрішня адміністративна і організаційна автономія Закарпаття в цілісних рамках і в подальшому збереже самостійність у всіх аспектах». Головою партії став Андор Ярош, головою виконкому – Янош Естергазі, заступником голови партії від Підкарпаття – Ендре Корлат. Головою крайового округу партії став Іштван Керекеш, головою виконкому – Ендре Корлат, головним секретарем – Кароль Кесерю.

На зборах Підкарпатського округу Об'єднаної угорської партії (ОУП), що проходились у Берегові у вересні 1937 року, обговорювались господарські, культурні і соціальні проблеми угорської меншини краю, а також актуальні політичні питання. Витяг із прийнятого рішення: потрібно посилено служити інтересам робітників («одного із основних факторів національного суспільного життя»), жити в злагоді і порозумінні з автохтонним населенням інших національностей, поважати їх національні устремління; «угорцями вважати можна лише тих, хто не підтримує спрямовані проти угорців політичні течії, устремління»; залишатись і надалі на шляху опозиційності; партія не сприймає прийнятий парламентом закон про розширення повноважень губернатора; «автономія несе прожиття, хліб, її ж відсутність – розорення, загибель»; особливу увагу приділяти справам угорської шкільної освіти. Під впливом зовнішньополітичних факторів улітку 1938 року визріла думка про вимогу національної (угорської) автономії.

ОУП, однак, обрала інший шлях. Іштван Керекеш в інтерв'ю газеті «Карпатський угорський вісник» заявив: «Останнім часом на Підкарпатті русини-автохтони відмежувались від угорців [...]. Спільні життєво важливі питання, зокрема питання автономії, хочуть вирішити без угорців». Пал Раць з цього приводу зазначив: «Якщо питання територіальної автономії Підкарпаття хочуть вирішити без нас, на передній план вийде питання національної автономії, яка більше відповідає самоврядним прагненням як підкарпатських, так і словацьких угорців».

28 березня 1938 року Гейза Сюлле від імені Угорської об'єднаної партії прочитав у пражському парламенті наступну заяву: «Констатую перед палатою депутатів, що в цій республіці є питання не лише словацькі, німецькі, русинські, але й угорські [...]. Уряд повинен зрозуміти, що досягне успіху, тільки виходячи з принципу повної рівноправності – надати всім націям, що тут проживають, те, що їм належить на підставі Божих і людських законів».

На з'їзді крайового округу Угорської об'єднаної партії, що проходив 26 червня в Мукачеві, взяли участь представники 124 організацій, а також делегати від підкарпатських німців, русинів та румунів, разом – понад 600 чоловік. З'їзд визначив: на політичне представництво підкарпатських угорців право мають виключно представники об'єднаної партії. На зборах було прийняте рішення, в якому вимагалось самоврядність Закарпаття, негайне оголошення виборів до крайового Союму, припинення безсистемної вирубки лісу, коригування проведеної земельної реформи, відшкодування за зволікання із впровадженням автономії впродовж 19 років тощо. Ендре Корлат, депутат Національних зборів, висловився стосовно автономії таким чином: «У справі автономії Підкарпаття ми і надалі відстоюватимемо свою позицію – право на автономію маємо і ми [...]. У рамках реалізації автономії ми знайдемо порозуміння з русинським народом».

29 червня чехословацький прем'єр-міністр Мілан Годжа прийняв представників Угорської об'єднаної партії – Гейзу Сюлле, Андора Яроша, Яноша Естергазі та Ендре Корлата, котрі вручили йому вимоги угорців, найважливішою з яких була вимога про надання національного самоврядування. Згідно з інформацією Телеграфного агентства Угорщини, прем'єр-міністр окремо прийняв і представників закарпатських угорців – Ендре Корлата, Кароля Гоккі, Аладара Возарі та Кароля Кесерюша, котрі вручили керівнику уряду меморандум з особливими побажаннями закарпатських угорців, а також проінформували його про рішення Мукачівського з'їзду, що відбувся 26 червня.

7 жовтня 1938 року в Братиславі сенатори, депутати створили Угорську Національну Раду як найвищий національний орган чехословацьких угорців. Тим часом уряд А. Волошина заборонив діяльність усіх політичних партій, в тому числі і Угорської об'єднаної партії. 28 січня 1939 року закарпатський сенатор Кароль Гоккі зареєстрував у пражському парламенті інтерпеляцію з приводу заборони Угорської об'єднаної партії в Карпатській Україні і насильницького позбавлення угорців можливості брати участь у виборах. З цього приводу Андор Ярош, котрий став міністром без портфеля в справах Верхньої Угорщини в уряді Б. Імреді, також висловив протест Президенту республіки Емілю Гаху. З цього дня ужгородська газета «Kárpáti Magyar Hírlap» («Карпатський угорський вісник») виходить як «Офіційна газета Підкарпатського округу Угорської об'єднаної партії Верхньої Угорщини і Ужансько-Березько-Угочанського об'єднаних комітетів» під редакцією Міклоша Ковача. Одне зі звернень газети: «Кожен угорець повинен вступити до Угорської об'єднаної партії Верхньої Угорщини! – Це звернення адресоване угорцям колишнього Підкарпаття, а зараз – Верхньої Угорщини!». 15 березня 1940 року було заявлено про розпуск Угорської об'єднаної партії та її злиття з Угорською партією життя. Цю партію заснував у 1939 році Пал Телекі й вона залишалася в Угорщині правлячою до березня 1944 року. Ендре Корлат, вже будучи депутатом угорського парламенту, заявив: «Ті, хто були членами не Угорської об'єднаної партії, а чехословацьких партій, не були вірними своїй нації й не були чесними угорцями». Таким чином «завойовані в двадцятирічній боротьбі» інституції закарпатських угорців, серед них і політичні організації, припинили своє існування.

5.6. Громадські організації угорців

Чехословацька Республіка забезпечувала своїм громадянам широкі культурно-просвітницькі можливості, підтримувала народну освіту, створювала бібліотеки, але дотріанонську систему угорських закладів культури повністю ліквідувала. Створене ще у 1883 році Угорське культурне товариство Верхньої Угорщини перестало існувати в 1918 році. Діяльність створеного в 1905 році Ужгородського літературного товариства ім. Дьєндєші в 1919 році призупинили, свою роботу воно відновило за часів Другої світової війни.

Місцем проведення культурно-просвітницьких заходів угорців були казино, пісенні гуртки, жіночі спілки, читацькі товариства, асоціації землеробів, робітничі

гуртки, спортивні організації. Протягом 20 років найплідніше діяли Ужгородське культурне товариство «Мозаїка», а в 1930-х роках – Угорське культурне товариство Підкарпатської Русі (УКТПР) та Берегівське товариство літератури і підтримки театру. УКТПР у 1934–1937 роках видавало в Ужгороді регіональну газету «Kultúra» («Культура»), яку редагував Єне Віцманді. Жігмонд Моріц (1879–1942) – один із найвідоміших письменників Угорщини тієї епохи так оцінював місцеве літературне життя: «Розвиток літературного життя в Словаччині і Підкарпатті вважаю значним. Я вже давно стверджував, що децентралізація, з точки зору літератури, має надзвичайно величезне значення, і тепер, коли в Пожоні (Братиславі), Кошице, Ужгороді та Коложварі утворились літературні центри, розвиток угорської літератури в державах-спадкоємцях спрямувався правильним руслом».

Крім цього, багато місцевих товариств організовували величезну кількість різноманітних заходів: клубні вечори, вшанування пам'яті, народні вищі школи, читання творів тощо. Угорський національний бал, який щорічно проводився на початку року в Берегові, був великою презентацією угорців. Чималі маси населення були залучені до популярних фізкультурно-спортивних товариств, які організовували й культурно-просвітницькі заходи. Продовжували діяти відомі ще до 1918 року угорські клуби, де існували футбольні та інші спортивні секції. У північно-східній частині Угорщини до найзначніших зараховувався заснований у 1906 році Ужгородський клуб із тенісу на траві, який упродовж трьох років був просто тенісним клубом, а в 1909 році змінив назву на Ужгородський атлетичний клуб (УАК). Він створив і футбольну команду, яка в 1914 році стала чемпіоном Східної Угорщини. Клуб активно діяв і в період між двома світовими війнами. Так само результативно працювало в цей час і створене в 1907 році Севлюське спортивне товариство. За чехословацької влади характерним для спортивних клубів було те, що вони організовувались за національною ознакою, але окремі спортивні федерації обіймали діяльність усіх клубів, незалежно від їхнього етнічного характеру. Так, наприклад, у 1920 році була створена футбольна федерація Закарпаття, в якій взяли участь угорські, німецькі, словацькі та русинські товариства. Значною подією вважались ігри за участі футбольних команд з Угорщини, показові виступи угорських олімпійських чемпіонів. УАК уже в 1926 році, тобто набагато раніше, ніж знаменитий Дебреценський карнавал квітів, організував свій карнавал, на якому обирали Королеву троянд.

Угорська фізкультурна федерація Чехословаччини (УФФЧ) утворилась набагато пізніше – у 1928 році. Вона прийняла до свого складу Угорську федерацію футболу, а пізніше одна за одною створювалися професійні федерації з тенісу, легкої атлетики, настільного тенісу, плавання, хокею на льоду, боротьби та боксу, а також велосипедного спорту. Угорські закарпатські спортивні товариства, які відносились до УФФЧ: кілька спортивних товариств або спортивних клубів Ужгорода, Мукачева, Берегова, а також Севлюша, Чопа, Хуста, Королева, Ясіня, Солотвина, Сваляви, Тячева, Вилока, Паланку. В Ужгороді з 1931 року видавалась газета «Sport Híradó» («Спортивний вісник»), яка до 1934 року виходила більш-менш регулярно, а потім відродилася на короткий проміжок часу 1937 року. Газета висвітлювала в основному футбольні події. За збірну футбольну команду Закарпаття грав берегівчанин Гейза Калочаї (1913–2008), який у 1934 році був гравцем чехословацької збірної,

що здобула срібні медалі чемпіонату світу. Пізніше він грав і за збірну Угорщини, а за час своєї футбольної кар'єри виступав за команди «Кішпешт», «Уйпешт» та «Ференцварош». Після закінчення кар'єри гравця досяг успіху і на тренерській посаді. Відомий художник і педагог із Фанчикова Іштван Кутлан (1894–1969) був шанувальником спорту, багаторазовим переможцем змагань із боротьби на Закарпатті. З 12 по 19 вересня 1937 року проводилась авто- і мотогонка під назвою «Мала Антанта» за маршрутом Прага-Бухарест-Белград. 14 вересня гонка проходила на теренах Закарпаття (Ужгород-Мукачево-Берегово-Вилок). Відомий угорський історик літератури зі Словаччини Лайош Турцел (1917–2007) вивчав історію спорту Підкарпатської Русі між двома світовими війнами. Знаменитою постаттю закарпатської спортивної журналістики та історіографії спорту був Василь Федак (1911–1992).

Закарпатські громадські та культурно-просвітницькі організації в цей період постійно акцентували на своїй самостійності, окремішності від товариств Словаччини, протестували проти будь-якого зовнішнього впливу та намагались злитися. Представники угорського театрального мистецтва, директори театру в м. Кішварда, що знаходиться в Угорщині, Арпад Кіш та Калман Горват ще в 1919 та 1920 роках висловили в Ужгородській раді власну ініціативу щодо створення самостійного угорського театрального округу Підкарпатської Русі, до якого б належали Ужгород, Мукачево, Берегово та Севлюш. (За колишнім, «старим» розподілом до округу відносились Ужгород, Мукачево та Ніредьгаза). У 1920-х роках самостійний театральний округ діяв без перешкод, але в 1930-х роках його об'єднали зі Східнословачким, проти чого на Закарпатті безперервно протестували. Директором Закарпатського театру був Кароль Полгар, а пізніше – Арпад Югас. В Ужгороді вже в 1926 році було засноване самостійне Угорське товариство театральної підтримки Підкарпатської Русі. Створено самостійні театральні курси, певний час виходило в світ спеціалізоване видання «Színházi Újság» («Театральна газета»), пізніше відоме під назвою «Ruszinszkoí Színházi Élet» («Театральне життя Русинії»). Серед учасників угорської театральної трупі Закарпаття часто зустрічались артисти, що стали безробітними в Будапешті, а тому за контрактом влаштовувались тут. На сценах Підкарпатської Русі виступали Оскар Берегі, Калман Ровжогеді, Вілма Меддясаї, Моні Кіш, Арпад Латабар молодший, Шарі Федак, Марія Мезеї, Анна Тевкийш, Артур Шомлої, Лілі Мураті, Єне Терж, Пірі Васарі, Маргіт Дойка, Марія Лазар, Зіта Перцел. Активізувались і аматори, які із захопленням ставили п'єси місцевих авторів. Цікаво, але репортажі тогочасної преси наводять на думку, що аматорські театральні постановки вважались більшою суспільною подією та викликали більшу зацікавленість, ніж творчість визнаних митців професійного театрального мистецтва. Виживання театральних труп залежало від відвідуваності вистав, яке було досить нестабільним.

На територіях, заселених переважно угорцями, ще до 1918 року функціонувала значна кількість хорів. Між двома світовими війнами наявність хору вважалася для населеного пункту престижною. Найвизначнішими подіями хорового руху стали свята пісні, що з 1930 року проводилися щорічно. Зустрічі угорських хорових колективів Підкарпатської Русі відбувались у Севлюші, Берегові, Мукачеві, Ужгороді, організовувались також «дитячі пісенні змагання» у Вилоку, Берегові. У 1930

роках уже проводились і конкурси «Королева краси». У 1935 році гості з Чехословаччини, Угорщини та Румунії організували багатотисячний хід до обеліску Ракоці в Тісобеці.

Молодь об'єднував скаутський рух. Закарпатська спілка утворилась у 1920 році. Вона мала чехословацьку, русько-українську, єврейську та угорську секції. Останню в 1923 році створив учитель Берегівської гімназії Ференц Габа. У 1934 році спілка скаутів намагалась видавати власний журнал під назвою «Magyar Cserkész» («Угорський скаут»), але з друку вийшов тільки перший номер. Надалі угорські скаути Підкарпатської Русі визнали за власний офіційний журнал угорських скаутів Словаччини, що видавався в Комарно під назвою «Tábortűz» («Багаття»). Угорські скаутські команди діяли в Берегові, Мукачеві, Ужгороді, Астеї, Чопі, Косині, Королеві, Севлюші, Тячеві, Вилоку. Студенти-угорці, які навчалися в пражьких університетах й інститутах, створили Гурток Святого Георгія. Організація отримала назву на честь пам'ятника Святого Георгія (скульптори Мартон і Дьердь Коложварі), що знаходиться в столиці Чехословаччини. 1928 року цей скаутський гурток під час табірних зборів у Гомбосегі перетворився в рух під назвою «Sarló» («Серп»). Один із його засновників, Едгар Балог, писав про своє бачення розвитку організації: «Угорських студентів необхідно відвести в угорський край, до наших мас, щоб вони ознайомились не лише із самобутністю сільської культури, але й побачили, пізнали, вивчили життя дрібних землеробів, власників карликових господарств, батраків, заводських робітників-селян, котрі працюють у місті. Це дасть змогу підготувати ту нову угорську інтелігенцію, котра свій історичний рух будуватиме не на порожніх політичних гаслах або сліпо прийнятій теорії, а побудує його на реальних вимогах угорських мас, що перебувають у стані меншини, піднявши при цьому місцеві феномени на світовий горизонт». У цьому русі брали участь, зокрема, Ласло Берток та Ласло Шафарі з Мукачева.

6. АВТОНОМІЯ І НЕЗАЛЕЖНІСТЬ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ: ПОДІЇ 1938–1939 РОКІВ

6.1. Мюнхенська конференція

Наприкінці 30-х років у Центральній Європі виникла гостра міжнародна криза. Нацистська Німеччина та фашистська Італія готувалися до нового поділу світу. Над Європою нависла небезпека виникнення Другої світової війни. У складному становищі опинилася Чехословаччина, до складу якої входило історичне Закарпаття під назвою Підкарпатська Русь. З другої половини 30-х років відбувався прискорений процес мілітаризації Угорщини, у сферу інтересів якої входив і цей карпатський регіон.

29–30 вересня 1938 року в Мюнхені проходила конференція за участю Німеччини, Італії, Франції та Великобританії. На ній вирішувалась доля Чехословацької Республіки, хоча представників цієї країни на конференцію не допустили. Адольф

Гітлер намагався приховати свою кінцеву мету відносно Чехословаччини, заявляючи, що він хоче тільки визволити судетських німців, яких, ніби-то, в Чехословацькій Республіці дискримінують (німецьке населення Чехії і Моравії судетськими німцями назвав географ Франц Ессер у 1902 році. Офіційною ця назва стала за Сен-Жерменським мирним договором. У 1933 році Конрад Генляйн створив Судето-німецьку партію, яка з 1937–1938 років вимагали приєднання цієї території до Німеччини). А. Гітлер вимагав від Великобританії і Франції «натиснути» на Чехословаччину. Остання повинна була відмовитись від території, на якій проживає німецьке населення. Обстановку в Судетах загострювала нацистська «п'ята колона», яка систематично організовувала різноманітні інциденти. Події розгорталися з калейдоскопічною швидкістю. 18 вересня 1938 року Великобританія і Франція підготували ультиматум Чехословаччині, а 19 вересня його вручили. Наступного дня він був відхилений урядом, а 21 вересня отримав другий ультиматум. Представникам Чехословацької Республіки оголосили результати конференції як вирок, який не підлягає обговоренню.

Мюнхенська конференція завдала дійсно жорсткого удару по Чехословаччині. Остання втратила половину важкої промисловості, 66 відсотків кам'яного вугілля, 70 відсотків електроенергії, 70 відсотків чорної металургії, 86 відсотків хімічної промисловості, 80 відсотків текстильної промисловості, п'яту частину свого територіального простору і майже четверту частину населення.

Керівництво Чехословаччини добре усвідомлювало весь трагізм свого становища. Під час вручення Мюнхенських вимог німецьким повіреним у Празі А. Генке чехословацький міністр закордонних справ К. Крофта заявив, що для Чехословаччини «це катастрофа, яку ми не заслужили. Ми підпорядковуємось і будемо прагнути забезпечити своєму народові спокійне життя. Не знаю, чи одержать ваші країни користь від цього рішення, прийнятого в Мюнхені, але ми у всякому випадку не останні. Після нас така ж доля чекає інших». Чехословацький дипломат Й. Масарик підсумував, що «Чехословацька Республіка в кордонах 1918 року перестала існувати».

Хоч у Мюнхені і не розглядали питання про Підкарпатську Русь, але його рішення негативно вплинули на долю краю. 29 вересня 1938 року було прийнято «Доповнення до угоди, підписаної в Мюнхені між Німеччиною, Великобританією, Францією і Італією», в якому констатувалося, що як тільки буде врегульоване питання про польську і угорську меншини в Чехословаччині, Німеччина і Італія зі свого боку нададуть Чехословаччині гарантію. Рішення Мюнхенської конференції означало першу серйозну перемогу угорської дипломатії в боротьбі за встановлення нових кордонів, що безпосередньо стосувалося і долі історичного Закарпаття. Угорська дипломатія провела значну роботу напередодні Мюнхена. Її активно підтримувала Італія.

6.2. Переговори в Комарно

Виконуючи рішення Мюнхенської конференції, міністр закордонних справ Чехословаччини К. Крофта 1 жовтня 1938 року звернувся до угорського посла в Празі Я. Ветштейна з нотою, в якій пропонував якнайскоріше створити спільну чехословацько-угорську комісію експертів для розгляду проблеми угорської меншини в Чехословаччині. Ця комісія мала б приготувати і внести проект щодо вирішення проблеми. 3 жовтня 1938 року Угорщина підготувала ультимативні вимоги до уряду Чехословаччини, які останній мав прийняти: 1) негайно звільнити політичних в'язнів угорської національності; 2) негайно демобілізувати і відпустити додому воїнів угорської національності; 3) створити місцеві загони для охорони життя і майна населення. Командування загонів змішане; 4) передати Угорщині 2–3 чехословацькі прикордонні міста, які мають бути зайняті угорськими військами. На Заході такими містами мають бути Комарно, або Парканьнана, або Іпойшаг, на Сході Уйгель, або Чоп, або Берегово; 5) угорський уряд пропонував почати безпосередні угорсько-чехословацькі переговори в Комарно. Празький проект вирішення проблеми національних меншин полягав у тому, щоб чисто угорську етнічну територію віддати Угорщині. Про проведення плебісциту в Ужгороді, Мукачеві і Севлюші (Виноградіві) реально говорити було проблематично.

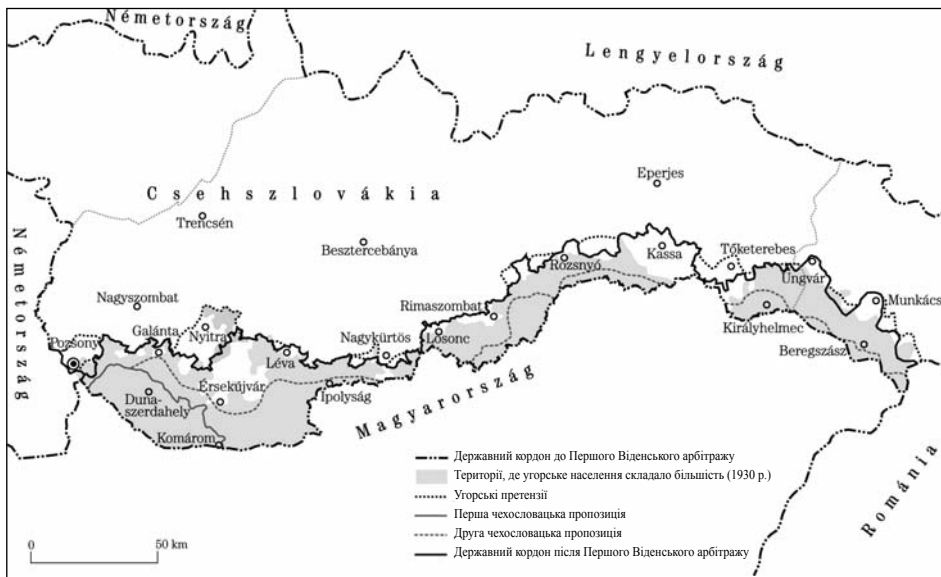
На таких позиціях стояли урядові делегації Чехословаччини та Угорщини напередодні конференції в Комарно, яка проходила з 9 по 13 жовтня 1938 року. Угорська дипломатія висунула важкі для Чехословаччини умови: негайно повернути землі, заселені угорцями (брався за основу перепис 1910 року), провести плебісцит на територіях зі змішаним населенням, надати право на самовизначення всім іншим народам. Переговори в Комарно не принесли ніяких позитивних результатів. Фактично вони були зірвані, оскільки сторони не могли дійти компромісу.

13 жовтня 1938 року представники угорської делегації офіційно заявили, що Угорщина «переговори перериває, бо на основі чехословацьких передумов не може їх далі вести». Після зриву переговорів у Комарно настав новий етап у вирішенні чехословацької проблеми. Угорщина, звинувативши Чехословаччину в небажанні йти на поступки, звернулася до Італії та Німеччини, щоб ці країни виступили арбітрами. Великобританія і Франція заявили про свою незацікавленість даною проблемою. Беніто Муссоліні порадив угорцям «негайною нотою вимагати термінового скликання конференції чотирьох великих держав, вказавши, що нема ні маленьких надій на відновлення безпосередніх двосторонніх переговорів, і підкресливши, що затримка з вирішенням питання створить загрозу миру». До цього Беніто Муссоліні додав, що «при першій же вимозі літаки будуть негайно перекинуті в Угорщину. Вони знаходяться в повній готовності, і до Будапешта їм потрібно півтори літніх години». У розмові з новим міністром закордонних справ Чехословаччини Ф. Хвалковським Адольф Гітлер «висловив свій жаль, що досі ще не було вирішено питання мадярської меншості в Чехословаччині». Таким чином, засідання арбітражної комісії було призначено на 2 листопада 1938 року.

6.3. Перший Віденський арбітраж

Новий прем'єр-міністр краю Августин Волошин прибув 2 листопада 1938 року до Відня, однак участі в роботі арбітражної комісії не брав. Організація роботи комісії була складена таким чином, що при умові, якщо угорсько-чехословацька комісія не зможе вирішити спірні питання, то вони стануть предметом обговорення представників Німеччини та Італії.

Отже, 2 листопада 1938 року було винесено арбітражне рішення: «1. Области, які відходять від Чехословаччини до Угорщини, вказані на карті, яка додається. Встановлення кордону на місці повинна зробити угорсько-чехословацька комісія. 2. Евакуація відходящих областей Чехословаччини і їх передача починається з 5 листопада 1938 р. і повинна бути закінчена до 10 листопада 1938 р. Окремі етапи евакуації і передачі, як і інші формальності, повинні бути негайно визначені угорсько-чехословацькою комісією. 3. Чехословацький уряд повинен потурбуватися про те, щоб евакуйовані області були передані в повному порядку. 4. Окремі питання, які виникатимуть із територіального відступлення, особливо питання громадянства і оптації, повинні вирішуватися угорсько-чехословацькою комісією. 5. Угорсько-чехословацька комісія повинна також прийняти більш конкретні рішення про захист як осіб угорської національності, що залишаються на території Чехословаччини, так і осіб неугорського походження у відступлених областях... 6. Оскільки при передачі Угорщині може бути вчинена шкода і виникнуть труднощі економічного характеру і техніки зв'язку в областях, які залишилися за Чехословаччиною, угорський королівський уряд, зі свого боку, у домовленості з чехословацьким урядом зробить все можливе для усунення подібних труднощів».

Перший Віденський арбітраж, 2 листопада 1938 р. (Автор: Шебевк Ласло)

Згідно з рішенням арбітражної комісії, новий угорсько-чехословацький кордон проходив по лінії населених пунктів Бовтрадь, Малий і Великий Гут, Яношово, Квасово, Оросієво, Керестури, Вилок, Берегово, Йовря (тепер – Сторожниця), Ужгород, Радванка, Дравці, Великі Геївці, Холмець, Велика Добронь, Баркасово, Жнятино, Ключарки, Мукачево, Форнош, Нове Село, Вишні Ремети, Шаланки, Матієво, Чома, Чорний Ардів. У цілому за наслідками Мюнхенської конференції та Віденського арбітражу територія Чехії зменшилася на 33 відсотки, Моравії – на 36 відсотків, Словаччині – на 21 відсоток, а територіальні втрати Закарпаття становили 12 відсотків. До Угорщини відійшло 171.711 населення, з яких 33.324 були українцями, 16.463 чехами і словаками, 82.179 угорцями.

Віденський арбітраж торкнувся п'яти закарпатських округів – Ужгородського, Мукачівського, Берегівського, Севлюського та Іршавського. Підкарпатська Русь / Карпатська Україна втратила міста Ужгород, Мукачево і Берегово з прилеглими до них районами. В Ужгородському окрузі до Угорщини перейшло 22 населені пункти, в яких проживало 10.719 українців/руських і 18.687 угорців, у Мукачівському – 15 населених пунктів (12.153 українці/руські і 12.253 угорці), у Севлюському – 18 сіл (3.471 українець/руський і 8.752 угорці), у Берегівському – 40 населених пунктів (6.343 українці/руські і 40.962 угорці), в Іршавському – єдиний населений пункт – село Шаланки, в якому проживало 648 українців/руських і 1.525 угорців.

Згідно з рішеннями Віденського арбітражу, була створена спільна чехословацько-угорська делімітаційна комісія, при якій діяли 11 підкомісій. Вони вирішували проблеми загальнополітичні, військові, територіальні, етнографічні, фінансові, народногосподарські, торговельні, правові. До спільної чехословацько-угорської комісії були делеговані два українці, два словаки та один чех. Карпатську Україну представляли Юлій Брашайко і Микола Долинай. Функції експертів виконували Й. Їрковський, Л. Махачек і В. Примич. Між представниками Карпатської України та Угорщини була досягнута домовленість про перепусткову систему, вивіз майна з переданої Угорщині території. Комунікаційна лінія повинна була почати діяти 9 січня 1939 року. Евакуацією, яка завершилася 10 листопада 1938 року, керували Володимир Комаринський, Дмитро Німчук і Василь Гренджа-Донський.

Віденський арбітраж завдав відчутного удару по Чехословаччині та Карпатській Україні. Його наслідком було створення нового угорсько-чехословацького кордону. Карпатська Україна продовжувала залишатися у складі Чехословаччини.

Отже, наприкінці 30-х років XX століття у справі Закарпаття знову втрутилися міжнародні чинники. Мюнхенська змова і, особливо, Віденський арбітраж свідчив про поглиблення політичної кризи Чехословаччини, яка, фактично, опинилася перед державною катастрофою.

6.4. Діяльність першого крайового уряду

Празький уряд упродовж міжвоєнного періоду постійно зводив із виконанням своїх обіцянок щодо автономії краю, мотивуючи тим, що закарпатці, мовляв, ще не готові до самостійного життя. Проте політична зрілість місцевих жителів уже не викликала сумнівів у свідомих представників крайового політикуму. 1938 рік

став роком кардинальних суспільно-політичних змін в історичному Закарпатті. Партійний розвиток 20–30-х років XX століття, в процесі якого викристалізувалися два партійні блоки, що дотримувалися українофільської та русофільської орієнтацій, теж перебував на порозі трансформації. Найбільший вплив на політичне життя краю мали у той час народні ради, зокрема Перша Руська (Українська) Центральна Народна Рада й Центральная Русская Народная Рада (русофільська), в середовищі котрих і координували дії представники крайової політичної еліти.

21 вересня 1938 року в Празі відбулися переговори, в яких взяли участь Едмунд Бачинський, Іван П'єшак, Петро Коссей, Степан Фенцик, Андрій Бродій, Юлій Фелдешій, Петро Жидовський, Юліан Ревай. Всі вони були депутатами чехословацького парламенту. Їхня зустріч свідчила про бажання знайти компроміс і домагання від чехословацької влади реалізації автономних прав регіону. На початку жовтня 1938 року переговори між представниками двох напрямків були відновлені з метою створення автономного уряду Підкарпатської Русі. На засіданні 7 жовтня 1938 року була прийнята постанова про те, що членами уряду можуть бути тільки депутати празького парламенту й сенату. Того ж дня представники русофільського блоку запропонували проект децентралізації державної і виконавчої влади. 8 жовтня в Ужгороді була створена Національна Рада Підкарпатської Русі, до якої ввійшли Йосип Камінський, Василь Гомічков, Михайло Демко (Центральна Руська Народна Рада), Августин Волошин, Юлій Брашайко, Дмитро Німчук (Перша Українська Центральна Народна Рада), Андрій Бродій, Юлій Фелдешій (Автономний земледільський союз), Едмунд Бачинський, Петро Коссей (Республіканська землеробська партія), Степан Фенцик (Руська національно-автономна партія), Юліан Ревай (Соціал-демократична партія), Іван П'єшак (Автономний земледільський союз Пряшівщини), Петро Жидовський (Республіканська землеробська партія Пряшівщини). Отже, до складу Національної Ради Підкарпатської Русі ввійшли представники всіх основних політичних сил краю.

Перший етап автономії був реалізований тільки 8 жовтня 1938 року. Це була перемога всіх політичних сил краю, як русофільського, так і українського напрямів, які протягом всього міжвоєнного періоду активно боролися за автономні права. 2 вересня 1938 року представники русофілів і народовців (українців) підписали декларацію, на яку чехословацький уряд не відреагував. Вимоги, які оголосив Едмунд Бачинський, передбачали приєднання Пряшівщини до Підкарпатської Русі, надання фінансової допомоги верховинським округам і персональну заміну представників в урядових установах. На першому засіданні Ради був прийнятий Меморандум, який завершувався вимогою негайно прийняти закон про Підкарпатську Русь.

8 жовтня 1938 року прем'єр-міністр Чехословаччини Ян Сірови звільнив з посади губернатора краю Костянтина Грабаря і призначив Івана Парканія – громадсько-політичного діяча Закарпаття, який і став четвертим губернатором краю. Новопризначений губернатор 16 жовтня 1938 року видав в Ужгороді «Маніфест», в якому закликав громадян до спокою, праці, злагоди та вірності Чехословаччині. Однак події розгорталися так швидко, що уряд губернатора не відповідав вимогам часу. Депутати чехословацького парламенту від Карпатської України саме в той час вимагали створення власного автономного уряду. Щодо губернаторської

посади в краї, то його функції залишалися незмінними впродовж усього міжвоєнного періоду. Влада губернатора була надто символічною, ніж реальною у вирішенні багатьох суспільно-політичних питань. Незважаючи на це, для Закарпаття існування такого політичного інституту, як губернаторська влада було значним кроком уперед на шляху політичної автономії. Зважаючи на неспроможність реально впливати на суспільно-політичну ситуацію в краї 4 листопада 1938 року Іван Парканій склав повноваження губернатора, залишившись працювати в канцелярії президента.

Тим часом представники двох напрямів обговорювали кандидатури на посади міністрів Підкарпатської Русі. Юліан Ревай запропонував запросити по троє членів з обох рад. Пропозицію прийняли. Українську делегацію очолив Августин Волошин, русофільську – Йосип Камінський.

Тільки внаслідок таких активних дій 11 жовтня 1938 року сформувався перший автономний уряд Підкарпатської Русі, який очолив Андрій Бродій – лідер русофільського напрямку в краї. Склад уряду затвердила Рада Міністрів Чехословацької Республіки. Міністрами були призначені Едмунд Бачинський і Юліан Ревай. Слідом за ними міністерську посаду зайняв Степан Фенцик, а Августин Волошин та Іван П'єшак стали державними секретарями. 12 жовтня усі міністри склали присягу у Празі. До першого автономного уряду ввійшло четверо представників русофільського і двоє українського напрямку. Співвідношення два до одного на користь представників русофільства, реально відображало співвідношення між двома головними політичними силами в краї.

Призначення Андрія Бродія прем'єр-міністром теж не стало несподіванкою, бо очолюваний ним національно-культурний і політичний напрям (русофільський) утримував домінуюче становище в суспільно-політичному житті Підкарпатської Русі впродовж усього міжвоєнного періоду. Необхідно також констатувати, що Автономний Земледільський Союз (АЗС), очолюваний Андрієм Бродієм, від початку свого утворення в 1923 році, постійно на перший план висував головне політичне завдання – здобуття автономії, що було чітко зафіксовано як у партійній програмі, так і в назві партії.

Андрій Бродій користувався авторитетом навіть серед частини виключно українського населення гірських районів. Але його автономний уряд проіснував дуже короткий час і встиг провести всього три міністерські засідання (15, 18, 22–23 жовтня 1938 року).

На першому засіданні 15 жовтня 1938 року були розглянуті й затверджені основні органи управління, які склалися з 9 міністерств, а також їхні функції. Прийняли до уваги й цілу низку важливих економічно-господарських питань. Було також затверджено офіційний урядовий часопис, який отримав назву «Урядовий вісник».

На другому засіданні Степан Фенцик прозвітувався про пророблену роботу під час переговорів зі встановлення кордону зі Словаччиною, а Юліан Ревай доповів про заборону вивозу державного і приватного майна з території краю. Августин Волошин доповідав про створення центру соціального забезпечення. Обговорювалися також питання надання амністії, співробітництва з Німеччиною (зокрема, щодо діяльності політичних організацій німецької національної меншини) тощо.

До того ж, було прийнято рішення про ліквідацію чеських шкіл у місцевостях, де представників молодшого віку цієї національності не було.

У центрі уваги третього засідання була внутрішньо-політична ситуація в Підкарпатській Русі, зокрема, обговорювалося питання про виражену реакцію на угорський ультиматум щодо південних територій краю.

З ініціативи Андрія Бродія була створена спеціальна комісія, до якої ввійшли відомі закарпатські вчені П. Сова, Г. Геровський, М. Кондратович, М. Бескид та І. Панькевич, перед якими ставилося завдання науково довести, що Закарпаття – русинська земля і цим самим „парировать мадьярские требования”. 23 жовтня 1938 року відбулося продовження третього засідання уряду Андрія Бродія, на якому прийняли рішення провести всенародний референдум з цього приводу. Уряд закликав усі установи, а особливо армійські підрозділи, зберігати спокій.

25 жовтня 1938 року чехословацький уряд спільно з представниками автономних кабінетів міністрів Підкарпатської Русі та Словаччини обговорювали чехословацько-угорський територіальний конфлікт, після чого у підсумку висловилися за проведення арбітражу і відкинули ідею плебіситу. Того ж дня, міністр юстиції Чехословацької Республіки подав прохання про позбавлення прем'єра А. Бродія депутатської недоторканності, що й було прийнято головою парламентської комісії. Досить швидко з'ясувалося, що А. Бродій вже тривалий час працював на Угорщину під кличкою «Берталон».

Невдовзі прем'єра Андрія Бродія було звинувачено в державній зраді, а саме у порушенні чехословацького «Закону про охорону республіки», після чого його заарештували. Автоматично послідувала відставка з високої посади. Арешт Андрія Бродія викликав протести з боку його прихильників, які переросли у масові демонстрації. Що стосується соратника Андрія Бродія – Степана Фенцика, то він також був запідозрений у порушенні закону, однак йому вдалося уникнути арешту, сховавшись у польському посольстві, а згодом переїхати до Угорщини.

6.5. Діяльність другого крайового уряду

У таких умовах новим прем'єр-міністром Прага призначила Августина Волошина – лідера українського напрямку в краї. Все сталося так швидко, що він приймав призначення і присягав як прем'єр на вірність Чехословацькій Республіці по телефону в присутності міністра Едмунда Бачинського, чеського генерала О. Сватека і віце-губернатора краю Олександра Бескида.

Новий уряд був сформований 26 жовтня 1938 року. Августин Волошин сформував новий уряд у своїй більшості з представників українського напрямку. Виняток становив Едмунд Бачинський. Це викликало певне незадоволення серед представників протилежного напрямку як у краї, так і за його межами. Хоча Августин Волошин закликав до співробітництва представників русофільства, але його заклик мав декларативний зміст. Не маючи своїх людей у складі уряду, русофіли на запропоноване співробітництво не погодились. Кардинально змінився й автономно-державний курс урядовців, які з цього часу вже почали вживати й нову назву краю – Карпатська Україна. Розуміючи важливість стабілізації суспільно-політичного

життя в краї, Августин Волошин разом зі своїми соратниками адекватно реагував на позицію різних елітних груп. Для запобігання вибуху політичної анархії Августин Волошин вважав доцільним на певний час припинити діяльність політичних партій. Таку ідею підтримував також інший відомий у краї український політик Юліан Ревай. Саме його прохання розглядав чехословацький уряд і резонно погодився на відповідний крок, офіційно припинивши діяльність усіх політичних партій краю (29 жовтня 1938 року), а єдиною правомірною політичною організацією визнавши Першу Руську (Українську) Центральну Народну Раду.

Уряду доводилося діяти в екстремальних умовах. Він повинен був якнайшвидше провести евакуацію (державне майно, банки, господарські, культурні та інші установи), що блискуче вдалося зробити протягом одного тижня. До того ж, наприкінці 30-х років Карпатська Україна переживала глибоку економічну кризу. Її соціально-економічне становище особливо погіршилось після Віденського арбітражу. Промисловість Карпатської України була представлена такими галузями, як лісова і солеварна. Були створені певні умови для розвитку хімічної промисловості, які представляли всього п'ять фабрик. У значно гіршому стані перебували залізничний і автомобільний транспорт, комунікації, телефонний і телеграфний зв'язок. Уряд Августина Волошина намагався провести реорганізацію лісової промисловості, радикальні реформи в електроенергетиці. Важливе значення приділялось залученню іноземного капіталу. Сільське господарство зазнало значних втрат. Країна переживала гостру продовольчу кризу, яку уряд не міг вирішити власними силами. Протягом всього періоду існування Карпатської України велася активна робота з узгодження торговельних угод з Румунією, Німеччиною та Угорщиною. З ініціативи уряду Августина Волошина було проведено кілька акцій допомоги населенню гірських районів краю.

Рівень життя переважної більшості населення країни був надзвичайно низьким. Упродовж усього періоду існування автономної Карпатської України існувало безробіття, а також підвищення цін, спекуляція продуктами продовольства. Примітивним був розвиток медицини. Спроба уряду поліпшити соціальне становище місцевого населення до суттєвих змін не привела. Велика надія покладалася на матеріальну підтримку організацій української еміграції, яка постійно надходила з США, Канади, країн Європи і Далекого Сходу.

Не легшим було внутрішньополітичне становище Карпатської України. Політичну кризу в краї поглиблювали суперечності між чеськими службовцями і місцевим населенням, а також численні конфлікти в самому українському таборі. В 1938–1939 роках зіткнулись між собою представники двох поколінь: молоді радикали-націоналісти, які вимагали від уряду рішучих дій і старші за віком помірковані політики, які при допомозі маневрувань намагалися зберегти автономний статус краю. Яскравим представником останніх був і Августин Волошин.

Автономний уряд Карпатської України, який після рішень першого Віденського арбітражу перемістився до Хуста, складався з чотирьох міністерств: внутрішніх справ, шкільництва, справедливості (юстиції) і комунікацій. Кожне окреме міністерство мало декілька ресортів (відділів). Міністерство юстиції очолив Августин Дутка, шкільництва – Августин Штефан, комунікацій – Юліан Ревай (паралельно виконував обов'язки міністра внутрішніх справ). Останнє відомство мало вісім

відділів: господарства, залізниці, пошти й телеграфу, телефону, охорони здоров'я, торгівлі і промислів, громадських робіт, соціальної опіки. Особистими секретарями Августина Волошина були призначені Степан Росоха та Іван Рогач. У грудні 1938 року секретарем прем'єр-міністра з політичних питань став Степан Клочурак, начальником департаменту персоналом надкомісар Василь Лацанич, начальником відділу пропаганди Василь Комаринський, начальником департаменту законодавства і застережних справ Михайло Кочерган, директором фінансів Сергій Єфремов.

14 листопада 1938 року рішенням Президії Ради Міністрів Підкарпатської Русі була створена служба безпеки, яка підпорядковувалася виключно голові уряду. 15 листопада Президія Поліційної Дирекції звернулася до Августина Волошина з приводу створення в Хусті Управління поліції. Прем'єр-міністр згоду дав, однак дещо обмежив її компетенцію. Начальником поліції було призначено надпоручника Ю. Білея. Серед завдань, які покладалися на поліцію, були: 1) забезпечити публічний спокій строгим доглядом над особами, ворожими державі; 2) охорона публічного й приватного майна та публічної моральності переслідуванням всякого роду злочинних елементів; 3) щодо зовнішнього вигляду міста, боротьба проти бруду та інших безпорядків на вулицях і прилюдних місцях за згодою з іншими відповідними чинниками.

Автономний уряд Августина Волошина намагався організувати судову систему та судочинство Карпатської України. Це питання висунулося на перший план після рішень арбітражної комісії у Відні. 9 листопада 1938 року Верховний суд почав діяти в Левочі (сучасна Словаччина), а Крайовий суд і Державна прокуратура перебралися з Ужгорода до Великого Березного. 16 січня 1939 року автономний уряд Августина Волошина видав чотири розпорядження щодо організації в краї судової справи. Вони стосувалися процедури судочинства, створення Вищого суду і Державної Прокуратури, «Про становлення осідків і обводів судів та урядів публічної обвини» та нормативний акт, пов'язаний із виконанням у краї «Закону про охорону республіки». 21 лютого 1939 року Августин Волошин видав останнє розпорядження уряду щодо судочинства, згідно з яким деякі села з одного судового округу включалися до іншого.

На листопад 1938 року припадає утворення Організації Народної Оборони Карпатська Січ (ОНОКС), хоча перші січові загони ще на початку 30-х років почав формувати Дмитро Климуш з Ясіня. 9 листопада 1938 року в Хусті відбулися установчі збори Карпатської Січі. Згідно Статуту головна мета Карпатської Січі: «Оборона державних та національних інтересів Підкарпатської Русі та плекання оборонного духа в українському громадянстві... краю, поборювання протидержавної пропаганди та всестороння підтримка правительства Підкарпатської Русі, зокрема для удержування ладу та безпеки». Керівництво січовими відділами здійснювала Головна Команда, що перебувала в Хусті. Командантом Карпатської Січі було обрано Дмитра Климуша. До штабу організації, крім нього, ввійшли Іван Роман, Іван Рогач, Степан Росоха. Однак цей штаб був суто політичним, бо ще існував військовий, сформований із досвідчених військових фахівців. Члени організації ділилися на: а) дійсні, які були прийняті командою в члени організації; б) благодійні, які надавали організації матеріальну або моральну підтримку; в) почесні, які мали заслуги перед українським народом. Благодійних і почесних

членів назначала рада. Крім членів були і кандидати в члени організації. Члени Карпатської Січі мали право брати участь у всіх заходах, що проводилися організацією, користуватись активними і пасивними виборчими правами, а також носити формений одяг, знаки і зброю. Вони повинні були дотримуватися Статуту, беззаперечно виконувати накази команди і відбувати покарання. Карпатська Січ вела також культосвітню працю серед населення (артистична група «Летюча естрада») та видавала тижневик «Наступ» (ред. Степан Росоха).

Станом на 30 листопада 1938 року, крім команди Карпатської Січі у Воловому, аналогічні підрозділи були засновані в Іршаві, Великому Березному, Перечині, Рахові, Середньому, Тячеві і Хусті. У кожному з названих округів до команд Карпатської Січі масово вливалася молодь, однак лише лічені одиниці пізніше взяли участь у боях з угорським військом. Кількість вишколених січовиків, або так званих дійсних членів Карпатської Січі, не перевищувала двох тисяч. Найбільш боєздатні військові частини Карпатської Січі знаходилися в Хусті.

Фактично карпатські січовики стали ядром місцевої армії, офіційне і юридичне оформлення якої так і не завершилося. Однак це була єдина організована військова сила, котра виступила на захист незалежності краю.

Не кращим чином стояла справа з озброєнням. Керівники Карпатської Січі кілька разів зверталися до Августина Волошина з проханням передати зброю «з засобів, які знаходяться при окружних урядах та окружних судах». Прем'єр-міністр, не маючи таких повноважень, дозволу не давав. Відсутність зброї й призвела до такої спроби захопити її силою, що вилилося в кровопролитні сутички 13–14 березня 1939 року між відділами Карпатської Січі та чехословацьким військом.

22 листопада 1938 року чехословацький парламент змінив Конституцію, доповнивши її постановами про федеративний устрій. Тоді ж була прийнята окрема Конституційна грамота Підкарпатської Русі, згідно з якою край вважався федеративною частиною оновленої Чехо-Словацької Республіки (т. з. «друга» республіка). Завдяки прийняттю цього Закону, юридичний статус Підкарпатської Русі / Карпатської України далеко виходив за рамки автономії, визначеної в Сен-Жерменському договорі та чехословацькій Конституції 1920 року. Згідно з цим рішенням передбачалося утворення власного уряду і скликання крайового Союму (парламенту).

25 листопада 1938 року уряд видав розпорядження, за яким на території Карпатської України запроваджується українська мова як державна. Наступного дня у Хусті було відкрито український театр «Нова сцена».

6.6. Галичина і Карпатська Україна

У Східній Галичині з великим захопленням сприйняли звістку про те, що Закарпаття стало автономним. Що стосується перших відгуків українських політичних організацій Галичини з приводу автономістичних домагань закарпатців, то вони почали з'являтися від середини вересня 1938 року. Так, 16 вересня 1938 року Провід українських націоналістів, який мав широку нелегальну мережу в Галичині, розповсюдив заклик: «Українське Закарпаття захищає в тій хвилині ідею незалежної Української Закарпатської держави, яка з хвилиною вибуху повстання

на всіх українських землях проти всіх окупантів України стихійно об'єднається в єдину державу всіх українців».

25 вересня 1938 року у приміщенні українського товариства «Сокіл» у Львові відбулося зібрання, ініційоване лідером Фронту Національної Єдності Д. Паліївим з приводу закарпатських подій. За даними польської поліції у ньому взяло участь близько 200 чоловік. Після засідання відбулася демонстрація під гаслами «Хай живе Україна», «Хай живе Закарпатська Україна». 30 жовтня 1938 року місцевими оунівцями в місті Буськ була організована маніфестація, ініціаторами якої виступили Д. Куп'як та Г. Пришляк. Вісті про надання Підкарпатській Русі автономії швидко дійшли до Галичини. У краї прокотилася хвиля мітингів і демонстрацій. Ініціатором переважної більшості їх була ОУН.

Особливо активно діяв Роман Шухевич (псевдоніми – Тарас Чупринка, Тур) (1907–1950), один із організаторів будівництва збройних сил Карпатської України, активний діяч бандерівської фракції ОУН, з 1943 року – Головний командир Української повстанської армії (УПА), який у жовтні 1938 року прибув до Львова. 11 жовтня 1938 року відбувся святковий молебень у греко-католицькому соборі м. Ярослава. 14 жовтня у Перемишлі мало місце святкове зібрання у церкві отців Василіян, ініціаторами якого виступили члени Українського націонал-демократичного об'єднання (УНДО), після чого відбулася демонстрація під гаслами «Хай живе Україна». Маніфестантів зупинив посилений відділ поліції. Своє привітання і найкращі побажання висловив також Галицький Митрополит і Архієпископ Львівський граф Андрей Шептицький. Протягом всього короткочасного існування Карпатської України закарпатці постійно відчували моральну підтримку, як з боку різноманітних організацій Галичини, так і окремих її громадян. Члени львівської Політичної Колегії (політики-емігранти), що зібрались в Данцігу, 19 листопада 1938 року теж обговорювали питання допомоги Карпатській Україні.

Із зверненням до українців звернулася Перша (Українська) Центральна Народна Рада (опубліковано в «Новій свободі» у лютому 1939 року): «До всіх українців на рідних землях і в розсіяних суцях», у якому говорилося: «1. Просимо всіх українців, де б вони не жили, щоб кожний зложив на діло розбудови Карпатської України всенародний національний даток. 2. Беручи на увагу великі і пильні наші потреби, просимо, щоб цей даток, по змозі, був рівний 1/2% річного заробітку кожного, та був виплачений негайно по цім проголошенні. 3. Звертаємося із закликом до всіх головніших товариств українських у кожній державі та до всіх чільних діячів взяти на себе організацію всенародного національного датку на місцях, відповідно до місцевих обставин і можливостей».

Окремою заявою приєднав свій голос до прохання Першої (Української) Центральної Народної Ради і автономний уряд Карпатської України. Уже наприкінці 1938 року почалися масові переходи польсько-чеського кордону, головна причина яких полягала в бажанні галицьких українців спричинитися до будівництва незалежної Карпатської України. Саме цього вони найбільше прагнули в Східній Галичині. Отже, елемент стихійності значно переважав над організаційним і дисциплінованим переходом польсько-чехословацького кордону. Багатьох із перебіжчиків кордону вдалося затримати польським прикордонникам і вони негайно опинилися перед судом. 25 квітня 1939 року польський суд в Самборі засудив Іванну

Грициляк, селянку з села Барича, Перемишлянського повіту на строк позбавлення волі до одного року. Часто галицька молодь переходила кордон групами і не завжди успішно. Протягом трьох тижнів в Бережанах проходив судовий процес над 28-ма українцями Бобреччини і Ходорівщини, 16 з яких було засуджено на строки від 2 до 8 років тюремного ув'язнення. Необхідно додати, що особливо небезпечно було переходити кордон членам Організації українських націоналістів (ОУН). У даному випадку строк значно збільшувався.

У Галичині створювалися цілі групи членів ОУН, перед якими ставилося завдання вербувати добровольців і допомогти їм у переході через Карпати. Саме з цього приводу Станіславівський суд засудив В. Мельничука і П. Ксендзюка. В такому ж злочині були звинувачені Ю. Соловчук, Ю. Одоній, Д. Микетчук, С. і П. Вередюки. Існували численні випадки, коли крім одержаних «своїх» років чи місяців позбавлення волі, перебіжчики кордону позбавлялися ще і громадянських прав. Так, зокрема, стрийський суд розглянув праву Р. Кундрата, С. Завадки, В. Порики, Д. Головчана, Ф. Кіпаша, М. Спалина, Ю. Меленя, Д. Ковалева і І. Кіщука. Всі вони одержали від пів до двох років ув'язнення і позбавлялися громадських прав від 3 до 5 років. 4 квітня 1939 року у Львові були засуджені Й. Кабаровський, Є. Литинський, Л. Клині відповідно на рік, півроку і півтора року ув'язнення за переховування і допомогу під час переходу польсько-чеського кордону українців 25 жовтня 1939 року. Для того, щоб уникнути нових судових процесів, уряд Августина Волошина ще в листопаді 1938 року видав відозву «Проти нерозважної еміграції», яку опублікували відразу всі українські газети. Однак нелегальні переходи кордону не припинялися. Одна за одною з'являлися інші перестороги. Після створення Карпатської Січі багато галицьких перебіжчиків влилося в її ряди.

Польські власті неодноразово зверталися до чехословацького уряду з нотами протесту, в яких вимагали вплинути на уряд Карпатської України, який на їх думку, сприяв поширенню антипольської пропаганди. Хустська влада, як правило, це заперечувала. 29 листопада 1938 року до Праги надійшла нота протесту польського уряду, в якій вимагалось негайно повернути назад Костянтина Мельника, полковника Андрія Мельника, Михайла Бажазаславського, Євгена Кульницького, Володимира Забавського і Степана Росоху. Названі особи, більшість з яких знайшла притулок у Карпатській Україні, розшукувалися польським урядом за участь у терористичному акті проти польського міністра внутрішніх справ Б. Перацького. В черговій ноті протесту польський уряд вимагав видати назад С. Юськіва, Т. Капустянського, А. Мельника і Г. Стефаніва. Щоб запобігти переходам кордону, в Галичині проводилися обшуки у громадян, які підозрювалися в агітації і допомозі перебіжчикам. Частіше вони приносили негативні результати, але все рівно до підозрілих застосовували попередній арешт. Так, у селі Великий Вилоч, що у повіті Сянок, з приводу підозри у допомозі втікачам було проведено лише 15 січня 1939 року обшук в чотирьох українців. Обшук мав негативний результат. Затриманих направлено в розпорядження прокурора в Сянок. Такі акції проводились до середини березня 1939 року.

У Польщі була введена жорстока цензура на переписку з Карпатською Україною. За листами нерідко встановлювали місцезнаходження і діяльність того чи

іншого втікача до Закарпаття. Переглядалися всі листи, які направляли галичанам у Карпатську Україну, при цьому в тексті викреслювалися фрази, які мали найменш політичний підтекст.

Галичани взяли посилену участь в обороні Карпатської України. В боях загинули, або були закатовані Василь Бойчук, Тимко Проць, Василь Саблюк, Зенон Коссак (Тарнавський), Степан Фігура, Іван Михайлюк та багато інших. Не легкою була доля і тих, хто опинився в угорському концтаборі: жакливі знущання, часті побої, придирки жандармів за будь-яку провину. Нелюдське ставлення доповнювалося ще одною бідою – голодом, який панував серед галичан. Вони знаходилися в угорському таборі до 7 червня 1939 року. Ув'язненим було запропоновано зробити вибір – піти до Німеччини, або повернутися на батьківщину. Галичани від останньої пропозиції категорично відмовились. Чимало галичан були розстріляні поляками після поразки Карпатської України. Багато невідомих патріотів, прізвища яких досі не вдалося встановити, розстріляли на Верецькому перевалі.

6.7. Політичний режим і вибори до Сойму Карпатської України

Політичний режим Карпатської України базувався на однопартійній системі. До 1938 року Чехословаччина була державою, в якій мали можливість вільно функціонувати понад тридцять різноманітних політичних партій та об'єднань. Всі вони представляли два основні напрями – русофільський і український. Однією з найбільш впливових була крайова організація Комуністичної партії Чехословаччини (КПЧ). Вона стояла на прорадянських позиціях. Близькою до неї була Соціал-демократична партія. На яскраво виражених русофільських позиціях стояли партія Автономний земледільський союз і Руська національно-автономна партія. На українських соборницьких позиціях перебували українська фракція Аграрної партії, Християнсько-народна партія, Українська селянська партія, культурно-освітні організації «Прогрес», «Плест» та інші. Такий стан справ існував до 26 жовтня 1938 року, коли празький уряд прийняв рішення про розпуск політичних партій.

29 жовтня 1938 року було видано новий декрет про припинення діяльності всіх політичних партій, що діяли до цього часу на території Підкарпатської Русі. Подальші події показали, що проукраїнський уряд Августина Волошина віддав у жертву демократичність багатопартійної системи, пояснюючи це як вимушений політичний крок у тогочасних умовах. Після заборони діяльності всіх політичних організацій Перша Руська (Українська) Центральна Народна Рада монополізувала політичне життя краю, що повинно було пом'якшити становлення стабільної суспільно-політичної ситуації. 12 січня 1939 року, коли стало відомо, що вибори до крайового Сойму відбудуться через місяць, було ще раз оголошено про розпуск всіх політичних партій (тепер уже остаточно), в тому числі й українських.

Цей час було використано для організаційної роботи зі створення нової національної партії. Наслідком спільної роботи 13 січня 1939 року стало створення єдиної української політичної партії – Українське Національне Об'єднання (УНО). 20 січня 1939 року було видано розпорядження про дозвіл створення партії УНО,

що означало право на її легітимну діяльність. Тоді ж оголосили про участь УНО у виборах до Сойму.

24 січня 1939 року на зборах партії УНО було обрано керівництво організації, сформовано його головний провід (комітет). Головою партії УНО обрали Федора Ревая, а заступником голови – Михайла Тулика, генеральним секретарем – Андрія Ворона. До складу керівного органу також увійшли: секретар Іван Рогач, редактор Василь Гренджа-Донський, референт пропаганди Володимир Комаринський, контролери Микола Бабота і Микола Бандусяк. Крім того, безпосередніми членами проводу партії УНО стали: Августин Штефан, Михайло Бращайко, Ірина Невицька, Степан Росоха, Юрій Пазуханич, Микола Долинай, Степан Клочурак, Василь Лар, Дмитро Німчук, Михайло Марущак, Дмитро Попович, Іван Климпуш, Микола Гупаловський. Почесним головою УНО був обраний Августин Волошин. Крайовий секретаріат (головний провід) партії розташувався у місті Хуст, а офіційним друкованим органом організації проголосили газету «Нова Свобода», редагування якої доручили Василеві Гренджі-Донському.

Поява на політичній арені партії УНО викликала швидку реакцію у місцевого населення. У перші два дні після створення партії до її лав залучилося близько п'яти тисяч чоловік. Структурно-організаційна основа УНО базувалася на широко розгалуженій мережі своїх осередків, яких на території Карпатської України було більше двохсот. Програма партії УНО виражала спільну ідею домінуючої влади у майбутній державі. У цьому полягала основна своєрідність програмних положень. Вони друкувалися в партійній пресі як настанови та пропозиції щодо патріотичного життя пересічного громадянина і вірного підданого своєї національної країни. Партія УНО стояла найближче з усіх до цього часу існуючих партій в краї на шляху реалізації державотворчих ідей. УНО стала єдиною продержавною партією, а наявність її членів серед уряду визначало і державницьку позицію правління. Створивши нормальні організаційні умови на місцях, осередки відразу ж взялися за основне завдання того часу – проведення підготовки виборів до Сойму Карпатської України.

Політика УНО у 1939 році символізувала авторитарний тип правління. Утворення єдиної продержавної партії УНО і наявність її членів серед уряду визначало й державницьку позицію правління, яка базувалася на авторитаризмі і націоналізмі, навіть незважаючи на демократичний зміст проголошених документів.

Більше того, ще 20 листопада 1938 року уряд А. Волошина постановив утворити концентраційний табір (як політичну в'язницю) у Рахові, до якого направлялися: «1. дезертири та втікачі з заграниці; 2. політичні провинці з нашого краю; 3. особи, які провиняться проти інтересам внутрішнього ладу та спокою як наприклад неумотивованим підвищуванням цін та вкриванням засобів предметів денної потреби, підбурюванням та саботажами всякого роду; 4. особи, що провиняться проти інтересам оборони держави та республіки, оскільки проти них не можна виступити судовим шляхом». Було розроблено відповідний «Правильник» щодо функціонування табору, а всі видатки з його утворення здійснювалися за рахунок Міністерства внутрішніх справ Підкарпатської Русі / Карпатської України.

Лідери партії пішли радикальним шляхом внаслідок внутрішніх та зовнішніх кризових обставин і таким чином намагалися призупинити політичний хаос у краї.

Тому цей шлях був обраний як прийнятний у тогочасних умовах і мав вирішити два основні завдання. По-перше, згуртувати і об'єднати всі національно-українські політичні й культурні сили та єдиним фронтом виступити на захист своїх завоювань. По-друге, не давати можливості організувати потужну опозицію, яка б звела нанівець всі намагання українського об'єднання створити передумови побудови повної автономії Карпатської України.

У січні 1939 року пражська влада запропонувала новий склад уряду Карпатської України (третій автономний уряд). Замість Юліана Ревая до нього було введено Степана Ключурака, а третім міністром чеського генерала Л. Прхалу. 23 січня 1939 року Августин Волошин інформував президента Чехословаччини, що призначення генерала армії Л. Прхали третім міністром Карпатської України вельми схвально політичне життя.

На 12 лютого 1939 року були призначені вибори до Сойму Карпатської України. Уряд Карпатської України максимальну увагу приділяв пропагандистській роботі. Листівкова пропаганда особливо посилилась напередодні виборів до Сойму. Всі листівки закликали голосувати за партію УНО. З 92,5 відсотка, що взяли участь у виборах, 92,4 відсотка голосували за список партії УНО. Вибори пройшли на задовільному рівні без значних порушень.

Необхідно відзначити, що цілий ряд населених пунктів віддали більшість голосів проти партії УНО. Зокрема, так зробили жителі сіл Іза, Гудя, Вербовець, Смоголовиця, Руські Комарівці, Великі Лази, Буковець, Дусино, Пасіка, Вишня Розтока. Більше двох тисяч голосів проти партії УНО було зафіксовано в столиці Карпатської України – Хусті. Це є свідченням того, що люди могли вільно висловлювати свою думку. В той же час воно доводить, що українська ідея встановлювалася в безкомпромісній боротьбі протилежних одна одній сил. Вибори, що закінчилися повною перемогою представників українського напрямку, об'єднаних в партію УНО, дали право уряду Карпатської України скликати Сойм.

Після зняття чеською владою Юліана Ревая з посади міністра Карпатської України 6 березня 1939 року було скликано чергову нараду проводу УНО з представниками Першої Української Центральної Ради, які висловили свій протест проти його усунення. УНО опублікувала заяву, в якій виступило проти будь-якої реконструкції уряду Карпатської України. 8 березня 1939 року на засіданні партії УНО було порушено питання про зазіхання Праги на права і здобуті свободи краю. Втручання чеської державної влади у внутрішні справи Карпатської України набувало все більш рішучого характеру. У відповідь на це провід партії УНО протестував. Розуміючи свою безпорадність і невідступність проводу партії від своїх позицій, Прага пішла на досить радикальне рішення. Оскільки питання скликання крайового Сойму було першочерговим, то чехи запропонували вирішити це питання при умові, що Федір Ревай буде позбавлений посади голови партії. Таким чином, уряд і партія УНО опинилися перед фактом вибору. Уряд був змушений обговорити це питання і визначити, що є найголовнішим у даній ситуації – дозвіл на скликання крайового Сойму чи захист чергового українського діяча, якого Прага намагалася скинути з політичної арени.

11 березня 1939 року було скликане спільне засідання послів до Сойму з проводом партії УНО. Оскільки Федір Ревай відмовився залишити посаду голови

партії УНО добровільно, Августин Волошин як уповноважена особа своїм декретом звільнив його із займаної посади. На цьому ж засіданні іншим декретом Августина Волошина було призначено нового керівника партії УНО. Ним став судовий радник і державний секретар Юрій Перевузнник. Новообраний голова партії був більш поміркований у своїх поглядах і підтримував політику Августина Волошина щодо лояльності до чехословацької влади. Цим самим він влаштував і центральну державну владу.

Важливим є й питання ставлення уряду Августина Волошина до Німеччини. Керівники Третього Рейху, будучи добре обізнаними з прагненнями Угорщини повернути свої «віковічні території», постійно штовхали Будапешт до активних дій проти Чехословаччини. Але яким буде подальший розвиток політичних подій в Європі, вирішальною мірою залежало саме від Німеччини. Це добре розуміли всі керівники європейських держав. Усвідомлював це і уряд Карпатської України. Уже з перших днів свого прем'єрства Августина Волошин почав орієнтуватися на Німеччину – єдину велику країну, яка обіцяла йому своє покровительство. Німецький уряд, заграючи з кабінетом Августина Волошина, заявив про відкриття найближчим часом в Хусті свого консульства. Це робилося для того, щоб тримати під своїм контролем розвиток політичних подій у краї. Августин Волошин сподівався, що призначення Гамількара Гофмана консулом «не якась подорож з цікавості, але є студійною дорогою, яка буде мати свої конкретні наслідки для нашого краю, для нашого народу і для дальшої політики Німеччини супроти нас».

Необхідно відзначити, що уряд Німеччини кілька разів відкладав відкриття свого консульства в Карпатській Україні. Зокрема, ще 19 листопада 1938 року міністр закордонних справ Німеччини Йоахім Ріббентроп повідомляв радника цього міністерства Е. Вермана: «Згідно з наказом фюрера й до нового наказу необхідно проявити стриманість у словацькому і карпато-українському питанні. З цієї причини пресі були дані інструкції нічого не публікувати про події у Карпатській Україні. Крім того, питання про створення генерального консульства в Хусті відкладається». Але уряд нацистської Німеччини все-таки відкрив у Хусті своє консульство. Закарпатцям було дозволено виїжджати на заробітки в Німеччину, що, в деякій мірі, мало зменшити рівень безробіття. Уряд Августина Волошина так захопився цією пропозицією, що навіть 6 березня 1939 року, тобто за 8 днів до наступу угорських військ на територію краю, вирішував питання про виготовлення 10 тисяч закордонних паспортів. Внаслідок цього, наївно вірячи гітлерівським обіцянкам про допомогу, Августин Волошин просив Гамількара Гофмана «передати... славному вождеві німецького народу... нашу щире подяку і сердечний привіт».

4 грудня 1938 року у м. Хуст була створена Німецька Народна Рада (ННР), яка стала надпартійним представницьким органом німецької національної меншини в краї. До складу Ради входили представники етнічних німців краю із сіл Руська Мокра, Німецька Мокра, Великий Коропець, Лалово, Німецька Кучава та ін. Велася й робота з утворення німецької політичної партії. Урядове повідомлення про дозвіл на її створення вийшло 3 січня 1939 року. Офіційно воно звучало так: «Повідомлення президії Ради міністрів Чехословаччини про надання дозволу на організацію краюї закордонної організації народно-соціалістичної німецької партії робітників «НСДАП» у Чехословаччині».

І лише 2 лютого 1939 року Німецька партія дістала офіційний дозвіл на свою діяльність. Про це свідчить розпорядження Міністерства внутрішніх справ Карпатської України № 1529/А – през. 1939 в Хусті за підписом Августина Волошина. У цьому документі вказувалося: «Повідомляю для дальшого зарядження й повідомлення підчинених «урядів і органів», що на Карпатській Україні всім громадянам німецької народности без огляду на їх державну приналежність дозволено організуватися у «Німецькій партії» по засадам націонал-соціалістичним й організувати всі у цій партії звиклі партійні органи, якож і носити відзнаки і прапори з гаковим хрестом». Представники Німецької партії офіційно виражали, за їхніми ж словами, «традиційне добре ставлення до всіх народних груп, а передусім до українського народу, як найголовнішого політичного чинника цього краю».

Із вищенаведеного можна зробити висновок, що уряд Карпатської України притримувався пронімецької орієнтації, переслідуючи при цьому єдину мету: зберегти територіальну цілісність краю, захистити його населення від агресії гортистської Угорщини. Це підтверджують матеріали «Особистої справи А. І. Волошина», яка знаходиться в Центральному Архіві Міністерства Державної Безпеки Росії в Москві. Даючи відповіді на запитання слідчого Міністерства державної безпеки (МДБ) майора Вайндорфа, Августин Волошин однозначно заявив, що «уряд Підкарпатської Русі ставив завдання створення автономної Закарпатської України і орієнтувався на фашистську Німеччину, тобто в останній мірі ми бачили силу, яка може забезпечити недоторканість території Карпатської України. Хочу відзначити, що становище Німеччини на той час як арбітражної держави змусило уряд Підкарпатської Русі просити Німеччину про охорону кордонів проти окупації краю угорцями».

Відомо, що частина німецького генералітету радила Гітлеру зберегти самостійність Карпатської України. Радник управління міністерства закордонних справ Німеччини Евальд Клейст зізнався, що «весь час намагався захистити Закарпатську Україну. Я вказав на значення, яке вона має для Німецьких планів на Сході. Я підкреслював, що обурення українців Німеччиною буде величезне, якщо ми віддамо Закарпатську Україну Угорщині. Нарешті, я вказав, що ми можемо раптово розірвати стосунки з українцями після того, як пробудили в них, особливо з утворенням Закарпатської України, великі сподівання як на допомогу, так і на підтримку з боку Німеччини».

У проведенні Августином Волошином пронімецької політики певну роль відігравала українська націоналістична еміграція, зокрема, прихильники гетьмана України в екзилі Павла Скоропадського та керівні чини Організації українських націоналістів (ОУН).

6.8. Проголошення незалежності Карпатської України

Уряд Августина Волошина планував відкриття Сойму провести в Рахові 2 березня 1939 року, однак президент Чехословаччини Е. Гаха сесії на той день не скликав. До цієї урочистої події була навіть випущена спеціальна поштова марка. Невдалою була також спроба провести відкриття Сойму 9 березня в Хусті. Е. Гаха дозволив скликати Сойм Карпатської України 21 березня 1939 року, але на прохання

Августина Волошина він змінив дату на 15 березня. Члени уряду Карпатської України, як правило, звинувачували Прагу в постійному відкладенні відкриття Сейму. Однак, необхідно відзначити, що згідно з Конституційним Законом від 22 листопада 1938 року з боку чехословацьких властей юридичних правопорушень не було.

14 березня 1939 року на спільну нараду зібралися члени уряду, Української Народної Ради, послы Сейму і провід партії УНО. Після цього прем'єр-міністр Августин Волошин проголосив самостійність і суверенність Карпатської України. Він також призначив скликання Сейму на 15 березня 1939 року, який мав це рішення затвердити, що й відбулося. Головою Сейму було обрано А. Штефана, заступниками голови – Ф. Ревая і С. Росоху, секретарем – М. Кочергана.

В цілому було проведено шість засідань Сейму, які прийняли рішення, що мали велику історичну вагу для становлення молодой Карпато-Української держави. Його засідання офіційно проголосили незалежність Карпатської України – республіки на чолі з президентом. Склад депутатського корпусу Сейму був наступним: Августин Волошин, Юліан Ревай, Юлій Брашайко, Михайло Брашайко, Іван Грига, Адальберт Довбак, Микола Долинай, Мілош Дрбах, Августин Дутка, Іван Ігнатко, Володимир Комаринський, Іван Качала, Василь Климпуш, Степан Ключурак, Василь Лацанич, Микола Мандзюк, Михайло Марушак, Леонід Романюк, Григорій Мойш, Дмитро Німчук, Антон-Ернест Ольдофреді, Юрій Пазуханич, Іван Перевузік, Петро Попович, Федір Ревай, Микола Різдорфер, Степан Росоха, Юрій Станинець, Василь Шобей, Августин Штефан, Кирило Феделеш, Михайло Тулик.

Із них на Сейм прибули 22 депутати, що визначало більше як кворум 2/3 вибраних послів. Рішення про проголошення незалежності було викликане різким погіршенням міжнародної обстановки і фактичним розпадом Чехословаччини. До остаточного рішення Сейму Карпатської України владу незалежної держави представляли: прем'єр-міністр Августин Волошин, Юліан Ревай (закордонні справи), Юрій Перевузік (внутрішні справи), Степан Ключурак (господарство), Юлій Брашайко (фінанси і комунікація), Микола Долинай (здоров'я і соціальна опіка).

Сейм Карпатської України прийняв Конституційний Закон Ч. 1: «§1. Карпатська Україна є незалежна Держава. §2. Назва держави є: Карпатська Україна. §3. Карпатська Україна є республіка з президентом, вибраним Сеймом Карпатської України, на чолі. §4. Державна мова Карпатської України є українська мова. §5. Барва державного прапора Карпатської України є синя і жовта, при чому барва синя є горішня, а жовта є долішня. §6. Державним гербом Карпатської України є дотеперішній краєвий герб: медвідь у лівім червонім півполі, і Тризуб св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі. Переведення цього місця закону полишається окремому законові. §7. Державний гімн Карпатської України є: «Ще не вмерла Україна... ». §8. Цей закон обов'язує зараз од його прийняття».

Тільки після цього Сейм Карпатської України 22 голосами обрав Августина Волошина президентом Карпатської України, який після складення присяги, призначив новий (четвертий автономний) уряд у такому складі: прем'єр-міністр і міністр закордонних справ Юліан Ревай, міністр внутрішніх справ Юрій Перевузік, міністр господарства і оборони Степан Ключурак, міністр фінансів та

комунікацій Юлій Брацайко, міністр здоров'я і соціальної опіки Микола Долинай, міністр освіти й релігійних справ Августин Штефан. Після прийняття цих актів, Сойм переніс своє засідання.

Рішення Сойму в черговий раз змінили державно-правовий статус Карпатської України. З цього часу, хоча в деякій мірі символічно, Карпатська Україна перестала бути складовою частиною федеративної Чехословаччини і стала незалежною державою. Проголошення повної незалежності Карпатської України стало важливим державно-політичним актом, хоч не мало міжнародного визнання, бо на це не було часу. Воно було найвищим проявом волі населення, згідно з правом на самовизначення, яке належить українському народові так, як і панівним державотворчим народам.

Одночасно, впродовж 15–16 березня 1939 року велися основні бої між захисниками української державності в Карпатах і її загарбниками. Особливої слави набув бій на Красному Полі – рівнині, що простягається перед Хустом, столицею Карпатської України. 15 березня війська гортіївського режиму рухалися через кордон Карпатської України у трьох основних напрямках – на Хуст, Іршаву та Перечин. Коли чеські війська отримали наказ відступати, на захист виступили юні семінаристи севлюської (виноградівської) горожанської школи та їх учителі, інша молодь. Відступаючи від Севлюша через Королево, Веряцю, аж до Красного Поля вони на певний час стримували переважаючі сили противника. Бій на Красному Полі, як останньому захисному рубежі перед столицею, дав можливість послам-депутатам Сойму Карпатської України прийняти важливі політичні рішення стосовно незалежності краю. 18 березня 1939 року останні захисники Карпатської України припинили опір, однак окремі відділи Січі продовжували боротьбу в партизанських загонах.

7. КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ РОЗВИТОК ЗАКАРПАТТЯ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ

Конституція Чехословаччини 1920 року проголошувала, що всі народи країни рівноправні у політичному, соціальному і культурному житті. Безперечно, створились якісно нові умови для розвитку культури Закарпаття (Підкарпатської Русі). Але матеріальні умови розвитку культури різнилися. Чехи і німці на час утворення Чехословаччини мали досить високий рівень культури і освіти, розвинену міську інфраструктуру, численний прошарок інтелігенції. На цій основі легше та краще було розвивати освіту, літературу і мистецтво, архітектуру і зодчество тощо. Закарпаття у цьому відношенні помітно відставало: низький економічний розвиток, недорозвиненість міст і містечок, відсутність потрібної кількості інтелігенції і т. д. Все це утруднювало розвиток культури. Але входження краю до Чехословацької Республіки з її демократичними установами створювало незрівнянно кращі умови для розвитку культури, ніж у період австро-угорського панування. За самою при-

родою (слов'янськість) чеська і словацька культури були ближчими до культури закарпатців. У цих народів був і спільний орієнтир – культури Росії та України.

У цілому в Чехословаччині були створені досить добрі умови для відродження культури закарпатських українців та інших національних меншин. До цього варто додати, що культурне життя Закарпаття формувалось і під впливом зовнішніх факторів. У Чехословаччині проживало багато визначних учених, митців, політичних діячів з України і Росії, які активно включалися у культурне життя, сприяли культурному росту населення краю. Допомога Радянської України, діяльність галицьких емігрантів визначили долю розвитку українського напрямку в культурі, формування української самосвідомості більшої частини народу.

Закарпатський український культурний ренесанс 20–30-х років XX століття існував де-факто. Трансформація культури покликала за собою і трансформацію суспільної та національної свідомості. Змінилася структура національної самоідентифікації закарпатських русинів-українців від чітко не окресленого русина до українця.

7.1. Освіта і шкільництво

Загальні культурно-демократичні процеси, що відбувались у Чехословаччині, не оминули освіти і шкільництво. Уже під кінець 1919 року на Закарпатті працювало 475 початкових шкіл, у тому числі 321 з українською (руською) мовою навчання, 83 з угорською, 22 з чеською і словацькою, 7 з німецькою, 4 з румунською та 38 мішаних – з двома мовами навчання. Серед початкових шкіл було 84 державні, 16 общинних та 248 парафіяльних. Вживалися заходи по запровадженню обов'язкового навчання у початковій школі. На рубежі 20–30-х років у Чехословаччині була здійснена шкільна реформа. Вводились нові предмети і шкільні програми, видавались підручники і посібники практичного спрямування тощо. Крім цих нововведень, держава збільшила асигнування на розвиток шкіл. Кількість шкіл у 1938 році досягла рекордної цифри – 803 школи. До них належали школи: руські (українські), угорські, румунські, німецькі, іудейські. У багатьох школах навчання проходило паралельно на декількох мовах. Під кінець 30-х років різними формами навчання було охоплено близько 80 відсотків дітей. Кількість неписьменних і малописьменних різко скорочувалася, загальна культура населення зростала. Успіхи були безперечними, але були і чималі труднощі, які мали місце переважно в сільських школах Верховини. Не вистачало шкільних приміщень, учителів, підручників, шкільного приладдя. У гірських селах і присілках діти масово не відвідували школи, успішність була низькою. Пропуски занять спричинялися і тяжким матеріальним становищем батьків.

Тим не менше, початкова школа стала ґрунтом для розвитку системи неповної середньої школи, яка називалася горожанськими школами. Вони готували нижчих службовців, обслуговуючий персонал для торгівлі. За 20 років чехословацької влади на Закарпатті було відкрито 21 горожанську школу з руською (українською) і 23 – із чеською мовами навчання. Їх відвідувало понад 11 тис. юнаків і дівчат. Найбільшої популярності набули горожанські школи м. Ужгород, Мукачево, Хуст,

Берегово, Тячево, с. Ясіня, Вел. Бичків, Вел. Березний, Перечин, Білки, Волівець, Нижні Ворота, Вел. Лучки, Чинадієво, Середнє, Ракошино та ін.

У 20–30-х роках відбулися позитивні зміни і зрушення у середній освіті, яку репрезентували гімназії, учительські семінарії, технічні училища. Українські гімназії діяли в Ужгороді, Мукачеві, Берегові, Хусті. При них були класи та гімназії з чеською, угорською та іудейською мовою навчання. Несправедливим було те, що для 450 тисяч українців влада утримувала 4 гімназії, а для 35–40 тис. чехів і словаків – 5. Такі заходи засвідчували про «тиху чехізацію» народної освіти Закарпаття. За культурою крокувала й політика. Однак відзначимо, що були і позитивні риси цієї політики, оскільки до навчання залучалося все більше дітей простих, і активно будувалися шкільні приміщення. Особливе місце і роль у підготовці вчителів відіграли учительські семінарії Ужгорода, Мукачева, Хуста. Ці навчальні заклади за спеціальними навчальними планами готували вчителів молодших класів і предметників для старших класів. Випускники учительських семінарій становили основу педколективів горожанських шкіл.

Однак дуже негативно впливала на розвиток народної освіти, на навчально-виховний процес у школах, гімназіях і семінаріях так звана мовна дискусія, що виникла в процесі боротьби трьох течій (українофільської, русофільської, руської) за етнонаціональну орієнтацію автохтонного населення краю. Тим не менш, повністю поділяємо точку зору сучасних дослідників про те, що в галузі освіти у 20–30-х роках у Закарпатті було досягнуто глибокого прогресу.

Питання вищої школи в Закарпатті у 20–30-х роках не було вирішене. Обдарована молодь навчалась у вищих навчальних закладах Праги, Братислави, Брно, Кошице, Будапешта, Відня, Риму, Берліна. Це були переважно майбутні викладачі гімназій, лікарі, вчені різних галузей наук. Наприклад, Братиславський університет закінчив відомий хірург О. Фединець, у Празькому університеті навчалися педагог і вчений А. Ігнат, історик М. Лелекач, археолог і етнограф, письменник і філософ Ф. Потушняк, біолог С. Фодор та ін. Однак цього було замало, і тому прогресивна громадськість краю ставила питання про відкриття свого вищого навчального закладу – університету Підкарпатської Русі. Проте досягти цієї мети так і не вдалося. Уряд Чехословаччини доводив, що на Підкарпатській Русі немає умов для розвитку вищої школи.

Винятком була Ужгородська духовна семінарія – єдиний навчальний заклад із підготовки духовенства. Щорічно впродовж 20–30-х років семінарію закінчувало 40–50 добре вивчених священників. Багато з них брали активну участь як у духовному, так і культурному та громадсько-політичному житті, плідно працювали на науковій ніві. Яскравим представником такого типу інтелігента був А. Волошин (1874–1945). Важливу роль у розвитку духовної семінарії відігравали також єпископ О. Стойка і Т. Ромжа.

Зауважимо, що у 20–30-х роках на Закарпатті помітний вплив на сфери суспільно-політичного і культурного життя мала церква різних конфесійних уподобань. За твердженням, можливо і перебільшеним, дослідників, у цей період церква була «чи не єдиним інтегруючим фактором національної та етнічної ідентичності, хоча й різних орієнтацій». Найвпливовішою серед релігійних конфесій була греко-католицька церква, яка на 1944 рік налічувала 257 парафій, 6 монастирів,

2 учительські семінарії, десятки шкіл, соціально-культурних закладів тощо. Серед представників ієрархії греко-католицької церкви не було єдиного погляду чи концепції щодо національної ідеології та приналежності закарпатського народу. Частина церковників підтримувала концепцію, що підкарпатські русини становлять окрему слов'янську національність, культура якої тісно пов'язана з греко-католицькою церквою, ототожнюючи греко-католика з русином. Інша частина греко-католицького кліру вважала себе частиною українського народу. Деяка частина пробувала виробляти в собі руську національну ідеологію. Тим не менше, представники церкви проводили значну культурно-освітню роботу серед населення краю через товариства «Просвіта», «Школьная помощь», Общество імені Духновича та ін.

У цілому розвиток народної освіти і середньої школи привів до зростання кількості та якості інтелігенції. Тогочасна статистика засвідчує, що кількість осіб інтелектуальної праці Закарпаття подвоїлася. У кінці 30-х років лише на ниві народної освіти було зайнято 2200 фахівців. Серед них успішно працювала ціла плеяда визначних педагогів, вчених, письменників, митців, громадських діячів. Високий авторитет і заслужену повагу та шану мав Олександр Маркуш – один із організаторів народної освіти, автор шкільних підручників і посібників, педагог і письменник. Він – організатор і головний редактор молодіжних часописів «Віночок», «Наш рідний край», які виходили впродовж 1922–1939 років. Ці часописи користувалися великою популярністю серед молоді й дорослих, були дієвою підмогою вчителям у виховній роботі з учнями, в інтелектуально-пізнавальній діяльності краєзнавства та народознавства краю. У цьому плані визначальну роль відіграли видання і книги О. Маркуша «Краєзнавство» (співавтор І. Гурко), «Старовинні замки Закарпаття», «По рідному краю», «Рідне село», «Населення краю», «Нова Європа», «Чужі краї – чужі люди» та ін. О. Маркуш видав близько 20 посібників і підручників, у тому числі буквар «Зорниця», за яким вчилася не одне покоління закарпатців.

До плеяди талановитих педагогів Закарпаття 20–30-х років належали А. Волошин, А. Штефан, Ю. Ревай, В. Гаджега, Ю. Боршош-Кум'ятський, Ф. Потушняк, О. Іванчо, Й. Бокшай, В. Бірчак, М. Григаші, А. Алиськевич, Й. Жупан, А. Карабелеш, М. Божук, І. Рознійчук (Марко Бараболя), М. Кабалюк-Тисянська, І. Панькевич, І. Данієлович, М. Грицак, М. Сулінчак, М. Егрешій, М. Торбич, Ю. Станканинець, М. Драгула, М. Фушич, К. Заклинський, М. Небесник та ін. Вони навчали молодь у гімназіях і семінаріях, розвивали педагогічну думку і практику, писали підручники і посібники, часто друкували статті й наукові студії у періодичних виданнях. А. Волошин у своїх працях із педагогіки використовував як власний досвід, так і досягнення світової та європейської педагогіки. Загальне визнання отримали його підручники і посібники «Коротка історія педагогіки», «Дидактика», «Психологія», «Логіка», «Педагогічна методологія», десятки інших. Як теоретик і практик, він розвивав наукові концепції, впроваджував їх у навчально-виховний процес.

7.2. Розвиток науки

У тісній пов'язі з освітою 20–30-х років перебував розвиток наукових знань у краї. Входження до складу демократичної Чехословаччини дало Закарпаттю кращі умови для розвитку наукових досліджень, які мали досить широкий спектр. Розвивались природничі і гуманітарні наукові галузі. Але пріоритетними були гуманітарні напрямки наук: історія, етнографія, археологія, філологія, педагогіка, правознавство, мистецтво і архітектура тощо. Вчені об'єднувались у різні товариства і спілки, групувались навколо певних видавництв, проводячи наукові дослідження у багатьох напрямках.

У 20–30-х роках настав якісно новий етап для успішного розвитку історичної науки Закарпаття. Найбільш виразно окреслилися дві концепції історичного розвитку краю. Вони дискутувались упродовж усього названого часу. Одну представляли «русофіли» («москвофіли»), які гуртувались навколо «Общества им. А. В. Духновича» і його друкованого органу – журналу «Карпатський світ». Вони відстоювали і вперто пропагували тезу, що закарпатські русини – «маленькая ветвь русского народа», намагаючись зорієнтувати їх на «русскость». До них належали В. Феделеш, М. Бескид, О. Петров, Ю. Яворський, Г. Стрипський, Є. Перфецький та ін.

Іншу концепцію історичного розвитку Закарпаття представляли народовці (українці), які об'єдналися навколо товариства «Просвіта». Свої студії і дослідження друкували на сторінках «Наукового збірника» та журналу «Подкарпатська Русь». На основі історичних джерел, етнографічних і мовознавчих матеріалів вони науково доводили етнічну приналежність закарпатських русинів до східних слов'ян і формували у них українську національну самосвідомість.

Цільне місце у вивченні історії краю від найдавніших часів і до 30-х років ХХ століття включно займають у той час серйозні дослідження В. Гаджеги, І. Кондратовича, Ф. Габрієля, А. Шаша, О. Маркуша, М. Лелекача, Ф. Потушняка. Успішно розробляли історію Закарпаття і українські вчені-емігранти, що проживали на Закарпатті чи в Чехословаччині. До них належать Д. Дорошенко, М. Лозинський, С. Шелухін, С. Рудницький, О. Мицюк та ін. У своїх наукових студіях вчені сповідували і розвивали концепцію про те, що русини є автохтонами на своїй території і етнічно споріднені з українським народом.

Внесок у розвиток історичної науки зробив і Петро Сова (1894–1984). Громадський і політичний діяч краю видав одну з кращих у той час краєзнавчих праць «Прошлое Ужгорода» (1937).

Друге місце на Закарпатті серед гуманітарних наук після історичної науки 20–30-х років посідало мовознавство. Головною із багатьох проблем у центрі мовознавства була мова русинів, її характер і змістовна зрозумілість. Одні вчені вважали її діалектом української мови, інші оцінювали як чисто російську мову, а треті вбачали в ній самостійність, окремішність, властиву тільки русинам. Це питання не тільки дискутувалося в наукових колах, але розглядалось і на державному рівні Чехословацької Республіки.

Певну долю у розвиток гуманітарних наук у Закарпатті у 20–30-х роках внесли українські емігранти із Галичини та Наддніпрянської України. Своїми дослідженнями виділялись у тому числі в галузі мовознавства і літературознавства

Іван Панькевич, Василь Пачовський, Володимир Бірчак та ін. Особливо плідною була наукова діяльність І. Панькевича, увагу якого привернули різні питання з історії народної культури Закарпаття. Результатом багаторічних студій діалектів закарпатських русинів стала монографія «Українські говори Підкарпатської Русі і сумісних областей» (Прага, 1938). Наслідками його пошукової діяльності виявлено і опубліковано цінні пам'ятки закарпато-української літератури, а публікації покрайніх записів із давніх книг послужили важливим джерелом для дослідників-істориків. Позитивним у діяльності емігрантів було те, що вони намагалися залучити до дослідницької роботи місцеву молодь, викликати у неї інтерес до історії культури краю.

7.3. Література краю

У 20–30-х роках ХХ століття літературне життя Закарпаття було характерне об'єднанням творчих сил краю довкола редакцій газет, журналів, часописів, видавництва і друкарень. Спираючись на традиції ХІХ століття, представники різних літературних жанрів 20–30-х років збагачували літературу і культуру новими ідеями. Саме у той час на Закарпатті набирає потужного розвитку українська національна література, яку започатковує поетична збірка Василя Гренджі-Донського (1897–1974) «Квіти з тернєм» (1923). Наступні збірки митця «Золоті ключі», «Шляхом терновим», «Тобі, рідний краю», «Тернові квіти полонини» та інші розширили тематичну, стильову, емоційно-настрєву палітру митця, вони визначили тенденцію стильової еволюції поезії Закарпаття першої половини ХХ століття: від романтизму до реалізму, символізму, імпресіонізму та неоромантизму. Василя Гренджу-Донського по праву вважають основоположником української поезії Закарпаття. Він одним із перших звернувся до ліро-епічного жанру, на основі легенд та переказів творив образ героїчного історичного минулого краю, відобразив незабутні в історії Закарпаття сторінки боротьби за Карпатську Україну, піднесені в самосвідомості й жертвності за ідею незалежності й свободи образи героїв цієї епохи. В. Гренджа-Донський був одним із найпродуктивніших письменників Закарпаття. За підрахунками дослідників, він опублікував більше тисячі поезій, 13 поем, понад 50 оповідань, 30 драматичних поем і п'єс, 36 казок, видав 39 книг. В. Гренджа-Донський у своїй творчості активно утверджував державницьку і соборницьку ідею України. Творча спадщина В. Гренджі-Донського зібрана і опублікована у 12-томному виданні його творів. Він перший на Закарпатті перейшов на українську літературну мову, першим почав публікувати твори в Україні.

В. Гренджа-Донський змалював і справжній образ Карпатської України, показав боротьбу його жителів за незалежність краю. П'ятимісячне існування української держави в Карпатах детально описані на сторінках щоденника «Щастя і горе Карпатської України».

Творчість В. Гренджі-Донського відкрила шлях україномовному письменству, сприяла появі цілої плеяди поетів і прозаїків. До них належали Юлій Боршош-Кум'ятський, Олександр Маркуш, Зореслав, Микола Божук, Микола Рішко, Юрій Гойда, Федір Потушняк, Федір Могіш (Боевір), Іван Колос, Лука Дем'ян, Іван

Рознійчук (Марко Бараболя), Марійка Підгірянка, Марія Тисянська-Кабалюк, Ірина Невицька, Іван Ірлявський. У 30-х роках з'явилися перші твори Ф. Маковчанина (Лазорика), Петра Міговка, Андрія Ворона, Дмитра Поповича, Олександра Сливки.

До шеренги красного письменства Закарпаття належав і Августин Волошин. Він був автором віршів, оповідань, повістей, п'єс тощо. Як письменник, окремі твори він видавав під псевдонімами Іванович і Андрій Верховинський. Художніми творами Волошина літературознавці визнають: «Робінзон», «Сорок казок», «Ілько-Яцько», «Празники», «Коли страшний ворог», «Разговор о векселях», «Без Бога ні до порога» та ін. Його історична драма «Фабіола» ставилася не тільки на закарпатській сцені, а і в Празі.

Російськомовна література була представлена іменами Дмитра Вакарова, Андрія Карабелеша, Андрія Патруса-Карпатського та ін. Андрій Патрус-Карпатський – один з небагатьох русофільських письменників, який почав писати в 30-х роках російською мовою, а згодом під впливом дальших подій перейшов на українську. Автор «Весняних квітів», «З мого руського краю» (1929 рік), збірки «Плетью по совести».

Позитивну роль у активізації літературного, мистецького, громадського і політичного життя Закарпаття відіграли періодичні видання. За кількістю назв видань Закарпаття випереджало тоді навіть Чехію і Словаччину. Дослідниками встановлено, що за неповними даними у краї виходило тоді 75 газет (4 щоденні, 27 тижневих), 42 видання типу журналів, близько десятка календарів і альманахів. Їм було притаманне різне національно-політичне та ідеологічне спрямування. На сторінках газет і журналів відбувались наукові дискусії про шляхи і напрямки розвитку української, російської («общерусской»), «карпаторосской» і світової літератури. Серед них домінували видання українського спрямування. Зокрема, двотижневик «Русин» з ілюстрованим додатком «Неділя Русина» (1920–1923), місячник «Пчілка» (1922–1932), тижневик «Наука» (1919–1922), газети «Вперед» (1920–1938), «Руська нива» (1920–1928), «Карпатська правда» (1922–1938), «Українське слово» (1932–1938), «Нова свобода» (1938–1939), журнали «Карпатський край» (1923–1924), «Карпатський світ» (1928–1935, 1938), «Наша земля» (1927–1928), «Учительський голос» (1930–1938), «Поступ» (1931–1933), «Пробоем» (1933–1942), «Молода Русь» (1929–1930), альманахи «Трембіта» (1926), «Альманах підкарпатських українських письменників» (1936), «Говерла» (1939), «Альманах возрожденцев» (1933, 1936) та ін. Найвищого ступеня розвитку українська періодика і публіцистика сягнула в часи Карпатської України кінця 1938 – початку 1939 років, коли видавалася щоденна новинка «Нова Свобода».

Відзначимо роль просвітянських видань в утвердженні і розвитку українства на Закарпатті, у тому числі й української літератури 20–30-х років. Саме товариство «Просвіта» впродовж міжвоєнного двадцятиліття найбільш послідовно відстоювало і цілеспрямовано пропагувало українську ідею, її втілення у житті серед народу на Підкарпатській Русі. Крім згаданого місячника «Пчілка», товариство «Просвіта», його літературно-науковий відділ, починаючи з 1922 року майже щороку видавали «Науковий збірник товариства «Просвіта». Протягом 1923–1938 років щорічно виходив «Календар Просвіти». На сторінках цих поважних видань

друкувались праці учених В. Гаджеги, І. Панькевича, В. Гнатьюка, В. Бирчака, О. Петрова, Ф. Потушняка, М. Лелекача, різноманітні краєзнавчі та численні народознавчі студії. Через ці та інші видання товариство «Просвіта» пропагувало твори Марійки Підгірянки, Миколаї Божук, Ю. Боршоша-Кум'ятського, В. Гренджі-Донського, Л. Дем'яна, О. Маркуша. Популяризувалась творчість О. Духновича, Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки, Б. Лепкого, О. Олеся та інших письменників.

Таким чином, самотність історичного розвитку, місцевий колорит, мовні особливості, історичні традиції, європоцентризм, вікові норми співжиття з сусідніми народами – все це знаходить своє відбиття в літературі Закарпаття.

7.4. Театральне мистецтво

Передували професійному українському театру на Закарпатті аматорські гуртки, організаторами і керівниками яких від Волосянки до Ясіня були учителі шкіл. Серед цих драматичних колективів особливо виділялися два – у Берегові під керівництвом Михайла Баланчука та диригента Омеляна Бачинського і в Ужгороді під режисурою Михайла Виняра та диригентурою Ярослава Воски. Символічно, що обидва драматичні гуртки майже одночасно здійснили постановки п'єси І. Котляревського «Наталка Полтавка», якою взагалі була у свій час започаткована історія загальноукраїнського професійного театру. Обидва драматичні гуртки – Берегова й Ужгорода – функціонували у рамках культурно-освітнього товариства «Просвіта».

Популярність драматичних колективів товариства «Просвіта» зростала з дня на день. Драмгурток під керівництвом Михайла Виняра вже у 1920 році виніс на суд глядача вистави: «Наталка Полтавка» Івана Котляревського, «Ясні зорі» Бориса Грінченка, «Вечорниці» Петра Ніщинського, «Жидівка-вихрестка» Івана Тогобочного, «Святий Миколай» Марійки Підгірянки та «Ой, не ходи, Грицю, тай на вечорниці» Михайла Старицького.

23 вересня 1920 року Головний відділ товариства «Просвіта» поставив на порядок денний питання про заснування постійно діючого театру. Появу першого професійного театру в краї прискорив приїзд української капели «Кобзар», члени якої вирішили допомогти закарпатським аматорам у створенні власного театру. 15 січня 1921 року відбулося урочисте відкриття «Руського театру «Просвіти». Воно привернуло увагу багатьох відомих культурних діячів і урядових осіб. Свої привітання висловили Михайло Грушевський, Олександр Олесь, французький генерал М. Парі, губернатор Підкарпатської Русі Г. Жаткович, єпископ А. Папп та багато інших. Президент Чехословаччини Т. Г. Масарик подарував театру 250 тисяч чеських корон. Того ж дня артисти театру поставили першу виставу за драмою М. Старицького «Ой не ходи Грицю...». Режисером першої вистави був М. Біличенко, родом із Поділля.

У 1921 році на запрошення закарпатського товариства «Просвіта» до Ужгорода приїхав відомий український театральний діяч Микола Садовський, який до 1923 року працював директором і режисером «Руського театру». Саме завдяки йому театр став професійним. У 1923–1925 роках «Руський театр» в Ужгороді очолював

Олександр Загаров (1877–1941), актор, режисер, справжній реформатор закарпатського театру. За плечима цього досвідченого актора була театральна діяльність у Московському Художньому театрі, у театрі Корша (Москва), на сцені Александрійського театру в Петербурзі та Державного драматичного театру в Києві. Значно розширився репертуар театру. В цей період актори ставили вистави на твори російських, українських, німецьких, угорських письменників та драматургів, зокрема В. Винниченка, Е. Калмана, Д. Мережковського, Б. Грінченка, О. Островського, М. Кропивницького, О. Толстого, Ж. Оффенбаха.

У першій половині 20-х років виникають драматичні гуртки при читальнях «Просвіти», які ставили вистави на аматорському рівні. Однак вже тоді відчувався брак коштів. Саме з цієї причини, після відходу від справ О. Загарова, жодний актор не наважувався очолити театр. Було вирішено створити дирекцію в складі М. Бращайка, Я. Барнича і М. Певного. Вищеназвана дирекція підлягала театральній секції Головного відділу товариства «Просвіта», яку очолював А. Волошин.

Фінансова криза 1925 року особливо посилилася в 1926–1929 роках. Справа дійшла до того, що Головний відділ «Просвіти» вирішив закрити театр. У такій невтішній ситуації опинився новий директор Микола Аркас (1881–1938) – режисер, актор, співак, уродженець Миколаєва, який до цього часу виступав у театрі Садовського в Києві, в «Народному Домі» в Одесі, Катеринодарі та Галичині. Матеріальні нестатки, політичні цькування творчих працівників театру і внутрішні незгоди між ними, зрештою, призвели до того, що 1 січня 1930 року «Руський театр» товариства «Просвіта» в Ужгороді припинив своє існування.

Визначним представником закарпатського театального мистецтва 20–30-х років ХХ століття був Юрій Августин Шерегій, корифей українського театру, драматург та режисер, культурно-просвітній працівник, уродженець Срібної Землі. Під умілою рукою корифеїв театру «Просвіти» в Ужгороді здобув основні відомості і практику акторської майстерності, режисури, які згодом доповнює власними студіями. Під час студій у Празі організує при Союзі українських студентів драматичний кружок «Верховина», з яким поставив у 1927–1930 роках 14 прем'єр, 48 вистав у Празі, Подєбрадах та в містах і селах Закарпаття. У 1931 році організував в Ужгороді Музично-драматичний гурток «Веселка», в якому сам режисував і грав. Будучи професором у Хусті (1931–1933), закладає драматичний гурток при «Пласті» і спільно з братом Євгеном, як диригентом, готує оперу «Запорожець за Дунаєм» (в основному силами місцевих аматорів), з якою поїхали на IV світову пластову Жемборі в Угорщині, в Геделле, де виступили перед шістьма тисячами глядачів 5 серпня 1933 року, оперою та іншими програмами. З цього драматичного гуртка, переважно з учителів і студентів-пластунів, організував разом із братом Євгеном Красвий пластовий хор із драматичною секцією, яка поступово перетворювалася в театральну дружину «Нова Сцена» при філії «Просвіти» в Хусті (1936). У 1937–1938 роках це вже реєстроване товариство «Нова сцена» в Ужгороді, а з 1938 року – єдиний театр Карпатської України «Український театр Нова Сцена», спершу в Ужгороді, а після евакуації – в Хусті. Діяльність Ю. А. Шерегія, як і діяльність «Нової Сцени», припинилась у березні 1939 року.

Паралельно з «Новою сценою» навесні 1936 року виник ще один театральний колектив, який став основним конкурентом колективу, очолюваному Ю. Шерегієм,

– Земський Підкарпатський Народний театр. Режисером перших вистав театру був чеський актор на пенсії Франтішек Главатий. Чеські та російські п'єси, які ставив цей театр, перекладалися на руську мову. Театр Ф. Главатого матеріально підтримувався чехословацьким урядом. Під час його гастролей у Празі, вистави ЗПНТ відвідали президент Е. Бенеш, прем'єр-міністр М. Годжа та інші члени празького уряду. У сезоні 1937–1938 років ЗПНТ очолювали відразу два режисери – П. Алексєєв, який готував російськомовні п'єси і В. Іванов-Стахуров – українські.

Наприкінці серпня 1938 року розпочалися переговори між представниками ЗПНТ та «Нової сцени» про об'єднання в єдиний театральний колектив. На пропозицію керівництва ЗПНТ приєднатися акторам «Нової сцени» до нього, останні відповіли категоричною відмовою. Велика частина акторів із ЗПНТ перейшла до «Нової сцени», а ті, що залишилися, після проведення трьох останніх вистав, припинили своє існування, ЗПНТ саморозпустився.

У результаті першого Віденського арбітражу 2 листопада 1938 року Ужгород опинився в руках гортистської Угорщини. Місто залишили різні установи і організації. Така доля спіткала і колектив «Нової сцени». Відомий закарпатський театр переїхав до Хуста. Останній склад «Нової сцени» був таким: директор, драматург і режисер – Ю. А. Шерегій, шеф-режисер М. Аркас, хореограф і балетмейстер В. Лібовицький, диригент Є. Шерегій, адміністратор М. Баланчук. Відкриття театру «Нова сцена» в Хусті відбулося 26 листопада 1938 року. На виставі «Запорожець за Дунаєм» були присутні А. Волошин та представники його уряду. У листопаді 1938 року, у часи існування Карпатської України, театр «Нова сцена» отримав статус стаціонарного державного театру з офіційною назвою «Український державний національний театр «Нова сцена» в Хусті». Ще 8 березня 1939 року в Хусті театр поставив виставу «Сорочинський ярмарок», а 11–12 березня в Королеві – «Над Дніпром» і «Місяць і зоря». На 14 березня було вирішено поставити виставу «Гайдаки», а 15 березня 1939 року театр «Нова сцена» припинив своє існування.

7.5. Музична творчість та живописне мистецтво

Початки професійного музикування на Закарпатті пов'язані з релігійними інституціями. Церква і монастирі були основним каналом, через який населення прилучалось до європейської культури. Саме з діяльністю хору Ужгородського греко-католицького кафедрального храму «Гармонія», заснованого у 1833 році Костянтином Матезонським, пов'язане закладення основ хорової музичної традиції краю. У 1933 році музична громадськість Підкарпатської Русі широко відзначила сторіччя заснування хору. Ювілейні концерти «Гармонії» з великим успіхом відбулись у містах і селах краю та за його межами. Хор «Гармонія» діяв до 1944 року. У першій половині 20-х років ХХ століття починається активний процес формування музичних і культурно-освітніх товариств та організацій, їх кількісне і якісне зростання. Культурницькі потреби, в тому числі й музичні, найширших верств населення реалізувались у двох наймасовіших культурно-освітніх організаціях краю – «Просвіта» та «Товариство ім. О. Духновича».

Найпершим із музичних інституцій того часу вважають Ужгородське товариство любителів музики «Філармонія», до складу якого на початку 1920 року входили хор, оркестр, музична школа, згодом музично-драматичне товариство «Боян». Колективи «Філармонії» проводили активну хорову концертну діяльність упродовж першої половини 20-х років. Згодом виникає і успішно діє широка мережа хорових колективів та хорових товариств, які відігравали вирішальну роль у становленні музичної культури Закарпаття 20–30-х років XX століття. Одним із перших визначних таких хорів був хор під керівництвом М. Садовського при «Руському театрі» «Просвіти». У краї виникали і діяли десятки хорів при гімназіях, семінаріях, академіях, школах, читальнях, церквах тощо. Процес формування хорового мистецтва стверджував з'їзд «Руських національних хорів» Підкарпатської Русі, який відбувся в Ужгороді 1926 року.

У 30-х роках продовжувала діяти велика кількість хорів, число яких досягло 150–170 колективів. У їх організації особлива увага і заслуга належить вчителям, які не шкодували часу і сил для підтримки і розвитку культурних прагнень народу. Кожна етнічна група, що проживала на Підкарпатській Русі, створювала свої національно-культурні товариства, при яких діяли хори та оркестри різних складів. Так, у 20–30-х роках серед чехословацької спільноти виділялись товариства імені Б. Сметани і «Сокіл». Вони та їхні хори діяли в Ужгороді, Мукачеві, Іршаві, Королеві, Берегові, Хусті, Рахові, В. Березному, Білках та ін.

Поруч із масовим аматорським рухом у Підкарпатській Русі формується виконавство на професійній основі. На ниві музичного життя починають працювати окремі діячі, які проводять активну концертну діяльність, формують свої школи та закладають основи виконавства. Серед них виділяються такі імена, як Олександр Кізима, Олекса Приходько, Степан Фенцик, Федір Шимоновський, Іван Романченко, Віктор Желтвай, Степан Дудинський, Роман Кирчів, Михайло Рощахівський, Іоанн Бокшай, Сіон Сільвай, Петро Милославський, Григорій Гузенний та багато-багато інших. Найяскравішою зіркою на небосхилі професійного музичного мистецтва краю була творча й педагогічна діяльність Дезидерія Задора (1912–1985). Як виконавець він зробив величезний внесок у популяризацію світової музичної класики в Закарпатті. Висока виконавська майстерність, ерудиція, емоційність, відчуття стилю поставили Д. Задора в ряд відомих європейських піаністів. Але виконавство не було єдиною сферою творчих планів митця. У подальшому Д. Задор зосередив свої зусилля і енергію у композиторській та педагогічній галузях, закінчуючи славний життєвий і творчий шлях професором Львівської консерваторії ім. М. Лисенка.

Одним із проявів національного і культурного відродження місцевих жителів Закарпаття у 20–30-х роках минулого століття було виникнення і розвиток закарпатської школи живописного мистецтва. Переважна більшість закарпатських майстрів пензля пройшли високу професійну підготовку в європейських художніх академіях Будапешта, Відня, Мюнхена, Парижа, Праги. Тим не менш, вони були тісно пов'язані із найширшими народними верствами рідного краю. У 1931 році був створений Союз художників Підкарпатської Русі. Більшість із них працювали викладачами гімназій, народних шкіл, організаторами самобутніх мистецьких товариств, творчих об'єднань, організацій тощо. До засновників закарпатської

школи живопису, її успішного розвитку й славної народної домінанти 20–30-х років належать яскраві постаті Й. Бокшая (1891–1975), А. Ерделі (1891–1955), А. Коцки (1911–1987), Ф. Манайла (1910–1978), Е. Контратовича (р. н. 1912), А. Борецького (1910–1990), Г. Глюка (1920–1983), З. Шолтеса (1909–1990), Е. Грабовського (1892–1955) та інших. Вони діяли і розвивали свою майстерність на основі глибокого розуміння філософії життя-буття свого народу, тогочасного суспільства, неповторних природних краєвидів рідного краю тощо. Все це зображували на своїх полотнах і графічних аркушах, застосовуючи гіперболізм мажорної тональності, кольорове рішення, інтенсивність ліній та крайнє узагальнення. Загальноживаними серед мистецтвознавців та громадської спільноти й нині є поняття «Бокшайвська осінь», «Річки Ерделі», «Манайлівська Гуцульщина», «Шолтесова Верховина», «Кашшайвська зима» та ін. Досягнення закарпатської школи живопису 20–30-х років є безперечними. Своє продовження вона отримала і в подальші часи, будучи прикладом вірного служіння народознавчим ідеалам рідного краю.

Значних успіхів на Закарпатті досягло народно-прикладне мистецтво. Про це засвідчила організована 1924 року виставка у Празі під назвою «Життя і мистецтво Подкарпатской Руси». На ній було представлено витвори майстрів народного декоративно-вжиткового і кустарного виробництва із 16 округів краю: килимарство, гончарство, різьба по дереву, взуття, одяг, рушники, ковдри, скатерті, серветки, сорочки, спідниці, фартухи тощо. Виставка мала великий успіх. Виставкові експозиції репрезентували собою не тільки музейно-науковий інтерес, але й були поставлені на виробничо-кустарну, переважно рукодільну, основу з метою реалізації відповідної продукції. Із 1920 року почали відкриватись на Закарпатті так звані «ремесельські школи». У 1936 році діяло 25 таких шкіл у всіх окружних містечках краю. У мистецькому плані найзнаменитішою із таких навчальних закладів була державна професійна школа по обробці деревини у с. Ясіня, заснована у 1921 році. На думку шкільного реферату, в такій школі повинні враховуватися традиції народного художнього різьбярства Гуцульщини. До речі, в Ясінській школі вчився майбутній народний художник України Василь Сvida.

На промислову основу при школах було поставлено традиційне для краю кошикарство. Його центрами були Іршавський, Свалявський і Хустський райони. Кошикарські майстерні Підкарпатської Русі брали участь у міжнародних виставках Чехословаччини, Великобританії, Бельгії, Голландії. За свої витвори майстерні й народні умільці одержували дипломи і золоті медалі. У народному побуті й предметах ужитку значну роль відігравали карпато-руські вишивки.

В грудні 1938 року американські кінематографісти вирішили створити документальний фільм з історії визвольних змагань українського народу, в якому значне місце також відводилось Карпатській Україні. Тексти до нього мав підготувати Улас Самчук. У 1939 році Карпатську Україну відвідав Каленик Лисюк з США. Він мав намір створити документальний фільм про Карпатську Україну. Цей фільм під назвою «Трагедія Карпатської України» побачив світ вже після окупації краю військами гортистської Угорщини.

7.6. Містобудування

Входження Закарпаття до Чехословаччини отримало радикальний вплив і на розвиток будівничої справи та архітектури краю. Виходячи із насущних амбіцій і побутово-адміністративних потреб та запитів чеського чиновництва, а також тогочасних економічних і соціально-культурницьких процесів уже із середини 20-х років починається розбудова міст: Ужгорода, Мукачева, Берегова, Севлюша, Хуста, Тячева, Солотвина. Прокладаються між ними нові сучасні дороги з твердим покриттям, будуються численні мости, проводиться широка гідрозізоляція. Розбудова міст Закарпаття вперше набуває концептуального планування, в розробці й здійсненні якого беруть активну участь чеські архітектори-конструктивісти. Вихідним кредо їх будівничої творчості набуває принцип функціональної організації простору для конкретного життєвого і виробничого процесу. Представники нового архітектурного стилю були переконані, що новобудова повинна відповідати утилітарному призначенню і разом з тим мати свою художню виразність. Саме до таких композицій відносяться всі адміністративні, житлові і технічні будови конструктивістів у містах, містечках і навіть у великих селах Закарпаття.

Значного розмаху набуло містобудування. Особливо це стосувалося міста Ужгород. У міжвоєнний період він набув рис гарного європейського міста, став справжнім адміністративно-політичним, культурно-освітнім та торговельно-економічним центром краю. Із провінційного містечка Ужгород швидко перетворився в сучасне місто. У 1929 році в Ужгороді був побудований аеродром і місто одержало повітряний зв'язок не тільки із чехословацькими містами, але й з іншими закордонними країнами.

Будівельна активність в Ужгороді 20–30-х років не обмежувалася адміністративними комплексами і житловими кварталами, замовленими державою. Значний рух панував також в індивідуальній та громадській забудові. Розплановано було під забудову понад 800 тис. м кв. території міста, де виникли цілі вулиці родинних вілл. На жертвовні кошти держави і громадян-патріотів Підкарпатської Русі у 1928 році на вул. Другетів, 21 у м. Ужгород постав модерний і солідний Народний дім товариства «Просвіта». Будова виконана за проектом архітектора А. Фодора та інженера Е. Егрешія.

Найвиразніше втілення ці принципи знайшли в розбудові нових адміністративно-житлових кварталів Ужгорода (Малий та Великий Галагов), комплексних лікарень у Мукачеві, Берегові, Севлюші, кварталах родинних будинків-вілл на лівому березі Латориці та ансамблів житлових будинків вулиці Кірова в Мукачеві, ансамблю навколо гімназії в Хусті, комплексній розбудові Солотвина. Проектування цих та інших урбаністичних комплексів проводилось у відомих світові майстернях архітекторів-конструктивістів Й. Гочара, О. Фірлінгера, А. Крупки та ін. Будівництво здійснювали будівельні фірми із Праги, Пільзня, Брно та їх філіали в Ужгороді, Мукачеві, Хусті. Будівники-конструктивісти не знали «довгобуду». Будівельні замовлення виконувались у чітко визначені терміни із високою якістю. Це і по сьогодні наглядно проступає в ансамблях площ Народної, Пушкіна, всього правобережжя Ужгорода. Так звана «Народна рада» (монументальна будова земського

управління) на пл. Народній була побудована всього за два роки (1934–1936) за проектом архітектора А. Крупки. Будова вражає естетичним раціоналізмом, монументальністю і одночасно є незвично легкою і простою у композиційній довершеності архітектурного смаку.

Успішно розбудовувались у 20–30-х роках і Мукачево, Берегове, Севлюш (Виноградово), Хуст, Солотвино тощо. Так, Мукачево із типового іудейського містечка перетворювалось у економічний і культурний центр. У конструктивному стилі забудовувався міський центр. Тодішні новозведені службові, громадські житлові будинки і по нині є цінними пам'ятниками конструктивістської модерної архітектури європейського значення. Комплексна забудова у модерному європейському стилі проводилась і в Берегові, Виноградіві, Хусті. В останньому зведена була адміністративна будова окружного управління, де в 1938–1939 роках розміщувався уряд Карпатської України. Тут було розбудовано комплексно цілий квартал для урядовців, вчителів, лікарів. Комплексну забудову отримало також містечко Солотвино – центр закарпатського соледобування. Навколо центральної площі з 1936 року, за проектом празького архітектора Й. Гочара, стали зводитись двоповерхові житлові будинки для робітників й управлінців, будови загальної і середньої школи, гірничого управління, пошти, поліцейського управління, магазин. У стилі конструктивізму тут побудована була і церква. Майже у всіх містах, містечках і великих селах будувались школи і навчальні заклади за останнім словом техніки та архітектурної думки, яка домінувала тоді у центральноєвропейському будівництві та архітектурі.

Варто згадати, що у 20–30-х роках на Закарпатті успішно займалась розбудовою туристичної галузі Чехословацька туристська спілка, зусиллями якої були побудовані туристські готелі й бази у Волівці, Рахові, Ясиня, Берегові, Хусті, Мукачеві, Солотвині, Синевирі, Волосянці, Воловому, на Менчуї, полонині Руній тощо.

7.7. Релігійне питання в Карпатській Україні

Наприкінці 30-х років греко-католицька церква на території нерадянської України нараховувала 4.370.000 вірників, 3.040 парохій з 4.440 церквами. В п'ятих єпархіях з двома Апостольськими адміністраторами діяли два єпископи та один митрополит. На території Закарпаття нараховувалось 410.000 греко-католиків.

Після Віденського арбітражу в Карпатській Україні залишилося 280 парафій, які не мали єпископа. Вже 3 листопада 1938 року від імені Мукачівської греко-католицької єпархії та ряду політичних партій і об'єднань, був складений меморандум, який передали урядам Чехословаччини, Великобританії, Франції, Німеччини, Італії, Польщі, Румунії, Угорщини та Югославії. В меморандумі вказувалося, що «віденський арбітраж відторгнув від Карпатської Русі головне місто Ужгород і промисловий центр Мукачево, без яких край з точки зору економічної, культурної та національної існувати не може. Тому заявляємо, що і після віденського арбітражу розглядаємо цю територію єдиною і неподільною». Цей меморандум не справив ніякого впливу на ініціаторів арбітражу у Відні, а тому мав символічне значення. Єпископ Олександр Стойка зробив спробу підпорядкувати собі греко-католицькі

парафії Карпатської України. Він направив до Хуста каноніка Людовика Міня, щоб той управляв 280 парафіями. Ватикан, звісна річ, на такий крок не пішов.

Тогочасна Карпатська Україна ставала центром боротьби не тільки політичної, але і церковної. У ситуації, яка склалася, проявив ініціативу єпископ Крижевацької греко-католицької єпархії Діонізій Няраді, який «подав меморандум на руки кардинала Євгена Тіссерана, секретаря Конгрегації Східної Церкви в Римі, інформуючи, що в Карпатській Україні понад 400.000 вірних залишається без єпископа». 14 листопада 1938 року Папа Пій XI прийняв на аудієнції Діонізій Няраді, під час якої доручив йому «піклуватися найбільшим народом Підкарпаття, що лишився без пастиря й інших необхідних засобів». Уже з перших днів свого перебування в Карпатській Україні, Діонізій Няраді зарекомендував себе відвертим прихильником української ідеї. Єпископ заснував «Товариство греко-католицьких священників», яке очолив Юрій Станинець, а секретарем став Севаст'ян Сабол. Контакт з духовенством він підтримував при допомозі «Вісника Мукачівської єпархії в Чехословацькій Республіці», перший номер якого побачив світ 1 січня 1939 року в Хусті. Всього вийшло п'ять номерів. У «Віснику» друкувалися звернення єпископа до священників та вірників, інформації про життя єпархії тощо. Севаст'ян Сабол видавав «Місійний календар». Ці видання друкувалися в приміщенні державної друкарні в Хусті.

Наприкінці 30-х років XX століття дві греко-католицькі вчительські семінарії значно розширили число учнів і щороку випускали по 200–250 випускників. Крім того, в Ужгороді успішно працювала греко-католицька семінарія, яка готувала священників. За порадою уряду Августина Волошина владика Діонізій Няраді з 1 лютого 1939 року переніс до Оломоуца Ужгородську богословську семінарію. Її ректором було призначено монаха-василіана М. Калинця.

Під час виборів три священники були обрані послами Сойму Карпатської України – Кирило Феделеш, Адальберт Довбак і Юрій Станинець. 10 березня 1939 року Діонізій Няраді видав розпорядження священникам про урочисте відзначення в церквах Сойму Карпатської України. У розпорядженні говорилося: «В особливіший спосіб поручаю і заряджую, щоб у день отворення Сойму – точна дата буде оголошена в радіо – у всіх парохіях нашої єпархії на автономній території Карпатської України всесестиві отці духовні відправили Службу Божу; наперед треба повідомити вірників і місцеві уряди. Рівно ж заряджаю, щоб із тої світлої нагоди всі дзвони по наших церквах дзвонили на навечеріє (в останній вечір перед днем відкриття Сойму) й у самий день отворення Сойму по Службі Божій – також через чверть години».

У 1936 році в краї було зареєстровано 140.000 чоловік православного віросповідання, їх обслуговувало 67 служителів культу (15 монахинь та 52 священники). Першим сербським єпископом на Закарпатті був Досифей, пізніше Владимир Раїч, якого угорька влада після окупації усунули. В Карпатській Україні існувало 140 православних парафій з 5 монастирями, з чого два були жіночі, а один на Пряшівщині. Всього в краї нараховувалось 155.000 православних. Православна церква на Карпатській Україні належала до юрисдикції Сербської православної церкви.

28 листопада 1938 року Августин Волошин прийняв нового єпископа православної церкви В. Раїча з Мукачева, а 21 грудня прем'єра відвідав сербський православний митрополит Йосиф у супроводі єпископа В. Раїча й архімандрита

О. Кабальюка. Делегація передала привітання від патріарха православної церкви Гаврила. Митрополит Йосиф запевнив Августина Волошина, що православна церква буде лояльна до влади Карпатської України та не буде втручатися до національних справ. Таким чином, уряд Августина Волошина пішов на зближення з керівництвом православної церкви, яке почало приносити перші позитивні наслідки.

15 березня 1939 року гортіївські війська розпочали окупацію Карпатської України. Через деякий час почалися масові репресії, які не обминули і представників церкви, причому, не мало суттєвого значення до якої конфесії належав той чи інший священик.

8. КУЛЬТУРА УГОРЦІВ ЗАКАРПАТТЯ МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ

8.1. Культура закордонних угорців

Нові кордони, які виникли в результаті мирних угод після завершення Першої світової війни, дали про себе знати не тільки в державно-політичній, але й у культурно-мистецькій та літературній сферах. Раніше однорідна угорська культура стала територіально розчленованою. У рамках Тріанонських кордонів в Угорщині існували заклади для збереження культури, але території, які опинилися за кордоном, зіштовхнулись із багатьма проблемами. Створення та функціонування системи закладів культури, зважаючи на багаті регіональні традиції, найлегше проходило у Трансільванії, що відійшла до Румунії. Регіональні традиції на інших територіях, заселених угорцями, в тому числі і в Чехословаччині, були менш відчутними. З появою окремих культур угорських меншин утворилася своєрідна поліцентрична модель, яка суттєво відрізнялася від іншомовних поліцентричних культур.

Культура закордонних угорців і далі залишалась частиною єдиної культури угорської нації, хоча в ній і посилювався регіональний колорит у результаті відмежування від Угорщини та культурного і політичного впливу домінуючих націй. У закордонних угорських спільнотах відбувся процес реінтеграції внаслідок їх переходу в стан меншин та потрапляння в різні суспільно-політичні системи: в міжвоєнний період Румунія і Югославія були королівствами, а Чехословаччина та Австрія мали республіканський устрій, що різним чином впливало на можливості та свободу дій меншин.

Угорці Чехословаччини в результаті державно-адміністративного поділу утворили два різні культурно-політичні середовища: «словацьке» («szlovenszkbi») та «підкарпаторуське» («kárpátaljai»).

8.2. Преса

Між двома світовими війнами Чехословацька Республіка загалом забезпечувала належні умови для функціонування преси національних меншин. Заснувати газету було неважко, свобода преси гарантувалась Конституцією, хоча деколи траплялось, що через цензуру вилучали деякі статті або їх частини, конфісковували увесь тираж певних номерів або тимчасово забороняли друк газет. У Чехословаччині виходило близько 600 угорських газет, із них приблизно 70 – на Закарпатті. Серед загальнодержавних найавторитетнішою був «Prágai Magyar Hírlap» («Празький угорський вісник»), який виходив з 1922 по 1938 рік. Деякі з тогочасних впливових видань Підкарпатської Русі: «Ruszinszkoí Magyar Hírlap» («Угорська газета Русинії»), пізніша назва: «Kárpáti Magyar Hírlap» («Карпатський угорський вісник») (Ужгород – Деже Зомборі, Пал Рац, Міклош Ковач), «Határszéli Újság» («Прикордонна газета») (Ужгород – Ендре Тагі, Балінт Мадяр), «Az Őslakó» («Абориген») (Мукачево – Аладар Р. Возарі), «Kárpátalja» («Підкарпатська Русь») (Берегово – Йозеф Надош, Ласло Кіш, Анна Надош), «Kárpáti Híradó» («Карпатська хроніка») (Мукачево – Меньгерт Шимон), «Kárpáti Napló» («Карпатський щоденник») (Ужгород – Йозеф Еперйешші), «Kárpáti Magyar Gazda» («Карпатський угорський газда») (Берегово – Ласло Беллеї), «Beregi Újság» («Березька газета») (Берегово – Шандор Як), «Munkás Újság» («Робоча газета») (Ужгород – Бейла Ійеш, Йозеф Гаті, Герман Феер) та ін., що в основному мали чітку політичну орієнтацію. Ці газети є своєрідними документами тієї епохи, бо з їх допомогою можна хоча б частково відновити хід тих подій, про які сьогодні дізнатися з інших джерел вже неможливо. Таким чином, можна скласти уявлення про те, як, наприклад, сприймала угорська інтелігенція Ужгорода приєднання міста до Чехословаччини та складні умови миру для Угорщини.

Буденне життя того періоду можна простежити за репортажами в «Határszéli Újság» («Прикордонній газеті») та «Ungvári Közlöny» («Ужгородському віснику»). Осінь 1918 року запам'яталася незвично теплою погодою. В Ужгороді вдруге зацвіли дерева. Наслідки тривалої війни лягли важким тягарем на населення, особливо через проблеми з постачанням. Адміністрацією визначено персональні ліміти споживання харчових продуктів для населення; значна частина цукру «контрабандою» переправляється з Галичини; бракує жиру, «сала для жінок», «замінників кави», засобів прання тощо; у греко-католицькій міській школі для дівчат та у вчительській семінарії з огляду на «труднощі з харчовим забезпеченням інтернату» перенесено початок навчального року. В сільській місцевості намагаються вирощувати тютюн, однак на такі починання, як на протизаконні, накладаються жорсткі санкції фінансової інспекції. Прикро, що влада новим розпорядженням заборонила домашнє самогоноваріння. Людей головним чином гнітить «іспанська епідемія», що збирає урожай жертв серед населення. Через це на початку жовтня у всіх школах міста припинено навчання.

У жовтні з'ясувалося, що Угорщина війну програла. Але тоді це ще не здавалось трагічною фатальністю. «З Божим таланом не позиватимемося», – писала «Прикордонна газета». Усіх цікавило єдине питання: окупують «чехословаки» місто чи ні? У грудні все більше новин вказують на окупацію. Якість життя відчутно

змінилась. Поліція видає розпорядження, згідно з яким магазини можуть працювати з 6 до 16 години, «публічні їдальні», розважальні заклади, ресторани – до дев'ятої вечора, а у приватних помешканнях після десятої не можуть залишатись люди, чиє перебування «виходить поза рамки звичної гостинності», також слід економити електроенергію та паливо. У листівках оголошується про обов'язкову здачу одягу, від якого звільняються ті, хто має менше, ніж 6 комплектів штанів, пальт, взуття, менше, ніж 12 сорочок та комплектів спідньої білизни. «Одяг тримуватимуть бідні демобілізовані військові». Водночас із військових складів роздають та розпродують «товари широкого вжитку». Терміновий і неочікуваний від'їзд із міста губернатора-управляючого комітатом Пала Легези та призначення ним для контролю за проведенням вище згаданої операції головного нотаря комітату Бейли Баноці викликали обурення та протести серед населення. Мають місце масові виступи як на підтримку, так і проти Баноці.

З нагоди Різдва кожному мешканцю міста виділено по 250 г цукру, а на греко-католицьке свято населенню обіцяють свічки, мило та ром. Не відбулося опівнічне різдвяне богослужіння, в місті не ходили колядники, на території усього комітату введено надзвичайний стан.

Наближення ворожого війська особливого страху не викликає. «Прикордонна газета» пише про окупацію Кошице (угорська історична назва – Кошша): «На жаль, саме безлад і масові грабунки, спричинені нашими, спонукали керівництво міста Кошице просити якнайшвидшого введення чехів [...]. Чеські війська весело і з піснею промарширували по місту і незабаром відновили порядок». На першій сторінці цього ж номера газети опубліковано звернення під назвою «До чехів». У ньому читаємо: «Чехословаки! Можливо, через кілька днів ви будете тут. Нам відомо, що ви маєте наказ не з Праги, а з Парижа окупувати і наше місто [...]. Тому просимо вас, закликаючи тією любов'ю, яку повинен відчувати один християнський народ до іншого, своєю зброєю захистили кожного мешканця нашого міста без винятку, і обіцяємо, що у вас не буде причин повернути її проти нас!». Газета «Ужгородський вісник» закликала не нагнітати обстановку: «Сьогодні у кожного є один обов'язок: зберігаючи спокій, чекати розвитку подій. Той, хто безпідставно підбурюватиме і поширюватиме неправдиві чутки, – скоює злочин проти революції і республіки. Патріотизм сьогодні вимагає від кожного громадянина Ужгорода очікувати подальших подій з довірою і холонокровністю».

«Окупація» Ужгорода відбувалась наступним чином. 12 січня 1919 року, пополудні, «допитлива публіка» – мешканці міста зібралася на вулиці Собранецькій (сьогодні носить цю ж назву). Для попередження можливих порушень порядку через деякий час з'явилася і муніципальна гвардія. «Командир ужгородського окупаційного загону» полковник Ціаффі прибув пополудні, близько 15-ї години, «на найнятій ужгородській машині». Йому назустріч вийшли керівник поліції Марковський та міський лікар доктор Секе, який виступав у ролі перекладача. Решта посадовців (мер міста Іштван Берзевіці, представник Русинської народної ради канонік Дюла Шуба, два офіцери поліції, міський нотар та один журналіст) очікували перед будинком жупанату (комітатської адміністрації). Полковник, під'їхавши до жупанату, вийшов з авто, і, якщо вірити публікації, на цьому «всі формальності» закінчилися, тобто передача міста «тривала усього декілька хвилин». Бесіда відбувалася

італійською мовою, після чого полковник звернувся до свого ад'ютанта німецькою. «Зовнішність та манери полковника справили на присутніх дуже приємне враження. На усіх він справив враження бездоганного військового, ввічливої і благородної людини». Тим часом прибуло кілька осіб на офіцерських авто, інші – на конях. Крізь натовп війська із пісню пройшли до площі перед будівлею жупанату. Солдати були одягнені в італійську форму. З площі вони попрямували до казарм. Частина натовпу розійшлася, інша ж супроводжувала солдат до входу. «А всюди панував спокій [...]. Розосередившись групами по четверо-п'ятеро, військові обходили вулички міста».

На початку 1919 року в газетах з'явилися перші білі прогалини, цензорські правки, які траплялися в пресі майже постійно протягом наступних двох десятиліть. Через деякий час населенню роздадуть «адміністративні книжечки» з піврічним терміном чинності, на які можна отримати продовольчі пайки. Нестабільним стає транспортне сполучення, «теперішній графік руху поїздів [...] цілком ненадійний», особливо на лінії Ужгород-Чоп, тобто той, що перетинає демаркаційну лінію. Після цілковитої зупинки рух із середини лютого знову відновлено, але тільки т. зв. шкільного потягу, який возить дітей із Чопа до Ужгорода. «Чехословацький» губернатор Ладіслав Мойш у своєму зверненні повідомляє: «Мені стало відомо, що чопським шкільним потягом учні контрабандно перевозять угорські газети, якщо це ще раз трапиться – я безжалісно скакую шкільний поїзд».

Ладіслав Мойш проводить «символічну» зміну адміністрації. У супроводі свого секретаря Івана Мигалка та «чеських офіцерів» він з'являється в жупанаті Ужгорода, щоб прийняти «командування» від Бейли Баноці, якого Легеза залишив виконувати обов'язки губернатора-управляючого комітатом. Баноці не складає присяги на вірність Чехословацькій державі, але згідно зі своїм службовим обов'язком скликає офіцерський склад комітату. На цих зборах Мойш спочатку словацькою, а після протесту присутніх угорською мовою закликає офіцерів скласти присягу на вірність Чехословаччині, але безрезультатно. У цей час, згідно з матеріалами місцевої угорської преси, люди оплакують поета Ендре Аді, в оголошеннях шукають «секретарок», «дівчат, що розуміються на веденні господарства», купують-продають, займаються візництвом, роблять пожертви, розміщується інформація про діяльність культурних товариств.

Символічною є загибель журналіста Лайоша Повша. 7 березня 1919 року солдати окупаційного війська вбивають його просто на вулиці. Протягом наступних двох десятиліть посилення на цей інцидент служило одною з найголовніших характеристик чехословацького панування. У 1990-х роках цей факт знов впливає із забуття. У громадській думці він сприймається як більш реальна історія, ніж зміна самої влади.

З 1920 року характер подання матеріалів місцевою угорською пресою змінюється, триває пошук нових форм висвітлення подій. Поряд із висвітленням новин, сміливо подаються власні коментарі, зауваження. У ситуації, яка здається вже невинною, угорськомовна преса шукає винуватців роздроблення Угорського королівства. У «Прикордонній газеті» можна прослідкувати основні програмні тези. Балінт Мадяр на одному урочистому заході так сформулював ситуацію,

в якій опинились угорці: «Були часи, коли крім нас, власне кажучи, інших і не було. Ми творили культуру, після темної ночі Середньовіччя проголошували ідеї «свободи» і «братерства» [...]. Але прийшов ворог і заявив: він принесе справжню свободу, він принесе справжнє братерство, він принесе справжню культуру». Політику творять русини, угорці тільки спостерігають збоку: «Ми хотіли зазирнути в ту політику, яку русини проводять упродовж року [...], завітавши до одного з представників русинської політики, і просили його дати відповіді на наші запитання». Почалося перекручування фактів; вже невідомо, коли відбулась та чи інша подія, з якою пов'язували зміну влади рік тому. «Наше місто, як таке, востаннє відіграло якусь роль у політиці того січневого або лютневого дня тисяча дев'ятсот дев'ятнадцятого року, коли губернатор Мойш з'явився в будинку муніципалітету».

І, врешті-решт, пошук винуватців. «[...] Окремі народи колишньої Угорщини стали державоненависниками і угроненависниками тому, що вони зненавиділи політику угорських урядів, яка, власне, їм на шкоду, підтримувала, підсилювала і зробила впливовими євреїв». «Нам потрібне єврейство, яке нас розуміє, працює заради власного добробуту, але не проти нас, не нам на шкоду, яке сповідуючи власну іудейською релігію, вважає себе угорським, і нам не потрібне кон'юнктурне єврейство, на їхню підтримку ми не претендуємо, бо з неї ніколи не буде ні благодаті, ні результату. Не потрібне нам таке, котре заграє із більшовиками, не потрібне нам [...] єврейство, яке скрізь і усюди поширює брехливі наклепи про стан речей в Угорщині, [...] ми [...] хоч і меншість, але бажаємо із честю добитися своїх прав». Різке зменшення чисельності угорців, за результатами двох повоєнних чехословацьких переписів населення, угорська преса пов'язувала не стільки із можливими фальсифікаціями, скільки з «відокремленням» єврейства.

У чехословацький період у статистиці євреї враховувались як окрема національність, вони активно включились в політичне життя, відкривали школи, гімназії (Ужгород, Мукачево) з навчанням на івриті, видавали власні книжки, газети. У 1921 році на Закарпатті з 604.745 населення 93.023 були євреї (15,28%), і з них 79.722 (85,7%) визнали себе представниками єврейської національності. Рідною мовою 70% назвали угорську, інші ж – ідиш, словацьку, русинську (українську) мови. Усі з більш ніж 400 релігійних общин, окрім ужгородської конгресової (неологічної), були ортодоксальними общинами і адміністративно підпорядковувались Єврейській канцелярії в Пієштянах. У 1930 році з 734.315 жителів 91.845 офіційно вважались євреями (12,25%). У статистичних даних 1941 року угорцями вважали також тих євреїв, котрі рідною мовою назвали угорську, і тільки тих осіб, котрі своєю рідною мовою називали ідиш, реєстрували євреями. Так, на Закарпатті із загальної кількості 1.031.815 жителів євреями зареєстровано 78.699 осіб, хоча в дійсності осіб іудейського віросповідання було 146.199 (14,2%).

Зміна державності призвела до того, що в 1919–1920 роках угорці часто стають емігрантами, серед них і ужгородці: «Нещодавно на наших вулицях знов ходили туди-сюди сумні люди; збирались, прощались [...], їхали в Будапешт».

Новий відлік часу розпочався. В Угорщину можна їздити за закордонними паспортами, отримавши після тривалих клопотів візу. У той же час у рамках угоди про малий прикордонний рух мешканці, що проживають у прикордонній смузі вздовж чехословацько-угорського та чехословацько-румунського кордонів, а також

ті, хто по іншу сторону державного кордону володіли якимось майном, могли мати спеціальні перепустки для перетину кордону. Пропускні пункти були розташовані один від одного на великій відстані. Часто траплялись нелегальні перетини прикордонної смуги, поширена була контрабанда. У Чехословацькій Республіці заборонили угорські свята, а також виконувати угорський гімн, носити національні кольори. Найбільшими святами стали День утворення республіки (28 жовтня) та день народження президента республіки Т. Г. Масарика (7 березня).

У Центральній Європі з середини 1920-х років розпочалася систематична радіотрансляція, в Чехословаччині з 1928 року з'явилися передачі угорською мовою спочатку на Кошицькому, потім на Братиславському, а в 1934 році і на Шкільному радіо. Майже в кожному населеному пункті було «пересувне» кіно.

8.3. Освіта і релігійне життя

Загальну систему освіти в Угорщині створено першою Державною постановою про освіту «I. Ratio educationis (Ratio educationis totiusque rei litterariae per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas)» у 1777 році. Як і раніше, в усіх навчальних закладах мовою викладання залишилась латинська, тому що вона була офіційною державною мовою: нею користувалась на Державних зборах, в адміністраціях, судах, нею творили закони. Ця мова була спільною для «різних націй», що проживали в Австро-Угорщині. Постанова приписувала проведення в початкових школах навчання рідною мовою жителів даного населеного пункту, а також вивчення німецької мови, яка відкривала шлях до більш високого рівня підготовки. У результаті в хорватських, німецьких, угорських, румунських, русинських, сербських і словацьких селах, містах Угорщини відбулось впровадження навчання рідною мовою. Виданий у 1806 році «II. Ratio educationis» визначав, що в освітній сфері – в навчальних матеріалах, підручниках тощо – потрібно уникати усього, що з точки зору релігійної або національної толерантності може бути образливим, а також ввів на території країни обов'язкове викладання угорської мови в гімназіях. Одна з постанов 1818 року ввела, починаючи з 1819/1820 навчального року, обов'язкове викладання угорської мови у школах усіх типів. У 1840 році угорська мова стала в країні офіційною, а з 1844 року – офіційною мовою навчання в середніх і вищих навчальних закладах. Після завершення революції і визвольної боротьби 1848–1849 років, з 1850 року в Угорщині почав діяти прийнятий у 1849 році австрійський закон про освіту «Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich», який залишався чинним аж до 1867 року, до утворення Австро-Угорської монархії. Найголовнішим нововведенням цього закону було те, що в гімназіях запровадили попредметне викладання.

Закон про компроміс (дуалізм) 1867 року надав Угорщині конституційну самостійність у питаннях суспільного права та самоврядності. Так з'явилась можливість створення Міністерства у справах релігії й народної освіти. За каденції міністра культури і освіти Йозефа Етвеша відбулася реформа освіти Угорщини. Так, законом 1868 року про народні школи було створено законодавчу основу сучасної народної освіти, яка базується на урівноваженні обов'язкового навчання

та вільного вибору дисциплін. За каденції міністра Агоштона Трефорта проведено модернізацію середньої та вищої освіти. Знаменитою стала програма шкільного будівництва. Альберт Аппоні (Закон Аппоні (1907)) започаткував процес, який передбачав переведення навчання в державних школах виключно на угорську мову, збереження ж мов інших національностей на практиці перекладалось на систему церковно-конфесійного навчання.

Створена в 1918 році Чехословацька Республіка певний час зберігала попередню шкільну систему: в чеських областях держави залишились австрійські, а в Словачині та Підкарпатській Русі – угорські освітні закони та інструкції. На Підкарпатській Русі найвищою місцевою освітньою інстанцією з 1922 року стала Ужгородська референтура Міністерства національної культури і шкільництва.

Урядова постанова № 495 від 26 серпня 1919 року ввела обов'язкове складання службової присяги для педагогів. Прийнятий 12 лютого 1920 року закон № 103/1920 пом'якшив формулювання, і усіх тих, хто бажав зберегти свою посаду, зобов'язував давати службову урочисту обіцянку. Прийнятий 13 липня 1922 року так званий малий закон про шкільництво № 226/1922 запроваджував загальнообов'язкову восьмирічну освіту, розширення діючих шестирічних початкових народних шкіл до восьмирічних, а також зробив можливим введення обов'язкового вивчення чеської мови в школах національних меншин. Законом за № 137/1923, прийнятим 8 червня 1923 року, впроваджується обов'язкове вивчення державної мови у всіх навчальних закладах. У 1928 році окремою постановою заборонено нострифікацію дипломів, здобутих в Угорщині після 1 жовтня 1928 року. У результаті цього все менше молоді йшло навчатись в Угорщину, а ті, хто отримав там диплом, все рідше повертались додому. Всі вищі навчальні заклади, які опинились на території Чехословаччини, припинили своє існування: Пряшівську юридичну академію перевели в Мішкольц, теологічну – до Будапешта, а згодом – до Шопрона, гірничу та лісо-технічну професійні школи з Банської Ставниці також переведено до Шопрона, а економічна академія в Кошице була закрита. Влітку 1919 року в Братиславі ліквідовано Угорський науковий університет імені королеви Єлизавети, а на його місці засновано Університет імені Коменського, навчання в якому проводиться чеською та словацькою мовами. До системи вищих навчальних закладів належать кілька інститутів: Празький, Братиславський та навчальний заклад в Брно були чехословацькі, а крім них діяв Празький німецький університет.

У Чехословацькій Республіці школи нижчого ступеня належали до категорії так званих народних шкіл, котрі в свою чергу поділялись: навчальні заклади нижчого ступеня – початкові та навчальні заклади вищого ступеня – горожанські школи. До середніх шкіл належали гімназії та вчительські семінарії.

У 1921/1922 навчальному році на Підкарпатській Русі функціонувало 118 угорських початкових шкіл, в яких навчалось 18.462 учні. У 1925/1926 навчальному році навчатись угорською мовою мали змогу учні 146 початкових шкіл, із яких були: 101 угорська, 28 чехословацько-угорських, 11 русинсько-угорських, 4 німецько-угорські, 2 чехословацько-русинсько-угорські та 1 чехословацько-німецько-угорська. У 1935/1936 навчальному році у 118 початкових школах 18.171 дітей навчало 363 педагоги.

Чехословацька держава отримала в спадок два типи міських шкіл. На чеських, моравських та сілезьких територіях, що раніше належали до Австрії, ці школи були трирічними, а ті, що належали до колишньої Угорщини – тобто зі Словаччини та Підкарпатської Русі – були чотирирічними. Горожанські школи в Словаччині з 1925/1926 навчального року реорганізували в трирічні. На Підкарпатській Русі це ж саме відбулося з початку 1934/1935 навчального року. З 1937/1938 навчального року горожанські школи знову стають чотирирічними, але четвертий курс запустити змогли не всюди: оскільки держава не виділила на це кошти, ці витрати повинні були взяти на себе муніципальна влада та батьки учнів.

У 1919/1920 навчальному році із 40 горожанських шкіл навчання угорською мовою проводилось у дев'ятьох, але вже незабаром угорські класи залишилися тільки в русинсько-угорських міських школах Берегова, Мукачева та Ужгорода. Ситуація залишилась незмінною, незважаючи на те, що угорське населення Севлюша (зараз Виноградів) і його околиць майже щорічно подавало прохання про відкриття угорської школи. У 1935/1936 навчальному році у 24 угорських класах трьох горожанських шкіл навчалось 988 учнів та викладало 28 вчителів.

В Ужгороді до Тріанонського мирного договору були 2 горожанські школи: державна чоловіча (1914) та державна жіноча (з 1901 року – реформатська, а з 1903 року – вже державна). Починаючи з 1919/1920 навчального року, замість чоловічої починає діяти змішана школа з руською мовою навчання, в якій з 1920/1921 навчального року відкриваються паралельні угорські класи. На місці жіночої в лютому 1920 року починає діяти школа зі словацькою мовою навчання, а в 1923/1924 році – паралельні чеські класи. У 1937/1938 навчальному році словацьку і чеську школи розділяють. У листопаді 1938 року після першого Віденського арбітражу закривають чеські та словацькі школи, замість руської відновлюють роботу угорських чоловічої та жіночої шкіл, що діяли до Тріанонської угоди, а руські й словацькі учні навчаються в паралельних класах.

У 1939/1940 навчальному році для руських і словацьких класів відкривають самостійну горожанську школу з двомовним навчанням. Єдина церковно-конфесійна горожанська школа – це греко-католицька жіноча школа, що знаходилася в Ужгороді. Вона була заснована у 1875 році як шестирічна, а пізніше почала діяти як восьмирічна народна школа, в якій із 1879/1880 навчального року старші чотири класи реорганізували в горожанську школу. В Мукачеві першу горожанську школу для жінок відкрили у 1882 році. Цей навчальний заклад у 1920/1921 навчальному році об'єднали із заснованою у 1916 році чоловічою школою. З цього часу і до 1939 року навчання у ній велося руською й угорською мовами, а з 1939/1940 навчального року вона знову стає самостійною угорською (чоловічою та жіночою) школою. У цьому ж навчальному році в місті відкривають ще три школи: державну чоловічу і жіночу – з руською мовою навчання, державну німецькомовну школу спільного навчання та єврейську жіночу школи.

У Севлюші (Виноградово) у 1880 році відкривається угорська горожанська школа, з 1920 року вона функціонувала з руською мовою навчання, угорські класи поступово скорочуються, а з 1926/1927 навчального року створюються паралельні чеські класи. У 1935 році руську та чеську школи відокремлюють. З 1939/1940

навчального року знову функціонує тільки одна горожанська школа з угорською та руською мовами навчання.

У 1897 році в Хусті відкривається чоловіча та жіноча горожанські школи з угорською та руською мовами навчання, але з 1920 року в ній навчаються тільки руською мовою. У 1933/1934 навчальному році засновують самостійну чеську школу, яка з 1939/1940 навчального року реорганізується в русько-угорську. У 1940/1941 навчальному році відкривають ще й єврейську чоловічу та жіночу горожанські школи з угорською мовою навчання.

У 1920 році у Великому Березному відкривається державна руська горожанська школа спільного навчання, в якій у 1924 році впроваджуються паралельні чеськомовні класи. З 1934/1935 навчального року ці паралельні класи реорганізують у самостійну школу. З 1939 року в населеному пункті залишилися лише єдина горожанська школа з руською мовою навчання.

У Перечині з 1921 року функціонувала руська горожанська школа спільного навчання, а з 1939 року вона перетворюється в двомовну – русько-угорську. У 1937 році в Середньому відкривається державна змішана руськомовна горожанська школа з паралельними словацькими класами. Навчальний заклад після першого Віденського арбітражу ліквідовано.

Специфічну історію мала горожанська школа в Білках, заснована у 1923 році. Коли після першого Віденського арбітражу сюди переселили руські класи Берегівської гімназії, школу прирівняли до гімназії. Однак такий її статус зберігся недовго: із 1940/1941 навчального року заклад повернули до попередньої організаційної форми – горожанської школи. Схожа історія відбувалась і в Рахові, де в 1923 році засновано руськомовну горожанську школу. У 1927 році її розширено чеськими паралельними класами. Із 1929/1930 навчального року паралельні класи стали самостійними навчальними закладами, хоча до 1937 року директор у них залишався спільним. Чеська школа в грудні 1938 року була ліквідована. Руську з вересня 1939 року прирівняли до гімназії, однак через два навчальні роки знову повернули до попередньої організаційної форми – горожанської школи.

У першій половині 1940-х років горожанські школи діяли в Солотвині, Нижніх Верецьках (Нижніх Воротах), Ясінях, Королеві, Великому Бичкові, Великих Лучках, Воловому (Міжгір'ї), Рахові, Чинадієві, Сваляві, Тячеві.

У цей період на Підкарпатській Русі гімназії діяли в Ужгороді, Мукачеві, Хусті та Берегові. У міжвоєнний період Берегівська реальна гімназія була єдиною, в якій протягом усього часу функціонували угорські паралельні класи.

Найстарішу історію мала Ужгородська гімназія. У 1646 році її засновники (сім'я магната Другета) переселили в Ужгород створений у 1613 році в Гуменне Земплінського комітату середній навчальний заклад. За чехословацької влади угорську гімназію проголосили руською, а угорські класи поступово поскорочували. Замість них повідкривали паралельні чеськомовні. Після першого Віденського арбітражу відновлене в середині листопада 1938 року навчання вже знову проводилось в угорській гімназії з паралельними руськомовними класами. З 1940/1941 навчального року зі змішаної гімназії відлучили жіночі класи, для яких створили самостійний навчальний заклад, названий на честь святої Єлизавети з династії Арпадів (1207–1231). У наступному, 1941/1942 навчальному році, чоловічу гімназію поділено на

руськомовну (згідно з літописом гімназії – це перший рік її функціонування) та угорськомовну, якій як спадкоємиці багатовікової Ужгородської гімназії присвоюється ім'я Другетів. У 1934 році в місті відкривається гімназія з викладанням на івриті. Заклад утримує єврейська культурна спілка «Явне».

У Мукачеві в 1868 році відкривається початкова публічна приватна реальна гімназія, яку в 1875 році перетворюють у державний заклад, а з 1890 року поступово розширюють до восьмирічної головної гімназії. З 1919 року діє як руська реальна гімназія, а починаючи з 1925 року, в ній відкриваються чеські паралельні класи. З середини листопада 1938 року цей заклад знову повертається в статус угорськомовної гімназії з паралельними руськими класами. Із 1939/1940 навчального року руське відділення перетворюється в самостійну гімназію. Угорській гімназії з 1940/1941 навчального року присвоюється ім'я Арпада – вождя угорців періоду здобуття батьківщини, засновника угорської правлячої у середні віки династії Арпадовичів. У місті в 1924 році відкривається і єврейська гімназія, яка перебувала на утриманні Підкарпатського єврейського шкільного об'єднання. Навчальний заклад у 1943 році закрили, а будівлю використали під воєнний шпиталь.

У Берегові в 1888 році відкривають державне початкове реальне училище, яке з 1895 року функціонує вже як головна гімназія. Значна частина угорських гімназистів після зміни державності переселилась у Торпу (в Угорщині) і в період з 1921 по 1924 рік навчалась в м. Фегердьормот. Колишній Берегівський базовий навчальний заклад із 1920 року починає функціонувати як руська реальна гімназія з паралельними угорськомовними класами. За чехословацький період це була єдина підкарпатська гімназія, де навчання велося і угорською мовою. Після першого Віденського арбітражу заклад знову став гімназією з угорською мовою навчання.

У листопаді 1938 року уряд Августина Волошина створив для руських гімназистів, які залишили Ужгород, Мукачево та Берегово, державні гімназії в Перечині, Сваляві, Білках, Рахові та Берегракоші (сьогодні Ракошино), а в Великому Бичкові гімназію утримував орден Святого Василя. У наступному навчальному році ці заклади або припинили своє існування, або були переакваліфіковані в горожанські школи.

У цей період ремісничі школи функціонують у Берегові (між 1883 та 1919 роками, а також із 1921 року), Хусті (з 1912 року, за винятком 1938/1939 навчального року), Мукачеві (з 1926 року), Севлюші (з 1933 року), Сваляві (з 1921 року), Тячеві (з 1920 року), Ужгороді (з 1933 року). Ці навчальні заклади готували спеціалістів у галузі метало- і деревообробки, рукоділля, електриків, кравців, перукарів, столярів, шевців, спеціалістів-харчовиків; в Ужгороді в жіночій ремісничій школі (з 1939 року) навчали шиттю спідньої білизни та верхнього одягу. Ремісничі школи були в Чопі (з 1929 року), Великому Березному (з 1920 року), Перечині (з 1925 року), Рахові та Тісауїлоку (з 1893 року, але в період Першої світової війни навчання не проводилось); школа торговців у Мукачеві (з 1925 року), спеціальні торговельні курси в Мукачеві (з 1940 року) та Севлюші (з 1921 по 1942 рік). Вищий державний торговельний навчальний заклад (торговельна академія) функціонував у Мукачеві (з 1918 року) та в Ужгороді (з 1939 року). Угорськомовне навчання

проводилось в одній із берегівських професійних шкіл та на угорському відділенні Мукачівської торговельної академії.

На Закарпатті діяли три вчительські семінарії: греко-католицька в Ужгороді (з 1793 року) та греко-католицька (з 1920 року) і державна вчительська семінарія (з 1914 року) в Мукачеві. Проте в цих закладах у міжвоєнний період навчання угорською мовою було скасоване.

У 1928 році створено Угорське педагогічне товариство Підкарпатської Русі. Головою обрали Фердинанда Серені, заступниками стали Дюла Монуш, Шандор Балог, Янош Бан, Гашпар Надь, а головним секретарем – відомий автор підручників Герев Кормош. Упродовж 1928–1931 років Товариство видавало в Берегові педагогічну газету під назвою «Magyar Iskola» («Угорська школа»), яку редагував Фердинанд Серені. У 1934–1935 роках у Берегові під редакцією Шаму Цабана та Пала Ілку виходила також педагогічна газета «Új Korszak» («Нова епоха»). Цабан, крім цього, раніше намагався видавати молодіжну газету, яка проіснувала у період із 1927 по 1929 рік під назвою «Jó Barátom» («Мій хороший друг»).

В утриманні навчальних закладів і збереженні національної ідентичності значну роль відіграла церква. Згідно з переписом населення 1921 року на Закарпатті проживало загалом 606. 568 чоловік (із них громадян Чехословаччини – 599.808), в національному поділі: русинів/росіян/українців – 372.884, угорців – 102.144, євреїв – 80.059, чехів/словаків – 19.737, німців – 10.460. За переписом 1930 року загальна кількість населення становила 725.357 чоловік (із них громадян Чехословаччини – 709.129). За національною ознакою ці показники були наступними: росіян/русинів/українців – 446.916 (63%), угорців – 109.472 (15,4%), євреїв – 91.255 (12,9%), чехів і словаків – 33.961 (4,8%), німців – 13.249 (1,9%), румунів – 12.641 (1,8%), циган – 1.357. Угорське населення в Ужгороді складало 17,8%, Мукачеві – 22,5%, Берегові – 52,2%, Хусті – 7,9%, Севлюші – 24,8%, Ясіня – 11,1%. Розподіл населення за релігійною приналежністю був таким: греко-католики – 359.167 (49,5%), православні – 112.034 (15,4%), іудеї – 102.542 (14,1%), євангелісти та реформати – 72.425 (10,2%), римо-католики – 69.262 (9,5%). Серед угорців показники були наступні: реформати – 68.867, римо-католики – 25.737, греко-католики – 14.309, іудеї – 5.870, православні – 10. За віросповіданням підкарпаторуські угорці в основній масі були реформатами, частково греко-католиками і римо-католиками.

Римо-католицькі вірники колишніх угорських комітатів – Угоча, Мараморош, Берег, Унг, Сатмар, Саболч, які в 1919 році увійшли до складу Підкарпатської Русі – до зміни державності підпорядковувалися Сатмарській римо-католицькій дієцезії. У результаті підписання Тріанонського мирного договору Сатмарська дієцезія розпалася на три частини: 14 приходів залишилося в Угорщині, 44 потрапили під юрисдикцію Румунії, а 44 приходи разом зі 70-ма священиками та 75.000 вірниками відійшли до Чехословаччини. Сатмарський єпископ Тібор Борнеміса (1907–1928) призначив вікарієм ужгородського римо-католицького священика Абрама Тагі (1860–1934), а невдовзі відвідав Підкарпатську Русь, де «з часів відриву території» уперше провів візитацію з приводу першого причастя. У 1928 році на Підкарпатській Русі було започатковано рух за створення самостійної римо-католицької дієцезії. Святий Престол у 1929 році уклав із Румунією конкордат, у результаті якого над частиною підкарпаторуської дієцезії скасовувалася

ординарська юрисдикція Сатмарського єпископату. У 1930 році Святий Престол утворює на її місці самостійну єпархіальну адміністрацію, на чолі якої апостольським адміністратором призначається Абрагам Тагі. Після його смерті, в лютому 1935 року, апостольським адміністратором стає папський камерарій Ференц Свобода. У католицькій громаді Підкарпатської Русі з'являються чутки про те, що їхня апостольська адміністрація втратить незалежність і буде приєднана до дієцезії Кошице. Жителі почали збирати підписи під листом із проханням залишити самостійність крайової апостольської адміністрації, а також створити на цій території самостійну дієцезію. У січні 1936 року лист передали у Ватикан. 1 вересня 1939 року підкарпатського римо-католицького апостольського адміністратора Ференца Свободу понижено до рангу вікарія. Після чергової зміни державності, в жовтні 1939 року за розпорядженням Папи Римського ліквідовано Підкарпатську римо-католицьку апостольську адміністрацію і парафії краю знову приєднано до Сатмарської дієцезії.

Мукачівську греко-католицьку єпархію було створено 1646 року, коли в Ужгородському замку уклали церковну унію. До греко-католиків належать ті християни, котрі відділились від візантійських (православних) церков і з'єдналися (уклали церковну унію) з римо-католицькою церквою. У період зміни державності єпископом-ординарієм єпархії був Антал Папп (1912–1924), якого чехословацька влада вислала з держави. Його наступником став Петер Гебей (1924–1932), що займав цей пост до самої смерті. Наступним єпископом став Олександр Стойка (1932–1943). У ті часи до єпархії належало 20 угорських приходів. Відповідно до угоди чехословацького уряду та Ватикану Мукачівська та Еперйешська (Пряшівська) єпархії вийшли з-під юрисдикції Естергомського єпископа, до якої належали з вересня 1918 року, і тимчасово були підпорядковані безпосередньо апостольському Святому Престолу. Булла визначала: на територіях пошматованих прикордонних єпархій управління здійснюється церковними радами під керівництвом апостольського ординарія. Єпископ О. Стойка заявляв: «Для руського населення Святійший Отець уже освятив і благословив кордони Чехословацької Республіки». Булла Святого Престолу від 19 липня 1939 року знову підпорядковує Мукачівську єпархію Естергомській метрополії.

До зміни державності згадувана територія знаходилась і під юрисдикцією Передісянського реформатського церковного округу. Єпископ Калман Ревес (1918–1931) восени 1919 року переводить резиденцію з Кошице до Мішкольца. У жовтні 1920 року після дворічної перерви в Ужанській реформатській єпархії відбуваються загальні збори під головуванням декана Іштвана Сюча та куратора єпархії Золтана Берната. У червні 1921 року колегія духовенства Ужанської реформатської єпархії висловлює свою позицію щодо того, що в Словаччині планують створити самостійну словацьку єпархію. Колегія духовенства заявила, що в словацьких населених пунктах, що належать до Ужанської єпархії, богослужіння завжди проводилося словацькою, а тому розподіл, якщо він зумовлений мовним питанням, не є обґрунтованим. «*Ruszinszkói Magyar Hírlap*» («Угорський вісник Русинії») коментує цю заяву наступним чином: «У Русинії необхідно створити окрему реформатську єпархію, єдність Ужанської єпархії потрібно зберегти до внесення змін русинського і словацького кордонів, бо увесь Ужанський комітат належить Русинії!». У цей час

у Севлюші були проведені загальні збори духовенства Мараморосько-Ужочанської реформатської єпархії. На зборах стверджували, що через «дроблення» з 32 приходів залишилось 25. Збори постановили, що заради «об'єднання реформатів Підкарпатської Русі в окремий церковний округ (єпархію) зроблять усе необхідне», і запропонували приєднатися до цієї ініціативи реформатів із Березького та Ужанського комітетів. У липні 1921 року на зібранні старійшин в Ужгороді священник із Соловків Карой Баркасі запропонував, щоб 12 приходів «із колишнього Ужанського комітату, що залишились у Русинії», відірвались від колишньої єпархії і створили самостійну Підкарпатурську єпархію. У серпні 1921 року в Берегові відбулася нарада представників Мараморосько-Ужочанської, Березької та Ужанської реформатської єпархій. Доповідач від Мараморосько-Ужочанської єпархії головний секретар управління Арон Шютев запропонував, щоб три єпархії створили окремий церковний округ. У грудні 1921 року з цією метою створено оргкомітет, а 31 жовтня 1922 року проголошено утворення Підкарпатурського реформатського церковного округу. Спочатку було обрано тільки помічника єпископа Ференца Бікі. 17 квітня 1923 року першим єпископом Підкарпатурського реформатського церковного округу обрано мукачівського священника, декана Березького – Бейлу Бертока, інтронізація якого відбулася 7 червня в Мукачівській реформатській церкві. Невдовзі в Левице відбувся перший Вселенський законодавчий синод реформатських церков Словаччини і Підкарпатської Русі, на якому офіційно визнано утворення Підкарпатурського реформатського церковного округу. 16 грудня 1925 року вперше за повоєнний період на Закарпатті відбулося висвячення реформатських священників. Держава офіційно визнала церковний округ у 1932 році. Після зміни державності в Будапешті 1 березня 1939 року відбувся Синод Угорської реформатської церкви, який прийняв рішення про ліквідацію самостійного Підкарпатурського реформатського церковного округу та про приєднання його до Затисянського реформатського церковного округу.

Типографія ім. Кальвіна Підкарпатурської реформатської церкви, що функціонувала в Берегові, друкувала художню літературу, церковні та духовні видання, випускала в світ серію книжок під назвою «Бібліотечка християнської любові», а в період із 1923 по 1937 рік щорічно видавала «Szeretet Naptár» («Календар християнської любові»). У 1923–1938 роках видавали двотижневу релігійну газету «Szeretet» («Християнська любов»). Студенти-реформати мали свою газету «Baráti Szó» («Дружнє слово»), яку в 1930–1933 роках редагував Імре Варга. Церква в Мукачеві і Севлюші утримувала сиротинці. У 1935 році була створена Підкарпатурська реформатська служба милосердя. На території Чехословацької Республіки восени 1918 року діяло 276 реформатських початкових народних шкіл, а в 1937 році – лише 255. Більш як 50% громад утримувало школи.

8.4. Література і музика

Чехословацький угорський письменник Золтан Фабрі писав про угорське літературне життя Чехословаччини 1918 року: «Ми були початківцями, але змушені були без перехідного періоду ставати майстрами [...]. Ми були учнями, навчались

і одразу мусили критикувати вчення та вчителів. Це не могло відбутись без прикрих промахів».

Визначний угорський письменник Дюла Круді (1878–1933) у творі «*Havasi kürt. Ruszin-Krajna kistükre*» («Трембіта. Дзеркальце Руської Крайни», 1919) писав про Ужгород: «Там, де витікає Тиса, де утворюється марамороська сіль, де Карпати найсуворіші, а зима довга, ледь стерпна, де в'яле літо в'ялить худу грудку землі, і ведмідь реве в хащі, недалеко від кордону є світле містечко, яке, як маленький Будапешт, блищить ліхтарями, – Ужгород розглядає своє віддзеркалення у водах річки Уж». Ця романтична картина, звичайно, є художнім перебільшенням, але вона дуже добре відображає погляди тогочасних публіцистів про Ужгород та Закарпаття. Цей твір обсягом 93 сторінки, єдиний, що вийшов із серії «Бібліотека Руської Крайни». У ньому Закарпаття змальовується як одна з найкращих місцевостей Центральної Європи. За красою автор порівнює його з Кавказом, і вважає, що у світі надзвичайно мало знають про нього. Проте кричущим контрастом до краси цього казкового краю є надзвичайна бідність його населення.

Іншим побачив Закарпаття тогочасний письменник Деже Сабо (1879–1945), який в Ужгороді почав писати свій роман «*Elsodort falu*» («Знесене село»). Твір Дюли Круді не мав резонансу і канув у забуття, а роман Деже Сабова навпаки, став у період між світовими війнами одним із найбільш згадуваних творів. Сабо за часів Першої світової війни працював учителем гімназії в Ужгороді. В оповіданні «Вчителі» (1916) він зображує повсякденне життя Ужгорода, шкільний побут, місцевих вчителів. Першу його повість «Немає порятунку» в 1917 році видала комітатська типографія Ужанщини. Після цього з'явилося «Знесене село», змісту якого не має стосунку до краю, але ідея роману зародилася саме тут: «Назва «Знесене село» на мене просто звалилась, коли я ховався в Цікере – одному з ужгородських закутків. Місяцями носив у собі ... Дві-три сторінки написав ... Пізніше, одного дня пополуночі на початку літа в ужгородській кав'ярні «Корона» в один момент звалився на мене цілий твір». Роман є одним із найвидатіших творів міжвоєнного періоду.

Це була найбідніша провінція в Чехословаччині, хоча, як з'ясувалось пізніше, у матеріальному плані населенню все ж жилося менш скрутно, ніж на початку 1940-х років. Не треба забувати, що з кожною зміною державності втрачалися заощадження та статки населення. Написані Едгаром Балогом «*Tíz nap Szegényországban*» («Десять днів в країні бідноти», 1930–1931) та Золтаном Фабрі «*Az éhség legendája*» («Легенда про голод», 1932) можна вважати соціальним репортажем із Підкарпатської Русі. Твір Дюли Монуша та Фердинанда Серені «*Bene – Beňa község jelene és múltja*» («Бене – сучасність і минуле села Бене», Берегово, 1934) став справжнім шедевром соціографії.

Окрім цього, завдяки діяльності Андора Шоша (1887–1962) угорська наукова література досягла визначних результатів в сфері історіографії. Шош у той час вчителював у торговельній школі Мукачева і багато зробив для дослідження історії міста.

Значною науково-історичною подією 1931 року стало заснування на пожертву Президента республіки Т. Г. Масарика Чехословацького угорського науково-літературно-мистецького товариства під загальновідомою назвою Академія Масарика, члени якого, однак, майже не вели наукову діяльність, а організація стала центром партійно-політичних дискусій. Головним секретарем Академії Масарика

став Фердинанд Серені, який до того часу працював учителем Ужгородської гімназії і очолював Підкарпаторуське загальне об'єднання угорських учителів. Організація за внесок у розвиток науки відзначила серед інших і Андора Шоша.

З виданих у Чехословаччині угорською мовою більш ніж двох тисяч книжкових назв на Закарпатті припадала дуже мала частка. Той, хто бажав літературної слави, повинен був вирватись із цього «провінційного болота». Під впливом гуманізму, просвітительства, лібералізму XIX століття відбулось об'єднання літературних регіональних культур, що в кінцевому результаті призвело до виникнення національних літератур. Внаслідок Тріанону та роздроблення історичної Угорщини перестала існувати і цілісність угорської літератури, утворилися відокремлені літературні сегменти, подальший розвиток яких відбувався різними шляхами. Ці сегменти вже спиралися на традиції нових територіальних формувань, але при цьому залишалися в якійсь внутрішній єдності, представляли загальну угорську літературу, всередині якої національні ознаки визначали межі існування, але не художню цінність. У багатьох аспектах Підкарпатська Русь у цьому плані була винятком. Без вагомих регіональних традицій літературна думка у цьому краї найбільше відірвалася від загальної траєкторії розвитку угорської літератури, замкнулась, особливо після Другої світової війни, у регіональних рамках. У 1920–1930 роках встановити точної межі угорської літератури Підкарпатської Русі та Словаччини неможливо. Попри периферійність підкарпатської літератури, на шпальтах будапештського журналу «Nyugat» («Захід»), що був одним із найавторитетніших у питаннях угорського літературного життя, неодноразово писали про письменників краю і їхні твори. Були спроби піднести цей літературний матеріал, але локальні патріоти, які це робили, не були літературним мірилом. Літературознавець Лайош Турцел з цього приводу зауважив: «Провінціалізм меншини у літературі та суспільному житті криє в собі велику небезпеку. Пригнобленість, почуття загрози національному існуванню перетворює їх на вразливих, змушує закриватись від проблем того часу в стінах свого мікросвіту. Інтенсивне усвідомлення звужених на половину чи чверть можливостей, дискримінація, обмеження національно повноцінного життя гіперболізують образ меншини, зводять стан меншини до «рабського», «мученицького». Тим не менш з угорської літератури не можна викидати і цей етап, котрий представляє специфічний колорит. Серед більш-менш знаних письменників, які писали між двома світовими війнами, можна назвати: Арпада Фюлепа (1863–1953), Пала Ілку (1912–1973), Шандора Яка (Якубовича) (1898–1980), Ласло Кіша (1904–1976), Ольгу Яцко (1895–1970), Маргіту Прерау (1909–1944), Пала Раца (1888–1952), Ласло Шафарі (1910–1943), Меньгерта Шімона (1897–1962), Мігая (Тварошка) Томаша (1897–1967), Іштвана Вашко (1893–1940) та інших. Арпад Фюлеп (родом із Трансільванії) після закінчення навчання в Коложварському університеті потрапив до Ужгорода як вчитель угорської та латинської мов, займався й різьбярством, виготовляв меблі з секейськими візерунками, якими в ужгородському помешканні творця милувався й Жігмонд Моріц.

У цей період серед видрукованих угорськомовних книжок на Підкарпатській Русі найбільшу частину складає художня література. У згаданий період угорські книжки видавали такі друкарні: у Берегові – «Кальвін», «Меркурій», «Кормош»,

«Прогрес»; у Мукачеві – «Грос», «Грюнштейн», «Некудаг», «Карпати», «Новина», «Паннонія», «Реформа»; в Ужгороді – «Фелдешій», «Лам», «Миравчік», «Шкільна допомога», «Свобода», Друкарня ордена отців василіан, «Унія», «Вікторія». Найпотужнішою з них була друкарня «Кальвін» у м. Берегово, яка належала Підкарпатській реформатській церкві.

У Чехословацькій Республіці одним із найкорисніших законів вважався той, що стосувався облаштування бібліотек. Надзвичайний декрет № 430/1919 року постановляв обов'язковість створення угорськомовних громадських бібліотек у населених пунктах, де функціонує угорська школа або де угорська громада перевищує 400 чоловік. Утримання сільської бібліотеки покладалось на муніципалітети. Бібліотеками керували, зазвичай, місцеві вчителі. Дія Декрету стосувалася і угорців, що проживали в діаспорі, в тамтешніх бібліотеках відкривали угорські відділи. У 1935 році на Підкарпатській Русі було усього 592 бібліотеки, з них 190 угорських, 421 руська (російські, руські), 36 чеських (словацьких), інші – німецькі та румунські. Всього в бібліотеках могли запропонувати 100 тисяч томів. Згідно зі статистикою, громадяни з-поміж угорських авторів у першу чергу вибирали твори Мора Йокаї, Калмана Міксата, Гейзи Гардоні, Лайоша Зілогі, Ірени Гулачі та інших. Інколи в місцевій пресі можна було знайти скарги на те, що населення схильне читати лише щорічні календарі, що, на думку журналістів, свідчить про невибагливість читацької культури. Місцеві газети (більшість) мали і літературні рубрики, де публікувались анонси книжок, зокрема і карпатських авторів. Міклош Ковач при анонсуванні книжок у газеті «Карпатський угорський вісник» з 1936 року почав використовувати епіграф: «Не забувай: громадянська оселя починається з бібліотеки». В іншій книжній крамниці можна було прочитати рекламу: «Без гарної бібліотеки немає цінної панської оселі». У 1922 році для поширення «продукції легкого літературного жанру» з'явилася газета «Napsugár» («Промінь сонця»). Визначне місце в історії угорської літератури Чехословаччини посіла газета «Tűz» («Вогонь»), яка виходила в 1921–1923 роках. Саме на її сторінках було «відкрито», до речі, талант Ольги Яцко.

Коложварський журнал «Kogunk» («Наш вік»), який видавався у 1926–1940 роках, надавав можливість публікуватись і угорськомовним авторам Чехословаччини. Провідний серед тогочасної періодики Угорщини журнал «Nyugat» публікує критичні статті, рецензії на закордонну угорську літературу; газета «Látóhatár» («Горизонт»), яка виходила в світ у 1933–1944 роках, систематично й професійно висвітлювала новини та проблеми, пов'язані з літературою і культурою усіх угорськомовних територій, у тому числі й тих, що відійшли до Чехословаччини.

У цей період з Угорщини ввозити книжки було заборонено. Література з Угорщини в Чехословаччині вважалась контрабандною. На кордоні не пропускали також і пресу, крім декількох газет нейтрального змісту.

У Чехословаччині у 1930 році по всій країні проведено ревізію фондів публічних бібліотек, під час якої видані до 1918 року і визнані антидержавними книжки були вилучені з читацького обігу і знищені. У бібліотеках угорських громадських закладів схожа ревізія проводилась одразу після зміни державності.

З Угорщини в заселені угорцями чехословацькі регіони на гастрольні поїздки приїжджали письменники: Деже Сабо, Фрідьеш Карінті, Жігмонд Моріц та інші.

У 1935 році в Будапешті відбувся перший так званий Літературний вечір меншин (за участі представників Верхньої Угорщини та Воєводини), на якому Підкарпатську Русь представляв Мігай Томаш. Серйозною подією вважались проведені наприкінці 1937 року літературні вечори в населених пунктах краю (та Словащини) за участі угорських письменників із Трансільванії. Серед гостей були Арон Томаші, Карой Молтер, Ерне Лігеті. Видану для чехословацьких угорців десяти томною збірку Трансільванської художньої гільдії можна було придбати або замовити в книжкових крамницях, видавництвах. В Угорщині до Дня книги 1931 року вперше видана окремим томом «Антологія письменників з відірваних частин держави» під назвою «Вінок» («Koszorú»). Дні книги на Підкарпатській Русі (Ужгород, Мукачево, Берегово) організовувалися в 1936 році, наступні – у 1943 році (коли з'явилися і вуличні кіоски), а виставки – в червні 1944 року.

Один із найвидатніших угорських композиторів, піаністів, музикознавців ХХ століття Бейла Барток неодноразово бував на Закарпатті. Він народився в Надьсентміклоші (в Трансільванії) у 1881 році. Разом із матір'ю та молодшою сестрою після смерті батька у 1889 році переселився в Севлюш. Тут навчався в початковій та горожанській школах, а в 1892 році дав свій перший публічний концерт. Після переїзду вже дорослим часто приїжджав у Севлюш, збирав угорські, румунські й руські народні пісні. У період між двома світовими війнами двічі давав концерти в Ужгороді. Підтримував зв'язки з Нандором Плотені та Дезидерієм Задором.

Плотені, котрий народився у 1844 році, був скрипалем та піаністом. Він об'їхав увесь світ, у багатьох місцях давав концерти. Про його талант і популярність свідчить те, що на піаніно він грав у чотири руки з Ференцем Лістом, а його концерти на скрипці супроводжував на піаніно Йоганес Брамс. У 1896 році переселився в Великі Лази і активно залучився до культурного життя Ужгорода. Незадовго до смерті переселився в Будапешт, де й помер у 1933 році.

Ужгородець Дезидерій Задор (1912–1985) був піаністом і композитором. Концертну діяльність розпочав у 1930-х роках. У 1936–1938 роках працював у Празі у відділі фольклористики Міністерства культури і, будучи музичним референтом Підкарпаття, займався дослідженням народних пісень. Після Другої світової війни став директором Ужгородського музичного училища (навчальному закладу з 1991 року присвоєно його ім'я), потім – художнім керівником філармонії, з 1963 року – викладачем Львівської консерваторії, а у 1978 році став її професором.

8.5. Образотворче та прикладне мистецтво

Початок чехословацького періоду в цьому сенсі – символічний. 8 травня 1918 року в Тячеві помер художник Шімон Голлоші (1857, Мараморошсегет) – один із найвидатніших угорських представників натуралізму і реалізму, котрий дав старт угорському модерному малярству і чия школа в Нодьбані на десятиліття визначила шляхи розвитку угорського малярства. У 1901 році Шімон Голлоші виходить з товариства в Нодьбані, а з наступного року щоліта водить своїх учнів до Тячева.

У 1921 році в Мукачеві створено Мукачівський клуб митців (інша назва: Клуб художників Підкарпатської Русі) під керівництвом Дюли Вірага (1880–1949).

Старійшиною клубу був мукачівський єврейський художник Шамуел Берегі. За ініціативи Йосифа Бокшая, Адальберта Ерделі та чеських художників Бедріха Ождіана та Ярослава Кайгла у 1931 році було засновано Товариство діячів образотворчих мистецтв на Підкарпатській Русі. Впродовж багатьох років його головою був Адальберт Ерделі.

Починаючи з 1921 року, постійно проводились виставки. Наприклад, на початку року з творів художників Підкарпатської Русі та Східної Словаччини Мистецький клуб у Мукачеві організував виставку картин, а наприкінці року в Берегові – зимній салон. В Ужгороді восени відбулись виставки творів художника і графіка Гейзи Андяла та художника Агошта Баєра. У 1922 році в цьому ж місті самостійною виставкою дебютував Йосиф Бокшай, а пізніше відвідувачі побачили і твори членів Мистецького клубу – Адальберта Ерделі, Йосифа Бокшая, Дюли Вірага, Еміла Грабовські, Дюли Ійяса. На зламі 1922–1923 років відбувались події, пов'язані зі святкуванням сотої річниці з дня народження Шандора Петефі, знакового поета угорської визвольної війни 1848–1849 років. Заходи проходили у рамках загальнодержавної угорської просвітницької акції, в результаті якої були організовані святкування з нагоди сторіччя з дня народження таких визначних творців угорської літератури ХІХ століття, як Шандора Петефі та Імре Мадача в 1923 році, Мора Йокої у 1925 році. У 1926 році урочисто відзначали знаменну дату – 250-річчя з дня народження Ференца Ракоці ІІ, керівника угорської визвольної боротьби 1703–1711 років.

У 1930-х роках про себе заявили художники Бобо Шаркань, Ерне Лагіта, Бейла Борецкі, Андрій Коцка, Золтан Шолтес. У 1937 році відзначали 25-річний творчий ювілей Фердинанда Ремеша.

Час від часу на Підкарпатській Русі виставлялись і художники з Угорщини, в основному розглядаючи виставки як можливість реалізувати свої картини. В Ужгороді в 1927 році можна було побачити твори Агошта Баєра та Шари Кнехт, в Мукачеві в 1930 році – Гуго Мунд, а в 1931 році – Бейла Івані Грюнвальда. На Підкарпатській Русі у 1926–1933 роках працював і кілька разів виставляв свої твори Моцарт Ротман. У 1924–1934 роках у Підкарпатській Русі мешкав будапештський художник, скульптор і графік Віктор Ердеї. Знаменитим колекціонером мистецьких творів був ужгородець Віктор Кондратович, який у своїй колекції мав полотна Кароля Лотца, Арпада Фесті, Кароля Поля, Міклоша Барабаша.

У 1920-х роках популярними були майстрині прикладного мистецтва Іда Валеїні, Ірина Варга, а у 1930-х роках у цьому ж жанрі відомим став Іштван Біро, а також скульптори Дюла Адам і Реже Ортман. Знаменитим був і мукачівський фотограф Антал Маркович.

Загальновідомий у той час майстер із відливання дзвонів із Малих Геївець Ференц (Бактаї) Еґрі (1864–1945), майстерню якого заснували ще його предки у 1793 році. Перебуваючи в Угорській партії дрібних землеробів, Еґрі займався політикою, довгий час був сенатором. Вилиті ним дзвони встановлювали по всій території Чехословацької Республіки, значну кількість замовлень він отримував і з Угорщини. На виставках майстер регулярно нагороджувався золотими медалями. З власних доходів він робив пожертви на партійні цілі, культурно-просвітницьку роботу, траплялось, що вилитий дзвін віддавав безкоштовно підкарпатським парафіям незалежно від їх конфесійної приналежності. Зокрема, таку пожертву Еґрі

зробив у 1925 році Євангельській церкві в Ужгороді, спроектованій Ернестом Ковашем. Обладнання церкви було виготовлено місцевими ремісниками: церковні лавиці зробив Фердинанд Штаєр, вітвар і кафедру – Дюла Олчварі, люстру – Когут та Ко, а ікону над вітварем намалював Шіон Сільваї. Про Ференца Еґрі, який до середини 1940-х років був чи не найшанованішим чоловіком угорської громади на Підкарпатті, тогочасні поети Ласло Мейч та Шандор Ремейнік писали вірші. Щорічно, впродовж майже чверті століття в день іменин Еґрі «відбувалось паломництво» авторитетних підкарпатських угорців до Малих Ґеївців. Дзвони Еґрія і сьогодні лунають на Закарпатті, а також в Угорщині, Словаччині, Польщі.

До участі в низці заходів із нагоди Днів мистецтв, які проходили з 17 травня по 8 червня 1941 року в Ужгороді, міністр культури та освіти Угорщини Балінт Гоман запросив і видатних літераторів та митців. Організатором книжкової виставки було Національне товариство угорських книговидавців і книготорговців. На виставці творів образотворчого мистецтва, крім Дейнеша Чанкі, Вілмоша Аба-Новака, Аврелія Берната, Дюли Гінца, Пала Молнара, Іштвана Севні, відвідувачі могли побачити й твори художників Підкарпатської Русі: масляні полотна Йосифа Бокшая, Адальберта Ерделі, Андрія Коцки, Ернеста Кондратовича, темпері Федора Манайла. Але вже в 1943 році в Будапешті на виставці «митців з Верхньої Угорщини та Підкарпаття», яку організувало Товариство ім. Казінці з Кошице, із 182 творів 23-х митців Закарпаття представляли лише 4 масляні полотна Адальберта Ерделі.

ХРОНОЛОГІЯ ПОДІЙ 1914–1939 РОКІВ

- 28 червня 1914 року* – В Сараєво сербський студент Гаврило Принцип убиває спадкоємця престолу Австро-Угорської монархії ерцгерцога Франца Фердинанда Габсбурга та його дружину Софію. Монархія оголошує війну Сербії. Це стало початком Першої світової війни.
- 6 серпня 1914 року* – Австро-Угорщина оголосила війну Росії.
- 25 вересня 1914 року* – Російські царські війська перейшли через Ужоцький перевал.
- 27 січня 1915 року* – Чергове вторгнення російських військ у Карпатський регіон.
- 15 червня 1915 року* – Воєнний генерал-губернатор Галичини граф Г. О. Бобринський підписав у Львові обов’язкове для виконання оголошення про примусову висилку у Волинську губернію всіх чоловіків у віці від 18 до 50 років тих районів Галичини, з яких наступали російські війська, аби унеможливити їхню мобілізацію до австро-угорської армії.
- 6 листопада 1916 року* – У Відні проголошено указ імператора Австро-Угорщини Франца Йосифа про автономію Галичини.
- 21 листопада 1916 року* – Помирає Імператор Австро-Угорщини Франц Йосиф I. Спадкоємцем став ерцгерцог Карл: як цісар Австрії – Карл I, як король Угорщини – Карл IV.
- 15 березня 1917 року* – Микола II зрікся престолу. Створено Тимчасовий уряд Росії.
- 7–8 листопада 1917 року* – У російському Петрограді (Ленінград, Санкт-Петербург) розпочалося збройне повстання більшовиків. Створюється перший радянський уряд – Рада Народних Комісарів – на чолі з В. І. Леніним.
- 8 січня 1918 року* – Президент США Вудро Вільсон проголосив умови мирного договору з «14 пунктів».
- 10 січня 1918 року* – Початок мирних переговорів у Брест-Литовську.
- 8 квітня 1918 року* – У Римі зібрався Конгрес поневолених народів Австро-Угорщини, представники яких заявили про небажання жити далі в складі монархії і вимагали державної самостійності.
- 23 липня 1918 року* – У м. Гомстед у Сполучених Штатах Америки створена Американська Народна Рада Угро-Русинів. Рада доручила адвокату Григорію Жатковичу скласти меморандум і сформулювати основну мету організації.
- 16 жовтня 1918 року* – Маніфест імператора Карла IV про наміри перетворення «двоєдиної держави» на багатонаціональну федерацію.
- 21–22 жовтня 1918 року* – У Вашингтоні Президент США Вудро Вільсон прийняв делегацію Американської Народної Ради Угро-Русинів і провів переговори з адвокатом Григорієм Жатковичем.
- 23 жовтня 1918 року* – Американська Народна Рада Угро-Русинів стала членом «Середньоевропейської демократичної ліги», яку очолював Т. Г. Масарик.
- 24–26 жовтня 1918 року* – У Філадельфії від імені Американської Народної Ради Угро-Русинів Г. Жаткович підписав Декларацію, яка сформулювала спільну мету незалежних центральноєвропейських народів.
- 28 жовтня 1918 року* – В Празі проголошено утворення Чехословацької Республіки.
- 30 жовтня 1918 року* – В м. Мартин Словацька Народна Рада виступила за приєднання до Чехословацької Республіки.

- 31 жовтня 1918 року* – Відбулася буржуазно-демократична революція в Угорщині (т. зв. «революція айстр»).
- 3 листопада 1918 року* – В м. Падуї Австро-Угорська монархія уклала перемир'я з державами Антанти.
- 6 листопада 1918 року* – В Ужгороді так звана «Рада угорських рутенів», куди увійшли переважно священики греко-католицької церкви та окремі представники інтелігенції (голова О. Сабов, секретар А. Волошин), ухвалила рішення про цілісність Угорщини і програму розвитку Закарпаття в її складі із забезпеченням прав «нашого угрорусского народа».
- 8 листопада 1918 року* – Жителі Ясіня і навколишніх сіл прийняли рішення про приєднання Гуцульщини до України. Утворення Гуцульської Народної Ради.
- 12 листопада 1918 року* – Американська Народна Рада Угро-Русинів у м. Скрантон проголосувала за приєднання споконвічних руських територій – Спіш, Шариш, Земплин, Абауй, Гемер, Боршод, Унг, Угоча, Берег, Мараморош – до Чехословаччини, з «широкими автономними правами».
- 13 листопада 1918 року* – Григорій Жаткович у Вашингтоні передав Т. Г. Масаріку протокол Скрантонської резолюції. Імператор Карл IV у Еккартзау оголосив про зречення з престолу; 1 березня 1920 року регентом Угорщини став Міклош Горті.
- 16 листопада 1918 року* – Проголошення Угорської Народної Республіки. «Угорщина – незалежна від інших країн самостійна Народна Республіка».
- 1 грудня 1918 року* – Угорський уряд призначив Ореста Сабова – урядового комісара Ужанської жупи – урядовим комісаром Будапештського урядового комісаріату, створеного для «підготовки практичного впровадження права на самовизначення угорсько-рутенського народу, з повноваженнями на території проживання руського населення в жупах Мараморош, Угоча, Берег, Унг, Земплин, Шариш, Спіш, Абауй-Торна».
- 10 грудня 1918 року* – В Будапешті проводиться нарада з руськими представниками з проекту автономії Руської Крайни.
- 22 грудня 1918 року* – Угорські війська ввійшли в Ясіня.
- 25 грудня 1918 року* – Уряд графа Міхая Каройі оприлюднив Народний Закон № Х від 21 грудня 1918 року (проголошено територіальну автономію для русинів Угорщини під назвою Руська Крайна з центром у Мукачеві).
- 29 грудня 1918 року* – Урядового комісара руських справ Ореста Сабова призначили міністром Руської Крайни в уряді графа Міхая Каройі.
- Січень-березень 1919 року* – Румунська армія захоплює північно-східне Закарпаття.
- 3 січня 1919 року* – Губернатором Руської Крайни угорський уряд призначив Августина Штефана.
- 3 січня 1919 року* – В Станіславі Сесія УНР прийняла «Ухвалу про злуку Західно-Української Народної Республіки з Українською Народною Республікою».
- 8 січня 1919 року* – На загальних зборах жителів Ясіня і навколишніх сіл проголошено самостійну й незалежну Гуцульську Республіку.
- 12 січня 1919 року* – На цей момент чехословацькі війська захопили західні території до річки Уж, у тому числі й Ужгород, куди ввійшов 31-ий полк під командуванням італійського полковника Амедео Чіаффі.

- 18 січня 1919 року* – Відкриття Паризької мирної конференції, скликаної державами-переможцями у Першій світовій війні для створення мирних договорів із переможеними країнами. Від імені чехословацького уряду присутні Едвард Бенеш і Карел Крамар, котрі для представництва Закарпаття запросили від американських русинів Григорія Жатковича, Юлія Гардоша та Антона Бескида – голову Пряшівської Руської Народної Ради. Бенеш і Крамарж у чехословацьких справах внесли 11 подань, із них одне стосувалося «угорських русинів». Чехословацькі претензії щодо територій, де проживали русини, базувалися на посиланнях на національні принципи.
- 21 січня 1919 року* – В Хусті Всенародні збори закарпатських українців ухвалили рішення про возз'єднання комітатів Мараморош, Угоча, Берег, Унг, Земплин, Шаріш, Спіш, Абауйторна (Закарпаття) з Соборною Україною.
- 22 січня 1919 року* – Директорія Української Народної Ради в Києві видала Універсал про затвердження злуки Наддніпрянської Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки (Галичина, Буковина та Угорська Русь) в Українську Народну Республіку.
- 19 лютого 1919 року* – Призначений чехословацькою владою управитель жупи Унг Ладислав Мойс займає свою посаду.
- 12 березня 1919 року* – На Паризькій мирній конференції учасниками переговорів було схвально прийнято до відома чехословацькі вимоги, в тому числі і щодо Закарпаття.
- 21 березня 1919 року* – Проголошення радянської влади в Угорщині. У Будапешті утворюється новий уряд – Революційна Урядова Рада, яка проголосила Угорську Радянську Республіку. Народним комісаром Руської Країни з 24 березня стає Августин Штефан.
- 16 квітня 1919 року* – Румунська армія, а з *23 квітня 1919 року* і чехословацька армія починають окупацію території Закарпаття, яка ще належала до Угорщини.
- 29 квітня 1919 року* – Чехословацька і румунська окупація поклала край радянській владі в регіоні (проіснувала 40 днів, з 21 березня 1919 року).
- 8 травня 1919 року* – В окупованому Чехословаччиною Ужгороді Пряшівська, Ужгородська і Хустська Руські Народні Ради на своєму спільному засіданні утворили Центральну Руську Народну Раду (голова – Антон Бескид). Рада проголосила «добровільне» приєднання до Чехословаччини.
- 6 червня 1919 року* – Французький генерал Едмунд Еннок ввів воєнну адміністрацію на територіях, які контролюються його військами, в тому числі і на Закарпатті.
- 11 червня 1919 року* – На Паризькій мирній конференції затвердили остаточну демаркаційну лінію чехословацько-угорського кордону.
- 13 червня 1919 року* – Прем'єр-міністр Франції Г. Б. Клемансо, він же голова Паризької мирної конференції повідомив нотою нові кордони Угорщини, котрі на півночі і сході збігаються із майбутніми Тріанонськими кордонами.
- 19 червня 1919 року* – Версальський мирний договір країн Антанти й Німеччини. За договором Німеччина втратила сьому частину території, дванадцятую частину населення і позбавлялася всіх колоній.

- 29 липня 1919 року – За дорученням чехословацького уряду до Ужгорода прибув Ян Брейха із завданням організувати цивільне управління.
- 12 серпня 1919 року – Г. Жаткович направив Центральній Руській Народній Раді попередньо завізований президентом Чехословаччини лист, у якому повідомлялося: «... чехословацький уряд призначив мене управителем автономної Директорії».
- 20 серпня 1919 року – В Ужгороді Ян Брейха вступив на посаду управителя цивільної адміністрації краю.
- 10 вересня 1919 року – За Сен-Жерменським мирним договором з Австрією припинила своє існування колишня Австро-Угорська монархія. Згідно із статтями 10–13 цього договору Чехословаччина зобов'язувалася «встановити територію русинів на південь від Карпат у кордонах, визначених головними союзниками і дружніми державами, як автономну одиницю в рамках Чехословацької держави, із найвищим ступенем самоуправи, який тільки можливий при збереженні єдності Чехословацької держави».
- 1 жовтня 1919 року – Французький генерал Едмунд Еннок стає главою військової адміністрації всієї Підкарпатської Русі.
- 8 листопада 1919 року – За підписами Е. Еннока та Я. Брейхи виходить Генеральний Статут устрою та урядування Підкарпатської Русі.
- 10 листопада 1919 року – Призначено Автономну Директорію Підкарпатської Русі під головуванням Григорія Жатковича. Територія поділяється на чотири жупи: Ужгородську, Мукачівську, Берегівську і Марамороську.
- Кінець грудня 1919 року – Генерала Марі Паріса призначено новим главою військової адміністрації Підкарпатської Русі замість від'їжджаючого Едмонда Еннока.
- 18 січня 1920 року – У Женеві розпочала свою діяльність Ліга Націй.
- 19 лютого 1920 року – Автономна Директорія Підкарпатської Русі подала у відставку.
- 24 лютого – 30 березня 1920 року – Румунська армія залишила територію Закарпаття.
- 29 лютого 1920 року – Прийнято Чехословацьку Конституцію (опубліковано в офіційному зводі законів під № 121) та її складову частину – Закон про мову (№ 122, § 6 якого стосується Підкарпатської Русі). Конституція євреїв визнає окремою національністю. У законі про вибори (№ 123) Підкарпатська Русь визначається як 23 виборчий округ Чехословацької Республіки.
- 18, 25 квітня 1920 року – Перші загальні вибори в чехословацькі Національні збори і сенат. Населення Підкарпатської Русі не бере участі у виборах у зв'язку з тим, що частина території ще знаходиться під румунською окупацією.
- 26 квітня 1920 року – Прийнято урядову постанову № 356 про зміни до Генерального Статуту. Цивільного адміністратора було позбавлено права здійснювати місцеву виконавчу владу. Замість адміністратора вводилась посада губернатора Підкарпатської Русі. Яна Брейху звільнили з посади управителя цивільного управління.
- 5 травня 1920 року – Президент Т. Г. Масарик призначив тимчасово («до скликання Сойму») Григорія Жатковича губернатором Підкарпатської Русі.

- 4 червня 1920 року – У палаці Великий Тріанон у Версалі підписали мирний договір з Угорщиною. Територія Угорщини зменшилася з 283 тисяч км² до 93 тисяч км², а населення – з 18,2 мільйона до 7,6 мільйона. Спеціальним параграфом (48) Тріанонського мирного договору зазначалося: «Угорщина визнає, як уже вирішили держави, союзні і об'єднані, повну незалежність Чехословацької держави, до неї ж включену автономну територію Південнокарпатських русинів».
- 30 серпня 1920 року – Румунські війська покинули Ясіня і, водночас, усю територію Підкарпатської Русі.
- Серпень 1920 – червень 1921 років – Чехословаччина, Югославія і Румунія уклали двосторонні оборонні союзницькі угоди, створивши цим малу Антанту, яка забезпечувала спільний виступ проти Габсбурзької реставрації та угорських ревізіоністських претензій.
- 30 жовтня 1920 року – В Ужгороді відкрився перший кінотеатр.
- 15 лютого 1921 року – Проведено загальнодержавний перепис населення. Чисельність населення Підкарпатської Русі – 612.442 жителі.
- 17 березня 1921 року – Губернатор Підкарпатської Русі Григорій Жаткович подав у відставку.
- Початок травня 1921 року – У Празі прийнято відставку Г. Жатковича.
- 17 травня 1921 року – Екс-губернатор Григорій Жаткович офіційно попрощався з Ужгородом. Ведення поточних справ передано заступнику губернатора Петру Еренфельду.
- 20 липня 1921 року – Відбувається перше засідання Руської Земельної Ради – дорадчого органу Підкарпатського земельного управління. Приймається рішення: у рівнинних місцевостях із колишніх поміщицьких володінь восени розпочати виділення земельних ділянок, куди поселятимуться бідні руські сім'ї.
- 27 липня 1921 року – У Ризі підписано договір між УСРР і РСФРР, з одного боку, та Угорщиною – з іншого, «Про обмін військовополоненими і цивільними інтернованими».
- 15 жовтня 1921 року – З цього часу на підставі Постанови міністра внутрішніх справ Чехословаччини від 26 серпня 1921 року вступає в силу новий адміністративний поділ, відповідного до якого Підкарпатська Русь складається з трьох адміністративних одиниць – Ужанської, Березької та Марамороської жуп.
- 29 жовтня 1922 року – В Ужгород прибув французький генерал Паскаль Кастелла – новий військовий командуючий Підкарпатської Русі (наступник генерала Марі Паріса).
- 30 грудня 1922 року – Утворився Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР).
- 25 квітня 1923 року – Почав діяти перший автобусний маршрут між Ужгородом та Мукачевом.
- 7 серпня 1923 року – Прийнята урядова постанова № 171 (опублікована 18 серпня 1921 року), яка тимчасово регулювала правовий статус підкарпатських населених пунктів (розширила сферу дії закону № 75 від 31 січня 1919 року про сільські вибори в Словаччині). Ужгород та Мукачево залишалися містами

- з власними магістратами з безпосереднім підпорядкуванням жупі, тоді як Берегово стало селищем.
- 18 листопада 1923 року* – У результаті переговорів, проведених між Празьким урядом і Карпаторуською республіканською земледільською партією губернатором Підкарпатської Русі призначили одного з членів партійного керівництва – Антона Бескида. Віце-губернатором став міністерський радник Антонін Розсипал.
- 14 грудня 1923 року* – В Ужгороді на раді із земельних наділів проголосували за те, щоб «Притисянські землі від Батьова до Марамороша [...] віддати чехословакам».
- 7 січня 1924 року* – Вийшла постанова уряду під № 18, яка врегулювала порядок парламентських виборів на Підкарпатській Русі.
- 16 лютого 1924 року* – Парламентські вибори призначені на 16 березня 1924 року.
- 16 березня 1924 року* – У Підкарпатській Русі проводяться перші парламентські вибори (Чехословацькі довибори). Депутатами парламенту обрали: Йосипа Гаті, Йосипа Камінського, Ендре Корлата, Івана Куртяка, Івана Мондока, Яроміра Нечаса, Андрія Гагатка, Емануїла Шафранка, Василя Щерецького, Миколу Сидоряка. Сенаторами стали: Іван Боднар, Ендре Чегі, Ференц Егрі, Бейла Рішко.
- 15 квітня 1925 року* – Вступив у силу так званий малий шкільний закон, який проголошував: «Звільняються від обов'язкового вивчення релігії позаконфесійні учні, або учні, котрі належать до позазаконних конфесій. Але можуть не відвідувати уроки з релігії і учні, які звільнені від таких уроків на підставі поданих ними індивідуальних прохань».
- Із 1 вересня 1925 року* – Міністерство національної оборони об'єднало військове командування Словаччини і Підкарпатської Русі. В подальшому штаб західного командування знаходиться в м. Братислава, а східного – в Кошице. у Підкарпатській Русі дислокується 12-а дивізія, командувачем якої призначений генерал Лев Прхала.
- 16 жовтня 1925 року* – Розпущено чехословацький парламент і призначено нові парламентські вибори.
- 15 листопада 1925 року* – У Чехословаччині проведено дострокові парламентські вибори. Від Підкарпатської Русі депутатами парламенту стали: Йосип Гаті, Андрій Гагатко, Іван Куртяк, Ендре Корлат, Франтішек Кралік, Іван Мондок, Яромір Нечас, Кирил Прокоп, Августин Штефан, Микола Сидоряк, Августин Волошин. Сенаторами стали: Іван Боднар, Ференц Егрі, Кирил Рещук.
- 4 лютого 1926 року* – Вийшло розпорядження про механізм виконання Закону про мови від 29 лютого 1920 року. В інтерпретації закарпатських політичних партій розпорядження трактувало руську мову як «мову нацменшини», в той час як вона повинна мати рівні права з державною мовою. В березні за підписами усіх депутатів від Підкарпатської Русі в парламент подано депутатський запит, у якому критикується лютневе мовне розпорядження.
- Березень 1926 року* – В Ужгороді ввели в експлуатацію перший автомобіль швидкої допомоги.

- 4 червня 1926 року* – Видано урядовий Указ № 84 про об'єднання трьох жуп Підкарпатської Русі (Ужанської, Березької, Марамороської).
- 10 червня 1926 року* – Усіма депутатами парламенту від Підкарпатської Русі зроблено спільну заяву проти реорганізації території краю в наджупу, оскільки вважають це новою, черговою відстрочкою надання автономії.
- 1 липня 1926 року* – На Підкарпатській Русі введено в дію земський устрій (стала об'єднаною «наджупою») з центром у м. Мукачево.
- 2 липня 1926 року* – Видано урядовий Указ № 106, який врегулював функціонування місцевих адміністративних органів у межах об'єднаної жупи.
- 19 січня 1927 року* – В Ужгороді проведено мітинг протесту проти «перенесення столиці Підкарпатської Русі в Мукачево».
- 14 березня 1927 року* – Населення Мукачева вимагає на народних зборах надати місту статус столиці краю.
- 5–27 липня 1927 року* – В Ужгороді провели першу Промислову виставку Підкарпатської Русі, в якій взяли участь більш ніж 600 чехословацьких, польських, румунських, німецьких, угорських, швейцарських, бельгійських учасників.
- 14 липня 1927 року* – Празький парламент проголосував за Закон (№ 125) про реформу адміністративного управління.
- 1 грудня 1927 року* – Підписано угоду, згідно з якою домінія Ракоці-Шенборнів перейшла у власність французько-швейцарського акціонерного товариства «Біньон», що дало початок роботі АТ «Латориця».
- 1927 рік* – Прийнято Закон № 117, який визначає циган як асоціальних громадян та обмежує їх персональну свободу.
- Лютий 1928 року* – На маршруті Ужгород–Мукачево–Берегово ввели в експлуатацію перші державні автобуси. До цього часу ця галузь пасажирських перевезень була в приватних руках.
- 28 червня 1928 року* – Прийнято урядовий Указ № 93, що визначав межі районів, а також урядові Укази № 95 та № 96, що змінювали компетенцію адміністративних органів Підкарпатській Русі.
- 1 липня 1928 року* – В Чехословаччині введено в дію прийнятий 14 липня 1927 року Закон № 125 про адміністративну реформу. Підкарпатська Русь стає провінцією з адміністративно-територіальним устроєм подібно до інших провінцій Республіки. Центр краю – м. Ужгород.
- 1 серпня 1928 року* – Віце-губернатора Антоніна Розсипала призначено на посаду земського президента Підкарпатської Русі.
- 27 жовтня 1929 року* – Проведено загальнодержавні парламентські вибори. Депутати від Підкарпатської Русі: Андрій Бродій, Юлій Гуснай, Карой Гоккі, Іван Куртяк, Кирил Прокоп, Василь Щерецький, Микола Сидоряк, Пал Терек, Йосиф Заяц. Сенаторами обрані: Едмунд Бачинський, Іларіон Цурканович, Ендре Корлат, Іван Локота (Прокоп).
- 18 грудня 1929 року* – Прийнятий урядовий Указ № 186, який змінював повноваження державних адміністративних органів на Підкарпатській Русі. Наступним урядовим Указом № 187 окремі повноваження міністерств були передані адміністрації земського президента.
- Липень 1930 року* – В Мукачеві вперше відбувся показ озвученого фільму.

- 1 грудня 1930 року* – Проведено перепис населення в Чехословаччині. На Підкарпатській Русі нараховано 734.315 чоловік.
- 4 листопада 1931 року* – Губернатор Підкарпатської Русі Антон Бескид заявив: «Умови автономії наповнилися на всі сто відсотків. Однак сумнівно, що автономію можна впровадити на всі сто відсотків вже зараз. Автономія переважно є справою еволюції».
- 8 листопада 1931 року* – В Братиславі створили Чехословацьке угорське науково-літературно-мистецьке товариство (Академію Масарика).
- 1932 рік* – За даними офіційної статистики, 53 населені пункти (11%) Підкарпатської Русі електрифіковано.
- 15 червня 1933 року* – Помер губернатор Підкарпатської Русі Антон Бескид.
- Початок липня 1933 року* – Постійні опади спричинили величезну повінь у басейні Тиси. Це була найбільша повінь за час між двома світовими війнами.
- Липень 1933 року* – Згідно з офіційним реєстром у Підкарпатській Русі зареєстровано 608 легкових автомобілів, 71 автобус, а всього в експлуатації знаходяться 1180 моторизованих транспортних засобів.
- 1 вересня 1934 року* – З цього дня радіостанція в м. Кошице щоденно виходить в ефір з одногодинною програмою про Підкарпатську Русь угорською та руською мовами.
- 15 лютого 1935 року* – Константина Грабаря призначено (третім) губернатором Підкарпатської Русі.
- 19 травня 1935 року* – Відбулися вибори до парламенту. Депутатами від Підкарпатської Русі стали: Олекса Борканюк, Андрій Бродій, Стефан Фенцик, Ендре Корлат, Пал Коссей, Хаїм Кугель, Іван Локота, Юлій Ревай, Пал Терек, Йосиф Заяц. Сенаторами стали: Едмунд Бачинський, Йозеф Балла, Юлій Фелдеші, Карой Гоккі, Василь Попович.
- 5 грудня 1936 року* – Прийнята урядова Постанова № 150 про зміну повноважень адміністрації земського президента та окружних адміністрацій на Підкарпатській Русі.
- 31 грудня 1936 року* – Згідно з рішенням Міністерства національної оборони вступив у силу новий військово-адміністративний поділ. На території держави дислокуються сім військових корпусів. Підкарпатська Русь належить до округу шостого військового корпусу з центром у м. Кошице.
- 1936 рік* – Швидкий поїзд, у складі якого є і вагон-ресторан, проходить відстань по маршруту Чоп–Будапешт за чотири з половиною години.
- 1 січня 1937 року* – Виходить на пенсію Антонін Розсипал, президент земської адміністрації Підкарпатської Русі. Його посаду залишають вільною у зв'язку зі «скорим введенням автономії».
- 26 червня 1937 року* – Парламент проголосував за Закон № 172, який врегулював повноваження губернатора Підкарпатської Русі.
- 8 жовтня 1937 року* – Набрав чинності Закон № 172 від 1937 р. про повноваження губернатора Підкарпатської Русі, який чехословацька преса назвала фундаментом автономії краю.
- 1 грудня 1937 року* – В Мукачеві ввели в експлуатацію першу автоматичну телефонну станцію на Підкарпатській Русі.

- 12 березня 1938 року* – Анексія Австрії Німеччиною, здійснена канцлером Німеччини Адольфом Гітлером (Аншлюс).
- 22 серпня 1938 року* – Країни малої Антанти і Угорщина підписали Бледський договір про рівноправність в озброєнні та про становище угорської нацменшини.
- 29–30 вересня 1938 року* – У Мюнхені глави держав і урядів, міністри закордонних справ Німеччини, Великобританії, Франції та Італії домовилися про приєднання до Німеччини чехословацьких територій, де переважно проживають німці. Додатковий протокол Мюнхенської угоди закликав зацікавлені держави до проведення двосторонніх переговорів із вирішення справ польської та угорської нацменшин у Чехословаччині.
- 30 вересня 1938 року* – Колишній міністр внутрішніх справ Міклош Козма за дорученням Прем'єр-міністра Бейли Імреді і опираючись на генеральний штаб почав організацію добровільних диверсійних загонів («гвардія обідранців»). Підготовлені добровольці малими групами переходили чехословацький кордон, де здійснювали терористичні напади.
- 1–2 жовтня 1938 року* – Польща в ультимативній формі вимагає передачу населених пунктів у Сілезії та Ораві, де в переважній більшості проживають поляки. Празький уряд вимоги ультиматуму задовольнив.
- 4 жовтня 1938 року* – Івана Парканія (секретаря-радника президента республіки у справах русинів) призначено міністром у справах Підкарпатської Русі чехословацького уряду.
- 5 жовтня 1938 року* – Керівник секретаріату Міністерства закордонних справ Угорщини Іштван Чакі у Варшаві провів переговори з міністром закордонних справ Йозефом Беком про захоплення Підкарпатської Русі в ході спільної військової операції.
- 6 жовтня 1938 року* – Словацька Народна Партія Андрія Глінки в м. Жіліна проголосила автономію Словаччини. Утворена Друга Чехословацька Республіка.
- 7 жовтня 1938 року* – Міністерство закордонних справ Німеччини заявило: Німеччина не зацікавлена в приєднанні Словаччини та Підкарпатської Русі до Угорщини і з воєнної точки зору заперечує створення спільного польсько-угорського кордону.
- 8 жовтня 1938 року* – В Ужгороді Центральна Українська Народна Рада та Центральна Руська Народна Рада провели спільне засідання. З представників обох Народних Рад утворили Народну Раду Підкарпатської Русі, яка в першому своєму меморандумі заявила, що вважає себе єдиним законним представником руських територій, наділених правом самовизначення та самоврядування. Владу потрібно негайно передати автономному уряду.
- 9 жовтня 1938 року* – Прем'єр-міністр Ян Сирови звільнив із посади губернатора Підкарпатської Русі Константина Грабаря, і призначив замість нього Івана Парканія.
- 9–13 жовтня 1938 року* – Урядові делегації Чехословаччини та Угорщини в м. Комарно провели безрезультатні переговори з питань реалізації принципів Мюнхенського договору стосовно передачі угорських територій Південної Словаччини.

- 11 жовтня 1938 року – Рада міністрів Чехословаччини затвердила перший уряд (кабінет міністрів) Підкарпатської Русі. Андрій Бродій (Автономний земледільський союз) стає прем'єр-міністром.
- 15 жовтня 1938 року – Перше засідання автономного уряду Андрія Бродія.
- 18 жовтня 1938 року – Друге засідання автономного уряду Андрія Бродія.
- 22 жовтня 1938 року – Третє і останнє засідання автономного уряду Андрія Бродія.
- 26 жовтня 1938 року – Прем'єр-міністра краю Андрія Бродія заарештували за «державну зраду». Новим прем'єр-міністром стає Августин Волошин.
- 29 жовтня 1938 року – Уряд Августина Волошина заборонив діяльність усіх політичних партій краю.
- 2 листопада 1938 року – У Золотому кабінеті палацу Бельведер у Відні оголосили рішення третейського суду держав осі (Німеччини і Італії), так званого «Першого Віденського арбітражу». В складі чехословацької делегації був карпатсько-український прем'єр-міністр Августин Волошин. З території Підкарпатської Русі 1523 км² (21,1% чехословацької території) перейшло до Угорщини. Територія Підкарпатської Русі склала 11.094 км², населення – 552.124 жителі.
- 3 листопада 1938 року – Початок евакуації та перенесення столиці краю з Ужгорода до Хуста.
- 9 листопада 1938 року – Посол Угорщини у Варшаві передав міністру закордонних справ Йозефу Беку ноту міністра закордонних справ Калмана Каньо, в якій містилося прохання до польського уряду про допомогу в окупації Підкарпатської Русі. Польське Міністерство закордонних справ пообіцяло надати на допомогу лише вільні диверсійні загони добровольців.
- 9 листопада 1938 року – Установчі збори Організації Народної Оборони Карпатська Січ у Хусті (Головний командант Дмитро Климпуш).
- 11 листопада 1938 року – Міністр закордонних справ Г. Чіано повідомив послу Угорщини в Римі, що Італія з огляду на позицію Німеччини не схвалює намагання Угорщини захопити Підкарпатську Русь.
- 18 листопада 1938 року – В Будапешті, на позачерговому засіданні ради міністрів приймається рішення про військову операцію проти Підкарпатської Русі. Наступного дня посол Німеччини передає ноту свого уряду, в якій висловлює несхвальність такого плану.
- 19 листопада 1938 року – Прийнята чехословацька урядова Постанова за № 297, якою новим центром крайової адміністрації Підкарпатської Русі замість Ужгорода визначається Хуст.
- 21 листопада 1938 року – Німеччина та Італія направляють у Будапешт ноту, в якій виразили протест проти окупації Підкарпатської Русі. Позачергове засідання ради міністрів зупинило військову операцію проти краю.
- 22 листопада 1938 року – В Празі затвердили Конституційний Закон про автономію Підкарпатської Русі, на основі якого узаконено крайову автономію з правом мати свій уряд і Сойм (крайовий парламент) (опубліковано в офіційному зводі законів 16 грудня за № 328).
- 25 листопада 1938 року – Рішення уряду Карпатської України про запровадження української мови державною на території краю.

28 листопада 1938 року – Заява про лояльність православної церкви до Карпатської України на зустрічі прем'єр-міністра Августина Волошина і єпископа В. Раїча.

Жовтень–листопад 1938 року – Польські нерегулярні групи під керівництвом кадрового офіцера польської армії Фелікса Анкерштейна в рамках операції «Лом» організували акції по дестабілізації ситуації в Карпатському регіоні.

4 грудня 1938 року – Перший з'їзд Карпатської Січі в Хусті, на якому було затверджено ідейно-організаційні основи організації.

17 грудня 1938 року – Видано розпорядження № 9.330/1938 п. м. (прем'єр-міністра) про «новий порядок функціонування адміністрації на звільненій Верхній Угорщині». Жупський поділ: жупа Унг (центр – Ужгород), жупи Берег і Угоча, які тимчасово об'єднані в єдину жупу (Берегово). Ужгород і Мукачево одержують статус міста безпосереднього жупського підпорядкування з власними магістратами.

30 грудня 1938 року – Рішення крайового уряду про офіційне вживання назви Карпатська Україна.

6 січня 1939 року – Вранці, у день зустрічі міністрів закордонних справ Польщі Йозефа Бека та Німеччини Йоахіма фон Ріббентропа, в Росвигові, на окраїні м. Мукачево відбувся збройний прикордонний інцидент між угорськими і чехословацькими військами («битва на Водохреща»), який отримав значний відгомін в європейській пресі.

12 січня 1939 року – Офіційне розпорядження Августина Волошина про проведення 12 лютого виборів до Сойму Карпатської України.

13–14 січня 1939 року – Створення провладної політичної партії Українське Національне Об'єднання.

24 січня 1939 року – Сформовано центральний провід партії Українське Національне Об'єднання на чолі з Федором Реваєм.

12 лютого 1939 року – Відбулися вибори до Сойму Карпатської України. Депутати Сойму Карпатської України (усі обрані за виборчим списком партії УНО): Августин Волошин, Юліан Ревай, Юлій Брацайко, Михайло Брацайко, Іван Грига, Адальберт Довбак, Микола Долинай, Мілош Дрбах, Августин Дутка, Іван Ігнатко, Володимир Комаринський, Іван Качала, Василь Климпуш, Степан Клочурак, Василь Лацанич, Микола Мандзюк, Михайло Марущак, Леонід Романюк, Григорій Мойш, Дмитро Німчук, Антон-Ернест Ольдофреді, Юрій Пазуханич, Іван Перевузнник, Петро Попович, Федір Ревай, Микола Різдорфер, Степан Росоха, Юрій Станинець, Василь Шобей, Августин Стефан, Кирило Феделеш, Михайло Тулик.

19 лютого 1939 року – Другий з'їзд Карпатської Січі в Хусті.

24 лютого 1939 року – Угорщина приєдналася до антикомінтернівського пакту. У відповідь на це Радянський Союз заявив, що підтримуватиме зв'язок з Угорщиною тільки опосередковано, через треті країни.

2 березня 1939 року – Випущено поштову марку «Карпатська Україна».

10 березня 1939 року – В Будапешті, на засіданні ради міністрів прийняли рішення про те, що у разі проголошення незалежності Словаччини та вторгнення

- німецьких військ на територію Чехословаччини, угорська армія окупує Карпатську Україну навіть у тому разі, якщо німці на це не дадуть згоду.
- 12 березня 1939 року* – Канцлер Адольф Гітлер через посла Угорщини в Берліні повідомив угорський уряд, що незалежність Словаччини він визнає, але Карпатсько-Українському урядові таке визнання не надаватиме до 24-ої години. За цей час Угорщина може розв'язати русинське питання.
- 13 березня 1939 року* – Міністр закордонних справ Й. Бек у Варшавському сенаті заявив, що Польща підтримує територіальні претензії Угорщини до Карпатської України.
- 13–14 березня 1939 року* – Збройне протистояння карпатських січовиків чехословацьким військам у Хусті.
- 14 березня 1939 року* – Угорські війська під командуванням Алайоша Белді в ранкові години перейшли демаркаційну лінію. А празький уряд прийняв ультиматум угорського уряду, який містив вимогу про виведення чеських військ із Карпатської України. Августин Волошин проголосив по радіо незалежність Карпатської України.
- 15 березня 1939 року* – У Хусті розпочав свою роботу перший і останній Сойм Карпатської України. Проведено шість засідань Сойму. Прийняття законів про незалежність Карпатської України, її символіку. Обрання Августина Волошина Президентом Карпатської України.
- 16 березня 1939 року* – Оголошено загальну мобілізацію в Карпатській Україні.
- 18 березня 1939 року* – В Будапешті під головуванням Прем'єр-міністра Пала Телекі розпочинається нарада по підготовці Підкарпатського самоврядування.
- 20 березня 1939 року* – Угорський уряд призначив греко-католицького каноніка Юлія Марину «урядовим комісаром щойно звільнених територій Підкарпаття з переважним проживанням русинського населення». Керівник військової адміністрації – Бейла Новакович. Згідно з доповіддю гонведського генерального штабу на 18-ту годину: «Сьогодні наші армійські корпуси просування завершили. Відбувається планомірна зачистка захоплених руських територій».

ЛІТЕРАТУРА

- Баглай Й. Роль театрального мистецтва у піднесенні національної свідомості українців Закарпаття в 20–30-х роках // *Українські Карпати: Матеріали міжнародної конференції*. – Ужгород, 1993. – С. 13–17.
- Басараб В. – Вегеш М. – Сергійчук В. Августин Волошин: нові документи і матеріали про життя і смерть президента Карпатської України. – Ужгород, 2006. – 152 с.
- Бауэр О. Австрийская революция 1918 года. – М. – Ленинград, 1925.
- Белень М. Карпатська Україна у портретах. – Ужгород, 1998. – 196 с.
- Бибо И. Нищета духа малых восточноевропейских государств // *Венгерский меридиан (Будапешт)*. – 1991. – № 2. – С. 52–53.
- Болдижар М. Входження Закарпаття до складу Чехословаччини та його державно-правовий статус // *Державно-правовий статус Закарпаття у складі Чехословаччини у 1919–1945 роках. Матеріали наукової конференції*. – Ужгород, 1997. – С. 7–10.
- Болдижар М. Державність на Закарпатті: правда історії та вигадки фальсифікаторів. Перші кроки. – Ужгород, 2004. – 180 с.
- Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами: Матеріали до історії суспільно-політичних відносин. – Ужгород, 1993. – 160 с.
- Болдижар М., Мосні П. Державно-правовий статус Закарпаття (Підкарпатської Русі) в складі Чехословаччини. – Ужгород, 2002. – 240 с.
- Болдижар М., Панов А. Державність Закарпаття в політико-правовій діяльності Т. Масарика. – Ужгород, 2005. – 104 с.
- Болдижар М. М., Лемак В. В. Проголошення автономії. Формування і діяльність уряду А. Бродія // *Нариси історії Закарпаття*. – Т. 2 (1918–1945). – Ужгород, 1995. – С. 274–283.
- Болдижар М. М., Лемак В. В. Уряд А. Волошина і його державно-правова діяльність // *Нариси історії Закарпаття*. – Т. 2 (1918–1945). – Ужгород, 1995. – С. 283–294.
- Болдижар М. М., Лемак В. В. Політичні партії та об'єднання Підкарпатської Русі // *Нариси історії Закарпаття*. – Т. 2 (1918–1945). – Ужгород, 1995. – С. 302–309.
- Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. Т. I. (1918–1938). – Пряшів, 1979. – 360 с.
- Вегеш М. М. Громадсько-політичні взаємовідносини Східної Галичини і Закарпаття в 1918–1919 роках. (Матеріали до спецкурсу для студентів історичного факультету). – Ужгород, 1996. – 62 с.
- Вегеш М. Карпатська Україна (1938–1939): (Соціально-економічний розвиток). – Ужгород, 1993. – 136 с.
- Вегеш М. Карпатська Січ: сторінки історії (1938–1939 рр.). – Ужгород, 1996. – 23 с.
- Вегеш М. Про альтернативу включення Закарпаття до складу Чехословаччини // *Українські Карпати: Матеріали міжн. наук. конф. «Українські Карпати: етнос, історія, культура»*. – Ужгород, 1993. – С. 113–121.
- Вегеш М. Карпатська Україна у загальноєвропейському історичному контексті: У 2-х т. – Ужгород, 1997. – Т. I. – 236 с.

- Вегеш М., Задорожний В. Велич і трагедія Карпатської України: історико-популярний нарис. – Ужгород, 1993. – 82 с.
- Вегеш М. Історичні дослідження: Історія Карпатської України. – Ужгород, 2000. – Т. I. – 311 с.
- Вегеш М. Історичні дослідження: Історія Карпатської України. – Ужгород, 2000. – Т. II. – 282 с.
- Вегеш М. Історичні дослідження: Августин Волошин: педагог, політик, людина. – Ужгород, 2000. – Т. III. – 357 с.
- Вегеш М. Історичні дослідження: Закарпаття між двома світовими війнами. – Ужгород, 2000. – Т. IV. – 339 с.
- Вегеш М. М., Гирия В. І., Король І. Ф. Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами (1918–1939). – Ужгород, 1998. – 130 с.
- Вегеш М., Токар М. Карпатська Україна на шляху державотворення. – Ужгород, 2009. – 448 с.
- Вегеш М., Токар М., Басараб М. Карпатська Україна в контексті українського державотворення: навчальний посібник. – Ужгород: Карпати, 2008. – 256 с.
- Вегеш М., Кляп М., Тарасюк В., Токар М. Августин Волошин: Життя і помисли президента Карпатської України. – Ужгород: Карпати, 2009. – 480 с.
- Віднянський С. Перша світова війна як найбільша криза європейської цивілізації (до 90-річчя початку Великої війни) // Історичний журнал (Київ). – 2004. – № 9. – С. 7–15.
- Віднянський С., Петрище П. Політична діяльність закарпатської еміграції в США наприкінці 19-го – на початку 20-го ст. та її вплив на долю рідного краю // Українська діаспора. – Ч. 4. – Київ – Чикаго, 1993. – С. 11–12.
- Віднянський С. Закарпаття у складі Чехо-Словацької республіки: переломний етап у національно-культурному й етнополітичному розвитку русинів-українців // Культура українських Карпат: традиції і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Ужгород, 1994. – С. 130–140.
- Волошин А. Спомины. – Ужгород, 1923. – 96 с.
- Волошин А. Твори. – Ужгород: Гражда, 1995. – 452 с.
- Волошин А. Вибрані твори. – Ужгород: Закарпаття, 2002. – 528 с.
- Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / Під ред. М. М. Вегеша. – Ужгород, 2002. – 709 с.
- Гомоннай В., Росул В., М. Талапканич. Школа та освіта Закарпаття. – Ужгород, 1997. – 248 с.
- Гранчак І. М. Хустський форум і його рішення // Нариси історії Закарпаття. – Т. 2 (1918–1945). – Ужгород, 1995. – С. 65–68.
- Гранчак І. М. Гуцульська республіка 1919 року // Нариси історії Закарпаття. – Т. 2 (1918–1945). – Ужгород, 1995. – С. 68–74.
- Гранчак І. М. Уроки існування Карпатської України // Нариси історії Закарпаття. – Т. 2 (1918–1945). – Ужгород, 1995. – С. 337–348.
- Гренвилл Дж. История XX века. Люди. События. Факты / Пер. с англ. О. Суворов. – М., 1999. – С. 134.

- Гренджа-Донський В. Твори. – Т. VIII: Щастя і горе Карпатської України / Щоденник. – Вашингтон, 1989. – 488 с.
- Гренджа-Донський В. Українська культура на Закарпатті початку нового століття і за першої Чехословаччини // Гренджа-Донський В. Твори. – Т. X. Публіцистика. – Вашингтон, 1989. – 518 с.
- Данилюк Д. Історична наука на Закарпатті. – Ужгород, 1999. – 346 с.
- Добош І. Історія української журналістики Закарпаття 20–30-х років XX ст. – Івано-Франківськ, 1995. – 128 с.
- Задорожний В., Кундрат Ю. Курс історії української культури (IX – початок XXI ст.): навчальний посібник для студентів українців. – Ужгород: Гражда, 2009. – С. 323–356.
- Енциклопедія Українознавства. – Т. 2. – Львів, 1993. – С. 762.
- Закарпаття в етнополітичному вимірі (авт. кол.). – Київ, 2008. – 520 с.
- Заставний Ф. Д. Українська діаспора (розселення українців у зарубіжних країнах). – Львів, 1991. – С. 13–17.
- Історія Центрально-Східної Європи: Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університету / За ред. Леоніда Зашкільняка. – Львів, 2001. – С. 388–390.
- Каминський Й. Т. Г. Масарикъ и Подкарпатская Русь // Карпатскій свѣтъ. – Ужгород. – 1930. – Ч. 1–2. – С. 780.
- Ключурак С. До волі. Спомини. – Нью-Йорк, 1978. – 190 с.
- Кондратович И. История Подкарпатскоѣ Руси для народа. – Ужгород, 1924. – 116 с.
- Контлер Л. История Венгрии. Тысячелетие в центре Европы / Пер. с англ. – М., 2002.
- Король І. Ф., Делеган В. В., Хланта О. В. Політичні партії і політична боротьба в 1921–1929 рр. // Нариси історії Закарпаття. – Ужгород: Вид-во «Закарпаття», 1995. – Т. II. (1918–1945). – С. 180–194.
- Лемак В. В. Сойм Карпатської України. Події березня 1939 р. // Нариси історії Закарпаття. – Т. 2 (1918–1945). – Ужгород, 1995. – С. 310–318.
- Ліхтей І. М. Виникнення політичних партій. Головні напрями їх діяльності // Нариси історії Закарпаття. – Ужгород: Вид-во «Закарпаття», 1995. – Т. II. (1918–1945). – С. 127–136.
- Ліхтей І. Демократичні перетворення в політичній і соціальній сферах на Закарпатті в 1920 році // Нариси історії Закарпаття. – Ужгород: Закарпаття, 1995. – Т. II. (1918–1945). – С. 124–127.
- Ліхтей І. Періодична преса Закарпаття 20–30-х рр. // Нариси історії Закарпаття. – Ужгород: Вид-во «Закарпаття», 1995. – Т. II. (1918–1945). – С. 402–413.
- Ліхтей І. Українське питання в діяльності політичних партій Підкарпатської Русі (1919–1939) // Закарпатська Україна у складі Чехословаччини (1919–1939): 36. матеріалів 6-ої наукової карпатознавчої конференції. – Пряшів, 2000. – С. 81–90.
- Магочі П. Р. Формування Національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). – Ужгород, 1994. – 296 с.
- Макара М., Офіцинський Р. Німці на Закарпатті (X–XX ст.) Carpatica – Карпатика: Німці на Закарпатті (X–XX ст.). – Ужгород: Патент, 1995. – Вип. 4. – С. 5–21.

- Мишанич О. Література Закарпаття: стан і проблеми наукового дослідження // Карпати нас не розлучать: Літературно-критичні статті і дослідження. – Ужгород, 1993. – С. 19–51.
- Мушинка М. Лицар волі: Життя і політично-громадська діяльність Степана Ключурака. – Ужгород, 1995. – 284 с.
- Остапець Ю., Токар М. Закарпаття через призму політичних виборів. – Ужгород: Карпати, 2009. – 408 с.
- Палінчак М. Державно-церковні відносини на Закарпатті та в Східній Словаччині в 20–середині 30-х років XX століття. – Ужгород, 1996. – 93 с.
- Поп Д. Історія Підкарпатської Руси. – Ужгород, 2005.
- Поп І., Галас В., Керецман Н., Палінчак М. «Політичні діти» // Карпатський край. – 1994. – № 7–12. – С. 37–42.
- Поп И. И. Чехословацко-венгерские отношения. (1935–1939). – М.: Наука, 1972. – 247 с.
- Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси. – Ужгород: Издательство В. Падяка, 2001. – 431 с.
- Пушкаш А. Цивилизация или варварство: Закарпатье 1918–1945. – Москва, 2006. – 560 с.
- Росоха С. Сойм Карпатської України. – Вінніпег, 1949. – 98 с.
- Росул Т. Музичне життя Закарпаття 20–30-х років XX ст. – Ужгород, 2002. – С. 139–144.
- Сміян П. К. Жовтнева революція і Закарпаття (1917–1919 рр.). – Львів, 1972.
- Співак Б., Троян М. 40 незабутніх днів. – Ужгород, 1987.
- Стерчо П. Карпато-Українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Репринтне видання. – Львів, 1994. – 288 с.
- Субтельний О. Україна: історія. – Київ, 1991. – 512 с. (Subtelny Orest. Ukraine: a History. – University of Toronto Press, 1989. – 678 p.)
- Тейлор А. Дж. П. Габсбурзька монархія 1809–1918. Історія австрійської імперії та Австро-Угорщини. – Львів, 2002. – С. 256–259.
- Тиводар М. Початки становлення української національної свідомості на Закарпатті // Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні: Матеріали науково-практичної конференції. – Ужгород, 1993. – С. 288–303.
- Токар М. Проукраїнські політичні партії Закарпаття в 1919–1939 роках. – Ужгород, 2001. – 176 с.
- Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919–1939). – Ужгород, 2006. – 380 с.
- Токар М. Партії національних меншин Закарпаття (20–30-і роки XX ст.). – Ужгород, 2002. – 56 с.
- Токар М., Басараб В. Роль «Просвіти» у процесі становлення та розвитку політичних партій Закарпаття в 1920–1939 роках // Carpatica – Карпатика: Політологічні студії: історія, теорія, практика. – Ужгород, 2003. – Вип. 21. – С. 260–269.
- Українська еміграція. – Історія і сучасність. – Львів, 1992.
- Український вибір: політичні системи XX століття і пошук власної моделі суспільного розвитку. – Київ, 2007. – С. 331.
- Федак В. Закарпаття у спортивному вимірі. – Ужгород: Карпати, 1994. – 150 с.

- Федака П. Нарис історії товариства «Просвіта» Карпатської Русі – України (1920–1939). – Ужгород, 1991. – 52 с.
- Федака С. Августин Волошин: Коротка біографія. – Ужгород, 2005. – 84 с.
- Федака С. Хроніка Карпатської України. – Ужгород: Гражда, 2004. – 65 с.
- Фединець Ч. Перехід м. Ужгород під владу Чехословаччини (за матеріалами місцевої угорськомовної преси 1918–1920). // Науковий Вісник Чернівецького університету. Випуск 378–379. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. Збірник наукових праць. – Чернівці: Рута, 2008. – С. 114–119.
- Ференц П. Вплив геополітичних факторів на включення Закарпаття до складу Чехословаччини // *Carpatica – Карпатика*. – Вип. 6. – Ужгород, 1999. – С. 86–87.
- Ференц П. Етнонаціональна орієнтація українців Закарпаття в 20–30-ті роки ХХ століття. – 216 с.
- Химинець Ю. Закарпаття – земля Української держави: Нотатки з історії Закарпаття. – Ужгород, 1991. – 144 с.
- Химинець Ю. Мої спостереження із Закарпаття. – Нью-Йорк, 1984. – 188 с.
- Химинець Ю. Тернистий шлях до України. – Ужгород, 1996. – 396 с.
- Худанич В. Міжвоєнний період в історії Закарпаття // Українські Карпати: Матеріали міжн. наук. конф. «Українські Карпати: етнос, історія, культура». – Ужгород, 1993. – С. 538–545.
- Худанич В., Боднар В. Руська Країна в 1918–1919 роках // *Культура українських Карпат: традиції і сучасність*. – С. 272–280.
- Цюльнер Е. Історія Австрії / Пер. з нім. – Львів, 2001. – 487 с.
- Чехия и Словакия в XX веке: очерки истории. – М., 2005. – Кн. 1. – С. 105.
- Шандор В. Спомини. – Т. 1. : Карпатська Україна. 1938–1939. – Ужгород, 1996. – 390 с.; Т. 2. : Карпатська Україна. 1939–1945 – Ужгород, 2000. – 246 с.
- Шерегії Ю. Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року. – Пряшів, 1993. – 414 с.
- Штефан А. За правду і волю: Спомини і децю з історії Карпатської України. – Торонто, 1973. – Книга перша. – 352 с.
- Штефан А. За правду і волю: Спомини і децю з історії Карпатської України. – Торонто, 1981. – Книга друга. – 384 с.
- A beregszászi magyar gimnázium története. 1864–1989. Felelős szerkesztő: Juhász Gyula. – Budapest: Magyarországtudató Intézet, 1990. – 300 p.
- Ádám Magda – Cholnoky Győző (szerk.) Pomogáts Béla (bev., vál.) Trianon. A magyar békeküldöttség tevékenysége 1920-ban. – Budapest, 2000. – 543 p.
- Angyal Béla. A csehszlovákiai magyarság anyaországi támogatása a két világháború között. // *Regio*, 2000. 3. szám. – 133–178.
- Angyal Béla. Érdekvédelem és önszerveződés. Fejezetek a csehszlovákiai magyar pártpolitika történetéből 1918–1938. – Galánta – Dunaszerdahely: Fórum Intézet – Lilium Aurum, 2002. – 347 p.
- Balla László. Erdélyi Béla és kortársai. – Ungvár – Budapest: Galéria, 1994. – 112 p.
- Barát Mihály. Válogatott találkozások. Életpálya- és portrévázlatok, 1970–1996. – Ungvár – Budapest: Intermix, 1998. – 107 p.
- Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.) Kisebbségi magyar közösségek a 20. században. – Budapest: Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2008. – 508 p.

- Bárdi Nándor – Simon Attila (szerk.) Integrációs stratégiák a magyar kisebbség történetében. – Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2006. – 439 p.
- Barnovsky M. Politicke strany na Podkarpatske Rusi v rokoch 1918–1938 // Slovensko v politickom systéme Československa (Materiali z vedeckeho sympozia). – Bratislava, 1992. – Časť 11–13 novembra 1991. – S. 193–203.
- Bibó István: A kelet-európai kis államok nyomorúsága. // Válogatott tanulmányok. II. kötet. 1945–1948. – Budapest: Magvető, 1986.
- Boniszlavszky Tibor. (Magyar) zenei élet Kárpátalján. – Ungvár – Budapest: Intermix, 1992. – 87 p.
- Boniszlavszky Tibor. Kárpátaljai kantáta. Zádor Dezső élete és munkássága. – Ungvár – Budapest: Intermix, 1998. – 69 p.
- Boniszlavszky Tibor. ... és a hegyek is hallották: Márton István. – Ungvár – Budapest: Intermix, 2000. – 96 p.
- Borsody István (szerk.) Magyarok Csehszlovákiában. – Somorja: Mery-Ratio, 2002. – 204 p.
- Bölöny József. Magyarország kormányai 1848–1992. (4., bőv. és jav. kiad.) – Budapest: Akadémiai, 1992. – 486 p.
- Brandejs J. Vývoj politických poměrů na Podkarpatské Rusi v období 1918–1935 // Podkarpatská Rus. Sborník hospodářského, kulturního a politického poznání Podkarpatské Rusi. – Bratislava, 1936. – S. 72–88.
- Csanádi György. Régi beregszásziak. – Beregszász: Bereginfo, 2001. <http://mek.oszk.hu/02100/02131/>
- Chmelař J. Politické poměry v Podkarpatské Rusi // Podkarpatská Rus. Obraz poměrů přírodních, hospodářských, církevních, jazykových a osvětových. – Praha, 1923. – S. 184–192.
- Daniľák M. Podkarpatská Rus v politike susedných štátov (1918–1939) // Veľká politika a malé regióny (1918–1939). Ed. Peter Švorc. – Michal Daniľák – Harald Hepner. – Prešov – Graz, Universum 2002. – S. 59–82.
- Daniľák M. Podkarpatská Rus v polsko-maďarských vzťahoch (1918–1938) // Małe regiony w wielkiej polityce Polski, Słowacji i Ukrainy / pod redakcją Mariana Stolarczyka, Andrzeja Bonusiaka, Jerzego Kuzickiego. – Rzeszów: Wydawn. Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2003. – S. 34–44.
- Eiler Ferenc. A két világháború közti nemzetközi kisebbségvédelem rendszere. // Pro Minoritate 1997. 3–4. szám. – 64–91.
- Erdélyi Erzsébet – Nobel Iván. A határon túli magyar irodalom kislexikona 1920-tól napjainkig. – Budapest: Fiesta, 2000. – 208 p.
- Fedinec Csilla. Magyar pártok Kárpátalján a két világháború között. // Fórum Társadalomtudományi Szemle 2007. 1. szám. – 83–110.
- Fedinec Csilla. Magyar könyvkiadás és képzőművészet kapcsolata Kárpátalján (1918-tól napjainkig). // „Az elsüllyed jelek” I. A 20. századi magyar könyvillusztráció Magyarország határain kívül 1918-tól napjainkig. – Budapest: Magyar Képzőművészek és Iparművészek Társasága, 2003. – 138–171.
- Fedinec Csilla. Iratok a kárpátaljai magyarság történetéhez 1918–1944. Törvények, rendeletek, kisebbségi programok, nyilatkozatok. – Somorja – Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó, 2004. – 663 p.

- Fedinec Csilla. A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944. – *Nostra Tempora* 7. Galánta – Dunaszerdahely: Fórum Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó, 2002. – 533 o.
- Fedinec Csilla. Kárpátaljai autonómia, határváltozások 1918–1944. // Pásztor Cecília (szerk.) „... ahol a határ elválaszt” Trianon és következményei a Kárpát-medencében. – Kárpátia Könyvek. Nagy I. Történeti Kör: Nógrád M. Lvt. : Szindbád, Salgótarján, 2002. – 415–436.
- Fedinec Csilla. Ungvár és vonzáskörzete betagozódása a csehszlovák államba (1918–1928). // *Limes*, 2004. 3. szám. – 101–112.
- Ferkó O. – Tokár M. A magyar, zsidó és német nemzeti kisebbség szervezetei Kárpátalján 1919–1939 között. – Ungvár, 2008. – 100 p.
- Fidler J. Francouzští generálové na Slovensku a Podkarpatské Rusi (1919–1925). // *Vojenská história*, 4, 3–4, 2000. – 79–86.
- Fogarassy László. Magyar cserkészmozgalom Csehszlovákiában 1919–1939. – Dunaszerdahely: Lilium Aurum, 1992. – 160 p.
- Görömbei András. Irodalom és nemzeti önismeret. – Budapest: Nap Kiadó, 2003. – 404 p.
- Grenville J. A. S. A history of the world in the twentieth century. – Harvard University Press, 1994. – 973 p.
- Gyáni Gábor – Kövér György. Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. – Budapest: Osiris, 1998. – 395 p.
- Kepecs József (szerk.) Cibulka Zoltán (összeáll.) Kárpátalja településeinek vallási adatai, 1880–1941. – Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 2000. – 571 p.
- Keresztyén Balázs. Kárpátaljai művelődéstörténeti kislexikon. – Budapest – Beregszász: Új Mandátum – Hatodik Síp Alapítvány, 2001. – 290 p.
- Kisebbségi ének a beregi rónán. Kárpátaljai írók antológiája (1919–1944). Összeáll.: Váradi-Sternberg János, Dupka György. – Ungvár – Budapest: Intermix, 1992. – 253 p.
- Kontler Laszlo. Millennium in Central Europe. A History of Hungary. – Budapest: Atlantisz, 1999. – 537 p.
- Kováts Miklós. Magyar színjátszás és drámairodalom Csehszlovákiában 1918–1938. – Bratislava: Madách, 1974. – 225 p.
- Magocsi, Paul R. – Pop, Ivan: Encyclopedia of Rusyn History and Culture. – University of Toronto, 2002. – 520 p.
- Magocsi, Paul R. Historical Atlas of Central Europe / History of East Central Europe, vol. 1. – University of Washington Press, 2002. – 288 p.
- Magocsi, Paul R. The Shaping of a National Identity: Subcarpathian Rus', 1848–1948. – Harvard University Press, 1978. – 640 p.
- Ormos Mária. Padovától Trianonig 1918–1920. – Budapest: Kossuth, 1983. – 451 p.
- Peyer-Müller, Fritz. A Kárpátaljai Református Egyház története a két világháború között – kitekintéssel a jelenre. – Budapest: Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya, 1994. – 467 p.
- Pomogáts Béla. Magyar irodalom kisebbségben (Erdély és Felvidék magyar irodalma). // Kisebbségkutatás, 2005. 1. szám. – 57–64.
- Popély Gyula. Erős várunk az iskola. – Pozsony: Madách-Posonium, 2005. – 371 p.

- Popély Gyula. Magyar népiskolai oktatás Csehszlovákiában (1918–1938). // *Magyarságkutatás*. 1990–1991. A Magyarságkutató Intézet Évkönyve. Főszerk. : Juhász Gyula. – Budapest, 1991. – 41–54.
- Popovics Béla. Munkács kultúrtörténete a korabeli sajtó tükrében. – Munkács: Kárpátaljai Magyar Cserkészszövetség, 2005. – 357 p.
- Romsics Ignác. Helyünk és sorsunk a Duna-medencében. – Budapest: Osiris, 2005. – 378 p.
- Romsics Ignác: A trianoni békeszerződés. – Budapest: Osiris, 2007. – 207 p.
- Romsics Ignác (főszerk.) Magyarok kisebbségben és szóróványban. A Magyar Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának válogatott iratai, 1919–1944. – Budapest: TLA, 1995. – 732 p.
- Romsics Ignác – Bertényi Iván ifj. (szerk.) Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953. Tanulmányok. – Budapest: Osiris, 1998. – 240 p.
- Rónai András: Térképezett történelem. – Budapest: Magvető, 1989. – 349 p.
- Rotman Miklós. Fáklyavivők. A Munkás Újság rövid története. – Ungvár: Kárpáti Kiadó, 1972.
- Rotschild, Joseph: East Central Europe between Two World Wars (= A History of EastCentral Europe IX.) (4. kiadás) – Seattle-London, 1983. – 438 p.
- Rothschild, Joseph: Csehszlovákia története a két világháború között. – JATE, Szeged, 1995. – 87 p.
- Sáfáry László: Nyugat-európai ízlésáramlatok a felvidéki magyar költészetben (1920–1938). Közreadja: Turczel Lajos. // *Regio – Kisebbségtudományi Szemle*, 1. évf. 4. szám. (1990. december). – 121–144.
- Simon Attila. Telepesek és telepés falvak Dél-Szlovákiában a két világháború között. – *Nostra Tempora* 15. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2008. – 286 p.
- Sipos Péter – Fülöp Mihály: Magyarország külpolitikája a XX. században. – Budapest: Aula, 1998. – 494 p.
- Stemler Gyula – Tombor László (szerk.) Tisztelt Ház! A magyar országgyűlések története 1848–1998. – Budapest: Puskás Tivadar Távközlési Technikum, 1998. – 216 p.
- Szarka László. Autonómiaelképzelések a kisebbségi magyar pártok két világháború közti politikájában. // Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. – Budapest: 1956-os Intézet – Osiris, 1995. – 250–254.
- Szarka László: Duna-táji dilemmák: nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában. – Budapest: Ister, 1998. – 377 p.
- Švorc P. Zaklita Krajina (Podkarpatská Rus 1918–1946). – Prešov, Universum, 1996. – 126 s.
- Švorc P. Krajinská hranica. Medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou (1919–1939). – Presov, Universum, 2003. – 424 s.
- Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna. Dokumenty českého a slovenského parlamentu <http://www.psp.cz/eknih/>
- Taylor A. J. P. The Habsburg Monarchy, 1809–1918: A History of the Austrian Empire and Austria-Hungary. – The University of Chicago Press, 1976. – 280 p.
- Tilkovszky Loránt. Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938–1941). – Budapest: MTA Történettudományi Intézet, 1967. – 349 p.

- Tóth László (szerk.) Filep Tamás Gusztáv (társszerk.) A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998. – Budapest: Ister, 1998–2000. I. k. : 261 p. ; II. k. : 431 p. ; III. k. : 320 p. ; IV. k. : 367 p.
- Turczel Lajos. Magyar sportélet Csehszlovákiában 1918–1938. – Bratislava: Madách, 1992. – 180 p.
- Turczel Lajos. Két kor mezsgyéjén. A magyar irodalom fejlődési feltételei és problémái Csehszlovákiában 1918 és 1938 között. – Pozsony: Madách-Posonium, 2008. – 325 p.
- Vadkerty Katalin. A Csehszlovák Köztársaság gazdaságtörténete (1918–1938). // Fejezetek a csehszlovákiai magyarság történetéből (1918–1992). – Pozsony: Kalligram, 1993. – 175–216.
- Zeidler Miklós. A revíziós gondolat. – Kalligram, 2009. – 390 p.
- Zeidler Miklós (szerk.) Trianon. – Budapest: Osiris, 2003. – 932 p.
- Zöllner Erich. Geschichte Österreichs. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. 7th ed. Vienna: Verlag für Geschichte und Politik, 1984. – 716 p.
- Zseliczky Béla: Kárpátalja a cseh és a szovjet politika érdekerében 1920–1945. – Budapest: Napvilág, 1998. – 159 p.

Розділ II.

**ЗАКАРПАТТЯ У СКЛАДІ УГОРЩИНИ
(1939–1944)**

1. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ПІДКАРПАТТЯ

1.1. Пал Телекі та питання самоврядування Підкарпаття

Тріанонський договір як найбільш несправедливий мирний договір Версальської системи відтіснив на задній план усі зовнішньополітичні устремління Угорщини. У цей контекст потрапило і питання Закарпаття. Для українців обидві сторони Карпат стали своєрідним П'ємонтом: за час більшовицького режиму вони пережили серйозну етнічну чистку, але в той же час проведена в Чехословаччині адміністративна, земельна, шкільна і церковна реформи відкрили простір для української національної ідеї в краї. Були ліквідовані поміщицькі володіння, а замість них навіть у місцях компактного проживання угорців було створено поселення місцевих русинів-українців, словаків.

Чехословацька держава здійснила державні інвестиції в Підкарпатську Русь для того, щоб відсталу провінцію «підтягнути» до рівня інших провінцій країни, чим створила сприятливіші умови, ніж в Галичині та на Буковині. У 30-х роках українські політичні сили укріпились, про що свідчать результати виборів. Реалізацію ідеї П'ємонту підкріпило створення восени 1938 року автономного уряду Карпатської України, однак Угорщина за дієвої допомоги Німеччини відновила тисячолітнє угорсько-руське співжиття.

Зміцнення українського національного руху суперечило чехословацьким державним інтересам. Зростання українського впливу за урядування Августина Волошина посилювало конфлікт між Хустом і Прагою. Радянський Союз засудив розшматування Чехословаччини Німеччиною і Угорщиною, хоча пізніша окупація Західної України Москвою відбувалась так само за німецької згоди, як і вторгнення Угорщини в Карпатську Україну.

Угорщина активно шукала міжнародну підтримку (союзників) для перегляду Тріанонської угоди. Наприкінці 20-х років проти Версальської системи виступила Італія, а з початку 30-х років і Німеччина. Зміна дипломатичних пріоритетів Німеччини стала очевидною в 1933 році, після приходу до влади Адольфа Гітлера. Після укладання в 1935 році радянсько-французького договору та з утворенням у 1936 році Антикомінтернівського пакту Європа і світ загалом почали знову перетворюватись на два протилежні табори. У 1936 році німецькі війська увійшли до Рейнської демілітаризованої зони. Цього ж року А. Гітлер визначився із наступними об'єктами експансії: Австрією та Чехословаччиною.

У планах, пов'язаних із розчленуванням Чехословаччини, А. Гітлер значну роль відводив Угорщині: за розрахунками німецького канцлера ймовірний угорсько-чехословацький збройний конфлікт став би приводом для німецького військового втручання. На переговорах із прем'єр-міністром Угорщини Калманом Дарані 25 листопада 1937 року фюрер повідомив, що визнає законність угорських територіальних претензій до Чехословаччини і пообіцяв у цьому підтримку Німеччини.

У серпні 1938 року А. Гітлер знову запросив угорське урядове керівництво на конфіденційні переговори, на яких тогочасний угорський прем'єр-міністр Бейла Імреді та регент Міклош Горті відхилив ідею відкритого військового втручання. Через відмову Угорщини від участі у військовій акції проти Чехословаччини А. Гітлер замість розчленування останньої для початку повинен був задовольнитися приєднанням до Третього Рейху Судетської області – західної території Чехословаччини, де переважало німецьке населення. Про це йшлося в Мюнхенській угоді від 29 вересня 1938 року. В додатку до неї була сформульована пропозиція про те, щоб угорський та чехословацький уряди дійшли згоди в спірних питаннях щодо угорської національної меншини, зокрема в Закарпатті. На підставі цього 9–13 жовтня 1938 року в м. Комарно було проведено угорсько-чехословацькі переговори.

З огляду на те, що ці переговори розпочались за декілька днів до призначення Андрія Бродія прем'єр-міністром Підкарпатської Русі, особа представника регіону в зазначеному переговорному процесі змінювалась з дня на день (Іван Парканій, Іван Жидовський, Едмунд Бачинський). Угорщина сприймала як партнера власне Словаччину, а з приводу визначення майбутньої долі Підкарпатської Русі угорська сторона вимагала проведення всенародного референдуму. Під час проведення переговорів у Комарно у краї розпочались акції так званої «обідраної гвардії».

Прем'єр-міністр Андрій Бродій також вимагав проведення референдуму, що органічно вписувалося в угорську пропаганду, яка активізувалася після Мюнхенської угоди. Серед інших, утворилося Товариство русинів Угорщини, яке отримало дозвіл на продаж пам'ятної листівки з надписом «Справедливість народу Ракоці», за допомогою чого намагалися зібрати пожертвування. Асоціація об'єднань Верхньої Угорщини 15 листопада 1938 року звернулась у Меморандумі до посольств Франції, Великобританії, Німеччини, Італії, США, Польщі в Будапешті, щоб вони «розпорядилися провести референдум у Словаччині та Підкарпатті». Було залучено і греко-католицьку церкву. Наприклад, токайська греко-католицька парафія в своєму рішенні від 16 жовтня 1938 року «вимагала для рутенських братів» забезпечення права на самовизначення: «Ми переконані в тому, що рутени бажають приєднатися до Угорщини».

Внаслідок безрезультатних переговорів у Комарно, 2 листопада 1938 року Німеччина та Італія прийняли рішення про корекцію державного кордону між Чехословаччиною та Угорщиною з урахуванням етнічного складу населення суміжних територій. Це був перший Віденський арбітраж, за яким до Угорщини перейшла територія в 11.927 квадратних кілометрів із населенням в 1 мільйон 60 тисяч чоловік (із них 1523 квадратні кілометри території та більш ніж 170 тисяч чоловік населення Підкарпатської Русі).

За результатами першого Віденського арбітражу угорська армія 9 листопада ввійшла до Берегова, а 10 листопада – до Мукачева та Ужгорода. Головну площу Ужгорода вже з 10 листопада перейменовували з площі Масарика на Горті. Ужгородська угорськомовна газета «Kárpáti Magyar Hírlap» («Карпатський угорський вісник») повідомляла про те, що не в кожній ужгородській кав'ярні, ресторани бажали обслуговувати угорських солдатів та офіцерів.

У випадку із Закарпаттям Угорщину не задовольнила етнічна ревізія та повернення територій із переважаючим угорським населенням. У той же час було очевидним, що інші території краю вимагати на етнічній підставі нереально. Один із керівників угорської делегації на переговорах у Комарно Пал Телекі (з 16 лютого 1939 року – прем'єр-міністр Угорщини) після листопада 1938 року наступним чином оцінював ситуацію, що склалась: «Великі держави використовуватимуть для подальшої ревізії кордонів на користь Угорщини не історичні аргументи (тисячолітнє русько-угорське співжиття, зволікання чехословацького уряду із наданням автономії, топонім «найвірнішого народу»), а саме «модерні» економічні, політичні та географічні аргументи, які коригують однобічність етнічного планування кордонів».

Угорське телеграфне агентство (Magyar Távirati Iroda, МТІ) в новинах повідомляло про пов'язані з цим вимоги підкарпатських русинів. З листопада на великих зборах «політичних та церковних організацій русинської землі», посилаючись на економічне та історичне сплетіння «північних гірських районів» та «південних долин», вимагалось «надання русинському народу можливості [...] після Віденського арбітражу самому прийняти рішення з приводу власної державної приналежності шляхом плебісциту на підставі принципового права на самовизначення». 11 листопада мукачівський греко-католицький єпископ Олександр Стойка в ході церковної літургії «говорив про необхідність остаточного вирішення русинського питання».

Протягом жовтня ужгородська газета «Карпатський угорський вісник» наголошувала на економічній взаємозалежності: «Територія на півдні Підкарпаття являє собою одне ціле, і його північну частину не можна відокремити від південної вже хоча б тому, що їх об'єднують економічні зв'язки тисячолітнього минулого, братнє співжиття корінних народів». Або ж в іншому місці: «Той, хто з будь-яких причин бажає розчленувати Підкарпаття, той – ворог русинської землі. Підкарпаття є настільки органічно єдиною територією, насамперед економічно, що тільки таким чином може залишатись життєспроможним. Хто бачить минуле краю за іншим підходом, той не знайомий з цією землею». Населення «перебуває у величезній невпевненості, припинився економічний кровообіг, вмер торговий обіг, ніхто не знає, що принесе майбутнє, якими будуть кордони Підкарпаття».

Поряд із відкритою пропагандою угорський та польський уряди намагалися сприяти відновленню спільного кордону також за допомогою акцій озброєних нерегулярних (терористичних) загонів, спрямованих на дестабілізацію ситуації в краї. Голова угорського уряду Бейла Імреді 29 вересня дав принципову згоду на залучення так званої «обідраної гвардії», 2 жовтня «політичне керівництво» акцією поклав на Міклоша Козму, військове ж керівництво належало командуванню Генерального штабу. Акції «обідраної гвардії» уряд офіційно припинив, але прикордонні інциденти тривали і надалі.

Зацікавленість Польщі у відтворенні спільного польсько-угорського кордону була вмотивована побоюванням із приводу існування автономного уряду поблизу власних кордонів, зокрема Галичини, де проживала велика кількість українців. Наприкінці жовтня – в листопаді 1938 року польські нерегулярні групи під керівництвом кадрового офіцера польської армії Фелікса Анкерштейна в рамках операції

«Лом» організовували акції з дестабілізації ситуації в Карпатському регіоні. Необхідне інформаційне забезпечення цих операцій проводилось польським консульством в Ужгороді, зокрема на основі інформацій, наданих Степаном Фенциком та Юлієм Мариною.

10 березня 1939 року уряд Угорщини ухвалив рішення про повернення краю в рамках військової акції, навіть при відсутності на це згоди з боку Німеччини. Схвалення Берліна, однак, нарешті надійшло. Паралельно з окупацією вермахтом Чесько-Моравського краю, проголошенням Словацької Республіки, угорська армія зайняла Карпатську Україну.

З цього часу за територією закріплюється назва Підкарпатська територія або Підкарпаття. Вже 18 березня проїздом через Чоп до Мукачева прибув регент Міклош Горті. Під час перебування в місті він, серед іншого, відвідав шпиталь, у якому лікувались поранені під час березневих подій солдати. Звідси його маршрут проліг на Берегово, Севлюш, Хуст. У цей же день о 17 годині за середньоєвропейським часом у Будапешті розпочалася нарада під головуванням прем'єр-міністра Пала Телекі з питання підготовки самоврядування Підкарпатської території.

Прем'єр-міністр Пал Телекі ще до завершення бойових дій скликав першу нараду з метою обговорення варіантів можливої Підкарпатської руської автономії. Обговорення цього питання тривало з моменту першої наради у канцелярії прем'єр-міністра 18 березня 1939 року аж до 5 серпня 1940 року, коли внесений до парламенту законопроект щодо Підкарпатської Воєводини і її самоврядування Телекі відкликав. Дискусія проходила на двох рівнях: на суспільно-громадському, а також на урядових нарадах.

Під публічною дискусією розуміємо насамперед опубліковані повідомлення та виступи представників угорської та місцевої руської громадськості. У пресі з'являється широке коло публікацій, особливо у 1939 році, які діаметрально протилежні тим, що з'являлись у 20–30-х роках. Одним із ключових питань угорських політичних дискусій цього часу було ставлення до автономії. Угорські політики проголошували братство, автохтонні почуття, підкреслювали солідарність у справі руської національної ідеї та обіцяної русинам-українцям автономії.

Специфічна зворотна протидія цього періоду, цих подій – підходи у вирішенні питання автономії після 1938–1939 років. Відображалася принципова думка про те, що для проживаючого в «злиднях та неосвіченості» народу, який, згідно з радикальними визначеннями, «не слід вважати за інших ніж угорців, що спілкуються русинською мовою та сповідують греко-католицьку релігію», достатньо втілення у життя змісту закону про національні меншини від 1868 року. «Якщо ж ми за будь-яку ціну хочемо бачити автономію», тоді слід звернутись до народного закону № 10 від 1919 року, який передбачав встановлення автономного краю Руська Крайна. Більшість мислила категорією культурної автономії, головне, щоб це не порушувало «органічну єдність угорської корони». Щодо адміністративно-територіального устрою краю, поширеною була думка про збереження традиційного історичного поділу на комітати.

Щодо надання автономії чинився опір і на місцевому рівні. Завідувач відділу Міністерства релігії і народної освіти Калман Коша 16 листопада 1939 року в приватному конфіденційному листі до державного секретаря Тібора Патакі писав:

«Я чомусь вважаю, що наша офіційна національна політика і практика її впровадження не узгоджуються. Влада наша на нижчих щаблях часто вживає такі заходи, які діаметрально протилежні принципам, проklamованим вищестоячими інстанціями. [...] На усіх повернутих територіях країни, в тому числі і на Підкарпатті, саме в національному контексті постійно наштавхуюся на такі труднощі, які і з превеликим бажанням ледь можу і можемо перебороти. Кожен приписує собі право втручатися у ці питання і постійно створюються інтриги усім нашим людям, які уповноважені на вжиття заходів».

На таємній урядовій нараді, скликаній 18 березня 1938 року з метою «підготовки самоврядування Підкарпаття», було визначено, що передусім слід мислити в контексті «культурної автономії», але на основі «територіального принципу». У відповідності з цим передбачалось, що значна роль буде відведена греко-католицькій церкві. Серед місцевих політичних діячів слід сприяти А. Бродію.

Колишній прем'єр-міністр Бейла Імреді згадав про свої переговори з Бродієм у вересні 1938 року, на яких останній «поставив запитання, чи погоджуємось ми у випадку приєднання Підкарпаття надати певну автономію? Тоді я висловився перед ним, що – так, однак тоді ми не деталізували цю справу, а навпаки, намагались не конкретизувати, але я стверджую, що прозвучала однозначна обіцянка, що ми надамо їм автономію. Слід також зауважити, що втілення обіцянки звісно відбулось при припущенні про добровільне приєднання, тобто таке приєднання, на кшталт захоплення, на мою думку, значною мірою змінює ситуацію, по суті морально звільняє нас від раніше наданих обіцянок».

Незадоволений подальшим розвитком подій Бродій вірно представляв інтереси краю і схилився до автономії хорватського типу, що існувала в Угорському королівстві до 1918 року. Він врешті не отримав на місці жодних пропозицій і змушений був задовольнитися депутатством у державних зборах, що, однак, не надавало йому влади та можливості втручання в крайові справи. На зазначеному вище засіданні Жігмонд Перені, якого згодом було призначено першим регентським комісаром Підкарпатської території, заявив: «Правда, що ми обіцяли їм автономію та готували відповідні проекти, але робили ми це супротив чехів».

25 квітня 1940 року на аналогічному засіданні уряду, де обговорювали черговий план автономії, Пал Телекі зауважив наступне: «Ті вимоги та пропозиції про автономію, з якими руський народ Підкарпаття звертався до Чехословаччини, – між нами, сьогодні ми вже можемо говорити про це, – виникли за нашої допомоги та частково редагувалися тут». Саме тому прем'єр-міністр П. Телекі вважав справою честі надання русинам-українцям, після повернення всього «Підкарпаття» до Угорщини, обіцяної автономії, що забезпечувала б їм територіальну окремішність та мовно-культурну самостійність. Угорський прем'єр вбачав у «русинстві» найбільш прихильну до Угорської держави національну спільноту, а тому допускав місцеві практичні експерименти урядової політики стосовно національних меншин, однак, звісно, в рамках реалізації загальної «Святостефанської державної ідеї».

Втім, в угорській політичній думці залишались сильними протилежні намагання, з якими особисто зіткнувся Пал Телекі. Зокрема, з приводу одного проекту створення автономії власне сам голова уряду зауважив: «Слабка сторона проекту в тому, що дуже проглядається захист від самоврядування».

Зрештою, в липні 1940 року на розгляд парламенту було представлено текст законопроекту, який до цього зазнав вже численних змін, однак незабаром прем'єр-міністр під тиском аргументів військових змушений був відкликати власну законотворючу ініціативу. Таким чином, вирішення питання відклалося на невизначений час. План П. Телекі про «руську воєвєдину» зазнав невдачі.

Адміністративне врядування регіонів, повернутих у результаті першого (1938) та другого (1940) Віденського арбітражу, Угорщина знову інтегрувала до складу комітатів, що існували до 1920 року. Виняток становила територія, повернута в березні 1939 року, де було створено Підкарпатську територію, юридичний статус якої регулювало розпорядження прем'єр-міністра № 6.200 від 1939 р. «Про теперішнє управління суспільною справою на повернутих землях Підкарпатської Русі». Однак не слід вважати це за надання краю статусу автономії. Власне вже в назві декрету вказано, що документ тільки тимчасово регулює статус краю, тобто до надання йому автономії. Фактично, подібне відбулось і за попередній чехословацький період.

Для угорського уряду справа Закарпаття стала складним питанням. Керівник Підкарпатської військової адміністрації Бейла Новакович уже в червні 1939 року попереджав своє керівництво: «Настрої населення, сприятливі з точки зору угорської державної ідеї, починають набувати характеру, що викликає занепокоєння». Депутат державних зборів Степан Фенцик, який до кінця залишався вірним угорському уряду, в серпні 1939 року в таємному листі до прем'єрської канцелярії повідомляв про значне погіршення настроїв населення. Серед причин цього ним вказано, що «дії військових командирів викликали байдужість з боку населення, адже багато чесних угорорусів стали жертвами безпідставних звинувачень та інтриг», у більшості установ вакансії «заповнені службовцями з матірньої країни», сповідання «греко-католицької релігії» зустрічає перешкоди.

Подібним чином відгукувались про ситуацію в краї і численні інші угорські та не угорські громадські діячі. Викликало незадоволення і те, що угорські політики, які в чехословацький період займали провідну роль у громадсько-політичному житті краю, тепер не отримали серйозних адміністративних можливостей впливу на ситуацію на місцях.

Підсумовуючи, слід зауважити, що в період між двома світовими війнами в політиці Угорщини визначальне місце займало питання повернення кордонів до Тріанонського мирного договору. В міжвоєнний час Угорщина постійно підтримувала на Закарпатті місцеві угорські політичні об'єднання, а також ті партії руського спрямування, які надавали перевагу вимогам автономії краю.

За дієвої підтримки Італії та Німеччини на першому Віденському арбітражі населену угорцями прикордонну територіальну смугу Закарпаття було повернуто Угорщині, але вона продовжувала зберігати наміри щодо приєднання всієї території краю, мотивуючи це економічною доцільністю. Наведене збіглося з позицією Польщі, яка також була зацікавлена в тому, щоб край цілковито потрапив під контроль Угорщини.

Вказане відбулося в середині березня 1939 року після отримання негласної згоди Німеччини. Поряд із цим, із середини 1939 року угорський прем'єр-міністр Пал Телекі здійснив рішучу спробу, спрямовану на реалізацію руської автономії,

однак ця його ініціатива не знайшла політичних союзників серед тогочасної правлячої еліти Угорщини.

Після приєднання краю до Угорщини влада перейшла до жорстких форм правління. Але це можна віднести не тільки на рахунок режиму М. Горті. Цьому сприяло й те, що регіон як прикордонна територія вважався пріоритетним із військової точки зору. «Завойовані в двадцятирічній боротьбі» інститути зникли або злились з аналогічними установами в Угорщині. У той же час «підкарпатці» навіть у складі «материнської держави» не бажали відмовлятися від автономних прав, що ніяк не вписувалося в образ інтегрованої Угорщини. 15 березня 1940 року було оголошено про розпуск Угорської об'єднаної партії і злиття її з Угорською партією життя.

1.2. Адміністративне управління і депутатський корпус

У складі Угорщини адміністративне управління Підкарпаття складається специфічно. Повернуту в результаті першого Віденського арбітражу прикордонну смугу, де проживали угорці, включили в структуру історичних жуп. У 1938 році Ужгородський район приєднали до Ужанської жупи з центром у м. Ужгород, а Берегівський, Мукачівський та Тісауйлокський райони – до об'єднаної Березької та Угочанської жуп із центром у м. Берегово.

При формуванні адміністративно-територіального устрою в 1939 році об'єднану Березьку та Угочанську жупи розділили: до Березької жупи з центром у м. Берегово включені Берегівський і Мукачівський райони, до Угочанської жупи з центром у м. Севлюш (Виноградово) – Севлюський (Виноградівський) район, а до Марамороської жупи з центром у Мараморошіґеті – Тячівський район із історичної території Підкарпаття.

Завойовані в березні 1939 року території об'єднував регентський комісаріат Підкарпатської території з центром у м. Ужгород. Відмінною рисою цієї території було те, що не всюди були належним чином оформлені кордони: деякі населені пункти належали одночасно до двох адміністративних одиниць. Так, наприклад, Ужгород був столицею Підкарпатської території, а одночасно – і центром Ужанської адміністративної експозитури, а також адміністративним центром Ужанської жупи; Мукачево було центром Березької адміністративної експозитури, а також частиною Березької жупи з центром у м. Берегово.

Щодо церковного життя, то у жовтні 1939 року за рішенням Синоду реформатської церкви Угорщини Підкарпатський реформатський церковний округ припинив своє існування, а реформатська церква в регіоні за час угорського правління знову увійшла до складу Затисянського церковного округу. У жовтні 1939 року за розпорядженням Папи Римського було ліквідовано Підкарпатську римо-католицьку апостольську адміністрацію, і парафії краю знову об'єдналися із Сатмарською дієцезією.

Щодо Мукачівської греко-католицької єпархії, то влітку 1939 року вона знову була підпорядкована Естергомській митрополії. Витісняється україномовне навчання в гімназіях, велику кількість чиновників сюди направляють із Угорщини.

Щодо управління освітньою справою, то виникали ситуації, коли навіть у спільній будівлі школи установи розділялись залежно від мови навчання і географічного розташування, наприклад, відносились до Кошицького, Сату-Марського або Підкарпатського навчального округу.

В угорського населення тих територій, які за часів чехословацької влади належали до Підкарпатської Русі і входили до складу колишніх жуп, але опинилися поза межами Підкарпатської території, залишився певний підкарпатський синдром. Ужанський наджупан Арпад Шіменфалві у 1939 році висловлювався так: «Як раніше угорці і русини протягом довгих років гноблення спільними зусиллями боролися за права і вважали себе належними один до одного, так і сьогодні не можна зводити китайську стіну між місцем проживання русинів – Підкарпатською адміністративною територією і адміністративним управлінням жуп. Угорців і русинів необхідно зблизити».

З 1927 року Державні Збори (парламент) Угорщини були двопалатними. У палаті депутатів правлячі партії завжди домінували, а 20–30% мандатів належало опозиційним партіям. Під час Другої світової війни правлячою була Угорська партія життя (Magyar Élet Pártja). Стати членом верхньої палати могли особи за правом довічного спадку, за рангом або посадою, обранням або призначенням; переважна більшість членів верхньої палати були крупними та середніми землевласниками, державними вищими посадовцями або релігійними діячами.

На приєднаних територіях вибори в Палату представників не проводились, депутатів туди кооптували: 5 грудня 1938 року до складу угорського парламенту ввійшли депутати Верхньої Угорщини, члени Об'єднаної угорської партії Верхньої Угорщини, яка згодом влилась в Угорську партію життя. З території історичного Закарпаття кооптували наступних депутатів: Ференца Егрі, Кароля Гоккі, Ендре Корлата, Єне Ортутая, Аладара Возарі, Олександра Чугу.

28–29 травня 1939 року в Угорщині проводились чергові вибори депутатів Державних Зборів, але Підкарпаття участі у них не брало. Після прийняття 22 червня 1939 року розпорядження прем'єр-міністра № 6.200, яке встановлювало тимчасовий порядок адміністративного управління Підкарпаттям, та закону № VI від 1939 року «Про з'єднання Підкарпаторуської території з Угорською державою», у нижню палату угорського парламенту були запрошені від Підкарпаття: Юрій Бенце, Іван Бокшай, Андрій Бродій, Михайло Демко, Степан Фенцик, Юлій Фелдешій, Петро Гайович, Володимир Гомічко, Іван Шпак, Едмунд Жегора.

31 грудня 1939 року оприлюднений закон № XVIII від 1939 року «Про вибори депутатів Державних Зборів на возз'єднаних з Святою Угорською Коронаю територіях Верхньої Угорщини та на повернутих до Святої Угорської Корони територіях Підкарпаття», на підставі якого Підкарпаття отримує 11 місць (за числом районів у краї). Однак, незважаючи на це, 19 липня 1940 року прем'єр-міністр Пал Телекі в парламентському виступі розповів про те, що вибори, які повинні були відбутися на Підкарпатті до 30 червня, через воєнні дії переносяться на невизначений термін, а мандати кооптованих депутатів будуть продовжені. Після цього персональний склад підкарпатських депутатів змінювався лише один раз: у лютому 1942 року на три вакантні місця кооптують Бейлу Рішка, Іштвана Будаї та Петера Гапка (Кекеньеші).

Від Підкарпаття регент Міклош Горті 1 липня 1939 року довічними членами верхньої палати призначив греко-католицького прелата Олександра Ільницького, голову Центральної Руської Народної Ради Йосифа Камінського та єпископа Мукачівської греко-католицької єпархії Олександра Стойку, з 1 січня 1943 року із «возз'єднаних Підкарпатських територій» у члени верхньої палати були запрошені Петро Дем'янович, Андрій Крічфалуші-Грабар та Іштван Ганьо.

Для угорського уряду справа управління Підкарпаттям стала проблематичною. Згідно з думкою військового керівництва, «позитивний настрій населення щодо ідеї угорської державності стає неспокійним». Важким тягарем вважались різноманітні контрольні комітети. Однією з найбільших трагедій Підкарпаття була доля євреїв. Частину з них у 1941 році депортували на окуповану німцями глибинну територію України, іншу ж у 1944 році – до Німеччини, на вірну загибель. Етнічна група, значна частина якої вважала себе угорцями, стала жертвою війни.

У період із квітня по жовтень 1944 року Підкарпаття знову стало театром бойових дій.

2. ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ЗМІНИ

2.1. Окупація та анексія Карпатської України

Наприкінці 1930-х років Закарпаття (Підкарпатська Русь, Карпатська Україна) як адміністративно-політична одиниця вступило у фазу кризи. Насамперед відбувся двоетапний перехід від державно-правових засад демократії чехословацького зразка до угорського авторитарного типу політичного режиму (в листопаді 1938 і березні 1939 років), а згодом до класичного тоталітаризму в умовах СРСР (із жовтня 1944 року).

Для позначення трагічного фіналу Карпатської України підходять не всі наявні історико-правові терміни, котрими оперують учені (публіцистів до уваги не беремо) у таких випадках: агресія, анексія, інтервенція, окупація.

Окупацією у військовій справі та в міжнародному праві називають тимчасове зайняття збройними силами держави чужої території. Само по собі це не тягне зміну її юридичного статусу. Якраз термін і походить від латинського слова «occupatio» – захоплення. У першій половині XX століття режим військової окупації регулювався Гаазькою конвенцією 1907 року.

Протягом чотирьох місяців (15 березня – 7 липня 1939 року) Карпатська Україна перебувала в режимі військової окупації Королівством Угорщина. Окупованою територією управляла Військова адміністрація Підкарпаття (Kárpátaljai katonai közigazgatás).

Окупацію відрізняють від анексії (від латинського «adnectere» – приєднувати) – насильного акта приєднання державою чужої території в односторонньому порядку. За міжнародним правом, анексія – один із видів агресії. Найсвіжішим прикладом анексії у всесвітній історії на момент існування Карпатської України стали

події 13 березня 1938 року, коли Німеччина приєднала Австрію, котра доти була незалежною державою. Цей сумнозвісний аншлюс невдовзі увінчали подвійним (німецько-австрійським) плебісцитом 10 квітня 1938 року.

На відміну від тоталітарної Німеччини, авторитарна Угорщина вирішила не ризикувати інструментами народного волевиявлення ні щодо територіального питання, ні щодо парламентських виборів на анексованих територіях. Обмежились вибірковою кооптацією «заслужених синів Вітчизни» закарпатського походження в угорський парламент. Угорщина провела анексію Карпатської України квазілегітимним способом, який потім не визнали країни антигітлерівської коаліції – творці післявоєнної карти світу, вибравши 1937 року за точку нового геополітичного відліку.

Причому Підкарпатська Русь (Карпатська Україна) у складі федеративної Чехословацької Республіки (жовтень 1938 – березень 1939) зіткнулася з двома наявними формами агресії. Спочатку з боку Угорщини і Польщі засилялися озброєні банди і диверсійні групи, котрі чинили терор у прикордонні. Чисельність диверсантів вимірювалася кількома сотнями осіб, а терористичних актів, у тому числі вбивств – десятками. Зрозуміло, йдеться про опосередковану агресію. Далі чехословацька влада представлена урядом Карпатської України опинилася віч-на-віч із масованим вторгненням збройних сил Угорщини (14–15 березня 1939 року). У результаті чого Карпатська Україна була до 18 березня 1939 року повністю окупована угорськими військами, а до 7 липня 1939 року де-юре і де-факто анексована.

Невдовзі, у вересні 1939 року Угорщина ухилилася від акту співучасті в агресії проти союзної Польщі, не надавши свою територію (Підкарпатську) в розпорядження Німеччини. Угорщина і Польща доти успішно реалізували спільний агресивний проект, спрямований проти територіальної цілісності Чехословаччини. Він привів до встановлення угорсько-польського державного кордону, котрий уже на самому порозі Другої світової війни несподівано став угорсько-радянським.

На світанку 15 березня у Берліні президент і міністр закордонних справ Чехословацької Республіки підписали документ про перехід Чехії та Моравії під протекторат Німеччини. О шостій ранку німецькі війська почали їх окупацію. Угорські війська пішли в наступ на Карпатську Україну. О 12.30 Угорщина через міністра закордонних справ Іштвана Чакі відправила у Хуст ультиматум про передачу влади. Хоч відповісти потрібно до 20.00, А. Волошин відповів телеграмою о 16.50. У ній повідомлялося, що уряд незалежної Карпатської України відправив у Будапешт делегацію в складі трьох осіб для переговорів і просив до їх завершення зупинити бойові дії. О 18.05 угорський уряд відповів, що зустрине гостинно делегацію, проте окупацію технічно зупинити неможливо.

Наступ на Карпатську Україну проходив у несприятливих погодних умовах. Справа в тому, що у середу 15 березня 1939 року стояла погана сніжна погода, котра протрималася до суботи 18 березня – останнього дня окупації. Одночасно зі вступом німецьких військ у Прагу, 15 березня 1939 року угорська армія в трьох напрямках перейшла чехословацький кордон і захопила більше ста населених пунктів Карпатської України. Услід за проголошенням незалежності Словаччиною – однієї з автономних земель, такий же акт прийняв повноважний крайовий парламент – Сойм Карпатської України. Іншими словами, незалежна Карпатська Україна виникла на уламках федеративної Чехословаччини як цілком законмірне

намагання захистити національні інтереси в умовах державно-правового вакууму та агресії з боку Угорщини.

Наступного дня, 16 березня, після обіду було зайнято столицю автономного краю, проголошеного незалежною державою, – місто Хуст, а у районі Верецького перевалу угорські війська досягли польського кордону. 17 березня вони ввійшли в Ясіня та взяли під контроль Ужоцький перевал. Завершення окупації Карпатської України припало на 18 березня 1939 року. Про це того ж дня о 23 годині телеграфом повідомили в Будапешт. Підготовкою і ходом військової операції безпосередньо командував начальник Ужгородського гарнізону полковник Олойош Белді під зверхністю командуючого VII угорською армією (м. Кошіце) генерал-лейтенанта Ференца Сомботгелі. Угорський натиск стримували чехословацькі прикордонники і дивізія піхотинців, які діяли згідно евакуаційного плану. Так, з Олойошем Белді контактував полковник Ян Гержман, офіційний представник чехословацького військового з'єднання, котре евакуювалося.

Командир 12-ої чехословацької дивізії армійський генерал Лев Прхала 16 березня отримав наказ покинути Карпатську Україну. Його ж було призначено головою Евакуаційної комісії, на котру лягла відповідальність за евакуацію війська і державних службовців. У Словаччину (через Свалява і Перечин до Стакчина) відступили головні сили під командуванням бригадного генерала Олега Сватека (12 тис. військових) і 8 тис. цивільних утікачів. Решта під командуванням полковника Франтішка Вацлавка відійшли в Румунію, де здали зброю і майно на суму близько 30 млн. тодішніх чехословацьких крон, у тому числі 1 літак, 3 танкетки і 3 броньовики, 12 гармат, 150 кулеметів, 7 тисяч гвинтівок, 1 тисячу пістолетів. Під прикриттям підлеглих полковника Вацлавка емігрував і щойно обраний президент Карпатської України А. Волошин.

Після відходу чехословацької дивізії угорцям дісталися чималі транспортні засоби (8 автомобілів, 130 коней і 3100 велосипедів), важке озброєння (2 танкетки, 62 гармати різного калібру, 38 мінометів, 322 важких і 850 легких кулеметів), інша стрількова зброя (22,5 тисячі гвинтівок і 8,6 тисячі пістолетів).

Про запеклі військові сутички веломовно свідчить, передусім, рапорт командира піхотного батальйону штабс-капітана Богуміра Мартіна, написаний не раніше 19 березня 1939 року в Микулові (Моравія). Його батальйон складався з шести піхотних і однієї кулеметної рот, розташованих у Сваляві, Чинадієві та Неліпині, а також мав свій інтендантський склад. Упродовж декількох днів (14–18 березня) 6 бійців загинуло, а 36 отримали поранення. Втрати, завдані нападникам вимірювалися десятками вбитих. Підлегли Б. Мартіна організовано відійшли через Перечин і Ублю в Словаччину, де здали зброю і відбули у Моравію.

Важливий фрагмент окупаційної епопеї зафіксовано у звіті командира батальйона чехословацьких прикордонників «Ужгород» штабс-капітана Богуміра Мартіна, який був підготовлений наприкінці березня 1939 року. Звіт здатний проілюструвати ситуацію, з якою зіткнулися в Карпатській Україні бійці SOS («*stráž obrany státu*» – «варта захисту держави»), зокрема батальйонів «Ужгород», «Хуст», «Великий Березний», що вступили в бойові сутички з ворогом ще 14 березня.

Наприклад, «Ужгород» (роти «Доманинці», «Ракошино», «Кольчино») нараховував 2 офіцерів поліції, 619 бійців SOS, 60 солдатів гарнізону і мав

на озброєнні 86 кулеметів. Перші дві роти відійшли з основними силами в Словаччину, частина останньої (разом із 533 цивільними втікачами) – у Польщу у районі станції Бескид, окремі взводи – у Румунію через Хуст і Тячів («Залуж», «Шаркадь», «Лалово») та в Словаччину («Підмонастир – Монастир»). Взвод «Макарьово» потрапив у полон. В Угорщині з полоненими поводитися коректно і через два тижні, 30 березня 1939 року, взвод прибув на кінцеву маршруту Мукачево–Ужгород–Будапешт–Відень–Брно.

Разом із чехословацьким військом в еміграцію з Карпатської України відправилося не менше 40 тисяч людей, зокрема чеська та українська інтелігенція та середньошкільна молодь. Справжні, документально засвідчені масштаби поки що залишаються не з'ясованими. Зустрічаються здебільшого уривкові відомості, що фіксуються в окремих документах і спогадах. Так, у Руський Керестур прибуло близько двохсот біженців, які перебували тут більше двох місяців. Уповноважений у справах біженців із Карпатської України в Югославію інженер Леонід Романюк активно співпрацював з югославською владою.

Нез'ясованим досі залишається питання не тільки про прямі демографічні втрати у цілому, а й про людські жертви в Карпатській Україні за 14–20 березня 1939 року. Часто цитуються цифри, наведені в мемуарах ученого і письменника Володимира Бірчака, котрий зафіксував повідомлення угорського радіо про 74 вбитих і 140 поранених гонведів (угорських солдатів), а також висловив орієнтовні оцінки людських втрат (смертей) з українського боку в 3–4 тисячі осіб. В. Бірчак очолював Українську евакуаційну комісію при німецькому консульстві в Хусті. До неї входили радники Володимир Устиянович та Іван Комаринський, нотар Ілько Білик, директор школи Андрій Алиськевич, доктор права Євген Малик. Комісія працювала впродовж шести тижнів – аж до 30 квітня 1939 року.

Співробітники комісії багато зусиль доклали, аби відстояти життя та свободу учасників розбудови Карпатської України. Безпосередньо переговори з начальником військової адміністрації Підкарпаття генералом Б. Новаковичем вів В. Устиянович. Українська сторона наполягала на легальності «Карпатської Січі», заперечуючи кваліфікацію «бандитське формування», що давало підстави для розстрілів січовиків без слідства і суду.

У цьому сенсі варто згадати долю головного команданта «Карпатської Січі» Дмитра Климбуша (1897–1959), котрому судилося народитися та померти в рідному селищі Ясіня на закарпатській Гуцульщині. Він разом із братом Василем, депутатом Сойму Карпатської України, починаючи з 18 березня 1939 року впродовж чотирьох місяців переховувався у рідній місцевості. З ним зв'язався угорський офіцер Новицький, що організував братам поїздку в генштаб у Будапешт, де їм зробили закордонні паспорти для лікування в Словаччині. Після семитижневого відпочинку Дмитро і Василь Климбуші через Будапешт прибули до Ужгорода. На офіційному прийомі регентський комісар Ж. Перені закликав їх займатися підприємництвом (мали свій невеликий лісопереробний завод) і не втручатися в політику. Тут очевидне високе заступництво. 15 березня 1939 року заступник міністра – статс-секретар Ернст Вайцзекер у телеграмі консулу в Хусті Г. Гофману зазначив: «Я залишаю на ваш розсуд, якщо це необхідно, надати охорону деяким особам на Карпатській Україні».

Під час окупації особливою жорстокістю відзначився угорський жандармський загін капітана Мартона Зелді. У Тячеві М. Зелді доповів повноважному представникові угорського уряду Міклошеві Козмі (18 березня 1939 року), що протягом трьох днів його підлеглі стратили 200 осіб. У Хусті окружний військовий начальник полковник Голлоді дав дозвіл на виконання 170 смертних вироків.

У ряді місць, наприклад, 16 березня 1939 року біля села Кам'яниця Ужгородського району, перед камерами телевізійників угорські солдати розстріляли полонених українців – десять членів «Карпатської Січі». Нині це розглядається не тільки через призму нехтування положеннями Гаазької конвенції 1907 року, але як злочини проти людяності, котрим нема терміну давності. Такий же злочин скоєний на Верецькому перевалі, при сприянні польських військових.

У другій половині березня 1939 року угорці депортували в Польщу групу членів «Карпатської Січі» – парамілітарного об'єднання Карпатської України. Вони загинули поблизу кордону без суду. Їх розстрілювали по обидва боки кордону. Безпосереднім винуватцем трагічної долі членів «Карпатської Січі» та розстрілів на Верецькому перевалі був начальник генерального штабу Королівства Угорщини Генрик Верт. Він зайняв непримиренну позицію всупереч наполегливому німецькому проханням та заступництву. 22 березня 1939 року прем'єр Пал Телекі у присутності депутата Андрія Бродія закликав генерала Генриха Верта до виваженості та гуманності. Але і цей спосіб публічного впливу нічого не змінив у настроях начальника генштабу.

Державний секретар Тібор Патакі, котрий опікувався в уряді П. Телекі проблемами національних меншин Угорщини, зразу після завершення військової операції провів ознайомчу поїздку в окуповану Карпатську Україну. Завітав він і на батьківщину – село Нижні Ворота, де народився. Звідти вночі 23 березня 1939 року Т. Патакі зателефонував у канцелярію прем'єра і просив передати П. Телекі, щоб заставити начальника генштабу Генриха Верта нарешті покласти край жорстокості.

«Небезпечних» чи підозрілих українців утримували в концтаборах – у Кривій біля Хуста (упродовж березня–квітня 1939 року близько тисячі осіб) та у Варюлапоші неподалік Ніредьгази (у травні–червні 1939 року близько 1.200 осіб), де вони зазнали тортур. Причому їх арешти проводилися військовими властями не на підставі конкретних звинувачень, а за доносами та особистою помстою.

Великого розмаху набрали чистки «небажаних елементів». Державний секретар у справах національностей Тібор Патакі змушений був приборкувати керівників чисток. Розгорнули роботу «комісії з благонадійності» для державних службовців чехословацького періоду (урядовців, учителів, лікарів, інженерів), які звільнили близько двох тисяч фахівців.

У той же час помпезно провели декілька соціально-гуманітарних акцій, приміром, силами проурядової організації «Magyar a magyarét» («Угорець за угорця»). Під керівництвом дружини регента Міклоша Горті і тодішнього прем'єр-міністра Бейла Імреді по всій країні збиралися гроші та продукти для допомоги бідним на анексованих територіях. Також стараннями організації «Угорець за угорця» спільно з «Державною лігою захисту дітей» 300 малих закарпатців відправили на тритижневий літній відпочинок на озеро Балатон. Організатори акції виділили ще й 15 тисяч пенгів на розвиток домашніх промислів в околицях Рахова. Наступного

після завершення окупації Карпатської України тижня (друга половина березня 1939 року) розподілили 106 тисяч споживчих пакунків вартістю 667 тисяч пенге. Вони готувались у магазинах товариства «Hangua» («Мурашка») в Ужгороді, Мукачеві та Берегові. Їх перев’язали червоно-біло-зеленою стрічкою, що символізувала державний прапор Угорщини. Проведення акції припало саме на великодні свята руського населення, що переживало після зими певне продовольче виснаження. Таким чином було розподілено: (у вагонах) борошна I сорту – 20, II сорту – 7 і IV сорту – 1, кукурудзи – 100; (у мажах) картоплі – 7 325, житнього борошна – 750, квасолі – 10, гороху – 10, сочевиці – 10, солонини – 32; (у бочках) квашеної капусти – 695, олії – 240, оселедців – 300.

Навесні та влітку 1939 року 7,5 тисячі підкарпатських сезонників працювали на сільськогосподарських роботах в Угорщині, де заробили 240 вагонів пшениці. Угорські залізничники за урядовою вказівкою повинні були перевезти її до головних залізничних станцій Підкарпаття безплатно. Крім того, на громадські роботи для бідних видали 222,5 тис. пенге. За ці гроші ремонтували сільські дороги, саджали дерева, очищали зарослі канали, кювети і місця, шкідливі для здоров’я тощо. Так, у квітні 1939 року на будівництві шляхів Липча–Горінчево–Нижнє Селище–Драгово–Угля в Тячівському окрузі задіяли 784 поденщиків і 117 їздових, а в Хустському – відповідно 1.848 і 62. Але життєвий рівень робітників знизився наполовину. У той час дуже різко зросли ціни на продукти харчування.

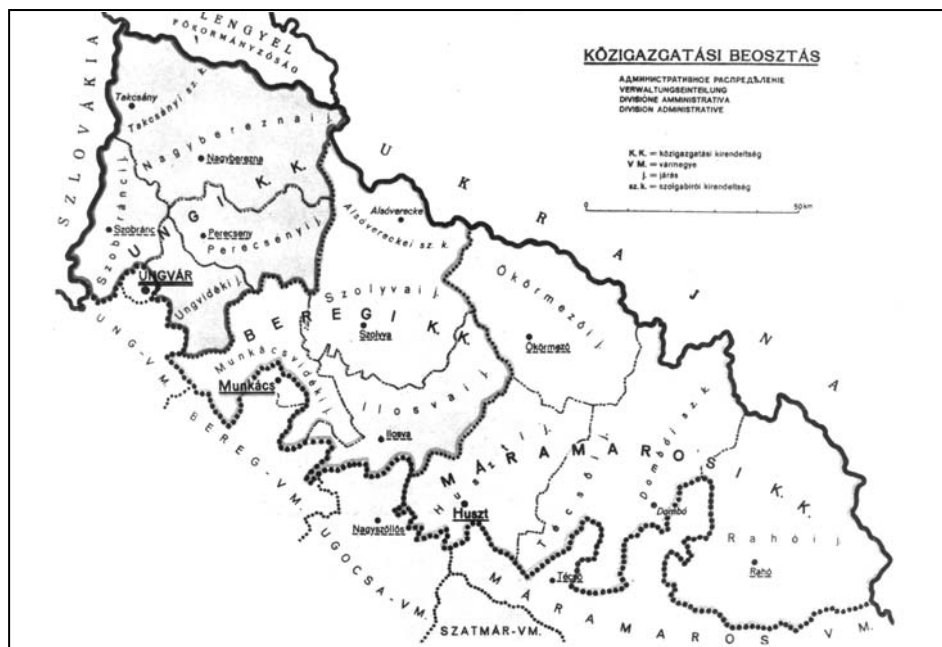
Проте окупацією Карпатської України Угорщина тоді не обмежилася. О шостій годині ранку 23 березня 1939 року угорські війська вторглись у Словаччину і до вечора вийшли на заплановані рубежі у трьох напрямках: Великий Березний–Старина; Малий Березний–Стакчин; Ужгород–Собранці.

25 березня прем’єр-міністр Угорщини Пал Телекі відвідав окуповані землі. Відразу обґрунтували законність проведеної анексії. Мовляв, зайняли стратегічні пункти, котрі мали важливе значення для захисту залізниці в долині річки Уж.

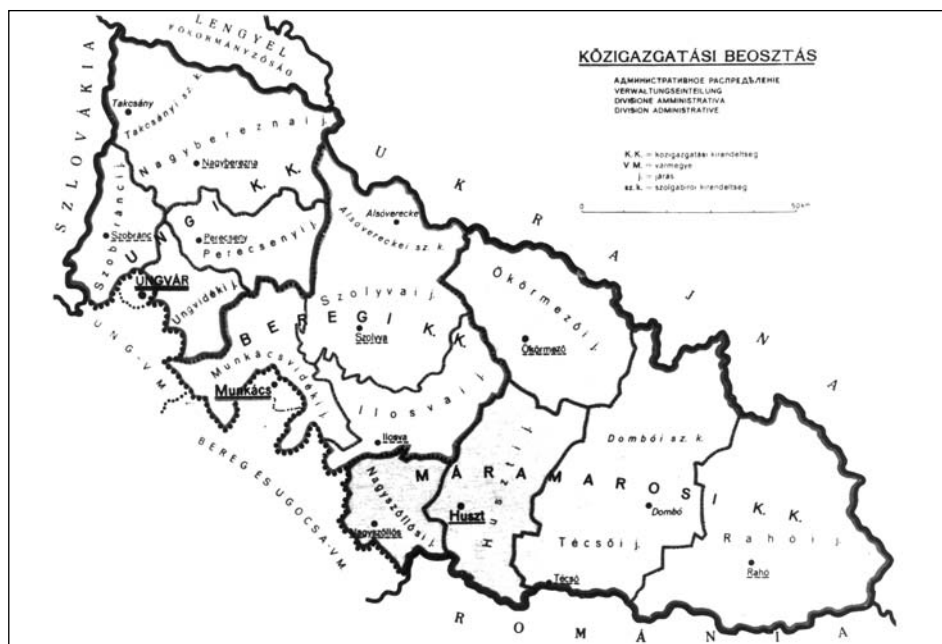
27 березня – 4 квітня 1939 року в Будапешті працювала змішана словацько-угорська комісія, що завершила роботу підписанням протоколу про новий східний кордон між Словаччиною і Угорщиною. Словацька територія звузилася на один округ – Собранці (24 тисячі осіб, 41 село) та частину округу Сніна, де проживало біля 45 тисяч осіб у 74 селах. Ці землі площею 1 065 кв. км включили до Підкарпатської території.

Протягом трьох місяців (22 березня – 7 липня 1939 року) краєм керував начальник військової адміністрації генерал Бейла Новакович. Радником у нього працював Михайло Демко. Цивільним урядовим комісаром був греко-католицький священик Юлій Марина, котрого призначив міністр внутрішніх справ Ференц Керестеш-Фішер 15 березня 1939 року.

У цілому військову адміністрацію Підкарпаття (Kárpátaljai katonai közigazgatás) сформували ще напередодні окупації Карпатської України. Окрім зазначених посадових осіб, вона складалася з тринадцятих полковників і підполковників угорської армії, що мали стати адміністраторами окремих округів.

Адміністративно-територіальний поділ Підкарпатської території після Першого Віденського арбітражу

Адміністративно-територіальний поділ Підкарпатської території після Другого Віденського арбітражу

У третій декаді березня 1939 року міністр внутрішніх справ Угорщини Ференц Керестеш-Фішер на офіційній зустрічі в Будапешті запропонував групі впливових осіб (Олександр Ільницький, Юлій Марина, Андрій Бродій, Олександр Бескид, Михайло Демко) скласти список кандидатів на заміщення вакантних посад в органах державного управління Підкарпаття. Доручення виконувалося два дні. І в основному рекомендації були враховані.

Правовою основою для переходу від військового до цивільного управління стали закон № VI. «Про з'єднання Підкарпатурської території з Угорською державою» та розпорядження прем'єр-міністра № 6.200 «Про теперішнє управління суспільною справою на повернутих землях Підкарпатської Русі» від 22 червня 1939 року. Цими актами підкреслили особливе місце Підкарпатської території у державно-правовій системі Королівства Угорщина. Відтак із 7 липня 1939 року регіоном управляла специфічна ланка у вертикалі виконавчої влади під назвою «регентський комісаріат» із дорадчим органом – комісією пропозицій.

2.2. Регентський комісаріат Підкарпатської території

Політико-правова ситуація на Підкарпатті зазнала докорінної зміни влітку 1939 року. Офіційний Будапешт зважився перейти від військово-адміністративних методів управління політичними, економічними, соціальними і культурними процесами до цивільних політико-правових засад, позначених специфікою регіонального політичного розвитку.

22 червня 1939 року Державні збори Угорщини прийняли закон № VI. «Про з'єднання Підкарпатурської території з Угорською державою», а прем'єр-міністр Пал Телекі підписав розпорядження № 6.200 «Про теперішнє управління суспільною справою на повернутих землях Підкарпатської території». Ці документи стали правовою основою для переходу до цивільного управління краєм. Замість військової адміністрації було створено специфічну (стосовно інших адміністративно-територіальних складових Угорщини) інституцію – регентський комісаріат Підкарпатської території. Регентський комісар підкорявся виключно регенту країни і прем'єр-міністру.

Так, розпорядження складалося з 22 параграфів (5 розділів), що до тих пір, поки автономія краю не буде встановлена законом, державно-правові відносини оформили таким чином. Глава держави (регент Міклош Горті) за поданням прем'єр-міністра для «Карпатської території» призначає та звільняє регентського комісара і головного радника, котрі присягають перед прем'єр-міністром. Їх посади належали до другого класу державної заробітної платні, причому робота головного радника сумісна з діяльністю депутата парламенту (§1). Місцеперебування цих високопоставлених осіб – місто Ужгород.

Регентський комісар наділявся правами, що відповідали жупній юрисдикції (головного жупана). Крім того, до його компетенції входили справи освітньої адміністрації та шкіл, якими, згідно зі зводом законів, керує головний директор округу (§2), а також, згідно з розпорядженням № 520, підписаним П. Телекі 20

січня 1940 року, – заходи по розвитку сільського господарства та нагляд за лісовим господарством краю.

Для обговорення питань, що мали суспільну значимість, при регентському комісарові створювали комісію, котра «дає відгуки і вносить пропозиції». Її засідання мали проходити в разі необхідності за участю регентського комісара (§3). Голова комісії – головний радник, а її вісім членів призначалися прем'єр-міністром.

На Підкарпатті передбачено три адміністративні одиниці (жупи), територія котрих визначалася міністром внутрішніх справ (§4). Міністр призначав керівника жупи (піджупана) та його заступника (головного нотаря жупи), але присягу вони складали перед регентським комісаром. Причому піджупан йому підпорядковувався безпосередньо.

Керівні посади в регентському комісаріаті займали чиновники, що входили в номенклатуру міністерств внутрішніх справ, фінансів, а також освіти та культів (§5). Призначення на ці посади, що перебували в підпорядкуванні регентського комісара, належало до компетенції відповідних міністрів (§13).

Згідно з §11, на Карпатській території державними мовами слугували угорська і «угроруська». Це передбачало друкувати закони у завіреному перекладі угроруською мовою, а місцевим жителям гарантувалося право звертатися до органів влади, включаючи міністрів, по-угроруськи.

Причому кожний чиновник будь-якого рівня перед вступом на посаду повинен скласти офіційну службову присягу угорською чи угроруською мовою (§14). Якщо міністр внутрішніх справ приймав рішення про офіційну назву населеного пункту на угорській, і на угроруській мові, то вживати їх належало одночасно (§7).

Окремо визнавалася правова спадкоємність. У всіх випадках, коли це розпорядження не давало відповіді в конкретній правовій ситуації, в силі залишалися закони, що діяли на означеній території 15 березня 1939 року (§19).

Генерал Бейла Новакович 7 липня 1939 року передав владу першому регентському комісару Угроруської (Підкарпатської) території барону Жігмонду Перені (1870–1946), котрий до того ж працював заступником голови верхньої палати Державних зборів Угорщини, водночас будучи хранителем святої Корони і головою Світової організації угорців.

Отже, відразу в такий спосіб ствердили престиж нової посади, оскільки призначили особу високого державного рангу. До того ж треба додати, що барон Перені походив з родини, яка мала міцне закарпатське коріння починаючи з XIII століття. Він добре знав місцеві проблеми з часів, коли був жупаном Марамороської жупи (1903–1913). Після Першого Віденського арбітражу Ж. Перені працював державним комісаром в Ужгороді. Прем'єр Карпатської України А. Волошин при потребі телефонував йому з Хуста для вирішення екстраординарних проблем. І знаходив порозуміння.

Провідні посади у комісаріаті займали міністерський радник, доктор права Гейза Галас – шеф адміністративного відділу; пенсійний професор університету, доктор права Шандор Магочі-Диц – шеф господарського відділу; міністерський радник, доктор канонічного права Юлій Марина – шеф шкільного відділу; Михайло Демко – шеф фінансового відділу; Олександр Бескид – шеф відділу внутрішніх справ;

інженер, витязь Юлій Шимонкаї – генеральний директор державної лісоторгової та деревообробної фірми «Латориця».

Підкарпаття поділялося на три адміністративні експозитури: Ужанську (осідок – Ужгород), Березьку (Мукачево) і Марамороську (Хуст). Начальником Ужанської експозитури став доктор права Юлій Дюріч, Березької – доктор права Корнелій А. Бескид, а Марамороської – Бейла Рішко, а згодом доктор права Адальберт Дудинський.

До Ужанської адміністративної експозитури належали: головне місто Підкарпатської території – Ужгород (староста – доктор права Емерих Пелчарський); округи – Ужгородський (головний окружний начальник – доктор права Олексій Бескид), Перечинський (доктор права Андрій Маргіттаї), Великоберезнянський (доктор права Калман Нодь) і Собранецький (доктор права Штефан Жофчак).

Березька експозитура налічувала чотири округи: Мукачівський (головний окружний начальник – Симеон Грибовський), Свалявський (Стефан Медвідь), Іршавський (Євген Добош) та Нижньовецький (Емануїл Рошкович, Омелян Касарда).

У Марамороську експозитуру входили: Волівський (доктор права Андрій Дудич), Рахівський (доктор права Ернест Горзов), Тересвянський (доктор права Стефан Сабо, осідок у Тячеві) та Хустський округ, котрим керував сам начальник експозитури, а згодом доктор права Василь Ондрєович, і експозитура окремого уряду в Дубовому (керівник – окружний начальник Бруно Сопко).

Спільним розпорядженням регента і прем'єр-міністра, підписаного в Геделе 12 вересня 1940 року, замість Ж. Перені було призначено нового регентського комісара, витязя левелді Міклоша Козму (1884–1941), королівського таємного радника, пенсійного міністра внутрішніх справ і члена верхньої палати Державних зборів.

М. Козма виріс у сім'ї військового офіцера. Його батько дослужився до генерала. Дитячі роки новопризначеного комісара пройшли в Ужанському комітаті – в Тур'я Реметах, де на військовому конезаводі більше десяти років служив батько. Частина своїх шкільних студій М. Козма закінчив в Ужгороді. Згодом він пішов батьківською стежею. У роки Першої світової війни неодноразово проявляв мужність, маючи звання капітана. У 1919 році приєднався до контр-адмірала М. Горті, котрий став у той час міністром оборони Угорщини, служив у його штабі офіцером-пропагандистом. Звідси почалася стрімка кар'єра Козми. В 20–30-х роках директор Угорського телеграфного агентства та Угорського державного радіо. У травні 1935–лютому 1937 років Міклош Козма працював міністром внутрішніх справ Угорщини у кабінетах прем'єрів Дюлі Гьомбьоша і Калмана Дарані.

У 1938–1939 роках М. Козма став одним із чільних організаторів окупації та анексії Підкарпатської Русі (Карпатської України). На прохання прем'єр-міністра Б. Імреді на початку жовтня 1938 року очолив політичне керівництво акцією у «Русинській області» – пропагандистська робота і підготовка терористичних груп під личиною повстанців, про що залишив щоденник. Як політик М. Козма не виходив за межі корпоративних інтересів військового лобі країни, мотивація цього очевидна з приведеної біографії.

Через три дні, 22 вересня 1940 року до обіду, в мармуровому залі урядового будинку в Ужгороді при вступі на посаду М. Козма оприлюднив головні напрямки

своїї діяльності. На думку промовця, майбутня автономія Карпатської території, заселеної «переважно угоррусами», ще одним прикладом підтвердить істинне «вродження Європи» і буде служити переконливим стимулом для всебічної участі підкарпатської громадськості «в національній праці разом зі своїм старшим і наділеним відповідальністю, багатостолітнім братом – з угорським народом». М. Козма не обійшов і подій березня 1939 року, коли в Карпатській Україні пройшли кровопролитні бої. Він твердив, що угорських військ усе населення чекало як визволителів. А винуватці трагедії – чеські політики та українські емігранти, тобто «ця кров пролилася через пришельців». Усе сказане М. Козмою дивовижно нагадує радянську риторику про старшого російського брата щодо українців і про радянського солдата-визволителя Європи.

Міклош Козма оприлюднив головні принципи управління Підкарпатською територією. Регентський комісар заявив про безастережну відданість регенту, державі та народу, відзначив виключну компетенцію центральної влади займатися закордонною політикою. Він запевнив про свою рішучість у наведенні та забезпеченні порядку, причому алкоголь – найперший ворог угорурського народу, а шестиденний робочий тиждень «є не особистою справою, а народною повинністю». Також пообіцяв підтримку молоді, вчителям і священикам, звернув увагу на толерантне ставлення до всіх релігійних об'єднань і вказав на пріоритетний характер військово-адміністративних питань.

Дуже детально М. Козма зупинився на актуальній проблематиці розвитку національних меншин, торкнувся співвідношення прав угорців, угорурсів, німців, словаків, румунів. Він висунув тезу про недопустимість підміни на Підкарпатті мовного питання політичним. Виступаючи за втілення в життя принципу: чиновники повинні володіти мовою місцевого населення, М. Козма заявив, що з угоррусами, німцями і румунами буде говорити їх рідними мовами. В єврейському питанні він задекларував солідарність з офіційним курсом, який яскраво виражав антисемітський характер.

Важливим кроком у справі інформаційно-пропагандистського забезпечення діяльності регентського комісаріату стало заснування свого офіційного органу – газети «Kárpáti Híradó» («Карпатська хроніка»). Регентський комісар М. Козма викупив це видання на урядові кошти (за 14 тис. пенгів) у Менгертта Шімона з Мукачеве і перевіз до Ужгорода. Козма запропонував бути редактором газети референту адміністративного відділу комісаріату, адвокату сирітського суду і банку Ужанської жупи Іштвану Шишку. Він займав посаду відповідального видавця «Kárpáti Híradó» впродовж усього часу, з 15 березня 1941 року до 27 жовтня 1944-го. Спочатку газета виходила порівняно невеликим тиражем – 1.500 примірників, а під кінець – 8.000.

Значно раніше, 30 липня 1939 року, почав щонеділі виходити «Kárpátaljai Közlöny – Подкарпатський Вїстник». Засновником виступив регентський комісар Підкарпатської території Ж. Перені. Відповідальним видавцем призначили керівника державної друкарні в Ужгороді Йозефа Торочкої, а відповідальним редактором – доктора права Вільмоша Балаша.

Якщо «Kárpáti Híradó» – офіційне виключно угромовне видання, то «Kárpátaljai Közlöny – Подкарпатський Вїстник» друкував закони Угорщини, укази, постанови, розпорядження та інші офіційні документи уряду і комісаріату паралельно

двома мовами – угорською і руською. Поява цього видання передбачена розпорядженням № 6.200 від 22 червня 1939 року (§ 11).

Розпорядженням регентського комісара офіційно дозволялося використовувати особливий підкарпатський прапор – синьо-червоний (як прапор сім'ї Ракоці). Серед значних заходів, які проводилися з безпосередньою участю М. Козми, варто назвати започаткування роботи Підкарпатського банку, Центральної крайової кредитної спілки і Підкарпатського товариства наук.

М. Козма займав пост регентського комісара трохи більше року. Він активно спілкувався з найвищими посадовими особами держави, настійно привертаючи їхню увагу до підкарпатських справ. Наслідками цих розмов, очевидно, стали певні капіталовкладення в підкарпатську інфраструктуру: ремонт і будівництво нових доріг (50 км на суму 4,5 млн. пенгів), інженерних споруд.

На час урядування М. Козми сталася подія, котра кардинально змінила ситуацію не тільки на Підкарпатті та в усій Угорщині, але й у світі в цілому. 22 червня 1941 року розпочалася німецько-радянська війна. 24 червня Угорщина розірвала дипломатичні відносини з СРСР, з яким, до речі, встановила їх першою з країн Центральної та Південно-Східної Європи (6 лютого 1934 року). Але у війну вагалася вступати. 26 червня 1941 року країну сколихнула вістка про те, що на залізничні лінії в районі Рахова і Мукачева здійснено зі сходу повітряні напади, а на Кошице скинуто бомби (на осколках знайшли тавро радянського Путилівського заводу), від яких загинуло 30 і поранено 285 угорських громадян. Наступного дня, 27 червня, угорські літаки взяли реванш, а війська Угорщини (загалом близько 40 тис. осіб) перейшли Карпати 1 липня. М. Горті вже 26 червня декларував вступ у війну Угорщини з Радянським Союзом, що наступного дня було затверджено парламентом. Початок війни додав утисків і обмежень до й так урізаних політичних свобод і можливостей підкарпатського населення.

Міклош Козма помер на 58-ому році життя 7 грудня 1941 року. На його похоронах була присутня сточленна делегація з Підкарпаття, від якої слово мав О. Ільницький.

Новим регентським комісаром Підкарпаття було призначено доктора права Вілмоша Пала Томчані (1880–1959), котрий склав відповідну присягу 10 січня 1942 року в присутності прем'єр-міністра Л. Бардоші та колишнього регентського комісара Ж. Перені. Упродовж двох років (1920–1922) В. П. Томчані був міністром юстиції та внутрішніх справ Угорщини. З 1927 року – депутат, а з 1939 року – член верхньої палати Державних зборів Угорщини. Він вважався одним із авторитетних угорських правників. Його перу належали монографічні дослідження, зокрема «Бюджетне право парламенту» (1908).

Урядування третього регентського комісара припало на важку воєнну добу. Нічим надзвичайним В. П. Томчані не проявився, продовжуючи починання свого попередника, а саме: покровительство над Підкарпатським товариством наук, у найголовніших засіданнях якого особисто брав участь. Як видно з інтерв'ю для «Kárpáti Híradó» (січень 1943 року), впродовж усього періоду Вільгельма Пала Томчані як регентського комісара турбували три речі: український рух, єврейське питання, комуністи і партизани. У його планах був так і не зреалізований задум ще однієї народної просвітницької організації.

У березні 1944 року влада на Підкарпатті знову опинилася в руках військової адміністрації. Проте В. П. Томчані передавав справи впродовж двох місяців і відбув остаточно до Будапешта у травні. Урядовому комісару Андрашу Вінце залишалося тільки навідувати важливі осередки військових приготувань в умовах, коли противник – радянська армія вийшла до перевалів. І готуватися до евакуації.

Таблиця 1. Керівники Підкарпатської території 1939–1944

Урядовий комісар	Військовий комісар
Юлій Марина 15.III.1939. – 7.VII.1939.	Бейла Новакович 20.III.1939. – 7.VII.1939.
<i>Регентський комісар</i>	
Жігмонд Перені від 7.VII.1939.	
Міклош Козма від 12.IX.1940.	
Вілмош Пал Томчані від 5.I.1942.	
<i>Урядовий комісар військової адміністрації</i>	
Андраш Вінце 1.IV.1944. – 19.X.1944.	

Складено на основі: Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944). – К. : Ін-т історії України НАН України, 1997; Fedinec Csilla. A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944. – Nostra Tempora 7. Galánta – Dunaszerdahely: Fórum Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó, 2002.

2.3. Роль Комісії пропозицій

При регентському комісарі працював невеликий дорадчий орган (первісно із дев'яти авторитетних осіб) – Комісія пропозицій, започаткована 3 грудня 1939 року. Її очолював увесь час головний радник регентського комісара, канонік Олександр Ільницький (1889–1947). До складу комісії ввійшли землероб із Великих Лучок Василь Балог, архідиякон із Великих Ком'ят Іван Грабар, староста Рахова Іван Ретізник, адвокат із Рахова доктор права Антоній Штефан, а також депутати парламенту – канонік Іван Бокшай (Хуст), Олександр Чуга (Собранці), Юлій Фелдешій (Ужгород) та Петро Гопко (Тячів). В експозитурах працювали аналогічні «законодавчі комісії», що мали представницько-дорадчі функції.

Призначення Олександра Ільницького на посаду головного радника для Угорської території веде відлік з 20 листопада 1939 року. Будучи членом верхньої палати угорського парламенту і виконуючи обов'язки головного радника регентського комісара, О. Ільницький регулярно (раз у місяць) повідомляв прем'єр-міністра про діяльність крайових державних установ, поведінку тутешнього депутатського корпусу, політичні настрої місцевого населення. Неодноразово О. Ільницький бував на аудієнціях у регента М. Горті. Так, у перших числах листопада 1941 року він близько двох годин інформував регента про становище на Підкарпатській території.

У 1938–1939 роках – у часи змагання за спільний угорсько-польський кордон – О. Ільницький безпосередньо з передмість Ужгорода (переважно з Радванки) таємно засилав пропагандистів у Карпатську Україну за разову винагороду 50–100 крон. Отримав усього на втілення акції від угорців 150 тис. чехословацьких крон. Так, затриманим прикордонниками уроженцям села Доманинці за розповсюдження античеських листівок у Перечині та околицях видав 20 пенгів авансу і пообіцяв кожному ще 100 пенгів за виконаний повністю обсяг роботи.

Коли з'ясувалося, що у США і Канаді серед закарпатської трудової еміграції виявився сприятливий ґрунт для чехословацької пропаганди з Лондона, канонік О. Ільницький опинився на вістрі ідеологічної контратаки. Він у гострій формі висловився проти бенешівської орієнтації «Американської Карпаторуської Єдноти», присвятивши цьому публіцистичний трактат «Про що мріють вороги Підкарпаття і руського народу?» (1942).

Невипадково Підкарпатська дорадча комісія на засіданні 29 жовтня 1941 року одноголосно прийняла резолюцію, в якій засуджувалися наміри відродження Чехословацької держави, що циркулювали закордоном, зокрема в колах америнських русинів. Текст, підписаний О. Ільницьким і Ю. Мариною, членами палати депутатів М. Демком, Ю. Фелдешієм і О. Чугою, іншими громадськими діячами, був надісланий до керівників усіх американських руських товариств і періодичних видань.

Очолювана О. Ільницьким газета «Неділя», отримуючи щомісячну підмогу 1 000 пенгів од регентського комісара, стала рупором антирадянської пропаганди. Проте у достовірності фактів і аргументів, поданих на сторінках «Неділі», щодо істинних «переваг» соціалізму сьогодні не приходиться сумніватися.

У 1940 року з ініціативи єпископа Олександра Стойки під керівництвом каноніка Олександра Ільницького було створено організацію греко-католицької молоді (як філія всеугорської КАЛОТ). Вона об'єднувала юнаків і дівчат віком 16–24 роки і нараховувала до восьми тисяч прибічників. Головним завданням організації вважалося виховання молоді у дусі «святостефанських ідеалів».

3 лютого 1941 року О. Ільницький виконував обов'язки голови літературно-мовної секції, а у червні 1942-го очолив Підкарпатське товариство наук, головою якого до того часу був А. Годинка. Також він редагував крайову церковну періодику (журнали «Благовѣстникъ», «Місійний Вѣстникъ», «Добрий Пастырь», де помістив більше 400 своїх проповідей), опікувався станом розвитку спорту (як голова спортивного клубу «Русь»), театру тощо.

Взагалі мобільності каноніка Ільницького можна подивуватися. Він відвідав близько 60 сіл, здійснив службову поїздку в Хуст, а також періодично навідувався до Будапешта для роботи у верхній палаті Державних зборів Угорщини, членом якої став у 1939 році.

1 лютого, 1 березня, 29 квітня, 1 липня, 26 серпня 1941 року «Карпаторуський голос» подав огляд засідань Комісії пропозицій. На ній заслухали керівників крайових структур і розглянули кадрові питання і деякі проблеми розвитку народногосподарського комплексу (скотарство, туризм), освіти і культури. Зокрема, обговорили становлення Підкарпатського товариства наук, висловилися за разову фінансову допомогу Угроруському народному театру в розмірі 1 000 пенгів, надання офіційного статусу праці І. Гарайди «Грамматика руського языка» тощо.

Що бачимо в підсумку з аналізу статусу і функціонування регентського комісаріату Підкарпатської території? Відзначимо насамперед своєрідне квазіавтономне становище краю в політико-правовій системі Угорщини. З точки зору тодішнього поточного моменту, це позитивна тенденція, яка, однак, в умовах угорського авторитаризму, з одного боку, та повсюдного розгортання Другої світової війни, з другого, не мала прогресивних перспектив.

2.4. Візити на Підкарпаття керівників високого рангу

Із листопада 1938 до квітня 1940 року функціонувало міністерство у справах Верхнього краю (південної Словаччини і Закарпаття), яке очолював міністр без портфеля Андор Ярош, недавній лідер угорської нацменшини Чехословаччини. Підкарпатськими проблемами безпосередньо займалися і всі провідні міністри.

22–23 січня 1939 року в Ужгород, Берегово і Мукачево навідався тодішній угорський прем'єр Бейла Імреді з дружиною. Він приїхав сюди з Будапешта потягом. У супроводі міністра торгівлі та промисловості Антала Кундера, державного секретаря Тібора Патакі Бейла Імреді, зокрема, особисто оглянув руїни на мукачівських околицях, нібито спричинені «чесько-українським нападом».

Розв'язанням вузлових питань (насамперед, у справі автономного статусу) особисто опікувався прем'єр-міністр. Із 16 лютого 1939 до 3 квітня 1941 року ним був Пал Телекі, котрий особисто тричі відвідав Закарпаття: 24–25 березня 1939 року побував у Тячівському і Собранецькому округах, 25 липня 1939 і 23 квітня 1940 року зустрічався в Ужгороді з угорським істеблшментом.

Упродовж першого року запровадження регентського комісаріату була проведена значна реконструкція економічного життя (лісове господарство, тваринництво і землеробство, торгівля) та інфраструктури (шляхів сполучень і закладів охорони здоров'я, освіти, зв'язку, туризму). Зокрема, у долині річки Тересва між селами Усть-Чорна і Красна розгорнулося будівництво величезного водосховища (довжиною 13 км) вартістю 25–30 млн. пенгів. Повноцінне функціонування цього гідротехнічного об'єкта давало б змогу додатково зрошувати близько 250 тис. угрів землі. У другій половині березня 1939 року підготовчі роботи оглянув прем'єр-міністр Пал Телекі. Ходом будівництва, що мало дати роботу 2,5 тис. особам упродовж п'яти років, цікавилися і міністри Міклош Каллаї та Міхай Телекі, які побували тут у липні 1939 року.

Наприкінці 1939 року – у грудні – на Підкарпаття завітав міністр торгівлі та промислів Йозеф Варга. Він проінспектував роботи по спорудженню залізничної гілки Тересва–Солотвино завдовжки 13 км (будувалася з серпня 1939 до лютого 1940 року силами 2,6 тис. робітників) та гідроцентралі на річці Уж між Невицьким та Ужгородом, яку планували запустити восени 1941 року. Завершення будівництва і витрати на обладнання гідроцентралі оцінювались у 3 млн. пенгів.

На початку жовтня 1940 року літаком прибув до Ужгорода та впродовж двох днів (7–8 жовтня) дивився державні ліси та деревообробні підприємства на Підкарпатті міністр землеробства Міхай Телекі. А незадовго перед тим, у перших числах травня 1940 року, він проінспектував експлуатацію лісів у гірському басейні річок Тересва і Тиса.

Міністр освіти і культури Балінт Гоман присвятив особистому знайомству з інтелектуальною та мистецькою специфікою краю чотири дні (24–27 травня 1941 року). У програму візиту входили огляд Державної виставки художнього мистецтва в Ужгороді, виступ на засіданні Підкарпатського товариства наук. Крім того, у супроводі М. Козми і О. Ільницького міністр проїхався маршрутом Свалява, Нижні Верецьки (Нижні Ворота), Воловець, Волове (Міжгір'я), Хуст, Буштина, Мараморш Сигот. І це не випадково, адже, як свідчить інтерв'ю «Карпаторусскому голосу», Б. Гоман фундаментально займався питаннями шкільної освіти угорських дітей, розкиданих по Підкарпаттю, тобто поза межами своїх етнічних компактних поселень.

«До угорського народу» звернувся і міністр закордонних справ Угорщини Іштван Чаки зі сторінок видання «Землеробський календар на рік 1941». Він ще раз спеціально для народу Франца Ракоці, тобто підкарпатських русинів, роз'яснив прагнення угорської нації до знищення штучних і виходу до тисячолітніх кордонів. Оптимальний органічний розвиток Підкарпаття, переконував І. Чаки, можливий тільки всередині цих кордонів.

Із дуже короткочасним візитом (прибув літаком о 10.45, відлетів о 13.45) 30 березня 1941 року в Ужгород з дружиною Ілоною навідався син регента – Іштван Горті, директор Угорських залізниць. Він взяв участь у церемонії вручення прапора 5-го моторизованому полку (командир – підполковник Л. Латоріцаї), що розмістився в місті.

Згодом, 19 лютого 1942 року, парламент вибрав Іштвана Горті заступником регента, тобто його батька. Через декілька місяців, у червні, він у званні старшого лейтенанта повітряних сил Угорщини відбув на Східний фронт, а його дружина, закінчивши курси медсестер, поїхала в Київ працювати в угорський військовий шпиталь. Іштван Горті загинув у тридцятивосьмирічному віці поблизу річки Дон 20 серпня 1942 року через технічну несправність керованого ним літака-винищувача. У країні був оголошений траур. Підкарпатські засоби масової інформації також відгукнулися щирими співчуттями.

Двічі Підкарпаття відвідав міністр пропаганди Іштван Антал. Удень 11 липня 1942 року в Ужгороді він став гостем головного жупана Арпада Шіменфалві, а ввечері був присутнім на засіданні місцевого осередку урядової «Партії угорського життя», де виступив. Наступного дня від'їхав до Тячева і Мараморш Сигота. Через рік, на початку липня 1943 року, І. Антал, вже як міністр оборони, навідався до Тячева і Мараморш Сигота, а також Вишкова. Там йому вручили дипломи почесного жителя.

Державні секретарі Олойош Белді (молодіжна політика) і Тібор Патакі (національні питання) у присутності О. Ільницького стали 16 березня 1943 року почесними жителями Алшоверецьке (Нижні Ворота). Олойош Белді командував загonom гонведів, що першими у березні 1939 року зайшли в село, а Тібор Патакі тут народився.

У середині жовтня 1942 року в Ужгород навідався прем'єр Міклош Каллаї, котрий задекларував непохитність курсу угорського керівництва у найважливіших напрямках національно-державного життя.

Заходом державної ваги стало відкриття у Хусті Пам'ятника героям Першої світової війни 7 листопада 1943 року. На урочистості прибув прем'єр-міністр Міклош

Каллаї разом із міністром оборони Лайошем Чатаї, міністрами Іштваном Анталом і Бейлою Лукачем, державними секретарями Тібором Патакі та Ласло Туранскі, міністерським радником Петером Інце. У ролі гостинних господарів виступили тут регентський комісар Вільгельм Пал Томчані та його головний радник Олександр Ільницький. Промову прем'єра синхронно перекладав депутат Андрій Бродій. У ній М. Каллаї зафіксував фундаментальні принципи національно-державної ідеології Угорщини у справі політичного розвитку Підкарпаття, особливий наголос було зроблено на етнічній толерантності.

Отже, в складі Королівства Угорщини шляхом ведення агресивної зовнішньої політики сформували особливу за статусом Підкарпатську територію. У цілому це вдалося зробити за чотири етапи: 1) на підставі рішень першого Віденського арбітражу 2 листопада 1938 року, коли з Підкарпатської Русі вилучили більше 1523 тис. кв. км із населенням понад 173 тисячі осіб; 2) агресією проти Карпатської України 14–20 березня 1939 року (11.094 кв. км; понад 552 тис. осіб); 3) агресією проти Словаччини 23 березня 1939 року (115 сіл округів Собранці та Сніна, 69 тис. осіб), територія Підкарпаття 11.500 кв. км із населенням понад 600 тис. осіб; 4) на підставі рішень другого Віденського арбітражу 30 серпня 1940 р., у 1941 році територія Підкарпаття 12.061 кв. км, із населенням понад 670 тисяч осіб.

3. НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА ПОЛІТИКА

Пропонована таблиця приблизно відобразить демографічні тенденції, що спостерігалися на Підкарпатті в роки Другої світової війни.

Таблиця 2. Демографічна динаміка у Закарпатті 1938–1946 років

	На 2.XI.1938		На 31.I.1941		На 1.XI.1946	
		%		%		%
Українці/русини	450.925	62,2	502.329	58,8	527.032	73,6
Росіяни					12.176	1,7
Угорці	115.805	16	233.840	27,4	134.588	18,8
Євреї	95.008	13	78.727	9,2	6.998	1,0
Чехи	34.511	4,8	6.853	0,8	2.774	0,4
Словаки					13.404	1,9
Німці	13.804	1,9	13.251	1,5	2.338	0,3
Румуни	12.777	1,76	15.602	1,8	12.412	1,7
Інші	2.527	0,34	4.170	0,4	4.192	0,6
Всього	725.357		854.772		715.914	

Складено на основі: Kocsis Károly – Kocsis-Hodosi Eszter: *Ethnic Geography of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin*. – Budapest: Geographical Research Institute and Minority Studies Programme, 1998. – 86 р.; Офіційський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944). – К.: Ін-т історії України НАН України, 1997. – С. 59.

Звичним явищем стали систематичні переміщення підкарпатських службовців углиб Угорщини. А згідно з урядовим розпорядженням, відновлювалися колишні угорські назви 176 населених пунктів у щойно приєднаних землях Карпатської України.

3.1. Руські (українці)

У взаєминах із найголовнішою етнічною спільнотою Підкарпаття урядові кола воліли виробити ідеологічну платформу, де було б зафіксовано особливе становище місцевого слов'янського населення. Проте цей процес проходив нелегко, насамперед у справі вибору адекватного етноніму. Так, повідомляючи Раду міністрів Угорщини про жваві дискусії на теренах краю, значний суспільний резонанс автономістської ідеї, наджупан Берег-Угочанської жупи Арпад Шіменфалві 7 травня 1940 року зауважив, що термін «угроруський» – кабінетний новотвір, який дуже важко переходить у народну свідомість. Назвою «рутен» користується пересічне угорське населення, а «русин» – угорські службовці. А взагалі корінні жителі визначають себе «руськими». Подібна термінологічна мішанина панувала і в уживанні підкарпатськими періодичними виданнями назви держави – «Угорія», «Венгрія», «Мадярщина», «Угорщина», «Мадярія».

Відомий славіст підкарпатського походження Олександр Бонкало у журналі «Láthatár» («Горизонт») цій проблемі у 1939 році окремо присвятив спеціальну статтю, де проаналізовано назви, якими звикли ідентифікувати його земляків – «kárpatorosz» (карпатський росіянин), «nagyorosz» (великорос), «orosz» (росіянин), «ruszin» (русин), «rutén» (рутен), «uhrorusz» (угрорус), «ukrán» (українець). І дійшов висновку, що місцевих жителів треба називати угрорусами або русинами, а інші етноніми відкинути.

Олександр Ільницький вважав, що «тут усе русини жили і живуть, котрих із великоросами і українцями, як і з чехами та іншими слов'янськими племенами тільки слов'янське походження пов'язує», а розділяє «непохитна стіна тисячолітньої мадярсько-руської братської історії» («Календарь „Гандья” на 1940-ый переступный рок»).

Не було однастайності й серед представників проугорського істеблішменту. Головний аргумент зводився до того, що етнонім «русини» є надто скомпрометованим, тобто ствердивсь як синонім терміну «українці». Слово «русин» вживали тільки в деяких частинах Ужанської та Березької жуп, а в Мараморощі, Земплині, Шариші – «руснак». Отже, підводив підсумок Й. Камінський, «угроруський народ» – найкраща назва «в мадярському державному і національному відношенні».

Угорські комуністи, які нелегально у 1940 році видавали на Закарпатті газету «Munkás Újság» («Робітничі новини»), дотримувалися іншої думки. У статті «Чого хоче закарпатський народ?» вжито офіційну назву «ukrán». У цьому питанні вони дотримувалися традиційної комінтернівської лінії.

Мовне питання. Русофіли бажали ствердити офіційний статус «русского языка» (російської мови). Для початку Георгій Геровський оперативно підготував

у 1939 році посібник «Русская грамматика» для другого року навчання народних шкіл. Але до русофілів владні структури Угорщини завжди ставилися прохолодно. Одначе мовне питання назрівало.

Аби існуючий мовно-граматичний вакуум не будив несанкціонованих лінгвістичних фантазій, у 1940 році світ побачив підручник для середніх шкіл «Грамматика угрорусского языка» як офіційне видання Регентського комісарського управління. У передмові міністерський радник, канонік Юлій Марина, котрий очолював шкільний відділ регентського комісаріату, вказав на необхідність повернутися до принципів граматик, складених Августином Волошином у 1907 та 1919 роках і схвалених Угорською академією наук.

Проте на цей офіціоз наступного 1941 року чекав суворий критичний розбір (брошура у 78 сторінок, видана в Ужгороді), опрацьований викладачами «руського языка» (російської мови) Ужгородської, Мукачівської та Хустської гімназій під керівництвом Г. Геровського і В. Крайняниці. Ця критична брошура обійшлася без резонансу.

Як показував досвід попереднього чехословацького періоду, мовна полеміка до суспільної стабільності не приводила. Тому питання було вирішено остаточно. Видання Підкарпатського товариства наук «Грамматика руського языка» Івана Гарайди стала шкільним підручником починаючи з 1941/42 навчального року.

Регентський комісар Міклош Козма особисто слідкував за підготовкою граматики І. Гарайди, а від себе додав у запропонований алфавіт 34-ту букву – граматичний знак „ь” (йор). Він спеціальним розпорядженням схвалив її до обов’язкового вживання у всіх школах Підкарпаття. А міністр освіти і культів наказом № 27.300/1941 запровадив цю граматику у всіх школах Угорщини з руською мовою викладання, а також у школах, де вивчали руську мову.

Мовне питання мало пріоритетну вагу для крайової влади. Наприклад, М. Козма встановив 4 тисячі пенгів грошової нагороди тим жандармам, котрі у вивченні руської мови покажуть найліпші результати.

За угорською політикою на Підкарпатті у галузі освіти уважно спостерігала закарпатська діаспора, а надто політична еміграція. Газета українських націоналістів «Наступ», що виходила у Празі, особливо пильно стежила за кожним таким кроком та детально інформувала читачів. Так, 16 березня 1940 року «Наступ» повідомив: «Крім високих оплат причиною покидання школи є також неможлива мова навчання в так званих руських класах. Більше чим 60% предметів учать учителі виключно по мадярськи (історія, географія, фізика, природа, числення), а решту предметів неможливим мадярсько-руським язичієм. Ніяких книг в горожанських школах немає. Українські та «карпаторуські» (панькевичівка) попалили й учбовий матеріал диктують оцим нечуваним язичієм».

Станом на 1938 рік на Підкарпатті працювали чотири гімназії (Ужгород, Мукачево, Берегове, Хуст), торговельна школа (Мукачево), дві вчительські семінарії (Ужгород, Мукачево). Гімназії у Білках і Рахові, що виникли у Карпатській Україні на базі евакуйованих руських класів Берегівської гімназії, припинили існування відповідно у 1940 і 1941 роках, перетворившись у горожанки. У січні 1940 року в гімназіях «угроруської» мови викладання (48 класів) навчалось 2.386 учнів. Із ними працювало 75 викладачів і 9 катехитів.

На початку 1938/1939 навчального року налічувалося 52 горожанки – українські/руські (23), чеські (24), угорські (4) та німецька (1), де нараховували 12.127 учнів. У всіх 16-ти горожанках, що функціонували на Підкарпатті станом на січень 1940 року, працювало 146 вчителів і навчалось 3.137 учнів. Тобто маємо чотирикратне падіння чисельності учнівського контингенту. Причому у восьми школах навчальною мовою була угорська, у шести – угорська з угорськими паралельними класами. Також було по одному закладу з угорською та словацькою мовою навчання.

У 1940/1941 навчальному році у народних школах Закарпаття з угорською, угорською, словацькою, німецькою, румунською, єврейською мовою навчання у 2.622 класах 2.450 вчителів навчали 119.420 учнів.

Проходила інтенсивна чистка у процесі підбору та розстановки вчительських кадрів. 24 березня 1939 року шкільний відділ «Цивільного правління» Підкарпаття видав обіжник, в якому наказувалося звільнити зі шкільництва всіх українських емігрантів, що прийшли сюди починаючи з 28 жовтня 1918 року. Працювати в школах мали право лише представники російської еміграції, що боролися з більшовизмом.

За повідомленням окружного військового командування від 27 грудня 1940 року, не пройшло й двох років як в Ужгородській греко-католицькій вчительській семінарії 70% викладацького складу становили вихідці з «корінної Угорщини».

На підставі розпорядження крайового військового командування від 31 березня 1939 року були конфісковані для знищення «всі українські та протиугорські книги». 15 квітня 1940 року наджупан Ужанської жупи А. Шіменфалві видав розпорядження, в якому зобов'язав бургомістра Ужгорода «конфіденційно дати вказівку» керівнику міської бібліотеки закрити доступ до чеської, української та російської літератури. Ці книжки видавалися лише тоді, коли з'ясовувалась їх необхідність «для наукових цілей, наукової розробки». Щоквартально до наджупана мала надходити конфіденціальна інформація про тих, хто користувався вказаною літературою.

Релігійний фактор. Складність процесу формування етнічної самосвідомості слов'янського населення Підкарпаття підкреслювала не тільки боротьба за адекватний етнізм, певне протистояння двох етнокультурних напрямків (русинський та русофільський), але й відсутність єдиного духовного моноліту – церкви.

Кількість вірників у 1941 році: греко-католики – 412.901, або 61,9% (519.945 – дані єпископа Т. Ромжі), православні – 114.659, або 17,2%, іудеї – 80.598, або 12,1%, римо-католики – 39.818, або 6,0%, реформати – 14.825, або 2,2%, євангелісти – 1.858, або 0,2%, інші – 2.842, або 0,4%. Всього населення – 667.561, або 100%.

Спочатку офіційні кола відкрито симпатизували греко-католикам. Згодом було проведено чимало заходів на зміцнення православ'я, зокрема подолано юридичну невідповідність.

Після березня 1939 року більша частина православних із 112 священиками на чолі з єпископом-ординарієм Мукачівсько-Пряшівської греко-східної єпархії Володимиром Раїчем залишилися під угорською владою, а словацькими громадянами стали 26 священиків (20 тисяч вірників). Упродовж року православні зазнали переслідувань, влада не без успіху поширювала тезу, що «православ'я творить ворота

для вступу росіян у Дунайську котловину». Наприкінці 1939 року єпископ В. Раїч покинув край і відбув у метрополію – Сербський патріархат.

Однак трохи згодом, у середині 1940 року, уряд змінив акцент. Так, було задоволено скаргу православних ченців монастиря у селі Терєбля (тепер Тячівський район) до прем'єр-міністра П. Телекі. Забраний місцевою владою 7 червня 1940 року монастир було повернуто через місяць. До того ж, православні священники Підкарпаття активно виступили проти автономії, чим підвищили свій рейтинг в очах зацікавлених політичних сил Угорщини.

Заключним акордом став декрет регента М. Горті від 12 квітня 1941 року про призначення єпископського намісника і адміністратора для угорських і підкарпатських греко-східних громад (осідок – у Будапешті). Ним був іменований протопресвітер, доктор теології Михайло Попов, російський білоемігрант, викладач Дебреценського університету.

Михайло Попов вступив на посаду в урочистій атмосфері 1 червня 1941 року в єпископському храмі Мукачева у присутності регентського комісара Міклоша Козми і міністерського радника Шандора Єсенські. А вже через два місяці, з 1 серпня, греко-східні священники почали отримувати заробітну плату від держави.

Проте новіші протестантські віяння не мали легального статусу. Так, на початку 1942 року у Вишкові (тепер Хустський район) була заборонена діяльність сектантських груп «Адвентисти сьомого дня» і «Свідки бога Єгови». Аналогічні заходи вживалися не тільки на Підкарпатті, але й в усій Угорщині.

3.2. Німецьке питання

Закарпатські німці в роки Другої світової війни переживали надзвичайно сприятливі часи для розгортання свого національно-культурного розвитку.

Як відомо, 30 серпня 1940 року Йоахим фон Ріббентроп і Джан Галеаццо Чіано, міністри закордонних справ Німеччини та Італії, у Бельведерському палаці у Відні винесли рішення передати під угорський суверенітет північну та північно-східну частини Трансільванії. Це територія у 43 тис. кв. км із населенням 2 млн. 577 тис. осіб, у тому числі близько 1 млн. румунів, що до того часу належали Румунії. Тоді ж, під час другого Віденського арбітражу, були підписані німецько-угорська і німецько-румунська угоди про національні меншини. Зокрема, угорський уряд зобов'язувався турбуватися про те, щоб німці, які живуть в Угорщині, не терпіли ніякої шкоди через їхню національну приналежність і солідарність із націонал-соціалістичним світоглядом, а також надати право на громадські об'єднання і можливості вільного спілкування з Німеччиною на ниві культури (посередництвом фольксбундів).

За дорученням регентською комісара М. Козми, котрий не бажав втрачати реального контролю за ситуацією, його радник, жандармський полковник у відставці А. Кричфалуші-Грабар пильно стежив за діяльністю фольксбундів, створених за вказівкою Берліна. Він, зокрема, у 1941 році регулярно відвідував їхні засідання, що проводились у німецьких населених пунктах.

30 травня – 2 червня 1941 року на Підкарпаття приїхав із візитом Отто Ермандорф, німецький посол в Угорщині. Він оглянув солекопальні у Солотвіні,

побував у Рахові й вернувся в Ужгород, де бесідував з М. Козмою. Німці Підкарпаття відчували зримо піклування матірньої держави.

Угода між Угорщиною і Німеччиною про вербування новобранців у військові частини вермахту (Ваффен-СС) серед німецького населення на території Угорщини була укладена 12 лютого 1942 року. Планувалося мобілізувати 20 тисяч осіб віком 18–40 років. Журналістам заборонялося висвітлювати хід акції.

Вже 24 лютого 1942 року (згідно з повідомленням начальника ужгородського відділення VIII кошицького поліцейського округу наджупану Угочанської жупи) на Підкарпатті з числа активістів Volksbund der Deutschen in Ungarn в німецьку армію зголосилося близько чотирьохсот осіб. Визнано придатними до служби близько двохсот. Їхнім сім'ям щомісячно виплачували 70 пенге допомоги, а у випадку загибелі – певну одноразову суму і надавалося німецьке громадянство. Жінки завербованих отримували по 60 пенге щомісяця і по 22,5 пенге на кожну дитину.

Перебіг подій на Східному фронті додав провідним угорським політикам скептицизму. В січні 1943 року Друга угорська армія зазнала катастрофічної поразки. У вересні 1943 року керівництво Вермахту отримало вказівку на розробку оперативного плану окупації Угорщини. План мав кодову назву «Маргарита». У кінці лютого 1944 року план було доповнено операцією під кодовою назвою «Троянський кінь», в рамках якої німецькі війська підпільно проникли в країну. 19 березня 1944 року вони без спротиву окупували країну. Чисельність військ, що брали участь в окупації приблизно складала 40–50 тисяч вояків.

Як і у Першій світовій війні, Угорщина в 1938–1944 роках опинилася в одному таборі з Німеччиною. Підсумки Другої світової війни повторили наслідки 1918 року.

3.3. Інші національні меншини

Одразу після загарбання Карпатської України нова влада позбавила 36% ремісників і торгівців (в основному євреїв) патентів. Встановлювалися додаткові податки, що перевищили основні на 60%. Причому 1.708 спеціалістів із вищою і середньою освітою залишилися без роботи. Замість 3.830 єврейських торгівців працю продовжили 2.475 підприємців християнського віросповідання, з них 1.746 підкарпатського походження.

Ці заходи, проведені під пильним оком М. Козми, цілковито відповідали проголошеному ним 22 вересня 1940 року принципу: «На Карпатській території існує і єврейське питання. Мало того. Із причини великої кількості євреїв на цій території, тут єврейське питання є ще більш гострим». На виконання антисемітського закону 4 травня 1939 року про суспільні та економічні обмеження прав євреїв, угорський уряд піддав потужному пресингу єврейську спільноту.

«Карпаторусській голось» час від часу поміщав тенденційні добірки, в яких передавав на розгляд влади «єврейські підступи». Зокрема, у статті, оприлюдненій 26 серпня 1939 року, звернуто увагу на те, що фірми Гершка Давидовича, Шлейми Шалара, Кополовича отримали державне замовлення на будівництво мостів і дамби (шляхові відтинки Соїми–Гукливий та Буштино–Синевир), обминувши конкурс. 25 жовтня 1941 року читачам було повідомлено про продуктову аферу,

викриту в Ужгороді. Прокуратура розпочала слідство щодо зловживань чотирьох єврейських торгівців овочами – Мора і Герцега Шафранів, Філіпа Вайсбергера і Абрагама Глюка. Вони продавали помідори з Кечкемета по 35–40 філерів за кілограм (закупили загалом 6.400 кг по 24 філерів), «наваривши» таким чином близько 700 пенге. Інший ужгородський підприємець Шаму Лебович, що продавав овочі на площі Сейчені, попався на гачок газети 21 листопада 1941 року за те, що купив три центнери вівса по 35 пенге за центнер, а хотів продати дорожче при встановленій нормі 24,5 пенге. Як різновид фуражного зерна, овес потрібен був не горожанам, а їхнім коням (у кого були), які тоді використовувались як засіб пересування. Ще було далеко до масової автомобілізації населення. Крім того, овес продавався на недільних ринках для потреб господарств селян у приміських селах. Ужгород узагалі нагадував село, завдячуючи його окраїнам – Радванка і тому подібне.

Приводились ці факти з метою створити враження, що ніби євреї своїми спекуляціями спричиняють подорожчання продуктів, а не безпорадна економічна політика уряду, що інфляційним шляхом покривав всезростаючі військові видатки. Одним із дискримінаційних кроків стало запровадження інформаційної ізоляції. Згідно з вказівкою міністерства внутрішніх справ, у січні 1942 року в Ужгороді у близько тридцяти підозрілих осіб єврейської національності конфіскували радіоприймачі, аби не слухали «фальшиві вісті» з Лондона чи з Москви.

Проблеми національно-культурного розвитку словацької меншини Підкарпаття також повинні були перебувати в полі зору відповідних урядових чинників. Особливо в контексті недружних і напружених міждержавних відносин Угорщини та Словаччини, арбітром в яких завше виступала Німеччина та Італія. Активно і масштабно діяла Партія словацької народної єдності (Strana slovenskej narodnej jednoty, скорочено – SSNJ), відділенням котрої в Собранцях керував римо-католицький священик Юрай Чалфа.

Беручи до уваги етнополітичне протистояння угорців і румунів, про що яскраво засвідчив другий Віденський арбітраж, румунська проблематика на Підкарпатті, очевидно, перебувала в цілком занедбаному стані.

Знайти своє місце у міжцивілізаційній (геополітичній) системі координат – питання, що гостро постало перед Закарпаттям наприкінці 1930-х років. Сценарій розвитку подій виявився для краю дуже несприятливим, привів до тривалих деструктивних явищ. У підсумку геополітична доктрина більшовизму перемогла. Карпати перестали бути bastіоном на шляху імперських устремлінь Радянського Союзу.

4. ГОЛОКОСТ НА ПІДКАРПАТТІ

4.1. «Єврейські закони» (1938–1942)

У результаті Тріанонської мирної угоди змінилась не лише територія Угорщини, але значною мірою й етнічні співвідношення. Серед населення історичної Угорщини угорці складали 54,4%, а в Тріанонських кордонах із загальної чисельності

населення частка національних меншин залишилась уже лише 10%. Саме тому в 1920–1938 роках національне питання не мало важливого внутрішньополітичного значення.

Національне питання на передній план політики потрапило знову після територіальних надбань 1938–1941 років. У результаті першого Віденського арбітражу, що відбувся 2 листопада 1938 року, до Угорщини відійшли заселені угорцями територіальні смуги Південної Словаччини і Підкарпаття: після військової інтервенції в березні 1939 року – все Підкарпаття, а після другого Віденського арбітражу 30 серпня 1940 року – Секейщина та Північна Трансільванія.

І, врешті-решт, після розвалу Югославії в результаті німецького нападу, в квітні 1941 року, угорські гонведи заволоділи Бачкою, «трикутником» Бороня в регіоні Східної Славонії-Хорватії (Baranjska lesna zaravan) і Меджімур'ям. У результаті територіального зростання країни число громадян іудейського віросповідання в ній збільшилось із 400 до 725 тисяч.

Переважна більшість євреїв асимілювались з угорцями, особливо значну роль у збереженні угорської культури вони відіграли в Трансільванії. Проте значна частина політичної еліти і середнього класу угорців вважала євреїв чужорідним тілом і бажала обмеження їх реального або надуманого впливу. Введення в дію «єврейських законів» у період 1938–1942 років у першу чергу було результатом вищезгаданого підходу, а не наслідком тиску нацистської Німеччини.

Так званий Перший «єврейський закон» (закон № XV від 1938 року) обмежив максимальну кількість найманих працівників іудейського віросповідання, які можуть бути залучені до роботи в сфері бізнесу, торгівлі та в інтелектуальній сфері, у 20%.

Другий «єврейський закон» (закон № IV від 1939 року) вже встановлює інші квоти: для ремісництва і торгівлі – 12%, в інтелектуальній сфері – 6%, а в сфері державного управління – 0%. Згідно із законом, євреями вважались ті, у кого хоча б один із батьків або двоє дідусів і бабусь були іудейського віросповідання. Цей закон впроваджував заходи із позбавлення прав не тільки 725 тисяч громадян іудейського віросповідання, але ще й стосувався майже 100-тисячної громади, яка була хрещена за християнською традицією, але мала предків-євреїв.

Третій «єврейський закон» (закон № XV від 1941 року) забороняє шлюби між євреями і неєвреями, а також позашлюбні статеві стосунки між ними.

Згідно з положеннями Четвертого єврейського закону (закон № XV від 1942 року), євреї в подальшому позбавлялися права купляти сільськогосподарську нерухомість і навіть змушені були продавати вже наявну землю.

За час Другої світової війни з етнічних спільнот Підкарпаття найбільше страждань випало на долю євреїв. За результатами перепису населення 1941 року на Підкарпатті проживало 115.908 громадян іудейського віросповідання, або майже 14% від загальної кількості мешканців. Територіальний розподіл проживаючих тут євреїв був нерівномірним. У більших містах їх частка значно перевищувала середній показник по регіону. Так, в Ужгороді вони склали 28%, в Берегові – 30%, а в Мукачеві – 43% загальної кількості населення. На початку 1920-х років на Підкарпатті мешкало більше євреїв, ніж у Палестині.

Передачу території краю Угорщині євреї Підкарпаття сприйняли з оптимізмом, бо про угорську адміністрацію мали позитивні враження ще з часів Австро-Угорської монархії. У той же час поганою прикметою стало те, що «обідрана гвардія», яка діяла в краї ще перед формальним введенням угорських військ, у декількох населених пунктах розбила шибки єврейських магазинів і побила багатьох євреїв. Знущання над євреями, особливо ортодоксальними, і надалі залишалися реальністю.

Угорська влада значно обмежила торговельну і господарську діяльність євреїв. Але масове відбирання патентів на підприємництво створило такі ускладнення, які відчуло і неєврейське населення краю. Наприклад, у результаті витіснення єврейських торговців і виробників виноробство в Берегові занепало настільки, що староста Берегова знову дозволив функціонувати кільком єврейським підприємствам.

Угорська влада заборонила діяльність відомих за часів чехословацької влади єврейських партій. Всупереч політичним і господарським обмеженням євреї з оптимізмом дивились у майбутнє, бо в Угорщині був мир, цей стан мав важливе значення в Європі, якою поступово розповсюджувалося полум'я війни.

У довколишніх країнах становище євреїв погіршувалось ще швидше. У Німеччині та на окупованих німцями територіях євреїв чекало повне безправ'я, а потім і знищення. У 1936 році польські євреї, які мешкали за кордоном, втратили громадянство. У 1938 році в Румунії «уряд Куза-Гога», який був створений після об'єднання партій Октавіана Гога та Александру Ч. Куза, вжив заходів, внаслідок яких значна частина євреїв також втратила громадянство.

Через постійно зростаючу загрозу і безвихідь все більше євреїв покидають рідну землю, щоб подалі від Центрально-Східної Європи знайти собі нову батьківщину. Але Сполучені Штати, Канада, Австралія на «вхідних воротах» залишили відкритою лише «маленьку шпаринку» для євреїв із Центрально-Східної Європи, а тому процес еміграції проходив надзвичайно повільно.

Тимчасовою пристанню для значної кількості людей, що змушені були покинути рідні землі, була Угорщина. Перші біженці прибули з Німеччини після того, як там у 1935 році впровадили нюрнберзькі «расові закони». Наступне масове переселення спостерігалось після аншлюсу з Австрії. Значна кількість євреїв прибула в 1939 році після окупації чеських територій та із Словацької маріонеткової держави. Найбільшу хвилю біженців в Угорщину спричинило захоплення Польщі. Тимчасовий притулок на більш-менш довгий термін в Угорщині знайшло близько 60–80 тисяч поляків, серед яких було близько 5–6 тисяч євреїв.

Загальне число німецьких, австрійських, чеських, словацьких і польських євреїв-біженців, за різними оцінками, коливалось у межах 15–35 тисяч. Їхня доля значною мірою залежала від організованого на швейцарський кшталт Загальнодержавного центрального бюро з контролю за іноземцями (ЗЦБКІ), де євреї повинні були ставати на облік. Цей орган із середини 1930-х років усе більш суворо ставився до шукачів притулку, особливо тоді, коли прохач був єврейського походження.

4.2. Депортація в 1941 році

З початку Другої світової війни через масовий наплив біженців завдання і відповідальність ЗЦБКІ різко зросли. Після вступу у війну Угорщини, влітку 1941 року, головний слідчий Бюро Еден Мартінідес та радник поліції Арпад Кіш розробили план виселення євреїв без громадянства, які вважались небажаними елементами, на територію Галичини, де вже була встановлена угорська військова адміністрація.

Цей проект було подано регентському комісару Підкарпаття Міклошу Козмі. Для впровадження плану вдалося заручитися підтримкою не тільки Козми, але й міністра оборони Кароля Борто, начальника Генерального штабу Генріка Верта, а пізніше й прем'єр-міністра Ласло Бардошші. На скликаному в кінці червня засіданні уряду було вирішено, що «усіх осіб із сумнівним громадянством необхідно з Підкарпаття депортувати і передати німецькій владі на Східній Галичині». Реалізація цих заходів виходила за межі Підкарпаття і зачіпала не тільки новоприбулих біженців.

Керівництво ЗЦБКІ у кінці тридцятих років виходило з того, що усі угорські євреї, які не могли документально підтвердити своє угорське походження, вважались іноземцями, чужинцями. Юридичне забезпечення цього підходу створював закон № XIII від 1939 року, який встановлював більш жорсткі правила видачі довідки про громадянство, а також параграф 3 Другого єврейського закону, згідно з яким владні органи могли позбавити угорського громадянства осіб, котрі отримали громадянство після 1914 року та викликали сумніви у владі.

Отже, ЗЦБКІ не тільки питання євреїв без громадянства, але й питання угорських євреїв відносило до розряду простих імміграційних. Цю можливість також надавала цілком секретна постанова Міністерства внутрішніх справ від 12 червня 1941 року за № 192/2/1941 VII B, в якій йшлося, що «з огляду на зовнішньополітичну ситуацію відкрилась можливість для того, щоб тих незручних чужинців, що перебувають на території країни [...], супроти яких набрали чинності рішення про депортацію або яким остаточно відмовлено у наданні дозволу на проживання, [...] і ці рішення до цього не були реалізовані, у найближчий час з країни депортувати».

Під час реалізації постанови як ЗЦБКІ, так і владні структури в провінціях поняття «без громадянства» тлумачили максимально широко, інколи навіть довільно і перехоплювали не тільки польських і російських євреїв-біженців. «Тисячами репресовували таких, чиї справи про надання громадянства вже знаходились на розгляді. Але затримували й сотні таких, хто цими документами володів. Траплялось, що просто на очах у особи рвали її довідку, після чого пропонували збирати речі як «очевидному чужинцю», або в кращому випадку надавали відстрочку на один-два дні для оформлення документа. Репресовували і таких, що походили не з польських або російських євреїв, а прибули сюди з якихось інших країн. Депортували колишніх багаторазово нагороджених фронтовиків, нащадків гонведів (вояків) 1848 року, членів сімей (що залишились удома) призваних на трудову повинність, дітей, які знаходились на літньому відпочинку далеко від батьків», – пише в своєму дослідженні визнаний експерт з історії першої депортації Томаш Мойшої. Найбільш нещадно угорська влада поводитись на Підкарпатті.

Зібраних із різних населених пунктів людей заганяли у вагони для перевезення худоби і відправляли в Ясіня. Звідси щоденно групи у кількості людей перевозили в Галичину. Згідно з даними ЗЦБКІ, депортації, що проводились до кінця серпня, торкнулись 18.500 осіб. Такі ж або схожі дані вказані і в іншій спеціальній літературі, присвяченій цьому питанню.

У Галичині угорських євреїв зосереджували в районі Коломиї, звідки їх пішки групами у 300–400 чоловік направляли у Кам'янець-Подільський. 27–28 серпня 1941 року вони були масово знищені. Розстріли проводив спеціальний загін СС (Einsatzgruppen). Певні джерела вказують на те, що крім підрозділів СС у масових вбивствах брали участь і угорські саперні підрозділи, а також українські допоміжні команди.

У тогочасних ж рапортах СС з обуренням писали, що угорські підрозділи допомагали угорським і радянським євреям. З депортованих із території Угорщини 18.500 євреїв живими залишилось близько 2000 осіб. Скільки ж було жертв серед депортованих із Підкарпаття, даних немає.

Інформація про умови депортації та масові вбивства надійшла й до Єврейського бюро захисту, котре, в свою чергу, проінформувало міністра внутрішніх справ Ференца Керестеш-Фішера про долю репресованих євреїв. Клопотали у регента Міклоша Горті і голова католицької місії «Соціальне братство» Маргіта Шляхта, й інші духовні сановники. Міністр внутрішніх справ продовження депортації заборонив, але це рішення було прийнято не тільки в результаті клопотань. Як свідчать німецькі джерела, депортовані створювали зайві клопоти німецькій владі в Галичині. У цей період окупації вона ще не була готова проводити масові знищення.

4.3. Гетто і табори смерті (1944)

Діяльність підрозділів СС (Einsatzgruppen) свого апогею досягла восени 1941 року. Кількість знищених на окупованих територіях перевищила один мільйон осіб. 20 січня 1942 року в Ванзеї, біля Берліна, за участю урядових чиновників і старших офіцерів проходила конференція, де було прийнято «остаточне рішення», яке фактично означало повне знищення євреїв у Європі. У всіх довколишніх країнах у 1942 році розпочалася депортація євреїв, нові та створені раніше на території рейхскомісаріату табори смерті працювали з повним навантаженням.

У Центральній-Східній Європі, незважаючи навіть на антисемейські заходи, Угорщина вважалась острівком безпеки. Міклош Каллаї, котрий у березні 1942 року змінив на посту прем'єр-міністра свого попередника Бардоші, методом зволікання, затягуванням часу намагався ухилитись від виконання настійливої вимоги Німеччини щодо депортації євреїв. Падіння італійського фашистського режиму прискорило розпочаті вже в 1942 році таємні переговори про вихід із війни із західними союзниками. Але угорський уряд даремно чекав на прорив англо-американських військ через Альпи або Динарські гори, в листопаді 1943 року союзники на зустрічі в Тегерані домовились про висадку в Нормандії.

Угорське політичне керівництво будь-що намагалось запобігти радянській окупації, але вже втратило можливість маневру, та й Гітлер збирався поквитатись

із «ненадійним» союзником. Із введенням 19 березня 1944 року німецьких військ в історії країни розпочалась нова ера. Угорщина більш ніж на півстоліття втратила незалежність. Маріонетковий уряд Деме Стойой виконав все те, що німці та нілашисти вимагали вже і раніше, але чому національно-консервативна політична еліта успішно протистояла. Окупована країна стала ареною нацистського «остаточного вирішення». Угорських євреїв змусили носити жовті зірки, їх майно конфіскували, життєві можливості обмежили до мінімуму, загнали в гетто, а потім депортували.

Ще перед відправкою до гетто підкарпатські євреї терпіли різного роду залякування та приниження. У багатьох населених пунктах німецькі солдати вривалися в єврейські оселі, шукали коштовності, в основному ювелірні вироби. Окупаційні війська, що ввійшли в Ужгород, ввели для євреїв комендантську годину. З дому вони могли виходити лише до обіду, з 11 до 12 години, для здійснення покупок. 31 березня 1944 року в Берегово прибуло гестапо, захопило заручників і виставило колективний «штраф» для місцевих євреїв. Гроші було зібрано, і в'язнів звільнили, але цей метод залякування і пограбування в майбутньому повторювався кілька разів. Це ж трапилось і в Хусті, де німці тримали в заручниках 40 осіб – керівників релігійної общини.

Як по всій країні, так і на Підкарпатті, німці в більших населених пунктах створювали єврейські ради. Даниною євреїв обкладали через цю організацію: нерухомість, коштовності, технічні товари, які сподобались окупантам, повинна була роздобути єврейська рада.

Угорська влада з 1 квітня 1944 року проголосила територію Підкарпаття зоною воєнних дій. Це рішення служило для дезінформування населення країни. Правляча влада заходи з ізоляції та депортації євреїв пояснила введенням воєнного стану. Євреїв ці заходи наводили на думку, що в глибині країни вони можуть жити безтурботно. 12 квітня під головуванням державного секретаря внутрішніх справ Ласло Ендре для керівників адміністративних органів Підкарпаття проведено нараду з питань графіку створення гетто. Збір євреїв розпочався через два дні після завершення найвизначнішого єврейського свята – Пасхи.

Євреїв, які проживали на Підкарпатті, зібрали в гетто у дев'ятьох населених пунктах. На території Березького комітату гетто створили в Берегові та Мукачеві. Євреїв із території Березької адміністративної філії також звозили сюди. Гетто в Берегові облаштували в останній день єврейської Пасхи на цегельному заводі «Конт і Валь», який раніше належав євреям. Крім великого гетто, в господарських приміщеннях «хутора Вейса» створили друге гетто. У двох гетто утримували приблизно 10 тисяч євреїв, яких звезли сюди з Берегова і довколишніх сіл.

Начальник поліції Мукачева на знак протесту проти заходів, спрямованих на ізоляцію і депортацію євреїв, подав у відставку. На момент створення двох гетто в Мукачеві на посаді перебував уже його наступник. Одне гетто було розташоване в центрі єврейського кварталу (вулиці Латориці, Данко, Кальвіна, Телтийш (Насипна), Зріні, Мукачівська, Св. Мартина, Келемена Мікеша, Чоколі, Зенийш (Музикантів), Млинова). Тут було сконцентровано 13 тисяч людей. Друге гетто розташували на околиці міста в цегельному заводі «Шайовича». Тут утримували близько 14 тисяч чоловік, зібраних із населених пунктів комітату.

У північній смузі Марамороської адміністративної філії, котра раніше належала Чехословаччині, було створено п'ять гетто: в Хусті, Тячеві, Солотвині, Ізі, Сокирниці. У Хусті гетто створили неподалік від синагоги, в центрі міста (вулиці Черегі, Кошута та Ізянська), сюди зігнали близько 6000 місцевих та 5000 євреїв з округи. У Солотвині гетто розмістили в центрі міста. Збір євреїв з міста та округи відбувався впродовж 17–20 квітня. В Ізі наповнення гетто розпочали 16 квітня, тут зібрали 5–7 тисяч людей. У Сокирниці гетто створили в другій половині квітня.

В Угочанському комітаті гетто розмістили в Севлюші (Виноградово) неподалік синагоги, там було сконцентровано близько 12 тисяч чоловік. Серед мешканців гетто 4700 осіб було безпосередньо з Севлюша.

Євреїв, котрі мешкали в Ужанському комітаті й Ужанській адміністративній філії, переселили в Ужгород, де було створено три гетто. Одне з них – на цегельному заводі Мошковича, куди євреїв з округи почали зганяти 16 квітня. Ужгородських євреїв сюди загнали 20 квітня. Коли гетто в цегельному заводі переповнилось, ужгородців продовжили запроторювати в гетто, влаштоване на складах лісоматеріалів Глюка. Керівників місцевих євреїв, серед них і членів єврейської ради «Шевра Кадіша», а також лікарів єврейської лікарні, загнали в гетто, що знаходилось у центральній частині міста. В ужгородських гетто загалом утримували 20 тисяч євреїв.

Усі гетто були жахливо переповнені. У результаті цього в одному з відділків на Мукачівському цегельному заводі спалахнула епідемія сипного тифу. Харчування в гетто повинні були забезпечувати самі євреї, вони мали їсти те, що принесли з собою, а також те, що вдалося придбати на «чорному» ринку.

Голова верхньої палати парламенту Жігмонд Перені і його син, довідавшись про умови перебування в Севлюському гетто, відправили туди для євреїв продовольство. Староста міста в листі від 24 квітня до міністра внутрішніх справ про стан Ужгородського гетто, що знаходилось в цегельному заводі, писав: «... хочу зауважити, що поселені в цегельному заводі численні маси не мають найелементарнішого санітарного забезпечення... Найбільша проблема полягає в тому, що табір не має каналізації, і фекалії 20.000 людей неможливо прибрати. У місті немає вапна, а тому і проведення дезінфекції неможливе».

Під наглядом СС або угорських солдатів чоловіки працездатного віку примусово працювали на будівництві та спорудженні фортифікаційних споруд. Жінок в основному направляли прибрати казарми, що знаходились неподалік.

Окрім примусових робіт, тисняви і голодування, мешканці гетто були змушені терпіти ще й численні приниження та страждання. Значна частина запроторених у гетто євреїв були смиренними хасидами, котрі суворо дотримувались релігійних правил, а тому всі приниження спрямовувались проти їхніх релігійних почуттів. За наказом підполковника жандармерії Мартона Зелді, який грав провідну роль у кривавій бойні в Уйвідійку (Новому Саді), в Мукачеві у влаштованому в єврейському кварталі гетто євреїв примушували власноручно руйнувати синагоги. Схожі приниження терпіли й євреї, яких утримували на цегельному заводі. Їх змусили спалити складену в купу молитовну атрибутику. У Солотвині чоловікам зрізали бороди, носіння яких вимагали релігійні приписи. У Сокирниці чоловіків і хлопців позбавили традиційних пейсів. У Тячеві обстригали волосся у жінок.

В Ізі з чоловіками та жінками поводитись схожим чином. Такі приниження були розповсюджені на всіх окупованих нацистами територіях.

У результаті гоніння євреїв з'явилася необмежена можливість заволодіти матеріальними цінностями репресованих. Їхні особисті речі у гетто кілька разів перевіряли, і, коли це було можливо, грабували. Щоб знайти приховані коштовності, проводили особистий огляд, обшукували й інтимні частини тіла. Охоронці, щоб довідатись про місце схову коштовностей – якщо підозрювали про їх наявність, – піддавали багатих євреїв тортурам. За час катувань кількох із них було вбито.

У Берегові жандарми навіть перед посадкою євреїв у вагони, під приводом того, що ті мають при собі забагато речей, грабували їх. Такі безчинства продовжувались і після відправки євреїв по етапу. Приблизно 80–100 із 800 одиниць опечатаної нерухомості місцеве населення зруйнувало й пограбувало. З метою підкупу місцевого населення в Мукачеві сільськогосподарське майно і нерухомість євреїв зразу після їх відправки у гетто було роздано. Місцева влада внесла в інвентар опустілі оселі депортованих євреїв, а також меблі, що там знаходились. Але на час інвентаризації значна частина нерухомості вже була зруйнована і пограбована сусідами. Схожим чином перерозподіл покинутих цінностей відбувався і в інших населених пунктах.

Затримані євреї перебували в гетто 4–6 тижнів. Перший ешелон, який відвозив їх з Мукачева, відправився 14 травня. До 24 травня дев'ятьма ешелонами були депортовані мешканці обох мукачівських гетто. Перший ешелон із депортованими з Берегова, в якому перебували молоді та працездатні євреї, вирушив у дорогу 15 травня. Людей похилого віку, жінок та дітей із країни вивозили трьома наступними ешелонами. 15 травня в Сокирниці гетто вже ліквідували. Його мешканців переправлено на залізничну станцію в Сокирниці. Із 17 по 30 травня з ужгородських гетто євреїв вивозили п'ятьма ешелонами. Севлюське гетто спорожніло із 19 травня по 1 червня (на це знадобилося три ешелони). З Солотвина від'їхало два ешелони – 20 та 23 травня. З Тячева вивіз євреїв відбувався у період з 22 по 26 травня двома ешелонами. Депортація євреїв із Хуста була проведена чотирма ешелонами в період із 24 травня по 6 червня.

Кінцевою зупинкою потягів із депортованими був табір смерті в Освенцимі.

Виникає запитання: чому євреї не намагались уникнути депортації, адже жандарми, поліцейські та левенти, що охороняли гетто, загалом були корумповані, а на роботах за межами табору була можливість втекти, тим більше, що в Карпатських лісах (теоретично) можна було легко сховатися від жандармерії.

Незважаючи на наявність сприятливих або таких, що здавалися сприятливими, можливостей, на втечу мало хто наважувався. Рішення залишатись у гетто приймалось із практичних та емоційних міркувань. Багато хто не намагався утікати і тому, що не хотів покидати близьких, котрі залишались у гетто. Мала ефект і свідомо розповсюджувана владою дезінформація.

Багато хто вважав втечу безглуздою, бо був впевнений, що за межі країни нікого не вивезуть. У Берегові ширились чутки, що євреїв везимуть на примусові роботи до Кечкемету. В Мукачеві говорили, що мешканців гетто перевезуть у Гортобаду. Примусова трудова повинність надавала реальний шанс врятуватись від депортації. В Угочанському комітеті на примусову трудову повинність частину

єврейських чоловіків військовозобов'язаного віку призивали прямо з гетто. Примусові роботи у складі угорської армії забезпечували їм виживання.

Загальна кількість репресованих та ув'язнених у різних гетто складає 85–87 тисяч чоловік. Джерелом наведених даних є двотомник «Політика геноциду» Рандольфа Брахама. Щодо власних джерел, то професор посилається на спогади, тогочасні доповіді, але доволі часто не надає жодного конкретного джерела інформації. Незважаючи на це, наведені дані є правдивими, оскільки загальне число затриманих і депортованих осіб – 85–87 тисяч – підтверджують ще кілька відомих джерел.

Щодо загальної кількості євреїв, депортованих влітку 1944 року з території Угорщини, авторитетними вважаються відомості зі звітів повновладного представника Німеччини Едмунда Везенмаєра, які він надсилав на адресу Міністерства закордонних справ. Інформацію Везенмаєр отримував від органів угорської жандармерії, а також від членів групи Ейхмана, котра безпосередньо керувала відправками.

Згідно зі статистикою Везенмаєра, в період із 14 травня по 8 червня 1944 року з Угорщини депортовано 437.402 особи, в основному до Освенціма. Це підтверджує і підполковник жандармерії Ласло Ференці, який служив офіцером-зв'язковим між групою Ейхмана і угорською жандармерією. В рапорті, відправленому міністру внутрішніх справ, він доповідає про 434.351 передану особу.

Джерелом узагальнених чисел Везенмаєра і Ференці є відповідні часткові дані щодо кількості репресованих з основних регіонів Угорщини, зон оперативних дій, жандармських округів. Звіти і статистика, що використані як джерело, щоправда, не містять окремих даних щодо кількості репресованих з Підкарпаття, тому що ця територія була лише частиною «першої оперативної зони», до якої також належала Північна Трансільванія і частина Верхньої Угорщини.

Достовірним джерелом є і рапорт тимчасового правління Єврейської спілки Угорщини, складений для регента Горті в кінці червня. У ньому кількість депортованих осіб вказана в контексті кожного центру депортації. Загальна кількість депортованих із Підкарпаття складає 85 тисяч осіб. Схожий результат можна отримати також на підставі іншого джерела. Зокрема, зі зроблених влітку 1944 року нотаток адвоката Др. Міклоша Ґашко з Кошице, які вдалося віднайти лише у 1988 році. Ґашко за допомогою свого друга, службовця комендатури залізничної станції Кошице Іштвана Вранча міг спостерігати за рухом поїздів, що перевозили депортованих.

У відправці ешелонів на Освенцім залізничний вузол Кошице мав особливе значення, тому що на угорській території ешелони тут зупинялись востаннє. Замкнуті ланцюгами вагони, що прибували сюди в супроводі жандармів, місцева влада кожного разу відчиняла і, перерахувавши, передавала людський вантаж німцям та словацьким залізничникам. Таким чином, Іштвану Вранчу і Міклошу Ґашко випала нагода визначати станцію та дату відправки, а також кількість депортованих осіб в ешелонах смерті. Кількість осіб, відправлених із залізничних станцій Підкарпаття, згідно з цим документом, складає 85 тисяч.

Таким чином, три чверті євреїв, що проживали на Підкарпатті, було депортовано. У 1944 році багато хто переїхав до Будапешта для того, щоб знайти у вирі столиці притулок. Більшість із тих, кого депортація оминула, виконували примусові

роботи. Після падіння нілашистського режиму вони першими повернулись на рідні землі, і серед них у першу чергу ті, хто, потрапивши в полон, вступив у лави Червоної армії.

Відновлення на початку 1945 року на Підкарпатті єврейського суспільного життя набуло великого розмаху. Згідно з «Географічною енциклопедією голокосту» та іншими джерелами, релігійні громади відновились у таких населених пунктах: Нижня Апша, Батарчі (Румунія), Берегово, Довге, Верхня Апша, Холмеу (Румунія), Хуст, Стріховце (Словаччина), Іза, Косино, Кошельово, Терново, Ясіня, Драгово, Середня Апша, Липча, Мукачево, Великий Березний, Великі Капушани (Словаччина), Севлюш, Тарна Маре (Румунія), Росвигово, Волове (Міжгір'я), Прикопа (Словаччина), Рахів, Середнє, Собранці, Тячів, Кваси, Турц (Румунія), Турулунг (Румунія), Угочакомлош (Румунія), Ужгород.

Представники Міжнародного Червоного хреста мали підтримку американських єврейських організацій і вже в травні 1945 року створили центри з прийому та соціального забезпечення тих, хто повернувся. У цьому їм допомагала радянська адміністрація, яка була організована одразу після прибуття сюди радянських військ.

При новому центральному органі – соціальному відділі Народних комітетів – створено спеціальний відділ із питань підтримки депортованих. Він складався із співробітників Міжнародного Червоного хреста в Мукачеві, Ужгороді, Берегові, Севлюші та Хусті. Також було створено територіальні підкомітети відділу. Приймальні центри та кухні облаштовано в усіх населених пунктах, куди повернулось більш ніж десять депортованих осіб. Фінансова допомога, яка надходила через Бухарестський центр Єврейського світового конгресу та американський «Джойнт», дала змогу на чехословацькій території придбати харчі, одяг, взуття і роздати їх на Підкарпатті.

Після розбудови мережі соціальних закладів стало можливим зробити перепис осіб, які вижили, та осіб, котрі повернулись із примусових робіт та концтаборів. Доповідь підкарпатських представників Міжнародного Червоного хреста від 7 червня 1945 року містила тільки часткові результати. На 20 травня в Ужгороді та околиці було зареєстровано 800 осіб. У Мукачево повернулось 1200 осіб. У Севлюші та його околицях через рік після депортації проживало 700 євреїв.

Звіти, які надходили до Бухарестського центру Міжнародного Червоного хреста, спираючись на кінцеві результати реєстрації, яка розтягнулася до червня, загальну кількість уцілілих осіб одноставно визначали в межах 12–13 тисяч.

Ці дані вперше були офіційно опубліковані в газеті «Munkás Újság» («Робоча газета») 17 червня 1945 року. Ф. Чекан, керівник соціального відділу Народних комітетів у статті «Державну допомогу жертвам фашистського терору» писав: «Тепер, після остаточного розгрому німецького фашизму, жертви репресій масово повертаються з німецьких тюрем та концтаборів. Число осіб, які потребують допомоги, постійно зростає. Згідно з даними, що надійшли до нас, число тих, хто повернувся додому і потребує одягу, харчів та медикаментів тощо, перевищує 12 тисяч».

Ці дані стосуються лише осіб, які потрапили до перепису на Підкарпатті. Однак число осіб, які походили з Підкарпаття і вижили, було значно більше. Але точну

кількість назвати неможливо, тому що значна частина євреїв влітку і восени 1945 року перебувала в постійному русі між Підкарпаттям та материнською державою. Однак більшість осіб, які вижили, прямували у бік Чехословаччини.

Вихідці з Підкарпаття, котрі пережили депортацію, покірно сприйняли приєднання краю до Радянського Союзу. Вже через це багато з тих, хто вижив, не повернулися на рідну землю, а значна частина тих, хто повернувся – готувались емігрувати. Кордон у бік Чехословаччини можна було вільно перетинати до 30 вересня 1945 року. Після встановлення «залізної завіси» вже тільки радянсько-чехословацький договір про передачу Підкарпаття давав маленьку надію на визволення з мишоловки. Колишнім чехословацьким громадянам до літа 1946 року було дозволено подавати заяви на переселення. Але умови були настільки складні та свавільні, що більшість біженців наважилась на ризикований нелегальний перетин кордону.

Про число емігрантів і біженців можна дещо дізнатись із меморандуму, складеному в лютому 1946 року чеськими та моравськими єврейськими релігійними громадами для англо-американської змішаної комісії «Палестина». У цих двох краях восени 1945 року зареєструвалось 16 тисяч осіб, що пережили депортацію. Серед них було 6 тисяч осіб, які прибули з Підкарпаття. З майже 4.000 незареєстрованих осіб половина походила з цього краю.

У 1947 році проведено новий перепис. Статистичний відділ іудейських релігійних общин (Statistical Department of the Association of Jewish Religious Communities) на території Чехії і Моравії зареєстрував 18.970 іудеїв та 5.031 осіб, котрі вважали себе євреями. Серед 24.001 єврея, згідно з даними реєстрації, із Підкарпаття прибуло 8.455.

У переписі 1947 року містяться цікаві факти. Наприклад, дані про тих, хто «повернувся разом із армією». У складі Чехословацького легіону кордон перетнуло 2007 осіб. Більшість із них також походили з Підкарпаття, бо біженці з чеського краю потрапили на службу до англо-американських військ і їх у переписі 1947 року зарахували в окрему категорію.

На підкарпатське походження тих, хто повернувся з армією, вказує і їхня конфесійна приналежність. Серед чеських євреїв близько 30–40% не мали конфесійної прив'язаності, тоді як емігранти з Підкарпаття в 97% випадків були іудейського віросповідання. Під час війни абсолютна більшість (95%) тих, хто служив у чеських збройних силах, належала до іудейської конфесії.

Закарпатці, котрі відбували примусову трудову повинність і потрапили в радянський полон, мали вибір: або залишатися в таборі для військовополонених разом із німецькими, італійськими, угорськими солдатами та власними табірними наглядачами, або ж вступати в Червону армію, точніше – до чеського легіону. Більшість обирало останнє.

Йожеф Айнціг, який відбуваючи примусові роботи, потрапив у радянський полон, а потім у чехословацький легіон, у спогадах писав: «Чехословацькі збройні сили, що створювались у Росії, щонайменше на 60% складались із євреїв». Осілки євреїв жорстоко переслідували націонал-соціалісти, їм довіряли настільки, що їхні заяви про вступ у багатьох таборах приймали автоматично. Це підтверджують й спогади Йожефа Айнціга, що дають достовірну картину обставин і настроїв, що панували під час рекрутування. «Мене записали до армії просто. Офіцер, який

проводив набір, був берегівським євреєм на прізвище Еловіч. Він хотів упевнитись, що я також єврей, а тому попросив прочитати молитву, яка починається словами «Моде Ані». Після того, як я переповів її без помилок, мене швидко переодягли в нову військову форму і відправили до Львова. Коли мої начальники дізнались, що я маю вищу освіту і володію чеською мовою, мене призначили головним писарем нашої частини, яка воювала аж до перемоги. Після війни я як демобілізований солдат потрапив до Брно, де університет надав мені чотирирічну стипендію, а ще мені виділили квартиру одного німця».

Під час чехословацького перепису 1947 року разом із тими, хто прибув у складі чехословацьких збройних сил, на облік поставлено близько 10 тисяч підкарпатських євреїв. Щодо тих, котрі переселилися в Словаччину, – точних даних не маємо. За тогочасними оцінками число їх не сягало тисячі. Майже всі без винятку підкарпатці йшли до Чехії, особливо в Судетський край, де після вигнання німців умови проживання були значно кращими, ніж у східному прикордонні.

Кількість осіб, які вижили, за різними джерелами становила близько 14–15 тисяч. При переписі населення в 1941 році було зареєстровано 116 тисяч іудеїв. Втрати склали близько 100 тисяч чоловік. У результаті вивезення і знищення більшості євреїв угорське населення Підкарпаття зазнало найбільшої в своїй історії втрати.

Особи, котрі пережили табори і змушені були емігрувати, кінцевою зупинкою дуже часто вважали не Чехословаччину та Угорщину. Більшість із них хотіла потрапити в Палестину/Ізраїль, Сполучені Штати і Канаду. Конкретні дані є тільки про тих, хто емігрував до Ізраїлю.

Під час перепису населення 1961 року в Ізраїлі проводилося також репрезентативне опитування щодо походження репатріантів, в якому реєстрували не тільки країну місця народження, але й регіон. Таким чином, у статистичній анкеті, крім Угорщини, окремими регіонами фігурували Трансільванія і Підкарпаття. Опитування показало, що з Підкарпаття в Ізраїль переселилось 5920 осіб. Але при аналізі цих даних потрібно враховувати і той факт, що тут включені і ті репатріанти, які переселились ще до війни. З іншого ж боку, з числа осіб, які пережили голокост і переселились до Ізраїлю, до 1961 року дожили не всі.

У радянському переписі населення 1959 року на Закарпатті проживало 12.169 осіб єврейської національності. Але багато з них були не місцеві, а прибули з глибинки Радянського Союзу. Через 20 років у переписах фігурувало 3.848 євреїв.

Радянська влада намагалась замести навіть сліди колись процвітаючої єврейської культури. Декілька прикладів. Будівлю великої синагоги в Берегові спочатку використовували як склад, а в 1969 році переобладнали під Будинок культури. Малу синагогу на вулиці Зріні передано військовій частині, яка зберігала там боеприпаси. В Ужгороді синагогу переобладнано під концертний зал (філармонію). У кінці шістдесятих років із території єврейського цвинтаря в Мукачеві вивезено надгробні камені, тому що там хотіли збудувати завод. Ці плани не були реалізовані, але на місці цвинтаря залишився пустир.

ХРОНОЛОГІЯ ПОДІЙ 1938–1944 РОКІВ

- 29 травня 1938 року* – В Угорщині вийшов т. з. Перший «єврейський закон» (закон № XV від 1938 року), який обмежив 20% максимальну кількість найманих працівників іудейського віросповідання в певних сферах.
- 21–22 січня 1939 року* – В Ужгород і Мукачево навідався угорський прем'єр Бейла Імреді з дружиною у супроводі міністра торгівлі та промисловості Антала Кундера, державного секретаря Тібора Патакі.
- 2 лютого 1939 року* – Радянський Союз розірвав дипломатичні відносини з Угорщиною.
- 19 лютого 1939 року* – У Мукачеві провів роботу «Конгресс русских националистов», на якому були присутні активні члени «Русской Национально-Автономной Партии» та «Русской национальной гвардии чернорубашечников». Централіною постаттю конгресу став «вождь русских националистов» Степан Фенцик.
- 15 березня 1939 року* – Одночасно зі вступом німецьких військ у Прагу угорська армія в трьох напрямках перейшла чехословацький кордон і захопила більше ста населених пунктів Карпатської України.
- 18 березня 1939 року* – Завершення окупації Карпатської України. У Будапешті почалася нарада під головуванням прем'єр-міністра Пал Телекі про підготовку самоврядування Підкарпаття.
- 20 березня – 7 липня 1939 року* – Краєм управляла військова адміністрація Підкарпаття (Kárpátaljai katonai közigazgatás) на чолі з генералом Бейлою Новаковичем. Радник Михайло Демко. Цивільний урядовий комісар Юлій Марина.
- 21 березня 1939 року* – Газета «Magyar Nemzet» («Мадяр Немзет») публікує спільне звернення регента Міклоша Горті та прем'єр-міністра Пала Телекі до населення Підкарпаття: «русинський народ в складі угорської державності повинен отримати власне самоврядування, яке, проживаючи поза її межами, досягти не зміг».
- 23 березня 1939 року* – Угорські війська вторглися до Словаччини і вийшли на заплановані рубежі у трьох напрямках: Великий Березний–Улич–Старина; Малий Березний–Убля–Стакчин; Ужгород–Тибава–Собранці.
- 24 березня 1939 року* – Шкільний відділ цивільного правління Підкарпаття видав обіжник, в якому наказувалося звільнити зі шкільництва всіх українських емігрантів, що прийшли сюди починаючи з 28 жовтня 1918 р. Працювати в школах мали право лише представники російської еміграції, що боролися з більшовизмом. У цей же день словацька авіація бомбардувала Ужгород, Великий Березний та Собранці. Угорською відповіддю було бомбардування аеропорту в Іглов (Spišská Nová Ves).
- 25 березня 1939 року* – Прем'єр-міністр Угорщини Пал Телекі відвідав окуповані словацькі землі, зайшов до гонведів аж на фронтową лінію.
- 27 березня – 4 квітня 1939 року* – У Будапешті працювала змішана словацько-угорська комісія, що завершила роботу підписанням протоколу про новий східний кордон між Словаччиною і Угорщиною. У підсумку 7 квітня угорські

- війська вступили у ряд інших населених пунктів. Словацька територія звузилася на один округ – Собранці та частину округу Сніна, де проживало біля 45 тисяч осіб у 74 селах. Переважало тут населення руської (української) ідентичності. Приєднані землі були включені до складу Підкарпаття.
- 30 березня 1939 року – 3 ініціативи міністерства землеробства в Ужгороді, під головуванням прелата Олександра Ільницького був сформований комітет з 6 членів, завданням якого було «проведення термінової акції економічної допомоги, що розпочинається на Підкарпатті».
- 31 березня 1939 року – Розпорядження крайового військового командування Підкарпаття №142/1939 про конфіскацію для знищення «всіх українських і проти угорських книг».
- 22 квітня 1939 року – В Ужгороді створено Підкарпатський виробничий споживчо-збутовий кооператив «Гондя». Голова Юлій Марина.
- 5 травня 1939 р. Опубліковано Другий «єврейський закон» (закон № IV від 1939 року) про подальше обмеження «впливу в суспільному та економічному житті» угорських громадян єврейської національності.
- 14 травня 1939 року – «Золотий поїзд», який перевозив святу правицю Святого Іштвана, проїхав через Чоп, Ужгород, Батєво, Мукачево, Берегово. В Мукачеві реліквію пронесли по місту. Серед інших у хресному ході взяв участь кардинал-примас Юстиніан Шереді.
- 22 травня 1939 року – Створено німецько-італійський військовий альянс («Сталевий пакт»).
- 28–29 травня 1939 року – В Угорщині – за винятком Верхньої Угорщини і Підкарпаття – були проведені вибори депутатів до Держаних зборів. Засідання Держаних зборів відбулося 10 червня без представників Верхньої Угорщини і Підкарпаття.
- 22 червня 1939 року – Державні збори Угорщини прийняли закон № VI від 1939 р. «Про з'єднання Підкарпатурської території з Угорською державою», а прем'єр-міністр П. Телекі підписав розпорядження № 6.200 від 1939 р. «Про теперішнє управління суспільною справою на повернутих землях Підкарпатської Русі». Ці документи стали правовою основою для переходу до цивільного управління краєм. Натомість військової адміністрації було створено специфічну (стосовно інших адміністративно-територіальних складових Угорщини) інституцію – регентський комісаріат Підкарпатської території. Регентський комісар підкорявся виключно регенту країни та прем'єр-міністру. У нижню палату угорського парламенту були запрошені від Підкарпаття: Юрій Бенце, Іван Бокшай, Андрій Бродій, Михайло Демко, Стефан Фенцик, Юлій Фелдешій, Петро Гайович, Володимир Гомічко, Іван Шпак, Едмунд Жегора. Депутати історичного Закарпаття від Угорської Партії Верхньої Угорщини: Ференц Егрі, Карой Хоккі, Ендре Корлат, Євген Ортутай, Аладар Возарі, Олександр Чуга.
- 29 червня 1939 року – Регент Угорщини Міклош Хорті призначив регентським комісаром Підкарпатської території Жігмонда Перені.
- 1 липня 1939 року – Регент Угорщини Міклош Горті довічними членами верхньої палати угорського парламенту призначив греко-католицького прелата

Олександра Ільницького, голову Центральної Руської Народної Ради Йосифа Камінського та єпископа Мукачівської греко-католицької єпархії Олександра Стойку.

7 липня 1939 року – На Підкарпатті припинило діяльність військове управління, набрала чинності розпорядження № 6.200 від 1939 р. щодо цивільної адміністрації. Території, заселені русинами об'єднує Підкарпатурська територія. Жігмонд Перені вступив на посаду регентського комісара.

16 липня 1939 року – Регентський комісар Жігмонд Перені виступив з вступною промовою у Хусті.

16–24 липня 1939 року – «На території Підкарпаття, яке повернуто до Угорщини», на підставі Рішення Ради міністрів близько 2000 обліковців проводили перепис населення, сільськогосподарського майна та худоби. Територія Підкарпаття – 12.146 км², загальна кількість населення – 671.962 осіб. Кількість «відпочиваючих» – 7 тисяч, «відсутніх» – (в основному на жнивних у рівнинних регіонах) 13.582. Населення найбільших населених пунктів: Мукачево – 27.291, Ужгород – 23.785, Хуст – 18.874, Виноградово – 12.569, Ясіня – 10.499 людей. Релігійна приналежність: 61,8% – греко-католики, 17,2% – православні, 12,1% – євреї, 8% – римо-католики, 2,2% – реформати.

22 липня 1939 року – Андрій Бродій заснував в Ужгороді Угро-руський Клуб депутатів Державних зборів Угорщини.

30 липня 1939 року – В Ужгороді видали перший номер тижневика – «офіційної газети Підкарпатської території» під назвою «Kárpátaljai Közlöny» - («Підкарпатський Вїстникъ»). Видавець – регентський комісаріат Підкарпаття.

2 серпня 1939 року – Постанова № 18.136/1939 Прем'єр-міністра (П. М.), що вносить доповнення до постанов № 5.800/1939 та № 6.200/1939. (П. М.), які регулюють застосування мов у державних установах, виголосила: «На Підкарпатті угро-руська мова не національна мова, а друга державна мова. Мовне питання повинно розглядатись в практичній площині, і ні в якому разі не можна з нього робити політичне питання».

23 серпня 1939 року – Народний комісар закордонних справ СРСР В'ячеслав Молотов і Міністр закордонних справ Німеччини Іоахим фон Ріббентроп підписали у Москві радянсько-німецький пакт про ненапад (пакт Молотова – Ріббентропа).

28 серпня 1939 року – Вийшла Постанова № 17.946/1939 Міністра внутрішніх справ Угорського королівства «Про внесення змін до адміністративного поділу Підкарпатських територій, в зв'язку з їх поверненням до Святої Угорської Корони».

1 вересня 1939 року – Німеччина напала на Польщу, в результаті чого і розпочалась Друга світова війна. В Угорщині введено надзвичайний стан. Обмежувалося право зборів і мітингів, запроваджувалася перевірка періодики (внутрішня цензура) і закордонної друкованої продукції, скасовувалося обмеження робочого часу та оплачувані відпустки, встановлювалися тверді ціни.

12 вересня 1939 року – Андрій Бродій створив «Угросорусское национальное объединение». Це мало чисто декларативний характер, бо далі про об'єднання нема жодних відомостей.

17 вересня 1939 року – Радянський Союз повідомив угорський уряд, що вважає недоторканість кордонів Угорщини. Радянська армія цього ж дня вторглася на територію Польщі.

18 вересня 1939 року – В результаті подій у Польщі вночі розпочався нелегальний перехід поляків в Угорщину по Ужоцькій залізниці. Серед біженців, які рятувались на Ужку, у Волівці, Ясінях було багато дипломатів та високопосадовців міністерства закордонних справ. Угорський уряд погодився прийняти біженців з поміж польського цивільного населення.

24 вересня 1939 року – Угорщина відновила дипломатичні відносини з Радянським Союзом.

27 вересня 1939 року – Цього дня пополудні радянські війська вийшли на угорський кордон біля Верецького перевалу, ввечері вже біля Яблунецького, а 28 вересня увечері кордон досягли вже і на Ужоцькому перевалі. Командування зв'язалося з Угорською прикордонною службою для «з'ясування точної лінії кордону».

вересень 1939 року – У відповідності до Розпорядження Міністра релігії та освіти № 133.200/IX.1939 у школах зі словацькою, руською і німецькою мовами навчання викладання предмета угорської мови – як державної мови – обов'язкове, інше ж проводиться на рідній мові; нестачу підручників, якими ще користуються, вчителі зобов'язані доповнювати відповідним духовно-патріотичним навчанням; 1939–1940 навчальний рік все ще розглядався як перехідний, але починаючи з 1940–1941 навчального року навчання проводитиметься виключно за угорськими навчальними програмами.

20 листопада 1939 року – Прем'єр-міністр Пал Телекі призначив члена Верхньої палати, прелата греко-католицької церкви Олександра Ільницького головним радником регентського комісаріату Підкарпаття.

4 грудня 1939 року – Головний радник Олександр Ільницький зайняв свій пост.

12 грудня 1939 року – До верхньої палати був поданий проект Положення про вибори депутатів парламенту від Верхньої Угорщини і Підкарпаття, згідно якого для Підкарпаття було виділено 11 мандатів (край має стільки районів), Ужанська жупа отримує 1 мандат, Бережська та Угочанська адміністративно поки що об'єднані жупи – 3. Ухвала Положення відбулась 18 грудня.

31 грудня 1939 року – Оприлюднений закон № XVIII від 1939 р. «Про вибори депутатів Державних зборів на возз'єднаних з Святою Угорською Коронаю територіях Верхньої Угорщини, та на повернутих до Святої Угорської Корони територіях Підкарпаття» (прийнято 28 грудня).

1939 рік – За даними Підкарпатської землеробської палати на Підкарпатті 263.847 працюючих (196.330 чоловіків, 67.517 жінок), кількість утриманців 403.714, з доходів від підсобного сільськогосподарського виробництва жили 521.708 (212.793 працюючих та 308.915 утриманців), серед них батраків 28.054 (та 20.451 утриманців), з доходів від лісгосподарування жили 19.467 (та 39.883 утриманців).

16 березня 1940 року – Регентський комісаріат видав Розпорядження «Про перевірку бібліотек, які знаходяться у віданні шкіл та сіл на території Підкарпаття».

Комісія перевіряє зміст книжок на предмет наявності у них антидержавних закликів, та чи не написані вони на такій мові (українська, великоруська), яка не відповідає русинській мові і таким чином чи не підпадають вони під претензії». «Книжки, які вважаються непідходящими» «до особливого розпорядження необхідно вилучити».

квітень 1940 року – Повінь на Підкарпатті.

25 травня 1940 року – В столиці в урочистій обстановці було відкрито перший регулярний авіарейс по маршруту Ужгород–Кошице–Будапешт.

19 червня 1940 року – Прем'єр-міністр Пал Телекі в парламентському виступі розповів про те, що вибори, які повинні були відбутися в Верхній Угорщині та Підкарпатті до 30 червня – по причині воєнних дій переносяться на невизначений термін. Мандати чинних депутатів будуть продовжені.

2 липня 1940 року – Прем'єр-міністр Пал Телекі, виступаючи в угорських Державних зборах підкреслив: необхідність забезпечення розумної національної політики, недопустимо, щоб влада «посміла впливати на будь кого, щодо визначення власної національної приналежності», щодо впливу при виборі школи для дітей. Посадові особи в районах проживання національних меншин повинні складати іспит на знання мови.

23 липня 1940 року – Прем'єр-міністр Пал Телекі представив до парламенту законопроект про Підкарпатське Воєводство та його самоврядування.

5 серпня 1940 року – На вимогу військового командування прем'єр-міністр Пал Телекі відкликав законопроект про Підкарпатське Воєводство та його самоврядування.

30 серпня 1940 року – Німеччина та Італія Другим Віденським арбітражем від Румунії до Угорщини приєднує Північну Трансільванію та Секейщину.

кінець серпня 1940 року – Повінь на Ужі та Латориці завдала великих збитків. На околицях Мукачева завалилися будинки.

2 вересня 1940 року – Регент Міклош Горті звільнив Жігмонда Перені за його власним проханням з посади регентського комісара Підкарпаття.

12 вересня 1940 року – Регент Міклош Горті призначив Міклоша Козму регентським комісаром Підкарпаття.

15 вересня 1940 року – В Ужгород прибув новий регентський комісар Міклош Козма.

25 вересня 1940 року – Прем'єр-міністр П. Телекі підписав розпорядження № 6.840/1940 «Участь державних службовців у діяльності політичних партій». Їм дозволялося членство в будь-якому з легалізованих політичних об'єднань, але на них, за винятком міністрів, регентського комісара, статс-секретарів, жупанів, старост, депутатів, накладалася заборона займати партійні посади і використовувати на службі партійну символіку.

вересень 1940 року – АТ «Латорицю» реорганізовано під новою назвою АТ «Латорца». Генеральний директор Дюла Шімонкаї.

26 листопада 1940 року – Набрала чинності Постанова Міністерства внутрішніх справ № 23.301 від 1940 р. про внесення змін до адміністративного розподілу Підкарпатської території.

27 листопада 1940 року – Підкарпатський депутат Аладар Возарі в угорському парламенті заявив, що «національне питання в першу чергу є соціальною проблемою».

1940 рік – Національний інститут санітарії повідомив, що рівень народжуваності в країні найвищим є на Підкарпатті і складає 29,1 народжень на тисячу населення. Смертність новонароджених теж тут найвища: 18,2%.

26 січня 1941 року – В Ужгороді було створено Підкарпатське Наукове Товариство. Голова Антал Годинка.

31 січня 1941 року – Перепис населення країни. Населення історичного Підкарпаття складає 854.772 чоловік.

січень 1941 року – Згідно доповіді поліції Ужгорода, в місті налічується 135 приватних автомобілів, 54 автомобілі-таксі, 1 автобус, 54 мотоцикли, 40 вантажних автомобілів, 2085 велосипедів, 44 карет.

15 березня 1941 року – Щоденна газета Мукачева «Kárpáti Híradó» («Карпатський вісник») редакцію, видавництво та друкування перенесла до Ужгороду, де вона стала органом прес-центру регентського комісаріату.

21 березня 1941 року – З радянської столиці вирушив перший потяг на регулярному маршруті Москва – Будапешт (тривалість поїздки 50 годин). Цей потяг віз прапори 1848/1849 років, які СРСР повернула Угорщині. Урочистий прийом відбувся на прикордонній станції Лавочне 23 березня.

30 березня 1941 року – В Ужгород навідався син регента Іштван Горті (директор Угорських залізниць) із дружиною Ілоною. Він взяв участь у церемонії вручення прапора 5 моторизованому полку, що розмістився в місті.

6 квітня 1941 року – З цього дня розпочав курсувати скорий поїзд по маршруту Кіральгаза (Королево) – Будапешт. Тривалість поїздки в одну сторону 7 годин.

27 квітня 1941 року – Декрет регента М. Горті про призначення єпископського намісника і адміністратора для угорських і підкарпатських православних громад (осідок – у Будапешті). Ним був іменований протопресвітер, доктор теології Михайло Попов, російський білоемігрант, викладач Дебреценського університету. Він вступив на посаду в урочистій атмосфері 1 червня 1941р. в єпископському храмі Мукачева у присутності регентського комісара Міклоша Козми і міністерського радника Шандора Єсенські.

17 травня – 8 червня 1941 року – Дні мистецтва в Ужгороді. 6-ий етап Національних Днів мистецтва після Секешфегервару, Дьєра, Кошице, Ниредьгази та Пийча.

22 червня 1941 року – Німеччина напала на Радянський Союз.

23 червня 1941 року – Нарком закордонних справ СРСР В'ячеслав Молотов, серед іншого повідомив послу Угорщини в Москві Йозефу Кріштофі, що уряд СРСР не має до Угорщини вимог і наміру на неї нападати.

24 червня 1941 року – Угорщина розірвала дипломатичні відносини з Радянським Союзом.

26 червня 1941 року – Бомбардування Кошице і залізничного потягу в районі Рахова. Угорщина оголосила війну Радянському Союзу.

- 1 липня 1941 року* – З цього дня на Підкарпатті заборонено проведення будь-яких зборів, свят, пікніків за винятком церковних служб, владно-публічних та асоціативних зборів. Заборонені також міжміські телефонні розмови.
- 12 липня 1941 року* – Видане Розпорядження № 192/2/1941 VII.в. Міністерства внутрішніх справ, в якому говориться, що «з огляду на поточні зовнішньополітичні обставини відкривається можливість того, щоби проживаючих на території країни небажаних іноземців, [...] проти яких винесені і набули чинності постанови про депортацію, або про відмову у наданні дозволу на проживання, [...] і до цього часу не були реалізовані – у найближчий час повинні бути з території країни виселені». Це була перша депортація євреїв з Угорщини.
- 1 серпня 1941 року* – Православні священники Підкарпаття почали отримувати заробітну плату від Угорської держави.
- 8 серпня 1941 року* – Опубліковано так званий Третій «єврейський закон» (№ XV від 1941 року), який забороняє шлюб між євреями та неєвреями.
- 27–28 серпня 1941 року* – Масові вбивства євреїв в Кам'янці-Подільському.
- 31 серпня 1941 року* – На Підкарпатті до цього часу з 3.830 «єврейських торгово-промислових об'єктів» 2.475 перебрали християнські торговці та ремісники, з них 1.796 «аборигени Підкарпаття» інші ж 679 «переселилися на Підкарпаття з інших регіонів країни».
- 1 вересня 1941 року* – З цього дня в школах необхідно використовувати граматику Івана Гарайди (МРК № 27.300/1941).
- 23 вересня 1941 року* – Регентський комісар Підкарпаття власним рішенням ввів тимчасовий порядок використання прапорів на підвладній території. «Поряд з угорським національним прапором, для відзначення русинської народності дозволено використання тільки синьо-червоного прапору. Ці кольори є кольорами давнього прапору Ракоці [...]».
- 7 грудня 1941 року* – Помер регентський комісар Міклош Козма.
- 1941 рік* – Згідно статистичних даних Підкарпатської Землеробської Палати територія Підкарпаття складає 11.583 км², населення 621.916 чоловік, кількість житлових будинків – 119.904, населених пунктів: 433 малих сіл, 11 великих сіл, 1 вільне королівське місто (Хуст), 103 окружних нотаріатів, густота населення 55,1 чоловік на км², на сім'ю припадає 4,1 народжень, з них 2,93 дітей залишається живими, приріст населення між 1930–1941 роками становив 17,6%.
- 5 січня 1942 року* – Призначений новий регентський комісар Вілмош Пал Томчані.
- 17 січня 1942 року* – До Ужгороду прибув новий регентський комісар Вілмош Пал Томчані.
- 20 січня 1942 року* – У Ванзеї біля Берліну відбулася конференція, на якій домовилися про «остаточне вирішення», що означало повне знищення європейських євреїв.
- 30 січня 1942 року* – Газета «Kárpáti Magyar Hírlap» («Карпатський угорський вісник») писала: «дуже холодно [...] дев'яносто років не було такого холоду як цієї зими». «Все Підкарпаття покрите величезним шаром снігу. Всюди

бушують хуртовини». По цій причині були впроваджені однотижневі канікули в школах.

12 лютого 1942 року – Угода між Угорщиною і Німеччиною про вербування новобранців у військові частини вермахту серед німецького населення на території Угорщини.

Лютий 1942 року – На три вакантні місця у палаті представників від Підкарпаття були кооптовані наступні особи: Адальберт Рішко, Стефан Будой, Петро Габка (Кікінеші).

11 квітня 1942 року – Почалася відправка Другої угорської армії на східний фронт.

Квітень 1942 року – Згідно доповіді міністерства промисловості, Підкарпаття електрифіковано всього на 5,9%.

3 червня 1942 року – Новим головою Підкарпатського Наукового Товариства обрано Олександра Ільницького.

6 вересня 1942 року – Опубліковано т. зв. Четвертий «єврейський закон» (№ XV від 1942 р.) згідно якого євреї не можуть придбати сільськогосподарську нерухомість, а вже наявне у їхній власності – зобов'язані продати.

12 вересня 1942 року – Починається депортація циганів.

19 листопада 1942 року – Перемога радянських військ під Сталінградом принесла рішучий перелом в ході Другої світової війни. Цього дня Президія Верховної Ради СРСР прийняла Постанову про амністію «карпаторусинів, українців і словаків, які до розчленування Чехословаччини мали чехословацьке громадянство» і були біженцями з Угорщини. Їх випустили з таборів і направили до Бузулуку, щоб вони «вступили добровольцями в чехословацьку армію». Нездатних проходити військову службу, жінок та дівчат направили працювати в Казахстан. У Радянському Союзі було близько 8 тис. біженців із Закарпаття.

28 листопада 1942 року – Опубліковано Закон № XXI від 1942 року «Про зміни і доповнення до Закону № XXII від 1926 про верхню палату Державних зборів, а також про необхідні тимчасові розпорядження щодо організаційної структури верхньої палати пов'язані з повернутими територіями» (від 25 листопада).

3 1 січня 1943 року – «з повернутої Підкарпатської території» до верхньої палати парламенту були кооптовані Петро Дем'янович, Андрій Крічфалуші-Грабар та Стефан Ганьо.

Січень-лютий 1943 року – Друга Угорська армія зазнала нищівної поразки біля Дону.

Із 10 березня 1943 року – За постановою міністра внутрішніх справ «заборонено проводити будь-які розваги».

Червень 1943 року – Доповідь Землеробської Палати про Підкарпаття: перевірили 8.447 дозволів на торгово-ремісницьку діяльність, з яких 1.792 були на руках християн, а 6.655 на руках євреїв. Ліквідували 3.830 єврейських торгово-ремісницьких дозволів, замість них 3.500 християнських торговців і ремісників одержали дозволи, з них 1796 – з Підкарпаття і 679 «вихідці з інших дотріанонських територій Угорщини, що поселились на Підкарпатті».

- 5 липня – 23 серпня 1943 року – Курська битва. Вирішальний перелом в ході Другої світової війни.
- 18 серпня 1943 року – В районі Хуста приземлився радянський повітряний десант, яким керував угорець Ференц Патакі (з кінця 1943 року діяли в Будапешті).
- 28 листопада – 1 грудня 1943 року – Тегеранська конференція. Вінстон Черчілль, Франклін Делано Рузвельт і Йосиф Віссаріонович Сталін домовились про спільний виступ проти німецьких військ (відкриття другого фронту) і про основні аспекти повоєнного устрою після переможного завершення війни.
- 12 грудня 1943 року – Радянський Союз і Чехословацький уряд в екзилі (Едуард Бенеш) в Москві уклали договір про дружбу, взаємодопомогу і взаємодію після війни. У договорі містилася посилка на те, що перший Віденський арбітраж недійсний.
- 14 грудня 1943 року – Едуард Бенеш в Москві передав радянському уряду меморандум під назвою «Виселення частини населення Чехословаччини». Чехословаччина в майбутньому буде національною державою, по закону «національні меншини не будуть вважатися нацією або політично спільнотою».
- 14–18 грудня 1943 року – На чехословацько-радянських міжурядових переговорах в Москві Едуард Бенеш свої побажання сформулював в меморандумі, зокрема, вимагаючи для Чехословацьких збройних сил права «зайняти всі до-Мюнхенські території Республіки» (тобто і Підкарпаття).
- 6 січня 1944 року – Згідно спогадів англійського прем'єра Уїнстона Черчілля, в цей день Едуард Бенеш показав йому карту, де Підкарпаття вже було зображено частиною Радянського Союзу.
- 18 березня 1944 року – Німецькі війська, що були вишикувані на західному кордоні, почали вторгнення в Угорщину.
- 19 березня 1944 року – Німецькі війська без опору зайняли територію Угорщини.
- 22 березня 1944 року – В післяобідній час в Ужгород вступили німецькі війська.
- 31 квітня 1944 року – Підкарпаття оголошено територією воєнних дій (Постанова Прем'єр-міністра № 1.440/1940).
- 16 квітня 1944 року – На Підкарпатті починається збір євреїв у гетто. В 2001 році уряд Угорської Республіки саме цей день оголосив угорським Днем пам'яті Голокосту.
- 20 квітня 1944 року – На Підкарпатті «з адміністративних і режимних причин» почалося «в прискореній процедурі виселення [...] єврейського населення».
- 29 квітня 1944 року – Опубліковано урядову Постанову № 10.750/1944, якою вводиться повна цензура преси.
- 8 травня 1944 року – У відповідності до угоди між лондонським урядом в екзилі і Радянським Союзом Закарпаття належить Чехословаччині.
- 10 травня 1944 року – Керівником військової адміністрації Підкарпаття призначений урядовий комісар з повноваженнями міністра в особі генерал-лейтенанта у відставці Андраша Вінце, якому підлеглі усі владні органи управління.
- 11 травня 1944 року – Клемент Готвальд, на хвилі Московського радіо запевнив народи Чехії, Моравії, Словаччини, Карпатської України, що «Радянський Союз і Червона армія не бажає втручатися у внутрішні справи

Чехословаччини і не нав'язуватиме їм радянський суспільний устрій», незважаючи на те, що «пани Будапешта та Берліну, та їх празькі, братиславські, ужгородські прислужники» якраз від цього намагаються уберегти чехів, словаків, карпато-українців. Нову Чехословацьку Республіку буде «очищено» від німецького і угорського «сміття».

Середина травня 1944 року – У Закарпатті висадилися радянські десантники.

6 червня 1944 року – Висадка в Нормандії. Відкриття Другого фронту.

Кінець червня 1944 року – Едуард Бенеш у Лондоні зустрівся з послом Радянського Союзу Лебедевим і заявив йому, що не буде мати заперечень якщо Карпатську Україну приєднають до Радянського Союзу, але бажав би, щоб це відбулось після того як Чехословаччина визволиться і він разом з членами уряду зможуть туди повернутися.

9 липня 1944 року – Український штаб партизанського руху відправив на Підкарпаття для організації партизанської боротьби частину десантної групи під командуванням підполковника Олександра Тканка.

14 липня 1944 року – Посол Чехословаччини в Москві повідомив начальника 4 європейського відділу Наркомату закордонних справ Валерія Зоріна про те, що новим урядовим комісаром визволеного Закарпаття стане міністр економіки та відбудови Франтішек Немец.

Липень 1944 року – Регентський комісар зони воєнних дій видав розпорядження про мобілізацію чоловіків 1896–1926 років народження до війська.

Кінець липня 1944 року – Радянські війська досягли оборонну лінію Гуняді, що знаходилася за 15–20 кілометрів від вододільного хребта Північно-східних Карпат.

30 липня 1944 року – З огляду на близькість фронту рішенням міністра внутрішніх справ Угорщини на Підкарпатті було заборонено партійно-політичну діяльність.

5 серпня 1944 року – Ставка Верховного Головнокомандуючого СРСР утворила 4-й Український фронт для ведення бойових дій у Карпатах.

8 серпня – 26 жовтня 1944 року – У Закарпатті воював партизанський загін Дюли Усти, сформований Українським штабом партизанського руху спільно з представниками ЦК Комуністичної партії Угорщини з числа угорських солдат, які добровільно перейшли на бік радянських військ.

21 серпня 1944 року – Промова Едуарда Бенеша в Лондонському радіо до вояків, що вирушали в Карпатський регіон: «Після війни матимемо нову Республіку – кращу, набагато більш демократичну, набагато більш народну. У першу чергу вона буде національною державою чехів, словаків і карпато-українців. Наша Республіка матиме межі кордонів, що були до Мюнхена».

Серпень 1944 року – Командування об'єднаних радянських партизанських загонів, що діяли на Закарпатті закликала населення до боротьби проти «фашистських загарбників»; в Чехословацькому корпусі Радянської Армії, що наближалася служило багато підкарпатських патріотів.

26 серпня 1944 року – У Закарпатті десантувалася сформована Українським штабом партизанського руху спільно з представниками Комуністичної партії Угорщини організаторська група на чолі з Іваном Прищепою.

- 27 серпня 1944 року – Радянські війська перетнули угорський кордон на Ойтозькому перевалі.
- 14 вересня 1944 року – Почався штурм 4-го Українського фронту спорудженої в Північно-східних Карпатах лінії Арпада.
- 27 вересня 1944 року – На Закарпатті почав діяти ще один десантний партизанський загін – «За свободу Чехословаччини».
- 15 жовтня 1944 року – Угорська влада розпорядилася провести евакуацію Ужгород. Цим фактично припинила діяльність угорська адміністрація на всьому Закарпатті.
- 16 жовтня 1944 року – Подав у відставку регент Міклош Горті. Прем'єр-міністром (вождем нації) став Ференц Салаші (прихід до влади партії «схрещених стріл»). Цього ж дня генерал-полковник Бейла Далнокі-Міклош, командуючий Першою армією з частиною офіцерського корпусу перейшов на бік Червоної Армії.
- 19 жовтня 1944 року – Урядовий комісар Андраш Вінце скликав останню нараду в Ужгороді.

ЛІТЕРАТУРА

- Адам М. Загарбання Закарпаття гортистською Угорщиною в 1938–1939 рр. // Українсько-угорські історичні зв'язки / Відп. ред. Ф. Шевченко. – К. : Наукова думка, 1964. – С. 78–109.
- Баран О. Угорська влада на окупованому Закарпатті (1938–1944) // За українське Закарпаття / Упоряд. В. Маркусь і В. Худанич. – Ужгород: Гражда, 1994. – С. 11–20.
- Баран О. Мадярська окупація Закарпаття в 1939 р. // Український історик [Нью-Йорк]. – 1995. – № 1–4. – С. 119–136.
- Бірчак В. Карпатська Україна: Спогади й переживання / Підгот. текстів і післям. Р. Офіцинського. – Ужгород: Гражда, 2007. – 198 с.
- Брензович Л. Національна політика на Закарпатті після приєднання краю до Угорщини: [На правах рукопису]. – [Ужгород, 2002, 2008]. – 46 с.
- Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. – Книга друга (вересень 1938 – лютий 1948 р.). – Братіслава – Пряшів: Словацьке педагог. вид-во, 1985. – 356 с.
- Венгрия и вторая мировая война. Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны / Сост. М. Адам, Л. Жигмонд, Л. Керекеш, Д. Югас. – Москва: Изд-во иностранной л-ры, 1962. – 367 с.
- Гранчак І. Окупація Карпатської України військами Угорщини в березні 1939 року // Carpatica – Карпатика. – Вип. 3. – Ужгород, 1995. – С. 70–81.
- Данко О. Угорська політика відносно православної церкви на Закарпатті в 1939–1944 рр. // Культура Українських Карпат: традиції і сучасність (Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1–4 вересня 1993 р.). – Ужгород: Гражда, 1994. – С. 349–364.
- Довганич О., Керечанин В., Пруниця С., Попович П. Закарпаття напередодні та в роки другої світової війни // Книга Пам'яті України. Закарпатська область. І том / Упоряд. М. Володимир, Н. Цомпель. – Ужгород: Карпати, 1995. – С. 13–85.
- Довганич О. Проблеми історії Закарпаття напередодні та в роки Другої світової війни (1938–1945 рр.): Дисертація у вигляді наукової доповіді на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. – Ужгород, 1997. – 72 с.
- Довганич О. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність: репресії проти її оборонців та керівних діячів. – Ужгород: Гражда, 2007. – 140 с.
- Желицки Б. Регент Венгрии Миклош Хорти (1868–1957). // Новая и новейшая история [Москва]. – 1996. – № 2. – С. 173–196; № 3. – С. 185–213.
- Закарпаття під Угорщиною 1938–1944 рр. / Ред. -упоряд. В. Маркусь і В. Худанич. – Ужгород: Гражда – Карпати, 1999. – 230 с.
- Магочій П. Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). – Ужгород: Поличка «Карпатського краю», 1994. – 296 с.
- Марина В. Румыны Закарпаття: проблемы истории и этнокультурного развития: Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Ужгород, 1995. – 183 с.
- Нариси історії Закарпаття / Відп. ред. І. Гранчак. – Т. II (1918–1945). – Ужгород: Закарпаття, 1995. – 668 с.

- Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944). – Київ: Ін-т історії України НАН України, 1997. – 244 с.
- Пашкуй З. Політика мадяризації українського населення на Закарпатті в 1939–1944 рр. // Український історичний журнал. – 1972. – № 4. – С. 98–104.
- Пашкуй З. До питання про автономію Закарпаття під час угорської окупації. // Український історичний журнал. – 1973. – № 2. – С. 93–98.
- Пушкаш А. Цивілізація или варварство: Закарпатье 1918–1945. – Москва: Европа, 2006. – 564 с.
- Українська державність у XX столітті / Ред. О. Дергачов. – К.: Політична думка, 1996. – 436 с.
- Худанич В. Яку автономію обіцяв нам Горті? // Закарпатська правда. – 1993. – 14 вересня. – С. 2.
- Шандор В. Спомини. – Т. II. (Карпатська Україна. 1939–1945). – Ужгород: Гражда, 2000. – 246 с.
- Шляхом Жовтня (Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною): Збірник документів. – Т. V. (1938–1944 рр.) / Упоряд. Г. Сяртова. – Ужгород: Карпати, 1967. – 520 с.
- Ablonczy Balázs. Teleki Pál. – Budapest: Osiris, 2005. – 547 p. (Ablonczy Balázs. Pál Teleki – The Life of a Controversial Hungarian Politician. – Wayne (NJ), Hungarian Studies Publications, 2007. – 338 p.)
- Ádám Magda. A versailles-i Közép-Európa összeomlása. A müncheni válság és Magyarország. // Századok, 1999. 4. sz. – 685–726.
- Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.) Kisebbségi magyar közösségek a 20. században. – Budapest: Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2008. – 508 p.
- Botlik József. Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján I. k. Magyarok, ruszinok, csehek és ukránok 1918–1945. 552 p.; II. k. A Magyarországhoz történt visszatérés után 1939–1945. Nyiregyháza, 2005. 445 p.
- Bölöny József. Magyarország kormányai 1848 – 1992. (4., bőv. és jav. kiad.) – Budapest: Akadémiai, 1992. – 486 p.
- Braham, Randolph L. A magyar holocaust. I–II. k. – Budapest – Wilmington: Gondolat Könyvkiadó – Blackburn International Incorporation, 1989.
- Braham, Randolph L. A népiártás politikája. A Holocaust Magyarországon. – Budapest: Új Mandátum, 2003. – 249 p.
- Braham, Randolph L. A magyarországi holokaust földrajzi enciklopédiája. I–III. k. – Budapest: Park Kiadó, 2007. – 3718 p.
- Brenzovics László: Kozma Miklós és Kárpátalja. Kozma Miklós naplója. // Korunk, 1998, 1 sz. 104–118. o.
- Dąbrowski Dariusz. Rzeczpospolita Polska wobec kwestii Rusi Zakarpackiej (Podkarpackiej) 1938–1939. – Toruń: Europejskie Centrum Edukacyjne, 2007. – 414 p.
- Danilák, Michal. Dejiny Rusínov-Ukrajincov v slovenskej historiografii. // Historický časopis 50, 2002. 1. sz. – 80–89.
- Deák, Ladislav. Viedenská arbitráž. – Bratislava: Matica slovenská, 1997.
- Dombrády Lóránt. Katonapolitika és hadsereg 1920–1944. – Budapest: Ister, 2000. – 293 p.

- Eden (Einczig) Joseph. The Jews of Kaszony, Subcarpathia. – New York, 1988. 131 p.
- Eiler Ferenc. Kisebbségvédelem és revízió. Magyar törekvések az Európai Nemzetiségi Kongresszuson (1925–1939). – Budapest: Gondolat, 2007. – 396 p.
- Fedinec Csilla. Iratok a kárpátaljai magyarság történetéhez 1918–1944. Törvények, rendeletek, kisebbségi programok, nyilatkozatok. – Somorja – Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó, 2004. – 663 p.
- Fedinec Csilla. A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944. – Nostra Tempora 7. Galánta – Dunaszerdahely: Fórum Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó, 2002. – 533 o.
- Fedinec Csilla (szerk.) Kárpátalja 1938–1941. Magyar és ukrán történeti közelítés. – Budapest: Teleki László Alapítvány, 2004. – 277 p.
- Fedinec Csilla: Kárpátaljai autonómia, határváltozások 1918–1944. In: Pásztor Cecília (szerk.): „... ahol a határ elválaszt” Trianon és következményei a Kárpát-medencében. Kárpátia Könyvek. Salgótarján: Nagy I. Történeti Kör: Nógrád M. Lvt.: Szindbád, 2002. 415–436.
- Fedinec Csilla: Kárpátaljai autonómia-koncepciók 1918–1944 között. In: Kisebbségkutatás 2001, 3. sz. 450–469.
- Fedinec Csilla: Kárpátalja közigazgatása és tanügyigazgatása 1938–1944 között. In: Magyar Pedagógia 1996, 4. sz. 367–375. http://www.magyarpedagogia.hu/document/Fedinec_MP964.pdf
- Gyurgyák János. A zsidókérdés Magyarországon. – Budapest: Osiris, 2001. – 788 p.
- Gyurgyák János. Magyarország története képekben. – Osiris Képeskönyvek, 2008. I–III. k.
- Halevy, Jehoshua. Berehovo–Beregszász zsidósága képekben. – Tel-Aviv-Natanya (Izrael): Berehovo–Beregszász és környéke zsidóságának köre, 1989. – 274 p.
- Halmosy Dénes. Nemzetközi szerződések 1918–1945. A két világháború közötti korszak és a második világháború legfontosabb külpolitikai szerződései. – Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – Gondolat, 1983. – 690 p.
- Haraszi György. Kárpáti rapszódia. // História, 2004. 2–3. szám. – 23–28.
- Juhász Gyula. Magyarország külpolitikája 1919–1945. – Budapest: Kossuth Kiadó, 1988. – 434 p.
- Juhász Gyula (szerk.) Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945. IV. k. Magyarország külpolitikája a II. világháború kitörésének időszakában 1939 – 1940. – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962.
- Jelinek Yeshayahu A. The Carpathian diaspora: the Jews of Subcarpathian Rus’ and Mukachevo, 1848–1948. – [Boulder, Colo.] East European Monographs; New York, [N.Y.]: Columbia Univ. Press, 2007. – 411 p.
- Kárpátalja megyéi. – 1. r., Az Ugocsa megyéből kiűzött zsidók nevei. Nagyszöllös és járása. / The countries of Carpathian-Ruthenia. Pt. 1., Names of Jews deported from Ugocsa county. Sevlus and vicinity. [Yad Vashem, 2004.] – 248 p.
- Kárpátalja településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai, 1880–1941 / Szerk. Kepecs József, összeáll. Czibulka Zoltán – Budapest: KSH, 1996. – 263 p.
- Kozma Miklós. Kárpátalja visszavétele. Napló. [Közread. Brenzovics László.] – Ungvár: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 1999. – 144 p.
- Kozma Miklós. A visszacsatolt Kárpátalja. Napló. [Közread. Brenzovics László.] – Ungvár: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 2010.

- Református lelkész-önéletrajzok Kárpátaljáról és Partiumból, 1942-ből / [vál. és sajtó alá rend. Szabadi István]. I. k. Debrecen: Tiszántúli Ref. Egyhker. és Kollégiumi Lvt., 2008. – 183 p.
- Kocsis Károly – Eszter Kocsis-Hodosi. *Ethnic Geography of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin*. – Budapest: Geographical Research Institute of the Hungarian Academy of Sciences, 1998. – 241 p.
- Kozauer Nikolaus. *Die Karpaten-Ukraine zwischen den beiden Weltkriegen unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Bevölkerung*. – Esslingen Am Neckar: Bruno Langer Verlag, 1979. – 240 S.
- Lackó Miklós. *Nyilasok, nemzetiszocialisták: 1935–1944*. – Budapest: Kossuth, 1966. 347 p.
- Lusztig Károly. A gyertyák csonkig égnek. // *Múlt és Jövő*, 1992. 3. szám. – 87–92.
- Magocsi, Paul R. – Pop, Ivan: *Encyklopedia of Rusyn History and Culture*. – University of Toronto, 2002. – 520 p.
- Magocsi, Paul R. *The Shaping of a National Identity: Subcarpathian Rus', 1848–1948*. – Harvard University Press, 1978. – 640 p.
- Majsai Tamás. A magyar holocaust első felvonása, 1941. // Králl Csaba (szerk.): *Holocaust Emlékkönyv, a vidéki zsidóság deportálásának 50. évfordulója alkalmából*. – Budapest: Teljes Evangéliumi Diák- és Ifjúsági Szövetség Kiadása, 1994. – 303–309.
- Marcus Vasył. *Carpatho-Ukraine under hungarian occupation, 1939–1944*. // *The Ukrainian Quaterly* [New York]. – 1954. – № 3. – P. 252–256.
- Malá vojna. *Vojensky konflikt medzi Mad'arskom a Slovenskom v marci 1939*. / Zost. Ladislav Deák. – Bratislava: Slovakia Plus, 1993. – 98 p.
- Márai Sándor: *Ajándék a végzettől. A Felvidék és Erdély visszacsatolása*. Budapest – Szombathely, Helikon, 2004. – 348 p.
- Nagy Milada (szerk.) *Nagyszőlős, a világ közepe*. – Budapest: Aposztróf, 2009. – 196 p.
- Ormos Mária. *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. Pokoljárás a médiában és a politikában (1919–1941)*. – II. k. Budapest: PolgART, 2000. pp. 549–572.
- Ormos Mária. *Magyarország a két világháború korában*. – Debrecen, Csokonai Kiadó, 1998. – 316 p.
- Ormos Mária, Király Béla (eds.) *Hungary: Governments and Politics 1848–2000*. – Atlantic Research and Publ. Columbia Univ. Pr., New York, 2001.
- Pándi Lajos (szerk.) *Köztes-Európa 1763–1993. Térképgyűjtemény*. – Budapest: Osiris, 1997. – 803 p.
- Pomogáts Béla (szerk.) *Querela Hungariae. Trianon és a magyar irodalom*. – Budapest, 1996. – 237 p.
- Püski Levente. *Társadalmi érdekképviselő és konzervativizmus. A felsőház felépítése a Horthy-korszakban*. – Debrecen: Kossuth, 1996. – 111 p.
- Prepuk Anikó. *A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*. – Debrecen: Csokonai, 1997. – 264 p.
- Pritz Pál. *Magyar diplomácia a két háború között*. – Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1995. – 356 p.
- Pritz Pál – Sipos Balázs – Zeidler Miklós (szerk.) *Magyarország helye a 20. századi Európában*. – Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 2002. – 212 p.

- Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Loránt – Juhász Gyula (szerk.): *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944.* – Budapest: Kossuth Kiadó, 1968. – 1005 p.
- Romsics Ignác: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében.* – Budapest: Osiris, 2005. – 378 p.
- Romsics Ignác. *Magyarország története a XX. században.* – Budapest, Osiris, 2005. – 668 p.
- Romsics Ignác. *Hungary in the 20th Century.* – Budapest: Corvina, Osiris, 1999. – 512 p.
- Romsics Ignác (szerk.): *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953.* – Budapest: Osiris, 1998. – 240 p.
- Romsics Ignác (főszerk.) – Bán D. András – Diószegi László – Fejős Zoltán – Vinnai Győző (szerk.): *Magyarok kisebbségben és szórványban. A Magyar Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának válogatott iratai 1919–1944.* – Budapest: Teleki László Alapítvány, 1995. – 732 p.
- Romsics Ignác (szerk.) *Magyarország és a nagyhatalmak a huszadik században.* – Budapest: Teleki László Alapítvány, 1995. – 313 p.
- Romsics Ignác (szerk.) *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről.* – Budapest: Osiris, 2005. – 408 p.
- Romsics Ignác (ed.) *20th Century Hungary and the Great Powers.* – N. J.: Atlantic Research and Publications, 1995. – 391 p.
- Romsics Ignác (ed.) *Geopolitics in the Danube Region. Hungarian Reconciliation Efforts 1848–1998.* – Budapest: Central European University Press, 1999. – 413 p.
- Sallai Gergely. *Az első bécsi döntés.* – Budapest: Osiris, 2002. – 296 p.
- Shandor, Vincent. *Carpatho-Ukraine in the Twentieth Century. A Political and Legal History.* Ukrainian Research Institut, Harvard University, n. d. – 344 p.
- Ságvári Ágnes. *Zsidósors Kárpátalján. // Tanulmányok a magyarországi holokauszt történetéből.* – Budapest: Napvilág Kiadó, 2002. – 33–67.
- Tilkovszky Loránt. *Die Sozialdemokratische Partei und die Frage der Deutschen Nationalität in Ungarn. 1919–1945.* – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991. (*Studia Historica* 194.) – 139 p.
- Tilkovszky Loránt. *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938–1941.* – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967. – 350 p.
- Tilkovszky Loránt: *Nemzetiségi politika Magyarországon a XX. században.* – Debrecen: Csokonai Kiadó, 1998. – 285 p.
- Tilkovszky Loránt. *Ez volt a Volksbund. A német népcsoportpolitika és Magyarország. 1938–1945.* – Budapest: Kossuth, 1978. – 420 p.
- The Auschwitz Album: The Story of a Transport.* Edited by Israel Gutman and Bella Gutterman. In association with the Auschwitz Museum, 2002. Second edition. – 278 p.
- Váradi-Sternberg János. *Mementó. A nagyszőlősi zsidó közösség múltjából. // Kárpátalja, 1991. 9. szám.* – 10.
- Vasas Géza. *A belső önrendelkezés érvényessége. A ruszin autonómia rövid története 1918 őszétől 1939 márciusáig. // Valóság 42. 1999. 8. 19–34.*
- Vasas Géza. *A ruszin autonómia választásait. 1939. március–szeptember. // Aetas, 2000. 4. 64–87.*

- Vasas Géza. Egy félbehagyott alkotmány. Kárpátalja autonómiájának ügye 1939–1940-en. In Fedinec Csilla (szerk.): Kárpátalja 1938–1941. Magyar és ukrán történeti közelítés. – Budapest: Teleki László Alapítvány, 2004. – 157–215.
- Zeidler Miklós. A magyar irredenta kultusz a két világháború között. – Budapest, Teleki László Alapítvány, 2002. – 137 p.
- Zseliczky Béla: Kárpátalja a cseh és szovjet politika érdekerében. 1920–1945. – Budapest: Napvilág Kiadó, 1998. – 159 p.

РОЗДІЛ III.

РАДЯНСЬКЕ ЗАКАРПАТТЯ

(1944–1991)

1. ЗАКАРПАТТЯ У ВІЙСЬКОВИХ ОПЕРАЦІЯХ. 1944–1945 РОКИ

Звільнення України від нацистської Німеччини та її союзників, Угорщини та Румунії виявилось надзвичайно кровопролитним. Під час однієї оборонної та одинадцяти наступальних операцій тут у січні 1943 – жовтні 1944 років збройні сили СРСР втратили 3,5 мільйона осіб. Проте поступово, хоч і повільно фронтова лінія на східному театрі військових дій Другої світової війни переміщувалася чимдалі в напрямку західноукраїнських земель і Карпатського регіону. Східні Карпати в роки Другої світової війни розмежовували чотири суверенні держави – Угорщину, Словаччину, Німеччину і Румунію, котрі водночас були стратегічними партнерами і союзниками.

Починаючи з літа 1941 року тисячі закарпатців силоміць мобілізували до війська Угорщини – союзниці нацистської Німеччини. Серед мобілізованих до угорської армії переважна більшість загинула в 1942–1944 роках на Східному фронті, зокрема, поблизу міст Пінськ (Білорусь) і Тернопіль (Україна). З іншого боку, не менше їх воювало на боці СРСР: як чехословацькі або як безпосередньо радянські солдати. Причому дуже часто односельці воювали у ворогуючих арміях, відстоюючи чужі національні інтереси. Візьмемо до прикладу найбільше закарпатське село Колочава (Міжгірський район). Воно показове з усіх точок зору. У 1941–1945 роках 39 колочавців загинули угорськими вояками, а 52 – радянськими. Тому в центрі села у 2009 році оновили давній монумент загиблим воїнам і обабіч його стели встановили дві плити з іменами всіх загиблих.

1.1. 4-ий Український фронт і його противник

У ході Львівсько-Сандомирської операції влітку 1944 року війська 1-го Українського фронту вже діяли в Польщі, причому на двох напрямках. Основні сили захопили плацдарм на Віслі та націлилися на Берлін – столицю головного противника. Ліве крило розгорнулося в карпатських передгір'ях, поблизу східних кордонів колишньої Чехословаччини. Сусідній 2-ий Український фронт готувався вступити до Румунії. Розділила ці фронти величезна підкова Головного карпатського хребта довжиною 400 км і глибиною 100 км. Наступ у Карпатах вимагав спеціальної підготовки, спорядження, озброєння, керування військами. Тому директивою Ставки верховного головнокомандування СРСР від 30 липня 1944 року на стикові 1-го та 2-го фронтів створили самостійний – 4-ий Український. Його командувач – генерал-полковник Іван Петров (1896–1958). До цього 48-літній І. Петров командував 2-им Білоруським фронтом. Випереджаючи виклад подій скажемо, що у день звільнення Мукачеве, 26 жовтня 1944 року, Івану Петрову знову присвоїли військове звання «генерал армії», якого його позбавили у лютому 1944-го за невдачу в одній з операцій зі звільнення Криму.

У березні 1945 року він отримав нове призначення – начальник штабу 1-го Українського фронту.

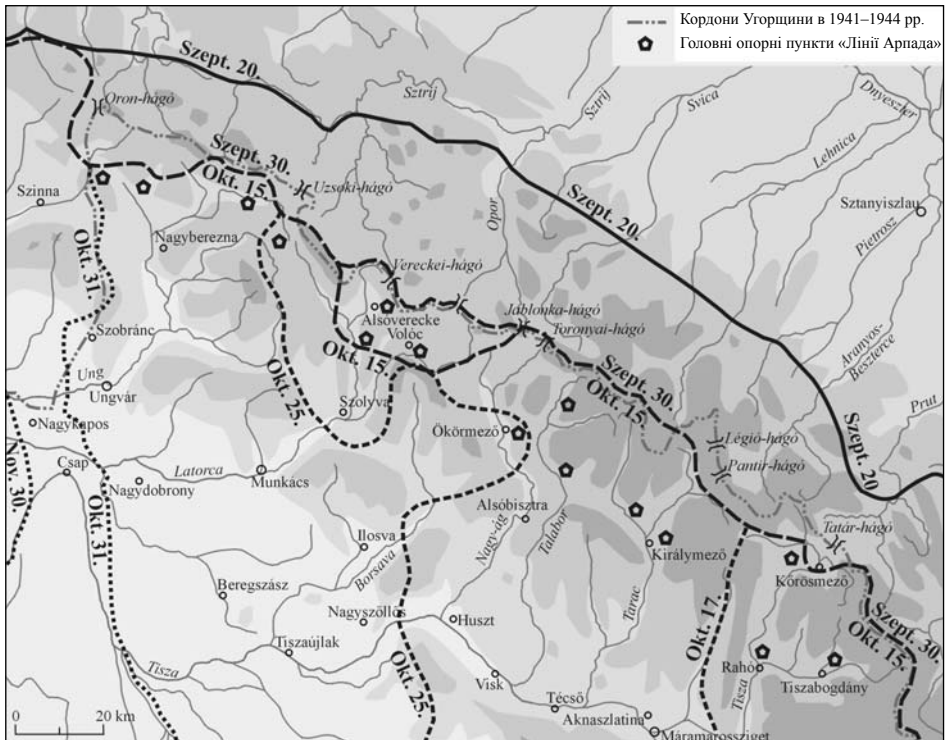
До кінця серпня 1944 року 1-ий та 4-ий Українські фронти звільнили усі західні землі сучасної України, за винятком Закарпаття. У сусідній Словаччині наростав прорадянський рух опору. Уряд Йозефа Тісо 12 серпня запровадив надзвичайний стан, а 23 серпня звернувся до Адольфа Гітлера про військову допомогу. У країну ввели німецькі поліцейські підрозділи, піхотну дивізію та окремі частини з групи армій «Північна Україна» чисельністю близько 20 тисяч осіб. Вони доволі легко нейтралізували словацьких партизанів, а 2 вересня роззброїли майже 24-тисячний Східнославацький корпус (район Пряшева, Свидника і Меджилабірців), що перейшов на бік повсталих.

Політичне керівництво СРСР прагнуло швидко вивести з війни німецьких сателітів, Словаччину та Угорщину. До відповідної операції з нанесенням головного удару на Пряшів залучили 38-у армію (генерал-полковник Кирило Москаленко) 1-го Українського фронту та 1-у гвардійську армію (генерал-полковник Андрій Гречко) 4-го Українського фронту. Оволодіти містом Пряшів планували на середину вересня 1944 року, а вдалося тільки в січні 1945 року.

У 38-у армію входив і 1-ий чехословацький армійський корпус. Його чисельність становила 17 тисяч бійців, серед них – 7,1 тисячі закарпатців. Це 42% особового складу корпусу. Ним командував спочатку генерал Ярослав Кратохвіл, а з 10 вересня 1944 року до 6 квітня 1945 року – генерал Людвіг Свобода, пізніше – генерал Карел Клапалек. Близько вісімсот закарпатців загинуло під час Карпатсько-Дуклінської операції.

Одразу пояснимо, чому на самому початку операції бригадний генерал Ярослав Кратохвіл був знятий із посади командувачем 1-го Українського фронту маршалом Іваном Конєвим. Достеменно відомо, що Я. Кратохвіл усіляко опирався тому, щоби його корпус використовували для безтямних лобових атак «по-радянськи» – на завчасно підготовлені противником позиції з неподавленою системою вогню. Такі безглузді атаки прирікали на масове вбивство власних солдатів без будь-яких шансів на успіх. Приміром, радянські частини наступали на будь-яку висоту і билися за неї з надзвичайною впертістю, не надаючи значення її тактичній цінності. Не випадково, після Карпатсько-Дуклінської операції чехословацький еміграційний уряд у Лондоні вже спробував звільнити бригадного генерала Людвіга Свободу за те, що його корпус необґрунтовано втратив половину бійців.

Пряшівський та взагалі карпатський наступ запланували не пізніше 8 вересня 1944 року. Його мали закінчити на п'яту добу виходом військ на глибину 90–95 км. Наступ лівого крила 4-го Українського фронту підтримував 2-ий Український. Подолання природного рубежу – Східних Карпат – ускладнила «Лінія Арпада». Це глибокоешелована система оборонних укріплень, довготривалих фортифікаційних споруд і протитанкових перешкод. Вони були збудовані Угорщиною у 1940–1943 роках. Якщо говорити мовою цифр, то «Лінія Арпада» – це 99 опорних пунктів, 759 залізобетонних і 394 дерев'яно-земляні споруди, 439 відкритих вогневих майданчиків, 400 км траншей та окопів, 135 км протитанкових і протипіхотних перешкод – ровів, ескарпів, завалів тощо.

«Лінія Арпада» (Автор: Шебевк Ласло)

Оборонялося угорсько-німецьке угруповання (армійська група) під командуванням генерал-полковника Готтарда Гайнріці. Воно складалося з двох армій. 1-а німецька танкова (власне, нею безпосередньо й командував Г. Гайнріці) дислокувалася головним чином у Східній Словаччині. Підпорядкована їй 1-а угорська (командувач – генерал-полковник Бейла Міклош) розташовувалася приблизно в межах сучасного Закарпаття, а штаб знаходився в Хусті. Якщо трохи деталізувати, то до складу військового з'єднання генерал-полковника Г. Гайнріці входили німецький танковий корпус, 5 німецьких мотострілецьких і 7 угорських піхотних дивізій, 24 окремі піхотні батальйони та артилерійські дивізіони.

Таблиця 1. Співвідношення сил у Східно-Карпатській операції

	Радянські війська	Угорські та німецькі війська
Особовий склад, тисяч осіб	246	300
Гармати і міномети	5 140	3 250
Танки	322	100
Літаки	1 165	450

Джерело: Дююи Э., Дююи Т. Всемирная история войн: В 4 томах. – Санкт-Петербург – Москва, 1998. – Т. 4. – С. 304.

У роки Другої світової війни генерал-полковник Готтард Гайнріці (1886–1971) отримав репутацію одного з кращих оборонних тактиків вермахта. Зокрема, у січні 1942 року він перебрав командування 4-ою німецькою армією, котра оборонялася під час радянського контрнаступу під Москвою. Тоді перевага радянських військ була 12-кратною. Саме відтоді Г. Гайнріці у свідомості пересічного німецького солдата став легендарним генералом. Він міг утримати фронт із мінімумом людей та найнижчою ціною. Відтак Готтарда Гайнріці направили в Угорщину командувати німецькою 1-ою танковою та приєднаною до неї угорською 1-ою армією. У результаті його оперативно-тактичних дій 1-а танкова армія після впертої оборони відступила, зберігши боєготовність. Як тоді говорили, Г. Гайнріці зазвичай відступає, коли повітря перетворюється у свинець і виключно після ретельного обдумування. Ці слова теж підтвердила затяжна Карпатсько-Дуклінська операція радянських військ.

1.2. «Ахіллесова п'ята». 1-а угорська армія

У межах сучасної Закарпатської області воювала головним чином 1-а угорська армія. Три її піхотні дивізії розташувалися безпосередньо на «Лінії Арпада», тобто були висунуті практично на лінію колишнього державного кордону. Нині це адміністративна межа між Закарпатською, Львівською та Івано-Франківською областями України.

Командувач 1-ої угорської армії генерал-полковник Бейла Міклош (1890–1948) раніше командував 1-им Мобільним корпусом – найбільш боєздатним військовим з'єднанням Угорщини. У липні–листопаді 1941 року корпус тоді ще генерал-майора Б. Міклоша воював у складі німецької групи армій «Південь» у центральній та східній Україні. 16 жовтня 1944 року генерал-полковник Бейла Міклош разом зі своїм начальником штабу, багатьма офіцерами і солдатами (до 10 тисяч осіб) перейшов на радянський бік. Проте генерал-полковник Г. Гайнріці зумів миттєво провести заміну командного складу і відновити боєздатність 1-ої угорської армії. Командувача 2-ої угорської армії Лайоша Вереша німці арештували.

Цими та дотичними обставинами пояснюється двотижнєве затишшя на закарпатській ділянці Східного фронту Другої світової війни. Справа в тому, що невдовзі після капітуляції сусідньої Румунії (12 вересня 1944 року) регент Угорщини Міклош Горті 28 вересня 1944 року таємно відправив делегацію на чолі з начальником жандармерії генерал-лейтенантом Габором Фараго у Москву на переговори про капітуляцію. Вони продовжувалися до 11 жовтня. В угорські та радянські війська надійшла відповідна вказівка. Сам же регент М. Горті 15 жовтня по радіо оголосив про перемир'я. Проте 16 жовтня у Будапешті відбувся державний переворот під проводом ультрарадикала Ференца Салаші, котрий не сприйняв мирного сценарію. Міклоша Горті усунули з посади – німецьке командування шантажувало його молодшим сином. 4-ий Український фронт негайно перейшов у рішучий наступ супроти деморалізованого у цій атмосфері противника – 1-ої угорської армії. І протягом наступних дванадцяти днів Закарпаття було звільнено від угорських і німецьких військ.

Примітна деталь. 21 грудня 1944 року в Дебрецені під радянським патронажем пройшло засідання тимчасових національних зборів. 21 грудня сформували тимчасовий коаліційний уряд, який генерал Б. Міклош очолював до 15 листопада 1945 року.

Військово-політична концепція Угорщини після червня 1941 року головним чином здійснювалася на українських етнічних землях. На цьому тлі з метою самозахисту угорські військові наприкінці 1943 року – першій половині 1944 року на Волині та Галичині вступили у переговори з Українською повстанською армією (УПА). 27 червня 1944 року командир 6-го корпусу 1-ої угорської армії генерал-лейтенант Ференц Фаркаш і генерал Богдан Зубенко (псевдонім представника головнокомандувача УПА) підписали угоду про примирення, гарантії безпеки і взаємодопомогу в боротьбі проти спільного ворога – більшовицької Росії.

1-а угорська армія з квітня 1944 року брала участь у бойових діях у межах нинішньої Івано-Франківської області, де УПА мала чи не найсильніші позиції. У той же час підрозділи УПА часто нападали на лівих і правих сусідів 1-ої угорської армії – 1-у німецьку бронетанкову та 3-ю румунську армії. Нерідко задля власної безпеки німецькі офіцери зв'язку, перетинаючи лісові місцевості, прикріплювали до своїх автомобілів угорський прапор і номерні знаки. Безумовно, є факти про ряд незначних бойових сутичок та втрат між УПА і угорськими військами. Але маємо відомості про мирне співіснування на підставі таємних домовленостей, чого не спостерігалось щодо німців і румунів. Наказ № 896 (липень 1944 року) роз'яснював бійцям УПА причину співпраці. Угорська сторона згодилася надати зброю та медикаменти загонам УПА. Вона підписала мирну угоду тому, що УПА визнала входження Карпатської України до складу Угорщини. «Ми не можемо боротися за змєньку землі (Закарпаття – авт.) і в той же час своєю найкращою батьківщиною – територія якої більша навіть за Францію – поступитися Москві», – підкреслювалося в наказі головнокомандувача бойової групи УПА генерала Богдана Зубенка.

Однак Українська головна визвольна рада, що утворилася в липні 1944 року, відхилила позицію командування УПА про відсутність територіальних претензій до Угорщини і визнала «права на власні держави на етнографічних землях кожного народу».

Загалом Угорщина втратила у Другій світовій війні 1,3 мільйона осіб. Усі приєднані у 1938–1941 роках землі повернули сусіднім державам. Разом із тим Угорщина істотно послабила свій вплив у Карпатському регіоні, хоча третина угорців залишилася за межами нової території своєї вже значно меншої держави.

Як держава-переможець, СРСР після війни оптимізував свої західні кордони. Історичні регіони Галичина, Буковина, Закарпаття, Бессарабія, Ізмаїльщина, за етнографічним критерієм, приєднали до Радянської України. У післявоєнній Угорщині, як і в усій Східній Європі, було встановлено соціалістичний лад за радянською моделлю, іншими словами – тоталітарний режим. Відтоді Угорщина на міжнародній арені офіційно не порушувала жодного питання, котре б викликало сумніви щодо визнання нею недоторканості кордонів. Тим часом усередині країни частина політичної еліти вважала, що несправедливий Тріанонський договір 1920 року було поновлено 12-ма союзними державами в Парижі у лютому 1947 року на ще гірших умовах.

1.3. Східно-Карпатська операція

Раніше говорилося, що до 8 вересня 1944 року в смузі бойових дій у Карпатах радянське угруповання поступалося в чисельності особового складу, хоч і переважало противника за кількістю військових підрозділів. Оперативне положення 1-го, 2-го і 4-го Українських фронтів підказувало без зайвих зусиль обійти Карпати з півдня – з боку Румунії. Але кривавий початок Словацького повстання спонукав вище керівництво Радянського Союзу до лобової атаки. До того ж, слабко підготовленої.

Східно-Карпатська операція пройшла у вересні-жовтні 1944 року в три етапи. На першому (8–14 вересня) відбувся прорив першої смуги ворожої оборони у передгір'ях Карпат. Другий (15–30 вересня) завершився виходом до Головного Карпатського хребта, а третій (1–28 жовтня) – подоланням хребта і спуском на рівнину. Варто зауважити, що сама назва «Східно-Карпатська операція» є, по суті, об'єднуючою. Це спільна парасолька для двох автономних, але скоординованих дій фактично трьох радянських фронтів, пов'язаних із щонайменше сімома карпатськими перевалами. Наступ 38-ої армії 1-го Українського фронту та 1-ої гвардійської армії 4-го Українського фронту проходив у рамках Карпатсько-Дуклінської операції – у Східній Словаччині. Метою наступу стала допомога Словацькому повстанню, що розпочалося 29 серпня. 38-а армія штурмувала Дукельський перевал, а 1-а гвардійська – Лупківський та Руський. Всі три перевали донині сполучають Польщу і Словаччину. Інша частина 4-го Українського фронту воювала на мукачівському та ужгородському напрямках (Карпатсько-Ужгородська операція), тобто безпосередньо у Закарпатті. Її проводили з метою виходу на Угорську рівнину та оточення противника в Трансільванії. 18-а армія долала Ужоцький, Верецький та Торунський перевали, а 17-ий окремих корпус – Яблунецький. Прорив 2-го Українського фронту в район Дебрецена з допоміжним відгалуженням на Мараморош Сігет створив загрозу небезпечного удару з тилу і знищення угорсько-німецького угруповання, котре протистояло 4-му Українському фронту.

У сукупності ці бойові дії склали своєрідну стратегічну операцію у гірсько-лісистій місцевості – Східно-Карпатську. Її поспішна підготовка і в'язке проведення тривали майже два місяці – з 4 вересня до 28 жовтня 1944 року. Зовні вона нічим особливим не вирізнялася. Тому про неї навіть радянські військові історики певний час писали доволі скупі. Однак за «гарячими слідами» з нагоди цієї знакової військової операції у Москві, столиці Радянського Союзу, салютували тричі. 18 жовтня 1944 року гучно й пафосно відзначили перетин радянськими солдатами Карпат, 26 жовтня – здобуття Мукачева, а 27 жовтня – взяття Ужгорода. Незабаром той пафос якось непомітно розвіявся. У кінці 1950-х років у Москві побачила світ капітальна науково-популярна книга про операції Збройних сил СРСР у січні–грудні 1944 року. У ній лише в загальних рисах описано Карпатсько-Ужгородську операцію. А Східно-Карпатська розглядалася загалом як незначна операція на південно-західному напрямку німецько-радянського фронту з надання інтернаціональної допомоги Словацькому національному повстанню.

Водночас Східно-Карпатська операція зробила певний внесок у воєнне мистецтво. Зрозуміло, політичне рішення щодо виснажливої наступальної операції в умовах гірсько-ліистої місцевості та її підготовки в короткі терміни було

легковажним, недоцільним і невиправданим. Але з огляду на порівняно легку супутню радянізацію Закарпаття, військову складову глобальної політичної мети у Москві виконали вже у листопаді–грудні 1944 року.

Задля цього у Закарпаття впродовж липня–жовтня 1944 року по лінії Українського штабу партизанського руху (знаходився у Москві, зрозуміло, у відповідній субординації) десантували 8 загонів загальною чисельністю 158 диверсантів, приблизно по двадцять осіб у кожному. Вони розрослися сумарно у двадцять разів і досягли свого максимуму в 2,7 тисячі партизанів, яким допомагала майже тисяча підпільників із партизанського резерву. Ці фактично радянські напіввійськові загони провели близько 130 операцій та диверсій, знищивши до 3,6 тисячі ворогів, а майже 2 тисячі захопили в полон. Якого-небудь істотного впливу на військово-стратегічний сценарій вони не справили, проте їхній увесь особовий склад, особливо керівний, знадобився для виконання низки радянізаційних завдань у розрізі кожного населеного пункту Закарпатської України. Крім того, конкретні прізвища закарпатських партизанів гарно вписалися у наступні десятиліття в панівну комуністичну ідеологію. Зокрема, їх широко використали для міфологічного творення світлого образу «братів зі сходу» – героїчних визволителів трудового Закарпаття з-під іноземного поневолення і рабства. Але повернемося до ключової теми.

Фронтальний наступ через Карпати не відповідав оперативним планам Ставки верховного головнокомандування СРСР на осінню кампанію 1944 року. Проте словацькі повстанці внесли корективи. Не знаючи реальної ситуації в Словаччині, ігноруючи застережну думку генерального штабу щодо наступу через гори, Йосиф Сталін вирішив негайно оволодіти Словаччиною і Закарпаттям для могутнього впливу на інші країни Центрально-Східної Європи. Найбільш затяжними і запеклими боями відзначилася Карпатсько-Дуклінська операція, котру проводили головним чином силами 38-ої армії, що входила до 1-го Українського фронту. Близько року перед тим її командувач генерал-полковник Кирило Москаленко (1902–1985) за форсування Дніпра отримав першу свою зірку Героя Радянського Союзу. 38-а армія перейшла в наступ 8 вересня 1944 року після 125 хвилин авіаційної та артилерійської підготовки. Розтягнута на широкому фронті (68 км), 38-а армія не мала достатніх сил для прориву оборони, тому бої затяглися. Наступного дня через 50 хвилин артилерійської канонади задіяли 1-у гвардійську армію генерал-полковника Андрія Гречка (1903–1976), ширше відомого як міністра оборони СРСР у 1967–1976 роках. До 13 вересня 1-а гвардійська розширила фронт наступу до 30 км, але просунулася вглибину заледве на 10–12 км. За сім днів ці дві армії та 1-ий чехословацький корпус із території сучасної Польщі у бік Словаччини подолали незначну відстань (12–23 км). Вони вклинилися в оборонні лави з'єднань противника, але первісної мети не досягли. Тільки 6 жовтня радянські війська взяли Дуклінський перевал, але далі просунутися не змогли і 28 жовтня перейшли до оборони.

Найбільше поталанило лівому флангу 4-го Українського фронту – 18-ій армії та 17-ому гвардійському корпусу. 18-а армія 7 жовтня оволоділа Верецьким перевалом, а 16 жовтня – Ужоським. Вона продовжила невпинно наступати у напрямку міст Ужгород, Свалява і Мукачево. Власне, Карпатсько-Ужгородська операція доволі результативно проводилася 4-им Українським фронтом саме завдяки наступові 2-го Українського на Дебрецен. 23 жовтня 1944 року 17-ий корпус заволодів

містом Хуст і вийшов на рубіж Сільце–Севлюш (Виноградів). Після здобуття Великого Березного і Мукачева 18-а армія взяла Ужгород. Це сталося 27 жовтня. Наступного дня 17-ий корпус ціною життя трьохсот бійців здобув місто Чоп. Отож щороку 28 жовтня в Україні відзначають як день остаточного звільнення України від загарбників і нацизму.

У цілому радянські війська втратили 26.843 убитих, 99.368 поранених. Безпосередньо у Закарпатті (Карпатсько-Ужгородська операція) загинуло 10.060 радянських бійців, а 1.806 пропало безвісти. 41.387 отримали поранення. На пошану визволителів 22 липня 1945 року в Ужгороді на центральному міському кладовищі «Кальварія» відкрили Пагорб Слави, де поховано 924 полеглих радянських солдатів.

У ході Східно-Карпатської операції 1-у угорську армію фактично розгромили, а 1-ій німецькій танковій завдали значної шкоди. Разом вони втратили 66.240 осіб убитими і пораненими (з них більше 20 тисяч, або третину безпосередньо у Закарпатті), 28 тисяч потрапили у полон (у Закарпатті – 20 тисяч, або абсолютна більшість).

Варто зазначити, що 30 радянських бійців за мужність і відвагу, виявлені під час Східно-Карпатської операції, були удостоєні звання Героя Радянського Союзу. За доблесть і військову майстерність 59 частин 4-го Українського фронту отримали почесні назви «Карпатські», «Ужгородські», «Мукачівські». Водночас у лавах противника теж відзначили своїх героїв. Наприклад, на початку березня 1945 року генерал-полковник Г. Гайнріці за оборону Угорщини отримав чергову нагороду – Лицарський хрест із дубовим листям і мечами. У роки війни цього високого ступеня Залізного хреста удостоєні тільки 160 військових.

2. ОСОБЛИВОСТІ РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ ІСТОРІЇ ЗАКАРПАТТЯ

2.1. Загальна характеристика радянського періоду в історії Закарпаття

Сутність тоталітарного феномену полягає у встановленні правлячою елітою диктаторського політичного режиму (одноособового чи колективного) і повному контролі над усім суспільним життям через супердержавні структури. Це видно з історії Радянського Союзу, фашистської Італії та нацистської Німеччини. У СРСР з організаційного ядра для захоплення влади Комуністична партія перетворилася на каркас всієї політичної системи. Вона формувала потужний прошарок правлячої бюрократії – номенклатуру. При цьому масовий терор притаманний лише для етапів тоталітарної революції та тоталітарної автократії. Через перманентні чистки утвердили абсолютну владу, коли опонентів і противників (здебільшого потенційних) сприймали як безправних і приречених ворогів.

Жорстокість терору в СРСР зумовлена кардинальним розривом із попередньою системою, внаслідок чого проведено повну трансформацію суспільства і створено

досконалу модель тоталітарної держави. Оскільки Йосиф Сталін був лідером другої хвилі, не мав авторитету «батька-засновника», на шляху до абсолютної влади в партії та державі він знищив стару номенклатуру (ленінську гвардію).

Після його смерті настав період тоталітарної олігархії. Номенклатура з високою класовою свідомістю запобігала приходу нового диктатора. Тому наступні лідери Радянського Союзу – уже звичайні найвищі партійні функціонери. Влада набула деперсоніфікованого характеру. Відмова від масових репресій стосувалася і членів партії, і суспільства в цілому. Але здійснювався «індивідуальний терор» проти інакомислячих, яких називали дисидентами. У свою чергу руйнація тоталітарної організації соціуму призвела до тимчасової масової маргіналізації населення і втрати ціннісних орієнтирів.

З огляду на цю узагальнену періодизацію історії СРСР, радянське Закарпаття пройшло через три із чотирьох наведених відтинків тоталітаризму. Рання доба (революції) його обминула, проте край пережив часи автократії (з 1944 року), олігархії (з 1953 року), руйнації (з 1985 року). У 1944–1950 роках здійснено радянізацію Закарпаття: проведено суцільну колективізацію, у «класовій боротьбі» знищено «ворогів народу», ліквідовано греко-католицьку церкву, зміцнено єдину діючу партію – Комуністичну. Наступні періоди пронизують суперечливі господарські, соціальні, ідеологічні, культурні та етнічні зміни. Примітними стали бурхливе десятиліття «відлиги» (десталінізації та лібералізації), ініціатив і реформ Микити Хрущова (1953–1964), порівняно стабільне двадцятиліття «застою» (1965–1985) і насичене вбивчим самоаналізом п'ятиліття «перебудови» (1986–1991).

Спостерігався значний вплив сільського населення в міста, що ставали помітними промисловими центрами. Соціально-економічні перетворення сприяли нав'язуванню загальнорадянської ідентичності як альтернативи національній. Цьому служили примусові та добровільні міграції, засоби ідеологічного і мовно-культурного тиску.

2.2. Адміністративні зміни

Якщо подивитися через призму адміністративно-політичного виміру, то бачимо дві віхи: унікальне перехідне державне утворення Закарпатська Україна (26 листопада 1944 – 22 січня 1946) і типово радянська Закарпатська область (із 22 січня 1946 року).

Радянсько-чехословацький договір про Закарпатську Україну ратифікували тимчасові Національні Збори Чехословаччини 22 листопада 1945 року, а через декілька днів, 27 листопада, – і Президія Верховної Ради СРСР. Тобто договір набрав чинності. Наступні кроки здійснювалися в межах правового поля Радянського Союзу. Указом Президії Верховної Ради СРСР 22 січня 1946 року було утворено Закарпатську область із центром у місті Ужгород. Згідно з указом Президії Верховної Ради УРСР 24 січня 1946 року, з наступного дня (25 січня) у Закарпатській області ввели законодавство Радянської України. Але де-факто все відбулося із випередженням графіку.

У радянську пору Закарпатська область межувала з двома областями Української РСР – на півночі з Дрогобицькою, яку 1959 року приєднали до Львівської, на сході – зі Станіславською (Івано-Франківською), на півдні – з Соціалістичною Республікою Румунією, на південному заході – з Угорською Народною Республікою, на заході – з Чехословацькою Соціалістичною Республікою, на північному заході – з Польською Народною Республікою. Внаслідок «оксамитових революцій» 1989–1991 років змінилися назви держав, але не геополітичне розташування.

У Закарпатській області перші адміністративні зміни провели 9 березня 1946 року. Народні комітети перейменовували на сільські ради. П'ять поселень повторно визнали містами: Ужгород, Мукачево, Хуст, Берегове, Виноградове, 18 – селищами, решту – селами. Свалява і Чоп стали містами у 1957 році, Рахів – у 1958 році, Тячів – у 1961 році, Іршава – аж у 1982 році.

Важливою для краю подією стала адміністративна реформа 1953 року. Зокрема, впорядковували статус і назви низки населених пунктів, вулиць, залізничних станцій, перейменовували округи на райони, а також уніфікували найменування всіх адміністративних одиниць. У тогочасній періодиці наводилися численні приклади того, як раніше «колонізатори мадяризували Закарпаття». Тому, приміром, місто Севлюш перейменовували на Виноградове, село Севлюшвейгардо – Підвиноградів, Чингава – на Боржавське тощо. Тоді ж, у 1953 році, з'явилися нові назви районів: Виноградівський, а не Севлюський; Міжгірський, а не Волівський.

Станом на літо 1965 року Закарпатська область поділялася на 11 районів (Бергівський, Виноградівський, Іршавський, Міжгірський, Мукачівський, Перечинський, Рахівський, Свалявський, Тячівський, Ужгородський, Хустський), а також 9 міст, 14 селищ міського типу і 738 сільських населених пунктів, які були підпорядковані 256 сільським і 14 селищним радам. Невдовзі відновились як самостійні Великоберезнянський та Воловецький райони. Внаслідок адміністративної реформи Микити Хрущова, спрямованої на скорочення витрат на державний апарат, вони кілька років перебували у складі відповідно Перечинського і Свалявського районів. За винятком цього короткого часу, Закарпатська область мала сталий поділ на 13 районів (до 1953 року – округів), який зберігся досі.

2.3. Фіктивні вибори

У 1946–1990 роках у Закарпатті періодично (раз у чотири-п'ять років) відбувалися вибори депутатів усіх рівнів – союзних, всеукраїнських, місцевих – обласних, районних, міських, селищних, сільських. За винятком останніх (альтернативних) – у 1990 році, вони проходили під тотальним контролем Комуністичної партії Радянського Союзу. Залишилися малопомітні зарубки про депутатські заслуги висуваних «непорушного блоку комуністів і безпартійних», за яких голосували майже 100% виборців.

Закарпатці вперше взяли участь у радянських виборах 10 лютого 1946 року. Тоді обирали Верховну Раду СРСР, тобто союзний парламент, що мав дві палати – Раду Союзу і Раду національностей. Для допомоги у проведенні виборів у край направили понад сто відповідальних працівників із Києва і Москви. У передвиборчих заходах

взяли участь більше 12 тисяч активістів. При майже стандартній радянській сотвідсотковій явці (99,95%) депутатами на безальтернативній основі стали чотири представники Закарпатської області: перший секретар обкому КПУ і голова облвиконкому Іван Туряниця (92,1% голосів), другий секретар Іван Ваш (85,8%), голова обласного суду Василь Русин (92,4%), активіст жіночого руху Ганна Петрище з Волового (Міжгір'я) (88,1%).

У Закарпатті 9 лютого 1947 року пройшли перші вибори в однопалатну Верховну Раду Української РСР. Івана Туряницю в числі дев'яти представників краю обрали і туди депутатом.

Перші вибори до місцевих рад відбулися у Закарпатті 21 грудня 1947 року. Так, професорсько-викладацький склад і студенти Ужгородського державного університету висунули по Ужгородському виборчому округу № 6 кандидатами в депутати Закарпатської обласної ради депутатів трудящих одразу п'ять осіб – очільників СРСР і УРСР Йосифа Сталіна, В'ячеслава Молотова, Лазаря Кагановича, Микиту Хрущова і свого проректора, доктора медичних наук Василя Кушка. Про це з пафосом написали у передовиці «Великий Сталін – перший всенародний кандидат», оприлюдненій у російськомовній газеті «Закарпатская Украина» 13 листопада 1947 року.

Зрозуміло, вождь і його соратники в Закарпатську обласну раду (70 депутатів) балотуватися не стали, тому на виборах 21 грудня 1947 року переміг єдиний претендент у цьому округу – проректор Василь Кушко. Паралельно мандат депутата Ужгородської міської ради (108 обранців) здобув ректор Аркадій Курішко. Усього ж до місцевих рад обрали тоді 7.677 депутатів, у тому числі 1.700 комуністів (22%).

Щоразу підготовка і проведення у кожному поселенні цих навіть чисто формальних виборів заслуговували особливої уваги правоохоронних органів. Причому, у 1947 році в Новоселиці Тячівського району приготували п'ять кабін для голосування, про всяк випадок озброїли десятох дружинників, подбали про основне і резервне освітлення.

У наступні роки потреба у додаткових заходах безпеки відпала, адже життя текло у мирному руслі під неослабним наглядом місцевої номенклатури. Маємо лише поодинокі факти про яку-небудь депутатську активність, хоча у союзному парламенті засідали чотири представники Закарпаття, а в українському – дев'ять, потім і десять. Щоправда, тоді депутати не працювали на постійній основі, а збиралися два-три рази у рік.

2.4. Номенклатура

Восени 1923 року секретаріат центрального комітету Російської комуністичної партії (більшовиків) направив усім народним комісарам (міністрам) СРСР і керівникам державних установ обіжник із переліком посад, на які призначали з партійного дозволу. Згодом цей список значно розширили за рахунок усіх керівних посад всесоюзного, республіканського, обласного і районного масштабу. Відтоді термін «номенклатура» став самоназвою радянських управлінців – партійних, державних, господарських тощо.

Домігшись цілковитого контролю над суспільством, правляча партія перетворилася з урядової на державну. Ті самі особи одночасно керували Комуністичною партією та Радянською державою. Критеріями добору номенклатури стали партійний квиток, робітниче і селянське походження, участь у боротьбі за радянську владу та за комуністичні ідеї. Морально-етичні риси, освітній та культурний рівень не мали дуже тривалий час жодного значення. Усі посадовці входили до штатної або виборної номенклатури, що поділялася на дві групи – основну (розподільчу) та облікову. Заміщення «виборних» посад відбувалося лише з санкції партійних органів. Зокрема, вибори до рад усіх рівнів не були ні прямими, ні рівними, ні таємними. Депутатський корпус формувався в кабінетах партійних функціонерів і був цілковито «ручним».

Керівництво у політичній та ідеологічній сферах вищі партійні чиновники здійснювали безпосередньо, в інших галузях – через кадрові призначення осіб, відданих «вождів». Номенклатура дістала величезні привілеї. Матеріальний достаток забезпечувався не лише високою заробітною платою, а й доступом до спеціальних розподільників якісного продовольства, товарів, послуг тощо. Як панівна верства СРСР, номенклатура зіграла надзвичайно деструктивну соціальну роль: мільйони загинилих і пограбованих, бідність, занепад традицій тощо. У цьому сенсі Закарпаття не стало винятком. У 1945–1946 роках у край направили близько півтисячі комуністів, які повсюдно зайняли ключові посади. В уяві цих присланих кадрів Закарпаття у дорадянські часи виглядало убогим, обмеженим і пригніченим.

Протягом 1946–1950 років центральний комітет Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) прийняв чотири постанови про розвиток Закарпатської області. За рішенням центрального комітету Комуністичної партії (більшовиків) України сюди на постійну роботу тоді понад три тисячі радянських спеціалістів.

У 1947 році Комуністична партія Закарпатської України розчинилася у Всесоюзній комуністичній партії (більшовиків), котру в 1952 році перейменували у Комуністичну партію Радянського Союзу. Відповідно уточнили назву її республіканської філії – Комуністична партія України, тобто прибрати зайве уточнююче слово «більшовиків», позаяк «меншовиків» уже не існувало кілька десятиліть.

Що стосується кадрової політики, то тут на місцевих комуністів центральне керівництво великих надій не покладало. Про це свідчить хоча б чистка Комуністичної партії Закарпатської України у квітні-серпні 1946 року, коли із 4.590 її членів квитки ВКП(б) одержали всього 2.634 особи (57%). У номенклатуру обкому партії включили 1.276 посад у місцевих органах виконавчої влади. Крім того, встановили номенклатуру міських і окружних комітетів партії.

Закарпатська обласна організація Комуністичної партії України невпинно зростала. Якщо у 1947 році вона нараховувала 5.816 членів і кандидатів у члени партії, то у 1950 році – 9.012, а у 1985 році – вже понад 46 тисяч. На чолі них стояли штатні функціонери. У 1948–1953 роках майже сто місцевих комуністів закінчили дво- і трирічні партійні школи, 946 – однорічну школу і дев'ятимісячні курси при обкомі КПУ, а до півсотні осіб навчалися у Вищій партійній школі в Києві.

Обласний комсомол («надійний резерв Комуністичної партії») налічував у декілька разів більше осіб, зокрема у 1985 році об'єднував 180 тисяч юнаків і дівчат віком 14–28 років. Сорокаліття перед тим, у 1945 році, комсомольців (членів Спілки молоді Закарпатської України) було у 32 рази менше – 5,6 тисячі.

Усіх комуністів тодішньою мовою пафосно іменували керівним ядром держави і суспільства, самовідданими бійцями, заспівувачами трудових і громадських справ, ініціаторами соціалістичного змагання. Предметом окремої гордості був «червоний директорат» – керівники промислових підприємств, а також «правофлангові соціалістичної праці» – селяни і робітники, нагороджені за виробничі здобутки.

Правлячу верхівку відразу стурбували настрої демобілізованих із чехословацької армії, бо вони відверто висловлювалися проти наріжних питань, зокрема сприймали в штики Спілку молоді Закарпатської України (влилася у Всесоюзну ленінську комуністичну спілку молоді). У силу цих та інших обставин аж до 1950 року комсомольські осередки у Закарпатті були малочисельними.

Оскільки Закарпатську область Указом президії Верховної Ради СРСР від 30 липня 1946 року оголосили режимною територією (забороненою зоною першої категорії), то наглядати було за ким і кому. У краї оселилося 7,6 тисячі репатріантів – колишніх громадян СРСР, які опинилися на деякий час у країнах Західної Європи. Одночасно у Закарпатті масово осіли демобілізовані. В Ужгороді та Мукачеві поселилися три Герої Радянського Союзу, п'ять генералів, шість полковників, 6.844 офіцери нижчих звань. Для них першочергово надавалися керівні посади і кращі помешкання, з яких нерідко безцеремонно виселяли попередніх власників.

Закарпатські комуністи посіли чільні посади на локальному рівні. Вони жваво переймалися всіма поточними питаннями населеного пункту: лісозаготівлями, хлібоздачами, державними позичками, трудовими мобілізаціями, шкільними приміщеннями тощо.

У руслі приманної демагогічної риторики про критику і самокритику заповзяті комуністи нерідко на чисту воду виводили своїх колег, які «забули зовсім партійну роботу». Зазвичай декому закидали, що той не випишував газет, не відвідував гурток із вивчення біографій Володимира Леніна та Йосифа Сталіна. Такі гуртки завше доручали вести вчителям, в яких був як мінімум комсомольський квиток.

Упродовж перших п'яти років після завершення Другої світової війни первинні осередки комуністів у Закарпатті не вирізнялися чисельністю. У наступне десятиліття їхня мережа і масовість побільшали в декілька разів. Так, із сільської територіальної класифікації такі партійні організації перевели в статус колгоспних, які об'єднували комуністів усього колгоспу, тобто в межах одної чи кількох сільських рад. Як правило, вони складалися з первинних осередків: виробничих (колгоспних) і шкільних. Посада секретаря партійного комітету колгоспу, заводу чи іншого крупного підприємства була передбачена штатним розписом і оплачувалася. На секретарів намагалися із кінця 1960-х років підібрати вже осіб із вищою освітою. Адже він був неформально «другим керівником» усього трудового колективу, а у відсутність голови колгоспу чи директора підприємства практично завше його заміщав.

2.5. Перші особи

Протягом усього радянського періоду головною посадовою особою Закарпаття фактично був перший секретар обласного комітету Комуністичної партії. Щоправда, у 1944–1945 роках де-юре найвищим керівником краю вважався голова Народної Ради Закарпатської області, а з 1991 року – голова обласного виконавчого комітету. Тому за цих обставин перший секретар одночасно суміщав ці посади. Реально Закарпаття мало сім перших осіб, які водночас були і головними партійними функціонерами у регіоні: Іван Туряниця (у 1944–1948 роках), Іван Компанець (1948–1952), Іван Ваш (1952–1959), Пилип Щербак (1959–1962), Юрій Ільницький (1962–1980), Генріх Бандровський (1980–1990), Михайло Волощук (1990–1991). Чотири з них – «місцеві», тобто походили із Закарпаття. Така кадрова практика була винятковою, бо в інших західних областях увесь час першими керівниками призначали «приїжджих».

Таблиця 2. Перші секретарі Закарпатського обласного комітету Комуністичної партії України

№ п/п	Ім'я та прізвище, роки життя	Правління
1.	Іван Туряниця (1901–1955)	19 листопада 1944 – 27 січня 1948
2.	Іван Компанець (1904–1969)	27 січня 1948 – 5 вересня 1952
3.	Іван Ваш (1904–1966)	7 вересня 1952 – червень 1959
4.	Пилип Щербак (1907–?)	червень 1959 – лютий 1962
5.	Юрій Ільницький (народився 1924)	лютий 1962 – 2 грудня 1980
6.	Генріх Бандровський (1929–2008)	2 грудня 1980 – 9 лютого 1990
7.	Михайло Волощук (народився 1934)	9 лютого 1990 – 2 липня 1991
8.	Василь Химинець (народився 1948)	2 липня – 26 серпня 1991

Складено на основі: *Справочник по истории Коммунистической партии Советского Союза 1898–1991.*
– www.knowbysight.info/index.asp.

Образно кажучи, формально «місцеві» правили у Закарпатті майже 31 із неповних 48-ми «радянських років», або дві третини періоду. Причому довгожителем на крайовому владному олімпі Юрія Ільницького, котрий очолював Закарпатську область 18 років, досі ніхто не перевершив. Цікаво, що призначення «місцевих» і «приїжджих» проходило із неухильним дотриманням закономірності – «через одного»

Зазначимо, що останній перший секретар обкому вже не грав першої скрипки, тому згадується тут принагідно і номінально. Адже внаслідок конституційної реформи 1990 року владні повноваження перейшли до органів місцевого самоврядування. Завершився історичний цикл, по суті, тим, чим починався: відсутністю партійно-державного унітаризму.

За винятком старту і фінішу радянського періоду, керівники органів виконавчої влади Закарпаття займали неофіційно другу сходинку після перших секретарів обкому КПУ. Спочатку, хоч і короткочасно, діяли паралельно два владні полюси – чехословацький та прорадянський.

Таблиця 3. Керівники виконавчої влади Закарпаття

№ п/п	Ім'я та прізвище, роки життя	Правління	Посада
1.	Франтішек Немец (1889–1963)	28 жовтня 1944 – 15 лютого 1945	голова урядової місії Чехословаччини
2.	Іван Туряниця (1901–1955)	26 листопада 1944 – 22 січня 1946; 22 січня 1946 – 27 березня 1955 (з перервою у 1951 – 1952)	голова Народної Ради Закарпатської України; голова виконавчого комітету Закарпатської обласної ради (облвиконкому)
3.	Іван Ваш (1904–1966)	1951–1952	голова облвиконкому
4.	Іван Гарагонич (1917–1993)	1955–1963	голова облвиконкому
5.	Василь Русин (1919–2005)	1963–1974	голова облвиконкому
6.	Михайло Волощук (народився 1934)	1974–1984	голова облвиконкому
7.	Михайло Мальованик (народився 1935)	1984–1990	голова облвиконкому
8.	Михайло Волощук (народився 1934)	6 квітня 1990 – 27 вересня 1991	голова Закарпатської обласної ради, голова облвиконкому
9.	Михайло Країло (1933–2006)	1 жовтня 1991 – 24 березня 1992; 24 березня 1992 – 12 липня 1994	голова облвиконкому, голова обласної ради; представник Президента України в Закарпатській області

Складено на основі: *Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза 1898–1991.* – www.knowbysight.info/index.asp; *Slavic Research Center (Japan).* – <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/ukrregions/data.html>.

Кожний найвищий керівник радянського Закарпаття запам'ятався не тільки формальними урядовими відзнаками чи послужним партійним списком. Чимало з них були знаковими, а нерідко і непересічними постаттями.

Івана Туряницю назвали «архітектором возз'єднання», бо очолював край протягом перших трьох років радянзації. Народився він у селі Ряпідь (Бистриця) Мукачівського району, відслужив у чехословацькій армії. У Комуністичну партію Чехословаччини вступив у 1925 році, а наступного року в Мукачеві одружився на дівчині-сироті Ганні Рошкович. За освітою – журналіст, навчався у Харківському комуністичному інституті журналістики (1930–1933). У Харкові став очевидцем геноциду – терору голодом проти українського народу. У 1933–1939 роках був секретарем Ради червоних профспілок Підкарпатської Русі. У 1939 році разом із дружиною емігрував до СРСР, працював у «Комуністичному інтернаціоналі» в Москві та на заводі в Луганську. Із 1943 року – старший культурно-освітній офіцер у 3-й бригаді Чехословацького корпусу. Його дружину Ганну тоді ж, у 1943 році, як організаторку підпілля відправили в Закарпаття. Радянський літак скинув її на парашуті над Польщею. Звідти вона мала пробратися додому, але загинула за нез'ясованих обставин. У звільнене радянськими військами Мукачево Іван Туряниця

прибув 29 жовтня 1944 року. Із 19 листопада 1944 року до 27 січня 1948 року він працював першим секретарем центрального комітету Комуністичної партії Закарпатської України, першим секретарем Закарпатського обласного комітету Комуністичної партії України. Водночас очолював Народну Раду Закарпатської України (1944–1946) і виконавчий комітет Закарпатської обласної ради (1946–1955, з перервою у 1951–1952 роках). Будучи керівником краю, 18 вересня 1947 року звернувся з листом до голови ради міністрів Української РСР Микити Хрущова про звільнення закарпатців, забораних у трудові табори вглибині Радянського Союзу. Сам же Іван Туряниця, будучи вдівцем, одружився на жінці, котра раніше була дружиною греко-католицького священика. На ту пору це виглядало сильніше за звичайний компромат, тим більше для першого секретаря. Отож особисте життя І. Туряниці послужило одним із приводів для завершення партійної кар'єри.

Його наступник Іван Компанець мав чисто формальну освіту – комуністичні курси і походив із північно-східної України. Партійну кар'єру розпочав у Чернігівській області. Потім його перевели у Західну Україну, котру радянizували «залізом і кров'ю». У листопаді 1939 – лютому 1948 років був першим секретарем Тернопільського обкому КП(б)У. Із 26 лютого 1948 до 5 вересня 1952 року І. Компанець очолював Закарпатський обком КП(б)У. Відтак його перевели на аналогічну посаду в Чернівецьку область.

Іван Ваш народився в селі Лоза Іршавського району. У 1924 році вступив у Комуністичну партію Чехословаччини. Навчався у Харківському комуністичному університеті (1931–1933), де теж став свідком геноциду проти українського народу. Після повернення з СРСР працював функціонером Комуністичної партії Чехословаччини. У 1938 році дезертирував із чехословацької армії, переховувався, а у 1940 році емігрував до СРСР. Служив у чехословацькому війську культурно-освітнім офіцером. У листопаді 1944 року став членом центрального комітету Комуністичної партії Закарпатської України, а у наступному році очолив службу державної безпеки Закарпатської України. Далі працював секретарем Закарпатського обкому КП(б)У, головою виконавчого комітету Закарпатської обласної ради (1951–1952). Протягом семи років очолював Закарпаття – як перший секретар Закарпатського обкому КПУ (вересень 1952 – червень 1959). В останні роки свого правління Іван Ваш погано почувався, бо хворів на відкриту форму туберкульозу. Тому всі важелі управління областю зосередилися в руках другого секретаря обкому Михайла Повзика, вихідця з Харкова.

Пилип Щербак походив із центральноукраїнської Кам'янець-Подільської області (нині – Хмельницької). Про його освіту відомо тільки те, що закінчив курси перепідготовки при ЦК ВКП(б) у 1950–1951 роках. У 1949–1950 і 1951–1959 роках перший секретар Станіславського (Івано-Франківського) обкому КПУ. Керував Закарпаттям у 1959–1962 роках. Його кар'єру зупинив інсульт. Вилікувався, проте наслідки хвороби змусили достроково вийти на пенсію.

Юрій Ільницький народився в селі Розтока Міжгірського району. Ніколи не служив у війську, хоча це для вищої партійної посади було доти елементарним. У Комуністичну партію вступив у 1945 році. Закінчив трирічну Вищу партійну школу при центральному комітеті Комуністичної партії України. Очолював Воловецький окружний та Ужгородський міський комітети КПУ. У 30 років став секретарем, у 35 – другим

секретарем, у 38 – першим секретарем Закарпатського обкому КПУ. Найдовше – протягом 18 років (1962–1980) – був першою особою Закарпаття. Примітно, три заступники (другі секретарі) Ю. Ільницького стали керівниками (першими секретарями) інших областей України. Іван Мозговий очолював Рівненську (1966–1972) та Херсонську (1972–1980), Володимир Дикусаров – Чернівецьку (1972–1985) і Хмельницьку (1985–1990), Іван Скиба – Івано-Франківську (1978–1983).

Серед лідерів Закарпаття Генріх Бандровський був першим, хто мав повноцінну (класичну) вищу освіту. Будучи родом із Кіровоградської області, він комуністом став у 1953 році, тобто в рік закінчення Київського політехнічного інституту. За фахом інженер автоматики і телемеханіки. Працював майстром, технологом, начальником цеху Львівського виробничого об'єднання «Мікроприлад». Потім тривалий час очолював Львів як партійний функціонер. Із 2 грудня 1980-го до 8 лютого 1990 року – перший секретар Закарпатського обкому Комуністичної партії України.

Наведені біографії велемовно засвідчують, що Закарпатська область у складі Української РСР займала осібне місце. Місцева номенклатура мала сильні позиції, бо у силу стратегічного геополітичного положення області налагодила тісні зв'язки з найвищим керівництвом СРСР. Це провокувало республіканське керівництво на підозри своїх підлеглих у Закарпатті в «регіональному сепаратизмі», «місцевому егоїзмі», «націоналістичних тенденціях» тощо. Наприклад, перший секретар обкому КПУ Юрій Ільницький мав особисті контакти з генеральним секретарем ЦК КПРС Леонідом Брежнєвим і вищим керівництвом СРСР. Він міг відступити від «лінії» центрального комітету Комуністичної партії України не тільки в регіональних питаннях, але навіть всесоюзних. Саме Ю. Ільницький домігся в Москві того, що двічі схвалений план будівництва Закарпатської атомної станції не реалізували. Тільки у грудні 1980 року його усунули з посади, знайшовши тривіальну причину – «погіршення соціально-економічної ситуації в області».

У край направили досвідченого «привізного генерала» з «сильною рукою». Перший секретар Львівського міського комітету КПУ Генріх Бандровський став першим секретарем Закарпатського обкому. Його призначення домігся перший секретар центрального комітету Комуністичної партії України Володимир Щербицький. Генріх Бандровський мав нахил до жорстких рішень, особливо щодо розстановки кадрів. Так, у 1984 році проректором з адміністративно-господарської роботи в Ужгородський державний університет відправив свого головного конкурента – голову обласного виконавчого комітету Михайла Волощука.

Однак у часи Г. Бандровського Закарпатська область здобула доволі успішний досвід агропромислової кооперації. Перший секретар виступив проти будівництва екологічно шкідливих об'єктів важкої промисловості. Мова йде про алюмінієвий завод і завод важкого зварювального обладнання.

Позиції Генріха Бандровського були сильними. Тому для протидії Києву місцева номенклатура ввійшла в альянс із центральною владою СРСР. Їхні інтереси збіглися. 10 грудня 1988 року головний друкований орган КПРС – московська газета «Правда» – розмістила розгромну статтю про Г. Бандровського як очільника Закарпатської області та особу. Раніше обласних керівників «громили» лише в республіканських виданнях, після чого знімали з посади. Наразі звільнення не діждалися. Київ захистив свого функціонера.

Наступним ударом по Г. Бандровському стало його фіаско на перших альтернативних виборах народних депутатів СРСР. Він програв малозначимій фігурі – головному лікарю дільничної лікарні у Тячівському районі Миколі Бігунцю. Набрав лише 22% голосів, а конкурент – 73%. Знову постало питання про відставку. Втім, Генріх Бандровський ще майже рік очолював область. Останньою краплею для його відставки стало будівництво радіолокаційної станції поблизу села Пістрялово Мукачівського району. Під схвальною резолюцією у 1984 році стояли два підписи: першого секретаря Г. Бандровського і його конкурента М. Волощука, тодішнього голови обласного виконавчого комітету. Однак останній всю провину перекинув на візаві.

На позачерговій сесії обласної ради 26 січня 1990 року Г. Бандровського гостро критикували за те, що не ладив із місцевими висуванцями, не боронив інтереси краю, впав авторитет партії серед населення тощо. Знову ж таки, цьому передувала стаття в московській газеті «Правда» (11 січня 1990 року), що зрезонувала в області. Це сталося через декілька місяців після відставки першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького. Г. Бандровський заявив про вихід на пенсію, бо справді перетнув пенсійний вік – 60 років. 9 лютого 1990 року його заяву задовільнили. Невдовзі він зняв і свою кандидатуру в український парламент по Рахівському виборчому округу.

Генріх Бандровський пішов із посади першого секретаря не під тиском опозиційних сил. На відміну сусідніх областей, вони не мали у Закарпатті істотного суспільного впливу. Його витіснила місцева номенклатура, котру підтримали у Москві, а не у Києві. Зрештою, будь-який перший секретар обкому перед призначенням проходив співбесіду в генерального секретаря ЦК КПРС. Перебуваючи на пенсії, Г. Бандровський працював у бізнесі та був активним у громадському житті Закарпаття. Він залишився патріотом рідної землі та суворим екзаменатором управлінської еліти. «У мене і нині немає сумнівів, що Україна повинна бути незалежною, і вона буде нею. Це настільки об'єктивний процес – така держава, така нація! На жаль, нинішні керівники не виправдовують цього», – сказав Генріх Бандровський в газетному інтерв'ю у вересні 2006 року, за два роки до смерті.

2.6. Альтернатива. Опозиційний рух

Утвердження радянського тоталітаризму в Закарпатті вилилося в серію вбивств політичних, громадських і релігійних діячів. Їх убивали у ході досудового слідства, за вироком суду чи за «загадкових обставин». Наведемо три знакові випадки.

Колишнього прем'єр-міністра автономного уряду Підкарпатської Русі, президента Карпатської України Августина Волошина (1874–1945) радянські спецслужби арештували у Празі у травні 1945 року. Помер у політичній Бутирській в'язниці у Москві 19 липня 1945 року після побиття на допиті. Його місце поховання досі невідоме. У березні 2002 року А. Волошину присвоєно посмертне звання «Герой України».

На єпископа Мукачівської греко-католицької єпархії Теодора Ромжу (1911–1947) у Москві спланували замах. Єпископ вижив, але 1 листопада 1947 року

в Мукачівській лікарні йому зробили ін'єкцію смертельної отрути. Похований в Ужгороді – у крипті греко-католицького собору. У червні 2001 року під час візиту папи римського Івана Павла II в Україну Теодора Ромжу беатифікували, тобто проголосили блаженним католицької церкви.

Серед «носіїв історичного мерзотного злочину» 26 травня 1946 року обласний суд в Ужгороді виніс смертний вирок першому прем'єр-міністру Підкарпатської Русі, депутату угорського парламенту Андрію Бродію. 7 грудня 1946 року його стратили, а через майже півстоліття, у 1991-му, та сама – ще радянська – влада реабілітувала «за відсутністю складу злочину». Проте враховуючи непривабливе колабораційне минуле А. Бродія, після падіння комунізму його постать не заслужила глорифікації.

Із головами і членами двох урядів Підкарпатської Русі (Карпатської України) радянський режим розправився з особливою жорстокістю. Першого прем'єра – Андрія Бродія розстріляли у грудні 1946 року в Ужгороді. Другий – Августин Волошин помер у липні 1945 року в Москві після допиту з тортурами і катуванням. Міністра без портфеля першого уряду Степана Фенцика також розстріляли.

Міністра внутрішніх справ Едмунда Бачинського відправили у трудовий табір у Донбас. Трох міністрів, призначених в останні дні Карпатської України, – Юрія Перевузника (юстиція), Миколу Долина (охорона здоров'я), Степана Ключурака (економіка, оборона) – засудили до восьми років виправно-трудових таборів. Відбувши покарання у 1955–1957 роках вони, не визнаючи радянського громадянства, домоглися своєї репатріації у Чехословаччину.

У квітні 1945, травні та червні 1946 років в Ужгороді пройшли «народні трибунали» над колаборантами попередньої влади – Петром Дем'яновичем, Андрієм Бродієм та вісьмома його соратниками, Степаном Фенциком і десятьма його однодумцями, тощо. За вироком суду п'ятьох депутатів угорського парламенту Петра Дем'яновича, Андрія Бродія, Михайла Демка, Андрія Кричфалуші-Грабаря, Степана Фенцика розстріляли. Інші сім депутатів, які потрапили до рук радянських спецслужб, – Георгій Бенца, Еден Жегора, Олександр Ільницький, Євген Ортутай, Бейла Рішко, Юлій Фелдешій, Іван Шпак були засуджені до позбавлення волі на термін від п'яти до двадцяти років. Покарання відбували в ГУЛАГу – Сибірі, Донбасі й так далі. Там закінчився життєвий шлях багатьох із них, зокрема Ю. Фелдешія та О. Ільницького.

Примітно, багато свідків і учасників цих та інших убивств жили і в часи незалежної України. На жаль, «ветерани», винні у злочинах проти людяності, не понесли жодного покарання, їх ніколи не притягали до відповідальності. Чимало з них «відзначилися» у неоголошеній «внутрішній» війні – з учасниками національно-визвольного руху в його збройній та мирній фазах. Українська повстанська армія (УПА) та Організація українських націоналістів (ОУН) вели відкриту партизанську війну до кінця 1947 року. Потім у західних областях України вони перейшли до підпільних, сучасно конспіративних видів боротьби.

Коли на 10 лютого 1946 року призначили вибори до Верховної Ради СРСР, комуністичний режим намагався показати відсутність політичної опозиції. Якщо у східноукраїнських областях підготовка до виборів була технічною, то у західноукраїнських – організаційно-політичною. Зокрема, укладено договір про перехід

кордону радянськими і чехословацькими прикордонниками для переслідування УПА. Власне, цей кордон пролягав у Закарпатті. Ситуація нагадувала атмосферу війни. Більшість поселень західних областей, у тому числі Закарпатської, блокували війська. Вибори стали перевіркою сили ворогуючих сторін. Повстанці рекомендували землякам голосувати проти всіх. Радянська влада вчергове переконалася у нелояльності місцевого населення. Це не завадило їй оголосити, що за кандидатів «блоку комуністів і безпартійних» віддали голоси понад 99% виборців.

На теренах дій українських повстанців радянські карателі поширювали інфекційні захворювання. Так, «чорний ринок» масово наводнили ампулами з бактеріями висипного і поворотного тифу, що продавалися під виглядом препаратів від цих же недуг. Через це гірську місцевість охопила епідемія тифу, масштаби якої тут ще ніколи не спостерігали. Національне підпілля сподіватися на допомогу Заходу, знаючи про промову Вінстона Черчілля у березні 1946 року із закликом до холодної війни. Вона спровокувала паніку, пересічне населення СРСР охопив страх. Жителі кинулись у магазини, біля прилавків негайно вирости черги, а ціни в комерційній торгівлі підскочили у два-три рази. Деморалізуючий характер справила терористична діяльність українських націоналістів. Жертвами часто були фінансові агенти. Ці збирачі податків користувались серед усього населення одіозною репутацією грабіжників.

Радянські каральні органи розширили мережу секретних співробітників і прокативних «легендованих груп», які діяли під виглядом повстанців. З їх допомогою, приміром, 15 грудня 1946 року в Перечинському окрузі знищили пробандерівську організацію «Закарпатські українські повстанці» (75 осіб). Її керівник Іван Гопак загинув у серпні 1947 року під час бою. Тоді ж у Тячівському окрузі було розгромлено «Організацію за визволення України» (66 учасників).

Загалом у Закарпатті мережа УПА та ОУН була слабкою, на відміну від інших українських регіонів Карпат. Проте десятки закарпатців, які походили здебільшого з гірських місцевостей, воювали за незалежну Українську державу. Крім того, у краї знаходилися їх бази відпочинку і мобілізаційні зони. Проти них радянська влада розгорнула 11 винищувальних батальйонів у складі 1176 бійців. У липні 1945 року, зокрема, відбувся рейд куреня «Бойки» імені Богдана Хмельницького. У селі Кобилянська Поляна (Рахівський район) після палких виступів повстанських промовців місцеві жителі самі понищили портрети Йосифа Сталіна і комуністичні гасла, що висіли в клубі.

Рейдові групи УПА дали значний поштовх повстанському руху в Закарпатті. Найбільшою активністю відзначився відділ Василя Пригари, котрий діяв у Хустському районі. Останніх повстанців ліквідували у 1956 році у Міжгірському районі. Це коштувало радянським спецслужбам значних зусиль.

Загалом є десятки свідчень про бої та перестрілки у Закарпатті протягом першого післявоєнного десятиліття. Приміром, отримавши агентурне повідомлення, вночі 2 серпня 1945 року в селі Старе Давидково (нині Мукачівський район) оперативні співробітники оточили селянське господарство, де перебували представники Організації українських націоналістів – крайовий керівник Дмитро Бандусяк (псевдонім «Лопата»), воєнний референт Андрій Цуга («Мур») та уповноважений центрального проводу «Косар» (прізвище невідоме). У перестрілці загинули декілька

оперативників. Оточені вирвалися з пастки. Один із них – «Мур» – помер від ран, діставшись Мукачівського греко-католицького монастиря. Потрапивши через декілька місяців у чергове оточення, «Лопата» і «Косар» загинули у селі Присліп (Міжгірський район) в грудні 1945 року. У запеклому бою з каральним підрозділом, витративши боєприпаси, вони підірвалися гранатою. Тобто вчинили за неписаним кодексом ОУН та УПА: загинути, але не здатися ворогу живим.

Крім збройного опору, примітним є мирний опозиційний рух. Наприкінці 1950-х років у зв'язку з «хрущовською» амністією звільнилося з ГУЛАГу близько 3,5 тисячі закарпатців, які отримали вироки як «інакомислячі» (вільнодумці). Це – учасники більше 30-ти антирадянських і націоналістичних груп. Приміром, із 31 випускників Тячівської середньої школи 1946 року (восьмирічне навчання) вісім зазнали репресій. Із 28-ти хлопців-випускників Великобичківської середньої школи 1947 року – теж вісім. У 1948 році заарештували 10 студентів Ужгородського державного університету. І цей список можна продовжити.

До тих пір номенклатура не почувалася у цілковитій безпеці. Так, у 1950 році у Закарпаття прибув голова президії Верховної Ради Української РСР Михайло Гречуха. Його зустрічали на перевалі у селі Верб'яз (Воловецький район). Третю за значимістю посадову особу Радянської України (після першого секретаря ЦК КПУ і голови уряду) супроводжували 30 авто, чимало з них були оснащені кулеметами і призначалися виключно охороні.

Після придушення збройної фази українського національно-визвольного руху в Закарпатті відкрився мирний «другий фронт». Восени 1956 року в краї десятки окремих осіб і невеликих груп виявили симпатії до революційних подій в Угорщині. Частину симпатиків засудили до позбавлення волі, а з іншими провели «профілактичну роботу» у сільських відділеннях і районних відділах міністерства внутрішніх справ і Комітету державної безпеки. Із цим легко впоралися, оскільки на опозиціонерів навівав страх візуальний образ непереможної сили. Закарпаття наводнили радянські війська, котрі перекидалися в Угорщину на придушення революції. Вони взяли під щільний контроль державний кордон і прикордонні села.

Тоді в Ужгороді невідлучно перебував другий секретар ЦК КПУ Микола Підгорний, котрий наступного року очолив Радянську Україну. У селі Коритняни під Ужгородом швидко звели потужну радіостанцію, що транслювала передачі на всю Угорщину. Саме звідси новий угорський лідер Янош Кадар звернувся до співвітчизників із закликом припинити братовбивче кровопролиття. Трохи згодом, у листопаді 1961 року Янош Кадар навідався у Закарпаття у супроводі Микити Хрущова. Обіч дороги від Чопу до Ужгорода їх зустрічали люди з квітами і гаслами. Перед тисячами закарпатців, які заповнили площу Леніна (Народну) в Ужгороді, високі гості виступили з балкона будинку обласної влади.

Недавною трагедією в Угорщині намагалися затерти «гуляшним комунізмом», тобто ліберальними новаціями і підвищенням життєвого рівня. Проте невдовзі Закарпаття опинилося знову в епіцентрі ймовірного геополітичного землетрусу, завдячуючи спробам утвердити в Чехословаччині «соціалізм із людським обличчям». 20 серпня 1968 року лідер СРСР Леонід Брежнєв особисто доручив керівнику Закарпаття Юрію Ільницькому виконати делікатне завдання. Із міркувань безпеки в Ужгород забрали сина і дружину одного з чехословацьких

керівників Василя Біляка, котрий служив противагою групі ініціаторів «празької весни» на чолі з Олександром Дубчеком. Наступного дня війська держав-учасниць Варшавського договору, головним чином СРСР, тимчасово окупували Чехословаччину. Її повернули у лоно і фарватер «соціалістичного табору», провівши необхідні кадрові чистки і спровокувавши нову хвилю політичної еміграції на Захід.

Через те у Закарпатті відстежили громадську думку й можливих опонентів цих репресивних дій Москви. Не випадково, центральний комітет Комуністичної партії України у лютому 1969 року навіть розглянув окреме питання про негативні настрої в українському суспільстві, що виникли в результаті «чехословацьких подій». Більше того, у квітні 1969 року інкогніто прилітав у Закарпаття Леонід Брежнєв, де провів «історичну ніч» буквально на леговищі. Він провів таємні перемовини з претендентом на посаду лідера Чехословаччини – Густавом Гусаком, який правив країною протягом наступних двох десятиліть.

Революції в сусідніх країнах 1956 і 1968 років не стали останнім жертвником. У зарубіжних збройних конфліктах, де першу скрипку грав Радянський Союз, загинули нові герої. Серед 15.051 радянського військовослужбовця, які полягли в Афганістані в грудні 1979 – лютому 1989 років, 53 походили із Закарпаття. Також чотири закарпатці у числі близько 400 радянських солдатів пропали безвісти під час бойових дій в афганських горах. Так само треба зауважити, що в різний час тисячі молодих закарпатців, завдячуючи Збройним силам СРСР, побували в най-несподіваніших закутках світу. По-різному поставилася до демобілізованих фортуна, але солдатський гарт у подальшому обернувся для них відліком еталонним, рубіжним. У радянську пору на суворому обліку в місцевих радах перебували військовозобов'язані, особливо офіцери запасу і ті, хто пройшов «гарячі точки». Призовники йшли окремим рядком. Відтак призивна ситуація змінилася радикально. Після проголошення незалежності Україна провела демілітаризацію, передусім докорінне скорочення чисельності Збройних сил, запланувавши перехід на контрактну (професійну) військову службу.

У зв'язку з реформами Михайла Горбачова поступово з 1989 року скоротили чисельність Збройних сил СРСР, які дислокувалися в Угорщині, Чехословаччині, Польщі та Німецькій Демократичній Республіці. Врешті-решт, 1 квітня 1991 року розпустили військову організацію «соціалістичної співдружності» – Варшавський договір. Тому через два з половиною місяці, 19 червня 1991 року остаточно вивели радянські війська з Угорщини, зрозуміло, через Закарпаття.

Знову мирний опозиційний рух спалахнув у Закарпатті на початку 1970-х років. Особливо, коли у листопаді 1976 року в Києві з'явилася правозахисна Українська Гельсінська Група. Спочатку – в складі 36 осіб з усієї України. На цих людей правляча верхівка за допомогою працівників міліції та органів державної безпеки спрямувала вістря «індивідуального терору».

Уродженець села Келечин Міжгірського району Йосип Тереля (1943–2009) належав до найвідоміших українських дисидентів. Він нелегально видавав «Хроніку Католицької церкви на Україні», а у вересні 1982 року створив ініціативну групу захисту прав віруючих України. Й. Тереля витримав різні види репресій – концтабори, «психушки», камери-одиночки, заслання, видворення із СРСР. Загальний термін переслідувань – 23 роки. Позбавлений радянського громадянства

у 1987 році, у часи «перебудови» Йосип Тереля емігрував до Канади. Багато їздив світом, агітуючи за відновлення греко-католицької церкви і за незалежну Україну. Його спогади «Свідок» вийшли англійською мовою двомільйонним тиражем. Помер мужній борець за національні та релігійні права українців у Торонто. Оскільки в рідному селі Келечин у нього родини не залишилося, Йосип Тереля заповів поховати себе в Нижньому Болотному Іршавського району. Панахиду по ньому тут провели два єпископи у супроводі одинадцяти священників. У цьому селі підпільно діяла греко-католицька парафія протягом усіх сорока років заборони, а нині воно відоме і як місце паломництва греко-католиків до урочища Джублик, де звели два монастирі.

Безумовно, такі несхитні постаті були радше винятком, аніж правилом. Проте несприйняття комуністичного режиму постійно проявлялося на рівні прихованої масової непокори.

Серед численних порушень «соціалістичної законності та моралі» вирізнялися діяння соціально-економічної спрямованості. Вони зазвичай ґрунтувалися на хліборобських інстинктах і селянській психології дрібного приватного власника. Тому спеціальні комісії періодично проводили обмір присадибних ділянок і вилучали самовільно захоплені землі, що сумарно вимірювалися сотнями гектарів. Великого клопоту завдавали численні нюанси збереження «соціалістичної власності». Її населення не шанувало і вважало справді «загальнонародною», тобто легкодоступною. Наприклад, вівчарі залюбки долучали до колгоспної отари десятки «людських» овець. Вони мотивували «ліві» підробітки низькою зарплатою. Крім того, восени при поверненні з літніх випасів зазвичай не вистачало 5–10 колгоспних овець. Це завдавало колгоспу 150–300 карбованців прямих збитків.

Нерідко представникам номенклатури надходили провокативні листи, за котрими ховалися таємні агенти КДБ. Першому секретареві Юрію Ільницькому навіть надіслали чорну домовину з великим хрестом і погрозою. Як виявили у ході спеціального розслідування, перестаралася таємна співробітниця КДБ із Мукачева.

2.7. Ідеологічні кампанії

Із другої половини 1940-х років для закарпатських комуністів передплата періодичних видань стала обов'язковою. Вони зазвичай тоді замовляли газети: окружну (районну), як-от «Червону трибуну» («Дружбу») в Тячівському районі чи «Вогні комунізму» в Ужгородському, обласну «Закарпатську правду», республіканську «Радянську Україну». Крім того, для них настільними стали союзна газета «Правда», журнали «Молодий комуніст», «Комуніст», «Партійне життя», «Під прапором ленінізму» і тому подібне.

Починаючи з 1946 року, в області видавали 16 газет тиражем 67,5 тисячі примірників. Українською мовою виходили обласні «Закарпатська правда» і «Молодь Закарпаття», 13 окружних (районних) газет, російською – обласна «Закарпатская Украина» (пізніше «Советское Закарпатье»), угорською – обласна «Kárpáti Igaz Szó», дубляж обласної молодіжної «Kárpátontúli Ifjúság» і трі окружні (районні) – Ужгородська, Берегівська і Виноградівська, а згодом і румунською – одна районна

– Тячівська. Друковані пропагандистські рупори тоталітарної держави масово надходили у найвіддаленіші куточки. Недаремно, починаючи з 1970 року, «Закарпатська правда» виходила тиражем 130 тисяч примірників. І це на один мільйон тодішнього населення області.

Інший приклад. Станом на 1968 рік передплатою періодичних видань цілеспрямовано охопили близько двох тисяч мешканців села Новоселиця Тячівського району, а через п'ять років – 2,5 тисячі. Зокрема, члени педагогічного колективу восьмирічної школи виписали 295 примірників різної періодики: газет «Правда» (27), «Закарпатська правда» (40), «Дружба» (34) тощо. Водночас 794 учні передплатили 845 дитячих і молодіжних газет і журналів українською і російською мовами.

У Закарпатті з'явилася мережа проводового радіомовлення, котрої не існувало в дорядянські часи. Для цього збудували десятки радіовузлів і провели суцільну радіофікацію всіх населених пунктів. Ужгородська радіостанція щоденно передавала два випуски «Останніх вістей» українською та угорською мовами, огляди обласних газет, передачі на аграрні, промислові, літературні та музичні теми. Лише за один 1953 рік по обласному радіо передали 450 концертів, літературних виступів, вистав на хвилі «Театр перед мікрофоном». Обласна студія телебачення розпочала свої передачі у 1967 році у двох варіантах – чорно-білому і кольоровому. Із 1972 року Закарпатська область змогла дивитися передачі Українського телебачення. Задля цього задіяли 16 нових мікроданалізаторів.

Тоталітарний режим відзначався широкими можливостями для концентрації наявних ресурсів і суспільної уваги на пріоритетних напрямках, визначених комуністичною ідеологією. Наприклад, подією 1953 року стала смерть Йосифа Сталіна.

Саме на фінішну пряму в країні вийшла сфабрикована «справа лікарів-шкідників», що стала фінальною частиною гоніння євреїв як «безрідних космополітів». У Закарпатті вона виявилася переважно в публікаціях місцевих газет про загрозу «світового сіонізму», представниками якого були «вбивці в білих халатах». Відтак прийшов час пафосної жалоби. «Смерть вождя Комуністичної партії і радянського народу – величезне горе не тільки для нас, а й для трудящих усього світу, – відкрив траурний мітинг на Ужгородському фанерно-меблевому комбінаті секретар партійного бюро Йосип Оллер. – В особі Йосифа Сталіна ми втратили найдорожчу нам людину, товариша, батька і друга». Не пошкодував емоцій видатний художник Йосип Бокшай: «Мою голову вкрила сивина. Але за всі роки я не знав такої тяжкої втрати, такого великого горя, яке пізнав нині, дізнавшись про смерть рідного вождя й батька, визволителя закарпатців з-під віковичного гніту».

Подібних дописів з усіх куточків місцева преса друкувала десятками. Поховали Й. Сталіна поруч із В. Леніним у мавзолеї в Москві 9 березня 1953 року. Цього дня поклали квіти до пам'ятників померлого вождя в закарпатських містах.

Коли через кілька місяців Лаврентія Берію, чільного соратника Й. Сталіна, заарештували і стратили за шпигунство на користь Великобританії, закарпатська номенклатура теж відгукнулася. «Діячі науки, працівники мистецтва, вся радянська інтелігенція одноставно схвалюють рішучі й своєчасні заходи ліквідації злочинних антипартійних та антидержавних дій неолюдка Берії», – підкреслив проректор Ужгородського державного університету Микола Редько. Гнівну заяву про «підлого агента імперіалізму» подали і від імені хліборобів Тячівського району.

Невдовзі закарпатську молодь потягли на освоєння цілини. «Як буде приємнодесь через 10–20 років бачити себе в квітучих, густо засаджених садами, сьогодні ще пустельних садах Казахстану. І як буде приємно усвідомлювати, що ці сади садили ми – вихованці Ленінського комсомолу, що перші борозди на ланах, вкритих рясною пшеницею і житами, прокладали ми – радянські юнаки й дівчата», – під цим натхненним закликком у пресі 1955 року підписали Андрія Вовканинця з колгоспу «Червоний Партизан» Хустського району.

Так само за путівками комсомолу сімсот молодих закарпатців на початку 1957 року відправили у Донбас на будівництво шахти «Закарпатська комсомольська», котру невдовзі ввели в експлуатацію. Часто їх провідували молодіжні делегації з рідного краю. А восени того ж року в День шахтаря в Ужгороді урочисто зустріли перший символічний ешелон вугілля, добутий на шахті «Закарпатська комсомольська».

30 липня 1961 року в московській газеті «Правда» опублікували проект третьої програми Комуністичної партії Радянського Союзу. Мрія про те, як «нинішнє покоління радянських людей буде жити при комунізмі», так і залишилася нездійсненою. Проте уривки з цією програмою вчили у школах напам'ять.

Як не парадоксально, у тому ж 1961 році почали купувати зерно в США. Гострі на слівце назвали популярну пшеничну горілку «Колос Америки». Розтиражовані інвективи Микити Хрущова «наздогнати і обігнати» США обросли бородатими анекдотами.

Водночас у Закарпатській області втілювали власне гасло про «квітучий край». Для того належало посадити сто тисяч гектарів садів і виноградників. Важливе ідеологічне навантаження мав Сад дружби імені Володимира Леніна, закладений у 1960 році на радянсько-угорському кордоні до 90-річчя «вождя світового пролетаріату». Дерев висадили на землях Закарпатської обласної сільськогосподарської дослідної станції (Берегівський район) і кооперативного господарства «Barátság» («Дружба») Вашарошнаменського району Саболч-Сатмарської області. До 60-річчя Жовтневої революції, тобто у 1967 році, з угорського боку посадили 60 гектарів «Саду дружби». Усього він займав площу 307 гектарів, із них 102 – на угорському боці. Поруч у 1969 році на 15 гектарах заклали спільний виноградник «Мир», до якого долучилося угорське державне господарство «Балатон-Боглар».

Гасла інтернаціонального братерства, дружби і взаємодопомоги вважалися невід'ємними для радянського способу життя. Тому за партійною рознарядкою утверджували всебічні зв'язки між містами і регіонами Радянського Союзу. У міста Ужгород побратимами стали російські міста Владимир (центр однойменної області) і Орджонікідзе (Північна Осетія), у Мукачева – Дмитров Московської області. Берегівський район змагався з Моздоцьким районом Північної Осетії та Кіцманським Чернівецької області, Хустський – із Валуйським Белгородської області, Ужгородський – із Динським Краснодарського краю.

Закарпатці у цілому тісно дружило з осетинами і буковинцями (у рамках СРСР), а також із жителями прикордонних адміністративно-територіальних одиниць – Східно-Словацьким краєм (Чехословаччина), Саболч-Сатмарською областю (Угорщина), Сатумарським повітом (Румунія). Так, редакції газет «Закарпатська правда», «Východoslovenské noviny» і «Kelet-Magyarország» випускали спільні номери,

присвячені Дню Перемоги, щокварталу обмінювалися тематичними сторінками. Традиційними були Дні дружби поріднених регіонів на державному кордоні.

Неймовірно, але за роки радянської влади в Закарпатті орденами і медалями нагородили більше 50 тисяч осіб. У сотень із них було по декілька нагород, а звання Героя Соціалістичної Праці удостоєно 45 закарпатців, у тому числі двох – двічі. За весь час (1938–1991) указом Президії Верховної Ради СРСР звання Героя соціалістичної праці присвоювали 19 тисяч разів, зокрема 160 – двічі, 16 – тричі. На батьківщині двічі Героям соціалістичної праці споруджували бронзовий бюст. У Закарпатті цього заслужили успішні кукурудзівники Ганна Ладані у Великих Лучках і Юрій Пітра у Білках.

26 лютого 1958 року вийшов указ президії Верховної Ради СРСР про нагородження орденом Леніна десять областей України – Вінницької, Дніпропетровської, Запорізької, Закарпатської, Київської, Сталінської (Донецької), Харківської, Хмельницької, Черкаської, Чернівецької. Закарпатську область відзначили «за успіхи, досягнуті в справі збільшення виробництва і заготовок зерна, винограду, фруктів, молока, м'яса, шерсті та інших сільськогосподарських продуктів». Нагороду вручила Катерина Фурцева, секретар центрального комітету КПРС. Вона спеціально з Москви приїхала в Ужгород, одночасно вручила і зірку Героя соціалістичної праці Юрію Пітрі. На урочистому прийомі К. Фурцева також передала Закарпатській області особистий подарунок від Микити Хрущова – портрет жінки-трудівниці.

Треба відзначити потужний пропагандистський тиск, який здійснювався на історичну пам'ять. Значний фактичний матеріал щодо повоєнних змін у закарпатському селі накопичений в краєзнавчих публікаціях. Із-поміж них виділяються два великі за обсягом видання «Історії міст і сіл Української РСР. Закарпатська область» (1969, 1982), що виходили значними тиражами – по 15 тисяч примірників. Для їх підготовки залучили три десятки професійних істориків і сотні добровільних помічників, переважно вчителів. Трохи меншими тиражами вийшли книжки перших секретарів Івана Ваша, Юрія Ільницького, Генріха Бандровського, чільних представників обласної влади, передовиків «соціалістичної праці», різного калібру «борців партії» тощо. Через таку щедро тиражовану обласними видавництвами літературу у потрібному руслі корегували масову історичну свідомість.

Аналогічні проекти в умовах незалежної України втілили практично ті самі професіонали, щоправда в радикально іншій системі цінностей. Так, із 1995 до 2008 року побачили світ «Книга пам'яті України. Закарпатська область» (у двох томах), «Книга скорботи України. Закарпатська область» (у шести томах), «Реабілітовані історією. Закарпатська область» (у двох томах). Якщо перші два видання стосуються Другої світової війни, то останнє служить як реквієм тоталітаризму – амбівалентній, але загалом трагічній сторінці в історії Закарпаття.

3. ЗАКАРПАТСЬКА УКРАЇНА. 1944–1946 РОКИ

Як перехідне державне утворення Закарпатська Україна проіснувала 15 місяців – із жовтня 1944 року до січня 1946 року. Тоді ж українська мова стала у краї державною для всіх органів влади.

Вся повнота влади де-юре належала народові та здійснювалася через обрані представницькі органи – Народну Раду в центрі та народні комітети на місцях. Народна Рада була вищим органом державної влади з представницько-законодавчими функціями. Уряд складався з президії та уповноважених. Народна Рада прийняла низку рішень (декретів і постанов). У грудні 1944 року вона припинила зв'язки з уповноваженим представником уряду Чехословацької Республіки, а також перебрала право власності на державне майно від Чехословацької Республіки та Королівства Угорщини.

Указом президії Верховної Ради Радянського Союзу від 22 січня 1946 року замість Закарпатської України створили Закарпатську область у складі Української РСР. До цього моменту в краї пройшли дуже істотні зміни.

3.1. Превентивна радянізація

Уже йшлося про те, що вийти за Карпати і отримати стратегічний вплив на Дунайський басейн і Балкани було давньою мрією і Російської імперії, і Радянського Союзу. Отож принагідно розгорнулося неприховане змагання за громадську думку.

У 1944 році Державна Рада Чехословацької Республіки, котра знаходилася в Лондоні, започаткувала на міжнародному радіо ВВС передачі українською мовою, спрямовані на цільову закарпатську аудиторію. Із Москви пролунав «Голос Закарпатської України», у радіопередачах якого поки що толерувалася територіальна цілісність відновленої повоєнної Чехословаччини. Проте масштабні акції кінця 1944 – початку 1945 років – Перший з'їзд народних комітетів (26 листопада), Маніфест возз'єднання (300 тисяч підписів), з'їзди і конференції комуністів, учителів, молоді, жінок, профспілок, масові мітинги – стали агітаційно-пропагандистським оформленням невідворотного факту радянізації Закарпаття. Задля цього у Закарпатській Україні представники СРСР невідкладно вжили декілька воєнно-політичних заходів.

Перше. Обмежили діяльність чехословацької урядової місії на чолі з міністром економіки і відбудови Франтішком Немецом, він керував тільки слабкорозвинутою гірською південно-західною частиною Закарпаття. Канцелярію урядового уповноваженого Чехословацької Республіки розмістили у місті Хуст. Решта території з містами Ужгород, Мукачево, Берегово оголосили прифронтовою зоною, котрою керувало радянське командування спільно з Народною Радою Закарпатської України. 3 грудня 1944 року Народна Рада Закарпатської України видала декрет про припинення контактів з уповноваженим. Після цього, 8 грудня, адміністрація Ф. Немеца виїхала за межі краю, в якому перебувала майже півтора місяця – з 28 жовтня. Тепер вона розмістилася у Східній Словаччині.

Друге. Задіяли 520 пунктів набору добровольців у Радянську армію, мобілізувавши у 640 населених пунктах до кінця 1944 року 15.988 осіб. Із них 689 не пройшли медичну комісію та мандатну перевірку. Зокрема, відправили додому 166 угорців як представників «ворожої» національності. Мобілізовані у Закарпатті добровольці (15.299 осіб) поповнили ряди 1-ої гвардійської та 18-ої армій. Після короткотривалої підготовки вони воювали у Польщі, Словаччині та Чехії. До речі, певний час штаб 18-ої армії розміщувався в Ужгороді у просторому будинку по вулиці Берчені, 45, а її політичний відділ – поруч, у селі Невицьке. Набір у добровольці проводився «творчо». Відділ комплектування і формування штабу 4-го Українського фронту підібрав 50 офіцерів. Вони очолили агітаційні групи із 8–10 солдат, які співпрацювали з народними комітетами і пропонували певні продовольчі та матеріальні подарунки. Більшість сімей закарпатських добровольців були нужденними, тому шукали будь-якого порятунку від злиднів. У свою чергу, формально мобілізація відносилася до компетенції відомства чехословацького генерала Антоніна Гасала, діяльність якого командування 4-го Українського фронту фактично паралізувало. Проте з 8 листопада 1944 року до 15 лютого 1945 року до чехословацької армії вдалося мобілізувати 6.735 закарпатців, у тому числі 15 офіцерів. Перед тим 2,5 тисячі амністованих учасників нелегальних переходів у СРСР (1939–1941) вступили в чехословацьку військову частину на старті її формування – у 1942–1943 роках у місті Бузулук, що на південному Уралі.

Примітно, після війни значна частина закарпатських добровольців залишилася в Чехословаччині. 240 із них стали офіцерами середньої та вищої ланки, у тому числі полковниками (71 особа) і генералами (8).

Третє. Провели репресивні заходи з «очищення тилу від ворожих елементів». Репресії проти угорців і німців, яких віднесли до ворожих націй, почались одразу, як тільки у Закарпаття увійшли радянські війська. Вже у листопаді-грудні 1944 року на підставі постанови № 0036 військової ради 4-го Українського фронту розпочато ізоляцію угорського і німецького чоловічого населення призовного віку. Водночас Народна Рада Закарпатської України 15 січня 1945 року прийняла рішення про виселення з краю «сейкельських дорожніх робітників», яких завезла попередня окупаційна влада.

Четверте. Запровадили державну символіку, утворили судові та правоохоронні органи за радянським взірцем. Народна Рада Закарпатської України видала декрети про гімн і прапор Закарпатської України, демонстративно запозичені у СРСР. 9 грудня 1944 року створено добровільні народні дружини (військові формування), а 18 грудня 1944 року – Спеціальний суд «для боротьби з ворогами нашого народу».

П'яте. Націоналізували або взяли під щільний державний контроль промисловість, транспорт, торгівлю, землю. Населенню пообіцяли працю, відпочинок, матеріальну і медичну допомогу, пенсію, освіту рідною мовою. Зокрема, право на працю гарантували через націоналізацію фабрик і заводів, ліквідацію безробіття, планову економіку. Так, у січні 1945 року націоналізували лісопромислову фірму «Латориця» і конфіскували хімічні заводи в Перечині, Сваляві, Великому Бичкові. Проголошений для робітників і службовців робочий день становив до 8 годин на добу, 48 годин на тиждень. Кожному після одного року праці по найму зобов'язалися

забезпечити 14-денну щорічну відпустку із збереженням заробітку. Замок графа Шенборна між Чинадієвом і Свалявою передали профспілкам під будинок відпочинку для робітників і службовців, а у селі Синяк заснували санаторій для хворих ревматизмом. По суті, всі ці суспільні перетворення, нерідко чисто популістські, стали першим етапом радянізації Закарпаття. Їх провели в стислі терміни задовго до офіційного приєднання Закарпаття до СРСР, у супереччя попереднім радянсько-чехословацьким домовленостям.

Превентивна радянізація Закарпаття значно випередила формальну зміну його державно-правового статусу. Цей процес став символічним початком визначального впливу СРСР на всю післявоєнну Центральну Європу.

3.2. Чехословацька урядова місія

У липні 1944 року урядовим делегатом Чехословацької Республіки на визволеній території Підкарпатської Русі призначено чеха міністра Франтішка Немеца, його заступником – словака генерала Рудольфа Вієста, а політичним радником – закарпатського українця, офіцера з освітньо-культурної праці в чехословацькому війську Івана Туряницю. Командування визволеної території очолив чех генерал Антонін Гасал-Ніжборський.

Глава чехословацької урядової місії, міністр економіки і відбудови Франтішек Немец у Хусті 28 жовтня 1944 року зробив офіційну заяву. Згідно з конституційним декретом президента Чехословацької Республіки, він повідомив про заснування Адміністрації визволеної території на чолі з урядовим делегатом.

Відтоді з'явилися тимчасові місцеві органи державної влади Чехословаччини – військові комендатури і народні ради (комітети). Саме їм адресувалася інструкція урядового делегата Ф. Немеца від 7 листопада 1944 року про затримання й арешти осіб, які після Мюнхенської конференції (29 вересня 1938 року) проявилися в протидержавній діяльності. Йшлося про членів і симпатиків українських, угорських, угорських і німецьких ультрарадикальних об'єднань громадян (так званих «фашистських»), співробітників правоохоронних органів та її агентури. Так, окремий наголос робився на членах «Карпатської Січі» (легальна напіввійськова організація періоду Карпатської України) та партій, очолюваних у чехословацьку пору Андрієм Бродієм та Степаном Фенциком. Останні на той момент були чинними депутатами угорського парламенту.

Невдовзі цю репресивну ідею розвинула Народна Рада Закарпатської України, утворивши 18 грудня 1944 року спеціальний суд. До зазначеного переліку долучили осіб, які саботували рішення Народної Ради, проводили антирадянську пропаганду (у вужчому прочитанні – проти Червоної армії), розпалювали національну і релігійну ворожнечу.

Чехословацька урядова місія спробувала перебрати всі віжки державного управління регіоном. Зокрема, за її розпорядженням у грудні 1944 року на марках Королівства Угорщина (а їх налічили 27 видів) ручним штемпелем зробили надпечатку абревіатури «ČSP» («Чехословацька пошта»). Ці марки використовували у «чехословацькій зоні» впродовж декількох місяців.

Як уже говорилося, чехословацьких адміністраторів доволі безпардонно витіснили радянські. Отож у лютому-березні 1945 року Народна Рада Закарпатської України на поштових, доплатних і фіскальних марках Угорщини дозволила друкарську надпечатку українською мовою в три рядки «Пошта / Закарпатська / Україна». У травні-серпні тут випустили три серії власних поштових марок із чотирма зображеннями: голови червоноармійця в касці на тлі прапора і гір; розірваного ланцюга; руки, яка рве окови; п'ятикутної зірки з серпом і молотом. Хоч на марках Закарпатської України номінал указували без позначення грошових одиниць, офіційно їх вартість визначали у філерах і пенге. Майже всі випущені марки розпродалися до дня вилучення 15 листопада 1945 року. Відтоді у Закарпатській Україні почала діяти загальносоюзна пошта.

3.3. Перший з'їзд народних комітетів Закарпатської України

На 21 листопада 1944 року глава чехословацької урядової місії Ф. Немец скликав у Хусті конференцію для обрання крайового владного органу – земської управи. Проте активну державотворчу роботу службових осіб Чехословаччини відкрито і демонстративно паралізували місцеві радянофіли у співпраці з командуванням 4-го Українського фронту.

26 листопада 1944 року в Мукачеві відбувся Перший з'їзд народних комітетів Закарпатської України (до речі, перший та останній, більше таких форумів не проводили). Його відкрив один із найстаріших делегатів, голова Мукачівського народного комітету, вчитель гімназії, активний русофіл міжвоєнного часу Михайло Драгула. Ключові доповіді виголосили голова Ужгородського народного комітету, русофіл Петро Сова і секретар центрального комітету Комуністичної партії Закарпатської України Іван Турияниця, котрий належав до української ідентичності. В обговоренні вузлових питань виступили 12 делегатів, які представляли різні місцевості та соціальні верстви краю.

Наприкінці засідання делегати з'їзду прийняли Маніфест про возз'єднання з Радянською Україною. Його зачитав голова Волівського (Міжгірського) окружного народного комітету Дмитро Тарахонич. За це рішення одностайно проголосували всі 663 делегати, присутні на з'їзді. Примітно, з них лише трохи більше третини були комуністами. Вони представляли всі тодішні округи (нині райони), національні групи і безпосередньо обиралися від 268 населених пунктів. Точної норми представництва не було встановлено, тому зазвичай малі села представляли 1–2 делегати, великі села і міста – 3–4 і більше. Якщо брати до уваги національну ознаку, то серед 663 делегатів домінували українці (621), менше було угорців (26), росіян (5), євреїв (4), румунів (2), німців (2), словаків (2), ромів (1). Цікаво, серед них було 14 священиків (11 православних і 3 греко-католицькі) та 13 жінок, у тому числі дві угорки.

Також у залі були присутні 116 «гостей», у тому числі начальник політичного управління 4-го Українського фронту генерал-лейтенант Лев Мехліс, начальник політичного відділу 18-ої армії полковник Леонід Брежнев (пізніше довголітній очільник СРСР – генеральний секретар ЦК КПРС (1964–1982)), начальник 7 відділу (робота серед населення) політвідділу 18-ої армії полковник Сергій Тюльпанов.

Останній водночас виконував функції радника голови Народної Ради Івана Туряниці. Ця трійка вищих радянських офіцерів найбільше старалася у справі радянізації Закарпатської України, забезпечуючи втілення в життя відповідних заходів.

Сам же маніфест про возз'єднання упродовж місяця після з'їзду підписали близько 300 тисяч осіб, або майже все доросле населення краю – виборчого віку. Звичайно, представники чехословацької влади вельми активно протидіяли гучній кампанії збору підписів. Однак їхні можливості були мізерними порівняно з ресурсами впливу Народної Ради, котра цілковито оперлася на політичне управління 4-го Українського фронту. Наприклад, в угромовному селі Гудя, нині Виноградівський район, через контрагітацію чехословацьких військових маніфест підписали спочатку лише 30 осіб, а після проведення загальних сільських зборів – уже 478.

Займатися тоді масивною фальсифікацією чи піддробкою документів народного волевиявлення просто немало сенсу, хоча поодинокі випадки таких маніпуляцій простежуються.

У тексті доленосного документа, прийнятого в Мукачеві 26 листопада 1944 року, значне місце посів історичний екскурс у минуле краю з особливим акцентом на поневіряння чехословацького та угорського періодів. Окремо підкреслили спадкоємність возз'єднаної традиції. Про це свідчили відповідні рішення народних зборів у Мараморош Сигеті 18 грудня 1918 року та Хусті 21 січня 1919 року. Щоправда, творці мукачівського маніфесту не роз'яснювали, що у Мараморош Сигеті та Хусті проголосили тоді возз'єднання не з більшовицькою Радянською Україною, а з незалежною Українською Народною Республікою, яку комуністичні ідеологи нещадно таврували.

Наприкінці маніфесту від 26 листопада 1944 року зафіксовано чотири доленосні постанови першого з'їзду народних комітетів Закарпатської України. Вони стосувалися виходу зі складу Чехословаччини, законодавчого оформлення возз'єднання з Радянською Україною, обрання Народної Ради та її повноважень у справі возз'єднання.

Річ у тому, що делегати прийняли окреме звернення до постійно діючого керівного органу парламенту та уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки – Президії Верховної Ради і Ради народних комісарів. Вони просили прийняти Закарпатську Україну до складу Радянської України (УРСР), котра, звісно, у свою чергу входила до Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР).

3.4. Народна Рада Закарпатської України

На Першому з'їзді народних комітетів у Мукачеві 26 листопада 1944 року обрали вищий орган державної влади – Народну Раду Закарпатської України, котра складалася з 17 членів. 14 обраних у Народну Раду склали уряд Закарпатської України – голова, два його заступники, 11 уповноважених (керівників окремих відділів), а троє просто були членами Народної Ради, не отримали додаткових портфелів. За своїм правовим статусом Народна Рада була єдиним законодавчим і вищим виконавчо-розпорядчим органом Закарпатської України.

Головою Народної Ради обрали партійного функціонера, комуніста Івана Туряницю, заступниками голови – двох місцевих русофілів: міського чиновника Петра Сову та учителя гімназії Петра Лінтура. Голова Народної Ради де-юре був главою державного утворення з правом представляти Закарпатську Україну за її межами.

У цілому серед 17 членів Народної Ради тільки п'ятеро були комуністами, четверо – їхніми симпатиками, а позапартійними – восьмеро, котрі раніше входили до різних партій. За етнокультурною орієнтацією вони розподілилися наступним чином: 7 українців, 7 «русских» (русофілів), 1 нейтральний, 2 євреї.

Народна Рада Закарпатської України своїм декретом від 5 грудня 1944 року перервала зв'язки місцевих народних комітетів із чехословацькими уповноваженими. Через декілька днів, 9 грудня, вона заборонила їм проводити мобілізацію громадян Закарпатської України в чехословацьку армію.

Як не парадоксально, трохи пізніше, у другій половині 1940-х – на початку 1950 років за антирадянську пропаганду були репресовані 25 делегатів з'їзду народних комітетів і двоє членів уряду – уповноважених Народної Ради – у справах юстиції (Степан Борецький) та соціального забезпечення (Хома Чекан). Тоталітарний режим нерідко проводив профілактичну селекцію свого кадрового потенціалу з метою відібрати найстійкіших і найвідданіших гвинтиків адміністративно-командної системи.

Перехідне державне утворення, яким була Закарпатська Україна, переважно трактували як близький та тяжіючий до радянської моделі вияв державної влади у формі народної демократії. Її політичну основу склали своєрідні місцеві органи влади – народні комітети (у населених пунктах та округах) і Народна Рада (крайовий рівень). Сільські та міські народні комітети обиралися на загальних зборах громадянами, котрі досягли 18 років, а окружні – делегатами від народних комітетів цього округу. Крім вікового цензу, право обирати і бути обраним не обмежувалося додатковими умовами чи перевагами.

Норму представництва до місцевих народних комітетів установили декретом № 39 від 9 лютого 1945 року. Взяли до уваги демографічний показник, тобто кількість населення села, міста чи округу. У сільські народні комітети обиралися від 9 (у поселеннях до 1 тисячі осіб мешканців) до 36 членів (понад 5 тисяч), міські – від 36 (до 20 тисяч осіб) до 42 членів (понад 20 тисяч), окружні – від 18 (до 40 тисяч осіб) до 36 членів (понад 100 тисяч). У Закарпатській Україні всього утворили 561 сільських і міських та 13 окружних народних комітетів. Виконавчим органом місцевого народного комітету була його президія, що звітувала як перед самим комітетом, так і вгору по вертикалі. Міста Ужгород, Мукачево, Берегове, Севлюш (Виноградів), Хуст і Мараморош Сигет (невдовзі відійшов до Румунії) існували як самостійні адміністративні одиниці. Їхні народні комітети були підзвітні безпосередньо Народній Раді Закарпатської України. Народні комітети виконували водночас функції органів державної влади і місцевого самоврядування. Крім того, міські та окружні народні комітети обирали суддів, які затверджувалися головою Народної Ради.

Нормотворча діяльність здійснювалася одноосібно і колегіально через видання декретів, постанов, інструкцій та розпоряджень. Вони набували чинності з дня їх оприлюднення в офіційному друкованому виданні «Вісник Народної Ради Закарпатської України». Важливу пропагандистську нішу посіла щоденна комуністична

газета «Закарпатська правда». Вона виходила (від 3 листопада 1944 року) на двох шпальтах тиражем 4 тисячі примірників, а після 24 листопада 1944 року – 8 тисяч. Відповідальним редактором спочатку був Іван Туряниця, голова Народної Ради.

У грудні 1944 року Народна Рада провела превентивну націоналізацію всіх земель, лісів, залізниць, електростанцій, заводів, фабрик, шахт, банків, торговельних підприємств і навчальних закладів.

«Народний банк Закарпатської України» став єдиною банківською установою. В обігу перебували одночасно угорські, чехословацькі та радянські гроші. Останні до середини 1945 року в місцевого населення не викликали довіри, тому розквартировані у Закарпатській Україні радянські солдати отримували платню чехословацькими кронами. У той час на сільські комітети поклали контроль за роздрібними цінами в місцевих крамницях. Їх регулювала Народна Рада Закарпатської України.

Пшениця коштувала 26 пенге за центнер, жито – 24,50 пенге за центнер, мило – 5,30 пенге за кілограм. До речі, у листопаді 1945 року на всю Новоселицю виділили 170 кілограмів мила. Один літр вина продавали за два пенге, а горілки – за десять. Один кілограм м'яса купували за 24 пенге, а кухонної солі – за півпенге.

Часто на цінниках писали вартість товару в двох валютах, із чого можна встановити їх обмінний курс. Так, 1 кілограм цукру обходився 13 пенге або 29 крон, шматок господарського мила (400 грамів) – 6,34 пенге або 14 крон, 1 кілограм оселедців – 15 пенге або 33 крони.

Промисловість і торгівлю остаточно націоналізували у серпні 1945 року. Доти дрібні комерсанти і власники крамниць завозили товари з Угорщини, Румунії, Чехії та Словаччини. Природно, що за такої нестабільності та товарних дефіцитів процвітав «чорний ринок». У першому півріччі 1945 року в Закарпатській Україні із наявних 243 підприємств працювало 174 (16 тисяч робітників), або 72%.

28 лютого 1945 року Народна Рада розпочала земельну реформу, внаслідок чого 54,5 тисячі безземельних і малоземельних отримали 52,7 тисячі гектарів землі. Від народних комітетів безземельні та малоземельні селяни, робітники і службовці отримали безплатно в особисту власність земельні ділянки, розмір яких не міг перевищувати 1.000 квадратних метрів. Роздану землю конфіскували у великих землевласників і «зрадників народу». Розподілу між селянами підлягали орні землі, сінокоси, дрібні пасовища, розпорошені сади площею до 1 гольда (приблизно півгектара) і виноградники площею до 10 гольдів (близько 6 гектарів). Сади і виноградники, що перевищували ці нормативи, передавалися народними комітетами в оренду садівничо-виноградним спілкам і промисловій кооперації. Максимальна норма землекористування у низовині становила 40 гольдів (24 гектари) на одне господарство, а у гірській місцевості – 50 (30 гектарів). Ліси переходили у державну власність.

Паралельно провели освітню реформу, запровадивши обов'язкове семирічне навчання в школі та відокремивши її від церкви. У 1944 / 1945 навчальному році у Закарпатській Україні навчали дітей у 560 початкових і 30 середніх школах, 6 гімназіях. Через рік, у вересні 1945 року, їх число збільшилося на 101. Тобто працювало 505 початкових, 165 неповних середніх і 27 середніх, у тому числі з рідною мовою навчання для національних меншин – угорців, румунів і словаків. У всіх

школах запровадили викладання російської мови. Проте навесні 1945 року з усіх 140 тисяч дітей шкільного віку навчалось близько 100 тисяч, або 71%. Право вчитися в державних школах і дошкільних закладах отримали всі діти, незалежно від соціального стану і релігійної приналежності. Водночас запровадили обов'язкову семирічну освіту. Школи всіх категорій та ступенів (за винятком богословських), а також дитячі садки стали державними. У березні 1945 року в Ужгороді проведено першу шкільну олімпіаду – з народної художньої творчості.

Так само вперше в історії Закарпаття з'явився вищий навчальний заклад. 19 липня 1945 року Народна Рада і Секретаріат центрального комітету Комуністичної партії Закарпатської України видали спільну постанову «Про утворення Закарпато-Українського Університету». Нині – це Ужгородський національний університет.

Прикметно, кінцевою метою проголошувалося не зміцнення державності Закарпатської України в тій чи іншій формі, а її радянізація – возз'єднання з Радянською Україною у складі СРСР. Це видно з тексту присяги державного службовця, затвердженої декретом Народної Ради. Вона починалася словами: «Я, громадянин Закарпатської України, урочисто присягаюсь на вірність моїй Батьківщині, Народній Раді Закарпатської України і Маніфесту Першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України про возз'єднання Закарпатської України і вихід зі складу Чехословаччини».

Декретом № 27 від 12 січня 1945 року Народна Рада затвердила державним гімном Закарпатської України державний гімн СРСР без будь-яких змін. Державний прапор Закарпатської України мав співвідношення ширини до довжини 1:2. Він складався з червоного полотнища із золотим написом: «Хай живе возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною». У верхньому кутку полотнища, біля древка, зобразили золоті серп і молот, а над ними червону п'ятикутну зірку, обрамлену золотою каймою.

14 березня 1945 року Народна Рада започаткувала кампанію перейменувань населених пунктів, вулиць і площ з ідеологічних мотивів. Іменами «народних мучеників і героїв, які загинули в боротьбі за народну справу», зобов'язали називати вулиці у селах і містах. Для утвердження комуністичної топонімії використали імена людей, переважна більшість яких не мала жодного стосунку до Закарпаття.

У грудні 1944 року Народна Рада утворила народну міліцію та народні дружини. Останні слугували за нерегулярні збройні сили, виконуючи водночас функцію охорони громадського порядку. Так, на початку січня 1945 року в народній дружині Хустського округу налічувалося більше 120 осіб. Народні дружини поділили на взводи і роти. Їх центральний штаб очолив радянський офіцер, Герой Радянського Союзу Олександр Тканко. У грудні 1945 року на базі народної міліції та народних дружин утворили управління внутрішніх справ Закарпатської України. Більше року (вересень 1945 – жовтень 1946) його очолював генерал-майор Петро Сопруненко. Це людина з сумнозвісним послужним списком ГУЛАГу. У 1939–1943 роках П. Сопруненко у народному комісаріаті внутрішніх справ СРСР був начальником управління військовополонених та інтернованих. Розробив план і безпосередньо очолив навесні 1940 року операцію знищення майже 22 тисяч польських полонених, розстріляних, зокрема, й у Катинському лісі (Смоленська область, Росія).

У грудні 1944 року та у січні 1945 року в Закарпатській Україні з'явилася народна адвокатура, органи прокуратури і система судової влади. До останньої ввійшли народні суди, Вищий народний суд та його окрема колегія – Спеціальний суд (для «зрадників» народу). Головою Вищого народного суду і водночас головою Спеціального суду був 26-літній екс-партизан Василь Русин, який не мав юридичної освіти.

Голова Народної Ради на основі відповідного рішення Ради призначив головним прокурором Закарпатської України русофіла Івана Андрашка, довоєнного випускника юридичного факультету Карлового університету в Празі. На прикладі репресивної діяльності цього прокурора можна ствердити, що рівень юридичної освіченості нічого не означав у неправовій державі. Тоталітарна ідеологія повністю підім'яла під себе навіть доволі умовне «соціалістичне право».

3.5. Прагнення українців сусідніх держав

Українські етнографічні межі виходили далі території Закарпатської України. Однак повсюдно національно-державні прагнення мали величезний резонанс і викликали масовий народний рух під гаслами возз'єднання з Україною. Проте Радянський Союз, здобувши за Карпатами стратегічний плацдарм, вирішив прихилити до себе підконтрольні країни «народної демократії» (потім «соціалістичного табору») щедрими поступками за рахунок українського чинника.

У місті Мараморош Сигет (нині Сігету-Мармаціей, Румунія) 4 лютого 1945 року представники місцевого населення зібралися на Перший з'їзд народних комітетів Мараморош-Сигетського округу. Він проголосив приєднання Мараморощини до Закарпатської України і возз'єднання з Радянською Україною. Усіх делегатів було 426, а також 133 гостей. Серед делегатів переважали українці (339), також налічили 47 угорців, 15 румунів, 25 представників інших національностей. З українських сіл надійшло 46 петицій про возз'єднання, на яких було близько 40 тисяч підписів. Значна частина українців Мараморощини зголосилася добровольцями до радянської армії та воювала у складі 4-го Українського фронту. Так, тільки одне село Русково дало 130 добровольців, з яких 62 загинули в боях. Проте у Москві з тактичних міркувань проігнорували цей рух і віддали Мараморощину Румунії.

Щодо українців Східної Словаччини. Тут збереглося близько 250 українських сіл і міст. У них у 1950–1960 роках мешкало, згідно з офіційною статистикою, близько 60 тисяч українців, а до війни – понад 100 тисяч.

1 березня 1945 року в Пряшеві на з'їзді делегатів від українських населених пунктів та округів утворили Українську народну раду Пряшівщини. Вона також стала на шлях возз'єднання україномовних північно-східних районів Словаччини із Закарпатською Україною в складі Української РСР. Крім резолюції, про це свідчать вітальні телеграми від імені делегатів цього з'їзду до голови ради народних комісарів УРСР Микити Хрущова і Народної Ради Закарпатської України. Широка кампанія збору підписів про приєднання Пряшівщини до Закарпатської України мала місце влітку 1945 року. Вона занепокоїла державні органи Словаччини, котрі вжили жорстких контрзаходів. За згодою СРСР, цей возз'єднавчий рух теж паралізували.

Отож 10 жовтня 1945 року пройшов Другий всенародний з'їзд делегатів від місцевих і окружних народних комітетів Пряшівщини. 312 делегатів представляли всі округи Східної Словаччини, де проживало українське населення. З'їзд уже вимушено прийняв помірковані рішення, проте рішуче висловився проти тлумачення українців Пряшівщини як національної меншини і наполіг на послідовному втіленні у словацько-українських відносинах принципу «рівного з рівним» в усіх галузях суспільного життя.

Станом на лютий 1949 року в Східній Словаччині, за даними греко-католицьких парафій, проживало близько 200 тисяч українців. Однак міністерство внутрішніх справ Чехословаччини вважало, що українців насправді не більше 45 тисяч.

У грудні 1952 року влада припинила діяльність Української народної ради Пряшівщини. Новим представником інтересів українського населення, щоправда в усіченому просвітньому форматі, стала Культурна спілка українських трудящих. Її установча конференція відбулася аж через два роки – у 1954 році.

Відтак дотримання прав національних меншин у сусідніх державах – значною мірою в Чехословаччині та ще більшою у Румунії – було вельми умовним. Позбавлені можливості об'єднатися з основним етнічним масивом, українці близьких до Закарпаття регіонів опинилися під тяжким пресом денаціоналізації та асиміляції.

3.6. Переговори і договір про Закарпатську Україну

Від початку Другої світової війни радянсько-чехословацькі відносини, власне, склалися навколо проблеми Підкарпатської Русі – адміністративної одиниці домюнхенської Чехословаччини. Вони мінялися залежно від ситуації на радянсько-німецькому фронті. Вийти за Карпати і отримати стратегічний вплив на Дунайський басейн і Балкани було давньою мрією і Російської імперії, і Радянського Союзу.

Нарешті збіглися прагнення домінуючого українського населення Закарпаття возз'єднатися з Україною та інтереси Радянського Союзу щодо воєнно-політичної присутності у Центральній Європі. Тому зі вступом його збройних сил у Закарпаття – на де-юре чехословацьку територію, СРСР порушив двосторонні угоди від 18 липня 1941 року та 8 травня 1944 року, а також договір від 12 грудня 1943 року. За цими документами визнавалися довоєнні кордони Чехословацької Республіки. Вони передбачали невідкладну передачу визволеної території чехословацькій цивільній адміністрації.

У січні 1945 року питання про «возз'єднання» Закарпаття з Україною стало предметом важких переговорів між СРСР і Чехословаччиною. Спочатку домовилися укласти відповідні угоди між урядами двох держав, урахувавши адміністративні межі Словаччини і Карпатської України на початку 1939 року. Нагадаємо, що Радянський Союз став єдиною країною, що в спеціальній заяві засудила німецьку та угорську агресію проти Чехословаччини, котра виявилася 15 березня 1939 року в окупації Чехії та Моравії, Карпатської України. У той же час у сприятливій для себе ситуації СРСР, згідно з пактом Ріббентропа-Молотова, 17 вересня 1939 року ввів свої війська на територію Польщі. У Східній Галичині та Західній Волині розіграли карту

возз'єднання українських земель. Власне, Друга світова війна розпочалася завдяки тісній співпраці Німеччини і СРСР щодо нового переділу політичної карти світу.

Серед небагатьох державних діячів Європи, що відверто підтримали радянську акцію щодо західноукраїнських земель, був экс-президент Чехословаччини Едуард Бенеш. 22 вересня 1939 року в Лондоні він спеціально зустрівся з послом СРСР у Великобританії Іваном Майським (Ляховецьким). На цій зустрічі вперше у чехословацько-радянських відносинах порушено питання про післявоєнну долю Підкарпатської Русі (Карпатської України). Е. Бенеш допускав два варіанти: цей край повинен залишитися складовою частиною Чехословацької Республіки або може відійти до СРСР, але в жодному разі не до Угорщини чи Польщі. Подібні висловлювання Е. Бенеша, звісно, ґрунтувалися на тактичних міркуваннях: заручитися підтримкою Радянського Союзу щодо ліквідації наслідків мюнхенської змови і відновлення Чехословаччини в кордонах 1937 року.

СРСР першим визнав чехословацький уряд в еміграції та уклав з ним ряд угод і договорів. В угоді від 18 липня 1941 року йшлося про об'єднання сил у боротьбі проти нацизму і формування на території СРСР чехословацьких військових частин. До них дозволили вступити закарпатцям, які в 1939–1941 роках, будучи невдоволеними угорським пануванням, утекли до Радянського Союзу й опинилися в ГУЛАГу. Згідно з договором про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво від 12 грудня 1943 року, СРСР визнав кордони Чехословаччини на 1 січня 1938 року. Договір від 8 травня 1944 року передбачив поступову передачу визволеної території чехословацькій адміністрації. Однак зі вступом Радянської армії в жовтні 1944 року в Закарпаття СРСР змінив точку зору. На протести чехословацької еміграційної влади, 23 січня 1945 року Й. Сталін у листі Е. Бенешу відповів, що радянський уряд «не міг заборонити населенню Закарпатської України висловити свою національну волю», але згодний провести відповідні переговори в зручний час для обох сторін.

Могутня держава-переможець спрямувала свої ресурси на розширення власної території за рахунок стратегічно важливих регіонів, перемістивши повоєнні кордони СРСР за Карпати.

Перша офіційна заява чехословацького уряду, де він зобов'язався визнати волю українського народу і передати Закарпатську Україну Радянському Союзу, була включена до урядової програми, прийнятої у місті Кошице 5 квітня 1945 року. Тоді ж президент Чехословацької Республіки Едуард Бенеш прибув прямо у Кошице, оминувши Закарпатську Україну. Навпаки, туди з ознайомчим візитом прибув голова уряду Радянської України Микита Хрущов.

Хоча проблема Закарпатської України не стала міжнародною, а лише двосторонніх відносин, однак голова делегації Радянської України на установчій конференції ООН у Сан-Франциско, народний комісар закордонних справ Дмитро Мануїльський на прес-конференції 22 травня 1945 року заявив про цілком мирний шлях возз'єднання. Світ сприйняв це повідомлення нейтрально.

29 червня 1945 року в Москві у присутності генералісімуса Йосифа Сталіна підписано договір між СРСР і Чехословаччиною про Закарпатську Україну. Цікаво, підписання цього договору взагалі відбулося без будь-якої прямої участі українських дипломатів і представників Закарпатської України, хоча формально

текст договору укладався українською, російською та словацькою мовами. До договору додавався протокол про демаркаційну та ліквідаційну комісії, оптацію (обмін населенням). На це президія Верховної Ради СРСР уповноважила заступника голови ради народних комісарів, народного комісара закордонних справ В'ячеслава Молотова, а президент Чехословацької Республіки – голову ради міністрів Зденека Фірлінгера і статс-секретаря міністерства закордонних справ Володимира Клементіса.

Наступного дня, 30 червня 1945 року, сьома сесія Верховної Ради Української РСР прийняла закон про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. За кілька місяців, 22 листопада 1945 року, договір ратифікували тимчасові Національні збори Чехословаччини, а 27 листопада – президія Верховної Ради СРСР. Тобто були дотримані всі формальності та вимоги міжнародного права.

У першій із двох статей договору зазначалося, що Закарпатська Україна (Підкарпатська Русь) возз'єднується з волі народу зі своєю споконвічною батьківщиною – Україною і включається до складу УРСР. Мовою оригіналу це звучало наступним чином: «Закарпатська Україна (що носить згідно з чехословацькою конституцією назву Підкарпатська Русь), яка на підставі договору від 10 вересня 1919 року, укладеного в Сен-Жермені, ввійшла як автономна одиниця в межі Чехословацької республіки, возз'єднується у згоді з бажанням, виявленим населенням Закарпатської України, і на підставі дружньої угоди обох високих договірних сторін зі своєю споконвічною батьківщиною – Україною і включається до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки».

Адміністративні межі між Словаччиною і Закарпатською Україною станом на 29 вересня 1938 року послужили із внесеними змінами державним кордоном між СРСР і Чехословаччиною. Кордон між Закарпатською Україною та Угорщиною залишився станом на 1 січня 1938 року. Перемир'я, підписане у Москві 20 січня 1945 року між СРСР та Угорщиною, а потім і мирний договір від 10 лютого 1947 року закріпили відмову Угорщини від окупованих та анексованих територій після Віденського арбітражу 2 листопада 1938 року.

Вигнання угорських і німецьких окупантів у жовтні 1944 року і підписання 29 червня 1945 року радянсько-чехословацького договору про Закарпатську Україну відкрило шлях модернізації в рамках класичного тоталітарного соціалізму. Запроваджені політичні та економічні відносини стали основними чинниками впливу населення краю. У цьому веломовно переконують добротні краєзнавчі дослідження, здійснені в Україні упродовж останнього десятиліття в рамках державного проекту «Реабілітовані історією».

3.7. Обмін населенням і територіями

Уже в перший рік нової влади значна частина жителів покинула Закарпаття і виїхала в Чехословаччину і Угорщину. Протоколом до договору від 29 червня 1945 року передбачався вільний вибір (оптація) громадянства особами української та російської (Словаччина), словацької та чеської (Закарпатська Україна) національностей. Договір набув чинності після ратифікації парламентами СРСР і ЧСР

у листопаді 1945 року, а оптацію проводили протягом наступного 1946 року. У результаті цього близько 12 тисяч мешканців Пряшівщини стали громадянами СРСР (переселилися у Волинську і Рівненську області УРСР), а близько 10 тисяч закарпатців узяли чехословацьке громадянство. У Мукачеві таких бажаючих виявилось 1.402 особи, проте дозвіл отримали тільки 294. Наприклад, не наміслився залишатися при новому режимі перший голова Мукачівського міського народного комітету Михайло Драгула. Саме він відкрив роботу Першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України 26 листопада 1944 року.

Представники чехословацької комісії з оптації провели у жовтні–листопаді 1946 року декілька зустрічей з головою Закарпатського обласного виконавчого комітету і секретарем обласного комітету Комуністичної партії Іваном Турияницею. Члени комісії перевіряли, в тому числі, скарги щодо відмов і гальмування оптації. Вони наполягали не перешкоджати вивозу оптантими майна, як це було визначено у відповідному протоколі від 29 червня 1945 року. Однак владнати проблему не вдалося. Більше того, відправку закарпатських оптантів усіляко гальмували протягом року. Їх залишили без засобів для існування, оскільки звільнили з роботи і забрали продовольчі картки. Аби вгамувати всі вияви оптаційного ажіотажу, суди Закарпатської області винесли вироки 150 особам за спробу нелегального переходу радянсько-чехословацького кордону. Їх ув'язнили на термін від трьох до шести років.

Скільки насправді закарпатців тоді переселилося у Чехословаччину невідомо. У довідці «Українці, котрі проживають у Чехословаччині» (травень 1948 року) радянське посольство в Празі висловило припущення, що цих оптантів кілька сотень, хоча йшлося про тисячі переселенців. Радянські дипломати їх віднесли до «реакційних елементів», вороже налаштованих проти Радянського Союзу.

Після ратифікації договору від 29 червня 1945 року Чехословаччина поступилася СРСР близько 250 квадратними кілометрами своєї території. Це 11 сіл: Батфа, Галоч, Малі Сельменці, Паладь-Комаровці, Палло, Ратовці, Соломоново, Сюрте, Тисашвань, Тийглаш, Чоп. Вони не входили раніше у Підкарпатську Русь, а були частиною словацької жупи Земплин (Велькокапушанський та Кральовскихолмецький округи). У свою чергу 4 квітня 1946 року Чехословаччині Радянський Союз передав зі складу Закарпатської області село Лекаровці. На цьому територіальний обмін між двома країнами закінчився.

Проте тільки 8 січня 1958 року СРСР уклав угоду з Чехословаччиною про остаточне врегулювання майнових і фінансових питань, пов'язаних із возз'єднанням Закарпатської України з УРСР. Звісно, гострих кутів обійти не вдалося. Аж через більш як півстоліття громадяни Чехії, які під час Другої світової війни залишили своє майно в Закарпатті, отримали шанс дістати до двох мільйонів крон (7,5 тисячі євро) компенсації. Відповідний закон прийняв чеський парламент у березні 2009 року.

Подеколи нині вчені та аматори гаряче дискутують з приводу історії Закарпатської України. Найбільше про те, наскільки закарпатський рух за возз'єднання з Україною був масовим, загальнонародним. Дехто вперто наполягає на терміні «інкорпорація» (включення, приєднання), проведений, начебто, виключно привізними адептами тоталітарного режиму при підтримці місцевих комуністів. Такі ствердження завжди привабливіші за висновки тих, які ґрунтовно осмислюють достовірні факти і прагнуть істини.

4. СОЦІАЛЬНА І НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА

Із давніх давен межі сучасного Закарпаття примітні соціальною і національною строкатістю. У другій половині XX століття провідні в цьому регіоні етноси – українці, угорці, румуни – співіснували різновеликими компактними зонами і смугами. Між ними малими групами проживали росіяни, німці, словаки, євреї, цигани. Здебільшого вони, за винятком росіян, вкраплювалися в етнічну мозаїку краю з певними історичними інтервалами з кінця XVIII століття. Водночас домінуючий етнос – український – характеризувався етнографічною мозаїчністю – гуцули, бойки, лемки, долиняни.

За весь радянський період населення Закарпаття зросло на 65%. Після демографічної катастрофи у роки Другої світової війни на страждальний край чекали мирні сприятливі часи. Тому він перетворився на один із взірцевих «острівців» високої народжуваності. Найвищий приріст населення у Закарпатті спостерігався у 1950–1960 роках, коли у всьому світі пройшов демографічний вибух, або «бейбі-бум». Тоді пересічна сім'я виховувала в середньому до п'яти дітей. Наприкінці 1980-х на одну сім'ю припадало вже дві-три дитини. Темпи приросту народонаселення уповільнилися, проте вдавалося досягати плюсових величин, попри наростаючу депопуляцію у багатьох регіонах України.

У 1946 році в Закарпатській області нарахували 776 тисяч осіб, а наприкінці 1960-х їх число перетнуло мільйонну позначку. У 1990-му маємо вже 1 мільйон 254 тисячі жителів. Це становило майже два з половиною відсотка мешканців тодішньої України.

Якщо за три десятиліття (1959–1989) населення України зросло на 23%, то у Закарпатській області – понад 36%. Найвищий український показник. Урешті-решт, Закарпаття віднесли до густозаселених регіонів Європи. На одному квадратному кілометрі тут проживало 98 осіб. Але нестача робочих місць об'єктивно призводила до того, що приблизно кожен п'ятий закарпатець був сезонним трудовим мігрантом.

На цьому тлі число жителів провідних міст Ужгорода і Мукачева подвоїлося. Приміром, у 1959 році в Ужгороді, обласному центрі, мешкало 48 тисяч осіб, а через три десятиліття – трохи більше 117 тисяч.

4.1. Етнічні чистки

Починаючи з листопада 1944 року, угорська і німецька меншини пережили дуже складну добу політичного, ідеологічного і національного тиску. Угорці та німці Закарпаття зазнали репресій за етнічною ознакою, що тривали протягом цілого післявоєнного десятиліття, аж до 1955 року.

У радянські табори військовополонених відправили майже 25 тисяч закарпатських угорців-чоловіків віком від 18 до 50 років. При цьому зовсім не враховували те, що значна частина репресованих ніколи не служили в угорській армії, котра у Другій світовій війні вела бойові дії проти збройних сил СРСР.

Дискримінаційні заходи з боку офіційних властей значною мірою спричинили серйозне уповільнення приросту угорського і фактично депопуляцію німецького населення в Закарпатті. У перші роки радянської влади багатьох німців депортували на довічні спеціальні поселення у Сибір та Казахстан.

Із закарпатських німців восени 1944 року чимало встигли виїхати у матірні держави: у Німеччину (Західну – 1.920 осіб, Східну – 373), Австрію – 53. Найбільші втрати понесли села Усть-Чорна – 400 осіб, Німецька Мокра – 330, Верхній Коропець – 183, Софіївка – 181, Драчино – 128, Руська Мокра – 104, Лалово – 90, Німецька Кучава – 88. Багато з них загинуло в дорозі. Воєнній мобілізації підлягали всі чоловіки від 17 до 45 років і всі жінки 18 до 30 років. На основі розпорядження військової ради фронту Народна Рада Закарпатської України видала свій циркуляр від 22 грудня 1944 року «Про мобілізацію населення німецької національності і робітників як тягової сили на вивозку дерева». Мобілізованим належало взяти із собою харчування на 15 днів дороги і з'явитися на збірні пункти. Найбільше їх направили у робітничий батальйон на коксохімічний комбінат міста Нова Горлівка (Донбас).

15 січня 1946 року народний комісаріат внутрішніх справ СРСР видав розпорядження про масову депортацію із Закарпаття осіб німецької національності. Примусовому виселенню підлягали ті, що «найбільш себе скомпрометували в період німецько-угорської окупації, в тому числі: пособники німецької націоналістичної організації «Фольксбунд», члени сімей есесівців, сім'ї, що тікали разом з відступаючими фашистськими військами в Німеччину, а потім повернулися в місця попереднього свого проживання». Згідно з цим розпорядженням, протягом 1946 року в Сибір вивезли дві тисячі закарпатських німців. Поодинці та сім'ями вони потрапили головним чином в Тюменську область на лісорозробки. Указом президії Верховної Ради СРСР від 28 листопада 1949 року спецпоселенцям заборонялося повертатись у рідні місця. Порушення каралося двадцятьма роками каторжних робіт.

Уже після смерті Йосифа Сталіна, 13 грудня 1955 року вийшов указ президії Верховної Ради СРСР «Про зняття обмежень у правовому становищі німців та членів їх сімей, що перебували на спецпоселенні». Вони отримали дозвіл повернутися додому. Однак місцеві чиновники, спираючись на другий, застережений пункт указу, не повертали їм конфіскованого майна.

Зі свого боку міліція Закарпатської області відмовляла амністованим німцям у прописці, штрафувала за порушення паспортного режиму. Це стосувалося близько двохсот колишніх спецпоселенців, які наважились повернутися додому. Звільнені поскаржилися у Верховну Раду СРСР. Деякі з них пробували зв'язатися з посольством Федеративної Республіки Німеччина у Москві та з генеральним секретарем ООН, аби виїхати з Радянського Союзу.

У вересні 1959 року під грифом «таємно» нарешті дали згоду їх прописувати, але за наявності житлової площі та позитивних характеристик органів влади. Скориставшись цим, значна частина закарпатських німців сім'ями і поодинці повернулися додому.

Тільки аж у 1974 році німцям Радянського Союзу надали офіційний дозвіл на безперешкодне повернення до рідних місць. Звернемо увагу на те, що з часу масових репресій минули майже три десятиліття, виросло нове покоління спільноти,

покараної за етнічною ознакою. Того року (1974-го) німців у Закарпатті нарахували 4.230 осіб (0,4% населення області), або втричі менше дорадянської чисельності. Подальша еміграція в обидві Німеччини – капіталістичну (ФРН) і соціалістичну (НДР), а також в Австрію привела до того, що 1979 року їх нарахували вже значно менше – 3.746 (0,34%). І це всього за одне мирне п'ятиліття.

Закарпатські німці повсюдно у радянську пору почували себе ізгоями, належними до ворожої нації. Тому певна частина з них у паспортах записувалась українцями, словаками, угорцями. Запізніла лібералізація в «німецькому питанні» вже не змогла зупинити еміграційних настроїв. Протягом 1979–1992 років із Закарпаття емігрувало 887 німців. Саме агресивна антинімецька політика попередніх десятиліть послужила для них основним чинником повернення на історичну батьківщину своїх далеких предків.

4.2. Примусові роботи

Після Другої світової війни в Центральній Європі загальноприйнятою стала думка про те, що вигнання і виселення є зрозумілою і справедливою відповіддю на окупаційну політику німців та угорців. Великі держави-переможці та сусідні Угорщині країни (крім Австрії) вважали Угорщину державою-агресором. Але за частковим або повним вигнанням стояла не лише жага помсти за здійснені під час окупації злочини і помилки. Це скоріше за все було тільки приводом для реалізації вже здавна виношуваних планів, спрямованих на створення етнічно однорідних національних держав.

Із чехословацького, румунського і сербського боку вже з початку війни розроблялись плани щодо створення румунської та слов'янських національних держав. Шляхом обміну населення і депортацій Румунія вже під час війни почала створення національної держави. Ініційоване маршалом І. Антонеску етнічне переформування досягло свого апогею, коли в кінці 1944 року німців та угорців частково вигнали, а частково насильно вивезли до Радянського Союзу.

В Югославії та Чехословаччині час виселення німців і угорців настав тоді, коли регіон потрапив під контроль Радянської армії та Югославської народно-визвольної армії. 17 жовтня 1944 року головнокомандувач Й. Б. Тіто видав розпорядження щодо запровадження воєнної адміністрації в регіоні. Із заяви призначеного керівником воєнної адміністрації генерала Івана Руковини від 22 жовтня стає чітко зрозуміло, що метою заходів є «збереження югославського характеру території та національної самобутності». За час безчинств, що тривали до весни 1945 року, було вбито 15–20 тисяч угорців.

Після завершення бойових дій на перший план у Чехословаччині вийшла викладена в урядовій програмі мета створення слов'янської національної держави. Позбавлення прав, інтернування, вислання та обмін населенням були основними засобами на шляху ліквідації угорського впливу.

Процес «обміну населення» був висловом евфемістичним, котрий прикрашав дійсний стан справ, тому що словацьке населення Угорщини могло добровільно визначатись щодо переселення. У той час угорські сім'ї в Словаччині були змушені покидати рідну землю примусово.

Паралельно з виселенням 100 тисяч угорців проводилось заселення словаків для послаблення позицій угорців у колишній Верхній Угорщині. Чехословацька влада в рамках кампанії «ресловакізації» намагалась перешкодити угорському населенню, яке залишилось на рідній землі.

Хоча до кінця сорокових років явно антиугорські законодавчі акти в сусідніх країнах відмінили, політику етнічної гомогенізації в завуальованій формі продовжували і комуністичні режими.

В останні місяці світової війни на окупованих радянськими військами територіях Угорщини в новій політичній еліті виник також консенсус щодо відселення німців. Але потреба в частковому або повному відселенні німців виникла в першу чергу навіть не з ідеологічних, а з господарських причин.

Задоволення потреб незаможних аграріїв, яких залишили осторонь під час поділу землі, розселення угорських біженців потребувало все нових і нових земельних наділів. Тому тимчасовий уряд захотів вирішити цю нагальну проблему за рахунок німців. Влітку 1945 року угорський уряд на Потсдамській конференції глав держав-переможниць просив дати згоду на їх виселення. Держави-переможниці погодились, але внутрішньополітична криза не дала можливості реалізувати цей план.

У результаті «кампанії помсти» наприкінці війни приблизно 300 тисяч угорців покинули свої місця проживання і переселились в Угорщину. Майже стільки ж, як і після Першої світової війни.

Раніше, навесні 1944 року, в результаті проведеної угорськими і німецькими каральними підрозділами депортації євреїв з Підкарпаття, Трансільванії, Верхньої Угорщини, Південної Угорщини угорськомовне населення значно зменшилося. Міграційні дані не висвітлюють також наслідки для Угорщини радянського полону – джерело воєнних втрат, що спричинило другу, найбільшу після голокосту кількість жертв.

Наприкінці 1944 року, через півроку після депортації євреїв з провінцій, Угорщина знову стала місцем масових депортацій. Влада цього разу першочерговою метою ставила не знищення депортованих, а надбання робочої сили. Радянське керівництво з початку війни намагалось використати військовополонених і цивільне населення окупованих ним територій як дармову робочу силу.

Долю жителів Закарпаття в останні місяці війни вирішила та обставина, що посилаючись на історичне право, на цю територію претендували дві країни – Радянський Союз і в той час лише юридично існуюча Чехословаччина. Угорське населення, сконцентроване в містах, а також в Ужанській і Березькій жупах, стояло на заваді як радянських, так і чеських планів.

Угорці звертались за захистом до Будапешта ще навесні 1945 року. Про це в Будапештському воєнно-історичному архіві зберігається значна кількість документів. Представники угорських населених пунктів звітували угорським урядовим органам про депортацію і просили їх посприяти у поверненні додому чоловіків.

Зі спогадів і тогочасних повідомлень, що завірені підписами матерів і дружин, які залишились самотніми, виявляється, що національність часто записували за власним визнанням. У багатьох населених пунктах збір людей розпочався значно раніше появи постанови про депортацію. Спочатку не були потрібні ні команди, ні

погрози. Зразу після просування фронту, скориставшись бажанням людей відбудуватись і розпочати нове життя, в багатьох селах почали вербувати добровольців на триденні громадські роботи. Із сіл Серньє, Ботрадь, Бакош, Нове Батьово, Соловки, Ловні близько двох тисяч людей зголосилося на відбудову підірваних тунелів.

«Люди думали, що три дні працювати буде абсолютно не важко, вони витримують і три тижні. Серед першої групи людей було і п'ять комуністів, які хотіли показати приклад решті і навіть взяли з собою партійні квитки. А коли зрозуміли, що їх ошукано – намагалися показувати партквитки, але їх ніхто вже не слухав», – згадує один зі свідків тих подій.

У Мукачеві 1 листопада вербували робітників для ремонтних робіт на аеродромі. Зголосилось багато людей. Добровільних працівників дійсно відвезли працювати на лєтовище. Але 18 листопада угорців відділили окремо і відвели в замок Ракоці. Того дня багато чоловіків отримали іменні повістки, інших забирали уночі. Того, хто називав себе словаком або українцем, відпускали. Угорців відправили спочатку в Свалявський збірний пересильний табір, а звідти перегнали в Самбір.

Безпосередньо після вступу військ севлюських чоловіків направили на відбудову зруйнованого мосту на Тисі. У середині листопада, коли з'явився наказ про депортацію військовозобов'язаних чоловіків, будівництво мосту припинилося, людей зігнали в будівлі Севлюської жупи. Звідси їх відправляли групами по сто чоловік до Тісауїлока (Вилок), а потім у Сваляву.

У більшості угорських населених пунктів репресії розпочались у середині листопада. Уже 13 листопада були розклеєні листівки, що закликали військовозобов'язаних з'явитися для перепису, а 15–17 листопада по селах оголошувався наказ командування, що кожний чоловік віком 18–50 років повинен з'явитися на місце збору. Усіх зібраних спочатку відпустили додому, наказавши знову прийти 18 листопада, маючи при собі харчі й одяг на три дні.

Після другої явки, 19 листопада, чоловіків пішки перегнали в Сваляву, де в таборі вони пробули майже 2 місяці. Частина 21 січня 1945 року в залізничних вагонах переправили в Самбір. Іншу частину – в табори Турки і Стрия, а звідти повезли вглиб Радянського Союзу.

Із заяв родичів, які залишились удома, можна довідатись, що, наприклад, із Мужієва забрано 234 чоловіків, Бадалова – 143, Жнятина – 71. У відправлених на адресу угорського міністра закордонних справ листах зазначається: родичі репресованих були впевнені, що їхніх батьків, чоловіків, синів радянські представники підозрювали у причетності до партизанського руху, а тому і репресували. Із числа репресованих жоден «навіть подумки не був партизаном і утримувався від будь-яких ворожих дій», – писали зі Жнятина.

Жінки із Мужієва також запевняли, що «народ наш не войовничий, а народ миру і сумлінної праці [...]». Жодному нашому односельцю навіть на думку не спадало зі зброєю в руках протистояти підрозділам Червоної армії, що проходили через наше село. Солдатів Червоної армії ми зустрічали з розумінням, дружньо, і так само дивимось на них і сьогодні».

У листі мешканців Бадалова читаємо наступні рядки: «Вищезгадані особи не можуть бути винними тільки тому, що вони ніколи не займалися політикою, а жили лише для сім'ї. Серед них не було і не буде жодного партизана».

У Берегардо зобов'язали усіх чоловіків віком від 18 до 50 років з'явитися для перепису. Тих, хто прийшов, пішки повели в Берегово, а звідти через день, разом із селянами з довколишніх сіл, погнали в Сваляву. Незважаючи на визначений вік, серед репресованих були як діти, так навіть і 70-річний чоловік.

22 листопада в Дерцені оголосили, що всі чоловіки віком від 18 до 55 років незалежно від стану здоров'я повинні негайно з'явитися в Мукачівській військовій комендатурі, маючи при собі харчі на три дні. Йшлося нібито про десятиденні відновлювальні роботи, але зігнані 206 чоловік потрапили в Скотарське (колишня угорська назва – Кішсолва) та Сваляву. Звідси їх переправляли в Самбір та вглиб Радянського Союзу. Із Дерцена забрали додатково 19 людей як політичних арештантів – без суду і слідства. Серед них були: один 67-річний чоловік, жінка за 50 років та шестеро шістнадцятирічних хлопців.

Із населених пунктів Верхньотисянського краю чоловіків забирали в кінці листопада. «У Вишкові 27 листопада 1944 року майже усіх угорських чоловіків віком 18–50 років повезли в російські табори. Від виконання повинностей угорці Вишкова ніколи не відмовлялись, тому і зараз з'явилися на місце збору. Вдома репресованих чоловіків у дуже складних умовах, сподіваючись на швидке побачення, заміщають слабкі жінки та діти. Але з того часу, як кілька звільнених, схожих швидше на живих трупів, принесли звістку з табірних списків [про тих, що перебували в таборах] – тихе сподівання змінилось в пекуче занепокоєння і відчай. Кілька 45–50-річних чоловіків повернулись занедбаними, в жалюгідному одязі, з таким станом здоров'я, що зараз усі вони лежать хворі і може вже ніколи не стануть здоровими. Якщо вони протягом семи тижнів у Росії настільки знівечились, що могло трапитись із тими, хто знаходиться там уже три місяці без одягу, нормального людського харчування, обігріву, медикаментів та лікаря?» – писали в розпачі вишківські «матері, батьки, дружини, брати, сестри, наречені, вдови і сироти» в листі від 28 лютого 1945 року до угорського прем'єр-міністра Міклоша Бейли Далнокі.

У кінці листопада депортації проводились і в Ужгороді та його околицях. Старости сіл Вешковец, що потім перейшло до Чехословаччини, і приєднаного до України Палло (Павлово) звернулися з листом до Будапештської комісії союзників із перемир'я і клопотали про звільнення депортованих. Із двох сіл депортовано 44 особи.

У рамках акції, що продовжувалась у грудні 1944 року, депортовано працездатне чоловіче населення сіл, які знаходилися на південно-західному напрямку від Ужгорода: Тийглаш, Малі Ратівці, Великі Ратівці, Сюрте, Паладь (Паладь-Комарівці), Малі Селменці та з переданих Чехословаччині Великих Селменців, Руських Комарівців.

В адресованому Будапештській «Високоповажній комісії союзників із перемир'я» листі представники сіл пишуть, що «без вагань відгукнулися на звернення Червоної армії в грудні 1944 року, в якому говорилось, що чоловіки віком 18–50 років – тобто і не військові – повинні негайно з'явитись. Зголосилися, тому що отримали інформацію, що підуть лише на 2–3 тижні на відбудовчі роботи. Ніхто не думав, що вони будуть відправлені».

Репресії проти працездатних чоловіків здійснювалися не тільки через нестачу робочої сили на примусових роботах. Відбувалися етнополітичні зміни,

спрямовані на зміну угорської специфічності краю. «Настрій жителів був пригнічений, душевний стан збентежений, панував дуже великий відчай [...]. З часу визволення, а точніше кажучи – російської окупації, угорський народ був сильно пригноблений [...], угорськомовні написи на магазинах, інші таблички знищили. У школах припинено навчання угорською мовою. У Берегові демонтували пам'ятник Героям [...]. Почалося заселення українців. У село Боржава прибуло 20 українських сімей. Чекають поселенців у Берегові та Варах», – писав 24 квітня 1945 року віце-жупану Саболчської жупи командир 23-ї Феєрдьормотської прикордонної армійської роти.

За приблизними оцінками, число репресованих на Закарпатті угорців і німців становить 30–50 тисяч. Про кількість загиблих у таборах даних немає. Із 600 тисяч депортованих із території Угорщини третина на рідну землю не повернулась. Якщо припустити, що пропорція втрат серед депортованих із Закарпаття така ж, тоді число загиблих у радянських таборах закарпатських угорців становить 10–16 тисяч осіб.

4.3. Трудова мобілізація у Донбас

Трудові мобілізації, ініційовані в Росії відразу після приходу більшовиків до влади (сумнозвісні «трудові армії» Лева Троцького), стали часто вживаним робочим інструментом економічної політики тоталітарної держави. Агітаційно-пропагандистська машина кваліфікувала їх як масовий добровільний рух, але позаекономічний примус проступав нагору і його було приховати складно.

Власне, це чітко й проявилось у перші роки радянізації Закарпаття. Щонайменше 12 тисяч закарпатських юнаків опинилися в жорсткому горнілі відбудовних реалій індустріального Донбасу. І ці випробування витримали далеко не всі.

У повоєнну відбудовну п'ятирічку Донбас особливо потребував робітничих кадрів. Це яскраво засвідчують документи про призов молодих закарпатців у школи фабрично-заводського навчання Сталінської та Ворошиловградської (нині Донецької та Луганської) областей, підпорядкованих вугільній промисловості Радянського Союзу. Ці професійно-технічні навчальні заклади для підготовки робітників масових професій діяли у СРСР у 1940–1958 роках. Їх утворили на виробничій базі підприємств вугільної, гірничорудної, металургійної, нафтової, будівельної та інших галузей. Туди залучали 16–18-літніх молодих людей будь-якого загальноосвітнього рівня. Спочатку учні вчилися півроку і знаходилися на державному забезпеченні.

Мобілізацію закарпатської молоді у ці заклади розпочали в першій половині 1947 року. Постанова Ради міністрів УРСР і ЦК КП(б)У відвела того року Закарпатській області квоту 8 тисяч юнаків. Перші набори показали, що на виклик зголошуються не всі, деякі відкрито відмовлялися брати повістки. Так, на 10 березня 1947 року до міста Рахів викликали 171 особу, з'явилось 66, відібрали 53, а відправили тільки 23, бо решта втекла.

Найскладніша ситуація склалась у селах Середнє Водяне, Біла Церква, Солотвино, де домінувало румунське населення. Звідти викликали майже сто осіб, але жоден із них на збірні пункти не з'явився. Коли представники окружного комітету пройшли хатами призовників, то не знайшли нікого.

У ніч з 14 на 15 березня 1948 року міліціонери у Середньому Водяному провели раптовий рейд. 25 затриманих розмістили у кімнаті сільської ради, але п'ятим вдалося втекти відразу через розбите вікно. Вранці прибула вантажівка з двома міліціонерами. Через декілька хвилин зійшлося майже все село, оточило автомобіль. Користуючись моментом, юнаки розламали двері сільради і зникли.

Сотні відправлених тікали по дорозі у Донбас. Пояснювали це завжди недостатністю роз'яснювальної роботи і нестачею уповноважених, закріплених за ешелонами.

У 1949 році мобілізація молоді пожвавилася. Збірний пункт знаходився у Мукачеві по вулиці Духновича, неподалік залізничної станції. Для відправки ешелонам призвані (мобілізовані) мали взяти із собою: теплий одяг, взуття, одну пару запасної білизни, миску, ложку, рушник, харчування на три доби. Вимагалися такі документи: паспорт із відміткою про випуск, прописне свідоцтво з відміткою про зняття з обліку, путівку в школи фабрично-заводського навчання, довідку про стан здоров'я, довідку з місця проживання.

Закарпатську область закріпили за Сталінським (Донецьким) управлінням трудових резервів, де центрами фабрично-заводського навчання були міста Горлівка, Єнакієве, Красноармійськ і Дзержинськ. Проте план 1949 року (5,5 тисячі юнаків) Закарпаття виконало на дві третини. Найкраще справлялися гірські райони з надлишком робочих рук. Молодь Рахівського і Перечинського районів практично саботували акцію (15% плану). Аби виправити невтішну картину, скористалися послугами міліції.

Чим обумовлений масовий спротив мобілізаційній кампанії? Нестерпними (фактично тюремними) умовами життя у школах фабрично-заводського навчання Донбасу. Тому певна кількість утікачів переходила на нелегальне становище. Їх арештовували і притягали до кримінальної відповідальності: приміром, вісьмох юнаків села Верхнє Солотвино (Ужгородський район), чотирьох із села Квасово (Берегівський район). Траплялося, слідчі звинувачували їх у виступах проти існуючого ладу, внаслідок чого збільшували строки покарання. Так, у церкві села Тур'я Бистра (Перечинський район) «провокаційного і антирадянського» листа з Донбасу прочитав греко-католицький священник Георгій Егреші. Його теж засудили.

Протягом перших трьох років (1947–1949) із Закарпаття в Донбас відправили 12 тисяч призовників. При кожній зручній нагоді голова обласного виконавчого комітету Іван Турияниця просив центральну владу послабити мобілізацію, бо її несила виконати у повних обсягах. Проте ця примусово-репресивна кампанія протривала ще кілька років.

4.4. Переселенська політика

Звісно, на радянське Закарпаття відразу ж поширили загальносоюзну переселенську політику. Відповідно до постанови Ради міністрів УРСР і ЦК КП(б)У від 12 серпня 1949 року із Закарпатської у південні області УРСР (Миколаївську і Сталінську (Донецьку) мали переселити 3.600 колгоспників та одноосібників. Протягом лютого-серпня 1950 року їх відправляли партіями по сто-двісті осіб. Ці добровільні

переселенці користувалися певними пільгами: звільнення від усіх податків на два роки, списання заборгованості, безкоштовний проїзд, грошова допомога 700 карбованців на голову сім'ї та по 250 карбованців на кожного її члена. Також надавався десятирічний кредит 5.000 карбованців на сім'ю. Він погашався, починаючи з третього року від дня позички.

Не всі переселенці із Закарпаття проковтнули таку привабливу матеріальну приманку. До травня 1950 року додому повернулося 57 сімей (147 осіб). Серед основних причин повернення називалися родинні проблеми, погані екологічні та соціально-побутові умови у місцях переселення. Закарпатська влада не була готова до зворотного потоку. Приміром, в Іршаві вісьмом «дезертирам» у міліції дохідливо роз'яснили, якщо вони не повернуться назад в Ізмаїльську область (нині частина Одеської області), то будуть притягнуті до судової відповідальності. Подібне зафіксоване і у Волинському окрузі (Міжгірському районі), де п'ять недисциплінованих і недобросовісних переселенців дали підписку міліції про негайний від'їзд в Ізмаїл.

У квітні 1950 року відбулося засідання обласного комітету КП(б)У за участі керівництва державної безпеки і прокуратури. На ньому вирішили повернути всіх утікачів. Щоправда, принагідно обласний прокурор Іван Андрашко, на підставі листа прокурора УРСР Романа Руденка, роз'яснив першому секретареві Івану Компанцю та голові облвиконкому Івану Турияніці: «1. Законних підстав для притягнення до кримінальної відповідальності немає. 2. Питання про повернення цих осіб в Ізмаїльську область повинні вирішуватись суспільними заходами. 3. Органи міліції в кожному конкретному випадку у відповідності з положенням про дотримання паспортного режиму вирішують питання по прописку чи відмову в прописці цих осіб. 4. Про стягнення отриманих від держави переселенцями сум на розтрата, пов'язані з переселенням, необхідно вирішувати через суд в цивільному порядку».

У 1951 році Київ запропонував переселити 500 сімей закарпатців: у Полтавську (100) і Запорізьку (400) області. Ужгород врахував попередні промахи і просив зменшити план. Однак республіканська влада залишилася невблаганною.

Виконуючи постанову Ради міністрів УРСР і ЦК КП(б)У від 5 лютого 1951 року «Про переселення колгоспників та іншого населення за межі Закарпатської області», у Сталінську (Донецьку) область відправили 178 сімей (312 осіб), Харківську – 15 сімей (72 особи). Усього того року переселили 215 сімей (856 осіб). Закарпатська область виконала планові показники на 107%. Тому вже на 1952 рік цей план суттєво скоригували у додатний бік. Проте замість запланованих 2.875 осіб фактично спокусилися переселенням 2.226 осіб, або 77,4% від очікуваних.

1955 рік приніс Закарпаттю інший переселенський план і важке додаткове завдання. Планувалося відправити з області 7.600 осіб. Удалося набрати на тисячу менше – майже 6.446. По лінії міністерства лісової промисловості основний план із додатковим завданням склав 1.300 осіб (загітували трохи більше – 1.409), а міністерства вугільної промисловості – 4.450 осіб (реально зібрали заледве половину – 2.246 осіб).

Як бачимо, на середину 1950-х років у радянізованому Закарпатті чітко оформилися основні міграційні потоки, що призводили до відчутних втрат працездатного населення. Після вимушених оптацій та масштабних репресій у вигляді

арештів, інтернування і депортацій другої половини 1940-х років надійшла порівняно лагідна хвиля державних переселенських програм, заснованих на добровільності та матеріальних стимулах.

За перше післявоєнне десятиліття всі види міграцій торкнулися фактичного кожного десятого мешканця Закарпатської України (Закарпатської області). Натомість область швидко змінювала традиційну соціальну структуру. Її верхні щаблі заповнили такі ж трудові мігранти (відповідних кваліфікацій), котрі прибували з українських і російських територій, ґрунтовно освоєних тоталітарним соціалізмом. Близько 70 тисяч мовно і соціально строкатих закарпатців, яких у різний спосіб змусили покинути рідний край, замінили майже рівнозначна кількість російськомовних прибульців (разом із військовими), які слугували опорою комуністичної влади, починаючи з рівня сільської громади.

4.5. Русифікація

Прискорена радянська означала невідворотну інтеграцію Закарпаття в тоталітарну соціально-політичну систему. Водночас відбувалася консолідація населення в складі української нації. Проте асимілятивні процеси в руслі злиття всіх етносів СРСР в «єдиний радянський народ» (на базі російської державної та культурної традиції) призвели до істотних соціальних і національних змін.

За принципово нового етнокультурного розподілу в радянському Закарпатті російськомовні мігранти зайняли майже всі значимі та керівні господарські, державні та партійні посади. Не випадково, у середині 1980-их років росіян у складі обласної організації Комуністичної партії Радянського Союзу було майже 13%, хоча їх частка серед населення заледве досягала 4%. Цілеспрямованими і систематичними переміщеннями у Закарпаття чисельних груп трудових мігрантів із різних кінців Радянського Союзу не лише привносилися чужі культурні традиції, але й посилювалась етнічна строкатість населення. Штучно створювалася російська національна меншина, що, незважаючи на свою малочисельність, відіграла провідну політичну і соціальну роль. За стратегічним задумом, вона мала б служити ефективною противагою навіть гіпотетичним відцентровим порухам у національних окраїнах.

Отож, само собою зрозуміло, у Закарпатті, найзахіднішому форпості СРСР, невибагливими адміністративно-політичними засобами наполегливо і без зайвих сантиментів проводили русифікацію. Йшлося про «уподібнення» корінного населення з російськомовними маргіналами під маніпулятивним гаслом формування «єдиного радянського народу», котрому належало здійснити виняткову, месіанську місію у всесвітньому масштабі.

Реальну демографічну, етнічну і соціокультурну ситуацію тої пори можна уявно відтворити за переписами населення, що проводилися у Радянському Союзі наприкінці кожного десятиліття, починаючи з 1959 року. З одного боку, вони говорять про консолідацію закарпатців різного походження у складі української нації, а з іншого – про етнонаціональну ізоляцію закарпатських румунів, ромів (циганів), угорців.

При цьому чітко простежується політичне домінування росіян і стійкі русифікаторські тенденції. Спочатку до етнічних росіян віднесли себе російські пореволюційні «білоемігранти» і незначна частина закарпатських інтелігентів-русофілів українського походження. Це приблизно дві тисячі осіб.

У подальшому російським переселенцям із різних регіонів Радянського Союзу відводилась особлива місія в прагматичних планах прискореної експлуатації природних і трудових ресурсів краю. За неповних п'ять десятиліть їх число зросло аж у 25 разів – до 50 тисяч осіб.

У той же час Закарпатській області у Москві надали надзвичайно важливе геополітичне значення саме як військовому опорному пунктові Радянського Союзу. Звідси було легко контролювати всю Центральну Європу – не зовсім покірні, а нерідко бунтівливі країни «соціалістичного табору». Трагічні події 1956 року в Угорщині та 1968 року в Чехословаччині переконливо це унаочнили.

Уже з середини серпня 1945 року тут поселили і працевлаштували велику кількість демобілізованих російськомовних військовослужбовців. Однак усе-таки 1945–1950 роки умовно називають часом інтенсивної радянської «українізації» Закарпаття. Її провели на тлі утвердження кардинальних соціально-політичних змін, коли реалізовувалася широка програма розвитку освіти і культури. Це значною мірою привело до поширення літературної мови, кращих зразків народної та професійної культури.

З утворенням 15 грудня 1945 року Закарпатського обласного комітету Комуністичної партії (більшовиків) України терміново провели чергову політичну чистку під виглядом обміну особистих партійних документів. Лише 38% членів Комуністичної партії Закарпатської України отримали квитки Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків). Решті відмовили, бо чимало з них у роки Другої світової війни служили в угорській армії (811 осіб) чи колись перебували у «ворожих» партіях (10). Як не дивно, також покарали за членство в зарубіжних комуністичних партіях – у чехословацькій (287), угорській (4), французькій (4), канадській (2). Крім того, багатьом нагадали «антирадянську поведінку після визволення», належність до «нетрудового елементу» тощо. Замість них до Закарпаття моментально направили більше півтисячі комуністів з інших областей Радянського Союзу – перевірених «гвинтиків» тоталітарного режиму. Це був далеко вже не перший «кадровий десант» у край, що підлягав тотальній радянзації.

Упродовж другої половини 1940-х років в управлінській практиці Закарпаття утвердився негласний поділ на приїжджих і місцевих. Так, у 1946 році серед керівних кадрів Мукачева було 94 росіяни, 88 українців, 11 євреїв, 2 угорці, 2 чехи. Якщо врахувати, що половина українців належала до приїжджих, то у цьому місті загальне число приїжджих російськомовних керівників усіх рівнів досягло 83%.

У всьому Закарпатті за спеціальною «точковою» рознарядкою оселялися російськомовні фахівці. Зокрема, у селах осіли більше тисячі агрономів, механіків, ветеринарів. Серед присланих тоді до краю домінували інженери, медики, вчителі та, зрозуміло, партійні функціонери, співробітники каральних структур. У 1945–1947 роках сюди, приміром, приїхали 2.383 учителі зі Східної України. Так само спостерігався приріст медичних кадрів. На 1 липня 1947 року в Закарпаття прибуло 1.139 лікарів і 3.998 осіб медперсоналу. Підкреслимо, вони не створювали соціального напруження, не витісняли доволі малочисельну місцеву інтелігенцію,

а заповнювали вакантні робочі місця, новостворені в рамках грандіозних соціальних і культурних програм.

У 1953–1954 роках серед прибульців у Закарпатську область 74,3% походили з інших областей України, 18,4% – Росії. Водночас у такій же пропорції закарпатці вибували в інші області України (72,8%) і Росії (17,6%). Якщо деталізувати, то ця демографічна динаміка набула такого вигляду:

Таблиця 4. Міграція населення Закарпатської області (1948–1954)

Роки	1948	1949	1950	1951	1953	1954
Прибуло (осіб)	19 891	18 390	21 096	28 236	33 287	30 307
Вибуло (осіб)	15 818	20 495	21 076	26 477	31 528	27 780
Сальдо	+ 4 073	- 2 105	+ 20	+ 1 759	+ 1 759	+ 2 527

Джерело: Державний архів Закарпатської області. – Фонд Р-195. – Опис 23. – Справа 151. – Аркуші 4, 5; Справа 170. – Аркуші 17.

Як бачимо, сукупне міграційне сальдо Закарпаття 1948–1954 років примітне додатними величинами. Механічний приріст населення відбувався не в останню чергу, власне, за рахунок асимілятивного «російськомовного елементу».

Вельми цікавими у цьому контексті є зміни етнічного складу Закарпатської області. Чисельність українців за три десятиліття (1959–1989) зросла на неповних чотири відсотка – з 74,6 до 78,4% (із 685 до 977 тисяч осіб), румунів – на близько половини відсотка – з 2 до 2,4% (із 18 до 30 тисяч).

Частка угорців скоротилася на майже три з половиною відсотка – з 15,9 до 12,5%, хоча їх число дещо виросло в абсолютних цифрах – із 146 до 156 тисяч. За відносної міграційної лібералізації від початку 1980-х років чимало закарпатських угорців обрало місцем постійного проживання Угорщину – країну з вищим життєвим рівнем.

Правляча верхівка Закарпаття вважала за виключно позитивне явище стрімке зростання раніше фактично «нульової» частки російського населення. Тепер вже 4% мешканців області (майже 50 тисяч) ототожнювали себе з етнічними росіянами. У третьому «радянському» році – 1946-му – їх було вчетверо менше – 12 тисяч.

Докорінна зміна етнічної та соціальної структури, ідеологічна уніфікація (точніше – радянська) культури і побуту, мовна і культурна асиміляція (русифікація) офіційно проголошувалися основними ознаками «радянського інтернаціоналізму» як способу буденного життя. Очільники державної влади піднесено звітували, що у радянському Закарпатті мирно і дружно жили представники понад тридцяти національностей. Правда, вони замовчували те, що поліетнічний склад населення регіону і мирне співжиття – давня традиція. Адже в усій історії Закарпаття не зустрінемо реальних етнічних конфліктів.

Віддавна тут поселилися українці, угорці, румуни, роми, євреї, німці, словаки. У 1920-ті роки між них потрапили десятки російських емігрантів, а з 1945 року

сюди планомірно перекидували слов'янських і неслов'янських носіїв російськомовної радянської цивілізації.

Тоді ж сформували управлінський партійний та державний апарат, адміністративну і господарську номенклатуру. Вона служила становим хребтом тоталітаризму та його домінантною національно-політичної риси – русифікації. Отож, у Закарпаття спрямували десятки тисяч переселенців, які сильно відрізнялись одне від одного рівнем освіченості, соціальним статусом, культурними традиціями, релігійною належністю, антропологічними ознаками.

Для етнотомографічних і етнічних процесів у радянському Закарпатті характерна дуже помітна депопуляція євреїв і словаків, низький приріст угорців і німців, доволі значне зростання росіян (у 25 разів), циган (утричі), румунів (у два з половиною рази), українців (майже удвічі). Ці тенденції були пов'язані з чинниками збільшення чи зменшення народжуваності, зростання тривалості життя, репресій, оптацій та еміграції, організованого добровільного переселення у східні області України, на північ Росії, у Сибір тощо.

У той же час у Закарпатську область спрямовували спеціалістів із інших радянських республік, а випускників місцевих навчальних закладів направляли поза межі Закарпаття чи України загалом. Масово переселяли сюди етнічних росіян і російськомовних військовослужбовців, співробітників правоохоронних органів, партійних і радянських чиновників, військових пенсіонерів.

Відрадно лише те, що процес русифікації навчальних закладів у краї не набрав таких масових обертів, як в інших українських регіонах. Так, наприкінці 1980-х років із 693 загальноосвітніх шкіл Закарпаття 568 мали українську мову навчання, 50 – угорську, 14 – російську, 13 – молдавську (румунську), 49 – змішану. Переважно на українській мові викладали в Ужгородському державному університеті.

Проте для закарпатських українців у 1989 році працювало 149 середніх шкіл (десятирічок). Тобто одна школа припадала на 6.384 українців. У той час для 49.458 російськомовних жителів Закарпаття діяло 14 шкіл, у тому числі 12 середніх, або одна середня школа для 4.121 росіянина. Це при тому, що вони формально належали до національної меншини.

Від русифікації особливо постраждали міста Ужгород і Мукачево, де зосередилося чимало вихідців із Радянської Росії. Із міського житлового фонду достатньо щедро виділялися квартири відставним офіцерам Радянської армії та флоту. Крім того, велося планове будівництво добротних квартир в Ужгороді для працівників гірничо-добувної галузі Сибіру і Крайньої Півночі.

Ще одним засобом русифікації Закарпаття було те, що у школах національних меншин (угорської та румунської) українську мову не вивчали. Натомість інтенсивно викладали російську. Отже, штучно витворили парадоксальну ситуацію, коли молоде покоління національних меншин, на відміну від старшого, не володіло українською та спілкувалося на російській мові.

«Засобом міжнаціонального спілкування» у Закарпатті повсякчас служила російська мова. У свідомості представників національних меншин Закарпаття та в русифікованих українців формували враження, що СРСР є національною російською державою, де УРСР є всього-на-всього пересічною адміністративною одиницею.

4.6. Демографічна динаміка і національна свідомість

У вужчих соціально-демографічних дослідженнях учені нині широко користуються показником етнічної мозаїчності. Він враховує абсолютну і відносну чисельність етнічної групи в регіоні, визначає ступінь міжетнічного спілкування.

За цим показником виділяють такі типи районів Закарпатської області: з моноетнічною структурою населення і міст, і сіл (Міжгірський, Воловецький, Іршавський); з моноетнічною структурою населення сіл і перехідним характером етнічної структури міст (Великобerezнянський, Перечинський, Свалявський, Хустський); з перехідною етнічною структурою і міст, і сіл (Рахівський); з перехідним характером етнічної структури сіл і поліетнічним міським населенням (Мукачівський, Тячівський); поліетнічні райони (Берегівський, Виноградівський, Ужгородський).

Закарпатська область належала до регіонів Радянської України, які зберігали додатний природний приріст населення. Зміни соціального і національного складу відбувалися переважно через природний рух і міграції. Одночасно різні етнічні групи Закарпаття мали неоднаковий характер природного відтворення, що пов'язано з традиціями, розселенням у сільській чи міській місцевості, в гірських або рівнинних районах.

Пряму дію економічних чинників на структуру населення бачимо насамперед через міграції. Прискорений розвиток промисловості у Закарпатській області сприяв припливу некорінних етнічних груп населення з усіх регіонів тодішнього Радянського Союзу. Вони розселялись переважно в міських поселеннях, використовуючи російську мову спілкування.

Показник етномовної відповідності (частка тих, хто назвав рідною мову свого етносу) 1959–2001 роки свідчить про значну диференціацію залежно від території проживання. Компактне розселення угорців і румунів сприяло збереженню високої частки тих, хто називав рідною мову угорську чи румунську. У сільській україномовній місцевості швидко асимілювалися росіяни, німці, євреї, білоруси.

Відтворити демографічну динаміку Закарпаття можна за даними оцінювального перепису 1946 року і державних переписів населення 1959, 1970, 1979, 1989 років. У Закарпатті тої пори спостерігається позитивна демографічна динаміка. Певний дисонанс привносили тільки міграційні збитки.

Впродовж 1947–1970 років населення краю мало збільшитися за рахунок природного приросту на 367,8 тисячі осіб, або на 46,4%. Фактично воно зросло на 35,1% – 278,3 тисячі, бо область покинули близько 90 тисяч осіб.

Якщо врахувати, що міграційний відтік проходив і після 1970 року, то можемо стверджувати, що у радянський період із Закарпаття в інші регіони СРСР виїхало близько 200 тисяч осіб. У це число не входять майже 20 тисяч закарпатців, які в той час виїхали на постійне проживання в країни європейського континенту.

За радянський час, а точніше із 1946 року, чисельність українців у Закарпатті зросла приблизно на 450 тисяч осіб, угорців – на 21 тисячу, росіян – на 37 тисяч, румунів – на 17 тисяч, ромів (циган) – на 12 тисяч. Кількісно зменшилися тільки спільноти євреїв, німців, чехів і словаків. Число євреїв скоротилося на більше 4 тисяч осіб, чехів і словаків – на 6 тисяч. А німців на 1989 рік було майже стільки ж, як у 1959 – 3,5 тисячі.

Зміни кількісних показників основних етнічних груп вплинули на питому вагу кожної з них у структурі населення Закарпаття. У 1946 році українці складали 68%, а у 1989-му – вже 78,4%. Десятивідсотковий ріст відбувся головним чином за рахунок природного приросту. При цьому український етнічний характер Закарпаття значно посилювався.

Політика індустріалізації спричинила потребу в робітниках, а колективізація маргіналізувала селян. Значне їх число потягнулося до міст у пошуках роботи. Це змінило етнічне обличчя Ужгорода, Мукачева, Хуста, Виноградова, Берегова, Чопа та інших міст. У 1950 році українці переважали в усіх районних центрах Закарпаття, крім Берегова.

За рахунок асиміляції та механічного приросту в 1946–1989 роках вельми стрімко збільшилася частка росіян – із 1,5 до 4%. Водночас істотно зросла питома вага румунів (із 1,6 до 2,4%) і ромів (із 0,6 до 1%). У свою чергу частка угорців зменшилася з 17,4 до 12,5%, чехів і словаків – з 1,7 до 0,6%, а німців завмерла на позначці 0,3%.

Доволі значне скорочення угорського і німецького населення прямо пов'язане із повоєнними репресіями та уповільненим природним приростом, чехів і словаків – з обміном населення між СРСР і Чехословаччиною, асимілятивними процесами.

Так, у радянсько-чехословацькому договорі від 29 червня 1945 року передбачили вільний вибір (оптацію) громадянства для колишніх мешканців Чехословаччини. У результаті близько 10 тисяч українців із Чехословаччини (Пряшівський регіон) стали громадянами СРСР, їх розселили на Волині та півдні України. Стільки ж, близько 10 тисяч жителів Закарпатської України отримали чехословацьке громадянство.

Водночас почалася масова демобілізація радянських фронтників. До кінця серпня 1945 року до Прикарпатського військового округу, куди віднесли і закарпатські терени, демобілізували 39 тисяч військовослужбовців. Значну їх кількість працевлаштували у Закарпатській Україні.

Оскільки державні кордони ще не мали надійної охорони, то чимало закарпатців тікало в сусідні країни, найбільше у Чехословаччину. Наприклад, протягом вересня-жовтня 1945 року при спробі нелегально перейти кордон затримали більше шести сотень осіб. Серед утікачів були представники всіх соціальних верств і, навіть, місцеві комуністи. Тоді лише з Ужгорода виїхав закордон 21 комуніст.

Національній свідомості закарпатців у 1960–1980 роках було притаманне нестійке світосприймання і світовідчуття. Химерично поєднувалися переслідувані історико-культурні традиції з новими «соціалістичними», що нав'язувалися партійно-державним апаратом. Проте традиційна мораль, етнічні стереотипи продовжували визначати сімейну і календарну обрядовість. На особистому рівні національна свідомість трималася саме на традиціях. Їх руйнування проходило, перш за все, під впливом змін соціального, політичного і культурного статусу сім'ї та родини. Урбанізація та русифікація істотно послабили безвідмовно досі діючі механізми передачі етнічної інформації від покоління до покоління.

У середовищі інтелігенції розвиток національної культури сприймався як альтернатива комуністичній ідеології. Глибоке розчарування соціально-політичною політикою правлячої верхівки СРСР призвело до появи нових діячів, одержимих національно-визвольними ідеями.

«Перебудова», або демократизація суспільного ладу відчутно ослабила ідеологічний тиск на суспільство. У другій половині 1980-х років почали переосмислення ідейно-теоретичних і соціально-політичних досягнень радянської доби. Суспільну увагу в Закарпатті привернули аспекти насильницької русифікації та колонізації краю, реабілітації політичних в'язнів і греко-католицької церкви, відновлення національної спадщини.

У радянську пору в закарпатських угорців спостерігався дуже високий відсоток однонаціональних шлюбів. Збереженню їх національної свідомості сприяло доволі широке функціонування культурно-побутових традицій. Як у селах, так і в містах угорські сім'ї важко піддавалися асиміляції. У 1989 році лише 0,6% з них рідною називали російську мову, а 2% – українську. Російську рідною називали переважно жителі міст, а українську – сільські мешканці з мішаних українсько-угорських сіл.

Примусова колективізація викликала опір закарпатських селян будь-якого етнічного походження. Оскільки виняткова більшість румунів проживала в селах, то понад 82% із них вважали працюючими в колективних господарствах (колгоспах), а 18% – у лісових господарствах (лісгоспах) і промисловості. Відсутність постійної роботи за місцем проживання спонукала регулярно виїжджати на заробітки за межі Закарпаття.

Майже повна одноетнічність поселень закарпатських румунів сприяла консервації їхніх національних рис. Вони зберегли неторканим своє етнічне середовище. Дуже незначний їх відсоток визнавав мову іншого етносу за рідну, зокрема українську і російську. Загалом для закарпатських румунів були характерні сильні почуття локального патріотизму. Вони майже не асимілювались і не переселялись закордон та в інші області Радянського Союзу. Однією з вагомих причин такої сталості був високий рівень матеріального добробуту, що спирався на виїзди на сезонні роботи. Одночасно це спричинило низький рівень освіченості закарпатських румунів у порівнянні з росіянами, українцями, угорцями, словаками.

Репресивна політика радянської доби щодо закарпатських німців супроводжувалась широкою антинацистською, а по суті антинімецькою, пропагандою через радіо, пресу, кіно, літературу, шкільне виховання. Тому частина з них називала себе українцями, словаками, угорцями, зростала кількість мішаних шлюбів. Послаблення у середині 1970-х років у Радянському Союзі антинімецького тиску супроводжувалося спробами заохотити їх до здобуття середньої та вищої освіти, залучити до участі в громадських організаціях.

Упродовж XX століття політичне і національно-культурне становище словаків Закарпаття динамічно змінювалось. У міжвоєнній Чехословаччині вони належали до панівної верстви. Проте офіційно на перший план завжди виступав «чехословакізм», за межами якого важко сприймалися власне словацькі інтереси.

Радянізація Закарпаття, а відтак військове вторгнення в Чехословаччину в 1968 році, нетерпимість тоталітарного режиму до «будь-яких проявів націоналізму» остаточно придушили активне національно-культурного життя закарпатських словаків, окрім простого етнографізму.

Згідно з переписом 1989 року, в Закарпатті проживало трохи більше 12 тисяч ромів, а за даними соціологічного дослідження (квітень 1989 року) – понад 20 тисяч. Незважаючи на ідеали «соціалістичного інтернаціоналізму», їх становище

було не менш важким, ніж у попередні часи. Яскравим свідченням цього є указ Верховної Ради СРСР від 5 жовтня 1956 року «Про залучення до праці циган, які займаються бродяжництвом». Міліцію зобов'язали виловлювати тих ромів, які ухилялися від суспільно-корисної праці та притягати до кримінальної відповідальності. У зв'язку з цим закарпатські роми вдалися до хитрощів і маскували свою етнічну належність.

Національна меншина росіян у Закарпатті сформувалася за роки радянської влади з переселенців. Метою цієї керованої міграції було формування соціальної бази підтримки тоталітарного режиму. У комуністичній доктрині росіянам і російськомовним переселенцям належало виконувати специфічні культуртрегерські функції.

У цілому вся радянська етнокультурна, національна і соціальна політика неминує впливала з комуністичної доктрини, де ідеалізувалася «переломна тріада» – соціалістична індустріалізація, суцільна колективізація і культурна революція. Вона зламала традиційну модель існування майже всіх етнічних груп Закарпаття.

У цих перетвореннях українці та євреї Закарпаття зазнали серйозного асиміляційного впливу російськомовного середовища. Цьому сприяв радикальний етнокультурний розподіл, де росіяни і російськомовні мігранти зайняли майже всі ключові позиції.

Усе це відлунало в найближчій перспективі. Ось чому досі бачимо такий парадокс. У 2001 році у Закарпатті де-факто проживали близько 1,5 тисячі євреїв. Утім, під час перепису населення євреями назвалися тільки 565 осіб, тоді як дванадцять років тому, в 1989 році – 2.639.

У той же час, підкреслимо, угорці вирізнялися високим рівнем національної самосвідомості. Румуни, роми і німці зберігали господарську і культурну специфіку, тому доволі успішно протистояли асиміляції.

5. ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ ТА УРБАНІЗАЦІЯ

Серед закарпатських українців до середини XX століття циркулювали 11,5 тисячі прізвищ. Стандартне прізвище у Закарпатті відповідало на те, чий сином був чи звідки походив засновник роду, про його зовнішність або внутрішні риси, фах і вид діяльності, сімейне, соціальне і майнове становище, життєві пригоди. У місцевому господарстві головну роль відігравав натуральний обмін і власне цінування потрібних товарів. Доводилося всюди стикатися зі способом життя, традиціями, характером виробництва, які нерідко переносили в часи існування древніх слов'ян. Закарпатці тої пори були живими людьми, що виростили на кукурудзяній каші, одягнуті у гуні та полотняні штани, опалені смалкими вітрами полонин. Радянська індустріально-урбанізаційна доба відправила цю своєрідну ідилію у музей. Навіть заднім числом складно цьому зарадити.

Оскільки опалювальний сезон у Закарпатті тривав щонайменше півроку, мешканці приватних садіб заготовляли чимало дров. Ось чому до 1980-х років

найбільшого поширення набули такі механічні пристрої, як бензопили марок «Урал», «Дружба», «ЗІД». У гірських селах такі пили були чи не в кожній сім'ї. В умовах тотального дефіциту під кінець існування СРСР власникам бензопил у сільських радах видавали талони на 5 літрів палива на один квартал.

У 1960–1980 роках у Закарпатті шаленою популярністю користувалися мотоцикли, зокрема марки «Восход», «Іж», «МТ», «Ява», «Минск», «К-650». Однак із часом мотоцикли програли конкуренцію приватним легковим автомобілям радянського виробництва, що буквально наводнили поселення. Домінував модельний ряд марки «Жигулі». За ним слідували «Москвич», «Запорожець», «Волга», «Нива». У сутужному передостанньому радянському році мотоциклістам у селах видали квартальні талони на 15–20 літрів бензину, автомобілістам – на 100 літрів.

Героїня оповідання «Син приїхав» Григіра Тютюнника дохідливо визначила пересічний родинний добробут тих років (1970–1980-их) стереотипним стандартом «у нас все є»: гарнітур житомирський (варіант у Закарпатті – ужгородський, чинадівський тощо), холодильник «Донбас», телевизор «Огонёк» («Вогник»), пральна машина «Ністру», пілосос «Буран» (якщо не було «Ракет» у магазинах), гроші на щодень і на ощадній книжці.

Відрадно відзначити, що за роки «соціалістичних перетворень» у Закарпатській області утворили багатогалузевий промисловий комплекс, органічно пов'язаний економікою країни. Промисловість краю у 1990 році за добу випускала більше продукції, ніж виробили тут протягом усього 1946 року. Наприкінці радянського періоду в промисловому секторі було зайнято 92 тисячі кваліфікованих робітників і 25 тисяч інженерно-технічних працівників, а в аграрній сфері – 6 тисяч спеціалістів із вищою освітою всіх рівнів.

Зрозуміло, такі кількісні показники вражають, проте якісні виміри оголюють не зовсім привабливу картину історичної дійсності. Передусім це стосується низької якості життя пересічного населення у синхронному порівнянні з розвинутими країнами. Контрастують між собою житла, приміром, збудовані у приватному секторі та державними підприємствами – «хрущовки» і «панельки». Істотно відрізнялися радянські багатоповерхівки від тих, які звели у рамках соціалістичної кооперації словацькі чи угорські будівельники – в Ужгороді, Берегові, Мукачеві, Хусті. У той же час формальні масштаби (квадратні метри) будівельного буму здатні шокувати.

Інший момент. Додержанням природоохоронного законодавства не переймалися. Тому техногенне забруднення атмосферного повітря і ґрунту, брак цивілізованих сміттєзвалищ і каналізаційно-очисних споруд, відсутність заводів із переробки твердих побутових відходів мали довготривалі наслідки. На щастя, хоч не звели атомну електростанцію у районі Хуста і Берегова, як це двічі намагалися на союзному рівні у 1960–1970 роках.

5.1. Прояви економічного прогресу

Насамкінець існування Радянської України найчисельнішими були низькоіндустріальні регіони. Це 12 областей переважно центру і заходу – Черкаська, Кіровоградська, Вінницька, Хмельницька, Херсонська, Житомирська, Рівненська, Волинська,

Тернопільська, Івано-Франківська, Чернівецька, а також Закарпатська. Але всі вони зробили крок уперед, стартувавши із доіндустріальної стадії, хоч і не дотягнули до «золотої» індустріальної середини. У цілому край економічно розвивався за прогресивним сценарієм, тобто бачимо інноваційний структурно-трансформаційний процес, що вів до суспільної ефективності господарства і поліпшення якості життя. Своє раніше чисто аграрне обличчя Закарпаття поступово замінило на аграрно-індустріальне.

Водночас Радянський Союз поділявся на десятки економічних районів, що мали відмінні умови і ресурси для розвитку. У Карпатському економічному районі проявилися практично всі ландшафтні утворення і природно-сировинні ресурси, характерні для всієї території тоді Радянської України. Сюди входили чотири густозаселені області (Закарпатська, Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька). Якщо середня заселеність України становила 78 осіб на один квадратний кілометр, то карпатських областей – 107. Це дуже важливо, адже населення виступало основним замовником, споживачем і трудовим ресурсом щодо промислової продукції.

Як відомо, промисловість належить до провідних галузей національної економіки, забезпечуючи життєві інтереси країни, її соціальний та культурний рівень. Йдеться про сукупність промислових підприємств, відмінних за видами економічної діяльності. У свою чергу за технологічним рівнем їх групують на низькі (видобування і первинна обробка), середні (легка, харчова, деревообробна, хімічна галузі, електроенергетика), високі (меблева, целюлозно-паперова і поліграфічна галузі, виробництво машин, гумових і пластмасових виробів), передові (виробництво електричного та електронного устаткування).

Фактично у радянському Закарпатті з'явилися всі означені технологічні рівні. Проте домінували підприємства низько- і середньотехнологічні. У той же час вони поглинули значні обсяги трудових ресурсів, історично надлишкових у краї. Тобто виконали позитивну соціальну функцію.

З огляду на історико-економічне датування, радянське Закарпаття пережило два крупні періоди, рубіжним для котрих став 1965 рік, та декілька менших етапів. Ця хронологія не є унікальною, бо загалом характерна для західноукраїнських земель та інших регіонів СРСР. Всі вони розвивалися за майже однотипним сценарієм так званих «соціалістичних перетворень», в центрі котрих поставили форсовану індустріалізацію.

У 1945–1950 роках у Закарпатті здійснено реконструкцію виробничих фондів, пошук сировинних і перерозподіл трудових ресурсів для задоволення промислових потреб Радянського Союзу. Колоніальні перегини цієї економічної стратегії породили у перспективі низку соціальних проблем, хоча й промислова палітра краю неухильно збагачувалася.

Характерною ознакою 1950 – середини 1960-х років стала масова модернізація машинного парку, що зумовлювалась гострою необхідністю підвищити продуктивність праці. На середину 1960-х Закарпатська область уже мала декілька добре розвинутих видів промисловості: харчову, легку, лісову, деревообробну і меблеву, гірничодобувну.

У свою чергу, в харчовій індустрії виділялися плодоконсервна, виноробна, м'ясна, молочна, борошномельна, кондитерська галузі, у легкій – швейна,

трикотажна, взуттєва, а у гірничодобувній – видобування солі, бурого вугілля і бентонітових глин.

Загальносоюзна реформа 1965 року в умовах адміністративно-командної економіки сприяла розширенню фінансової та економічної самостійності підприємств. Зокрема, стимулювання виробництва здійснювали за допомогою таких, по суті ринкових інструментів, як ціна, прибуток, кредит, премія. Однак Комуністична партія жорстко визначала стратегічну спрямованість матеріальних, фінансових, виробничих та інших ресурсів держави. Нерідко із чисто ідеологічних міркувань, а не зважених розрахунків.

Саме у другій половині 1960-х років Закарпаття пережило справжній промисловий підйом. У той час споруджували до два десятки заводів: Ужгородський та Берегівський авторемонтні, Рокосівський та Шелестівський каменедробильні, Мужівський перлітовий, майоліковий у Берегові, склотарний у Сваляві, санітарно-технічних виробів і предметів домообладання з пластмаси у Виноградіві, а також нову шахту на Солотвинському солеруднику, меблеві цехи Свалявського і Тересвянського лісокомбінатів, Мукачівську трикотажну фабрику. Тоді ж започаткували значні трансформації регіональної структури промисловості та технологічного укладу. Вони відбулися за рахунок стрімкого зростання частки середньотехнологічного машинобудування, органічної хімії та електротехнічної галузі.

Протягом 1970–1980 років у Закарпатській області відкрили сорок заводів і філій, більше двадцяти цехів, де знайшли працю 22 тисячі осіб. Це значною мірою розв'язало проблему зайнятості працездатного населення гірських районів. Якщо у другій половині 1940-х тут у суспільному виробництві було зайнято до 12% наявних трудових ресурсів, то у середині 1980-х – майже 96%. У Міжгірському районі, зокрема, відкрили вісім промислових підприємств, де працювало більше шести тисяч робітників, інженерно-технічних працівників і службовців. На заводах Львівського об'єднання «Електрон» у гірських поселеннях Міжгір'я, Воловець, Жденієво, Свалява збирали телевізійну апаратуру. Так, у Міжгір'ї випускали блоки і модулі кольоровості для телевізорів.

Важливими стали заходи щодо збереження навколишнього природного середовища в промислових зонах. Але проблеми сталого екологічного розвитку в Закарпатті набули особливої актуальності вже після техногенної катастрофи всесвітнього масштабу – на Чорнобильській атомній станції.

5.2. Важливі промислові здобутки

Валова продукція промисловості у Закарпатті за два десятиліття (1946–1964 роки) зросла в одинадцять разів. Відтоді у структурі виробництва перше місце належало харчовій (37%), друге – лісовій, меблевій та деревообробній (29%), третє – легкій промисловості (20%).

Підприємства харчової промисловості були зосереджені головним чином у містах Ужгород, Мукачево, Виноградів, Берегово, Тячів, Іршава і селищі Середнє. На повну потужність працювали маслозаводи, м'ясокомбінати, плодоконсервні та виноробні цехи, коньячний завод.

У 1970-х у Закарпатті щорічно розливали понад 80 мільйонів пляшок мінеральної води з відомими марками «Поляна квасова», «Лужанська», «Плосківська», «Неліпінська», «Драгівська». Закарпатські мінеральні води, що мали високі лікувальні властивості, постачали більше тисячі адресатам, в усі аптечні управління Радянського Союзу. Закарпаття давало 25% розливу мінеральних вод України. Цікавий факт: у 1990 році на місцевих заводах розлили 5,6 мільйона декалітрів мінеральної води, або у 2,5 разу більше, ніж у 1965 році.

Однак за кількісними параметрами у Закарпатті ця галузь відставала від виноробства, де у 1970 році на 60 механізованих заводах і цехах працювало 1,3 тисячі робітників. У 1980 році край виробив 3,5 мільйона декалітрів виноградного вина і 5 мільйонів декалітрів плодово-ягідних вин. Це відповідно у 3,5 і 8 разів більше, ніж два десятиліття перед тим – у 1960 році. Величезного удару по закарпатському виноробству завдала «антиалкогольна кампанія», ініційована генеральним секретарем ЦК КПРС Михайлом Горбачовим у 1985 році. Неадекватна державна економічна політика призвела до катастрофічного падіння виробництва вина на 60% і варварського винищення виноградників на площі 12,5 тисячі гектарів.

Утім, за високі смакові якості на міжнародних конкурсах закарпатським винам і коньякам присвоїли півсотні золотих, срібних і бронзових медалей, зокрема десять марочному столовому «Променисте» і сім десертному марочному «Троянда Закарпаття». Теж високою якістю відзначалися марочні вина «Рислінг закарпатський» та «Середнянське», коньяки «Тиса» і «Карпати».

У радянському Закарпатті всього збудували понад триста промислових підприємств. Майже 40% з них припало на гірські райони. І стільки ж – на лісову, деревообробну, меблеву і лісохімічну галузі, де було зайнято не менше третини робочої сили краю.

У повоєнне двадцятиліття у Закарпатті рубали утрічі більше лісу від науково обґрунтованих експлуатаційних норм. Це негативно вплинуло на екологічну ситуацію в Карпатському регіоні, порушило водний баланс. Тому, починаючи із 1964 року, під тиском урядів сусідніх соціалістичних країн Угорщини і Чехословаччини вируб проводили у межах допустимих розрахунків. Водночас у лісопромисловому комплексі пройшли позитивні структурні зміни у бік глибокої переробки деревини. Якщо у перші повоєнні роки панувало лісопиляння (понад 40% валової продукції), то у 1960 році його питома вага зменшилася до 18%, а виробництво меблів зросло до 27%. Через два десятиліття частка лісопиляння скоротилася до 12%, а меблеве виробництво перевищило 50%. Центрами меблевої індустрії стали Ужгород, Мукачево і Свалява, де якість меблів була найкращою і де виробляли їх більше половини від крайового обсягу. Закарпаття справді вирізнялося високою концентрацією меблевого виробництва. Масмо на увазі Свалявський, Хустський та Тересвянський деревообробні комбінати, Ужгородський, Мукачівський, Берегівський меблеві та фанерно-меблеві комбінати. У цілому закарпатські лісопереробні підприємства виготовляли меблі вищого і першого класу, клеєну фанеру, столярну і деревностружкову плиту. Вони знаходилися у двох десятках населених пунктах, зокрема й у містах Іршава, Рахів, селищах Воловець, Буштино, Чинадієво, селі Кострино.

У 1959 році на місці дрібних малопродуктивних підприємств утворили великі комплексні лісозаготівельні та лісопереробні господарства. Через десятиліття у трест, а потім об'єднання «Закарпатліс» входило 23 такі укрупнені і модернізовані комбінати: 14 лісових, 6 меблевих і деревообробних, 3 лісохімічні. Меблеві підприємства «Закарпатлісу» виготовляли у рік стільки меблевих гарнітурів, що їх вистачало на обладнання 17 тисяч спалень, 8 тисяч кухонь, 48 тисяч загальних і 1,5 тисячі дитячих кімнат. У 1974 році союзні експерти окремо відзначили якість спального гарнітуру Берегівського і кімнатний набір Мукачівського меблевих комбінатів.

У лісовій, деревообробній та меблевій промисловості Закарпаття налічувалося більше півсотні робітничих спеціальностей. Найбільшу славу тут здобули шість героїв соціалістичної праці. Серед них – бригадири лісорубів Іван Чуса (Усть-Чорнянський лісокомбінат) і Василь Шорбан (Рахівський лісокомбінат). У 1967 році в Монреалі (Канада) вони завоювали перше місце в поєдинку світових майстрів лісової справи.

Так само широкого розголосу в 1970-х роках отримала ініціатива бригади верстатників Мукачівського меблевого комбінату Василя Янца, котра один день у кварталі працювала на зекономлених сировині та матеріалах. У 1977 році В. Янцу за виробничі досягнення присудили Державну премію Радянського Союзу. За весь радянський час така відзнака у Мукачеві була єдиною.

Утворена у перші післявоєнні роки, Мукачівська лижна фабрика належала у СРСР до найбільших у своїй галузі. У Мукачеві виготовляли ключки для гри в хокей із шайбою і, звісно, лижі: гоночні «Тиса», «Спринт», «Крос», гірськолижні «Алмаз». Саме на лижах «Алмаз» у 1979 році радянська полярна експедиція на чолі з Дмитром Шпаро досягла Північного полюсу.

Лісохімічні підприємства спеціалізувалися на виробництві оцтової кислоти, формаліну, метилового спирту, деревного вугілля. Вони знаходилися у місті Свалява, селищах Перечин і Великий Бичків. Крім того, Рахівська картонна фабрика належала до тісного кола флагманів паперової індустрії в Україні.

У легкій промисловості виділялися Хустська фетрофільцева фабрика, взуттєві, швейні, трикотажні фабрики в містах Ужгород, Мукачево, Берегове, Виноградове і селищі Вилки. У селищі Ясіня спорудили потужну фабрику штучного хутра, де наприкінці 1970-х працювало близько тисячі робітників.

Хустську фетрофільцеву фабрику, засновану в 1947 році, через кілька десятиліть назвали гордістю закарпатської індустрії. Тут уже працювало 1,5 тисячі осіб, які випускали свої фірмові жіночі та чоловічі капелюхи, а також шапки-вушанки, кепки, панамы. Фабриці замовляли головні убори для делегатів з'їздів КПРС, депутатів союзного парламенту тощо. Наприкінці 1980-х вона випускала у рік тільки капелюхів до 1,5 мільйона штук. Хустські вироби отримали високу оцінку на міжнародних виставках у Загребі, Монреалі, Лейпцигу, Парижі.

Важку індустрію у Закарпатті представляли головним чином машинобудівна і приладобудівна галузі. Наприклад, Мукачівський верстатобудівний завод випускав металорізні верстати, а «Мукачівприлад» та «Ужгородприлад» – засоби автоматизації. Ужгородський експериментальний завод газотранспортних турбоустановок (пізніше «Турбогаз») у 1980 році вперше у світовій практиці освоїв

серійне виробництво блочного турбодетандера для транспортування газу до 5 мільйонів кубометрів за добу.

На початку 1980-х років запрацювали цехи заводу «Зеніт» (Тячів), що входив у військово-промисловий комплекс СРСР. Йому судився недовгий трудовий вік – близько десятиліття. Він спеціалізувався на трудомісних операціях із паяння мікросхем для теле- і радіоапаратури, електронних приладів. Тут мали постійне місце праці близько тисячі робітників, майстрів та інженерів, лише дві сотні з них трудилися у чотирьох цехах «Зеніту» в селі Новоселиця Тячівського району.

Після розпаду СРСР з його непомірними військово-промисловими амбіціями «Зеніт» спіткала доля сотень подібних заводів, що випускали лише комплектуючі деталі. Його продукція втратила збут у рамках розвалені адміністративно-командної економіки. Можливий порятунок цього осередку електронної промисловості лежав у пошуку зарубіжного інвестора, котрого приваблювали дешеві та освічені робочі руки.

Будівельний комплекс – система взаємозумовлених виробництв, які забезпечують процес будівництва від видобутку матеріалів до введення в експлуатацію об'єктів. Його основу в Закарпатті склали заводи збірного залізобетону, цегельно-черепичні заводи, низка кар'єрів. Прикметно, Мукачівський завод будівельної кераміки єдиний в Україні, крім звичайної будівельної, випускав спеціальну цеглу – для мощення вулиць і тротуарів.

У дорядянську пору на Радванському каменедробильному заводі (місто Ужгород) домінувала ручна праця. Наприкінці 1940-х він отримав три десятки одиниць технічних засобів: ескаватор, кульові лопати, конусні дробарки, бульдозери, пересувні електростанції. Відтоді випуск його продукції збільшився у чотири рази.

Головним у галузі збірного залізобетону став Мукачівський завод «Будіндустрія». Із 1981 року тут виготовляли конструкції для великопанельного будівництва – стінові панелі, об'ємні сантехнічні кабінки, шахти ліфтів. Із них вирости квартали дев'ятиповерхових будинків в Ужгороді та Мукачеві, п'ятиповерхівки у Берегові, Сваляві, Хусті та інших містах.

У гірничодобувній галузі бачимо розвиток давніх промислових традицій. На Солотвинському солеруднику щорічно у 1970-х добували півмільйона тонн солі, зокрема 120 тисяч тонн високоякісної «Екстра». 40% її відправляли на експорт – в Угорщину і Чехословаччину. До того ж, у 1968 році у відпрацьованих виробках відкрили підземне відділення алергологічної лікарні союзного значення.

У радянському Закарпатті також інтенсивно добували лігніт (буре вугілля) на шести шахтах в Ільниці (Іршавський район) та двох у Березинці (Мукачівський район). Більшість добутого лігніту споживали місцеві електростанції. Справа в тому, що у 1950-х у закарпатських селах збудували 58 невеликих електростанцій, що працювали на вугіллі, дровах, рідкому паливі або використовували силу води – в Усть-Чорній, Ставному, Тур'ї-Реметах тощо. Однак наприкінці 1960-х вони не витримали конкуренції з дешевою електроенергією, котра поступала в область зовні. Відтоді занепала і шахтарська справа.

Через Закарпаття в Чехословаччину та Угорщину пройшов трансєвропейський енергетичний коридор. Його представляли спочатку нафтопровід «Дружба»

і високовольтна лінія «Мир». У 1966 році тут проліг газопровід СРСР–Чехословаччина, а до 1984 року збудували газопровід Уренгой–Помари–Ужгород.

Уже в середині 1960-х років протяжність залізниць загального користування у Закарпатті досягла 641 кілометра. Саме тоді Ужгородське залізничне депо вперше у Радянському Союзі застосувало обслуговування компресорних станцій без машиністів. Інтенсивно експлуатувалися три залізничні магістралі: Чоп–Мукачево–Стрий–Львів; Чоп–Ужгород–Львів; Чоп–Рахів–Івано–Франківськ. Відтоді Чоп, Мукачево, Батево, Ужгород-2 стали головними залізничними станціями загальносоюзного значення. Причому Ужгород-2 стала першою в СРСР об'єднаною прикордонною станцією, де проходили митний контроль і т. д. під спільним наглядом службовців двох країн.

Чопський залізничний вузол мав стратегічне значення для Радянського Союзу. Особливо тісно взаємодіяли залізничники трьох сусідніх станцій – радянського Чопа, угорського Загоня і чехословацької Чієрні-над-Тисою. За чверть століття (до 1975 року) вантажообіг між Чопом і Загоню зріс у 130 разів, а між Чопом і Чієрною-над-Тисою – у 100 разів. У 1980 році у Чопі збудували міжнародний вокзал, включений у число олімпійських об'єктів. У 1962 році стала до ладу трансєвропейська електрифікована магістраль Москва–Прага. Невдовзі електрифікували другу гірську дільницю – від Чопа до Сянок. Щоденно чотири комфортабельні швидкі поїзди доставляли пасажирів із Закарпаття у союзну столицю Москву. Фірмові потяги зв'язали Ужгород із Києвом і Харковом – двома столицями Радянської України. Як відомо, у 1934 році столичну естафету Київ перебрав у Харкова. Так само щодня через край проходили швидкі міжнародні поїзди із Москви до Будапешта, Праги і Белграда.

На середину 1960-х загальна довжина автошляхів із твердим покриттям у Закарпатті перетнула відмітку в три тисячі кілометрів. Найважливішими називалися три трансзакарпатські магістралі. Уздовж західного кордону СРСР пролягли траси Ужгород–Мукачево–Хуст–Солотвино–Рахів–Ясіня та Ужгород–Перечин–Великий Березний–Ужок–Львів. Шлях Мукачево–Свалява–Нижні Ворота–Стрий став частиною трансєвропейського транспортного коридору.

До того слід додати, що в Ужгороді функціонував найзахідніший за розташуванням аеропорт Радянської України. У 1975 році його реконструювали і звели сучасний аеровокзал. Щороку послугами аеропорту користувалося майже 90 тисяч пасажирів. Ужгород мав пряме авіаційне сполучення з Москвою, Києвом, Львовом, Харковом, Донецьком, Одесою, Сімферополем та іншими містами Радянського Союзу.

Завдячуючи не в останню чергу транспортній інфраструктурі, Закарпатська область здобула привабливий загальносоюзний статус регіону масового туризму і санаторно-курортного оздоровлення. Уже станом на 1964 рік тут гостей приймали 15 санаторіїв (2,2 тисячі ліжок), 3 будинки відпочинку (півтисячі місць).

Великої популярності набули бальнеологічні курорти у Полянні і Синяку, де в лікувальних цілях використовували хлоридно-натрієві та хлоридно-гідрокарбонатно-натрієво-кальцієві води. В області на той час працювало загалом уже 1,5 тисячі лікарів і 5,7 тисячі осіб середнього медичного персоналу. Розвідані та затверджені державною комісією запаси мінеральних лікувальних вод (чотириста джерел) станом на 1975 рік вистачало для одноразового лікування 12–14

тисяч хворих. Тому в розвиток лікувально-оздоровчої мережі вклали значні кошти. У 1980-ті роки 17 санаторіїв, пансіонатів і будинків відпочинку обслуговували щороку до 56 тисяч осіб. Відкрилися бальнеологічні та кліматологічні курорти «Сонячне Закарпаття» і «Квітка полонини» (Свалявський район), «Верховина» (Міжгірський район), «Шаян» (Хустський район), «Кооператор» (Ужгородський район). Дуже приваблювали, крім названих, санаторії «Поляна» (Свалявський район), «Карпати» і «Синяк» (Мукачівський район), «Гірська Тиса» (Рахівський район). До того ж, станом на 1985 рік у Закарпатті працювали 25 туристичних баз, готелів, кемпінгів на понад чотири тисячі місць. Усього самодіяльним туризмом займалося більше ста тисяч закарпатців, а у Закарпатті у 1984 році побувало півтора мільйона організованих туристів та екскурсантів.

5.3. Теребле-Ріцька гідроелектростанція

Варто окремо виділити промисловий об'єкт, який став гучним символом соціалістичної індустріалізації краю. Перед тим зауважимо, що у радянський час Закарпаття перетворилося на енергетичне перехрестя Європи. Через нього пролягли високовольтні лінії енергосистеми «Мир», що поєднала «соціалістичний табір» – СРСР, Чехословаччину, Угорщину, Румунію, Німецьку Демократичну Республіку.

В області збудували перекачувальні та розподільчі станції нафтопроводу «Дружба», газопроводів «Братерство», «Союз», «Уренгой–Помари–Ужгород». Місцевого значення набули власні газові родовища – Солотвинське і Русько-Комарівське. Щоправда, густий частокіл ліній електропередач і насичена мережа продуктопроводів завдала невиправної шкоди довкіллю. На кожні сто гектарів орних земель втрачали два-три гектари під опори електроліній та канали для труб, усіляких станцій та підстанцій. Лісові просіки на схилах посилили ерозію ґрунтів.

Електроенергію у Закарпатську область постачали від системи «Львівенерго», куди включили Ужгородську, Оноківську, Теребле-Ріцьку гідроелектростанції, теплоелектроцентральної Рахівської картонної фабрики. Нині ці понад півстолітні гідроелектростанції входять до складу енергопостачальної компанії «Закарпаттяобленерго».

Як у радянський час, так і нині власне виробництво електроенергії у Закарпатті здійснюється трьома гідроелектростанціями загальною потужністю 31,5 мегават. У залежності від наявного гідропотенціалу вони виробляли 100–180 мільйонів кіловат годин у рік. Це всього-на-всього 6–10% потреб області в електроенергії.

Загалом же гідроенергоресурси Закарпаття вивчали з початку ХХ століття. Фахівці встановили, що енергетичний потенціал місцевих річок є дуже потужним. Вони аргументували можливість зведення 56 гідроелектростанцій. Але тільки у 1942 році ввели в експлуатацію перші дві – на річці Уж поблизу Ужгорода.

Основне обладнання Оноківської (потужністю 2,6 мегават) та Ужгородської гідроелектростанцій (1,9 мегават) виготовлено в 1941 році німецько-чеською фірмою «Каплан» (Прага). Зараз воно морально і фізично застаріле, однак завдяки багатозразовим ремонтам знаходиться у робочому стані до цих пір.

На знаменитій Терембле-Ріцькій гідроелектростанції донині працюють три агрегати потужністю по 9 мегават кожний. Історія цього найбільшого гіганта радянської індустрії в Закарпатті є промовистою.

Рада міністрів СРСР 15 листопада 1945 року доручила союзному міністерству електростанцій проектно-вишукувальні роботи з використання гідроенергосурсів західних областей України. Радянські енергетики вивчили матеріали своїх попередників – зарубіжних колег.

Перші проектні розробки побудови водоймища та гідроелектростанції з'явилися у 1939 році, майже одночасно з приєднанням Закарпаття до Угорщини. У період з 1939 по 1944 рік тодішнє Державне управління іригації детально дослідило акумулюючі можливості, придатні для зрошення та використання гідроенергії. Вишукувальні та проектні роботи закарпатських водозбірних територій та гірських водойм проводились під керівництвом Еміля Мошоні. Технічним геологом карпатських водопідйомних гребель був Еміль Шерф.

У 1940 роках Пал Шаламін спроектував Терембле-Ріцьке водосховище і гідроелектростанцію. Проте з угорських проектів тоді майже нічого не здійснилось. На їх основі в радянський час побудували Терембле-Ріцьку ГЕС і Вільшанське водосховище.

Первинний варіант компонування станційного вузла склали у 1948 році, коли ще актуальною вважалася безпека прикордонних об'єктів. Для повного захисту від повітряної атаки передбачили підземну станцію із забетонованим у скелі трубопроводом. Машинний зал і розподільне устаткування проектували на глибині 30 метрів. У підсумку прийняли інший, набагато дешевший варіант. Ішлося про спорудження головного вузла з греблею висотою 40 метрів на Теремблі, тунелю через вододіл і станційного вузла на Ріці.

Для зведення споруд гідроелектростанції, селища співробітників і водосховища відвели землі декількох поселень. Жителів села Вільшани (161 дворів), присілків-хуторів Крисово (15 дворів) і Бовцар (10 дворів) спочатку включили до спеціального контингенту. Вони підлягали переміщенню за межі краю згідно з планом державного переселення. Проте значна їх кількість осіла у низинних селах Закарпаття, або у селі з попередньою назвою Вільшани, котре змістили на 12 кілометрів униз.

Безумовно, у 1953 році головною крайовою подією стало будівництво Терембле-Ріцької гідроелектростанції, або, як тоді іменували, «Закарпатської ГЕС». В експлуатацію її здали через три роки. У засобах масової інформації та у художній творчості відобразили кожен успішний етап грандіозної будівельної епопеї. Тут працювали інженери і кваліфіковані робітники з усього Радянського Союзу: України (місто Миколаїв), Росії (Москва, Ленінград, Куйбишев), Білорусі, Туркменістану. Сюди надіслали найсучаснішу на ту пору техніку і машини. Їх виготовили на уральських, новосибірських, дніпропетровських, мінських і запорізьких заводах.

Не обходилося без дозованої критики. Якось у байдужості запідозрили керівництво Хустського округу (району), де споруджували гідроелектростанцію. У порядку «критики і самокритика», властивій комуністичному режиму, зауважили: «На будівництві не вистачає робочої сили, у той же час по селах є скільки завгодно людей, які повністю не використовуються в колгоспному виробництві». Очевидно, малися на увазі слабо оплачувані чорнороби.

Теребле-Ріцька гідроелектростанція донині є частиною потужного енергетичного комплексу, так званого «Бурштинського острова». Він діє у межах Закарпатської, Львівської та Івано-Франківської областей. Звідси електричну енергію десятиліттями постачають споживачам Угорщини, Словаччини, Польщі та Румунії.

Штучно створене водосховище Теребле-Ріцької гідроелектростанції – за максимального рівня води має дев'ять кілометрів у довжину і близько кілометра завширшки. Середня глибина – близько десяти метрів. У ньому водиться різноманітна річкова риба – від карася до сома. Це водосховище знаходиться на річці Теребля, поблизу зміщеного на добрий десяток кілометрів села Вільшани. Ущелину, по якій тече Теребля, перекрили бетонною дамбою заввишки сорок метрів. Діючі агрегати станції розмістили через гору – у селі Нижній Бистрий, що на півдорозі з Міжгір'я в Хуст. У зв'язку з цим та іншими чинниками по закарпатських річках припинився лісосплав, характерний для регіону протягом століть. Вода по трубі великого діаметра з водосховища на Тереблі через гору надходить на турбіни і скидається в Ріку. Тому гідроелектростанцію і назвали Теребле-Ріцькою. За такої інженерної хитрості використано різкий перепад висот від початку витікання води до попадання на турбіни. Отже, вдалося досягти досить великої потужності станції. Через дуже товсте скло дотепер можна побачити, як вирує вода на лопатках турбін. При затяжних дощах, коли водосховище переповнене, вода спадає через дамбу з висоти сорока метрів із шириною струменя в сто метрів.

5.4. Зростання міст

Якщо у 1946 році міське населення Закарпатської області становило 20,7%, а сільське – 79,3%, то у 1989-му – відповідно 41 і 59%. Динамічні урбанізаційні процеси були очевидними, проте край загалом залишався рустикальним. Хоча міське населення невинно зростало, але у своїй основі воно не поривало з традиційним сільським укладом. Зрештою, провідні міста нерідко розширювали свої межі, механічно приєднуючи приміські села.

У п'ятірку найбільших міст Закарпаття у рубіжному 1965 році входили Ужгород (58 тисяч жителів), Мукачево (56 тисяч), Берегово (27 тисяч), Хуст (23 тисячі), Виноградів (18 тисяч). Через чверть століття істотні демографічні зміни відкоригували позиції кожного міста: Ужгород зріс удвічі (117 тисяч жителів), Мукачево – у півтора разу (85 тисяч), Берегово – лише на 10% (30 тисяч), Хуст – на 21% (29 тисяч), Виноградів – на 31% (26 тисяч).

За соціально-просторовими зв'язками у Закарпатті бачимо субрегіональну містобудівну систему з центральним містом Ужгород. При цьому максимальний радіус доступності до нього – двісті кілометрів. За сферою громадського обслуговування усі десять міст області поділили на три рівні: перший – Ужгород, Мукачево, другий – Хуст, Рахів, Виноградів, Тячів, Берегово, третій – Іршава, Чоп, Свалява.

Одночасно роль міських поселень виконували близько двадцяти «селищ міського типу» – невеликі районні центри Великий Березний, Воловець, Міжгір'я,

Перечин, а також Вилок, Вузлове (Батево), Дубове, Королево, Середнє, Солотвино, Тересва та інші.

Внаслідок інтенсивного освоєння території Ужгорода як міста-центру утворилися урбанізовані зони, що відносилися до основних транспортних магістралей Ужгород–Мукачево, Ужгород–Чоп, Ужгород–Перечин. Іншою особливістю стало те, що другим містом-центром регіону виступило Мукачево.

Звісно, зміна чисельності міського населення залежала від політичних факторів. Усе це знайшло відбиток у сучасній функціонально-планувальній структурі закарпатських міст.

Із середини ХХ століття в архітектурі практично всіх поселень Закарпаття спостерігаємо суттєві новації. Адже відтоді стали масово зводити житлові, громадські та промислові будівлі. Чітко виділився громадський центр із площею. Його об'ємно-просторову композицію сформували нові, здебільшого цегляні адміністративні, торгові, освітні, культурні споруди і давні культові. У композицію площ вписали пам'ятники «вождям пролетаріату» (найчастіше Володимиру Леніну) та полеглим у Другій світовій війні. Доповнили ансамбль малі архітектурні форми – декоративні вази, світильники, лавки, рекламні щити, засоби пропаганди. На узбіччі вулиць розмістили автобусні зупинки, а виробничі об'єкти виносили на окраїни. Відтак вони склали самостійні зони поселення.

Предметна мова про масове покращення житлових умов зайшла внаслідок ініціатив Микити Хрущова 1957 року, а також після 1967 року, коли СРСР переживав економічний підйом внаслідок «косигінських реформ». Крім виділення квартир у кількоповерхових «хрущовках» і «брежнєвках», людям дозволили перебудову старих особняків і виділяли землю (5–6 соток) для цегляних і цегляно-саманних новобудов. Держава делегувала місцевим радам право розподіляти будівельні матеріали і рознарядку на цемент, щоправда, в мізерній кількості на одного забудовника – 3–6 центнерів.

У цілому це справило позитивний соціальний ефект. Доти у Москві задобрювали країну виключно ціновим пряником. Так, у 1953 році після смерті Йосифа Сталіна знизили ціни на продовольчі й промислові товари, в тому числі на одяг і взуття. Найбільше подешевшали фрукти та овочі – на 50%. Із приводу цього навіть проводили урочисті мітинги, як на Ужгородській взуттєвій фабриці. Зниження цін вважали яскравим доказом неослабного піклування радянського уряду і Комуністичної партії про «благо народу», максимальне задоволення його матеріальних і культурних потреб.

Нова житлова політика сприяла підвищенню життєвого рівня. В індивідуальному секторі за типовими проектами зводили дво- чи трикімнатні одноповерхові прямокутні цегляні будівлі на бетонному фундаменті та під шиферною покрівлею. Здебільшого – розміром 10 на 8 метрів, потім увійшли у моду квадрати 10 на 10 метрів. Тоді вкрай рідко траплялися двоповерхові чотирикімнатні житла. Окремий наголос робився на проведенні благоустрою та озеленення. Потрібно було обов'язково посадити фруктові дерева, огородити садибу, упорядкувати тротуар, вимостити каменем в'їзд до двору. Ширина вулиці мала величину 8–12 метрів, з яких 6 метрів стабільно займало дорожнє полотно. На тротуарну смугу передбачили з обох боків по 1–3 метри. Житлові будинки розміщувалися щонайменше

за 6–7 метрів один від одного, причому чітко за 2,5–14 метрів від крайньої лінії вулиці. Далі вглиб двору за однорядним вектором показували місце для шахтного колодязя, вбиральні, саду. Потім у забудований одноряд додалися літня кухня, господарський сарай та підсобне приміщення.

Не у всіх мікрорайонах закарпатських міст діяли центральні системи водопостачання, каналізації. Тому населення індивідуальних будинків тривалий час користувалося вбиральнями переносного типу.

Кухні для приготування їжі в цих помешканнях обладнали газобалонними установками. Скраплений газ доставляли у балонах спеціальні автофургони. Аж до 1980-х житлові та громадські споруди опалювали печами (дровами і вугіллям), поки не діждалися газифікації.

Електропостачання здійснювали повітряним фідером (дротом) від трансформаторних підстанцій. Через алюмінієві проводи, прокладені на дерев'яних і залізобетонних опорах, електроенергія поступала безпосередньо до будинків. Вуличне освітлення забезпечували люмінесцентні лампи, прикручені до опор на шестиметровій висоті.

Через мережу телефонних станцій удосконалили зв'язок усередині Закарпаття і зовні. Але черги на встановлення телефонних апаратів у приватних помешканнях завше були довгими. Це було типово для СРСР – країни суцільних дефіцитів, коли йшлося про елементарну комфортність людського існування.

Водночас на диво без зволікань провели радіофікацію. І зі стовідсотковим охопленням наявних жителів. Причому враховували вимоги радіомовлення на трьох програмах. Справа в тому, що стаціонарне радіо служило ефективним засобом масової пропаганди. Телефон же вважався службовим бонусом, а для пересічних людей – розкішшю.

5.5. Ужгород і Мукачево як індустріальні центри

Протягом декількох радянських десятиліть місто Мукачево було крайовим лідером. У 1950–1970-х роках питома вага його промислової продукції сягала 15% обласного обсягу, а Ужгорода – близько 13%. Проте у 1970-х роках, коли в обласному центрі задіяли нові потужності, ситуація докорінно змінилася.

У лютому 1946 року до складу Мукачева включили п'ять сіл – Росвигово, Підгоряни, Підмонастир, Паланок, Підгород. Тому воно виглядало як «агромісто», позаяк йому належали 6.300 гектарів орної землі, 1.250 гектарів садів і виноградників. Власне, тут з'явився один із перших колгоспів – імені Димитрова.

Найбільшими промисловими підприємствами Мукачева тоді були тютюнова фабрика (477 працюючих) і пивоварня (170 працюючих). У місті випускали різні види цигарок без фільтру, зокрема дуже популярну в ті часи дешеву «Верховину». Влітку 1960 року на базі тютюнової фабрики відкрили приладобудівний завод. Цигаркове обладнання перевезли у Львів, де продовжили випуск іменитої «Верховини».

Невдовзі завод «Мукачівприлад» став найбільшим у місті. У ньому працювало понад чотири тисячі осіб. Тут випускали прилади контролю і регулювання

технологічних процесів, електровимірювальні та обчислювальні пристрої та системи. Свою продукцію завод поставляв двом тисячам підприємствам 35 країн. Багато замовляло Міністерство оборони СРСР.

Завод «Учприлад» утворено у 1963 році шляхом об'єднання міського промислового комбінату, фабрики культурно-господарських виробів і заводу металовиробів. Згодом він отримав точнішу назву – завод комплектних лабораторій. У Радянському Союзі його продукція була унікальною, оскільки ніхто більше не випускав комплектні лабораторії різного призначення: для аналізу води, повітря, речовин, продуктів, а також шкільні та наукові. Найменша з них уміщалася у невеликому чомоданчику, а для відправки замовнику найбільшої потребувалося декілька вагонів.

В Ужгороді у 1946 році заснували музично-драматичний театр, філармонію, ремісниче училище, палац школярів, взуттєву фабрику. Наступного року реконструювали каменедробильний завод, а у 1948 році відкрили два музеї – краєзнавчий та художній. Місто прикрасили численні парки, сквери, алеї, розарії. Наприкінці 1950-х в місті діяло півсотні окремих магазинів, майже два десятки ресторанів, їдалень, кафе, два стаціонарні ринки. При цьому не було за радянських часів ресторану, оригінальнішого за підземну «Скалу», відкриту в 1968 році. Знаходився він майже в самому центрі Ужгорода, на вулиці Собранецькій (тоді Радянській). Старовинний підвал за часів Австро-Угорщини належав імператору і служив складом, куди власники виноградників звозили данину – кожену десятку бочку вина, отриману від своєї плантації. Після 1945 року у підвалі зберігали засолені овочі.

У період розквіту, в 1970–1980 роках, ресторан «Скала» виглядав таким чином. Протяжність його п'яти залів сягала півкілометра на глибині двадцять метрів. У малій залі грубо обтесані кам'яні брили замінили стіни і стелю, меблі з червоного дерева виконали в народному стилі закарпатські майстри, а ефекту старовини додали ліхтарі-світильники. Малу залу відділяли від великої декоративні букові та дубові балки. Там теж панувала старовина: гуцульські дубові столи, лавиці, стільчики. У кінці зали вітала відвідувачів піднятою рукою господиня – фігура з білого каменю, рельєфно викладена видатним художником Федором Манайлом. У ресторані, розрахованому на чотириста відвідувачів, замовляли оригінальні закарпатські страви. До них неодмінно подавали легендарні марочні вина «Троянда Закарпаття», «Променисте», «Берегівське», «Середнянське», «Квіти полонини». Їх, а також закарпатські коньяки і чорну каву куштували і у наступній залі – барі, де розміщувався естрадний оркестр. Четверта зала – мисливська – нагадувала лісову хатину єгеря з дерев'яними стінами, вузькими віконцями і різноманітними трофеями на стінах. Уздовж оленячих рогів і медвежих шкур стояли грубі столи, а стільцями були пні. Перед розпаленим камінем лежала шкура дикого кабана. Тут пригощали делікатесами з дичини карпатських лісів. У дегустаційній залі розміщувалися величезні винні бочки, що слугували окремими кабінками на двох-чотирьох осіб. У кожній із них стояли дубовий стіл і лавиці, залізний кований ліхтар-світильник.

Кільце залів ресторану «Скала» простягалось на півкілометра вглиб міцної андезитової породи і займало площу близько тисячі квадратних метрів. На жаль, проіснував ресторан недовго. У середині 1980-х не змогли впоратися з ґрунтовими водами, тому його закрили.

Серед родзинок радянського Ужгорода варто згадати і малу дитячу залізницю з двома станціями. Відкрита у серпні 1947 року, вона служить донині. Її довжина склала 1,1 кілометра, де курсували спочатку паровоз і два дерев'яні вагони. Відтак залізницю обслуговували півсотні школярів, які займалися в гуртку юних залізничників. Вони катали щорічно тисячі пасажирів, залишаючи в пам'яті дітей гарні спогади про веселу мандрівку в обидва боки: вдовж річки Уж від філармонії до старого міського парку.

У 1946 році найбільшим металообробним підприємством Ужгорода був націоналізований завод Козаря, перейменований на «Перемогу». Він виготовляв кухонні плити, цвяхи, плетені сітки для ліжок. Завдяки реконструкції у 1955 році перейшли на випуск газових плит за московською ліцензією. Промине ще кілька десятиліть і цей заново збудований завод під лаконічною назвою «Турбогаз» знатиме вся країна.

Поступово Ужгород став найбільшим промисловим центром Закарпаття. У 1960-х роках до фанерно-меблевого комбінату і взуттєвої фабрики додалися авторемонтний завод, «Ужгородприлад», телеретранслятор і телецентр. У 1970-х постали заводи нестандартного обладнання (на базі авторемонтного заводу), електродвигунів, побутової хімії, механічний, машинобудівний, поліграфічні підприємства «Патент» і «Закарпаття». Переважна їх більшість була у всесоюзному підпорядкуванні.

За півтора десятиліття, із 1969 до 1983 року звели універсальні та фірмові магазини «Україна», «Меблі», «Таллінн», багатопверхові корпуси будинку побуту, готелю «Закарпаття», університету, міської лікарні тощо. У 1973 році спорудили нове приміщення міської ради (архітектор Антон Медвецький).

Загальнодержавний перепис 1970 року зафіксував в Ужгороді 65 тисяч жителів, а також 772 індивідуальні авто, число яких до 1985 року зросло майже в десять разів. За переписом 1979 року тут проживала 91 тисяча осіб. Аби швидше перетнути сотисячний рубіж – із пільговими видатками на інфраструктуру, до Ужгорода у 1981 році приєднали приміські села Горяни, Дравці, Доманинці. І таки наступного року народився 100-тисячний ужгородець. У 1989 році у місті мешкало вже 117 тисяч, серед яких переважали українці (69,2%), росіяни (14,2%) та угорці (7,8%). Упродовж століття число мешканців зросло аж удесятеро, а за неповних півстоліття (1945–1989) – ушестеро. На початку 1945 року в місті нараховували тільки 19 тисяч осіб.

Основним фактором демографічного відтворення Ужгорода служив високий механічний приріст – дві тисячі осіб щороку. Із часом найбільше корінних жителів міста залишилося в мікрорайоні Радванка і приєднаних селах. Квартали елітної чеської забудови і навколо площі Лаборця заселили переважно сім'ї номенклатури – правлячої верхівки краю. Частка городян працездатного віку збільшилася до 66%, або склала дві третини усього населення. Із кожним роком у складі трудових ресурсів зростала питома вага осіб пенсійного віку – до 7% у 1985 році. Випереджаюче зростання робочих місць в Ужгороді в порівнянні зі збільшенням власних трудових ресурсів стало основною причиною значних обсягів трудової маятникової міграції. У 1985 році у місті працювало 19 тисяч жителів інших поселень, у тому числі 16,5 тисячі (87%) доїжджали із сіл. Більше 95% маятникових

мігрантів постійно проживали у чотирьох прилеглих районах: Ужгородському – 74%, Перечинському – 14%, Великоберезнянському – 7%, Мукачівському – 3%.

Таблиця 5. Промисловість Ужгорода в 1945 році

№	Назва підприємства	Кількість робітників
1.	Державна електростанція	81
2.	Державний лісозавод	42
3.	Кооперативне столярне підприємство	22
4.	Деревообробний завод «Мундус»	150
5.	Столярний завод	6
6.	Столярна майстерня	3
7.	Механічна майстерня	16
8.	Цегельно-черепичний завод	6
9.	Каменоломня	22
10.	Артіль шевців	18
11.	Млин №1	40
12.	Млин №2	31
13.	Млин №3	21
14.	Єпископський спиртовий завод	17
15.	Спиртогорілчаний завод	40
16.	Скотобійня	11
17.	Друкарня	12

Джерело: Зіггалов В. *Ужгород у повоєнний час (1945–1992)* // *Історія Ужгорода* / Кер. автор. кол. Г. Павленко. – Ужгород: Карпати, 1993. – С. 172.

Із таблиці видно, що основу промислового сектора післявоєнного міста склали невеликі підприємства деревообробної, будівельної та харчової галузей. Здебільшого вони мали напівкустарний характер, сигналізуючи про аграрну домінанту в крайовій економіці.

Певна частина населення Ужгорода у перші роки радянської влади працювала в сільському господарстві, обробляючи до півтисячі гектарів угідь. Зокрема, у 1945 році орні землі міста склали 364 гектари. Виноградники займали 56 гектарів, сади – 15, сінокоси – 8, пасовища – 6. Згодом Ужгородський виноградний радгосп мав уже триста гектарів плантацій та механізований виноробний завод. Він випускав марочне вино «Ужгородське». До речі, у 1967 році в центрі Ужгорода – на вулиці Суворова (нині Корзо) – відкрився перший у місті фірмовий магазин – крамниця марочних вин «Променисте».

За радянський період вага Ужгорода як центра індустрії значно зросла. У 1980-х роках тут зосередили майже п'яту частину промислового виробництва області, тоді як у місті проживало тільки 10% населення Закарпаття. Продукція з маркою ужгородських заводів і фабрик експортувалася до 26 країн. Унікальними виробами прославилися заводи «Ужгородприлад», «Турбогаз», «Тиса» (машинобудівний), а завод побутової хімії левову частку продукції виробляв спільно з чехословацькою фірмою «Сполана» під єдиною товарною маркою.

У 1946–1965 роках чисельність працюючих у промисловості зростає із 3 до 12 тисяч, а у 1965–1985 роках – із 12 до 21 тисяч. На середину 1980-х років трохи менше 11 тисяч працювали у галузі транспорту і зв'язку, кількість зайнятих у торгівлі та громадському харчуванні досягла 9,3 тисячі осіб, а у побутовому обслуговуванні – 1,5 тисячі.

У 1960-х роках у місті заклали основу нових галузей промисловості – машино- і приладобудування. У середині 1980-х років на машинобудування і металообробку в Ужгороді припало 55% загальної чисельності працюючих у промисловості та 40% обсягу промислової продукції. Усього налічували 26 промислових підприємств. Територіально вони розташувалися в чотирьох промислових зонах: Південна, Радванка, Боздош, Центральна.

У 1970-х роках в Ужгороді з'явилися нові мікрорайони. Звели перші дев'ятиповерхівки, а біля готелю «Ужгород» – і 16-поверхівку. Висотне будівництво виявилось нерентабельним через потребу в дуже глибоких котлованах під фундамент, тому від нього відмовилися. Тим не менше, у 1980-ті у місті будували до 1,2 тисячі квартир у рік.

Ахіллесовою п'ятою міського господарства став громадський транспорт. Не вистачало автобусів, графік їхнього руху постійно зривався. Закладені у містобудуванні диспропорції нагадують про себе й сьогодні. Відірвані від промислової зони «спальні райони» досі нараховують необхідну соціальну інфраструктуру.

6. СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

Серед фондів радянського періоду й обласного комітету Комуністичної Партії, що знаходяться в Державному архіві Закарпатської області, збереглася документація колективних господарств і первинних організацій Комуністичної партії Радянського Союзу. Обидві збірки документів дають можливість достеменно реконструювати перебіг історичних процесів на регіональному рівні.

Дорадянське Закарпаття було типовим аграрно-сировинним регіоном. Частка промислової продукції в 1937 році становила лише 2,2%. Понад 80% працездатних трудилися в сільському господарстві, а у промисловості – близько 10%.

У закарпатському селі кардинальні зміни відбулися впродовж другої половини XX століття. Йшлося про поступове обмеження і скасування приватного сектора тоталітарною державою. Колективізацію комуністи визначили як єдиний шлях прогресу в аграрній сфері, як безальтернативний варіант стрімкого покращення матеріально-побутових і культурно-освітніх умов життя сільських мешканців.

Села післявоєнного Закарпаття пережили два радикальні перевороти. Спочатку провели аграрну реформу (1944–1945). Народна Рада Закарпатської України у листопаді 1944 – січні 1945 років за важливу мету мала докорінну зміну земельних відносин. Потім прийшла черга повзучої колективізації всієї Закарпатської області (1946–1950) як уже звичайної адміністративно-територіальної одиниці Радянської України і Радянського Союзу.

У 1944–1945 роках аграрна політика у Закарпатській Україні більше нагадувала помірковану практику східноєвропейських країн «народної демократії», ніж радянські стандарти. Тоді ще існувала можливість для розвитку сільського господарства на різних формах власності. Проте в наступні роки пройшла жорстка уніфікація згідно з колгоспно-радгоспною моделлю Радянського Союзу.

У 1946–1950 роках усе сільське господарство Закарпатської області максимально колективізували і сконцентрували. Йшлося тут про два важливі аспекти – здійснення суцільної колективізації (1946–1948) та укрупнення сільськогосподарського виробництва (1949–1950).

6.1. Аграрна політика Закарпатської України

Враховуючи важкі економічні наслідки Другої світової війни, Народна Рада Закарпатської України негайно звернулася до українського уряду – Ради народних комісарів Української РСР – з проханням допомоги посівним і продовольчим зерном, товарами широкого вжитку.

Закарпатській Україні відпустили безкоштовно для весняної сівби 1945 року 37,6 тисячі центнерів жита, кукурудзи, інших зернових культур. Цю гуманітарну допомогу одержали 59,7 тисячі селянських господарств. Також у край для продовольчих потреб населення завезли 96 тисяч центнерів зерна, з яких 32 тисячі центнерів – безкоштовно. Для цивільного призначення використали резерви Радянської армії, зокрема для розмінування сільськогосподарських угідь і для забезпечення сільського господарства кіньми і транспортом. Окремо військові для медичного обслуговування населення передали 150 медичних пунктів, 750 кілограмів медикаментів.

Аграрну реформу започаткував Перший з'їзд народних комітетів Закарпатської України, що відбувся в Мукачеві 26 листопада 1944 року. Поряд із «Маніфестом про возз'єднання» він обговорив і прийняв рішення щодо земельного питання. Згідно з постановою «Про наділення селян, робітників і службовців Закарпатської України землею і лісом», усього селянам передали 52,7 тисячі гектарів землі. Розподілу підлягали 35 тисяч гектарів поміщицьких земель і 17,7 тисячі гектарів за рахунок обмеження землекористування.

28 лютого 1945 року Народна Рада прийняла постанову про порядок розподілу земель, конфіскованих у попередніх власників. Пріоритет надавався родинам добровольців Радянської армії та партизанів, а також переселенцям із гірських сіл у низинні. Землю одержали 54,4 тисячі із 145,2 тисячі селянських господарств Закарпаття, тобто 37,5%. 15 грудня 1945 року Народна Рада прийняла декрет про передачу землі «у безстрокове і безплатне користування трудящим селянам».

У результаті аграрної реформи ліквідували крупне (поміщицьке) землеволодіння. Частка малоземельних скоротилася до 2,9%. Однак земельний перерозподіл не виправдав сподівання селянства щодо вільного господарювання на власній землі. Їм відвели для цього тільки неповні три роки, позаяк далі у Закарпатті розгорнули суцільну колективізацію.

Зазвичай кожен сільський народний комітет для компетентних органів державної влади готував розлогу довідку про економічний стан села на декількох

сторінках. Вони збереглися в архіві, тому можемо почерпнути цікаві відомості в розрізі майже кожного населеного пункту.

У березні 1945 року сільські комітети наділили землею родини безземельних і малоземельних, а також «трудоу інтелігенцію». Нових власників знайшли також значні земельні наділи, що перед тим належали вивезеним у нацистські концтабори євреям. Між сім'ями фронтовиків розділили і тисячі єврейських хат, або ж перетворили їх на шкільні та інші громадські приміщення.

Спеціальні земельні комісії стежили за справедливим розподілом землі на місцях. 19 березня 1945 року Народна Рада Закарпатської України видала декрет, за яким встановили максимальні норми землекористування. В Ужгородському, Берегівському, Севлюському, Іршавському і Тячівському округах вони склали 40 гольдів (22 гектари) на одне господарство, а у Перечинському, Великоберезнянському, Свалявському, Воловецькому, Волівському і Рахівському округах – 50 гольдів (28 гектарів). У грудні 1946 року ці норми переглянули. Вводився новий максимум на землеволодіння для низовинних округів – 6 гектарів, для верховинських – 8 гектарів орної землі.

У ході аграрної реформи намагались вирішити проблему безземелля і малоземелля у гірських місцевостях. Народна Рада Закарпатської України видала постанову про переселення звідти селян у низовинні села. У рамках цієї кампанії до липня 1945 року переселилося 1.804 сім'ї бідняків, добровольців Радянської армії та партизанів. У нових місцях проживання вони одержали належні наділи.

Завершальним актом цієї реформи в Закарпатській Україні стала ліквідація інституту приватної власності. Декретом Народної Ради від 15 грудня 1945 року запровадили «радянські закони про націоналізацію землі». Усі земельні ресурси, включно з надрами, водами, лісами оголосили державною власністю, або «все-народним добром». Цей крок послужив передумовою колективізації сільського господарства.

Аби успішно провести весняно-польові роботи, у Закарпатті навесні 1946 року масово утворювали земельні громади. Це найпростіша форма колективних господарств. Перші з них виникли ще восени 1944 року. За своєю суттю вони нагадували товариства зі спільної обробки землі, що у 1920-х роках діяли в усьому Радянському Союзі.

На кінець 1946 року в Закарпатській області заснували 620 земельних громад, що охопили 87 тисяч селянських господарств, або 62% від наявних. Така організаційна форма колективного господарювання сприяла розвитку селянсько-фермерських господарств. На початку в цих громадах земля знаходилася у приватній власності селян, яку вони обробляли спільно. На земельні громади поклали упорядкування сівозмін, упровадження нових агротехнічних заходів тощо.

Позитивне значення для Закарпаття зіграли машинно-тракторні станції. Протягом 1946 року їх з'явилося дев'ять, у них було сто тракторів, три десятки автомашин, сотні плугів, сівалок, молотарок тощо. На початковому етапі вони допомагали лишень півтисячі індивідуальним селянським господарствам. У 1948 році машинно-тракторні станції обслужили вже 6,7 тисячі господарств. Вони давали можливість значно дешевше та ефективніше обробляти землю, збирати врожай, обмолочувати зерно.

Водночас у Закарпаття направляли аграрників зі східних областей України, відкрили крайові курси підготовки власних спеціалістів у галузі сільського господарства. У Мукачеві запрацював сільськогосподарський технікум, у селі Добросілля (Бене) Берегівського району – річна садово-виноградарська школа, а у селі Вилोक Виноградівського району – школа механізації та ветеринарії.

Врешті-решт настала пора «перших артілей» – колективних господарств імені Микити Хрущова та імені Георгія Димитрова. Організований у березні 1946 року бідняками колгосп імені М. Хрущова (село Яворове (Есень) Ужгородського району) знаходився на дотації держави. Колгосп імені Г. Димитрова існував як «городнє товариство» з парниками і теплицями. Його заснували болгари, котрі осіли у Росвигові – передмісті та мікрорайоні Мукачева. Вони спеціалізувалися на вирощуванні овочевих культур і мали досить хороші прибутки від їхньої реалізації.

6.2. Суцільна колективізація

1949 рік став роком суцільної колективізації Закарпаття. Якщо три роки тому в краї було всього два колгоспи, то на початок 1950 року – 532, котрі об'єднали 82% селянських господарств і 84% орної землі. Незабаром ці показники довели до бажаних «сто відсотків». Не бракувало при цьому пафосу і помпезності. У 1949 році в сільському господарстві Закарпатської області працювало аж 19 Героїв соціалістичної праці, а 193 особи отримали ордени і медалі СРСР. У наступні чотири десятиліття Героями соціалістичної праці стали лише 26 осіб, але вони представляли вже всі галузі народного господарства. Пришвидшили суцільну колективізацію в Закарпатті декілька солідних чинників. Передусім це кадрові ін'єкції, масована агітація за переваги колективного господарювання, нещадний податковий тиск на селян, які бажали господарювати самостійно.

Що стосується кадрової політики, то тут на місцевих комуністів центральне керівництво великих надій не покладало. Про це свідчить хоча б чистка Комуністичної партії Закарпатської України у квітні – серпні 1946 року, коли із 4.590 її членів квитки ВКП(б) одержали всього 2.634 особи (57%). А вже наприкінці 1947 року в обласній партійній організації налічувалося близько 8 тисяч комуністів. Цей ріст відбувся перш за все за рахунок «кадрового десанту» зовні.

Іншим вагомим чинником прискорення колективізації стали потужні інструменти партійно-державної агітації та пропаганди. Насамперед – через радіо і пресу. Не шкодуючи коштів, до найвіддаленіших закутків щедро поширювали так звану «колгоспну і радгоспну літературу», кінохроніку про переваги соціалізму.

Систематичними стали поїздки закарпатських селян «за досвідом» у передові колгоспи східних областей України, нагородження передовиків сільського господарства грамотами і медалями, відзначення їх на «Дошках пошани». Селянам наполегливо нав'язували морально-психологічну установку про те, що «вибитися в люди» можна тільки через колгосп. Тому впроваджується досі невідома закарпатському селянинові специфічна форма виробничих відносин – «соціалістичне змагання».

Найбільш переконливим чинником для успіху суцільної колективізації, зрозуміло, стала податкова політика. Її настирливе вістря спрямовували на заможного

селянина. На пропозицію обласного керівництва Рада міністрів УРСР у липні 1948 року «на основі діючих законів» дозволила збільшити нарахування «куркульським» господарствам обов'язкових норм здачі державі зерна, картоплі та сіна на 30%.

На Закарпаття поширили постанову Ради міністрів УРСР від 21 червня 1947 року «Про обкладання податками куркульських господарств на території Львівської, Станіславської, Дрогобицької, Тернопільської, Рівненської, Волинської та Чернівецької областей УРСР». У кожному селі склали списки «куркульських» господарств, деталізували їхню характеристику для посиленого оподаткування.

Безумовно, ці відверто грабіжницькі заходи спонукали селянство до акцій протесту. Найчастіше селяни вперто ухилялися від натуральних поставок державі своєї продукції за безцінь. Саме їх найчастіше проголошували «куркулями», під якими розуміли заможних і середнього достатку селян, чи «підкуркульниками», куди відносили бідняків, які не сприйняли нововведень. За офіційної політики «ліквідації куркульства як класу» це автоматично тягнуло карні санкції.

Під час проведення суцільної колективізації, коли усуспільнювали землю, мали місце організовані виступи селян у Великих Лучках (Мукачівський округ), Великому Бичкові (Рахівський округ), Нижній Апші (Діброві) та Углі (Тячівський округ). У гірських місцевостях нерідко підтримували селян у їхніх виступах проти колективізації рейдуючі підрозділи Української повстанської армії.

За масовий антиколгоспний виступ у селі Углі Тячівського округу, що відбувся 9–15 жовтня 1948 року, 13 селян (переважно жінок) отримали судові вироки про позбавлення волі на термін від двох до двадцяти п'яти років. У заворушеннях на колгоспних полях у Великих Лучках 1 квітня 1949 року взяли участь вісімсот селян, які зірвали сібву.

Жіночий бунт у селі Велика Добронь Ужгородського округу був найрадикальнішим. Масовий безлад з участю півтисячі осіб супроводжувався погромами, його придушив прикордонний загін.

Керівництво Закарпатської області намагалося одночасно вирішити проблему малоземелля і позбутися невдоволених колективізацією. Цьому слугували штучні міграційні хвилі – переселення у східні райони України, відправка молоді у школи фабрично-заводського навчання Донбасу тощо.

Суцільна колективізація проводилася адміністративними, примусовими методами. Це спричинило низьку продуктивність праці, нерентабельність і збитковість колективних господарств. Як не дивно, у 1950 році керівники партійних і державних органів Закарпаття спробували переконати столицю в недоцільності та економічній неефективності суцільної колективізації в смузі гірських поселень.

У Київ до центрального комітету КП(б)У 4 лютого 1950 року з Ужгорода направили довідку «Про стан і подальший розвиток сільського господарства у гірських селах Закарпатської області». Її підписали голова Закарпатського облвиконкому Іван Турияниця і перший секретар обкому партії Іван Компанець. Організацію в гірській зоні сільськогосподарських артілей вони назвали недоцільною. Однак вигоди кооперування сільського господарства Закарпаття за поміркованою «народно-демократичною» моделлю сусідніх країн Східної Європи вже були безнадійно втрачені.

Наприкінці 40-их років повсюдно у Закарпатті на сільських зборах проголосили загальний вступ у колгоспи. Відтак загальні збори колгоспників й одноосібників проходили щотижня, зазвичай у сільському клубі. Спочатку вони не були велелюдними: від трьох до п'яти десятків присутніх. Пізніше сягали і двох-трьох сотень осіб.

Кожного разу голова колгоспу характеризував найсуттєвіші завдання і звітував за зроблене. Він інформував про всякі дрібниці, зокрема, як відкрив рахунок у банку, аби залучити позичку (кредит) для закупки сільськогосподарського інвентарю, насіння, мінеральних добрив, ветеринарних медикаментів.

Іншим разом перерахували наявну колгоспну худобу. Водночас обрали пасутхів для найближчого сезону випасу та їздових. Цікаво, закарпатські колгоспи у 1948 році вовну продали державі по ціні 35 карбованців за один кілограм, сливи – 55 копійок за 1 кг, овече молоко – 2 карбованці 50 копійок за один літр.

Навесні 1949 року в Закарпатті провели крутий земельний переділ. Постановили присадибні ділянки для кожного дворогосподарства нарізати за новою соціальною формулою. 26 соток отримували ті, де у колгоспі працював один член сім'ї. 40 соток належало сім'ям, які дали до трьох колгоспників. Право на 50 соток здобули родини, котрі склалися з більше трьох членів колгоспу. Одна сотка оранки колгоспним тяглом для них коштувала один карбованець.

У березні 1949 року на сільських зборах офіційно проголосили курс на завершення суцільної колективізації. Затягати одноосібників узяли в дискримінаційні лещата. Так, у деяких місцевостях для них встановили плату за користування громадським пасовищем по 25 карбованців за одну корову. За те ж із членів колгоспу брали по 15 карбованців, або на 40% менше.

У наступному році колгоспникам й одноосібникам у гірських місцевостях молочні продукти давали теж за відмінними на третину цінниками (за 1 кг у карбованцях): сир – відповідно по 8 і 12, вурду – по 6 і 8, бринзу – по 10 і 14. Решта аналогічних товарів і послуг обходилася одноосібникам на третину, чи 40% дорожче. Це був свого роду непрямий соціальний податок. У принципі для тоталітаризму розмаїті дискримінаційні та репресивні сита були звичною практикою.

У колгоспах Закарпаття вирощували традиційні культури. Проте врожаї збирали мізерні. Бракувало органічних і мінеральних добрив. Це послужило однією з причин, що всі дворогосподарства обклали додатковим податком – гнойовим. Приміром, у 1950 році належало здати з кожного двора по 6 кг попелу і по 6 кг пташиного посліду.

Нові зміни стартували 30 травня 1950 року, коли у Москві центральний комітет Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) прийняв постанову «Про укрупнення дрібних колгоспів і завдання партійних організацій у цій справі». Отож наступний виток колективізації сільського господарства у Закарпатті збігся із масштабними перетвореннями, однотипними у союзному масштабі. У результаті у краї замість 557 колгоспів залишили 294, а пізніше ще майже вдвічі менше.

Оплату праці проводили з розрахунку на обліковані трудодні. Так, прибиральниці контори колгоспу нараховували 15 трудоднів у місяць. Уклавши договір з окружною машино-тракторною станцією, наприклад, брали в користування бензинові молотарки. Норма оплати зайнятих біля молотарки склала 0,1 трудодня за годину праці. Виходило, що за один трудодень біля молотарки належало

відпрацювати десять годин. Це непросто, особливо на пекучому сонці. Легше прибирати у конторі.

Голові типового закарпатського колгоспу нарахували найбільше трудоднів – 300–360. У той же час мінімум трудоднів (180), заснованих на важкій фізичній праці, виробляло до третини колгоспників. Більшість не дотягувалася до вказаної позначки – 180 трудоднів. Тому не обходилося без перебільшень. На сільських зборах це призводило до гарячих перепалок між колгоспниками через несправедливу схему нарахування трудоднів, що не враховувала фізичні навантаження, складні умови та інтенсивність праці. Часто звучали наступні аргументи. Хтось діставав трудодні тільки за те, що проходив із бубном по селу, оголошуючи якусь новину. Виходило 0,2 трудодня за одне бубнування. Завідувачу сільської бібліотеки за оформлення квіткової клумби перед правлінням (конторою) колгоспу нарахували 1,5 трудодня, а за оформлення плакатів-схем із новобудовами комунізму і гасел до 1 травня (Міжнародного дня солідарності трудящих) – 7,2. Тим, хто працював фізично тяжко (орав, косив, збирав урожай, доглядав худобу), усе це видалося аж занадто.

У грудні 1949 року на кожен трудодень, приміром, у колгоспі села Новоселиця Тячівського округу видали 3,92 карбованця грішми, 3,59 кг зерна, 1,5 кг картоплі, 740 грамів овочів, 10 кг сіна і 500 грамів соломи. У 1950-му заробіток вийшов на третину мізернішим.

Тривалість робочого дня в колгоспах регулювалася в залежності від сезонних піків. У період сінокоосу і сінозбирання він тривав із чотирьох ранку до десяти вечора, або 18 годин, якщо не брати до уваги короткі обідні перерви. Від березня 1950 року пересічний робочий день розпочинався о 7.00 за московським часом і закінчувався о 21.00. На обід відвели дві години. Виходило у день 12 годин праці. До західного 8-годинного соціального стандарту було далеченько.

У той час у кожному селі знаходили (точніше призначали) «ворогів народу» і колгоспного ладу. Із ними працювали прокурори, міліція і державна безпека. Тих, кого проголосили куркулем, виключали як саботажника з колгоспу. Це була пряма дорога в жорно репресій. Нерідко викривали зловживання управлінців первинних щаблів – ланкових, бригадирів, завідувачів ферм тощо. Декого за те, що він «зробив себе» депутатом сільської ради і не гребував «дерти шкуру з бідного народу», знімали з посад і карали внутрішньоколгоспним штрафом «мінус 5 трудоднів». Комуś закинули, що з трьох-п'яти працездатних членів його сім'ї, жоден не взяв участі у колгоспному веснуванні. Найбільшим гріхом якого-небудь дрібного колгоспного начальника було розпочате будівництво нової хати. Це вважалося неприпустимою розкішшю.

Наростаючі кількісні параметри не поспішали трансформуватися в якісні зрушення. Тому в річних звітах голови колгоспів чимале місце присвячували наведенню трудової дисципліни. Вони щедро наводили приклади елементарної недбалості та кричущої халатності. Зокрема, через погане утримання «загинув бичок, а одного зарізали, з якого м'ясо зогнило в коридорі контори колгоспу». Посіяні коноплі розгрібали «чужі кури».

Якщо всередині колгоспних відносин відчутно бракувало ідилії, то у господарських контактах із зовнішнім світом знаходилося ще більше «гарячих точок». Так, заступник голови колгоспу Федір Бенчак на зборах у згаданому селі Новоселиця

Тячівського округу в січні 1951 року резюмував, що всі «ми боремося за перемогу комунізму». Але кожен своєю ціною. Отож, «коли треба везти худобі корм, то по залізній дорозі треба тих начальників просити і ламати шапку, щоб із станції на станцію підвезли». Із того виходило, що «комунізм лиш до Нересниці [найближча до Новоселиці залізнична станція] дійде, а далі звідси ні на крок даліше». Краще і не скажеш.

6.3. Новації та новатори

У перші колгоспні роки сільські лекторії знайомили із перевагами нової круп'яної культури – чумизи, а також із квадратно-гніздовим способом посадки кукурудзи. Це в освітньому плані уявлялося кориснішим, аніж безперервні викриття американських імперіалістів як найлютіших ворогів радянського народу і всього прогресивного людства.

У 1950–1955 роках у Закарпатті завзято експериментували з вирощуванням не тільки чумизи, але й чаю, цитрусових і субтропічних культур. І завдали величезних збитків колгоспам. У Москві вирішили перехитрити природно-кліматичні умови, тому заставили у Закарпатті посадити плантації чаю, лимона, апельсина, інжиру, граната, хурми, лавра і, навіть, евкаліпта. На закупку саджанців, посадку і догляд за примхливими рослинами безглуздо витратили чималі кошти. Привозні культури масово гинули. Так, у Виноградівському та Ужгородському районі невдовзі вимерзли всі евкаліпти (800 саджанців), посаджені у 1950 році. У 23-х низовинних колгоспах заклали 80 гектарів чаю. Третина плантацій загинула в перші зими, а віцілілі виявилися зрідженими на дві третини. З недолугими експериментами покінчили до 1956 року.

Про пріоритетні напрямки сільськогосподарського виробництва Закарпаття у радянський час публікували чимало книжок різного обсягу і формату. Зокрема, акцент робився на вирощуванні зернових і кормових культур, тваринництві, виноградарстві та садівництві, культивуванні чаю та цитрусових. Їх авторами були відомі в краї керівники колгоспів і радгоспів, лідери соціалістичного змагання.

Знову ж таки, нагадаємо, для третини закарпатців, записаних у колгосп, трудова участь у ньому була чисто символічною. Це проблемне питання так і залишилося відкритим упродовж усього радянського періоду. Оплата праці за вироблений трудодень зростала поступово: від 1,54 (1966 рік) до 2,2 карбованця (1969 рік). Однак вигідніше було виїжджати на сезонні заробітки. Приміром, на лісозаготівлях у Вологодській області (Росія) за місяць тоді заробляли до 300 карбованців, тоді як у пересічному закарпатському колгоспі вп'ятеро менше.

Як зазначалося, ідея укрупнення колгоспів набула особливої популярності. На кінець 1953 року в Закарпатській області функціонувало 263 колгоспи, в тому числі двісті укрупнених. Вони об'єднали 107 тисяч селянських дворів і 201 тисячу працездатних. Діяли також 15 лісгоспів, 7 виноградарських та один садівничий радгоспи.

Щороку на засіданні партійного комітету колективного чи радянського господарства затверджували номенклатуру кадрів. До неї входили посади ланкових

по рослинництву, завідувачів ферм, бригадирів комплексних бригад, керівників виробничих підрозділів підсобних промислів, автотракторного парку та інженерно-технічних служб, обліковців, бухгалтерського персоналу, головних спеціалістів. Всього півсотні посадовців у середньостатистичному господарстві. Але це не весь управлінський кістяк. Інколи за номенклатурним бортом залишали завідувача механічною майстернею, землевпорядника, економіста по зарплаті, обліковців у підсобних галузях, слюсарів тваринницьких ферм, сторожів й охоронців, зокрема сезонних – польових. У сільській номенклатурі поступово зростав освітній рівень і професійний досвід. Зокрема, вищу освіту здобували у сільсько-господарських інститутах України, як правило, у Львівському чи Уманському, а середньо-спеціальну – в технікумах аграрного профілю, зазвичай у Стрийському або Мукачівському. Найчастіше оволодівали освітніми кваліфікаціями на заочній формі навчання, тобто без відриву від виробництва.

Починаючи з 1946 року, в Закарпатті з'явилися перші «правофлангові соціалістичної праці» – передовики сільськогосподарського виробництва. Трудовими орденами і медалями СРСР нагородили сотні колгоспників. Про їхній статус, назви і кількість нині ніхто не може точно сказати. В артистичному середовищі Героя соціалістичної праці називали «Гертруда» (скорочено від «Герой труда»), що асоціювалося з німецьким жіночим ім'ям. На батьківщині двічі Героя соціалістичної праці споруджували його бронзовий бюст. Вперше імена закарпатців у переліку Героїв соціалістичної праці з'явилися у 1948 році. Ними стали 19-річні дівчата з села Вишково – українка Ганна Лехман та угорка Олена Сейпі. Обидві – ланкові колгоспу «Прикордонник» Хустського району. У цьому списку також були чотири ланкові – угорець Іван Борат (Берегівський виноградарський радгосп), болгари Пенчо Пенчев, Деньо Плеєв і Пенчо Острєв (колгосп імені Георгія Димитрова, у передмісті Мукачева – Росвигові).

Звісно, усі вони не могли конкурувати з найтитлованішими з усіх закарпатців, двічі Героями соціалістичної праці – ланковою Ганною Ладані (1949, 1958) з колгоспу імені Володимира Леніна (село Великі Лучки Мукачівського району) та бригадиром Юрієм Пітрою (1958, 1977) з колгоспу «За нове життя» (село Білки Іршавського району). Останній також був кавалером чотирьох орденів Леніна, орденів Жовтневої революції та Трудового червоного прапора, лауреатом Державної премії СРСР 1976 року. Протягом трьох десятиліть середньорічний урожай кукурудзи на зерно у його бригаді складав 112 центнерів із гектара (правда, важили разом із качаном). Максимальний – 124,7 центнера у 1974 році.

Спочатку в бригаду Ю. Пітри навідувалися вчені з перевірками, оскільки не вірили в таку врожайність. Щоправда, Марко Озерний у Дніпропетровській області в післявоєнні роки збирав до 150 центнерів кукурудзи з гектара, але на малих експериментальних ділянках, де штучно творили ідеальні кліматичні умови. Цей урожай коштував надто дорого і себе не виправдовував.

Упродовж 27 років (1962–1989) Юрій Пітра був депутатом шести скликань Верховної Ради СРСР і добре знав перших осіб держави. У парламенті тоді працювали не на постійній основі. Дорогу в Москву оплачували і видавали по 15 карбованців добових. Селили народних обранців у центрі Москви, у готелі «Росія», кожному надавали окремий номер. У готелі діяв спеціальний магазин, де продавали імпортні

та дефіцитні товари. Як згадував Ю. Пітра, він завше купував тут одяг, сувеніри і, звичайно, апельсини з бананами, котрих у Закарпатті в ту пору бачили тільки по телевізору. У Москву двічі Герой Соціалістичної Праці Ю. Пітра привозив сливовицю (горілку зі слив) міцністю від 50 до 75 градусів. У його колгоспі сливовицю розливали в 250-грамові пляшки (чекушки), дуже зручні для перевезення у поїзді. У колі депутатів союзного парламенту це «закарпатське лікарство» користувалося підвищеним попитом.

Як бригадир, Юрій Пітра заробляв 150 карбованців посадового окладу плюс три відсотки від ланки (80–120 карбованців). На депутатські витрати щомісячно присилали по 100, а потім 200 карбованців. До того ж, за трудові показники видавали ще премії, що досягали 3 тисяч карбованців. Отже, представники колгоспної аристократії на матеріальне становище не скаржилися.

Таблиця 6. Трудові показники закарпатців – Героїв соціалістичної праці

Прізвище та ім'я	Посада	За урожай	Дата указу
1. Пенчев Пенчо	ланковий колгоспу імені Димитрова міста Мукачево	кукурудзи 77,5 центнера з гектара на площі 3 гектари	16 лютого 1948 року
2. Ладані Ганна	ланкова колгоспу імені Леніна Мукачівського округу (село Великі Лучки)	соняшника 26,2 центнера з гектара на площі 10 гектарів	28 лютого 1949 року
3. Рубіш Юрій	ланковий колгоспу імені Леніна Мукачівського округу (село Великі Лучки)	кукурудзи 75,7 центнера з гектара на площі 10 гектарів	28 лютого 1949 року
4. Семеняк Ілля	бригадир колгоспу імені Димитрова (Мукачево)	картоплі 510,2 центнера з гектара на площі 6 гектарів	28 лютого 1949 року
5. Бачкай Павло	ланковий колгоспу імені Калініна Берегівського округу (Берегово)	винограду 91,4 центнера з гектара на площі 3 гектари	21 червня 1949 року
6. Долинський Василь	ланковий колгоспу імені Димитрова (Мукачево)	винограду 92 центнера з гектара на площі 3 гектари	21 червня 1949 року
7. Русинко Марія	ланкова Мукачівського виноградарського радгоспу (Мукачево)	винограду 94,7 центнера з гектара на площі 3,5 гектара	5 жовтня 1949 року
8. Мишко Юлія	ланкова колгоспу імені Хрущова Ужгородського округу (село Яворово–Есень)	кукурудзи 75,2 центнера з гектара на площі 10 гектарів	4 серпня 1950 року

Складено на основі: *Золоте сузір'я: Нариси про Героїв Соціалістичної Праці.* – Ужгород: Книжково-журнальне видавництво, 1951. – 180 с.

Загалом же звання Героя Соціалістичної Праці за радянський час удостоєно 45 закарпатців. Серед них – угорець Антонін Біров. Він нагороджений багатьма іншими відзнаками Радянського Союзу – орденами Леніна, Дружби народів, Жов-

тневої революції, Трудового червоного прапора. Шість разів обирався депутатом Верховної Ради УРСР. Героєм Соціалістичної Праці став у 1971 році.

А. Біров починав працювати вчителем у школі рідного села Петрово, що у Виноградівському районі, став її директором. У 1961 році очолив місцевий колгосп «Прикордонник». Це господарство славалося землеробством, урожаєм зернових і технічних культур. Завдяки застосуванню нових агрономічних знань середня врожайність озимих тоді підвищили втричі – до 72 центнерів із гектара. У Петрові збудували цегельний та консервний заводи. Колгосп заробляв значні кошти. У 1970–1980 роках їх спрямували на зведення 5 шкіл, 4 дитсадків, 4 будинків культури і музичної школи. Фольклорний ансамбль «Тиса» став лауреатом низки конкурсів, у тому числі міжнародних. У 1986 році за ініціативи А. Бірова в запустілому графському маєтку відкрили картинну галерею, де зберігалися полотна відомих художників Закарпаття та Угорщини 1920–1980 років.

Аби стати Героєм Соціалістичної Праці в аграрній сфері, потрібно було перевищити заздалегідь встановлені нормативи. Можемо це простежити із тексту відповідних указів Президії Верховної Ради СРСР у 1948–1950 роках, що стосувалися восьми нагороджених.

6.4. Природно-економічні зони і провідні галузі

У загальному земельному фонді Закарпаття на середину 1960-х років орні землі склали 15,1%, вигони і пасовиська – 10%, сіножаті – 8,6%, сади та ягідники – 3,4%, виноградники – 1,2%. Вся посівна площа дорівнювала 192,4 тисячі гектарів. Під зернові культури відвели 78,6 тисячі гектарів, кормові – 64, картоплю – 35,7, технічні – 8,9, овочево-баштанні – 5,1. Основними зерновими культурами стали озима пшениця (28,1 тисячі гектарів), кукурудза (21,2 тисячі), бобові (11,6 тисячі, у тому числі горох – 7,2 тисячі). Із технічних культур вирощували тютюн (4,9 тисячі гектарів), соняшник (3,6 тисячі), льон-довгунець (0,2 тисячі). Посіви зосереджувалися в низинних і передгірних районах. Середня врожайність кукурудзи становила 33,8 центнера на гектар, озимої пшениці – 17, картоплі – 109. Тобто у цілому не бачимо стабільно високих урожаїв навіть за скромними мірками СРСР.

Плодоягідні та виноградні насадження у 1964 році займали 72 тисячі гектарів, у тому числі виноградники – 17,1 тисячі гектарів. Середній валовий збір плодів та ягід становив 850 тисяч центнерів, у тому числі винограду – 330,5 тисячі. Особливо славилися садами Тячівський і Хустський, виноградарством – Берегівський, Виноградівський, Мукачівський та Ужгородський райони. До речі, популярним гаслом 1950–1960 років був заклик: «Перетворимо Закарпаття на край садів і виноградників!». І справді за десять років (1949–1959) площі під виноградниками зросли у 3,3 рази, а під садами – у 4,4 рази.

У тваринництві культивували такі основні породи: великої рогатої худоби – бура карпатська, свиней – велика біла і середня біла, овець – прекош (у низинних районах) і рацька (у гірських і передгірних).

Отже, за агресурсним потенціалом, трудовими навиками населення, спеціалізацією сільського господарства, у Закарпатській області виділялися три природно-економічні зони.

Низинна зона охопила територію у 3,4 тисячі квадратних кілометра (26,6% від загальної площі області) і включила Берегівський, Виноградівський, Мукачівський, Ужгородський райони. Тут наприкінці 1980-х років проживало 596 тисяч осіб (46,3% населення області). На одного працездатного припало 2,31 гектара сільськогосподарських угідь, зокрема 1,41 гектара орної (найбільше в області). У низині спеціалізувалися на виноградарстві, зернових (у тому числі кукурудзі) і технічних культурах – тютюні та соняшнику. Важливу роль грало садівництво та ягідництво. Пріоритетами у тваринництві були молочно-м'ясна велика рогата худоба, напівсальне свинарство, птахівництво, риборозведення. Значна увага приділялася бджільництву. Основною галуззю в низинних районах вважали рослинництво. Зернові вирощували на 73 тисячах гектарів (40% оранки), картоплю на 15 тисячах гектарів (8,5%). Тютюн, овочі та соняшник у структурі посівів займали відповідно від одного до трьох відсотків. Плодоягідні насадження тут простягалися на 8 тисячах гектарів, а виноградники – на 3 тисячах. Отож, у 1960 році на базі окремих колгоспів з'явилися чотири радгоспи, що спеціалізувалися на садівництві та виноградарстві. Ґрунтово-кліматичні умови дозволяли вирощувати високі врожаї кукурудзи. У 1955 році кукурудзою засіяли 25 тисяч гектарів. У 1962–1964 роках середньорічний валовий збір кукурудзи становив 65,5 тисячі тонн, або 48,6% зернових. У цій зоні знаходився найбільший у Закарпатті колгосп – імені Леніна села Великі Лучки Мукачівського округу (району). Він мав майже 5,8 тисячі гектарів землі, у тому числі 4 тисячі гектарів орної. У ньому працювало 2,4 тисячі колгоспників. Колгосп утримував 400 коней, 1,5 тисячі голів великої рогатої худоби, 1,3 тисячі овець, 1,2 тисячі свиней, 6,3 тисячі голів птиці.

Підгірська зона зайняла територію у 3,7 тисячі квадратних кілометра (28,9% загальної площі) – Іршавський, Тячівський, Хустський райони з населенням 401 тисяча осіб (31,1% загальної чисельності). Тут розвивали садівництво і виноградарство, м'ясне свинарство, вівчарство, вівчарство, вирощували молочно-м'ясну велику рогату худобу. У структурі товарної продукції тваринництво займало близько 65%, фрукти, ягоди, виноград – 15,8%, картопля та овочі – 9,5%. Гірська зона простяглася на 5,7 тисячі квадратних кілометра (44,5% загальної площі) і представлена Великоберезнянським, Перечинським, Свалявським, Воловецьким, Міжгірським, Рахівським районами. Населення становило 291 тисячу осіб (22,6% загальної чисельності). У структурі товарної продукції домінувало тваринництво (81,5%), картопля займала 11,4%, фрукти та ягоди – 2,1%, овочі – 1,9%.

Аграрне виробництво у повоєнному Закарпатті поступово механізували. Обслуговували наявні колгоспи 11 машинно-тракторних і 2 машинно-тваринницькі станції. У 1958 році на цих станціях працювало майже триста спеціалістів – інженерів, техніків, агрономів, зоотехніків, землевпорядників, ветеринарів, бухгалтерів.

Після чергових «зміцнень та укрупнень», у 1964 році в Закарпатській області налічувалося вже тільки 146 колгоспів і 13 радгоспів. Вони мали 3,6 тисячі тракторів, 2 тисячі вантажних автомобілів, 172 зернові комбайни, котрі їм дісталися від уже скасованих машинно-тракторних станцій.

Оплата праці колгоспників проводилася переважно натурою, в основному зерном. Проте у лютому 1961 року в країні запровадили додаткову оплату за одержану продукцію, котру на місцевому рівні нерідко ігнорували. Тож не дивно, що

вийшла спільна постанова бюро Закарпатського обкому КПУ і виконкому обласної ради від 22 жовтня 1963 року «Про грубі порушення встановленого порядку розрахунків з колгоспниками». У ній відзначили, що у багатьох колгоспах не тільки не запровадили додаткової оплати, але й не видавали авансів за трудовні.

У роки «золотої п'ятирічки» (1966–1970) в розвиток сільського господарства Закарпатської області держава вклала близько 200 мільйонів карбованців – удвічі більше, ніж у 1961–1965 роках. Постачання мінеральних добрив за п'ятирічку зросло на 37%, тракторів і автомашин – на 34%, комбайнів – у 3,5 разу. Повністю завершили електрифікацію сільського господарства. Валова продукція сільськогосподарського виробництва збільшилася на 14,4%, основні виробничі фонди зросли у півтора разу. Середньорічний збір зерна порівняно з попереднім п'ятиріччям зріс на 28,8% – із 17,7 до 22,8 центнера на гектар. Обсяг же виробництва м'яса збільшили на 56,2%, молока – на 33,5%, вовни – на 18,9%. Значним стимулом для цього стали понадпланові заготівлі за підвищеними цінами.

Підкреслимо, до пересічних західних стандартів (розвинутих країн, або, як їх тоді називали, «капіталістичних») усі зазначені показники, попри візуальний ефект, не дотягували. Тому знамените аграрне гасло Микити Хрущова «Догнати і перегнати Америку» так і залишилося нездійсненою мрією, тим більше на регіональному рівні. Найбільш успішна за всі роки існування СРСР «золота п'ятирічка» тільки дещо скоротила наявне відставання.

У наступні роки суттєвого приросту виробництва сільськогосподарської продукції не відбулося. Колгоспи здавали державі вироблене за все ще низькими заготівельно-закупівельними цінами, тому колгоспники, оплата праці яких залишалася невеликою, жили за рахунок особистих господарств. Останні обклали надмірними податками: на землю, м'ясо, молоко, яйця. Таке обмеження особистих підсобних господарств мало привести до їх «відмирання». Але наростаюча продовольча криза в СРСР дала їм «друге дихання». У своїх 233 тисячах підсобних господарствах населення Закарпаття виробляло від 30 до 60% від усієї сільськогосподарської продукції області. Йдеться про такі продукти, як овочі, картопля, м'ясо, молоко, яйця, не кажучи вже про виноград, фрукти, мед тощо.

На цьому тлі прийшла черга нової комплексної аграрної реформи, відомої під назвою «Продовольча програма» 1982 року. У Закарпатті створили 13 районних агропромислових об'єднань. До них увійшли 357 різногалузевих суб'єктів, технологічно і економічно пов'язаних між собою. У цьому переліку 168 сільськогосподарських, 40 промислових, 70 обслуговуючих підприємств. Із сорока промислових підприємств – 21 переробляло сільськогосподарську продукцію. Це 6 м'ясокомбінатів, 5 молокозаводів, 8 плодоконсервних, один виноробний та один комбикормовий заводи. Так, в Ужгороді працював молокозавод, що переробляв 50 тонн молока на зміну.

Приклад іншого плану. У 1972 році у селі Концово Ужгородського району з допомогою угорської фірми з міста Баболна, котре знаходиться поблизу кордону з Австрією, збудували Закарпатську експериментальну птахофабрику. Її потужності дозволяли вирощувати до одного мільйона бройлерів і виробляти 50 мільйонів штук яєць у рік. У той же час через непродуману гігантоманію в спеціалізації та концентрації виробництва фактично згорнули десять створених раніше

комплексів із відгодівлі великої рогатої худоби в колгоспах Перечинського, Ужгородського і Мукачівського районів.

За радянської влади закарпатських селян обділяли не тільки в оплаті праці, а й у торгово-побутовому і медичному обслуговуванні, забезпеченні культурно-освітніми закладами, будівельними матеріалами, у прокладанні шляхів із твердим покриттям, газо- та енергопостачанні. Умови життя на селі, де соціальна сфера фінансувалася за залишковим принципом, завжди були гіршими за міські поселення. У 1985 році середньомісячна оплата праці колгоспників становила 109 карбованців, а працівника радгоспу – 104. У промисловості вона сягала 184,2 карбованця, або була вищою на 60%.

Житлове будівництво у селі велося здебільшого за рахунок власних коштів селян. У 1946–1971 роках із 7 мільйонів 254 тисячі квадратних метрів житлової площі збудованої в Закарпатській області державними і кооперативними підприємствами та організаціями, сільські жителі спорудили 3 мільйони 248 тисячі квадратних метрів, або 44,8%. Першу скрипку в цьому будівельному бумі грали «гроші заробітчан». Зокрема, тільки навесні 1966 року з Тячівського району на будівельні, лісозаготівельні та лісосплавні роботи за межі Закарпаття виїхало понад 10 тисяч осіб, а у літньо-осінній період на збирання врожаю – 13 тисяч. Про трикратну і більше різницю оплати праці вдома і на заробітках уже йшлося.

Одвічною проблемою колгоспно-радгоспної системи у Закарпатті, як і будь-де у Радянському Союзі, були приписки і довгобуди. Наприклад, у 1977 році колгоспи і радгоспи Ужгородського району прозвітували про реалізацію 14,4 тисячі тонн овочів, а фактично лише третину від звітних даних. У 1979 році радгосп імені Михайла Фрунзе у селі Худльово показав у звіті найвищий в Ужгородському районі урожай кукурудзи з кожного гектара – 106 центнерів. Із них реальних виявилось тільки 60. Постійно порушувалися терміни будівництва важливих виробничих об'єктів. Так, молочно-товарну ферму на 400 голів великої рогатої худоби у колгоспі «Бескид» Великоберезнянського району замість норми 36 місяців будували утричі довше – дев'ять років. Шестигектарний тепличний комбінат у колгоспі імені Тараса Шевченка Свалявського району звели за десять років при нормі 18 місяців. Такі курйози зустрічалися десятками. У підсумку маємо прописну істину. В умовах командно-адміністративної економіки справжнім господарем у селі були радянські та партійні функціонери. Вони фактично були власниками колгоспів і радгоспів, загалом суспільного майна.

Секретар партійного комітету де-факто контролював, а практично дублював, інколи просто підміняв функціональні обов'язки голови колгоспу і голови сільради. Їхні управлінсько-розпорядчі дії узгоджувалися на засіданні партійного комітету, де слухали повсякчас поточні господарські питання і приймали дріб'язкові квазіполітичні рішення.

Нині вони викликають сміх: «про авангардну роль комуністів автотракторного парку по наданню допомоги в завозці та збереженні грубих і соковитих кормів» (22 серпня 1976 року), «суворо заборонити осіменіння корів і нетелів некласними бугаями-плідниками» (йшлося про пункт штучного запліднення, 27 грудня 1980 року), «про роботу комуністів в підготовці до літньо-табірного утримання худоби на полонинах» (30 травня 1989 року) тощо.

На початку 1990-х років уже в незалежній Україні пройшов болісний процес розпаду колгоспно-радгоспної системи. Найчастіше він супроводжувався справами кримінального відтінку – пограбуванням основних фондів перехідним керівництвом колективних господарств. Тому вони неухильно втрачали економічну значимість.

7. ДЕРЖАВА І ЦЕРКВА

Запровадження нової «релігії» – фанатичної віри в комунізм як ідеальну суспільну формацію – спонукало адептів тоталітарного режиму до антирелігійного терору. Комуністична партія та уряд Радянського Союзу цілеспрямовано усували церкву з усіх суспільних сфер. Передусім масово закривали культові споруди, переслідували духовенство, проводили атеїстичну пропаганду. Цей терор спрямували проти всіх конфесій. У другій половині 1940-их років у радянизованій Західній Україні його розгорнули проти греко-католицької церкви. На початку 1960-их православна церква в Україні втратила майже 50% культових споруд. Їх знесли або перепрофілювали під склади, клуби, спортивні зали, музеї атеїзму тощо. Ця політика утисків і реквізицій продовжувалась і далі. У 1965–1974 роках у Радянській Україні щорічно закривали в середньому 48 православних храмів, а у 1974–1987 роках – 22. За сорок років (1945–1985) у Закарпатті знищили 58 храмів найчисельніших конфесій, десятки дзвіниць і каплиць, сотні придорожніх хрестів.

У Радянському Союзі атеїзм став офіційною державною доктриною. У 1954 році запровадили навіть спеціальний термін «науковий атеїзм». Вперше він згаданий у постановах ЦК КПРС «Про крупні недоліки в науково-атеїстичній пропаганді та в заходах її покращення», «Про помилки в проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення». Починаючи з 1959 року, курс «Основи наукового атеїзму» ввійшов до навчальних програм у системі вищої освіти СРСР.

Важливою формою атеїстичного виховання в пересічній радянській школі була індивідуальна робота з учнями з родин, які мали тверді релігійні переконання. На уроках учителі мусили викривати церкву, що, начебто, завше виступала проти прогресу і науки.

7.1. Радянська модель секуляризації

Станом на 1944 рік більшість населення Закарпаття належала до греко-католицької церкви – 460 тисяч вірників. Православних нараховувалося від 109 до 121 тисячі. 81 тисяча сповідувала католицизм, а 78 тисяч були протестантами.

Народна Рада Закарпатської України створила необхідні передумови для корекції релігійної ситуації у потрібному руслі. У березні 1945 року державним органам передали всі записи актів громадського стану: народження, одруження, смерті. У монастирів забрали зайві землі, залишивши наділи з розрахунку

півгектара на одного монаха. Серед важливих законодавчих актів Народної Ради був декрет «Про родину і одруження». Визнавався законним тільки цивільний шлюб. Це уможливило одруження без релігійного обряду. Вінчання дозволялося тільки після офіційної реєстрації шлюбу.

Кардинальну зміну конфесійної ситуації накреслив декрет Народної Ради від 20 квітня 1945 року «Про користування церковним майном». Усе рухоме і нерухоме майно, що належало доти церквам як юридичним особам, переходило у розпорядження релігійних громад. Вирішувати долю церковного майна могли громадяни, котрі перейшли в іншу конфесію. Якщо їх чисельність складала дві третини, то все майно переходило новій громаді. Відповідним чином упорядковувало церковно-майнові спори управління у справах культів Закарпатської України.

Не менш промовистим є декрет «Про реформу освіти Закарпатської України» від 29 квітня 1945 року. Доти, крім державних, існували громадські, державно-громадські та церковні школи. Надалі всі вони, крім богословських, також дитячі садки стали державними, а вчителі – державними службовцями.

Ще раніше (5 грудня 1944 року) провели масштабну секуляризацію, тобто відокремили церкву від держави, відповідно – школу від церкви. У 1944–1945 навчальному році уроки Слова Божого у школах із двох годин на тиждень скоротили до однієї. Відтак вивчення «богослів'я» заборонили.

Прийняття Народною Радою декрету «Про вільну зміну релігії» від 24 березня 1945 року просигналізувало про те, що у місцевій пресі стартує масована пропаганда проти греко-католицької церкви. Невдовзі вона отримала статус «ворога № 1».

Метою повоєнної радянської конфесійної політики була повна ліквідація Української греко-католицької церкви – найвпливовішого у західному регіоні суб'єкта суспільних відносин. За оптимальну форму втілення задуму взяли приєднання до Російської православної церкви. Застосували широкий спектр репресивних заходів. Тому роль головного виконавця конфесійної політики СРСР відвели правоохоронним органам.

Природно, в основу лягло поєднання таємних агентурно-вивідувальних і прокативних методів впливу на священнослужителів і вірників. Негласно збирали інформацію про релігійні громади і компрометували духовних осіб. Ці прямі та опосередковані заходи супроводжувались арештами, іншими карально-репресивними актами та агітаційно-пропагандистськими диверсіями.

8 квітня 1945 року у львівській газеті «Вільна Україна» з'явилася публікація в жанрі політичного памфлету, де йшлося про Українську греко-католицьку церкву, починаючи від укладення Берестейської унії 1596 року. У памфлеті «З хрестом чи з ножем?» найбільше уваги приділено новітнім часам і харизматичній постаті митрополита Андрія Шептицького, котрий помер 1 листопада 1944 року на 80-ому році життя. Автор – відомий комуністичний журналіст і письменник Ярослав Галан – скористався псевдонімом Володимир Росович. Він обрав украї тенденційний спосіб висвітлення теми, із свідомим спотворенням історичних фактів. Ця публікація перетворилася на примітивний пасквіль і, по суті, започаткувала брудну інформаційну кампанію з дискредитації греко-католицького духовенства.

Антицерковні популярні видання і квазімонографічні дослідження, що часто виходили в цей період, так само вирізнялися цинічно-фривольним підходом.

На передній план виступило мізантропічне прагнення всіляко виправдати знищення за конфесійною ознакою. Шаблонним стало очорнення авторитету церкви, звинувачення ієрархів у тяжких злочинах – «зраді інтересів народу», «співпраці з гнобителями», особливо в колабораціонізмі з окупаційними режимами, зокрема нацистським.

У Закарпатті запровадили невибагливі принципи нової церковної, а точніше антикатолицької політики. Духовенство всіх конфесій дістало кваліфікацію «ворога народу», «контрреволюціонера», «саботажника» суспільного прогресу. Проте співробітники державної безпеки все пильніше стежили за публічним і приватним життям греко-католицьких священників. На керівників єпархії завели агентурну справу під назвою «Хрестоносці».

7.2. Утиски Мукачівської греко-католицької єпархії

Канонічно створив Мукачівську єпархію папа Климент XIV у вересні 1771 року. Наприкінці XVIII століття осередок єпархії перемістився з Мукачева до Ужгорода, проте первісне найменування «Мукачівська» залишилося неторканим і досі.

Мукачівська єпархія сприяла релігійно-культурному розвитку навколишніх країн. Вона стала колыскою нових єпархій, що донині існують у сучасних державах Хорватія, Словаччина та Угорщина: Крижавецька (1777 рік), Пряшівська (1818), Гайдудорозька (1912). Упродовж XIX – першої половини XX століть найулюбленішим і найвелелюднішим для греко-католиків Закарпаття була щорічна паломницька мандрівка на відпуст до монастиря в Марія-Повчі (Угорщина). Він знаходився раніше в межах Мукачівської єпархії.

Протягом півстоліття, у 1949–1989 роках, Мукачівська греко-католицька єпархія пережила трагічний період нещадного переслідування з боку тоталітарного режиму. Проте вона продовжувала діяти підпільно завдяки законспірованій співпраці священників і вірників, аж поки її не легалізувала у листопаді 1989 року та ж сама радянська влада, щоправда, у лібералізованій версії в часах «перебудови».

У підпіллі («катакомбах») єпархією керував капітулярний вікарій Микола Мурані (до 1979 року). Після його смерті уся відповідальність лягла на плечі підпільно висвяченого у серпні 1978 року єпископа Івана Семедія. Він керував єпархією і після її легалізації.

У дорадянський час Мукачівська греко-католицька єпархія мала п'ять архиєпископств: Березький, Земплінський, Марамороський, Угочанський, Ужанський, 32 деканати, близько трьохсот парафій. В Ужгороді знаходилися кафедральний храм, єпископська палата і духовна академія. Всього нараховувалося 433 священники, з яких 25 були пенсійного віку, 10 – монахами-василіянами.

Під покровительством єпархії діяли освітні та соціальні установи, зокрема Ужгородська греко-католицька учительська семінарія, Ужгородська жіноча учительська семінарія, чотири інтернати в Ужгороді (Konvikt, Alumneum), один – у Хусті (Alumneum), інтернат Мукачівської гімназії, інтернат для сиріт «Святе сімейство» та інші.

Певний час тимчасово адміністрував єпархію прелат Олександр Ільницький, а потім – єпископ Гайдудорозької єпархії Міклош Дудаш, позаяк 31 травня 1943 року помер мукачівський єпископ Олександр Стойка. Отримавши повноваження від апостольського престолу, єпископ Міклош Дудаш 24 вересня 1944 року висвятив на єпископа Мукачівської єпархії випускника Римського колегіуму Святої Терезії 33-річного отця Теодора Ромжу. Це сталося напередодні вступу 4-го Українського фронту в Закарпаття при асистенції римо-католицьких єпископів Іштвана Мадараса з Кошице та Яноша Шеффлера із Сатмара.

Одна з перших відомих офіційних зустрічей керівництва Мукачівської греко-католицької єпархії з радянськими військовими і представниками прорадянської цивільної влади відбулася у стінах Ужгородського кінотеатру імені Ракоці. Саме там 7 листопада 1944 року пройшло перше в Закарпатті урочисте відзначення чергової річниці більшовицького державного перевороту в Росії восени 1917 року. У часи СРСР це офіційно іменували Великою Жовтневою соціалістичною революцією. Єпископа Т. Ромжу запросили виступити на зібранні. Після цього в місцевій та київській пресі з'явилася сфальсифікована стаття. У ній владики начебто просив возз'єднати край із Радянською Україною. Коли Т. Ромжа намагався спростувати публікацію, йому категорично відповіли, що саме так належало казати.

Провісником переслідувань греко-католицької церкви став лист Йосифу Сталіну від 18 листопада 1944 року. Його уклали і підписали у Мукачеві чільні русофіли – верхівка Мукачівсько-Пряшівської православної єпархії на чолі із заступником єпископа, ігуменом Феофаном Сабовим, архімандритом Олексієм Кабалуком, секретарем єпархіального управління Іваном Кополовичем, протоієреєм Дмитром Беляковим та учителем гімназії в Хусті Петром Лінтуром. Представники «русского» православного руху просили радянського вождя включити Закарпатську Україну до складу СРСР у формі «Карпаторусской Советской Республики». Її кордони вони позначили розмашисто – від Ясіня до Попрада, від Ужжа до Дебрецена. У листі також містилося прохання передати Мукачівсько-Пряшівську православну єпархію під юрисдикцію Московського патріархату. Окремо просили допомоги у вилученні церков, церковних будинків і земельних ділянок у греко-католицької церкви Закарпатської України. З ініціативи і за сприяння політичного управління 4-го Українського фронту 7 грудня 1944 року до Москви відрядили православну делегацію. Вона відвезла Й. Сталіну згаданого листа, під яким поставили підписи на православному з'їзді в Мукачеві 18 листопада 1944 року 23 священники.

Як тільки делегація повернулася додому, державна влада розгорнула потужний наступ проти Мукачівської греко-католицької єпархії. Його очолив уповноважений у справах культів Народної Ради Закарпатської України Петро Лінтур, офіційно призначений на цю посаду 20 квітня 1945 року. Із боку православних ієрархів йому допомагав секретар Мукачівсько-Ужгородської православної єпархії Іван Кополович. Незважаючи на духовний сан, він виявив дивовижний чиновницький хист, як член президії та перший заступник голови Хустського міського народного комітету, член Народної Ради Закарпатської України, голова надзвичайної комісії з обліку шкоди, розслідуванню і встановленню злочинів, заподіяних «німецько-угорськими загарбниками» під час окупації Закарпаття.

Прийнявши чернече ім'я Іонафан, Іван Кополович із «внутрішнього фронту» був перекинутий на «зовнішній». У його послужному списку посади адміністратора російських та угорських православних приходів в Угорщині (1949), помічника єпископа у Пряшеві, Словаччина (1955). Із 1966 року він призначався єпископом Берлінським і Середньоевропейським, екзархом Північної і Південної Америки та Алеутських островів, єпископом Тамбовським і Мічурінським, архієпископом Молдавським і Кишинівським.

Здогадатися не важко, наскільки вірно і сумлінно Іонафан (Кополович) служив Радянському Союзу. Ось один із прикладів. 18 грудня 1944 року створено Спеціальний суд Закарпатської України «для боротьби з ворогами нашого народу». Без вагань до слідчої комісії ввійшли православні священники Іван Кополович і Володимир Пронін.

У лютому 1945 року карні органи заарештували греко-католицького пароха у Рахові отця Петра Дем'яновича, депутата угорського парламенту. Після звинувачення у шпигунстві та зрадництві проти «радянського народу», Спеціальний суд Закарпатської України засудив його до розстрілу. Вирок старій та хворій людині виконали прямо в ліжку Ужгородської лікарні на Великодню п'ятницю – 23 квітня 1945 року.

Така ж доля чекала інших депутатів угорського парламенту з числа греко-католицького духовенства. У березні 1945 року потрапив у в'язницю канонік Мукачівської греко-католицької єпархії Олександр Ільницький, де й загинув за загадкових обставин.

Коли арештували отця Степана Фенцика, його вирішили використати для навернення греко-католиків у православ'я. Грали на владолюбній амбіційності, проте С. Фенцик відмовився. Тоді 14 червня 1946 року його засудили до страти. Вирок виконали в Ужгородській тюрмі.

До греко-католицької церкви у Закарпатті застосували репресивну тактику з виразною фіксацією несприятливих морально-психологічних та матеріально-побутових умов: вилучення храмів, закриття духовної семінарії, нещадна податкова облога на всі джерела церковних прибутків, націоналізація майна, розвінчання «профашистської, антирадянської, підривної діяльності».

Проти вольових і непокірних священників безупинно збирали звинувачувальну інформацію. Уже до початку 1946 року було засуджено до різних строків позбавлення волі вісім греко-католицьких парохів. Їм інкримінували співпрацю з «угорсько-фашистським режимом».

Органи радянської влади невпинно передавали греко-католицькі храми православним. Залишившись без парафій, греко-католицькі священники шукали собі іншу роботу. Багато з них до кінця 1945 року емігрували у Чехословаччину (19 священників), Угорщину (6), Румунію (3), США (8). Якщо на початку 1945 року єпархія налічувала 425 священників, то на кінець року їх залишилося 297, або 70%.

7.3. Убивство єпископа Теодора Ромжі

Єпископ Мукачівської греко-католицької єпархії Теодор Ромжа (1911–1947) належить до чільних жертв комуністичного режиму. Якщо отця Гавриїла Костельника у Галичині заставили очолити «ініціативну групу» з возз'єднання Української греко-католицької церкви із Російською православною церквою, то єпископ Теодор Ромжа став немеркнучим символом героїчного опору греко-католиків Закарпаття.

Місцеві комуністи і співробітники правоохоронних органів наполегливо схиляли єпископа Т. Ромжу підписати «Маніфест про возз'єднання» від 26 листопада 1944 року. Вони націлювали його на «добровільне возз'єднання» з Російською православною церквою. Ввічлива відмова єпископа призвела до адміністративних утисків усієї конфесії.

Саме тоді православні під покровительством державної влади насильно відібрали до два десятки храмів від греко-католицьких громад на Мараморощині, зокрема у селах Вонігово, Калини, Кричово, Угля (Тячівський район), Горінчево, Данилово, Липча, Нанково, Нижнє Селище, Сокирниця, Стеблівка, Шандорово – Олександрівка (Хустський район), Вучкове, Торунь (Міжгірський район), Лисичево (Іршавський район).

За рішенням Закарпатської обласної ради депутатів трудящих 21 серпня 1946 року розпочато націоналізацію церковних і монастирських земель. Єпископ Т. Ромжа постійно надсилав до різних інстанцій письмові клопотання щодо відновлення порушених прав греко-католиків. Він усе частіше навідував парафії, посилив особисті контакти зі священниками, утримуючи їх від переходу у православ'я.

Натомість єпископу офіційно заборонили без спеціального дозволу покидати межі Ужгорода. Тому очевидців відразу здивувало те, що уповноважений у справах культів С. Лямін-Агафонов без зволікань дозволив йому освятити оновлений храм у селі Лавки (Мукачівський район).

25 жовтня 1947 року в супроводі семінаристів Михайла Бугира і Михайла Маслея єпископ Теодор Ромжа добрався пішки на автобусну станцію. Єпархія на той час уже не мала жодного транспорту. У переповненому автобусі Ужгород–Мукачево вони доїхали до села Іванівці, де на них чекала бричка до Лохова. Там у пароха Петра Васькова заночували.

Наступного дня, 26 жовтня, у неділю єпископ відслужив дві літургії у сусідніх селах Лавки і Лохово. Після обіду вирішив їхати до Ужгорода, але господарі повідомили, що на виїзді із села когось чатують підозрілі автомашини. Під охороною добровольців Т. Ромжа заночував на фарі в Лохові, щоби вирушити у дорогу наступного дня.

Вранці 27 жовтня 1947 року в бричку сіли шестеро попутників: єпископ, священники Даниїл Бачинський та Андрій Березнай, два семінаристи і візник. Пройхавши від Лохова близько двох кілометрів, вони помітили велику вантажівку, котра кинулася навздогін. Поблизу села Іванівці візник уміло маневрував, аби пропустити військовий автомобіль «Студебекер». Проте автомашина спеціально налетіла в бричку, розбивши її на тріски. Як виявилось, вантажівку спеціально підготували:

на бампер приварили важку рейку і металеву котушку-барабан із тросом. Під час удару із заднього колеса брички відірвався 30-сантиметровий шматок заліза, що пробив радіатор «Студебекера». Невдовзі з'явилося поштове авто, яке спонукало вбивць утекти на невеличкому позашляховику, що увесь час тримався неподалік «Студебекера». На поштовому авто потерпілих доправили до Мукачівської лікарні.

Цей замах цікавий моментами, які можна назвати дивовижним збігом обставин. Перший. Велика автомашина «Студебекер» із дванадцятьма колесами, яку в народі називали танком, вдарила в заднє колесо брички і стала, наче вкопана. Якщо б авто не зупинилося різко, то відразу б розчавило на смерть усіх шістьох жертв. Натомість від удару з колеса брички відірвався шматок обводу, що не впав на землю, а пробив капот, заклинився між радіатором і вентилятором.

Другий. Уламки брички накрили єпископа Теодора Ромжу та отця Даниїла Бачинського. Тому вбивці згаяли час, не змогли знайти і добити головну ціль. Третій. Коли агенти безпеки залізними палицями стали бити інших попутників, назустріч із горбка заторохтіла поштова вантажівка. Усім жертвам замаху вона врятувала життя. З'явилися випадкові свідки. Отож після аварії всі попутники залишилися живими. Пораненим надали кваліфіковану медичну допомогу.

1 листопада 1947 року стало зрозуміло, що єпископ одужує. Тому оперативний співробітник народного комісаріату внутрішніх справ, яку влаштували до Мукачівської лікарні під виглядом медсестри, зробила йому отруйну ін'єкцію. Т. Ромжа помер від рідкісної отрути кураре, яку важко розпізнати без лабораторних досліджень. Його поховали в Ужгороді 4 листопада 1947 року в крипті кафедрального собору. На похорон прибуло до 20 тисяч вірників.

За офіційною версією, смерть єпископа Теодора Ромжі настала від отриманих поранень (набряку мозку) після звичайної дорожньо-транспортної пригоди. Мовляв, на сільській дорозі на бричку єпископа випадково наїхало невідоме вантажне авто.

Після розпаду СРСР пролилося світло на обставини таємничої смерті. Про все відверто зізнався у своїх спогадах ветеран радянських спецслужб генерал Павло Судоплатов, який спеціалізувався на фізичному усуненні видатних представників опозиції сталінському режимові.

Єпископ Теодор Ромжа став жертвою замаху, здійсненого з відома вождя СРСР Й. Сталіна на прохання першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова. Вбивство організували міністр державної безпеки СРСР В. Абакумов та його підлеглий – міністр державної безпеки УРСР С. Савченко.

У червні 2001 року під час візиту папи римського Івана Павла II в Україну, нескореного єпископа Мукачівської греко-католицької єпархії беатифікували. Він проголошений блаженним католицької церкви. У 2003 році у Львові друком вийшов розлогий життєпис єпископа Теодора Ромжі.

7.4. Ліквідація греко-католицької єпархії

Насильницькі акції проти греко-католицької церкви започатковано у Російській імперії ще у другій половині XVIII століття імператрицею Катериною II. Однак церква швидко відновилася за ліберального царювання Павла I та Олександра I. Консервативний цар Микола I (1825–1855) підірвав позиції греко-католиків, заборонивши їхню конфесію та покаравши засланням у Сибір непокірних священників. Величезні втрати українського населення Холмщини і Підляшшя (сучасна Польща) за століття (від 1815-го до 1914 року) значною мірою сталися саме через ліквідацію греко-католицької церкви. Понад півмільйона осіб, уникаючи православної перспективи, перейшли у католицизм. За окатоличенням у латинському обряді наступало спольщення, тобто втрата автохтонної ідентичності.

Деспотичну конфесійну політику Миколи I узяв за взірць Йосиф Сталін. У квітні 1945 року заарештували всіх греко-католицьких єпископів, які перебували в Радянській Україні, за винятком Теодора Ромжі. У в'язницю потрапили митрополит Йосиф Сліпий, чотири єпископи, сотні священників.

Водночас у Львові запустили маніпуляційний проект «Ініціативна група по возз'єднанню греко-католицької церкви з православною церквою» на чолі з Гавриїлом Костельником. Цей начебто церковно-адміністративний орган видав у державних друкарнях декілька пропагандистських брошур і листівок-звернень. Так, у липні 1945 року тиражем п'ять тисяч примірників побачила світ книжечка Г. Костельника «Апостол Петро і римські папи, або Догматичні підстави папства» (60 сторінок). У ній автор греко-католицьке віровчення некоректно переломив через призму «об'єднання з цілим українським народом і в орбіті православної церкви».

Чотиристорінкове звернення «До всесесного греко-католицького духовенства в західних областях України» (Львів, 28 травня 1945 року) підписали священники Гавриїл Костельник, Михайло Мельник, Антон Пельвецький як представники відповідно Львівської, Перемиської та Станіславської греко-католицьких єпархій. Вони потрактували появу своєї церкви як польського засобу поневолення українців та ефективного інструменту мадяризації. Навпаки, світлі сторінки історії українського народу у зверненні пов'язано з православ'ям. Окрему пошану висловлено визвольному титанізму «першого маршала, незрівнянного Сталіна». Автори пожалкували, що їхні єпископи не зорієнтувалися у «нововитвореній» політичній та церковній ситуації. Тому з дозволу державної влади вони проголосили «Ініціативну групу по возз'єднанню греко-католицької церкви з православною церквою» з осідком у Львові. Розтлумачили і свої перші кроки, зокрема видання потрібної літератури і мобілізація прибічників у середовищі священників і дяків, збір одноразових внесків на канцелярські та видавничі видатки: 50 карбованців із священника, а 10 – із дяка.

Урешті-решт відповідний церковний собор провели у Львові у березні 1946 року без відхилень від сценарію, розробленого органами державної безпеки. Визначену для нього роль виконав отець Г. Костельник. Він виголосив «Доповідь про мотиви возз'єднання Греко-католицької церкви з Руською (Російською) православною церквою», котру завершив висновками про фальшивість і неспроможність західного християнства, а також закликами до єднання зі східним православ'ям. Аби компенсувати скандальну відсутність ієрархів Української греко-католицької церкви,

котрі за відмову перейти у православ'я опинилися в неволі, обряд «возз'єднання» освячено чотирма православними єпископами. Терміново надрукували спеціальний збірник «Діяння собору греко-католицької церкви у Львові 8–10 березня 1946 року» для вибіркового розповсюдження.

Радянське керівництво не зважало на осуд, з яким світова громадськість поставилася до брутального втручання держави у внутрішні церковні справи. Більше того, репресії щодо греко-католицького духовенства продовжилися, адже Львівським собором ліквідація греко-католицької церкви в Україні не завершилася.

Наступним етапом стало переведення в московське православ'я греко-католиків Закарпаття. Тут органи влади заздалегідь прийняли низку рішень, що свідчили про намір на власний розсуд відрегулювати релігійну діяльність. У березні 1947 року, згідно з рішенням Закарпатського обласного комітету Комуністичної партії (більшовиків) України, за вже випробуваним «галицьким сценарієм» створили ініціативну групу з переходу греко-католиків у православ'я.

Спочатку скасуванням Ужгородської унії 1646 року займалися світські особи. Член «ініціативної групи» Петро Сова прозвітував новопризначеному уповноваженому у справах культів при обласному виконавчому комітеті С. Ляміну-Агафонову, котрого прислали з Москви із спеціальним завданням. Прибулець визнав повну безпорадність у цій справі місцевих виконавців. Тому «План заходів щодо возз'єднання греко-католицької (уніатської) церкви Закарпатської області УРСР з Російською православною церквою» у 1947 році розробили у Москві.

Найголовнішою перешкодою у здійсненні цих заходів була присутність в єпархії молодого, енергійного і непоступливого єпископа Теодора Ромжі. Він категорично відмовився перейти в православ'я. У Москві нічого не придумали іншого, як убити його рідкісною отрутою 1 листопада 1947 року. Після смерті єпископа Теодора Ромжі обов'язки капітулярного вікарія (заступника єпископа) перебрав управитель єпархіальної канцелярії Микола Мурані. Чільні постаті єпархії не приховували свого бажання у найгіршому випадку виконувати священницькі обов'язки у лоні римо-католицької церкви, котру офіційно у СРСР не заборонили. Владні структури це сприйняли як виклик і реальну загрозу, тому негайно відреагували. У державній безпеці прискорили остаточну ліквідацію Мукачівської греко-католицької єпархії. Зокрема, ретельно готували громадську думку через пресу, вилучили кафедральний собор та єпископську резиденцію, арештували членів єпархіального управління (капітули).

12 лютого 1949 року міністерство державної безпеки УРСР надіслало вищим інстанціям спеціальне повідомлення, де йшлося про необхідність негайно завершити ліквідацію греко-католицької церкви у Закарпатті. У стислі терміни органи безпеки мали намір обезглавити єпархію, арештувати прелата Олександра Хіру, передати православним Ужгородський кафедральний собор та єпископську резиденцію. І справді за кілька днів, 17 лютого, греко-католицький собор, приміщення єпархії та церковний інвентар передали у відання православного єпископа.

18 лютого 1949 року до всіх греко-католицьких парафій Закарпаття надіслали листа про припинення існування Мукачівської єпархії. Під цим документом із текстом на єпископському бланку, що був завірений єпископською печаткою, стояв підпис Миколи Мурані. Він водночас повідомив, що склав із себе повноваження

капітулярного вікарія (заступника єпископа). Отже, греко-католицьку єпархію начебто з її власної волі зняли з офіційної реєстрації. Цей лист насамперед справив потрібне враження на греко-католицьких священників і спонукав декотрих перейти в православ'я. Для більшості цей перехід став вимушеним кроком, нав'язаним страхом поневірян. Проте вони готові були повернутися до рідної церкви.

Тим часом у державній обласній газетній друкарні в Ужгороді розтиражували восьмисторінкове російськомовне звернення «Всечесному духовенству и всем благочестивым верующим Греко-католической Церкви на Закарпатье» від 5 квітня 1949 року. Його підписали 14 греко-католицьких священників, які возз'єдналися з Російською православною церквою: Іриней Контратович (настоятель Ужгородського кафедрального собору), Михайло Пензель (настоятель Цегольнянської церкви в Ужгороді), Стефан Данієлович (Мукачево), Петро Мошак (Хуст), Михайло Беца (Берегово), Іван Лендел (Виноградово), Іван Сопко (Волове–Міжгір'я), Георгій Кадар (Великий Березний), Михайло Бендас (Воловець), Стефан Копик (Нижні Ворота), Олександр Папп (Вилок), Варфоломій Болтович (Заріччя), Антон Попович (Нове Давидково), Гавриїл Маркович (Горяни).

В історичному екскурсі цього звернення звинувачено римських пап та угорських королів у тому, що вони «викорінювали і знищували наших православних предків». Як образно висловилися підписанти, Ужгородська унія вирвала з грудей народу серце і вклала чуже. Однак возз'єднання зі своїм рідним народом «в єдиній Радянській державі» зняло полуду з очей, бо католицький Рим завше був мачухою, а православний Київ – матір'ю.

Так само, наче під копіювальний папір з аналогічного звернення галицьких священників, говорилося про небажання керівництва єпархії зорієнтуватися в новій політичній, державній та церковній ситуації, а надто озброїтись рішеннями Львівського собору 8–10 березня 1946 року, прикладами деунізації Румунії та Угорщини. Наприкінці містився заклик до всіх греко-католицьких священників негайно перейти під управління православного архієпископа Макарія (Оксіюка).

Сам же Макарій знаходився у Львові, суміщаючи посади архієпископа Львівського і Тернопільського та Мукачівсько-Ужгородського. Разом з єпископами Антонієм (Станіславський та Коломийський) і Михайлом (Дрогобицький та Самбірський) 28 січня 1950 року він звернувся теж із російськомовним посланням «Всечестнейшим отцам благочинным, настоятелям приходов и всем пастырям и священнослужителям в епархиях Западной Украины и Закарпатья» на восьми сторінках. Його видрукували у Львівській обласній друкарні скромним тиражем 500 примірників. Єпископи Антоній та Михайло – колишні греко-католицькі священники А. Пельвецький та М. Мельник. Це послання пронизувала радість від усвідомлення загальноросійської («всерусской») церковної та народної єдності, скасування Берестейської та Ужгородської уній у 1946 і 1949 роках. Проте його призначення було утилітарним. Показано 16 догматичних та обрядових відмінностей (аж до заборони хрестити чужомовними іменами), котрі належало подолати у навернутих у православ'я.

Загалом понад 40% священників Мукачівської греко-католицької єпархії перейшли у православ'я (132 осіб). Інші (175 осіб) вистояли, хоча 128 відправили у ГУЛАГ, де 27 із них загинули. До речі, до середини 1956 року з місць позбавлення

волі додому в Закарпатську область повернулися 92 греко-католицькі, 15 реформатських і 14 римо-католицьких священників.

Для греко-католиків Закарпаття настав нестерпний період «катакомб», пов'язаний із незламною постаттю Олександра Хіри (1897–1983). На єпископа його таємно рукоположив із благословення папи Пія XII єпископ Теодор Ромжа 30 грудня 1945 року. У лютому 1949 року Олександра Хіру арештували, засудили на 25 років позбавлення волі та відправили у Сибір. Після ув'язнення він повернувся у Закарпаття, де у листопаді 1956 року висвятив чотирьох священників. На одній із таємних відправ О. Хіру затримали, відтак засудили на п'ять років примусових робіт із заборобою надалі проживати в Українській РСР. Олександр Хіра працював на рудниках поблизу міста Караганда (нині Казахстан), де не припинив підпільної душпастирської діяльності. Протягом двох десятиліть утворена ним католицька громада боролася за легалізацію. У 1977 році її офіційно зареєстрували. Проживаючи в Караганді, єпископ О. Хіра опікувався забороненою Мукачівською греко-католицькою єпархією. Коли виникала гостра потреба, конспіративно долав величезну відстань до Ужгорода – більше п'яти тисяч кілометрів. У 1956–1983 роках для підпільної Мукачівської єпархії він висвятив три десятки священників і рукоположив трьох єпископів.

Наприкінці 1980-их – початку 1990 років греко-католики вийшли із підпілля – так званих «катакомб». 26 січня 1990 року Українська греко-католицька церква була легалізована. У Закарпатті зареєструвалися 132 громади, у 60 храмах служили 90 священників. Водночас побачили світ перші публікації з ґрунтовним і неупередженим висвітленням історії церкви.

Примітними у цьому контексті є сторінки минулого чернечого ордену василіан у Закарпатті – Чину Святого Василя Великого. У дорадянському Закарпатті діяли вісім їхніх монастирів: п'ять чоловічих (в Ужгороді, Мукачеві, Малому Березному, Імстичеві, Бороняві) та три жіночі (в Ужгороді, Мукачеві, Хусті). А поруч, у сусідніх країнах, такі ж монастирі – Маріяповчанський (Угорщина), Краснобрідський та Буківський (Словаччина), Біксадський (Румунія).

У березні 1947 року монастир василіан у Мукачеві передали православним. 1949-ий став роком закриття радянською владою усіх василіанських монастирів у Закарпатті. Єдиним діючим залишався Імстичівський монастир, який фактично виконував функцію тюрми для монахів. Це останній у ту пору осередок греко-католиків на українських землях. Його закрили у квітні 1950 року.

Переслідувань та ув'язнень зазнало чимало василіан, зокрема єпископ Павло Гойдич. Разом із Теодором Ромжею він проголошений у 2001 році блаженним. Однак лише єдиний монах – Богдан Мересій, «захопившись» атеїстичними ідеями, покинув чернечий орден і написав замовну мемуарно-публіцистичну книжку.

В умовах незалежної України бачимо стрімке відродження василіанських монастирів. Станом на 2006 рік їх у Закарпатській області діяло чотири – три чоловічі (Імстичівський, Боронявський, Малоберезнянський) та один жіночий (Хустський).

7.5. Напівдержавне православ'я та ізгой-протестанти

До 1939 року Мукачівсько-Пряшівська греко-східна єпархія була під юрисдикцією Сербського патріархату. Відтак угорський уряд намагався створити автокефальну православну церкву. Задля цього адміністратором Мукачівсько-Пряшівської єпархії призначили отця Михайла Попова, російського білоемігранта – з донських козаків. Її субсидувала держава.

Згідно з урядовою статистикою 1941 року, в єпархії нарахували трохи більше 125 тисяч вірників, а наприкінці 1945 року – 142 тисячі, об'єднаних у 173 громади. Серед греко-східних священиків тоді лише одиниці мали вищу духовну освіту, близько півсотні – середню, а решта – початкову (богословські курси).

24 березня 1945 року Народна Рада Закарпатської України змінила вживану досі конфесійну назву «греко-восточный» (греко-східний) на «православний». А через місяць, 20 квітня, оформлено приєднання Мукачівсько-Пряшівської єпархії до Московської патріархії.

Після радянзації краю за державної підтримки православна церква поступово перебрала пальму першості за число вірників, громад, храмів і священиків, вишколених у духовних семінаріях СРСР. Популярності набули Мукачівський та Чумалівський жіночі монастирі зі значною кількістю черниць.

У своїй назві ця православна церква спекулювала політонімом «Русская», що означає у правильному перекладі «Російська». Для запаморочення української людності її недобросовісно подавали як «Руська», тобто «давньоукраїнська». Адже у масовій українській свідомості добре укорінились асоціації з Київською Русю.

Приєднання до Московської патріархії провели офіцери політичного управління 4-го Українського фронту в тісному контакті з місцевими русофілами. Православне духовенство позитивно сприйняло радянізацію Закарпаття. Воно хотіло таким чином отримати дивіденди від нової влади і силову підтримку для реваншу над греко-католиками.

Однак політика центральної та місцевої влади була спрямована на безапеляційне підпорядкування усіх релігійних спільнот державі. Тому Народна Рада Закарпатської України скасувала виплату православним священикам державної допомоги (конгруа), що позначилося на їхньому матеріальному становищі.

На духовно-релігійні відносини краю поширилося радянське законодавство, за яким православні теж потрапили під тотальний контроль держави. На перших порах їм усіляко сприяли органи радянської влади, щоби швидше розправитися з греко-католиками. Після досягнення мети, у пору войовничого атеїзму в немілість потрапила і сама православна церква – недавній союзник комуністичної держави у репресивних акціях.

Водночас після греко-католиків найбільш вразливими для тоталітарного режиму в Закарпатті стали традиційні та новітні протестантські церкви: реформатська, християн віри євангельської, адвентистів сьомого дня, євангельських християн-баптистів, свідків Єгови тощо.

Протестантські громади Закарпаття посіли чільне місце у державних планах «упорядкування релігійної мережі» у фарватері мега-об'єднань: євангельські

християни-баптисти – вільні християни – реформати – п'ятидесятники; адвентисти сьомого дня – адвентисти-реформісти.

У лютому 1946 року підготували підґрунтя штучного об'єднання різних у віровченнях громад у підконтрольні загальнодержавні організації, приміром, у рамках новоствореного Союзу євангельських християн-баптистів. Цей нав'язливий сценарій зустрів рішучий опір. Однак у другій половині 1940-х років у Закарпатті державні структури об'єднали місцеві п'ятидесятницькі громади з євангельськими християнами-баптистами.

Реформатська церква у радянському Закарпатті теж одразу відчула інтерес карних органів до її внутрішнього життя. Так, у другій половині 1940 років арештували церковних ієрархів у сфабрикованій справі з приводу клубу «Східних братів». Влада призначила свого уповноваженого у справах реформатської церкви, а лютеранські громади змусила саморозпуститися, мотивуючи нечисленністю вірників.

У 1950-х роках реформатська церква в Закарпатті налічувала 95 тисяч вірників. У 90 парафіях, що входили в три сеньоріати (округи), служили 67 пасторів. Протягом 30 років закарпатських реформатів очолював декан, а потім єпископ Бейла Генчі. У січні 1978 року, відзначивши 50-ліття свого пастирства, він вийшов на пенсію. Його замінив єпископ Пал Форгон, який керував церквою до 1994 року. 21 травня 1978 року в церкві Берегова його висвятили угорські єпископи Тібор Барта і Карой Товт. Резиденція реформатського єпископа знаходилася в Ужгороді.

У цілому протягом першого післявоєнного десятиліття радянська конфесійна політика велася трьома напрямками: максимально утруднена реєстрація релігійних об'єднань, суворе «анкетизація» священнослужителів, винятково прискіпливий фіскальний контроль за храмами, громадами і священиками.

Найбільше забороняли офіційну реєстрацію саме протестантських конфесій, що начебто мали «антидержавний і бузувірський характер» (єгови, п'ятидесятники, адвентисти-реформісти). Проти цих «сектантів» розгорнули мережу спеціальних адміністративних комісій.

Переважає число протестантів (свідки Єгови, «опозиційні» євангельські християни-баптисти, п'ятидесятники, адвентисти-реформісти) принципово не погоджувалися з офіційною лінією, за якою свобода совісті залишалася порожньою декларацією. Тому їхню діяльність оголосили протизаконною. Верхівка реформатської церкви, очолювана єпископом Генчі, стала у Закарпатті слухняним виконавцем владних рішень. За те отримала ряд привілеїв, зокрема дозвіл на участь у внутрішньоконфесійних зібраннях усіх рівнів, у тому числі міжнародних.

«Анкетизація» узагальнила «об'єктивну» інформацію на кожну духовну особу. У фіскальній політиці виразно простежується дискримінаційна упередженість до правил обкладання духовенства податками. Як правило, православні священики сплачували значно менші грошові суми, ніж реформатські пастори.

В умовах «атеїстичної кампанії» Микити Хрущова законодавство значно скоригували. У червні 1961 року внесли зміни до Кримінального кодексу Української РСР. З'явилася сумнозвісна стаття 209, де йшлося про «посягання на особу і права громадян під приводом виконання релігійних обрядів». Це давало підставу застосувати репресії за довільним вибором.

Жертвами такого свавілля, наприклад, стали закарпатські свідки Єгови, реформатська громада села Велика Добронь (Ужгородський район), євангельські християни-баптисти сіл Великий Раковець і Заріччя, адвентисти сьомого дня села Ільниця (Іршавський район).

У 1963 році при виконавчих комітетах районних і міських рад утворили комісії з додержання законодавства про релігійні культу та впровадження радянської обрядовості. На них також поклали функцію контролю за релігійними громадами і церковними діячами.

Незважаючи на адміністративний тиск, євангельські християни-баптисти, приміром, невпинно клопотали про забезпечення угорських і румунських громад Закарпаття релігійною літературою на рідній мові, котру друкували їхні одновірці в Угорщині та Румунії.

Наприкінці 1970-х років 21 закарпатська сім'я п'ятидесятників вирішила емігрувати з Радянського Союзу за релігійними мотивами. Це викликало значний резонанс усередині країни, а тим паче у світі.

Серед наявних протестантських церков надто муляли очі єговісти. Вони уникали суспільно-політичного життя. Їхні діти не носили піонерських галстуків і комсомольських значків, пропускали шкільні та сільські заходи. Єговісти нерідко відмовлялися служити в армії через релігійні переконання. За відмову присудили покарання в місцях позбавлення волі.

У розпал «комуністичного благоденства» (1976 рік), наприклад, релігійна карта Новоселицької сільської ради виглядала наступним чином. Усього дворогощодарств (сімей) 965, з них 430 ревно сповідували православ'я, 200 рідко відвідували православну церкву, 31 відносили до єговістів, а 6 – до адвентистів сьомого дня. Решта, тобто 298 сімей (31%), вважалися атеїстами.

Однак у Новоселиці та сусідньому Тисолові в 1980 році народилося 87 дітей, причому всіх охрестили. 28 пар того року одружилися, теж усі вінчалися. У 1982 році сільська рада прозвітувала без атеїстичного ентузіазму: із 107 новонароджених похрестили 80, із 45 укладених шлюбів у церкві вінчали 35, із 22 похорон священник відправив 19.

Комуністичний режим так і не зміг виграти гучно розрекламований двобій із «мракобіссям» і «опіумом народу», якими обізвав релігію і релігійні переконання. Отож у другій половині 1980 років у державно-церковних відносинах СРСР настали зміни. Уряд переглянув нормативно-правову базу, внаслідок цього скасували одіозну «Інструкцію про застосування законодавства про культу» від 16 березня 1961 року.

У той же час прийняли нові законодавчі акти, зокрема закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 року. Тепер у взаєминах держави і церкви брали за надійний приклад розвинуті демократії.

8. ОСВІТА І НАУКА

Деструктивний вплив політичного чинника належить до характерних рис української культури ХХ століття. Після Другої світової війни у Радянській Україні поновили масове переслідування за «український буржуазний націоналізм». Це відбито в низці документів Комуністичної партії (більшовиків) України, як-от: «Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури в «Нарисі історії української літератури». Багатьох інтелектуалів звинуватили в «безрідному буржуазному космополітизмі». У країні вельми голосно розвінчували кібернетику і генетику як «буржуазні лженауки».

Із приходом до влади Микити Хрущова у СРСР настала «відлига» – десталінізація суспільних відносин, реабілітація культурних і громадсько-політичних діячів, а рівночасно пробилися паростки свободи творчості. Хоч дуже швидко хрущовську лібералізацію згорнули, прийшов тягучий брежнєвський «застій», але короткий період «відлиги» відлунув далекосяжними наслідками. У ту пору з'явилося покоління «шестидесятників» – учених і митців, прихильних до національних культурних цінностей та гуманістичних ідеалів, ворожих тоталітаризму.

Наприкінці 1950-х років у Радянському Союзі усвідомили відставання від провідних країн, де бурхливо проходила науково-технічна революція. У державі розпочали щедро асигнувати природничі, суспільні та технічні науки. Утворилося безліч сучасних науково-дослідних і проектно-конструкторських інститутів, зросла якість і кількість наукової, науково-популярної та загальноосвітньої періодики.

Водночас динамічно розвивалася освітня мережа. У 1959 році у СРСР обов'язковою стала восьмирічна освіта, а у 1977 році – десятирічна. При цьому варто мати на увазі, що між кількісними величинами та їх внутрішнім змістом тепер існують істотні розбіжності. Адже підпорядкованість дошкільного, шкільного і позашкільного виховання комуністичним директивам привела до нехтування антропоцентричними засадами. Безроздільно пануючий у навчально-виховному процесі тоталітарний принцип колективізму (система Антона Макаренка) поволі витіснявся «індивідуалізмом» – персональним підходом до кожної дитини на основі високих морально-етичних та естетичних цінностей (система Василя Сухомлинського).

Проте дотична політехнізація та жорстка уніфікація шкільної освіти призвела у цілому до зниження загального рівня знань учнів, а у підсумку – до низької соціальної та комунікативної мобільності. Комуністична «залізна завіса» боляче вдарила саме по конкурентоспроможності підростаючого покоління і радянської інтелігенції.

8.1. Школи, дошкільні та позашкільні заклади

Наприкінці 1946 року в радянському Закарпатті скасували попередню систему закладів освіти – народні та горожанські школи, гімназії, учительські та духовні семінарії. Замість фактично європейської моделі запровадили радянську: початкові, неповні середні (семирічні) та середні школи.

Таблиця 7. Заклади народної освіти Закарпаття в 1943–1948 роках

Мова навчання	1943/1944 навчальний рік		1947/1948 навчальний рік	
	Школа	Учні	Школа	Учні
Народна школа → початкова школа				
Руська/українська	305	64 203	520	43 872
Російська	–	–	9	339
Угорська	215	31 840	77	6 656
Молдавська	–	–	12	2 121
Німецька	23	2 103	–	–
<i>Всього</i>	<i>543</i>	<i>98 106</i>	<i>618</i>	<i>52 988</i>
Горожанська школа → семирічка				
Руська/українська	4	1 280	159	48 250
Російська	–	–	2	506
Угорська	14	2 752	25	7 999
Молдавська	–	–	1	423
<i>Всього</i>	<i>18</i>	<i>4 032</i>	<i>187</i>	<i>56 178</i>
Гімназія → середня школа				
Руська/українська	3	2 120	30	14 340
Російська	–	–	66	3 350
Угорська	4	1 298	–	–
<i>Всього</i>	<i>7</i>	<i>3 418</i>	<i>96</i>	<i>17 790</i>
<i>Разом</i>	<i>568</i>	<i>105 596</i>	<i>841</i>	<i>126 856</i>

Джерело: Fedinec Csilla. *Fejezetek a kárpátaljai magyar közoktatás történetéből (1938–1991)*. [Officina Hungarica VIII.] – Budapest: Nemzetközi Hungarológiai Központ, 1999. 49 p.

Дієвим інструментом радянзації краю стала кадрова політика «трудових десантів», колоніальна за своєю сутністю. У всесвітній історії маємо чимало подібних прикладів. Отож, сюди спрямували 2,7 тисячі україно- і російськомовних учителів, які походили з центральних і східних регіонів Радянської України. Певний час вони склали більшість педагогічних колективів. Приміром, у Приборжавській семирічній школі (Іршавський район) таких із 14 учителів було десятеро. У 1970 роках «прибульців» потіснили педагоги місцевого походження, підготовлені здебільшого Ужгородським державним університетом і вищими навчальними закладами, розташованими в західноукраїнських областях.

Першочерговим завданням освітньої галузі повоєнного Закарпаття стала ліквідація неписьменності, що стосувалася 65 тисяч осіб, або 15% дорослого населення. Серед них налічили щонайменше 25 тисяч ромів, які традиційно ігнорували початкові школи. У 1947/1948 навчальному році до занять із неписьменними залучили до п'яти тисяч учителів, студентів, державних службовців. Вони працювали у 380 школах із ліквідації неписьменності та 785 гуртках, де 30 тисяч дорослих здобували елементарні знання. Вивчалася програма першого і другого класу початкової школи з метою засвоєння письма, читання і лічби. Слухачі отримали безкоштовно більше 35 тисяч підручників. Ця гарно розрекламована кампанія у Закарпатті розтяглася на десятиліття. Вона тривала до

середини 1950 років і загалом охопила 60 тисяч неписьменних представників дорослого населення.

Справді, освітні та культурні успіхи стали своєрідним символом докорінних змін у радянському Закарпатті. Якщо інші суспільні зрушення супроводжувалися репресіями, викликали опір і незадоволення, відкладалися у народній пам'яті печальним і болючим карбом, то нововідкриті соціалістичною державою освітні перспективи принагідно згладжували гострі кути тоталітарної дійсності.

Водночас «шкільний проект» у Закарпатті, як і будь-де у Радянському Союзі, перетворився на дуже зручну іграшку в асиміляційних та ідеологічних маніпуляціях. Предмет «Історія СРСР», наприклад, став ключовим у навчальній програмі загальноосвітньої школи: вивчався з третього до десятого класу три-чотири години на тиждень. Російській мові та літературі відводилося теж багато годин: від трьох до п'яти на тиждень. Це значно більше, ніж на вивчення іноземної. Натомість українську мову в школах національних меншин узагалі не вивчали, тому досі в Україні жнуть із погано засіяної ниви.

У 1946/1947 навчальному році в Закарпатті функціонувало 558 початкових шкіл, з яких 182 щойно відчинили свої двері. За парти сіли майже 50 тисяч учнів, половина з них раніше не мала можливості навчатися через нестачу вчителів і шкіл. Передусім страждали жителі гірської місцевості. Тоді ж в області заснували переважну частину семирічних шкіл (усіх 179), де уроки відвідували понад 56 тисяч учнів. У 17 середніх школах нараховувалося більше 8 тисяч учнів. Серед шкіл діяли 98 угорськомовних, у тому числі 16 семирічних, із 12-тисячним учнівським контингентом. Для зростаючого числа російськомовного населення невдовзі запрацювало 17 шкіл із російською мовою навчання. Крім того, функціонували сім початкових румуномовних шкіл та одна словацькомовна. Проте на німецькомовних школах поставили хрест, хоч у дорадянську пору їх було 14. Тут радянська влада не змогла відійти від мізантропічного стереотипу про «ворожу націю».

Відтоді число неповних середніх (семи- і восьмирічних) та середніх (десятирічних) шкіл невпинно зростало. Їх за перше післявоєнне п'ятнадцятиліття (1945–1960) у Закарпатті відкрили більше півтори сотні. На початку 1960-х років у 169 восьми- і десятирічках із 331 загалом, тобто у половині шкіл навчання проводилося в одну зміну. Через три десятиліття, наприкінці 1980-их, в одну зміну працювало вже 97% закарпатських шкіл.

Близько півсотні середніх шкіл на той момент обладнали гуртожитки для учнів-старшокласників із віддалених сіл. Вони тут жили і харчувалися безкоштовно чи на пільгових умовах. Примітною ознакою тогочасної освіти стали навчальні заклади нового типу – школи-інтернати, де навчалися діти передусім із неповних чи соціально вразливих сімей. Наприкінці 1980-их років у Закарпатті діяли 13 шкіл-інтернатів, де вчилася більше п'яти тисяч учнів.

Щорічно на будівництво в області нових шкіл із державного бюджету виділялися значні суми – більше чотирьох мільйонів карбованців. Суттєво вирізнялися шкільні приміщення, зведені у 1970–1980 роках. Покращилося планування, вдвічі росли нормативи шкільної площі з розрахунку на одного учня. Це уможливило перехід до кабінетної системи.

Серед вірцевих у цьому сенсі вважали загальноосвітню школу № 8 міста Виноградово. Згідно з модерними критеріями, збудували її у 1972 році. Вона мала 29 кабінетів з усіма технічними засобами, причому тільки кіноапаратів було шість. Для виробничого навчання обладнали три майстерні: швейну, з обробки дерева і металу.

Неухильно зростав освітній рівень учителів, зокрема за рахунок випускників Ужгородського державного університету та Ужгородського учительського інституту, який діяв у 1950–1954 роках. Якщо у 1946 році у закарпатських школах трудилося близько чотири тисячі учителів, то через півтора десятиліття, у 1961-ому – 10,5 тисячі. 17% з них мали вищу освіту.

Для порівняння: у кінці 1980-их, тобто за три десятиліття, у закарпатських школах знайшли місце праці 14,7 тисячі учителів. Усі директори та їх заступники мали вищу освіту і педагогічний стаж не менше десяти років. Діяла чітка диференційована шкала оплати праці згідно з кваліфікацією та вислугою. При цьому 47 учителів області удостоїли почесного звання «Заслужений учитель УРСР».

Значного розголосу, наприклад, отримали педагогічні здобутки директора Ужгородської загальноосвітньої школи № 2 Золтана Жоффчака, фізика за фахом, який усе життя присвятив викладанню музики. Врешті-решт вірцевий український філолог Ольга Каневська з Хустської школи-інтернату узагальнила свої новаторські підходи у декількох художньо-публіцистичних книгах.

До речі, в ту пору шкільними вчителями нерідко у віддалених селах працювали талановиті люди. Чимало з них досягли висот у художній літературі, у тому числі для дітей. Це відомі письменники Олександр Маркуш (1891–1971), Йосип Жупан (1904–1987), Юлій Боршош-Кум'ятський (1905–1978), Юрій Керекеш (1921–2006), Юрій Мейгеш (1925–1999).

У 1964/1965 навчальному році в Закарпатській області вже діяло 768 шкіл (188.879 учнів). У тому числі початкових налічувалося 281 (13.359 учнів), восьмирічних – 349 (92.948 учнів), середніх – 125 (81.260 учнів).

Водночас у 208 загальноосвітніх школах робітничої та сільської молоді (без відриву від виробництва, або так званих «вечірніх»), а також у 7 заочних навчалося 32,7 тисячі осіб. Навчання проводилося українською, російською, угорською, молдавською (румунською) мовами.

За три з половиною десятиліття (1950–1985) вечірні школи у Закарпатті закінчили понад 70 тисяч осіб. 40% із них продовжили далі свої студії в освітніх закладах вищого рівня.

Разом із тим навчально-виховну діяльність проводили 372 дошкільні заклади (дитячі садки та яслі). Їх відвідували 15.646 дітей. Також працювали 19 сезонних дошкільних закладів (891 дитина).

Таблиця 8. Кількість закарпатських учнів у класах із різною мовою навчання в 1966/1967 і 1988/1989 навчальних роках

Місто/район	1966/1967					1988/1989				
	Українська	Російська	Угорська	Молдавська	Всього	Українська	Російська	Угорська	Молдавська	Всього
Ужгород	4706	3864	1081	–	9651	11164	5363	607	–	17134
Мукачево	5819	3252	806	–	9877	7509	4524	708	–	12741
Берегове	3169	1575	9156	–	13900	4116	2302	6878	–	13296
Вел.Березнянський	11972	88	–	–	12060	4549	–	–	–	4549
Перечинський						4825	117	–	–	4942
Виноградівський	14633	677	3811	–	19121	15560	923	2869	–	19352
Воловецький	9155	–	–	–	–	4861	–	–	–	4861
Міжгірський					9155	9166	–	–	–	9166
Іршавський	16755	–	–	–	16755	16912	–	–	–	16912
Мукачівський	16390	–	1759	–	18149	14090	92	1733	–	15915
Рахівський	13559	139	–	1244	14942	13847	367	–	1490	15704
Свалявський	13511	271	–	–	13782	8828	340	–	–	9168
Тячівський	20615	538	727	2853	24733	24684	743	456	3530	29413
Ужгородський	6275	718	3944	–	10937	5039	1300	3496	–	9835
Хустський	18435	787	558	–	19780	20544	914	392	–	21850
Всього	154994	11909	21842	4097	192842	165694	16985	17139	5020	204838

Джерело: Fedinec Csilla. *Fejezetek a kárpátaljai magyar közoktatás történetéből (1938–1991)*. [Officina Hungarica VIII.] – Budapest: Nemzetközi Hungarológiai Központ, 1999. 112 p.

За прямої державної підтримки з'явилася низка позашкільних дитячих закладів: 15 палаців і будинків піонерів, п'ять дитячих спортивних шкіл, дві станції юних техніків, дві станції юних натуралістів, обласна дитяча туристична база, дитяча залізниця, клуб інтернаціональної дружби.

Через чверть століття (1989 рік) у Закарпатті функціонували 55 шкіл естетичного виховання дітей. Наприклад, протягом неповного півстоліття (1945–1990) Ужгородську дитячу музичну школу № 1 імені Петра Чайковського закінчили 2,5 тисячі вихованців. З ініціативи самодіяльного художника Василя Цібере у 1979 році заснована Мукачівська дитяча художня школа.

Оригінальним досягненням стала педагогічна система естетичного виховання молоді засобами образотворчого мистецтва. Її розробив Золтан Баконій – заслужений вчитель України, керівник студії образотворчого мистецтва Ужгородського палацу піонерів у 1946–1989 роках. Через його студію пройшло понад вісім тисяч вихованців. Більше трьохсот із них присвятили своє життя мистецтву. Золтан Баконій не ставив за мету виховати професійних митців з усіх дітей, котрі приходили до нього. Основна мета – ввести їх у світ прекрасного, навчити образно мислити, виховати художній смак, адже все це просто необхідно для розвиненої

людини. Важливими у студії З. Баконія вважалися пленери, творчі екскурсії у віддалені райони Закарпаття. Із дітьми відправлялися два-три члени Спілки художників, які допомагали їм у роботі. Зусиллями З. Баконія понад сім тисяч кращих зразків творчості восьми сотень студійців експонувалися на республіканських, всесоюзних, міжнародних виставках. Ці твори побували у 53 країнах світу, в тому числі США, Італії, Японії, Індії, Китаї.

8.2. Угорською мовою освіта та інтернаціоналізм

1944/1945 навчальний рік на Закарпатті – через присутність радянських військ – перехідним періодом можна вважати лише умовно. Освіта відносилась до компетенції уповноваженого з питань освіти Народної Ради Закарпатської України. Першими своїми розпорядженнями влада вилучила з користування написані «іноземною мовою» підручники, видала розпорядження вчителям негайно розпочати роботу, наказала місцевим органам влади привести шкільні будівлі до належного стану. Під вилучення потрапили не тільки угорські або німецькі книжки, але й фонди народних бібліотек товариства «Просвіта», Общества ім. О. Духновича, а також видання Підкарпатського наукового товариства.

23–24 грудня 1944 року на проведеній уперше нараді вчителів було прийнято звернення, в якому говорилося, що учнів потрібно виховувати в душі любові до «радянської батьківщини», в усіх населених пунктах необхідно відкрити школи, особливо в тих, які зазнали гноблення в результаті освітньої політики «іноземних загарбників», а всі вчителі, які зрадили народ і служили «окупантам», підлягають відстороненню.

Уже починаючи з грудня, коли, згідно з першими офіційними даними статистики, у 350 навчальних закладах (5 гімназіях, 18 горожанських школах і 327 народних школах) проводилося навчання, центральне управління можна вважати незаперечним. Це підтверджує доповідь берегівського вчителя Шандора Каньо на серпневій педагогічній нараді 1947 року: «Перший рік мав дуже специфічну спрямованість. Не було упорядкованого набору в школи, кожен відвідував навчальні заклади, як хотів. Не було підручників. Усі готували свої навчальні плани і матеріали як могли, і хто як вважав за потрібне, різними мовами: російською, українською, угорською в залежності від того, яку з них розумів краще, або який підручник зміг добути. У Берегівській угорській школі я читав дітям із російських газет, які тільки міг добути, для того щоб учні вивчали однакові тексти і цим вправлялися в новій мові, яку до цього не вивчали і якою не користувалися [...]. Наступного року наша школа числилась вже як школа з угорською мовою навчання, російську вивчали також».

Під першим роком треба розуміти 1944/1945 навчальний рік, а під наступним – 1945/1946 навчальний рік. З наведеної цитати видно, що впродовж першого навчального року не було однозначно визначено мову викладання в школі. Незважаючи на загальну вказівку, мова навчання залежала в першу чергу від того, якою мовою володів учитель.

У 1944/1945 навчальному році «Берегівська угорська школа» була єдиною горожанською школою з угорською мовою навчання. Навчання угорською мовою в гімназіях до грудня всюди заборонили. Замість вилучених книжок ввели в обіг підручники, ввезені з Радянського Союзу.

У 1945/1946 навчальному році почали діяти 82 початкові школи і 17 семирічок з угорською мовою навчання. Крім них, ще одна молдавська і одна словацька школа вважалися школами «з неукраїнською та неросійською мовами навчання».

Єдиним навчальним закладом у 1944–1946 роках зі словацькою мовою навчання була початкова школа в селі Кленовець Мукачівського району. За даними доповіді її директора, «школа стикається з великими труднощами, оскільки 90% населення села виїхали до Чехословаччини і це має надзвичайно негативний вплив на освіту. Збираються виїжджати і ті, хто до цих пір ще залишався...». Навчальний заклад припинив своє існування.

У 1950/1951 навчальному році вперше серед шкіл з угорською мовою навчання кількість семикласних шкіл стала більша, ніж початкових – відповідно 55 та 46. У наступному навчальному році Міністерство народної освіти УРСР заслухало разом із кількома іншими національними школами звіт закарпатських угорськомовних шкіл та шкіл із молдавською мовою навчання про проведену навчально-виховну роботу. Керівництво дійшло висновку, що «наявна мережа навчальних закладів повністю забезпечує здобуття рідною мовою семирічної освіти дітьми неукраїнської та неросійської національності».

Перші національні середні школи в Закарпатті – чотири угорські (Косино, Вари, Береги, Велика Добронь) та одна молдавська – почали діяти у 1953/1954 навчальному році.

Починаючи з цього часу, поступово зростає кількість середніх шкіл з угорською мовою навчання, але загальна кількість закладів – початкових, семирічних (базових середніх) та повних середніх – із невеликим відхиленням (в межах 90–100) залишалась незмінною.

Той факт, що кількість навчальних закладів з угорською мовою навчання, які розпочали свою роботу вже у вересні 1945 року, за радянський період майже не змінювалася, – давав підстави на позитивні відгуки щодо освіти національних меншин. Але для більш повної характеристики шкільної мережі треба враховувати і співвідношення навчальних закладів із суто угорською та навчальних закладів із кількома мовами навчання.

У школах з угорською мовою навчання з 1945 року викладали як російську мову і літературу, так і українську, але без особливого успіху. Були проблеми з цими предметами і в школах з українською та російською мовами навчання у зв'язку «зі змішуванням угорських, чеських і німецьких слів». Тому «з метою більш результативного засвоєння рідної та російської мови і літератури» Міністерство народної освіти прийняло рішення з 1 грудня 1947 року в школах «з неукраїнською та неросійською мовами навчання» припинити викладання української мови і літератури. Але це стану справ істотно не змінило.

Для покращення викладання російської мови з 1953 року – одночасно з відкриттям угорських середніх шкіл – в угорських школах почали діяти класи з російською та українською мовами навчання. У 1966/1967 навчальному році вже у чверті

угорськомовних шкіл були паралельні українські або російські класи. Більше половини з них припадала на Берегівський район – єдиний район де переважало угорське населення.

Починаючи з 1960/1961 навчального року, на підставі прийнятого в 1958 році Закону «Про освіту» замість семирічної освіти була введена восьмирічна. До 1966 року середня школа визначалася трьома класами, згодом – двома.

Із 1974 року в національних школах запис дітей почався з шести років (у так звані підготовчі (нульові) класи). Діти в цей період навчалися писати, читати рідною мовою, а в першому класі засвоювали російську абетку.

Із 1989 року всі діти почали ходити до школи з шести років. У національних школах ліквідували підготовчі класи, початкова школа складала чотири, базова середня – п'ять, а повна середня – два роки (одинадцятирічна школа).

Таблиця 9. Освітні рівні радянської школи

Навчальний рік	1945/1946	1962/1963	1966/1967	1974/1975	1989/1990
Початкова /базова середня /повна середня школи	4+3+3	4+4+3	0+3+5+2	0+3+5+2	4+5+2

Джерело: Fedinec Csilla. *Fejezetek a kárpátaljai magyar közoktatás történetéből (1938–1991)*. [Officina Hungarica VIII.] – Budapest: Nemzetközi Hungarológiai Központ, 1999. 68 p.

Щодо чисельності учнів угорських шкіл, то в 1945 році близько 12 тисяч школярів розпочали навчання рідною мовою. Цікавим є різке зростання кількості учнів у 1948 році. Потім, у 1953 році, коли відкрилися перші угорські середні школи, спостерігається зменшення чисельності школярів.

Таблиця 10. Угорськомовні школи Закарпаття у 1945–1954 роках

	1945/1946	1949/1950	1953/1954
Початкові	82	53	35
Базові середні	16	48	59
Повні середні	–	–	4
Всього шкіл	98	100	98
Всього учнів	11 808	17 336	16 437

Джерело: Fedinec Csilla. *Fejezetek a kárpátaljai magyar közoktatás történetéből (1938–1991)*. [Officina Hungarica VIII.] – Budapest: Nemzetközi Hungarológiai Központ, 1999. 70–71 p.

Незмінно зростала чисельність змішаних шкіл. Серед батьків усе більше поширювалася думка про те, що більш перспективно закінчувати школи з українською або російською мовою навчання, ніж рідною.

Таблиця 11. Угорські школи 1987–1991 років

	1987/1988	1988/1989	1989/1990	1990/1991
<i>Школи з угорською мовою навчання</i>				
Початкові	13	13	11	11
Базові середні	26	26	29	34
Повні середні	11	11	13	14
<i>Всього</i>	<i>50</i>	<i>50</i>	<i>53</i>	<i>59</i>
<i>Школи з двома і трьома мовами навчання (угорські та інші)</i>				
Початкові	–	–	–	2
Базові середні	17	16	14	11
Повні середні	18	19	17	16
<i>Всього</i>	<i>35</i>	<i>35</i>	<i>31</i>	<i>29</i>

Джерело: Fedinec Csilla. *Fejezetek a kárpátaljai magyar közoktatás történetéből (1938–1991)*. [Officina Hungarica VIII.] – Budapest: Nemzetközi Hungarológiai Központ, 1999. 109 p.

У школах з угорською мовою навчання кількість учнів зменшилася з 21,8 тисячі у 1966/1967 навчальному році до 17,1 тисячі у 1988/1989-му. У розрізі районів зменшення учнівського контингенту складало: у Берегівському – 28,6%, у Виноградівському – 20,9%, в Ужгородському – 8,4%, в Хустському – 29,7%, у місті Тячеві – 45%, в Ужгороді – 43,8%.

У той же час у Берегівському районі, де угорська меншина проживає в більшості, 60,8% учнів російських і 35% учнів українських шкіл були угорської національності. У місті Берегово цей показник складав відповідно 38% і 25%.

Таблиця 12. Розподіл закарпатських учнів за класами з різними мовами навчання, %

Навчальний рік	Українська	Угорська	Російська
	<i>мова викладання в класах</i>		
1981/1982	81,2	8,6	7,6
1984/1985	80,6	9,2	7,2
1985/1986	80,8	9,0	7,4
1986/1987	80,0	7,6	9,0
1988/1989	80,9	8,4	8,3
1989/1990	81,0	8,5	8,1
1990/1991	81,4	8,6	7,7
<i>Першокласники угорської національності в 1988/1989 навчальному році</i>	8,7	67,5	23,8
<i>Частка етнічних груп у загальному складі населення області за даними перепису населення 1989 року</i>	78,4	12,5	4,0

Джерело: Fedinec Csilla. *Fejezetek a kárpátaljai magyar közoktatás történetéből (1938–1991)*. [Officina Hungarica VIII.] – Budapest: Nemzetközi Hungarológiai Központ, 1999. 110 p.

Потрібно було виростити нове покоління педагогів, оскільки старі кадри або виїхали за кордон, або ж їх відсторонили від роботи. Відділ народної освіти області успіхом першого радянського навчального року вважав той факт, що «вдалося майже повністю звільнитися від тих учителів, які були нездатні виховувати молодь у радянському дусі». Констатувалося, що «багато угорських освітянських кадрів із вищою кваліфікацією відмовилися від свого покликання».

Із 1947 року закладом, де готували вчителів для угорських шкіл, стало Хустське педагогічне училище. У 1950 році угорську групу перевели в Мукачівське педучилище. Одночасно припинило роботу Ужгородське педучилище, котре реорганізували в Ужгородський педагогічний інститут.

У 1953/1954 навчальному році в інституті відкрили факультет угорської мови і літератури, але з наступного року заклад ліквідували. Студентів угорського факультету перевели в університет на спеціальність «Російська мова і література», але факультативно вони мали змогу відвідувати лекції з угорської мови та літератури. Таким чином, навчання завершили два курси. Офіційно вони вважалися вчителями російської мови, підготовленими спеціально для шкіл з угорською мовою навчання.

У 1956/1957 навчальному році в школах з угорською мовою навчання працювало 1060 педагогів, із них 115 мали вищу освіту, а 721 – середню. У цей же час в Ужгородському державному університеті навчалося 92, а в Мукачівському педагогічному училищі 250 студентів угорської національності.

Паралельно до Мукачівського педучилища в іншому вищому навчальному закладі – Ужгородському державному університеті в 1963 році відкрито спеціальність «угорська мова та література», а з 1965 року – самостійну кафедру угорської філології.

Таблиця 13. Освітня кваліфікація педагогів у закарпатських школах з угорською мовою викладання в 1947–1976 роках

Освіта	1947/1948	1949/1950	1959/1960	1970/1971	1975/1976
Вища	4	5	196	634	862
Здобуває вищу освіту	103	160	273	223	233
Середня	329	349	626	617	469
Без спеціальної освіти	17	91	15	596	468
Без середньої освіти	69	76	–	43	17
Всього	552	610	1100	1517	1581

Джерело: Fedinec Csilla. *Fejezetek a kárpátaljai magyar közoktatás történetéből (1938–1991)*. [Officina Hungarica VIII.] – Budapest: Nemzetközi Hungarológiai Központ, 1999. 80, 108 p.

У 1944 році написані «іноземними мовами» підручники були вилучені. Ще одна чистка відбулася в 1956 році, коли уже з усіх підручників, в тому числі й угорської мови та літератури, потрібно було вилучити Й. В. Сталіна і твори, що його прославляли. Проблема забезпечення молдавських шкіл підручниками вирішували

шляхом завезення книг із Молдавії (республіки СРСР). У радянський період цим школам довелося перейти з латинської абетки на кирилицю.

У 1945/1946 навчальному році навчальні плани угорських шкіл складали відділи освіти районів або самі школи на підставі вказівок, одержаних під час літніх курсів перепідготовки. Але через мовні перешкоди це давалося доволі важко. «На жаль, ми мало чого розуміли, оскільки викладання проводилося російською або українською мовами. З новими директивами ознайомлювалися з перекладів», – розповідав учитель з Берегова. Навчальний матеріал потрібно було перекладати з українських або російських підручників.

Укладання навчальних планів з угорської мови і літератури входило в обов'язки методичних кабінетів районних відділів освіти. Затверджений навчальний матеріал, у тому числі тексти віршів та оповідань, педагоги переписували на засіданнях цього кабінету. Ці рукописи були першими «підручниками». Як «читанки» використовували тогочасні газети, а також перший угорськомовний підручник із математики.

«Писемність» цього часу завдавала багато клопоту і учням, оскільки з кожного предмету «все потрібно було записувати [...]». Деяким дітям від писанини зводило пальці [...]. Велика проблема полягала ще і в тому, що учні, які були відсутні на заняттях, важко «наздоганяли» пропущений матеріал, або ж папірці, на яких вони писали конспекти, губилися. Зараз за правилами потрібно писати курсивом. Оскільки учні вправлялися в першому виді письма, то другий засвоювали із великими труднощами. Так букви виходили ні стоячі, ні курсивні».

Створена наприкінці 1946 року ужгородська редакція республіканського видавництва «Радянська школа» поступово почала видавати угорські варіанти підручників, перекладених із російської та української мов. Основна проблема з перекладеними підручниками полягала в тому, що перекладачі повинні були суворо дотримуватись оригінального тексту. За відсутності практики і не маючи доступу до угорської спеціалізованої літератури, вони нерідко спотворювали наукову термінологію. Виняток складали підручники з угорської мови і літератури, що, природно, не перекладались.

Відсутність єдиних навчальних планів створювала проблеми під час іспитів по закінченню навчального року. У результаті того, що районні відділи освіти самостійно затверджували навчальні плани на основі поданих педагогами пропозицій, навчальні матеріали в кожному районі відрізнялись один від одного.

Екзаменаційні білети ж складалися на обласному рівні і розсилалися школам. Таким чином, у білетах могли бути питання, які в даній школі взагалі не викладалися. Для вивчення незнайомого матеріалу учнів викликали в школу під час канікул.

З угорської мови і літературного читання перші офіційні навчальні плани були видані в 1951 та 1952 роках.

Цікавим прикладом учительської самодіяльності була новина, опублікована восени 1946 року в «Kárpáti Igaz Szó» («Закарпатська правда») – перекладеному на угорську мову варіанті офіційної обласної газети. З публікації впливало, що в одній із угорськомовних шкіл області на уроці угорської мови вчитель читав дітям вірш під назвою «Óda a pálinkás üveghez» («Ода до горілчаної пляшки»), в якому містилася відкрита пропаганда аморальності та пияцтва.

Стаття в оригіналі була написана українською мовою. Її автор не зміг правильно інтерпретувати назву вірша, а угорський переклад повинен був бути «дзеркальним». Вірш цей був не чим іншим, як «Szerelemdál a csikósbőrös kulacshoz» («Ода до фляги з жеребця», зі шкіри лошати) – «урочиста» пісня «сумного» серця Міхая Чоконаї Вітеза, видатного поета кінця XVIII ст.

Загальнодержавні єдині навчальні плани публікувались у «Збірнику наказів Міністерства освіти Української РСР». Навчальні плани з угорської мови і літератури складали в Закарпатському обласному інституті підвищення кваліфікації педагогічних кадрів методисти угорського кабінету або шкільні вчителі та викладачі за їхнім дорученням.

За радянських часів угорськомовні проекти навчальних планів, а також повні рукописи підручників перекладались українською мовою, щоб у Києві в компетентних закладах їх могли затвердити. На основі навчальних планів готувались підручники. За винятком першого підручника з угорської літератури, всі подальші з угорської мови і літератури виходили за авторства закарпатців.

Щодо навчальних планів початкових класів (1–3 класи) з угорської мови, то вони містили такі основні вимоги: засвоєння «свідомого читання», правопису і «чіткого мовлення». Відповідно до цього навчальний план містив три розділи: для першого класу сформульована вимога навчання письма та читання, завдання для другого класу – розвиток вправності читання та мовлення, для третього класу – засвоєння основних граматичних правил (звук, буква, слово, речення), а також розвиток навичок грамотної письменності.

За тематикою читання включало такі теми: жовтень і піонер, сім'я, пори року, батьківщина (Радянський Союз), Радянська армія і радянські свята. Учні мали змогу ознайомитися з творами українських, російських і деяких угорських авторів (Шандор Петефі, Янош Арань, Калман Міксат, Гейза Гардоні, Ференц Мор).

На відміну від цього, в навчальному плані на 1986 рік (1–4 класи) сформульовані такі вимоги: «зрозуміти» і «сприйняти» прочитане, викладення думок у письмовій і усній формі, «логічне» і «образне» мислення. Нові вирази: дидактична гра, драматизація. Граматична частина: усне мовлення та письменність, звук, буква, слово, речення, текст, частини мови.

Серед рекомендованої літератури знаходимо дитячі твори. У перелік творів для позакласного читання включені і два закарпатські автори – Борбала Салаї та Ласло Балла. Обидва навчальні плани концентричні.

Плани базової загальної середньої школи (4–8 класи, з 1989 року – 5–9 класи) є лінійними. Розділи плану на 1970 рік: фонетика, семантика, словотворення, морфологія (4–5 класи), синтаксис (7–8 класи). Сформульовані завдання: диференціювання знань, практичне використання, розвиток мови, спрямування на «активне мислення», порівняння російської та угорської мов.

Навчальний план 1981 року поряд з іншим цитує і Радянську Конституцію: «У СРСР громадяни різних рас і національностей мають однакові права». Він також проголошував, що «вивчення угорської мови в школі базується на натхненному марксистсько-ленінському підході викладання мови».

Всі особливості угорської мови потрібно було демонструвати і шляхом показу «зв'язків між навчальними предметами». Щодо культури мовлення ставились

вимоги: «з розмови учнів викоринити жаргон та зайві іноземні слова [...]». Ця робота буде результативною тільки в тому випадку, якщо вчитель угорської мови вивчатиме місцевий діалект, систематично спостерігатиме та виправлятиме мову своїх учнів; якщо навчить їх постійно коректувати свою та мову товаришів».

Перше речення навчального плану на 1987 рік: «Мова є засобом людських контактів та передачі думок, носієм народних звичаїв, господарських, наукових і культурних досягнень». Одним із критеріїв оцінки знань визначається необхідність уникнення діалектних слів і виразів. Наприкінці цього навчального плану вперше фігурує перелік спеціальної літератури для педагогів, серед них і три закарпатські методичні посібники (автори: Гізелла Дравої, Іштван Ковтюк, Ева Ченгері).

Перша угорська абетка, яка була одночасно і першим оригінальним угорськомовним підручником, вийшла у 1947 році. Автором її був Іштван Кутлан, який готував закарпатські абетки до 1965 року, після нього цим займався Гейза Оноді.

Матеріал з угорської літератури для базової загальної середньої школи включав художнє читання, а в класах III ступеня середньої школи – історію літератури. Окремої хрестоматії не було, уривки з творів та навчальний матеріал були розміщені в одному підручнику.

Після Другої світової війни перший підручник з угорської літератури вийшов у 1950 році (на два роки раніше, ніж перша офіційна навчальна програма міністерства). Це була хрестоматія з літератури для 5-го класу угорських шкіл. Уклали її Антал Гідаш, угорський письменник, що жив у Москві, і номінально Натан Махлін, співробітник Міністерства освіти Радянської України. Редактором була дружина Антала Гідаша Анна Краснова (псевдонім) – донька Бейли Куна.

Антал Гідаш із 1948 року брав активну участь у роботі ужгородського книговидавництва як автор, редактор, перекладач. Роботу виконував, проживаючи у Москві, але, ймовірно, приїжджав і на Закарпаття.

У хрестоматію включили твори Шандора Петефі, Яноша Араня, Ендре Аді, Аттіли Йожефа, Бейли Іллейша, Мате Залка, Бейли Балажа, Жени Варнаї, Йожефа Фодора, Жігмонда Моріца, Дюли Іййеша, Йожефа Дарваша. Біографічні дані вмістили тільки про Петефі. Монографію про нього написав Гідаш, а видало її ужгородське видавництво шкільних підручників.

У побудові хрестоматії не спостерігається якоїсь закономірності, поряд із творами вже перерахованих угорських авторів чергуються перекладені на угорську твори Олександра Пушкіна, Льва Толстого, Тараса Шевченка, Івана Франка, інших російських та українських авторів. Угорський літературний матеріал складає приблизно чверть книжки.

За відсутності іншої з цієї книжки навчалися і учні 6–7 класів (у цей час базова загальна середня школа – семирічна, а угорської повної середньої школи ще не було). Незважаючи на доволі бідний угорський літературний матеріал, за хрестоматією Гідаша-Махліна навчалися майже впродовж десятиліття.

Підручники для 6-го та 7-го класів вийшли в світ у 1954 році. У першому угорський літературний матеріал складався з таких авторів: Шандор Петефі, Шандор Гергей, Антал Гідаш; у другому – Шандор Петефі і Антал Гідаш. Крім цього, в кінці книжок були викладені загальні відомості з теорії літератури.

Уперше тут з'явився як навчальний матеріал роман Олеся Гончара «Пропоносці», який упродовж трьох десятиліть дуже часто був на випускних іспитах із літератури в угорськомовних школах однією із пропонованих на вибір тем для написання твору. У кінці кожного підручника містився матеріал з української літератури.

Із середини 1950-х років почали діяти угорські середні школи, однак на отримання необхідних підручників для старших класів з угорської мови і літератури та на перекладені з інших предметів потрібно було чекати аж до початку наступного десятиліття. У 1960–1962 роках шкільне книговидавництво в новій редакції та з певними змінами повторно друкує підручники для класів базової загальної середньої школи, видані в 1950-х роках.

У першому підручнику з угорської літератури для повної середньої школи поряд з угорськими авторами вже не було творів російських авторів або авторів з інших республік, а тільки твори українських прозаїків і поетів. Ці перші підручники з угорської літератури для середніх шкіл стали великим кроком на шляху до зростання професійності, оскільки видавалися раніше або одночасно з навчальною програмою, яка вийшла друком у 1961 році.

У 9-му класі викладали творчість Балінта Балашші, Міхая Чоконаї Вітеза, Йожефа Етвеша, Шандора Петефі в 42 академічних годинах, в 10 класі – Яноша Араня, Мора Йокаї, Калмана Міксата, Гейзу Гардоні впродовж 37 уроків, а в 11 класі – Ендре Аді, Жігмонда Морица, Аттілу Йожефа, Мате Залку, Петера Вереша, Дюлю Іййеша в 29 академічних годинах, хоча в кожному класі на це було відведено всього по 70 академічних годин. Наближаючись до випуску, учні угорських шкіл отримували все менше знань з угорської літератури.

Хоча число вказаних у розкладі уроків угорської мови не відповідало реальності, можна засвідчити, що розпочатий наприкінці 1940-х років процес витіснення угорської літератури у 1960-х набрав зворотного напрямку. Викладання угорської літератури в угорськомовних школах було більш професійним: вивчався художній аналіз, біографічні дані, історико-літературні відомості. У радянські часи матеріал літературних підручників був єдиним джерелом з історії Угорщини.

У підручниках з угорської літератури єдиним безсумнівно сприйнятим угорським літератором був «поет-революціонер» Шандор Петефі. Незважаючи на проголошену «радянсько-угорську дружбу», твори письменників, які творили після Другої світової війни, майже зовсім не мали шансів потрапити в підручники.

Винятком був Михай Ваці, з яким вела переписку одна із авторів підручників Гізелла Дравої. Але його книжка на Закарпатті в 1960 роки була недосяжна, хоча в той час вже було дозволено ввозити художню літературу з Угорщини. Один зі студентів угорської філології передрукував книжку під копіювальний папір і таємно розповсюджував у вузькому колі.

Інший автор підручників Ласло Балла контактував із Петером Верешем. Його повість «Випробування» була актуальною в 1950-х роках, адже автор дуже вдало змалював історію колективізації в угорському селі. Було у творі одне речення: «Гостра, витончена, але мудра посмішка з портрета Сталіна над його головою ніби наповнювала сяйвом задимлену кімнату». Після смерті Сталіна автор у листі дав дозвіл замінити прізвище, яке вже звучало не на часі, на Ленін.

Основна мета викладання літератури навіть у 1980-х роках базувалася на «становленні комуністичного світогляду, ідейно-політичного та естетичного виховання учнів». «Учні повинні свідомо і фундаментально засвоїти ідейне і художнє багатство літературного твору, необхідно виховувати в них художній смак. У процесі читання та аналізу літературного твору учні засвоюють відомості про письменників, їх творчість, про роль літератури в суспільстві. Вчитель також повинен висвітлювати і антирелігійне спрямування літературного твору [...], крім того вказати на основні принципи і тези праць Леніна і партійних документів, пов'язаних із літературою і мистецтвом».

Авторами підручників угорської літератури і мови, за винятком книжки Гідаша, були закарпатські педагоги, редактори. Це Деже Ченгері, Адель Кормош, Михайло Владимир, Пірошка Владимир, Тібор Попович, Гізелла Дравої, Ласло Балла, Єлизавета Гортвай, Степан Ковтюк, Етелка Палотай, Юлія Варга, Єва Імре, Каталін Кулін, Балаж Керестень та інші.

У радянські часи школярі початкових класів обов'язково повинні були перебувати в організації жовтенят, учні семирічок, восьмирічок – в піонерській, а старшокласники і доросла молодь – у комсомольській організаціях. Жовтенята і комсомольці носили значки, а піонери – червоні галстуки. Окрім цього, в школах обов'язковим було носіння шкільної форми: темно-коричневі костюми у хлопців та цього ж кольору бавовняна сукня, чорний (будні) та білий (урочисті події) фартушки для дівчат.

8.3. Професійно-технічна і середньо-спеціальна підготовка

У чехословацький період кваліфіковану робочу силу в Закарпатті готували у майже сорока ремісничих школах, де передавали знання 176 учителів і майстрів. У цьому побувала певна крайова традиція.

Радянська система робила акцент на спеціалізованих професійно-технічних училищах. Перші з них відкрилися в 1945 році в Ужгороді та селі Вилон Виноградівського району, куди набрали майже 250 хлопців і дівчат. Через два десятиліття, станом на 1965 рік у семи професійно-технічних училищах Закарпатської області вже вчилось 2.574 учні, тобто удесятеро більше. Потім їх число зросло до 23, де одночасно оволодівали вісімдесятьма робітничими професіями 16 тисяч учнів. Професійно-технічні училища приймали випускників восьмирічок і десятирічок. Із ними далі займалися близько 1.700 викладачів та інженерно-технічних працівників.

Водночас протягом 1950–1960 років у загальноосвітніх школах Закарпаття впровадили так звану «професійну орієнтацію». У виробничих майстернях і кабінетах трудового навчання всіх учнів знайомили з навиками трудових професій. До того ж, у сільській місцевості створювали шкільні лісництва і ланки тваринників, овочівників, садівників, виноградарів. Позаяк в окремо взятій школі накладно було утримувати належну базу для трудової підготовки, то у 1970–1980 роках з'явилися міжшкільні навчально-виробничі комбінати. Шефство над ними добровільно-примусово доручали аграрним і промисловим підприємствам. У 1986/1987 навчальному році в Закарпатській області азів масових професій учили

у 29 навчально-виробничих комбінатах, 16 міжшкільних навчально-виробничих майстернях. Також задіяли до півсотні навчальних цехів і дільниць на заводах, фабриках і лісокомбінатах.

Невипадково, що за таких умов у Закарпатті в 1964 році працювало 35,8 тисячі спеціалістів із вищою і середньою спеціальною освітою. Раніше, у 1920-х – середині 1940-х років, їх готували в учительських семінаріях, торговельній академії, промислових і сільськогосподарських школах. У радянський час їх замінили технікуми та училища, котрі сумарно випустили майже 88 тисяч фахівців для промисловості, сільського господарства, освіти, культури, медицини.

У 14 середніх спеціальних навчальних закладах (технікумах та училищах) області у 1965 році фахом молодшого спеціаліста оволодівали 7,7 тисячі студентів. Ішлося про вісім училищ (чотири медичні, прикладного мистецтва, музичне, педагогічне, культурно-освітнє) і шість технікумів (два політехнічні, лісотехнічний, кооперативний, сільськогосподарський, торговий).

Протягом 1960–1980 років медичні училища у Хусті, Берегові, Міжгір'ї та певний час в Ужгороді щороку випускали 300–400 фельдшерів і медичних сестер. Їх потребували лікарні, поліклініки, амбулаторії, фельдшерсько-акушерські пункти.

У 1946 році запрацював Мукачівський сільськогосподарський технікум, відлік роботи якого взагалі-то ведуть із 1921 року. Спочатку він готував фахівців із трьох спеціальностей: рільництво, плодоовочівництво, виноградарство, а пізніше – з ветеринарної медицини, бухгалтерського обліку та аудиту в аграрній сфері. Студенти займалися у сорока кабінетах і спеціалізованих лабораторіях, ветеринарній клініці, на дослідному полі та у машинно-тракторному парку. Щорічно технікум випускав до трьохсот спеціалістів для колгоспів і радгоспів Закарпаття.

У 1947 році у Хусті відкрили лісотехнічний технікум, де щороку одночасно навчалося більше двохсот студентів. П'ять тисяч спеціалістів-електриків у 1945–1985 роках випустив Виноградівський політехнічний технікум.

Аналогічний заклад у Сваляві відкрили у 1964 році для підготовки спеціалістів харчової та переробної промисловості – провідної галузі Закарпаття. Навпаки, Ужгородський технікум електронних приладів, заснований у 1969 році, готував фахівців для всіх західноукраїнських областей.

У селищі Дубове Тячівського району в 1978 році відкрили машинобудівний технікум. Він виявився єдиним у Радянській Україні навчальним закладом, який виховував кадри середньої ланки для авіаційної промисловості. У радянську пору його встигли закінчити більше чотирьох тисяч студентів.

На базі дорадянських торговельних академій з'явилися два технікуми – Ужгородський радянської торгівлі та Мукачівський кооперативний. Сукупно вони у 1946–1990 роках дали народному господарству понад 18 тисяч осіб кваліфікованого персоналу.

Певний час у Закарпатті на місці учительських семінарій працювали три педагогічні училища (Ужгородське, Мукачівське, Хустське). Надалі підготовку вихователів дошкільних закладів, учителів музики і початкових класів зосередили в Мукачеві. У радянський час Мукачівське педагогічне училище випустило близько десяти тисяч педагогів первинної ланки. На окремому відділенні тут готували кваліфікованих спеціалістів для угорськомовних освітніх закладів Закарпатської області.

У ту ж пору Ужгородське державне музичне училище видало професійні путівки понад трьом тисячам фахівців. Якщо у 1946 році, на початку, в ньому одночасно навчалось 20 студентів, то через чотири десятиліття – п'ятсот. Наприкінці 1980-х навчальний процес у музичному училищі забезпечувало 120 кваліфікованих педагогів.

Протягом 1947–1990 років Ужгородське культурно-освітнє училище (у 1947–1985 роках – Хустський технікум підготовки культурно-освітніх працівників) виростило шість тисяч спеціалістів чотирьох напрямків: бібліотекар, культурно-освітній організатор, народна художня творчість, театральне мистецтво.

У свою чергу, за той же час Ужгородське училище прикладного мистецтва видало більше тисячі дипломів. Йому часто змінювали назву, спрямування, проводили «чистки» педагогічного колективу.

Принагідно зазначимо, що у Закарпатті яскраво простежується перехід від освіти художньо-орієнтованої загальної до професійної художньої. Упродовж XX століття збільшується чисельність фахівців у цій галузі від кількох десятків до двох тисяч. Водночас у 1950–1980 роках пройшло переорієнтування з індивідуально-творчої діяльності на забезпечення виробничо-технологічних потреб.

Отже, у березні 1946 року в Ужгороді розпочало діяти художньо-промислове училище з відділеннями живопису і скульптури, пізніше – і художньої обробки дерева. Його очолив видатний митець Адальберт Ерделі, котрий мріяв про відкриття у рідному краї художньої академії. Викладачами художньо-промислового училища стали головним чином професіонали високого класу: Йосип Бокшай, Федір Манайло, Андрій Коцка, Ернест Кондратович, Іван Гарапко, Адальберт Борецький, Вілмош Берец, Шандор Петкі, а майстром-інструктором – В. Свида. Цьому першому складу педагогічного колективу училища вдалося підготувати художників, які стали гордістю українського образотворчого мистецтва. Серед них Володимир Микита, Михайло Романишин, Василь Габда, Юрій Герц, Іван Шутев.

А. Ерделі та Й. Бокшай великого значення надавали постановкам, які зазвичай виконувалися в академічних навчальних закладах. Адже рисунок, живопис, композицію на високому рівні вивчали в Будапештській академії мистецтв (ті випускники Адальберта Ерделі та Йосипа Бокшай), у Празькій вищій художньо-промисловій школі (Федір Манайло та Іван Гарапко), у Римі, де завершував освіту Андрій Коцка.

Переорієнтація навчально-виховної роботи в бік підготовки спеціалістів із виготовлення технологічно зручних сувенірів не сприяла розвитку художньої освіти Закарпаття, а створювала ґрунт для поширення дилетантства в професійному мистецтві. Разом із тим, дві інституції, засновані А. Ерделі та Й. Бокшаєм (навчальний заклад, обласна організація Спілки художників), полегшили шлях талановитій молоді в образотворче мистецтво.

Педагогічна практика і принципи засновників художньої освіти у Закарпатті суперечили ідеології, що панувала в радянській освіті. Через те у 1947 році А. Ерделі усунили від керівництва художньо-промисловим училищем, а потім і від головування в обласному відділенні Спілки художників. Його звинуватили у нечуваних досі «ґріхах» – космополітизмі, буржуазності та формалізмі.

Протягом першої половини 1950 років Ужгородське художньо-промислове училище покинули його засновники, а сам заклад із відділеннями «художня обробка

дерева», «художня кераміка», «художня обробка металу» переорієнтували з творчого профілю на промисловий.

Тоді ж під егідою Академії мистецтв СРСР повсюдно провели жорстку централізацію. Так, у Львівському державному інституті прикладного і декоративного мистецтва, де навчалося багато випускників Ужгородського училища декоративно-прикладного мистецтва, у 1960 році припинили набір студентів на живописне і скульптурне відділення.

Протягом перших трьох десятиліть існування Ужгородського училища декоративно-прикладного мистецтва близько шестисот його випускників як художників і майстрів-технологів направили на підприємства місцевої промисловості Ужгорода, Мукачева, Хуста, Виноградова, Берегова і за межі області, а також у майстерні Художнього фонду УРСР. Значна частина вихованців училища займалася педагогічною діяльністю в загальноосвітніх школах і художніх студіях.

Прикметно, на початку 1990 років Ужгородське училище декоративно-прикладного мистецтва плавно трансформувалося в училище прикладного мистецтва імені А. Ерделі, а невдовзі – у коледж мистецтв імені А. Ерделі.

8.4. Ужгородський державний університет

Інституції, як нерідко і люди, внаслідок дії суб'єктивного чинника сповнені маленьких метричних таємниць. Часто доводиться стикатися з тим, що справжні біографічні дані якогось діяча відрізняються від офіційних – паспортних. Найбільшими містифікаторами в українській історії були комуністи, котрі до 1991 року практично все наше минуле трактували у жанрі фентезі. Пригода з датою народження Ужгородського національного університету не стала винятком.

Видно три «гордієві» вузли. Перший – призабутий відгомін культу особи Микити Хрущова, першого керівника Радянської України (1938–1949) і Радянського Союзу (1953–1964). Другий – закарпатський локал-патріотизм, якому комуністи відкрили «друге дихання» (кадрові призначення) на тлі нещадних масових репресій у сусідніх західноукраїнських регіонах. У третьому вузлі зафіксоване відлуння гучної поразки русофілів. У чехословацькій Підкарпатській Русі вони виграли шкільний плебісцит у 1937 році, відносно комфортно пережили угорську окупацію, але в умовах форсованої радянізації Закарпатської України їх русифікаторські послуги не знадобилися.

Водночас у репресіях проти «націоналістів» і греко-католиків закарпатські русофіли були на чільних ролях, наприклад, прокурор Іван Андрашко. Інші (Іван Керча, Петро Сова, Степан Добош) стали причетними до відкриття першого в краї університету. На тому їх історична місія завершилася в цілому – Москва проігнорувала недоречний експеримент із зміною національної ідентичності в регіональному вимірі. Отже, весь радянський період Закарпаття природно розвивався в лоні української національно-культурної традиції.

Насправді установчий документ мав назву «Постанова Секретаріату Центрального Комітету Комуністичної Партії Закарпатської України та Народної

Ради Закарпатської України з дня 19 липня 1945 року, місто Ужгород, про утворення Закарпато-Українського Університету». Йшлося про конкретні організаційні заходи, покладені на повноважну комісію: чотири факультети (історичний, філологічний, біологічний та медичний), приміщення (на теперішніх ужгородських вулицях Підгірній та Августина Волошина), їх обладнання і ремонт. Окремо акцентували на наборі студентів (оголошено наступного дня – 20 липня) та початку їхнього навчання (1 жовтня), стипендіях, викладацькому складі, бібліотеці. Вирішили найголовніше – фінансування (5 мільйонів пенге з бюджету Народної Ради Закарпатської України, що дорівнювали 2 мільйонам радянських карбованців), надання 35 квартир для викладачів.

Підписали постанову шість посадових осіб: перший секретар Комуністичної партії Закарпатської України і голова Народної Ради Закарпатської України Іван Туряниця, уповноважені Народної Ради в справах освіти, комунального і лісового господарств, фінансів, охорони здоров'я. За розподілом службових обов'язків, лівова частка клопотів припала Івану Керчі, уповноваженому в справах освіти. Ось справжні батьки-засновники, причому на ключових постах бачимо майже всіх «місцевих». У сусідніх областях, охоплених рухом опору, «корінні» тоді служили в комуністів тільки найдрібнішими виконавцями і сексотами (таємними співробітниками). За незначним винятком, там керівні посади опинилися в руках «приїжджих радянзаторів».

20 липня 1945 року відділ освіти Народної Ради Закарпатської України оголосив набір студентів на зазначені чотири факультети із терміном навчання чотири роки (історичний, філологічний) і п'ять років (біологічний, медичний). 27 вересня 1945 року наказом уповноваженого НРЗУ в справах освіти Івана Керчі організатором університету призначили Степана Добоша. Його з локал-патріотичних міркувань досі прийнято вважати першим ректором.

Насправді першого ректора призначено наказом по народному комісаріату освіти УРСР від 5 листопада 1945 року. Ним став кандидат хімічних наук, доцент Аркадій Курішко. До призначення він керував хімічною лабораторією 2-го Українського фронту, а перед війною викладав у Київському державному університеті імені Т. Шевченка. Перший ректор пробув на посаді чотири роки. І мусив повсякчас показувати особистий приклад. Так, у травні 1947 року він передплатив другу державну позику відбудови і розвитку народного господарства СРСР на суму 8,3 тисячі карбованців, проректор Іван Рогаль – на 7 тисяч карбованців, решта працівників позичили державі місячний заробіток. У подібних кампаніях університет служив регіональним взірцем.

У Києві 18 жовтня 1945 року з'явилася постанова Ради народних комісарів УРСР і Центрального комітету КП(б)У «Про відкриття державного університету в м. Ужгороді». Її підписали голова Ради народних комісарів УРСР Микита Хрущов і перший секретар Центрального комітету КП(б)У Дем'ян Коротченко.

Мовилося про клопотання Народної Ради Закарпатської України та доручено вирішити прикладні питання в межах республіканської компетенції: чотири факультети, набір студентів, професорсько-викладацький персонал, обладнання навчальних кабінетів, лабораторій та кафедр, комплектація університетської бібліотеки з фондів навчальної, наукової, політичної та художньої літератури.

Але університет в Ужгороді на той момент уже діяв. Із 1 по 20 вересня 1945 року проводилися вступні іспити, потім працювали підготовчі курси і нарешті 1 лютого 1946 року до занять приступили перші студенти. Примітно, у липні запланували набрати 240 осіб, у жовтні дозволили 180, а у лютому «по факту» зарахували 168. Університетська бібліотека у липні 1947 року вже мала 130 тисяч книжок. Тут через два десятиліття, у 1964/65 навчальному році, на стаціонарному і заочному відділеннях навчалось 7,3 тисячі студентів. У той час університет уже мав один факультет (загальнонауковий) за межами Ужгорода – у Виноградіві.

Позаяк Микита Хрущов надалі зробив карколомну кар'єру, то у 1950–1960 роках утвердилося донині живуче регіональне ідеологічне кліше, де 18 жовтня 1945 року (цю дату відзначають) стало «світлом у кінці тунелю» у віковичній мрії «усіх прогресивних закарпатців» про власний університет. Після жовтневого перевороту 1964 року М. Хрущова змістили з кремлівського олімпу, однак в умовах дехрущовізації питання про день народження університету ніхто не переглянув. Але постраждала меморіальна дошка, що донині розміщена на стіні вхідного коридору до хімічного факультету по вулиці Підгірній в Ужгороді.

Нижню частину мармурового прямокутника, де подано витяг із постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 18 жовтня 1945 року про УжДУ, так акуратно відрізали, що й дотепер видно ту корекцію. Там фігурували прізвища голови Раднаркому УРСР Микити Хрущова і секретаря ЦК КП(б)У Дем'яна Коротченка, котрі підписали згадану постанову. При цьому Д. Коротченко постраждав «за компанію». Тепер обрізане піктографічне джерело гротескно засвідчує регіональний прояв дехрущовізації.

Цікаво, наступникові Микити Хрущова – генеральному секретарю ЦК КПРС Леоніду Брежнєву (у 1964–1982 роках) у Закарпатті знайшли вагомішу історичну роль – старшого брата-визволителя і батька «возз'єднання». До того ж, як начальник політвідділу 18-ої з армії 4-го Українського фронту, полковник Л. Брежнєв справді був у ложі гостей Першого з'їзду народних комітетів Закарпатської України 26 листопада 1944 року в Мукачеві.

Зовсім не випадково у 1979 році доктор історичних наук Михайло Троян установив, що «у той час Л.І. Брежнєв виступив у Мукачеві в Будинку культури перед інтелігенцією міста з лекцією про Радянську Конституцію, і ми тоді вперше з уст Л.І. Брежнєва почули чітку і яскраву розповідь про Конституцію Країни Рад». Відразу звернемо увагу, що 18 жовтня 1945 року юрисдикція УРСР ще не поширювалася на Закарпатську Україну, однак тоді мало хто на це зважав. Тим більше, що правовий нігілізм – друге ім'я комунізму. Отож голова Спеціального суду Закарпатської України Василь Русин не мав не те, що юридичної, а й вищої освіти загалом.

Наступні кроки здійснювалися в межах правового поля Радянського Союзу. Останню крапку ставили в ту пору не в Києві. У Москві на початку літа 1946 року вийшли два документи російською мовою. Вони названі однаково «Про відкриття Ужгородського державного університету в м. Ужгороді Української РСР». Це постанова Ради міністрів СРСР від 28 травня (за підписом голови Ради міністрів В. Молотова) та її дубляж – наказ міністерства вищої освіти СРСР від 7 червня (за підписом міністра С. Кафтанова). Ужгородський державний університет дозволили

відкрити, як в оригіналі зазначено, у 1946 році. Його зразу ж віднесли до першої категорії вищих навчальних закладів Радянського Союзу і підпорядкували союзному міністерству вищої освіти.

Як бачимо, у перший рік заснування університет змінив декілька власних назв (Державний Закарпато-Український університет, Закарпатський державний університет, Державний університет у м. Ужгороді). І нарешті 28 травня 1946 року діючий навчальний заклад отримав остаточну офіційну назву – Ужгородський державний університет. Вона протрималася до 19 жовтня 2000 року, коли указом Президента України Л. Кучми закладу надано статус національного та перейменовано в Ужгородський національний університет. Нині він підпорядкований міністерству освіти і науки України.

Із невеликого провінційного університету він став наприкінці 1980-их років у ряд провідних закладів вищої освіти України. За радянський час його закінчили близько 40 тисяч осіб. Тут на 11 факультетах навчалася вже понад вісім тисяч студентів, з якими працювало лишень 38 докторів наук, професорів. Навчальний процес забезпечували 62 кафедри. А от у перші роки університет міг похвалитися тільки одним класичним професором.

8.5. Визначні вчені та наукові установи

В Ужгородському університеті сформувалося ряд наукових шкіл, досягнення яких визнавалися в усьому світі. Найбільших успіхів досягли фізики – насамперед у галузі напівпровідників, електронно-атомних зіткнень, космічних досліджень.

Визначний лікар, професор Ужгородського університету Олександр Фединець (1897–1987) з учнями розробив оригінальні основи лікування ендемічного зобу, від якого традиційно потерпало населення краю через дефіцит йоду в природних сполуках. Його книжку про лікування зобу переклали і видали у Латинській Америці, де ця хвороба дошкуляла у більшому масштабі. У 1955 році О. Фединець заснував обласне наукове товариство хірургів Закарпаття, котре очолював протягом двох десятиліть.

Добре відома ужгородська школа алгебраїстів, започаткована професорами Самуїлом Берманом і Петром Гудивком. В університеті велися серйозні дослідження з теорії цілочислових представлень скінчених груп.

Коли на сторінках двотижневика Підкарпатського товариства наук «Літературна неділя» з'явився «Короткий нарис філософії Підкарпаття» (Ужгород, 1943) Федора Потушняка (1910–1960), згодом доцента УжДУ, то серед сучасників не знайшлося жодного, хто завів би полеміку з автором. Публікація вигідно вирізнялася обсягом, масштабністю сформульованої проблеми.

До Федора Потушняка і після нього за таку синтетичну роботу ніхто не брався. Учений старався повернути до широкого наукового вжитку маловідомі джерела про мислителів краю: Петра Лодія, Андрія Дудровича, Василя Довговича, Миколу Теодоровича, Василя Гаджегу. Ф. Потушняк виступив в українській літературі та

філософії винятково як талановитий пропагатор екзистенціалізму на початковій стадії його розвитку.

Заслужене визнання здобули дві наукові школи засновані у Закарпатті вихідцями з Центральної України (Полтавської та Черкаської областей) – професором Дмитром Чепуром (1923–1983) та Іваном Запісочним (1922–2001).

Дмитро Чепур був лідером закарпатської школи з фізики і технології напівпровідникових матеріалів. Урешті-решт, групі вчених на чолі з професором Володимиром Сливкою (учнем і спадкоємцем Д. Чепура) у 1989 році присудили Державну премію в галузі науки і техніки України. Їх преміювали за вивчення складних некрystalічних халькогенідних матеріалів і створення на їх основі елементів оптоелектроніки і лазерної техніки. Трохи згодом, у 2001 році В. Сливку відзначили Державною премією за інше довготривале комплексне дослідження напівпровідників.

Академічні осередки пустили розгалужені паростки в Ужгороді у другій половині 1960-их років. Спочатку це були два окремі відділи (пізніше вони об'єдналися) могутніх установ Академії наук УРСР – Інституту ядерних досліджень та Інституту теоретичної фізики.

Закарпатські вчені досліджували застосування фотоядерних реакцій та мікрона у виробництві, розробляли окремі аспекти теорії елементарних частинок (андронів). На цій основі зусиллями професора Івана Запісочного на початку 1990-их років постав самостійний Інститут електронної фізики (нині Національної академії наук України). У 1995 році колективу на чолі з І. Запісочним присудили Державну премію України у галузі науки і техніки за цикл робіт «Елементарні процеси і резонансні явища в зіткненнях електронів, атомів та іонів».

В Ужгороді розгорнулася станція (потім лабораторія) спостереження за штучними супутниками Землі. У ній під керівництвом астронома Мотрі Братійчук у 1972 році вперше у СРСР здійснили лазерну локацію цих супутників.

Трохи пізніше, починаючи з 1969 року важливим академічним осередком став Ужгородський відділ історії соціалістичних країн Інституту історії Академії наук УРСР. Насамперед ішлося про студії над минулим і сьогоденням сусідніх країн – Угорщини, Чехословаччини і Румунії, переломлене через призму їх взаємин із Радянським Союзом. Цей значною мірою колись ідеологічний підрозділ у силу політичної кон'юнктури пережив декілька трансформацій. Проте він існує донині як відділ Інституту світової економіки і міжнародних відносин Національної академії наук України.

У 1973 році в Ужгороді започатковано відділ археології Інституту суспільних наук Академії наук УРСР. До його компетенції віднесли вивчення матеріальної та духовної культури давнього населення Карпатського регіону.

Одночасно поруч діяли обласна державна сільськогосподарська дослідна станція (Велика Бакта), Гірсько-Карпатська дослідна станція, Науково-дослідного інституту землеробства і тваринництва України (Нижні Ворота), Мукачівський філіал Львівського науково-дослідного інституту педіатрії, акушерства та гінекології, Закарпатська станція Українського науково-дослідного інституту лісового господарства і меліорації (Мукачево), обласна державна станція по пле-

мінній роботі та штучному осіменінню сільськогосподарських тварин (Мукачево), Ужгородський філіал Одеського науково-дослідного інституту курортології.

В останньому, зокрема, досліджували властивості мінеральних вод і розробляли методики їх використання в лікувальних цілях. Цікавим напрямком філіалу стала наукова проблематика, пов'язана із застосуванням спелеотерапії у Солотвинських соляних шахтах (Тячівський район) для лікування бронхіальної астми та інших захворювань дихальної системи людського організму. До речі, у 1976–1980 роках у Солотвині ввели в дію комплекс наземних і підземних споруд республіканської лікарні на 250 лікарняних ліжок. Водночас вона була клінікою Ужгородського філіалу Одеського науково-дослідного інституту курортології.

Також експериментально і клінічно мінеральні води вивчали науковці медичного факультету Ужгородського державного університету. У полі їхнього зору перебували мінеральні води «Ужгородська», «Келечинська», «Синяцька», «Сойми», «Шаян», «Плосківська», «Поляна Купель».

У тісному переплетенні науки і практики у Закарпатті діяла санаторно-курортна мережа. Із 1946 року санаторій «Синяк» (Мукачівський район) спеціалізувався на лікуванні захворювань серцево-судинної системи та опорно-рухового апарату, а «Поляна» (Свалявський район) – захворювань шлунково-кишкового тракту. У колишньому замку графів Шенборнів поблизу Сваляви відкрився кліматичний загальносоматичний санаторій «Карпати».

Закарпатська обласна державна сільськогосподарська дослідна станція (нині Інститут агропромислового виробництва), розташована у селі Бакта Берегівського району, відзначилася науковим доробком прикладного значення. Наприклад, тут вивчали шляхи підвищення врожайності фруктових дерев і винограду. Неподалік, у Мукачеві розмістилися їхні колеги. Невеликий колектив експериментальної бази Інституту еволюційної морфології та екології тварин імені Олексія Северцова Академії наук СРСР із 1959 року займався сільськогосподарськими шкідниками.

Закарпатська (потім Карпатська) лісова науково-дослідна станція розпочала свій відлік також у Мукачеві, проте десятьма роками раніше. Її спеціалісти випробували більше тисячі деревно-чагарникових порід задля збагачення лісів перспективними насадженнями. Вони створили лісові посадки на площі більше шести тисяч гектарів. Унаслідок багатолітніх досліджень у галузі інтродукції поблизу Мукачева постав добре відомий науково-виробничий об'єкт – дендрарій «Березинка». Тут зростало понад 400 порід, видів і форм.

Зауважене є далеко не повним переліком навіть у чисто формальному визначенні наукового потенціалу, котрий у силу об'єктивних обставин якнайкраще заявив про себе у радянський період.

9. ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СПОРТ

У літературному, мистецькому і спортивному вимірах Закарпаття новітнього часу чітко прослідковується ряд послідовних епох, що, в основному, співмірні класично визначеним історичним періодам.

Умовно можна виокремити п'ять важливих етапів духовно-культурного розвитку краю в XX столітті: перше двадцятиліття – час «глухого провінціалізму»; 20–30-ті роки – «національне відродження»; 40–50-ті роки – період стагнації; 60–80-ті роки – «срібний вік»; 90-ті роки – доба добротного регіоналізму.

Такий розподіл обумовлений значною мірою історичними чинниками і характером культурної спадщини. Звернемо увагу лише на два доленосні етапи «серцевини» століття – 40–80-ті роки. Вони позначені передусім домінуванням знакових постатей культурного простору, котрі досягли всеукраїнського визнання.

Найвищою в Україні Національною премією імені Тараса Шевченка відзначені композитор Євген Станкович (1977 рік), скульптор Василь Сvida (1983), літературознавець Олекса Мишанич (1988), живописець Юрій Герц і прозаїк Іван Чендей (1994), поети Петро Скунець (1997) і Дмитро Кремінь (1999), художник скла Андрій Бокотей (2002), живописець Володимир Микита (2005), різьбяр Василь Сідак (2008). Майже всі вони досягли найвищої точки своєї творчості ще до здобуття незалежності України, хоча частина з них через політичну неблагонадійність удостоєна найвищої відзнаки із певним запізненням – уже після 1991 року.

У краї виникла доволі насичена і розгалужена інфраструктура культури. Причому, масштабна мережа сільських клубів, що об'єднували зазвичай під одним дахом бібліотеку і кіно-театральний зал, взяла опіку над вихованням і дозвіллям населення.

У той же час управління культурою підпорядковувалося ідеологічному відділу ЦК КПРС. У Радянському Союзі культурну політику проголосили «соціалістичною за змістом і національною за формою». Національна самобутність зводилася тільки до фольклорних атрибутів, які у свою чергу обмежувалися частими кампаніями боротьби з «етнографізмом у культурі».

9.1. «Срібний вік» закарпатської літератури

Літературний процес у Закарпатті угорського і радянського періодів (1938/1939–1991) є багатограним. Щодо ідейно-естетичних принципів красного письменства бачимо чіткі ознаки трьох літературних течій – народовецьку, літературу чину (дії), соціалістичного реалізму.

Наслідуючи будительську (просвітницьку) традицію особливого інтересу до життя пересічної людинності, народовецька література характерна тяжінням до рустикальної тематики, творенням позитивного образу сільського лідера, чесного і відданого громаді. Народовецька ідеологія витворена авторитетними особами в середовищі інтелігенції, зокрема греко-католицькими священиками з літературним хистом.

Період стагнації. На початку 1940-х років значна частина української інтелігенції пройшла через ув'язнення (зокрема Василь Гренджа-Донський, Зореслав, Олександр Маркуш). Закордон емігрували кращі творчі сили: у Словаччину (Зореслав, Гренджа-Донський), Чехію (Володимир Бірчак, Андрій Карабелеш, Іван Ірлявський, Іван Колос та інші).

Із вересня 1939 року спостерігається вплив перспективного літературного поповнення в Радянський Союз шляхом нелегального переходу державного угорсько-радянського кордону (Юрко Боролич, Андрій Патрус-Карпатський, Федір Іванчов, Василь Вальо). У прозі тон задавали представники українського «літературного відродження», що залишилися, – Олександр Маркуш, Лука Дем'ян, Юрій Станинець, Андрій Ворон, Федір Потушняк.

У цій шерензі відзначимо яскравого представника соціально-психологічної літератури народовецького спрямування, греко-католицького священика Юрія Станиця (1906–1994). Знаменним явищем стала публікація його соціально-психологічної повісті «Юра Чорний» (Ужгород, 1943), а «Сусіди» (1935–1941) виявилися першим соціально-побутовим романом у літературі закарпатських українців. На відміну від повісті, що принесла відразу успіх, роман тривалий час (понад шість десятиліть) залишався в рукописі, поки не з'явився ошатним виданням. За жанром «Сусіди» є реалістичним соціально-побутовим романом з елементами етнографізму, моралізаторства і психологізму. У ньому зображено приватне життя людини в нерозривному зв'язку із суспільним розвитком. Це живі картини історії Боржавської долини.

Лідерство в 1940-х роках на поетичній ниві Закарпаття продовжували утримувати майстри української лірики Юлій Боршош-Кум'ятський та Федір Потушняк. До них долучились молоді російськомовні поети Іван Керча, Юрій Гойда і Дмитро Вакаров (згодом канонізований соціалістично-реалістичною критикою).

Поряд із поезіями Василя Гренджі-Донського, Юлія Боршоша-Кум'ятського, Івана Ірлявського, Федора Потушняка та інших вельми примітною є лірика Зореслава (отець-василіанин Севастіян-Степан Сабол, 1909–2003). Він належить до ідейно-естетичного напрямку літератури чину. Дві великі ідеї – Бог і Україна – стали смислом його життя.

Офіційна радянська критика назвала Зореслава «типовим представником українського буржуазного націоналістичного напрямку в літературі Закарпаття». Проте насправді він став новатором форми поезії. Його класичні сонети й артистичні верлібри, почуттєві експресії та філософські етюди є оригінальними за будовою. Це поезія яскравої образності, рясної метафоричності.

Мобільним і вдумливим літературним критиком зарекомендував себе Микола Лелекач. У галузі художнього перекладу (головним чином з угорської мови на руську (українську) активно працювали Іван Мураній та Олександр Маркуш. Молодий драматург Олександр Сливка виніс на розсуд читачів нові комедійні п'єси.

Видавнича діяльність Івана Гарайди є відрадним фактом воєнного часу. Під його керівництвом з'явилися видання, котрі стали для молодих авторів справжньою школою майстерності. Журнали «Літературна неділя» (1941–1944), «Руська молодь» (1941–1944) і «Зоря – Најнал» (1941–1943) відкривали чудові можливості для закарпатських поціновувачів красного письменства.

Радянізація Закарпаття (від жовтня 1944 року) мало в чому сприяла виходу місцевої літератури з творчого застою. Більше того, письменників позбавили надії розвиватись у руслі найсучасніших течій. Натомість нав'язано соціалістичний реалізм, а карні органи пильно сліdkували за дотриманням у новоствореній обласній організації Спілки письменників СРСР встановлених норм.

Політизація та одержавлення літератури виявилися тотальними. Для старшої генерації (Маркуш, Дем'ян, Боршош-Кум'ятський) потрібен був час, аби призвичаїтись до нових умов. Молодші (Гойда, Патрус-Карпатський) завзято опановували ази генерального курсу.

Держава подбала, щоби письменницька лава краю була посилена за рахунок приїжджої радянської інтелігенції (Матвій Тевельов, Павло Цибульський, Володимир Ладижець, Петро Угляренко, Володимир Панченко, Василь Микитась, Фелікс Кривін). Справою похвальною, але нетривалою, стала поява на світ літературних альманахів «Радянське Закарпаття» (1947–1957) і «Карпати» (1958–1959).

Після 1945 року літературний процес у Закарпатті характеризувався вже не двома відособленими, а трьома взаємно переплетеними напрямками. Найбільш численним був загін українських письменників, далі – російських (найвідоміші постаті Йосип Жупан, Матвій Тевельов, Семен Панько) та угорських (Ласло Балла, Вілмош Ковач, Борбала Салаї).

У порівнянні з попереднім періодом, у 1940–1950-их роках якісних стрибків не відбулося. Окрім «Юри Чорного» і «Сусідів» Ю. Станинця, що так і не отримали тоді належного визнання, здобутком можна назвати спроби освоєння жанру роману (Матвій Тевельов, Федір Потушняк, Семен Панько). Чималий резонанс у мистецьких колах справив літературно-критичний нарис «Поетизація Закарпаття. 1939–1944» (Братислава, 1957) Олега Грабара.

Прихід нових імен – неодмінний показник і попередніх періодів, але у 50-ті роки це мало виняткове значення. Вони своїми талановитими творами вивели закарпатську літературу з тривалої стагнації.

«Срібний вік». У 1960–1980-ті роки красне письменство краю на повен голос заявило претензії на одне з провідних місць усеукраїнського Парнасу. Передусім це стосувалося майстрів прозового слова Михайла Томчання та Івана Чендея, провідного представника поетичного цеху Петра Скунця.

Романи «Жменяки» (1964) Михайла Томчання і «Птахи полишають гнізда» (1965) Івана Чендея стали надалі візитною карткою літературного Закарпаття. Побудовані на узагальненні болісних перемін у суспільних настроях, на художньому аналізі поточних соціально-економічних і політичних процесів, вони торували свіже річище для ідейно-тематичних потуг.

До того ж треба додати надзвичайно красиву манеру письма, делікатне вміння заглибитись у психологію героїв та у природне довкілля. Недаремно за мотивами «Жменяків» М. Томчання у 1982 року на кіностудії імені О. Довженка у Києві зняли однойменний фільм. А І. Чендея за викривальну книжку прози «Березневий сніг» (1968) піддали партійно-літературній анафемі.

Петро Скунець увійшов у історію закарпатської (відтак усеукраїнської) лірики завдяки талановитим героїко-патріотичним трактатам. Причому його вершинну поему «Розп'яття» (1971) спіткало тоді знищення цензурою. Лірична збірка

«Розрив-трава» (1979) П. Скуня, удостоєна авторитетних похвальних рецензій та відгуків, висувалась на здобуття найвищої в Україні літературної премії – Шевченківської. Присудження заблокували партійні функціонери.

Серед російських авторів доробок сатирика Фелікса Кривіна є найпримітнішим. Його книжка «Подражание театру» (1971) теж зазнала знищення завдяки комуністичній цензурі.

Особливого розквіту набула романістика, проте добре представлений і весь спектр прозових жанрів – роман, повість, новела, оповідання, нарис, казка, етюд. Загин прозаїків, які нерідко володіли всім переліченим жанровим арсеналом, як ніколи раніше був чисельним і дуже продуктивним. Варто назвати Михайла Томчанина, Івана Чендея, Володимира Ладижця, Петра Углярєнка, Юрія Мейгєша, Івана Долгоша, Юрія Кєрекеша, Василя Вовчка, Василя Басараба, Василя Гєбу, Василя Кохана, Дмитра Кєшелю, Петра Ходанича.

Частими гостями читацьких аудиторій стали ліричні збірки Петра Скуня, Василя Вовчка, Ласло Балли, Олексу Янчика, Казиміра Гурницького, Володимира Матієва, Василя Ігната, Василя Вароді, Людмили Кудрявської, Василя Густі, Христини Керити, Івана Петровця, Володимира Фединишинця, Миколи Матоли.

Після тривалої перерви заповнилися вакансії в поетичному жанрі гумору і сатири (Михайло Вовк, Юрій Шип та інші). Значного поширення набула дитяча література (Володимир Ладижець, Степан Жупанин, Семен Панько, Борбала Салаї).

Завдяки С. Паньку, Ю. Шкробинцю, К. Бібікову полиці українських книгарень регулярно поповнювалися художніми перекладами угорської, чеської, словацької, сербської та хорватської класики. Зусиллями перекладачів з Москви Антона Рудєнка-Дєсняка, Ніни Рогової, Марії Добриніної, Юрія Сасєнка, Андрія Кравченка, Галини Ашаніної та інших низка відомих творів закарпатських письменників увійшли в російський читацький простір.

Хоча за комуністичним сценарієм літературній критиці судилося зайняти позиції на вістрі ідеологічних атак на самотність і вільнодумство, проте й вона змогла відзвітуватися позитивними речами. Це літературно-критичні нариси «Традиції і сучасність» (1961) та «Закарпатські новелісти» (1964) Івана Вишневського.

З-під пера Василя Микитася, Юрія Балєги, Олени Рудловчак, Олекси Мишанича, Павла Лісового з'явилося ряд поважних досліджень з історії закарпатської літератури XVII – першої половини XX століть. Спадщину середини XX віку (Юрій Гойда, Дмитро Вакаров, Лука Дем'ян, Олександр Маркуш, Федір Потушняк, Йосип Жупан) активно популяризував Василь Поп. Із добротними рецензіями і нарисами про літературні новинки Закарпаття виступили кваліфіковані фахівці з Києва (Микола Жулинський) і Львова (Микола Ільницький, Тарас Салига).

Були започатковані цікаві письменницькі проекти: обопільні видання книжок із творами закарпатських авторів з одного боку, а словацьких, комі, осетинських, російських (ленінградських) з другого. Спостерігалася тісна співпраця українських письменників Закарпаття і Пряшівщини (Олена Рудловчак, Іван Мацинський, Василь Гренджа-Донський, Михайло Мольнар, Федір Іванчов). Вийшло декілька томів місцевої класики (Федір Потушняк, Іван Чендей, Володимир Ладижець та інших) у серії «Бібліотека видавництва «Карпати».

Вражаючі видавничі можливості, чимала мережа літературних студій (при обласних і районних газетах, у навчальних закладах), великий суспільний інтерес (соціальне замовлення) обумовили значний приплив молодих сил. Для них раз у декілька років видавали альманахи: «Калинові корали» (1968), «Перевал» (1973), «Новоліття» (1974), «Сонячний годинник» (1976), «Суцвіття» (1977), «Калиновий спів» (1978), «Молодий день» (1979), «Ранковий клич» (1981), «Дзвінке джерело» (1983), «Відлуння» (1985), «Витоки» (1988).

У 1966 році вперше присудили обласну комсомольську премію імені Дмитра Вакарова. Лауреатами стали поети Юрій Гойда (посмертно) і Василь Вовчок (1966), Петро Скунець (1967), прозаїк Василь Басараб (1970), поети Олекса Янчик (1976) і Василь Густі (1984), літературний критик Василь Поп (1986), поет Карой Балла (1989).

Всеукраїнських літературних премій удостоїлися ряд провідних закарпатських майстрів художнього слова: Петро Скунець (імені А. Малишка, 1986), Юрій Мейгеш (імені А. Головка – за роман «Стихія», 1985), Іван Чендей (імені А. Головка – за роман «Скрип колиски», 1987), перекладач Юрій Шкробинець (імені М. Рильського, 1983), дитячий поет Володимир Ладижець (імені Лесі Українки, 1985).

Як у всі часи, не обходилося без колізій (цензорського диктату) і шквалу навкололітературних пристрастей, нерідко з вини амбітних і вельми конфліктних письменників.

Важливим стимулюючим чинником літературного процесу стала видавнича справа. Вже у 1945 році всі приватні друкарні та видавництва націоналізували. Натомість утворено єдине обласне книжково-газетне видавництво, котре у 1964 році реорганізували на республіканське з назвою «Карпати». Воно здійснювало книговидання для Закарпатської, Івано-Франківської та Чернівецької областей.

Принципи, форми і методи роботи видавництва «Карпати» були типовими для Радянського Союзу. Його книжковий репертуар слугує нині своєрідним історичним дзеркалом. Видавничі плани складалися не в результаті вивчення інтересів публіки чи наявного попиту, а у відповідності до вказівок комуністичних і державних органів. Видавництво водночас виконувало функції негласної цензури, хоча окремо існувала розгалужена мережа офіційних цензорів.

Попри те до відрадних успіхів належить відкриття для широкої читацької аудиторії Радянського Союзу унікального мікромініатюриста Миколи Сядристого. У 1970 році «Карпати» вперше опублікували його розповідь про свою творчість – російськомовну книжку «Тайны микротехники». Тепер Микола Сядристий – відомий у всьому світі.

До прикрих курйозів відноситься заборона на поширення двох книг, випущених «Карпатами»: поеми Петра Скунця «Розп'яття» та збірки сатири Фелікса Кривіна «Подражание театру», виданих наприкінці 1971 року. Їх визнали ідейно незрілими і вже віддруковані кількатисячні тиражі знищили, незважаючи на фінансові затрати.

«Карпати» стабільно випускали щороку до ста назв книжок, брошур, фотоальбомів, іншої друкованої продукції загальним накладом півтора-два мільйони примірників. Усього видавництво дало життя більш ніж 3,5 тисячі назв книжок. Їх загальний наклад перевищив 50 мільйонів примірників.

Видавництво випускало суспільно-політичну літературу десятками назв і, зрозуміло, великими тиражами – десятками і сотнями тисяч примірників. Переважали різножанрові твори класиків марксизму-ленінізму, офіційні документи КПРС та уряду СРСР, специфічно відібрані матеріали з історії регіону та про передовиків соціалістичної праці.

Водночас побачила світ низка цікавих публікацій, присвячених екології, фольклору, туризму, творчості місцевих літераторів, які писали українською, російською, угорською мовами.

Примітними стали спільні публікації угорською мовою на експорт в Угорщину і Чехословаччину. У 1958–1989 роках вийшло 584 назви таких видань (у середньому майже два десятки щороку) загальним обсягом 10,5 тисячі обліково-видавничих аркушів і тиражем 16,3 мільйона примірників.

Це стало гарним підсумком співпраці «Карпат» із закордонними видавництвами: угорськими (імені Кошута/Kossuth, «Європа»/Európa, «Магвєте»/Magvető, імені Мора/Móra, «Гондолат»/Gondolat, імені Зрінї/Zrínyi, «Академія»/Akadémiai) і чехословацькими (імені Мадача/Madách, Східнославацьким). «Карпати» популяризували закордоном не тільки українських класиків, але і творчість літераторів Закарпаття.

Три-чотири рази у тиждень виходила обласна газета «Закарпатська правда» (українською, російською, угорською мовами), 10 районних, міськрайонна і галузево-відомчі газети.

Причому в перших числах листопада 1944 року «Закарпатська правда» стартувала тиражем 4 тисячі примірників, після 24 листопада 1944 року його подвоїла, а у 1980-их роках стабільно друкувалася найбільшим тиражем в історії крайових періодичних видань – близько 150 тисяч примірників.

Постійними авторами «Закарпатської правди» були провідні письменники, а літературні сторінки готувалися регулярно. Виплачувався пристойний гонорар.

9.2. *Закарпатська школа живопису*

Після переходу влади від військового до цивільного регентського комісара, влітку 1939 року в Ужгороді нагадали про себе діячі образотворчого мистецтва. Вдалося легалізувати Спілку підкарпатських художників на чолі з Адальбертом Ерделі. У липні 1939 року члени спілки мали пленер в околицях гірських сіл Волосянка та Ужок (тепер Великоберезнянський район). Разом із ними працювали гості з Будапешта, зокрема ректор художнього інституту Агоштон Бенкгардт. Восени того року закарпатські художники взяли участь у п'ятій всеугорській виставці в місті Кошице. Мистецтвознавці були у захопленні від високого рівня їхнього доробку. Навесні 1941 року з Будапешта в Ужгород прибула виставка провідних художників Угорщини. Вона експонувалася протягом місяця під назвою «Ужгородські художні тижні». Серед авторів робіт – Вільмош Аба-Новак, Іштван Сені, Аурел Бернат та інші. Істотні духовно-культурні зміни, що відбулися в рідному краї, дозволили А. Ерделі з провінційного міста повчати угорську столицю та ще й у небезпечну воєнну пору. Провінційний Ужгород поступово перетворювався в один

з європейських центрів образотворчого мистецтва. Цей факт не змогла заперечити і наступна влада – радянська.

У липні 1945 року відкрилася перша виставка творів професійних художників і народних майстрів Закарпаття. У грудні 1945 року закарпатські митці взяли участь в Українській художній виставці в Києві, а наступного року – у всесоюзній у Москві.

У 1945 році в Києві пройшов перший концерт артистів Закарпаття. Його художником був Андрій Коцка. Великої популярності зажив Закарпатський народний хор під керівництвом Петра Милославського, народні костюми для якого проектував Федір Манайло. Одночасно відбувалося пожвавлення аматорського мистецтва Закарпаття.

Відзначимо позитивні зрушення в естетичному сенсі. Про небачені досі обрії духовно-культурного середовища в Закарпатті засвідчила поява у 1945 році в Ужгороді музично-драматичного театру та університету, у 1946 році – Ужгородського державного художньо-промислового училища, обласних організацій спілок художників і письменників, філармонії, музичного училища, обласної бібліотеки, а у 1947 році – обласної картинної галереї.

Художники Адальберт Ерделі, Андрій Коцка, Йосип Бокшай, Федір Манайло вирішили заснувати мистецьку інституцію зі статусом академії. Із цієї нагоди у серпні 1945 року в Ужгород прибула спеціальна комісія з Києва. Щоправда, за рішенням уряду СРСР навчальний заклад отримав назву художнього училища.

Вражаючи досягнення представників закарпатської художньої школи дали можливість у 1945 році говорити метрам українського мистецтва Василю Касіяну і Миколі Глушенку про високий європейський рівень творчості Адальберта Ерделі, Йосипа Бокшая, Федора Манайла, Андрія Коцки, Адальберта Борецького.

Ці авторитетні відгуки сприяли тому, що порівняно швидко, у серпні 1946 року, створили Закарпатське відділення Спілки художників України. Першим його головою став А. Ерделі, членами – Й. Бокшай, Ф. Манайло, А. Борецький, А. Коцка, Е. Грабовський, З. Шолтес, В. Сvida, І. Гарапко, Е. Контратович.

Однак у Закарпатті швидко відчули зашморг ідеологізації у мистецтві. Так, у 1946 році друга обласна виставка образотворчого мистецтва Закарпаття в Ужгороді була ініційована спільним рішенням обласного виконавчого комітету, обласного комітету Комуністичної партії, обласної організації Спілки художників і присвячувалася 29-й річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції та другій річниці визволення Закарпаття.

Проте на цій виставці з усіх 32 учасників тільки двоє виставили твори в дусі соціалістичного реалізму. Різьбяр Василь Сvida представив вісім робіт, серед яких тарілки із портретами Сталіна і Леніна, «Прощання партизана», «Зустріч Червоної Армії», а скульптор Іван Гарапко – бюст Сталіна та ескіз до композиції «Партизани».

У цілому ХХ століття в мистецькому житті Закарпаття означене унікальною постаттю Адальберта Ерделі (1891–1955) – художника, педагога, громадсько-культурного діяча. Отож не випадково, починаючи з 2003 року Закарпатський художній інститут регулярно проводить в Ужгороді науково-практичні конференції «Ерделівські читання». Адальберт Ерделі належить до основоположників закарпатської школи живопису, а також першого у краї освітнього мистецького закладу.

Саме він розпочав формувати середовище, здатне сприймати художні ідеї. Йдеться не тільки про естетичне виховання, але і глибоке знання історії та літератури. Його батько – сільський учитель, русин (українець) Михайло Гриць, а мати – німкеня Ілона Цайскі. У 1901 році батько, аби не втратити посади в умовах жорсткої мадяризації, змінив своє прізвище з українського «Гриць» на угорське «Ерделі» (Erdélyi). Прибране прізвище тісно пов'язане з угорськими словами «ліс», «лісовий», «лісова країна», тобто символічно позначило батьківщину – Закарпаття.

Як педагог, А. Ерделі виховав ціле покоління професійних художників Закарпаття. Завдяки його таланту та організаційному хисту маємо своєрідний феномен у мистецтві України ХХ століття – закарпатську школу живопису.

Вже у 1934 році творчий доробок Адальберта Ерделі нараховував тисячу творів, намальованих олією. Його картини купували за величезні гроші, а портрети замовляли відомі люди. На початку 1930-их А. Ерделі мав один із перших автомобілів в Ужгороді. За одну картину міг заробити 5 тисяч крон – утричі більше своєї місячної учительської платні. В Ужгороді він працював в учительській семінарії під керівництвом Августина Волошина – майбутнього президента Карпатської України.

А. Ерделі отримав фундаментальну освіту і кваліфікацію в Будапешті (1911–1916), Мюнхені (1922–1926), Парижі (1929–1931). Це рідкісний тип інтелігента, котрий чудово розбирався в образотворчому мистецтві, музиці та літературі. Нерідко виникає питання про те, якою мовою в Ужгороді повсякчас розмовляв А. Ерделі? Угорською – зі своєю родиною, мукачівсько-іршавським діалектом української мови – з усіма, що не володіли угорською.

У лютому 1947 року без усяких пояснень Адальберта Ерделі звільнили з посади директора Ужгородського художньо-промислового училища. Саме набрала обертів репресивна ідеологічна кампанія очищення культури від «націоналістів, куркулів і клерикалів». Останні роки свого життя А. Ерделі прожив нелегко. Художник не уник нищівного як для тоталітарного режиму ярлика «формаліста» і «космополіта».

23 березня 1949 році на сторінках органу Комуністичної партії – обласній газеті «Закарпатська правда» у редакційній статті «Розгромити охвістя космополітів на Закарпатті» Адальберта Ерделі звинуватили в «раболіпстві перед загниваючою культурою капіталістичного Заходу». Його викривали за те, що «продовжує спотворювати портрети радянських людей», закинули формалізм і назвали «буржуазним естетом». У цій статті А. Ерделі зазнав нищівного звинувачення за картину «Ливарний завод», А. Коцка – за полотно «Зимовий пейзаж», І. Гарапко – за скульптуру «Дівчина-керамік», Ф. Манайло – за ілюстрації до знаменитої повісті І. Франка «Захар Беркут». Разом вони і стали отим непотрібним для комуністичного режиму «охвістям». Після цієї публікації А. Ерделі відсторонили від керівництва обласної організації Спілки художників України. На її загальних зборах видатного митця засудили за помилки «у розбудові соціалістичного ладу». Настали неймовірно скрутні дні. За порівняно дешеві харчі він розраховувався картинами за вкрай демпінговим еквівалентом. Нині ж картини Адальберта Ерделі оцінюють чи не найдорожче в Україні. Полювання колекціонерів на полотна закарпатського експресіоніста – явище давно буденне.

Ось таким чином кампанія наступу на «космополітів», первісно розгорнута на пленумі Спілки письменників Радянської України, охопила середовище

закарпатських художників. Причому ідеологічний апарат Комуністичної партії обрав серед митців «героя» та «антигероя» – двох друзів-однолітків й однаково видатних художників А. Ерделі та Й. Бокшая. Моральний тиск на одного і звеличення іншого – вульгарні методи, котрими безсоромно скористалася тодішня влада.

Творчі принципи А. Ерделі ніяк не вписувалися у деформований ідеологічними настановами тогочасний живопис. Водночас і ставлення комуністичної верхівки до Йосипа Бокшая (1891–1975) не було однозначним. Художника, котрий твердо стояв на позиціях національного романтизму, зробили прикладом для наслідування, зразковим радянським митцем. У 1951 році йому першому серед закарпатських художників дали почесне звання заслуженого діяча мистецтв УРСР.

Незважаючи на модерністичні спокуси ХХ століття, Йосип Бокшай залишився прихильником реалізму і глибоко віруючою людиною. Навіть здійснив монументально-декоративні розписи храмів. Так, у 1939 році виконав грандіозний розпис плафону Ужгородського кафедрального собору «Воздвиження Чесного животворящего хреста». У радянський час усі фрески Й. Бокшая релігійної тематики пошкодили або повністю знищили.

Як не парадоксально, будучи запеклими атеїстами, комуністи канонізували творчість Йосипа Бокшая. У його натюрмортах, побутових сценах, пейзажах чи сакральних композиціях виразно проступає непідробна любов до довкілля і народного життя. Тракткування образів не як етнографічних персонажів, а глибоко реалістичних представників народу – особливість творчості митця. Невигадана краса рідного краю та його представників стали для Й. Бокшая найвищою естетичною цінністю.

Хоч і донині живопис залишається домінантою в образотворчому мистецтві Закарпаття, та все ж графіка набула популярності. Із 1950-их років аж до початку 1980-их найпоширенішими графічними техніками були монотипія, акварель і пастель.

Адальберт Борецький (1910–1990) попри живопис часто звертався до вугілля, олівця, акварелі та пастелі. Його спадок – сотні живописних і графічних робіт. Вони зазнали впливу А. Ерделі. Тому «експресивний реалізм» – помітна складова творчості А. Борецького. Для його рисунків характерна динамічна композиція, тремтлива, ніби випадкова лінія, тональне заповнення, часто відредаговане пальцем. Він не соромився незавершеності та спонтанності малюнків, акцентуючи на цьому залишками допоміжних ліній, залишаючи неторканими робочі тональні моменти.

Варта особливої уваги творчість Павла Бедзіра (1926–2002). Він зацікавився з йогою, почав серйозно вивчати східну філософію та історію світової культури. У 1946 році вступив в Ужгородське художньо-промислове училище, де його зарахували відразу на 4 курс. Близько познайомився з А. Ерделі, Й. Бокшаєм, Ф. Манайлом, Е. Контратовичем.

Павло Бедзір та його дружина Єлизавета Кремницька (1925–1978) справили справжній фурор. Із надзвичайною любов'ю П. Бедзір працював над серією під назвою «Життя дерев», які виконував на картоні в техніці гравюри на чорному ґрунті. У монотипіях, присвячених рослинному світу, він метафорично відтворив одвічні проблеми людського буття. Непокірна натура П. Бедзіра уособила зародження дисидентського руху серед митців Закарпаття. Він експериментував із новітніми формами, постійно шукав філософське підґрунтя для власних концепцій,

заснував свого роду приватну академію мистецтв. У 1960-х роках його творчі знахідки були близькі до ідей ташизму, а відправною точкою для власних образотворчих формул став оп-арт.

Жанровий аспект творів Едіти Медвецької-Лутак (народилася 1932 року) є багатограним – від фігуративних, побутових композицій, натюрмортів, пейзажів до ілюстрацій книг, театральних завіс, декоративних тканин, сценічного одягу. Образно кажучи, Е. Медвецька своїм одягом підняла Закарпатський народний хор до небес. Їй властива монументальність. Тому за характером художнього узагальнення, за колористичним рішенням деякі з полотен нагадують фрески – «Молоді» (1969), «Серпень на Верховині» (1980), «Танок» (1983).

Глибоко вкорінений патріотизм представників закарпатської школи живопису послужив стержнем для чисельного мистецького осередку тогочасного Закарпаття. Домінуючим принципом стало максимальне наближення до колоритної гірської природи та унікального народного мислення.

Саме тому поняття пленеру набуло ширшого змісту. Це не стільки малювання на свіжому повітрі, скільки дослідження народної культури і філософії. Кожен митець спромігся на невеликий власний музей, де знайшлося місце для експонатів, привезених із пленерів. Ця пристрасть лягла у підмурівок неповторного явища в українському мистецтві, котре назвали «закарпатською школою живопису».

Водночас у мистецтво краю вживлювали чуже тіло – соціалістичний реалізм. Основною вимогою його було «правдиве, історично-конкретне зображення дійсності в її революційному розвитку». На перше місце висували ідейну спрямованість художника, а його твори трактували як знаряддя соціально-класового перетворення світу. Запанував канон і схематичність, що шкодили розвитку особистості.

Характерною ознакою пластичного мистецтва Закарпаття так само був сталий інтерес до народного життя і до основного його декоративно-ужиткового матеріалу – дерева. Практично всі закарпатські різьбярі другої половини XX століття були вихованцями чи послідовниками Василя Свиди (1913–1989). Вершиною його творчості став грандіозний за змістом, кількістю фігур і виконавчою майстерністю горельєф «В сім'ї єдиній» (1978–1982). За нього скульптора удостоїли Державної (нині Національної) премії імені Т. Шевченка у 1983 році.

До яскравих представників школи Василя Свиди належить Іван Бровді (народився 1939 року). Творчою вдачею різьбяря стали народно-побутові композиції 1974–1975 років «Рости щасливим», «Наряджають молоду», «Дідо-гончар», «Материнство». Він виконав і «Легенди Карпат» для Національного парку «Синевир», встановлену на березі однойменного озера у 1984 році. Її висота сягає восьми метрів.

У багатофігурній рельєфній композиції «Обрізання винограду» (1975) І. Бровді віртуозно закомпоновував фігури та елементи дійства: виноградну лозу, що динамічними лініями заповнює простір між фігурами, обкручує кисті рук жінок, одягнених у народні костюми.

9.3. Музичні та театральні шедеври

Аналогічні процеси відбувалися у музичному середовищі. Про це свідчить історія Ужгородського музичного училища, Закарпатського народного хору, філармонії, багатьох колективів та установ.

Значний внесок у розвиток хорового і музичного мистецтва зробив фольклорист і музикознавець, емігрант із Санкт-Петербурга Петро Милославський, котрий спочатку не сприйняв більшовицьку владу. У 1933 році на запрошення музично-драматичного товариства «Боян» він прибув до Ужгорода. Працював учителем і керівником учительського хору, здійснював обробки народних пісень, які мали успіх.

Остаточо затвердили за Закарпаттям славу музичного краю Дезидерій Задор (1917–1985) і Степан Мартон (1923–1996). Якщо родзинкою першого стали симфонічні твори, то другого – органні. У 1934 році Д. Задор закінчив Празьку консерваторію. Заслужив визнання як піаніст, композитор, фольклорист і музикознавець. Його авторству належать симфонічна поема «Верховина», кантата для змішаного хору «Карпати» на слова Ю. Гойди. Крім того, він вважається фундатором професійної музичної освіти Закарпаття. Це перший директор Ужгородського державного музичного училища, заснованого 1946 року.

Особливою мелодійністю виділяються варіації С. Мартона на тему народної пісні «Паде дощ» для скрипкового унісону, а також музика для кінофільмів «Над Тисою» і «В Карпатах». Одним із найталановитіших вихованців Степана Мартона по роботі в Ужгородському музичному училищі є композитор світового визнання Євген Станкович (народився 1942 року в Сваляві).

У творчому портфелі Є. Станковича зразки майже всіх музичних жанрів. Він написав 15 симфоній, 5 балетів, фольк-оперу, 4 інструментальні концерти, Кадіш-Реквієм, камерно-інструментальні та великі хорові вокально-симфонічні твори на тексти з Біблії, Т. Шевченка, О. Пушкіна, П. Тичини, Д. Павличка, П. Мовчана, музику до більше ста кінофільмів і драматичних спектаклів. Євген Станкович є перш за все композитором-симфоністом. Саме у цьому амплуа він здобув світове визнання. Симфонія № 3 «Я стверджуюсь» на слова П. Тичини для читця, хору і симфонічного оркестру (1976 рік) була удостоєна Шевченківської премії. Його камерну симфонію № 3 для флейти і 12 струнних у 1985 році комісія ЮНЕСКО визнала однією з десяти кращих симфоній світу.

У січні 1945 року Державний український ансамбль пісні та танцю під керівництвом Л. Чернишової дав у Закарпатській Україні понад півсотні концертів. Водночас утворено Ансамбль пісні і танцю Закарпатської України (близько ста виконавців), пізніше реорганізований у Закарпатський народний хор, із 1959 року – заслужений. Він складався з трьох творчих одиниць: власне хору, танцювальної та оркестрової груп.

У 1946 році у Закарпатті гастролював видатний оперний та камерний співак (бас-кантанта) Борис Гмиря (Київ), а у 1948-ому в переповнених залах виступали москвичі – знаменитий ліричний тенор Іван Козловський, кіноактриса та естрадна співачка Любов Орлова.

Невдовзі І. Козловський, котрий залюбки виконував пісні свого рідного народу – українського, взяв участь у концертах Закарпатського народного хору (головний диригент П. Милославський, диригент-хормейстер М. Кречко). Вони пройшли як у Закарпатті, так і у Москві у престижному концертному залі імені П. Чайковського.

Усього за своє перше сорокаліття, починаючи з 1946 року, хор дав понад сім тисяч концертів у різних куточках Радянського Союзу та європейського континенту. Як перший балетмейстер у Закарпатті, визначна танцюристка Клара Балог (народилася у 1928 році) записала, вивчила і поставила на сцені більшість народних танців, що побутували у рідному краї. Вона зберегла їхній характер, основу в рухах, образі, музиці та одязі.

Водночас при філармонії в Ужгороді плідно існували інші колективи – ансамбль «Угорські мелодії» (із 1948 року), камерний оркестр (із 1978 року) тощо. Творчого апогею «Угорські мелодії» досягли у другій половині 1970–1980 роках на чолі з композитором С. Мартоном. Для ансамблю він здійснив майже 250 обробок угорських народних пісень.

У 1974 році на сцені обласної філармонії з'явився прадавній австрійський орган. Завдячуючи московському органісту Гаррі Гродбергу та ужгородській піаністці Тамарі Брашайко, цей дорогий інструмент в Ужгород передали з Великого театру в Москві. За 100 тисяч карбованців – величезні на той час гроші – орган реставрувала чехословацька фірма з міста Крнов. Із тих пір в Ужгород приїжджають органісти з усієї Європи.

Удостоєна високого звання народної артистки СРСР, Гізела Ципола вписала золоту сторінку в українське вокальне мистецтво. Ця закарпатська угорка прославила оперну сцену. Її голос, діапазон якого сягав майже трьох октав, чарував надзвичайно виразним і неповторним тембром, гнучкістю і змушував губитися у визначенні, хто вона – лірико-драматичне сопрано, драматичне сопрано чи просто сопрано.

Знаменита співачка народилася у селі Гать Берегівського району. У травні 1969 року у виставі «Чіо-Чіо-сан» дебютувала в головній партії. Вона підкорила публіку не тільки вокальною довершеністю, а й особливою проникливістю в образ японської гейші, котра випромінювала душевне тепло і внутрішню шляхетність. Партія Чіо-Чіо-сан у Національній опері України стала у творчій біографії співачки знаковою. Нею вона завершила Харківський інститут мистецтв і дебютувала на київській сцені, а через кілька років здобула перемогу на міжнародному конкурсі «Мадам Баттерфляй» в Японії – одному з найпрестижніших у світовому вокалі.

Гізела Ципола належить до найкращих співачок другої половини ХХ століття. На жаль, через адміністративну протидію низка запрошень із найвідоміших опер не дійшли до неї. Європейське мистецтво 1970–1980 років могло б мати співачку, котра не поступалася Ренаті Тібальді, Марії Каллас, Монсерат Кабальє. За чвертьстолітню кар'єру Г. Ципола виконала понад тридцять оперних партій. Галерея образів, створених нею, вражає багатогранністю. Вони несхожі у вокальному, психологічному, історичному планах: Оксана у «Запорожці за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, Марильця в «Тарасі Бульбі» М. Лисенка, Єлизавета в «Дон Карлосі» Дж. Верді, Маргарита у «Фаусті» Ш. Гуно, Ліза в «Піковій дамі» П. Чайковського.

У 1983 році на екрани вийшла художня стрічка «Повернення Баттерфляй» (Київська кіностудія імені О. Довженка, режисер Іван Миколайчук) про видатну співачку Соломію Крушельницьку. Успіх фільму випав і на долю Гізели Циполи. Вона не з'являлася на екрані, але озвучила оперні партії. Коли того ж року кінострічку показали в Мюнхені на міжнародному фестивалі, у залі сиділи люди, котрі наживо чули С. Крушельницьку. Багато з них не зрозуміли, що звучало не найчарівніше сопрано початку XX століття, а голос її землячки. Таким вражаючим був ефект вокальних інтерпретацій Г. Циполи.

Угроруський національний театр в Ужгороді дебютував 2 квітня 1940 року п'єсою М. Лугоша і В. Грабаря «Вівчар». Це драма на чотири дії за сюжетом однойменного оповідання С. Сільвая. Її поставив режисер Петро Алексєєв. У той час театральна труппа складалася з 11 осіб, які раніше працювали у Земському народному театрі Підкарпатської Русі.

Народний театр Закарпатської України організовано 3 березня 1945 року. Головним режисером призначили П. Алексєєва, а на роботу взяли 12 акторів. Невдовзі, 30 квітня, вони показали першу виставу – п'єсу «Російські люди» К. Симонова. Її художником був Ф. Манайло.

У липні 1945 року на гастролі в Ужгороді прибув Житомирський театр імені М. Щорса у складі 125 осіб. Його художній керівник В. Магар очолив Народний театр Закарпатської України, а режисером став В. Авраменко. 27 листопада 1945 року в Ужгороді відбулася друга прем'єра Народного театру Закарпатської України – п'єси І. Карпенка-Карого «Сто тисяч» у постановці В. Авраменка.

На базі Народного театру Закарпатської України в січні 1946 року заснували Закарпатський обласний український музично-драматичний театр. Додатково прийняли ряд артистів з інших театрів України. Для початку їм виділили п'ять трикімнатних і десять двокімнатних квартир. Часті прем'єри сприяли творчому розвитку театру, максимальній залученості акторів. Вони підживлювали постійний інтерес публіки, котра збагатилася новим потрактуванням добре знаних п'єс. У театрі сформувалося потужне ядро труппи, завдячуючи художньому керівнику і режисеру Гнату Ігнатовичу. У 1946–1948 і 1959–1963 роках він поставив півтора десятка драматичних творів. Провідною актрисою театру, а водночас першою професійною актрисою краю стала Марія Пільцер. Свого часу вона дебютувала у Земському народному театрі Підкарпатської Русі та виступала в Національному театрі в Празі.

Найбільшу славу закарпатському театру принесли вистави «Вовчиха» (за однойменним оповіданням О. Кобилянської) у постановці О. Гриба і П. Линьова та «Жменяки» (за романом М. Томчання) у постановці О. Гриба і М. Томчання. Надзвичайна популярність «Жменяків» привела до того, що виставу двічі поновлювали – у 1970-ому і 1976-ому, а київська кіностудія зняла за п'єсою відеофільм.

У 1974 році головним режисером Закарпатського обласного українського музично-драматичного театру став Ярослав Геляс – видатний театральний діяч, який поставив на ужгородській сцені високохудожні зразки світової драматургії.

З ентузіазмом у 1987 році театр перебрався у нове приміщення із глядацькою залогою на 815 місць, сучасним обладнанням, гримувальними, фойє. Лише штат інженерно-технічного персоналу склали більше ста осіб. Доти ця будівля виглядала

класичним радянським довгобудом: від виготовлення документації до введення в дію пройшло два десятиліття.

Поруч, у Мукачеві, працював Закарпатський обласний російський драматичний театр, який нерідко ставив «високоідейні» вистави на партійну тематику. Обласний театр ляльок в Ужгороді веде відлік із 1981 року. За перше десятиліття свого існування він запропонував 37 прем'єр, які переглянуло 1,2 мільйона юних глядачів.

9.4. Масова культура

У радянську пору серйозний підйом спостерігався в інфраструктурі, зорієнтованій на задоволення масових естетичних потреб – кінопрокаті, художній самодіяльності тощо.

Якщо у 1946 році у Закарпатській області функціонували 55 кіноустановок, то у 1980 році – утричі більше – 188. У 1986 році в середньому на одного мешканця області припало на рік 13 відвідувань кіносеансів. Ужгородська фільмобаз мала тоді 3,5 тисячі копій художніх фільмів, 1,3 тисячі хронікально-документальних, 1 тисячу науково-популярних. До того ж, Закарпаття стало улюбленим місцем радянських кінозйомок. Серед інших тут знімали художні стрічки видатні кіномайстри Сергій Бондарчук і Сергій Параджанов. У 1975 році тут режисер Е. Лотяну знімав свій фільм «Табір уходить в небо» (за мотивами оповідань Максима Горького).

Уже на початок 1965 року в Закарпатській області діяло 607 палаців культури і клубів, 732 масові бібліотеки із книжковим фондом 4,4 мільйона примірників, 638 кінотеатрів і кіноустановок. Ця мережа пронизувала всі населені пункти. На той момент провадилося обласне радіомовлення і працювала телеретрансляційна станція. У користуванні населення перебувало 87 тисяч трансляційних радіоточок, понад 107 тисяч радіоприймачів, 13 тисяч телевізорів. У 1967 році в Ужгороді ввели в дію амфітеатр на 5 тисяч місць. Тут проводили концерти і фестивалі, де виступали провідні вітчизняні артисти.

Станом на 1965 рік у Закарпатті працювали 3 тисячі самодіяльних гуртків – образотворчого мистецтва, музичних, драматичних і кіноаматорських. Серед них Мукачівський, Хустський і Берегівський народні театри, заслужена народна хорова капела вчителів Мукачева, народні хори вчителів Перечинського району і Свалявського палацу культури, народний цирк при Мукачівському будинку культури, народний ансамбль пісні та танцю «Карпати» (Рахівська картонна фабрика), народний танцювальний колектив села Боронява (Хустський район), народний танцювальний ансамбль «Юність» в Ужгороді.

У червні 1945 року на базі Ужгородського земського музею (існував із 1929 року) в колишньому комітатському управлінні з'явився Народний музей Закарпатської України. У 1947 році в Ужгородський замок перемістився Закарпатський краєзнавчий музей, а художній (тоді картинна галерея) залишився на старому місці – на площі Жупанатській.

У 1970 році в Ужгороді відкрили скансен – музей архітектури і побуту. У 1979–1990 роках існував Ужгородський музей атеїзму, що розташувався у конфіскованій у православної громади Покровській церкві.

Крім чотирьох державних музеїв, у радянському Закарпатті нараховувалося 188 громадських музеїв і музейних кімнат (1987 рік). Донині у музейний фонд України входять 22 музеї Закарпатської області, що перебувають у віданні підприємств, установ та організацій. Вони засновані у 1960–1980 роках.

Це історичні, етнографічні та краєзнавчі музеї, а також народної архітектури і побуту в Берегах, Великому Бичкові, Великій Копані, Зарічеві («Лемківська садиба»), Лисичеві (музей-кузня), Нижньому Бистрому, Новоселиці, Солотвині (солерудника), Петрові-Бобовім, картинні галереї у Петрові, Берегах, Воловці, історичний музей та картинна галерея в Мукачівському замку тощо.

На окраїні Ужгорода, неподалік радянсько-чехословацького кордону, 9 травня 1970 року врочисто відкрили пам'ятник воїну-визволителю. Автори – Іван і Валентин Зноби. Подібний монумент за цим же проектом споруджено у селі Мілове Луганської області, котре серед перших українських поселень звільнили від нацистів. Ужгород же визволили в числі останніх. Таким чином провели символічну лінію між крайніми точками на сході та заході України.

На початку 1980 років у Закарпатській області налічувалося 569 пам'ятників полеглим при визволенні Закарпаття восени 1944 року. Крім того, засобами монументальної пропаганди комуністи прагнули увіковічити своїх вождів. Лише за одне десятиліття (1970–1980) у містах і селах встановили 49 пам'ятників В. Леніну. На них не шкодували коштів.

Водночас за сорок років (1945–1985) у рамках перманентної атеїстичної кампанії у Закарпатті знищили 26 дерев'яних і 32 муровані церкви, десятки дзвіниць і каплиць, сотні придорожніх хрестів. Руйнувалися археологічні пам'ятки, котрих у Закарпатті відкрили близько півтисячі. Нерідко виявлені прадавні поселення, городища, кургани, могильники розорювали і засаджували садами і виноградниками.

Значного розголосу набули поширені в Закарпатті різні види народного декоративно-ужиткового мистецтва – вишивання, килимарство, різьблення тощо.

Закарпатські умільці художнього плетіння з лози прославилися високою майстерністю. Вони виробляли до половини лозової продукції України. Вельми широким був асортимент жіночих сумок і кошиків. Популярністю також користувалися плетені вироби з соломи та обгорток кукурудзяних початків. Найпродуктивнішим центром плетіння стало село Іза Хустського району. Тут працювали десятки майстрів. Їх коронний продукт – кошики – вирізнялися найбільшою варіантністю функціонально-художніх типів.

9.5. Спортивний вимір

Закарпатські спортсмени взяли участь у першій післявоєнній спартакіаді України, котра пройшла 23 серпня – 6 вересня 1945 року в Києві. На ній виступили 38 легкоатлетів, 25 плавців, 30 футболістів (дві команди), 15 баскетболістів (чоловіча і жіноча команди), 8 гімнастів (порівну юнаків і дівчат).

Першу медаль – бронзову – для збірної Закарпатської України здобула Клара Керечанин (нині видатний хореограф, народна артистка України Клара Балог) з бігу на 100 метрів. У 1945 році вона вчилася на третьому курсі Ужгородської

жіночої вчительської семінарії. Єдине серед закарпатців перше місце посів учитель із Рахова Юрій Зозулич. У стрибках у висоту серед сільських атлетів він подолав планку на позначці 160 сантиметрів.

Серед усіх видів спорту, якими займалися у Закарпатті в повоєнну пору, найбільш масовим був футбол. Йдеться про 40 тисяч активних футболістів, тисячу команд і більше півтисячі полів. Команда «Спартак» (Ужгород) (згодом називалась «Верховина», «Говерла», «Закарпаття») у 1953 році стала чемпіоном України, а у 1972 році – срібним призером. Десятки вихованців закарпатського футболу завоювали чемпіонські звання. За різні команди СРСР виступило понад двісті гравців. Серед них заслужені майстри спорту Михайло Мигалина, Василь Турянчик, Йозеф Сабо, Стефан Решко, Василь Рац, Іван Яремчук. Майстер спорту Йосип Беца у складі збірної СРСР став олімпійським чемпіоном 1956 року.

Свою грою закарпатці прикрасили київське «Динамо». За чотири десятиліття (1948–1990) в основному складі «динамівської» команди виступив 21 закарпатський футболіст. Нерідко вони складали третину «основи». У 1952 році «Динамо» (Київ) вибороло срібні медалі чемпіонату СРСР, а у 1954 році – кубок СРСР. Капітану команди М. Мигалині першому серед закарпатських футболістів присвоїли звання заслуженого майстра спорту СРСР. С. Решко був володарем Кубка кубків і Суперкубка у 1975 році, а В. Рац та І. Яремчук стали володарями Кубка кубків Європи 1986 року. Гравець «Динамо» 1949–1957 років Ернест Юст зробив успішну тренерську кар'єру. Під його опікою «Карпати» (Львів) у 1969 році завоювали Кубок СРСР.

Другим за масовістю серед ігрових видів став волейбол. Уже в 1946 році у Закарпатті працювало 238 волейбольних секцій, де займалося більше 4,5 тисячі осіб. Проте обійшлося без серйозних досягнень.

У той же час жіноча гандбольна команда «Карпати» (Берегово–Ужгород) була єдиною командою Закарпатської області, котра репрезентувала місцевий спорт у вищій лізі СРСР. Найвідоміша представниця команди – заслужений майстер спорту Ніна Гецько-Лобова. У складі збірної СРСР вона стала чемпіонкою Олімпійських ігор 1976 року і чемпіонкою світу 1982 року.

Заслужений майстер спорту СРСР Василь Станкович тривалий час був попередником світового фехтування. Протягом п'яти років (1969–1974), беручи участь у п'яти чемпіонатах світу, він здобув п'ять золотих, по одній срібній та бронзовій медалі. Крім того, виборов «золото» на всесвітній Універсіаді, срібні медалі на Олімпійських іграх 1968 і 1972 років.

У 1950–1980 роках декілька представників Закарпаття виступили на Олімпійських іграх, звідки привезли 7 медалей: дві золоті, дві срібні та три бронзові. На чемпіонатах світу виступило 12 закарпатських спортсменів, які здобули 13 золотих, 2 срібні та одну бронзову медаль.

Одночасно Закарпаття гостинно прийняло низку престижних офіційних змагань. Зокрема, у 1980 роках традиційними стали щорічні легкоатлетичні турніри «Дружба» та Ужгородський марафон, де брали участь зарубіжні спортсмени високого класу. У спорткомплексі «Юність» (Ужгород) проходили міжнародні тенісні та гандбольні турніри.

У 1990 році в Ужгороді відбулися найбільші змагання в його історії – Міжнародні спортивні ігри школярів або, як їх неофіційно називають, малі Олімпійські ігри. Вони проводяться з 1968 року. В Ужгороді змагалися у чотирьох видах – легкій атлетиці, плаванні, тенісі та настільному тенісі.

10. УГОРСЬКА ЛІТЕРАТУРА ЗАКАРПАТТЯ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

10.1. Загальні тенденції

Формування угорської літератури, культури Закарпаття невід’ємне від доленосних суспільних перемін. Радянський режим вже з перших днів проголошував визволення і початок такої епохи, в якій зможуть вільно і щасливо жити, зберегти ідентичність і закарпатські угорці. Але в дійсності людям довелося зіткнутись із зовсім іншими реаліями. Угорське населення Закарпаття майже паралізовано спостерігало за ходом подій.

Література за нового періоду повинна була виконувати кілька функцій. На світогляд угорців Закарпаття вплив мав ще міжвоєнний період. Діячі культури і літератури бачили далі того горизонту, який у певному історичному періоді визначав режим, державна ідеологія та рамки закону.

На «писемність», що тільки-но створювалась у закарпатському сегменті угорської літератури, дуже впливало й те, що тут залишилось мало письменників, тих, хто ще кілька років тому намагався щось зробити заради угорської культури в цьому краї – це як частини Чехословаччини.

Серед тих, чия діяльність у рамках Радянського Союзу була спрямована на створення закарпатської угорської літератури, були в першу чергу Вілмош Ковач (1927–1977) та Ласло Балла (народився 1927 року).

Вілмош Ковач, а також викладач Ужгородського державного університету Шандор Фодо та створена ними студія «Джерело» («Forrás») духовними основоположниками закарпатської угорської літератури вважали таких літераторів міжвоєнного періоду, як Міхай Томаш, Ласло Шафарі, Ласло Бельєї (Цаф), Меньгерт Шімон, Ференц Дем’єн, Ласло Кіш, Шандор Як, Пал Ілку, Маргіт Прерау, Ференц Герпаї, Деже Дьєрі, Арпад Філеп, Ференц Дьєрдь, Ласло Мейч, Ольга Яцко, Пал Рац, Іштван Вашко та Калман Шітев – істинно закарпатський «селянський поет», котрий жив і творив тут аж до кінця свого життя (1997).

Всупереч цьому, 7 грудня 1975 року газета «Kárpát Igaz Szó» («Закарпатська правда»), головний редактор Ласло Балла) у з’ясуванні літературного минулого бажала насадити зовсім іншу точку зору. «Літературознавцям потрібно висвітлювати ні в якому разі не таку минувшину, як творчість Ласла Мейча, Меньгерта Шімона, Пала Раца, а презентувати і досліджувати творчість радянських часів Мате Залки, Бейли Іллейша, Антала Гідаша, Шандора Гергеля, Фрідьєша

Карікаша, Ласло Гереблеша, Шарлоти Лані, Андора Габора, Еміла Мадараса та інших». У художній літературі запанували догматичні естетичні смаки, а літературний процес перебував у «ручному управлінні» та на «короткому повідку» в партійного керівництва.

Після 1945 року довелося довгий час чекати на появу першого угорськомовного твору, автором якого був закарпатець. Аж до 1951 року. Тоді у світ вийшла перша поетична збірка Ласло Балли під назвою «Zengj hangosabban!» («Співай голосніше!»). Вже сама назва вказує на тематику збірки – проголошений радянським режимом обов'язковий оптимізм. З-під пера Ласло Балли в основному виходили твори, зорієнтовані на партійну ідеологію. Ласло Баллі припала та історично-культурна роль, виконуючи яку, він міг створювати і довгий час забезпечувати функціонування початкових організаційних форм угорської літератури в краї. Він мав серйозний вплив. Письменник стверджував, що закарпатські угорці насправді є «радянськими угорцями». Його сучасники Ласло Сенеш, Ержебет Ошват, Деже Ченгері, Бейла Кечкейш мали набагато менше можливостей публікуватись. Таку можливість в основному надавала угорська редакція державного книговидавництва в Ужгороді та літературні рубрики угорськомовних або інших газет, які видавались паралельно й угорською мовою.

У 1957 році в цьому оточенні з'являється Вілмош Ковач зі своєю збіркою віршів під назвою «Vallani kell» («Мушу зізнатись»). У 1959 році з'являється збірка «Tavaszi viharok» («Весняні бурі»), а в 1962 році – «Lázás a Föld» («Жар землі»). Стало зрозуміло, що з'явився новий справжній талант.

Четверта книжка Вілмоша Ковача – роман під назвою «Holnap is élünk» («Живемо і завтра»), – закінчена у 1963 році, а надрукована тільки через два роки після довгих суперечок. Одразу після виходу у світ роман потрапив під заборону. Повторно був виданий лише у 1989 році, коли фактично і потрапив до широкого читача.

Головний герой роману – Габор Шомоді. Дуже реалістично змальовано образи членів родини центрального персонажа. Серед них – батько, чия віра і доля переплелись із політикою і стали визначальними у способі мислення сина. Шомоді – художник-самоучка, розлучений; на думку багатьох, веде невпорядкований спосіб життя. За відмову намалювати портрет Сталіна його засудили на десять років позбавлення волі.

Прямолінійний характер, хоробрість, протистояння представникам влади – ось визначальні риси характеру Шомоді, який став новим типом героя. Обговорення поведінки Габора Шомоді в суспільному житті Закарпаття набуло такої значимості, що вплинуло і на долю самого автора. Вілмош Ковач потрапив у центр уваги влади. Роман став подією обласного масштабу, що привернуло увагу і до закарпатських угорців.

На той час твори Ласло Балли виходили один за одним: «Kitárom karom» («Розкрию обійми», 1954), «Rohanó évek sodrában» («У вирі стрімких років», 1956), «Kip-kor kalapács» («Стук-стук молоток», 1959), «Nyári lángok» («Літні вогні»), «És felgördül a függöny» («І піднялася завеса», 1961), «A holnap örömeért» («За радість завтрашнього дня», 1961), «Ez a város» («Це місто», 1962), «A Juventus-1

űrutasai» («Космічні пасажери Ювентуса-1», 1963), «Meddőfelhők» («Хмари без дощу», 1964), а також «Hídi Pista biciklista» («Гіді Пішта велосипедист, 1965»).

Хоча творчість Балли і переважає кількісно, але зацікавлення закарпатською культурою збудила саме поява Вілмоша Ковача. Його твори не були «заколотними», «антирежимними», не містили «реакційні» ідеї, навпаки – у них чітко простежувались ліві ідеї, позитивне сприйняття радянської соціалістичної ідеології. У 1963 році в Москві виходить у світ його російськомовна збірка віршів під назвою «Весенняя буря».

У цей період Вілмош Ковач ще атеїст, тому радянська цензура не мала підстав критикувати його твори. Але роман «Живемо і завтра» порушив такі питання, про які до того часу відкрито говорити було заборонено. Твір через свою вільнодумність став мішенню місцевих виконавців догматичних установок партійного керівництва.

Смислове наповнення, генезу твору «Живемо і завтра» однозначно можна пов'язати зі збіркою віршів «Жар землі». Могутність довгих віршів цієї збірки веде до літературного осмислення коренів суспільних проблем. Це особливо яскраво видно у сповненому стрімкого піднесення вірші «Válasz egy névtelen levélre» («Відповідь на анонімний лист»), де створено образ зрадника, донощика, особи, яка руйнує долю ліричного героя. У романі так само кульмінація настає в результаті анонімного доносу. Угорці Закарпаття, котрі цікавилися літературою, заслужено звернули увагу на цю авторську сміливість. Відреагували на твір і представники влади.

Роман Вілмоша Ковача вже через рік після появи став дуже популярним серед студентів угорської філології Ужгородського державного університету. Шандор Фодо, викладач угорської кафедри, повернувшись у 1967 році з Тарту, де закінчив аспірантуру, підтримував поширення серед студентів угорської філології вільнодумних ідей, які вони черпали з творчості Вілмоша Ковача. Було створено літературно-культурологічний журнал «Együtt» («Разом»), який після кількох випусків заборонили. Це було перше незалежне угорськомовне літературне видання Закарпаття. Ті ж люди створили студію «Джерело» («Forrás»). Серед них згадаємо імена Йожефа Желіцкі, Гейзи Фодора, Ласло Варі Фабіана, Магди Фюзеші, Тігомира Ференці, Терези Балла і Бейли Кечкейш. Форумом членів студії «Джерело» була літературна рубрика газети «Kárpátontúli Ifjúság» («Молодь Закарпаття»), де тоді працював Вілмош Ковач.

Так, у шістдесятих роках закарпатське угорське літературно-культурне життя розділилося на два полюси. Один із напрямків утілював Ласло Балла та його оточення, інший представляли Вілмош Ковач, Шандор Фодо і студія «Джерело».

Той факт, що книжки і журнали з Угорщини ставали все більш доступними, значно сприяв поживленню інтелектуального й культурного життя закарпатських угорців. До того ж студія «Джерело» разом із Шандором Фодо на базі кафедри угорської філології університету створили фольклорний ансамбль і хор декламаторів, які гастролювали по краю і мали неабияку популярність.

10.2. Життєвий і творчий шлях Вілмоша Ковача в 1950–1960-х роках

Вілмош Ковач від своєї першої книжки (1957 рік) до моменту смерті в 1977 році пройшов еволюцію від лівого, атеїстичного світогляду до захисника національної культури і традицій, що сформулював доленосні для закарпатських угорців питання.

Вілмош Ковач – лірик, прозаїк і «кімнатний учений», який досліджував історію давньої доби. Його дослідження були видані тільки в 1997 році під назвою «*Kik voltak?.. Nyelv- és őstörténeti írások a honfoglaló magyarság kialakulásáról*» («Ким були?.. Мовні та історичні нариси про угорців періоду здобуття батьківщини»).

Уже у збірці «*Vallani kell*» («Мушу зізнатись», 1957) проявляється оригінальність його поетичного таланту. У 2002 році в своїх спогадах під назвою «*Szegény ember vízzel főz*» («Бідний варить на воді») Ласло Балла резонно відзначив, що згадана книжка Вілмоша Ковача не була позбавлена «шаблонних – що вихваляють режим – віршів», але з естетичного погляду була багатообіцяючою.

Видана в 1959 році книжка «Весняні бурі» ще містить радянські атеїстичні ідеологічні трактовки. Але в третій збірці віршів «Жар землі» (1962) вже помітний значний поступ. Наприклад, ліричний герой віршів «*Vérkereszttség*» («Бойове хрещення») та «*Ars poetica*» є людиною, що відчуває відповідальність за долю суспільства.

Так автор еволюціонує до роману «Живемо і завтра». Справедливим виявилось (нині вже класичне) спостереження літературознавця Ференца Кіша, що Вілмоша Ковача до жанру роману привело безліч «проблем інтелектуального походження», які в жанр поезії вже не вписувались.

Як стверджує Лайош Токач, рукопис роману «Живемо і завтра» ще до публікації прочитало чотирнадцять людей. Через це сито роман пройшов, але з книжних крамниць його скоро вилучили.

Після цього у Вілмоша Ковача настала тривала перерва, тільки у 1968 році з'явилася наступна книжка – збірка віршів під назвою «*Csillagfénynél*» («При саяві зірок»). У ній автор вміло дотримується рівноваги між пристрасною і мудрістю, завзятістю і самозреченням.

В автобіографії за 1969 рік він згадував: «Я багато чого пережив, поки написав ці два рядки: «Витру слину з обличчя та обернусь супроти вітру»... Доля моя складалась так, що я став виразником думки маленької закритої спільноти і нервовим рецептором величезної імперії, яка править долею світу».

Навіть у 1985 році в антології «*Sugaras utakon*» («Променистими шляхами»), укладеній Петром Лизанцем, Вірою Васовчик, Єлизаветою Гортвай, відзначається, що в своєму творі Вілмош Ковач «малює спотворену картину повсякдення, суспільного життя в Закарпатті перших десятиліть після визволення». Твір, за спостереженням Єлизавети Гортвай, «супроводжувала моральна екзекуція». Дослідниця порівняла долю роману «Живемо і завтра» з твором О. Солженіцина «Один день Івана Денисовича» та збіркою Івана Чендея «Березневий сніг», які «і значно пізніше вийшли дуже рано».

Цікаво, що роман «Живемо і завтра», збірки поезій, а також оповідання «Kiskarácsony» («Мале Різдво», 1969) подібні за ідеєю, змальовують схожий світ. Сімейне оточення, суспільне буття, історичну обстановку, в середовищі яких у шістдесяті роки формувався характер, мислення, духовний світ Габора Шомоді, складені ніби в мозаїку.

Безумовно, висловлювання, хід мислення головного героя роману не варто отожднювати з автором, але певна схожість простежується. Віднайдений у 2007 році лист Вілмоша Ковача підтверджує, що світ його творчості бере початок з реальності, з пережитого і вистражданого автором життєвого шляху.

10.3. Пошук самоідентичності в 1970-х роках

Стаття Вілмоша Ковача й Андраша Бенедєка «Угорська література в Карпатській Україні» («Magyar irodalom Kárpát-Ukrajnában»), опублікована в Угорщині у журналі «Tiszatáj» в 1970 році, стала наріжним каменем у пізнанні культурного життя Закарпаття. Свого часу цей дослідницько-критичний нарис викликав більший резонанс, ніж будь-який художній твір.

Крім впливу на традицію самоідентифікації та літературу, публікація мала політичне значення: інформувала матірню країну про закарпатську угорську літературу, сформулювала і розкрила її значення. Дослідження також утверджувало думку: перебування у стані меншини необхідно сприймати як таке, що вже неможливо змінити, тому потрібно створювати систему власних закладів, що є запорукою виживання.

Газета «Kárpáti Igaz Szó» («Закарпатська правда») розпочала цькування Вілмоша Ковача. 20 серпня 1971 року, в день Святого Іштвана (угорське національне свято), з'явилась анонімна стаття, кваліфікована як «редакційна позиція», під заголовком «Відчуження? Молодь Закарпаття, угорські літератори з університету і студія «Джерело» («Elidegenedés? A Kárpátontúli Ifjúság, az egyetem magyar tollforgatói és a Forrás stúdió»).

У ній стверджувалося: «Назву нашої статті навряд чи потрібно пояснювати сьогоднішнім читачам: вона визначає один із характерних стилів поведінки буржуазного суспільства другої половини ХХ століття [...]. А хто вони, ті, котрі «відчужились»? У більшості своїй це студенти нашого університету, молоді люди, котрих наше суспільство ... підтримує ... Нащадки з сімей зі стабільною екзистенцією, навчаються в університеті, і під час цього мають можливість досконало ознайомитись із найпрогресивнішою ідеологією людства, марксизмом–ленінізмом... [...]»

Студія «Джерело» (з того часу припинила існування), яка працювала під егідою газети «Kárpátontúli Ifjúság» («Молодь Закарпаття»), газетою в ідейному плані не керувалась, редакція потурала їй, тому студія стала притулком аполітизму, центром літературної деструкції... [...] На жаль, ми повинні засудити партійний комітет Ужгородського державного університету, тому що авторами критикованих (наведений перелік неповний) тут віршів в основному є студенти, які навчаються за спеціальністю «угорська мова і література».

Наведених прикладів цілком достатньо для підтвердження того, що партійний комітет не проводить політико-виховної роботи, не спостерігає за громадською діяльністю студентів, їх публікаціями у пресі. Вимагаємо як від редакції «Молодь Закарпаття», так і від партійного комітету Ужгородського державного університету в короткий термін усунути усі серйозні недоліки».

Але на той час члени студії «Джерело» (Дюла Балла, Андраш Бенедек, Ласло Варі Фабіан, Гейза Фодор, Магда Фюзеші, Йозеф Желіцкі) вже стали гідними творчими соратниками Вілмоша Ковача. Доля розкидала їх по світах, кожен із них шукав власний шлях. Були такі, що впродовж багатьох років не публікувалися на Закарпатті, але були й такі, чиї твори виходили в світ.

Створена в рамках «Kárpáti Igaz Szó» («Закарпатської правди») нова літературна студія імені Аттілі Йозефа підтримувала ідеологію «радянських угорців», яку сповідував Ласло Балла.

Ще восени 1971 року члени студії «Джерело» підготували «Звернення», яке мало підзаголовок «Вогонь не гасне». Серед його адресатів були перший секретар обкому партії, обласна організація Спілки письменників, редакції газет «Kárpáti Igaz Szó» («Закарпатська правда») та «Kárpátontúli Ifjúság» («Молодь Закарпаття»). У «Зверненні», крім висвітлення літературних, книжково-видавничих та інших проблем культури, діяльність Ласло Балли визнано політичним авантюризмом і літературним піратством, а також вміщено клопотання з проханням вирішити проблеми національних меншин.

У 1972 році з'явилося «Звернення 2», що мало підзаголовок «До Політбюро ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР». У ньому зроблено загальний аналіз становища угорської меншини, вказано на найгостріші проблеми. Таким чином, проблеми розвитку угорської літератури і культури отримали ширший публічний резонанс.

10.4. Літературно-культурне життя 1980-х років

Створена у 1971 році літературна студія імені Аттілі Йозефа була призначена замінити ліквідовану студію «Джерело». Ця студія, за влучним визначенням Іштвана Товта, була «оповита загальною огидою», а її члени були «невизначними, агітаторськими і нудними». На думку дослідника, рівень закарпатської літератури того періоду перебував у піке. У закарпатському суспільно-культурному житті розпочалося десятиріччя, під час якого не відбулось жодної значної культурної події, не написано жодного значного твору.

У своїх нових книжках Ласло Балла все частіше починає порушувати етичні проблеми. За час протистояння з Вілмошем Ковачем і студією «Джерело» він видав наступні книжки: «Tapsi titok» («Таємниця клаповухого», 1972), «Nevető csillagok» («Зірки, що сміються», 1976), «Parázs a hóban» («Жар на снігу», 1967), «A világóra ketyegése» («Цокання світового годинника», 1970), «Értekezem, tehát vagyok» («Раджуся, значить живу», 1973), «Csillogó, lobogó, vibráló tájak» («Блискучі, палаючі, вібруючі пейзажі», 1975), «Visszapillantó tükör» («Дзеркало минулого», 1977). Тут зібрані як художні твори, так і дослідження у різних сферах культури.

У цих книжках Ласло Балла в завуальованій формі з'являється та думка, яку він уперше представив у 1983 році як «найважливіший принцип». Його суть: виживання – понад усе! Заради продовження життя людина може знехтувати всім, зокрема минулим і пам'яттю, бо благородна мета виправдовуватиме такий вчинок. На думку митця, тільки співпраця, взаємодія з радянською владою була тією єдиною можливою реальністю, що дала змогу вижити закарпатській угорській літературі.

Після реорганізації в 1981 році літературної студії ім. Аттіли Йожефа в літературно-культурному житті Закарпаття розпочався плідний період, до рівня якого і сьогодні змогли наблизитись тільки певні спілки, газети або явища.

Керівництво студії, роботу якої з 1971 року координували Чаба Маркуш і Габор Ерделі, в 1981 році перебрав тріумвірат у складі Кароля Балли, Дьєрдя Дупки і Шандора Горвата. Із цього моменту розпочався період, який можна назвати «роками піднесення». У виданні 1994 року під назвою «Роки піднесення» («Lendület évei») Кароль Балла справедливо заявив, що ця спілка «за кілька років стала визначальною силою в культурному житті краю».

В організації літературно-культурного життя важливим був той момент, що цьому тріумвірату за лічені роки вдалось усіх впевнити в своїй «опозиційності». На шпальтах «Kárpáti Igaz Szó» («Закарпатської правди») стали регулярно з'являтися літературні сторінки під заголовками «Lendület» («Піднесення») та «József Attila Irodalmi Stúdió közleményei» («Повідомлення літературної студії ім. Аттіли Йожефа»). Верстали ці літературні шпальти таким чином, щоб їх легко можна було вирізати і скласти у невеличку книжку. Винахідливість головного редактора «Закарпатської правди» Ласло Балли дала змогу чотирнадцятьом закарпатським поетам повирізати з газети «власні, самостійні томи». Таким чином, до масового читача наблизилися Дюла Горват, Тігомир Ференці, Єва Фінта, Дьєрдь Дупка, Міклош Балог, Шандор Імре, Шандор Горват, Міклош Дем'єн, Магда Фюзеші, Золтан Мігай Надь, Елемір Кевсегі, Андор Тарці, Тереза Балла, Гейза Фодор.

Студія оживила літературне життя. Систематичні зустрічі читачів із письменниками своєю безпосередністю створювали незабутні враження. Літературне слово, донесене провінційній спільноті, стало заспокійливим бальзамом для пригніченого національного почуття.

Деякі колишні члени студії «Джерело» вже на самому початку приєдналися до оновленої студії, а до середини 1980-х років це зробили всі, крім Йожефа Желіцкі. У 1984 році у Ласло Варі Фабіана з'являється вірш «Útban Törökország felé» («На шляху до Туреччини»), що містить історичні аналогії, на високому естетичному рівні розкриває мотив безрідного стану закарпатських угорців.

Окрім художньої літератури, з'являлись публікації з різних проблем культури. Усе більше відчувалось, що студія переростає власні рамки. Репортажі про найрізноманітніші вікторини, конкурси, вечори і зустрічі, рецензії, презентації, портрети, розмови з прозаїками і поетами створили у Закарпатті за допомогою «Kárpáti Igaz Szó» («Закарпатської правди») широку читацьку аудиторію. Це угруповання привабляло до себе діячів із різних сфер культури, мистецтва. Відчувалося, що воно може зіграти значну роль в організації меншини, а тому після природної реорганізації в 1988 році спілку перейменовано на Творчу спілку ім. Аттіли Йожефа.

Угорське літературно-культурне життя на Закарпатті з 1989 року набирає все більших обертів. Творча спілка ім. Аттілі Йожефа, яка об'єднувала художників, музикантів, фотографів, письменників та інших діячів культури, могла стати культурно-представницькою організацією Закарпаття. Але тоді почала формуватися інша організація, що також мала претензії на статус представницької. Це було Товариство угорської культури Закарпаття. 26 лютого 1989 року члени-засновники ТУКЗ на установчих зборах одногосно обрали головою Шандора Фодо.

На цей час визріла більш широка культурологічна ініціатива, найпершим проявом якої було створення ще в 1984 році Берегівського угорського літературного клубу ім. Дюли Іййеша. Цей клуб і створені в наступних роках громадські гуртки і товариства (Культурний гурток ім. Ференца Ракоці II в Мукачеві, гурток ім. Шімона Голлоші в Тячеві, Культурний гурток ім. Гізелли Дравої в Ужгороді, гурток ім. Бейли Бартока у Виноградіві, гурток ім. Жігмонда Моріца в Тісепетерфалві (колишнє Петрово), Літературний клуб ім. Вілмоша Ковача в Іаті) також зіграли важливу роль у тому, що в 1989 році з'явилося Товариство угорської культури Закарпаття (ТУКЗ).

У 1987 році антологія «Évgyűrk» («Річні кільця») яскраво заявила, що усвідомлення ідентичності закарпатських угорців невід'ємне від тисячолітньої культурно-історичної сутності угорської нації. Виданням у серпні 1989 року першого самостійного літературного журналу «Natodik Síp» («Шостий гудок») реалізувалась мета всіх закарпатських угорських культурницьких починань. Журнал став величезним досягненням. Імена головного редактора Кароля Балли, інших співробітників – Арпада Далмаї, Шандора Горвата, Золтана Мігая Надя, Ласло Варі Фабіана, Шандора Фодо, Якова Вараді-Штернберга свідчать, що всі тодішні результати на ниві культури були досягнуті завдяки взаємодопомозі та підтримці, набагато перевершивши досвід 1960–1970-х років.

До появи «Шостого гудка» закарпатські угорські літератори мали змогу друкуватися на шпальтах різних видань: у «Munkás Újság» («Робочій газеті»), у районних газетах, які друкувалися паралельно й угорською мовою, – ужгородській «Kommunizmus fényeі» («Вогні комунізму»), берегівській «Vörös Zászló» («Червоний прапор»), виноградівській «Kommunizmus Zászlaja» («Прапор комунізму»), але перш за все – у «Vörös Zászló» («Червоному прапорі»).

Пізніше систематичні літературні сторінки з'явилися в обласних газетах «Kárpátontúli Ifjúság» («Молодь Закарпаття») та «Kárpáti Igaz Szó» («Закарпатська правда») – «Neon» («Неон»), «Lendület» («Піднесення»), «Új Hajtás» («Новий паросток»), «Vallani kell» («Мушу зізнатися»). Із 1957 року почав виходити «Kárpáti Kalendárium» («Закарпатський календар») та літературні додатки до нього, а з 1987 року з'явилося кількарічне видання «Évgyűrk» («Річні кільця»).

Окремо згадаємо угорські літературні антології радянського періоду: «Új Hang» («Новий голос», 1954); «Szovjet Kárpátontúl» («Радянське Закарпаття», 1955); «Tavaszi napsütés» («Весняне сонце», 1955); «Kárpátontúli elbeszélők» («Закарпатські оповідачі», 1956); «Kárpátok» («Карпати», 1958); «A várakozás legszebb reggelén» («У найкрасивіший ранок чекання», 1972); «Szírványszínben» («У кольорах веселки», 1977); «Lendület» («Піднесення», 1982); «Sugaras utakon» («Променистими шляхами», 1985); «Vergődő szél» («Вітер із Верховини», 1990).

У підготовці угорських фахівців важливу роль відігравали угорські відділення Мукачівського педагогічного училища та Ужгородського державного університету. Із середини 1950-х років систематично почали надходити газети, журнали, книжки з Угорщини. Культурне життя також урізноманітнювали угорськомовні передачі Закарпатського радіо (з 1946 р.) і телебачення (з 1965 р.). У Закарпатті можна було приймати трансляції радіо і телебачення Угорщини.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х творча інтелігенція працювала дуже активно. Ця діяльність вийшла на якісно новий рівень, коли в історії Закарпаття розпочалася нова ера, пов'язана зі здобуттям Україною незалежності у 1991 році.

11. ПЕРШІ НЕКОМУНІСТИЧНІ ОБ'ЄДНАННЯ ГРОМАДЯН У 1989–1991 РОКАХ

Коли йдеться про політику «перебудови», котра проводилася у другій половині 1980 років у Радянському Союзі, то в уяві постає велетенське суспільне збурення, небачена досі мітингова демократія, велике число легалізованих і неформальних об'єднань, зорієнтованих на злам тоталітаризму.

У провінційному закарпатському масштабі передусім ведеться мова про активну суспільну позицію низки нових об'єднань громадян – здебільшого яскраво некомуністичних, а нерідко різко антикомуністичних. Вони були крихкими у своїй організаційній будові, характеризувалися не дуже значною кількістю «пасіонарних» активістів чи «професійних революціонерів». Але ці об'єднання мали істотну електоральну підтримку чи просто широке коло симпатиків, критично налаштованих до безпорадної та дискредитованої комуністичної влади.

11.1. Паростки громадянського суспільства

Найперше беремо до уваги закарпатські обласні організації Народного Руху України за перебудову, Товариства української мови імені Тараса Шевченка, «Меморіалу», Товариства політв'язнів і репресованих, Української Гельсінської Спілки, а також відроджену крайову «Просвіту», Союз українок Закарпаття, Українську народну раду Закарпаття та інші. Утворення різновекторних уже за назвами об'єднань у Закарпатській області було обумовлено значною мірою історико-політичними традиціями і поточним гострим ідеологічним протистоянням у суспільстві. Усі ці чинники радикалізувала стагнація та колапс адміністративно-командної економіки, неухильне погіршення життєвого рівня більшості населення.

У ще Радянській Україні своєю непримиренною і наступальною агітаційно-мітинговою і медійно-пропагандистською активністю дуже виділялися Народний Рух України за перебудову, Товариство української мови імені Тараса Шевченка, Українська Гельсінська Спілка, історико-просвітнє товариство «Меморіал» та

екологічне об'єднання «Зелений світ». У Закарпатті поряд із цими організаціями лівову частку альтернативної громадсько-політичної роботи, в тому числі культурно-просвітницької, взяли на себе осередки крайового товариства «Прогрес», краєзнавчого об'єднання імені Олександра Митрака та інші. Переважна більшість таких організацій з'явилися по наростаючій лінії протягом трьох років – 1989, 1990 і 1991 років. Серед ключових в їхній діяльності був культурно-просвітницький напрямок, зокрема проведення масових просвітницьких акцій, поширення історичної літератури, увіковічення раніше заборонених постатей та культурної спадщини. На початках їхня організаційна структура мала довільну форму, а фіксація членства не була обов'язковою. Проте у них домінувало середнє і старше покоління, котре служило надійним комунікативним зв'язком із попередньою докомуністичною епохою.

Вельми еклектична як за складом своїх провідників, так і соціальним зрізом прихильників, крайова організація Народного Руху виступила потужним акумулятором суспільної думки Закарпаття. Вона діяла у відчайдушній, нерідко непрофесійній опозиції до правлячої комуністичної верхівки, викликаючи у той же час світоглядну прихильність і моральну підтримку пересічного населення. Народний Рух стояв у самому епіцентрі українського національного відродження. Адже боротьба за незалежність України первісно проходила у формі самоусвідомлення мовно-культурної ідентичності та політичної самодостатності поневоленої нації. Цей процес видався нелегким, затяжним і нерідко болісним у подоланні стереотипів викривленого історичного мислення. Вони були нав'язані протягом десятиліть правлячим режимом, який проводив системну колоніальну політику асиміляції та русифікації української нації при зовні привабливому антуражі.

Саме в 1989–1991 роки, переломні для всієї історії СРСР, Народний Рух України відіграв надзвичайно важливу роль у методичному руйнуванні основоположних засад тоталітарної системи. Також це добре видно на локальному територіальному сегменті – у Закарпатській області.

Так, у другій половині 1988 року спостерігався спалах громадської активності та інтерес до національного відродження в Закарпатті. Це стосувалося мовного питання, проблем екології, взаємин держави і церкви. Тому виникають неформальні організації. Провідна роль, звісно, належала творчій інтелігенції. Якщо просвітницько-опозиційну місію у всеукраїнському масштабі здійснювала щотижнева газета «Літературна Україна», то в Закарпатській області – тижневик «Молодь Закарпаття». Як не парадоксально, це був обласний друкований орган Ленінської комуністичної спілки молоді України.

Однією з перших некомуністичних громадських організацій у Закарпатті стало обласне Товариство української мови імені Тараса Шевченка. Воно проводило активну пропагандистську діяльність стосовно якнайширшого застосування української мови в державному діловодстві, вимагало декомунізації топоніміки – перейменування вулиць, зміни чужомовних рекламних вивісок, видання періодики українською мовою, миттєво реагувало на будь-які спроби зневажити рідну мову. Невдовзі це товариство спільно з іншими громадськими організаціями виступило засновником Форуму демократичних сил Закарпаття.

Наприкінці січня 1989 року в приміщенні обласного лекторію товариства «Знання» в Ужгороді відбулася установча конференція обласної організації Товариства рідної мови імені Тараса Шевченка. Прибути на конференцію запросили через оголошення у «Закарпатській правді» – рупорі місцевих комуністів. Зала ледве вмістила присутніх. У вступному слові популярний закарпатський поет Петро Скунець із жalem зазначив, що «для захисту рідного слова доводиться засновувати товариство». Відтак із доповіддю виступив професор Ужгородського державного університету Павло Чучка. Він підкреслив на необхідності подолати штучні перепони для розвитку української мови. Конференція обрала головою організації П. Чучку. Тут же почали збирати кошти на спорудження пам'ятника Тараса Шевченка в Ужгороді. Ця ідея зародилася ще у 1983 році. Справа в тому, що Ужгород залишався єдиним обласним центром в Україні, де не було пам'ятника Т. Шевченка.

Сам же збір коштів став небаченою масовою акцією. Гроші перераховували підприємства, організації, установи, тисячі громадян з усієї області. Практично, це стало першою неформальною масовою акцією в Закарпатті періоду «перебудови». До неї діюча влада поставилася не зовсім прихильно. Однак у 175-у річницю від дня народження Т. Шевченка – 9 березня 1989 року, всупереч позиції правлячої верхівки, на площі Дружби народів в Ужгороді заклали камінь на місці майбутнього пам'ятника. Із травня 1989 року Товариство української мови імені Тараса Шевченка у Закарпатті розростається численними первинними осередками.

Поруч з'являються інші національно-культурні організації. У лютому 1989 року в обласному лекторії Товариства «Знання», за участі близько 350 осіб відбулися установчі збори «Підкарпатського товариства угорської культури» (надалі «Товариство угорської культури Закарпаття»). Його очолив викладач угорської філології Ужгородського державного університету Шандор Фодо. Це товариство 15 березня 1989 року, у день угорського національного свята, провело мітинг на площі Возз'єднання в Ужгороді, котрий зібрав близько тисячі учасників. Невдовзі відбулися установчі збори низки первинних осередків цього товариства. За інформацією обласного комітету Комуністичної партії, окремі виступаючі, приміром у Берегові, закликали не обирати комуністів на керівні посади.

Водночас проходить переосмислення минулого краю, історичних постатей, реабілітація невинно засуджених за політичними мотивами. У лютому 1989 року розвінчувати сталінізм узялася ініціативна група на чолі з кандидатом історичних наук, доцентом Ужгородського державного університету Василем Зілгаловим.

У масштабах України спонукую екологічного руху виступила Чорнобильська катастрофа (26 квітня 1986 року). У Закарпатті таким подразником послужила Пістрівська радіолокаційна станція. Цей об'єкт розпочали будувати у 1985 році. Місце підбрала комісія на чолі з головою обласного виконавчого комітету Михайлом Волощуком. Під будівництво виділили 371 га, зокрема лісу, котрий вирубували.

У жовтні 1988 року на ім'я першого секретаря обкому КПУ Генріха Бандровського надійшов лист з Академії наук України за підписом її голови академіка Бориса Патона. У ньому йшлося про серйозну тривогу, котру викликали можливі негативні наслідки будівництва радіолокаційної станції поблизу Мукачева. Який саме об'єкт будується влада приховувала. Незграбні версії від «ремонтної бази» до

«макаронної фабрики» стимулювали підозрілість і недовіру. Першими на сполох ударили медики Мукачева. Вони підготували відкритий лист із протестом проти будівництва. Його підписали 168 лікарів. Збір підписів під листом розгорнули в усій області.

Ця екологічна проблема, поруч із освітньо-культурними прагненнями, стала наріжним каменем зародження навесні 1989 року в Мукачеві такої неформальної організації, як Товариство імені Олександра Митрака. Діяли чотири секції: екологічна, історична, літературна, народної творчості.

У 1988 році відкрито заявили про свої вимоги греко-католики. Їхні активісти вимагали легалізації конфесії, реєстрації громад, повернення храмів. Тоді ж на реєстрацію громад вони подали близько ста заяв, які влада не задовольняла. Проте на той момент у 70 селах і містах Закарпаття діяли 48 греко-католицьких священиків і 20 черниць. Єпископ Іван Маргітич у травні 1988 року взяв участь у зустрічі греко-католиків із президентом США Рональдом Рейганом, що відбулася у Москві.

У доповіді 16 червня 1989 року на пленумі Закарпатського обкому Компартії перший секретар Г. Бандровський вимушено констатував: «Втративши віру в справедливе вирішення своїх питань, люди застосовують гострі форми протестів». Однак щоразу сильніше підривали авторитет влади соціально-економічні проблеми.

У серпні 1989 року після півстолітньої перерви відновилося Закарпатське крайове товариство «Просвіта». Воно проводило в Ужгороді постійно діючі зібрання – віче, поповнювало фонди просвітницької літератури у державних бібліотеках, перевидавало раніше заборонені книжки на історико-культурну тематику, розповсюджувало опозиційні газети і патріотичні календарі. Розголосу набуло повернення Будинку радянських офіцерів історичним власникам – крайовій «Просвіті». Разом із тим «Просвіта» гучно реагувала на події, що відбувалися в Україні та в державах, де жила українська діаспора. Для молодого покоління участь у культурно-просвітніх акціях «Просвіти» і близьких за духом організацій (як неформальне «Студентське братство») стала повноцінним громадсько-політичним гартом.

У численних дискусіях і прилюдних виступах порушувалися злободенні питання, що тривожили суспільство чи були штучно нав'язані партійною номенклатурою – оплотом тоталітарного режиму, що мімікував і розпадався на уламки. Серед них найбільший резонанс справили політичне русинство, вільна економічна зона, самоврядна адміністративно-територіальна одиниця. Вельми непокоїло погіршення екологічної ситуації, особливо в буремні часи будівництва Пістрялівської радіолокаційної станції. Додавало тривоги майбутнє міжнародних відносин, загальні потреби відродження греко-католицької церкви, поновлення релігійного рівноправ'я без тоталітарного диктату.

Альтернативні комуністичним, громадські організації мали доволі строкату соціальну базу, проте рівночасно – спільну ідеологічну основу. Домінували інтереси територіальної цілісності України, мирної, ненасильницької модернізації політичної системи суспільства.

В організаціях демократичного спрямування знайшли відбиток політичні ідеали першої половини XX століття та їх яскраві речники, котрі входили в комуністичний індекс заборонених персоналій. У результаті кризи влади стався величезний за

наслідками культурний вибух, який назвали «національним відродженням». Закарпатські мірки для нього не були затісними.

Ось чому точилася запекло медійна і публічна боротьба з троянським конем «карпатського русинства». Навколо цього вміло розігрувалася політична карта регіональними діячами з кола комуністичної влади. Проте «русинський подразник» став цементуючою ланкою для демократичних сил в їхньому державотворчому стремлінні.

Через штучний розігрів сепаратистських течій керівництво СРСР намагалося послабити національно-визвольну боротьбу та уникнути розпаду. Подібні об'єднання ініціювалися в Криму, Придністров'ї, Прибалтиці, Абхазії, Південній Осетії тощо. У деяких регіонах мали місце кровопролитні зіткнення, проте Закарпаття заслужило мирного сценарію.

Планова реанімація русинства була стратегічно спрямована на послаблення української діаспори у сусідніх країнах. Інститут етнографії Академії наук СРСР 6 лютого 1990 року оперативно заявив: «Теоретично можна вважати, що русини – поняття одного порядку з росіянами, українцями і білорусами, а не частина якого-небудь із цих етносів».

У 1990-му негайно з'явилися «Товариство карпатських русинів» у Закарпатті (лютий), «Русинська Оброда» у Словаччині (березень), «Стоваришєня лемків» у Польщі (квітень), «Об'єднання приятелів Підкарпатської Русі» у Чехії (жовтень), «Руска Матка» у Сербії (грудень), а у травні 1991 року – «Русинська організація Угорщини». Тоді ж пройшов перший світовий конгрес русинів у Меджилабірцях (Словаччина). «Товариство карпатських русинів» у Закарпатті вимагало визнати русинів окремою національністю, автономну Підкарпатська Русь, подібну до Швейцарії. Проте бажання включити Українську державу, що утверджувалася, в розв'язання чиїхось геополітичних амбіцій виявилось ідеєю безплідною.

Усе це цілковито вмістилося в рамки двох дискусійних напрямків: історико-політичний та лінгвістико-етнологічний. Адептів русинізму вистачило тільки на політику, та невдовзі вони затерлися, загубилися.

11.2. Народний Рух України

В авангарді національно-визвольної боротьби була масова громадсько-політична організація – Народний Рух України.

У Народний Рух входили люди різних ідеологічних уподобань – ліберальні комуністи, радикальні націоналісти, демократи космополітичних переконань, релігійні діячі. Об'єднавчим стало усвідомлення необхідності спільними зусиллями перемогти тоталітарну систему, утвердити демократичний лад шляхом циркуляції політичної еліти, заміни комуністичної номенклатури професійно підготовленими представниками контреліти, опозиційними діячами. Несподівана поява популярного Народного Руху України стала можливою через послаблення тоталітаризму «перебудовними» процесами. Політична лібералізація проходила в Радянському Союзі у другій половині 1980 років і зачепила за живе першокласних інтелектуалів у рядах правлячої Комуністичної партії. Вони шукали виходу із суспільного тупика і продукували програми демократичних перетворень.

Установчий з'їзд Народного Руху України за перебудову пройшов у Києві 8–10 вересня 1989 року. 1.109 делегатів представляли 280 тисяч «рухівців» з усіх регіонів України, а також Латвії та Литви. Закарпатська делегація складалася з 15 осіб. Як гість на з'їзді виступив голова Товариства угорської культури Закарпаття Шандор Фодо. Він гаряче підтримував національно-визвольні змагання українського народу.

23 вересня 1989 року в Ужгороді в обласному будинку культури профспілок відбулася установча конференція Закарпатської крайової організації Народного Руху за перебудову. Сприяли у цьому обком Компартії та Ужгородський міськвиконком. Обком виготовив запрошення, мандати, друковану продукцію, міськвиконком надав зал, озвучення тощо. У конференції взяло участь 220 делегатів. 186 представляли інтелігенцію, 13 – робітників, 10 – студентів, 10 – пенсіонерів, 1 – домогосподарок. Вищу освіту мав 171 делегат. Комуністів було 75, а комсомольців – 17. Мандатна комісія налічила 205 українців, 7 росіян, 3 угорців, 2 євреїв, 1 кабардинця, 1 караїма. Делегати приїхали з усіх міст і районів Закарпаття.

Із доповіддю «Про завдання Народного Руху України на Закарпатті» виступив Петро Скунць. Окремо розглянули стан української мови (письменник Юрій Керекеш, професор Павло Чучка), соціально-економічні (професор Іван Мешко, інженер Ярослав Мойшевич), міжнаціональні (доцент Михайло Тиводар) та інші проблеми. Слово мав і другий секретар обкому КПУ Степан Туряниця.

Загалом виступило понад тридцять ораторів. Конференцію від єврейської меншини краю привітав професор УжДУ Яків Штернберг, а голова Товариства угорської культури Закарпаття Шандор Фодо ще й прикріпив до синьо-жовтого прапора, що був на сцені, угорську національну триколірну стрічку.

Для Народного Руху в Закарпатті мало вирішальне значення, що його творили знакові постаті, зокрема письменники, науковці, педагоги, митці. Сподівання консервативного керівництва Комуністичної партії України на те, що створений з їхньої згоди Народний Рух буде підконтрольною структурою, не виправдалися. Натомість українські патріоти отримали потужну організацію як україно необхідний засіб боротьби за глибоку демократизацію, масштабні соціально-економічні реформи, власну державу.

У щоденній опозиційній діяльності специфікою Закарпаття були наступні напрямки. Першими у хронологічному вимірі стали екологічні акції. Крім наполегливих вимог зупинити будівництво Пістрялівської радіолокаційної станції, порушувалися болючі питання про забруднення області промисловими відходами, надмірну вирубку лісів, використання шкідливих хімічних речовин у сільському господарстві тощо. Просвітницький напрямок почався з яскравих публічних виступів шанованих учених за підвищення статусу української мови, відродження національної пам'яті та символіки.

Вагомими ініціативами у Закарпатті увінчалася різнопланова боротьба за демократизацію суспільних відносин, прогресивні економічні реформи, соціальну справедливість, проти привілеїв партійної номенклатури. Послідовно проводилася агітація за підвищення суверенітету України аж до незалежності. Критикувався кожен поточний промах у діях Комуністичної партії та її ключових функціонерів. Гідне подиву вперте змагання за легалізацію греко-католицької церкви, повернення їй раніше вилучених державою матеріальних цінностей.

11.3. Масові акції та електоральні здобутки

Пересічне населення Закарпаття включалося у політичний процес двома формами. Дуже часто проводилися масові акції – мітинги, демонстрації, пікети, конференції, інші народні зібрання. Не меншої значимості надавалося розповсюдженню опозиційних видань, листівок тощо. Так, у 1990–1991 роках у Закарпатській області виходила низка «неформальних» газет: «Нова свобода», «Благовісник», «Карпатська Україна», «Голос Мараморощини», «Просвіта», «Пробудження». Вони були невисокої поліграфічної якості, проте люди тяглися до «правдивого слова».

У суботу, 2 вересня 1989 року, відбувся перший мітинг Народного Руху в Закарпатті – на площі імені Дмитра Вакарова міста Хуст. Його дозволила влада. Чільною темою було обговорення законопроектів про вибори парламенту і місцевих рад. На нечувану за радянські роки акцію зібралося декілька тисяч людей.

Регулярні масові мітинги стали коронною зброєю Народного Руху. Лише в першому кварталі 1990 року їх відбулося у різних містах, селищах і селах Закарпатської області більше сорока. У середньому – один мітинг кожні два дні. Теми, що піднімалися, мали комплексний характер і відповідали суспільним запитам. Центрами політичної активності у Закарпатті стали міста Ужгород, Мукачево, Хуст, Тячів і селище Великий Бичків Рахівського району.

Важливу роль для кристалізації програмних засад і незворотності процесу багатопартійності зіграли рішення IV сесії Великої ради Народного Руху України. Вона відбулася 24–25 березня 1990 року в Хусті.

На відміну від інших областей Західної України, в Закарпатті на виборах до парламенту (Верховної Ради) і місцевих рад 18 березня 1990 р. перемогу здобули представники комуністичної номенклатури. Висуванці Народного Руху перемогли тільки в окремих округах. Так, народними депутатами України обрали адвоката Віктора Беда, голову лісопереробної асоціації «Закарпатліс» Івана Герца, директора Закарпатського науково-дослідного інституту агропромислового виробництва Василя Шепу. У парламенті вони увійшли до опозиційної Народної Ради. Інші сім депутатів від області влились у комуністичну більшість.

Роком раніше, у березні 1989 року, яскравою демонстрацією критичного ставлення до владної верхівки стали результати виборів депутатів Верховної Ради СРСР у Закарпатському національно-територіальному окрузі.

Вперше за радянський час ця виборча кампанія мала альтернативний характер – на одне місце балотувалися двоє осіб. Із першим секретарем Закарпатського обкому КПУ Генріхом Бандровським змагався мало кому відомий головний лікар Дубівської дільничної лікарні Тячівського району Микола Бігунець. За Г. Бандровського проголосував тільки 185.751 виборець, а за М. Бігунця – 617.974, або у 3,3 разу більше. Ці результати назвали антикомуністичним протестом.

11.4. Облога обласної ради у вересні–жовтні 1991 року

У березні 1990 року на виборах до Закарпатської обласної ради перемогло небагато демократично налаштованих кандидатів – близько двадцяти. Загалом же

обласна рада складалася з 120 депутатів. Половина з цієї двадцятки пов'язувала себе з Народним Рухом й утворила депутатську групу «Демократична платформа». Єдиною місцевою радою в області, у котрій опозиція отримала більшість, була Ужгородська міська рада.

Націонал-демократи прагнули перевиборів обласної та інших місцевих рад, екс-номенклатура – зберегти важелі влади у своєму «номенклатурному заповіднику». Епіцентром боротьби стали сесійна зала обласної ради і площа Народна, що знаходяться поруч в Ужгороді. Тривали багатоденні велелюдні мітинги, пікети і голодування.

Після провалу путчу, проголошення незалежності України, заборони Комуністичної партії обласна номенклатура пробувала маневрувати. 23 серпня 1991 року перший секретар Василь Химинець провів останнє засідання бюро обласного комітету Комуністичної партії України. Він наполягав на алібі: «Отримавши нечіткі, суперечливі рекомендації Секретаріату ЦК КПРС, ми керувалися заявами керівництва республіки про те, що на території України надзвичайного стану не введено».

Функціонери сподівалися зберегти Комуністичну партію. Однак 26 серпня, у день, коли друкувався протокол засідання бюро, за рішенням Ужгородської міської ради опечатали приміщення міського комітету партії. Потім підійшла черга й до обласного комітету, всієї партійної вертикалі. Оскільки приміщення не охоронялися, відповідальні партійні працівники позабирали компрометуючі документи.

30 серпня 1991 року на багатотисячному мітингу в Ужгороді демонтували пам'ятник Володимиру Леніну. Так вчинили і в інших населених пунктах, хоч і не обійшлося без інцидентів.

Водночас Ужгородська міська рада і депутатська група «Демократична платформа» вимагали скликати сесію та розпустити обласну раду за підтримку путчистів. 26 серпня заступник голови обласної ради народних депутатів Юрій Воробець підписав розпорядження про скликання позачергової сесії обласної ради 30 серпня для розгляду політичної ситуації в області.

Однак голова ради Михайло Волощук, який мав доповідати з цього питання, зволікав. 29 серпня він розпорядився провести сесію пізніше, мотивуючи потребою глибше з'ясувати причетність обласної ради до державного перевороту. Для зняття суспільного напруження обласний виконавчий комітет негайно зареєстрував статuti 208 релігійних громад і передав їм у власність 83 церковні приміщення.

На 27 вересня 1991 року нарешті призначили VII позачергову сесію обласної ради, запланувавши в той же день закінчити її роботу. Однак із перервами вона протривала більше місяця – аж до 31 жовтня. Упродовж цього часу пройшло п'ять засідань: 27 вересня, 1, 2, 15, 31 жовтня.

Центр політичного життя області перемістився в обласну раду і на прилеглу площу Народну. Так її назвали наприкінці серпня 1991 року рішенням Ужгородського міського виконавчого комітету, забравши ім'я В. Леніна.

Вранці 27 вересня площу Народну заповнили пікетники, котрі на заклик Народного Руху прибули з багатьох районів області. Вони вимагали відставки керівництва обласної ради, її саморозпуск, нових виборів, розслідування діяльності посадових осіб під час державного перевороту в Москві. Було розбито наметовий табір. Пікетувальники домоглися радіотрансляції сесії на площу. У відкритому голосуванні

із 104 присутніх депутатів за недовіру голові обласної ради проголосували 32 депутати, проти – 57, утрималися – 13. За наполяганням опозиції, питання переголосували у таємному режимі. Цього разу «за» висловився 51 депутат, проти – 53. Рішення про відставку не прийнято. На знак протесту на площі Народній 15 осіб, у тому числі депутати обласної, Ужгородської міської, Тячівської районної та міської рад оголосили голодування. Пізно ввечері депутати вирішили продовжити сесію обласної ради 1 жовтня, у вівторок. Але всі виходи із приміщення заблокували пікетники. Під стінами обласної ради зібралось кілька тисяч людей. Окремі депутати втекли через вікна, проте інших заблокували до другої години ночі, коли переодягнені у цивільне міліціонери допомогли їм вибратися через запасний вихід. Деяким депутатам пікетники дозволили покинути будинок, випустили, наприклад, представників угорської меншини.

Наступного дня, у суботу 28 вересня, М. Волошук повідомив по радіо, що написав заяву про відставку за станом здоров'я. Недільного вечора пікетники взяли в облогу обласний телерадіокомітет, де їм надали ефір. Водночас до Ужгорода прибувало дедалі більше людей із різних куточків краю. Студенти Ужгородського державного університету оголосили страйк, вимагаючи від обласної ради саморозпуску.

На другому засіданні сесії 1 жовтня депутати одностайно задовольнили заяву М. Волошука про відставку з посади голови ради і виконавчого комітету, над приміщенням ради підняли національний синьо-жовтий прапор.

Потім з'явився компромісний варіант рішення: «просити Президію Верховної Ради України призначити дострокові вибори Закарпатської обласної ради народних депутатів до 1 квітня 1992 року». Але незабаром із Верховної Ради повідомили, що правових підстав для цього нема. За чинним законодавством, вибори обласних рад призначалися тільки у двох випадках: закінчення строку їх повноважень або прийняття радою рішення про саморозпуск. Таким чином не вдалося привести до керівництва нове покоління демократично налаштованих політиків.

Згодом у Закарпатті демократичні сили провели самовіддану роботу в двох загальнонаціональних кампаніях, що пройшли 1 грудня 1991 року – всеукраїнському референдумі за підтвердження Акту незалежності України і на виборах Президента України. Із тих, хто взяв участь у голосуванні в Закарпатті, за незалежність України проголосувало 92,6% виборців. Різниця між адміністративними одиницями області не була суттєвою: від 97,1% у Великоберезнянському районі до 88,8% у Хустському.

Значно різнилися голосування в обласному референдумі з приводу «самоврядної території». Якщо у середньому по області «так» відповіли 78% виборців, що взяли участь у голосуванні, то найбільше (89%) за це проголосувало виборців у низовинному Берегівському районі, де домінують угорці, а найменше – у гірському Рахівському (54%).

У Берегівському районі, відповідно до рішення районної ради, 1 грудня 1991 року проводився ще й референдум щодо угорського автономного округу. «За» проголосувало 81,4% виборців, які взяли у ньому участь.

На відміну від постсоціалістичних держав Центральної Європи і Балтії, висуванці опозиції в Україні до влади не прийшли. В основному вона залишилася в руках ще недавно колоніальної номенклатури.

ХРОНОЛОГІЯ ПОДІЙ 1944–1991 РОКІВ

- 5 серпня 1944 року* – Ставка верховного головнокомандуючого СРСР утворила 4-ий Український фронт для ведення бойових дій у Карпатах проти німецьких та угорських військ.
- 31 серпня 1944 року* – Радянські війська вступили в столицю Румунії місто Бухарест.
- 8 вересня – 28 жовтня 1944 року* – Східно-Карпатська стратегічна наступальна операція 1-го і 4-го Українських фронтів, внаслідок якої радянські війська здобули Закарпаття і частину Східної Словаччини.
- 9 вересня – 28 жовтня 1944 року* – Карпатсько-Ужгородська наступальна операція 4-го Українського фронту.
- 15 вересня 1944 року* – Радянські війська зайняли столицю Болгарії місто Софія.
- 20 вересня 1944 року* – 4-ий Український фронт вступив на територію Словаччини.
- 23 вересня 1944 року* – 2-ий Український фронт вступив на територію Угорщини в районі Баттонья.
- 24 вересня 1944 року* – В Ужгородському кафедральному соборі єпископ Гайдудорозької греко-католицької єпархії Міклош Дудаш при асистенції римо-католицьких єпископів Іштвана Мадараса з Кошице та Яноша Шеффлера із Сатмара здійснив хіротонію Теодора Ромжі в сан єпископа Мукачівської греко-католицької єпархії.
- 11 жовтня 1944 року* – Представники регента Міклоша Горті в Москві підписали попередню угоду про перемир'я.
- 9 жовтня 1944 року* – Радянські війська оволоділи окружним центром Воловець.
- 18 жовтня 1944 року* – Підрозділи 4-го Українського фронту захопили Рахів.
- 20 жовтня 1944 року* – Підрозділи 2-го Українського фронту оволоділи великим промисловим центром Угорщини містом Дебрецен.
- 24 жовтня 1944 року* – Радянські війська здобули Волове (Міжгір'я), Сваляву, Хуст.
- 25 жовтня 1944 року* – Радянські та румунські війська досягли кордону, що існував до II Віденського арбітражу. Радянська армія вступила в Севлюш (Виноградово) та Іршаву. У Хуст прибув уповноважений чехословацького уряду Франтішек Немец і розпочав створювати цивільну адміністрацію. Наступного дня він звернувся до населення краю.
- 26 жовтня 1944 року* – Радянські війська вступають до Мукачева, Берегова, Великого Березного.
- 27 жовтня 1944 року* – Радянські війська вступають до Перечина і Ужгорода, «столицю Закарпатської України, яка належала до Чехословацької Республіки», в честь чого в Москві лунали залпи переможного салюту.
- 3 листопада 1944 року* – У Мукачівському театрі виступають радянські артисти. Оратор їм подякував і висловив сподівання, що мешканці міста зможуть возз'єднатись «з українським народом, що знаходиться за Карпатами».
- 5 листопада 1944 року* – В Ужгороді вводять «московський час». Виходить перший номер газети «Закарпатська правда», котра була офіційним органом спочатку Комуністичної партії Закарпатської України, а згодом обласної орга-

- нізації Комуністичної партії України. Через декілька днів виходять газети «Закарпатская Украина» і «Молодь Закарпаття».
- 13 листопада 1944 року* – Командування 4-го Українського фронту видало наказ про те, що усі чоловіки військовозобов'язаного віку угорської та німецької національностей повинні з'явитись на триденні відбудовні роботи. Збірний табір знаходився в Сваляві. Багато з них загинули.
- 19 листопада 1944 року* – Створено Комуністичну партію Закарпатської України.
- 26 листопада 1944 року* – У Мукачеві пройшов Перший з'їзд народних комітетів Закарпатської України, який прийняв «Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною».
- 5 грудня 1944 року* – Народна Рада Закарпатської України направила лист президенту Едуарду Бенешу, де пропонувала його урядові відкликати чехословацьких уповноважених. Того ж дня Народна Рада видала декрет про припинення будь-яких стосунків із представником чехословацького уряду. Вона прийняла рішення про конфіскацію чехословацького та угорського державного майна.
- 10 грудня 1944 року* – Радянська влада в Хусті провела мітинг проти чехословацької адміністрації.
- 14 грудня 1944 року* – Створено Спеціальний суд Закарпатської України, до функцій якого входило поквитатись із «ворогами народу».
- 15 грудня 1944 року* – Чехословацький уряд у Лондоні звернувся до уряду СРСР із приводу дій Народної Ради Закарпатської України. Заступник міністра закордонних справ СРСР у цей день повідомив посла в Лондоні Зденека Фірлінгера про те, що питання Закарпаття є внутрішньою справою Чехословаччини, тому Радянський Союз не може втручатись, бажаючи дотримуватись угод, укладених із чехословацьким урядом.
- Початок січня 1945 року* – Франтішек Немец із корпусом чиновників покинув Хуст і перебрався в Кошице.
- 20 січня 1945 року* – Міністр закордонних справ Угорщини Янош Дьєндьєші в Москві підписав договір про перемир'я з трьома державами-переможницями США, Великобританією, СРСР. Цим Угорщина визнала поразку у війні.
- 23 січня 1945 року* – Йосиф Сталін у листі до Едуарда Бенеша зазначив, що радянський уряд не може заборонити населенню Закарпатської України вирішувати власну національну долю.
- 4–12 лютого 1945 року* – Ялтинська конференція. Президент США Ф.Д. Рузвельт, голова ради народних комісарів Й. Сталін, прем'єр-міністр Великобританії В. Черчілль провели переговори про облаштування світу після Другої світової війни.
- 9 лютого 1945 року* – Народна Рада проголосила амністію «для всіх мешканців Закарпатської України, котрі злочини скоїли до 26 жовтня 1944 р.».
- 24 березня 1945 року* – Народна Рада Закарпатської України видала Декрет «про вільний вибір віросповідання».
- 13 квітня 1945 року* – Декретом Народної Ради створено прикордонну міліцію, котру очолив полковник Олександр Тканко.

- 20 квітня 1945 року – Народна Рада Закарпатської України видала декрет «Про церковне майно». Все рухоме і нерухоме майно, що належало церквам як юридичним особам, переходило у власність громади.
- 29 квітня 1945 року – Народна Рада Закарпатської України видала декрет «Про реформу народної освіти». Усі навчальні заклади, крім духовних семінарій, перейшли в категорію державних, а педагоги стали державними службовцями.
- 8 травня 1945 року – У передмісті Берліна Карлсхорсті німецьке командування в присутності радянських, англо-американських і французьких представників підписало акт про беззастережну капітуляцію Німеччини.
- Травень 1945 року – Знову виходить у світ газета «Munkás Újság» («Робітничка газета»), що видавалась із 1920-их років, але в грудні замість неї з'явилася «Kárpáti Igaz Szó», яка була дзеркальним перекладом газети «Закарпатська правда».
- 26 червня 1945 року – У Сан-Франциско підписано Статут Організації Об'єднаних Націй (ООН), що набрав чинності 24 жовтня того ж року.
- 29 червня 1945 року – Радянський Союз і Чехословацька Республіка в Москві підписали договір про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. Чехословацька сторона його ратифікувала 22 листопада, а радянська – 27 листопада.
- 11 липня 1945 року – В одній із московських тюрем помер Августин Волошин, який із 26 жовтня 1938 р. до 15 березня 1939 р. був прем'єр-міністром Закарпатської України. Він став першим закарпатцем, якому присвоєно звання «Героя України».
- 17 липня – 2 серпня 1945 року – Потсдамська конференція глав урядів Сполучених Штатів, Великобританії та Радянського Союзу. Услід за Тегеранською та Ялтинською конференціями на ній розробили програму післявоєнного устрою Європи і міжнародного порядку.
- 19 липня 1945 року – Постанова про утворення Закарпато-Українського Університету.
- 2 вересня 1945 року – Підписано Акт про беззастережну капітуляцію Японії. Закінчення Другої світової війни.
- 30 вересня 1945 року – Закрито кордон у бік Чехословаччини, який до цього часу можна було вільно перетинати.
- 18 жовтня 1945 року – Постанова про відкриття державного університету в м. Ужгород (День народження Ужгородського державного університету).
- 2 грудня 1945 року – Вийшла в світ берегівська газета «Vörös Zászló» («Червоний прапор»). Услід за нею з'явилися перекладені угорською мовою ужгородська, мукачівська, виноградівська газети.
- 30 грудня 1945 року – Із благословення Папи Пія XII Теодор Ромжа проводить хіротонію греко-католицького єпископа Олександра Хіри.
- 15 січня 1946 року – Міністерство внутрішніх справ Радянського Союзу прийняло рішення про масову депортацію жителів німецької національності Закарпаття.

- 22 січня 1946 року – Указом Президії Верховної Ради СРСР у складі Української Радянської Соціалістичної Республіки утворена Закарпатська область.
- 24 січня 1946 року – Указом Президії Верховної Ради УРСР у Закарпатській області вводиться юрисдикція законів Української РСР.
- 10 лютого 1946 року – Відбулися вибори до Верховної Ради СРСР. Депутати від Закарпатської області: перший секретар обкому КПУ і голова облвиконкому Іван Турияниця, другий секретар Іван Ваш, голова обласного суду Василь Русин, активіст жіночого руху Ганна Петрище з Волового (Міжгір'я).
- 8–10 березня 1946 року – Відбувся Львівський церковний собор, організований каральними органами СРСР. Ухвалено рішення про ліквідацію Берестейської унії та об'єднання Української греко-католицької церкви з Російською православною церквою.
- 23 травня 1946 року – Газета «Kárpáti Igaz Szó» / «Закарпатська правда» процитувало обвинувальну промову прокурора: депутати угорського парламенту Андрій Бродій, Михайло Демко, Андрій Крічфалушші-Грабар як «носії історичного мерзотного злочину [...] хай зараз помруть з волі народу і суду, ганебною смертю, належною мерзотним зрадникам».
- 25 травня 1946 року – В Ужгороді винесено, а 7 грудня виконано смертний вирок щодо першого прем'єр-міністра Підкарпатської Русі Андрія Бродія. Реабілітований у 1991 р.
- 21 серпня 1946 року – У відповідності до рішення Закарпатської обласної ради почалася націоналізація церковних і монастирських землеволодінь.
- 22 жовтня 1946 року – У Закарпатську область прибув єпископ Нестор, завданням якого було прискорити ліквідацію греко-католицької церкви. Московський патріарх Алексій призначив його єпископом Ужгородсько-Мукачівським.
- 9 лютого 1947 року – Відбулися вибори до Верховної Ради Української РСР.
- 10 лютого 1947 року – Угорщина, Фінляндія, Болгарія, Італія і Румунія підписали в Парижі мирний договір, який підводив підсумки Другої світової війни. Для Угорщини одна зі статей договору визначала: «Радянський Союз зберігає за собою право дислокувати на угорській території такий контингент військ, який йому потрібен для підтримання шляхів сполучення з радянською зоною в Австрії».
- 13 вересня 1947 року – Президія Верховної Ради Української РСР ратифікувала мирні договори з Болгарією, Італією, Румунією, Угорщиною і Фінляндією, підписані в Парижі 10 лютого 1947 р.
- 1 листопада 1947 року – Єпископ греко-католицької церкви Теодор Ромжа убитий у Мукачівській лікарні. Беатифікований 27 червня 2001 р. під час візиту Папи Римського Іоанна Павла II в Україну.
- 13 листопада 1947 року – Українська РСР обрана членом Ради безпеки ООН на строк до 31 грудня 1949 р.
- 21 грудня 1947 року – Відбулися вибори до місцевих рад УРСР.
- 18 лютого 1948 року – Підписано угорсько-радянський договір про дружбу, співпрацю і взаємодопомогу.

- 1 жовтня 1948 року* – Введено до ладу найпотужніший в Європі газопровід Дашава–Київ, чим покладено початок масовій газифікації населених пунктів України.
- 20 січня 1949 року* – Болгарія, Чехословаччина, Польща, Угорщина, Румунія і Радянський Союз у Москві створили Раду Економічної Взаємодопомоги (РЕВ).
- 18 лютого 1949 року* – У Закарпатті припинили діяльність греко-католицької церкви.
- 28 листопада 1949 року* – Президія Верховної Ради СРСР видала указ, яким заборонила насильно виселеним повертатись на рідні землі.
- 6 квітня 1950 року* – Рада Міністрів СРСР внесла зміни в правила, що стосувались депортованих у 1944–1949 роках. Якщо раніше депортований мав конкретний термін, протягом якого не мав права повертатись додому, то зараз депортація стала довічною.
- 12 березня 1950 року* – Відбулися вибори депутатів до Верховної Ради СРСР.
- 7–8 жовтня 1950 року* – Торонто (Канада). Відбувся I з'їзд братства Карпатських січовиків. З'їзд маніфестував єдність і незалежність України.
- 10 лютого 1951 року* – В Ужгородському державному університеті відбулися випускні іспити. Вперше в історії Закарпаття понад 60 осіб отримали вищу освіту у рідному краї.
- 2 липня 1951 року* – Московська газета «Правда» опублікувала редакційну статтю під назвою «Ідеологічні викривлення в літературі», де критикувала українських письменників, особливо Володимира Сосюру за його вірш «Любіть Україну».
- 6 листопада 1951 року* – Київ. Уведено в дію перший в Україні телевізійний центр.
- 18–24 лютого 1952 року* – В Україні пройшов фестиваль кінофільмів Угорської Народної Республіки.
- 9 травня 1952 року* – Київ. ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про дальше посилення боротьби по остаточній ліквідації рештків банд українсько-буржуазних націоналістів у західних областях Української РСР».
- 5–14 жовтня 1952 року* – У Москві на XIX з'їзді назву Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) змінили на Комуністичну партію Радянського Союзу.
- 5 березня 1953 року* – Помер вождь Радянського Союзу Й. Сталін – голова Ради міністрів СРСР і перший секретар ЦК КПРС.
- 27 березня 1953 року* – У Радянському Союзі амністували всіх, хто був засуджений на термін, менший як п'ять років.
- 18–24 травня 1953 року* – У Києві знову провели фестиваль кінофільмів Угорської Народної Республіки.
- 3–7 вересня 1953 року* – На пленумі Центрального комітету Комуністичної партії Радянського Союзу Микиту Хрущова обрано першим секретарем ЦК КПРС.
- 16 серпня 1954 року* – На хвилях міжнародного радіо «Свобода» вперше прозвучала передача українською мовою.
- 10 листопада 1954 року* – Центральний комітет КПРС прийняв постанову про недоліки «науково-атеїстичної пропаганди».

- 18 січня 1954 року* – В усіх областях України відзначили 300-річчя «возз'єднання» України з Росією.
- 19 лютого 1954 року* – Президія Верховної Ради СРСР передала Кримську область зі складу Росії до складу України.
- 14 березня 1954 року* – Вибори до Верховної Ради СРСР. Від України обрано 172 депутати.
- 12 травня 1954 року* – УРСР стала членом ЮНЕСКО і Міжнародної організації праці.
- 11–14 травня 1955 року* – У Варшаві Албанія, Болгарія, Чехословаччина, Польща, Угорщина, Німецька Демократична Республіка, Румунія і Радянський Союз підписали договір про дружбу, співпрацю і взаємодопомогу. Цим актом створено Варшавський договір – військову організацію соціалістичних країн.
- 9 липня 1954 року* – Рада міністрів УРСР прийняла постанову «Про введення спільного навчання в школах УРСР». Із 1953–1954 навчального року в усіх школах обласних центрів і великих промислових міст вводили спільне навчання хлопців і дівчат.
- 2 серпня 1954 року* – В Ужгороді запрацювала перша в Закарпатті вечірня музична школа для молоді.
- 27 лютого 1955 року* – Вибори до Верховної Ради УРСР і до місцевих рад.
- 4 квітня 1955 року* – Чоп. На стику трьох державних кордонів (СРСР, Угорщини і Чехословаччини) відбулася зустріч із делегацією угорської молоді, котра принесла в СРСР спортивну естафету дружби з нагоди 10-річчя звільнення Угорщини від німецьких загарбників.
- 11 квітня 1955 року* – Політбюро ЦК КПУ прийняло постанову «Про стан та заходи подальшого поліпшення роботи органів КДБ у західних областях УРСР». Їхнім головним завданням стало посилення роботи проти агентури іноземних розвідок і закордонних націоналістичних центрів.
- Вересень 1955 року* – Надано амністію громадянам, які співпрацювали у роки війни з німцями. Їх звинуватили у «пособництві ворогові» і відправили у Сибір.
- 4 листопада 1955 року* – ЦК КПРС і Рада міністрів прийняли спільну постанову щодо подолання мегаломанії в «проектуванні та будівництві».
- 13 грудня 1955 року* – Видано Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про правовий статус німців та членів їх сімей, які перебували в спецпоселеннях, та відміну обмежень».
- 19 грудня 1955 року* – У Києві розпочався традиційний фестиваль кінофільмів Угорської Народної Республіки.
- 3 лютого 1956 року* – Міністерство культури УРСР вилучило з музейних фондів експонати і документи «антирадянських контрреволюційних організацій, портретів окремих буржуазно-націоналістичних діячів дореволюційної Росії, панської Польщі, Австро-Угорщини».
- 14–25 лютого 1956 року* – Відбувся XX з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу, на якому в закритому режимі обговорили наслідки культу особи Сталіна.
- 15 лютого 1956 року* – У Закарпатті введено в експлуатацію Теребле-Ріцьку гідроелектростанцію.

- 6 червня 1956 року* – Рада міністрів СРСР прийняла постанову «Про відміну плати за навчання в старших класах середніх шкіл, в середніх спеціальних і вищих учбових закладах СРСР».
- 30 червня 1956 року* – Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу прийняв постанову «Про подолання культу особи та його наслідків».
- Вересень 1956 року* – Міністерство вищої освіти СРСР запровадило в усіх вищих навчальних закладах вивчення трьох самостійних курсів: «Історія КПРС», «Політекономія», «Діалектичний та історичний матеріалізм».
- Серпень 1956 року* – У Львівській, Станіславській, Дрогобицькій, Тернопільській, Чернівецькій та Закарпатській областях працювала спеціальна комісія «по остаточному викорінюванню залишків уніатства».
- 5 жовтня 1956 року* – Верховна Рада СРСР видала указ «Про залучення до праці циган, які займаються бродяжництвом».
- 23 жовтня 1956 року* – Мирні демонстрації будапештських студентів переросли в збройне повстання.
- 29 жовтня 1956 року* – Вивід радянських військ із Будапешта.
- 30 листопада 1956 року* – Ялта. З гастролями прибув угорський джаз-квінтет (керівник Лайош Мартіні).
- 1 листопада 1956 року* – Уряд Імре Надя заявляє про нейтралітет Угорщини і про вихід із Варшавського договору.
- 3 листопада 1956 року* – В Ужгороді угорські редактори зробили коректуру перекладеного з російської мови виступу, який наступного дня в м. Солнок мав озвучити Янош Кадар.
- 4 листопада 1956 року* – Радянські війська знову ввійшли в Будапешт.
- 11 листопада 1956 року* – В Угорщині припинився збройний опір. Наступного дня відсторонили уряд Імре Надя (його з товаришами пізніше стратили) і сформували уряд Яноша Кадара.
- Кінець 1956 року* – У Закарпатті низка осіб і груп проявили симпатії до угорських повстанців. Пізніше певну їх частину засудили до позбавлення волі.
- 11 вересня 1957 року* – Указом Президії Верховної Ради заборонено іменами живих осіб називати будь-які об'єкти (місця громадського користування, підприємства, колгоспи і т.д.). Вже існуючі назви підлягали заміні.
- 17 вересня 1957 року* – У постанові бюро Закарпатського обкому КПУ міститься інформація, що в області діяли 710 церков, молитовних будинків, монастирів, скитів; 202 православні священики, 57 монахів, 314 монахинь, 32 римо-католицькі і 64 реформатські священики, 26 проповідників адвентистів сьомого дня. Існували нелегальні «секти» Єгови, п'ятидесятники та ін.
- 8 січня 1958 року* – СРСР уклав угоду з Чехословаччиною про остаточне врегулювання майнових і фінансових питань, пов'язаних із возз'єднанням Закарпатської України з УРСР.
- 26 лютого 1958 року* – Вийшов указ президії Верховної Ради СРСР про нагородження орденом Леніна Закарпатської області «за успіхи, досягнуті в справі збільшення виробництва і заготовок зерна, винограду, фруктів, молока, м'яса, шерсті та інших сільськогосподарських продуктів».

- 13 жовтня 1958 року* – За ініціативою московських залізничників започаткований рух «Працювати, жити і навчатись по-комуністичному!».
- 24 грудня 1958 року* – Сесія Верховної Ради СРСР ухвалила закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти». Питання про обов'язковість вивчення мов союзних республік у школі залишено на розгляд республіканських парламентів.
- 15–22 січня 1959 року* – Всесоюзний перепис населення. Кількість жителів Закарпаття склало 920.173 чоловік.
- 1 березня 1959 р.* Вибори в Верховну Раду УРСР.
- 26 березня 1959 року* – Відкриття традиційного фестивалю кінофільмів Угорської Народної Республіки у Києві.
- 12 серпня 1959 року* – Постанова Ради міністрів СРСР надала можливість робітникам і службовцям купувати в розстрочку товари тривалого користування.
- 27 серпня 1959 року* – Рада міністрів СРСР прийняла постанову про нагородження медалями випускників загальноосвітніх шкіл.
- 10 грудня 1959 року* – У Києві розпочалися Дні угорської культури.
- 20–29 січня 1960 року* – В Угорщині пройшла Декада української культури.
- 2 лютого 1960 року* – В Україні введено в дію перший промисловий атомний реактор.
- 29 березня 1960 року* – На радянсько-угорському кордоні у долині р. Боржава по обидва боки кордону заклали перші 10 га великого плодового Саду Дружби площею 160 га на честь 90-річчя з дня народження В. Леніна і 15-річчя визволення Угорщини.
- 7 травня 1960 року* – Головою Президії Верховної Ради Радянського Союзу обрано Леоніда Брежнєва.
- 13 жовтня 1960 року* – Завершено будівництво нафтопроводу «Дружба» на ділянці Броди–Ужгород.
- 6 листопада 1960 року* – У Києві почав діяти перший в Україні метрополітен.
- 3–18 січня 1961 року* – У Львівській, Станіславській, Тернопільській, Чернівецькій та Закарпатській областях працювала комісія, яка вивчала наслідки «процесу оправославлювання» в Україні.
- 5 березня 1961 року* – В УРСР проходили вибори до обласних, районних, міських, сільських і селищних рад депутатів трудящих.
- 17–31 жовтня 1961 року* – XXII з'їзд КПРС прийняв постанову про винесення труни Йосифа Сталіна з мавзолею на Красній площі.
- 9 листопада 1961 року* – Указом Президії Верховної Ради СРСР Сталінську область України перейменували в Донецьку, а місто Сталіно в Донецьк.
- 14 січня 1962 року* – Здано в експлуатацію міжнародний нафтопровід «Дружба».
- 18 березня 1962 року* – Пройшли вибори до Верховної Ради СРСР.
- 17 квітня 1962 року* – Україна стала членом комісії з прав людини ООН.
- 11 жовтня – 8 грудня 1962 року* – Відбулася перша сесія Другого Ватиканського собору, під час якої були оприлюднені факти переслідування греко-католиків в Україні.
- 26 грудня 1962 року* – Постановою Верховної Ради УРСР замість 14 утворено 7 економічних районів у складі Донецького, Київського, Львівського,

- Подільського, Придніпровського, Харківського, Чорноморського. Закарпатську область віднесено до Львівського району.
- 11–15 лютого 1963 року* – Учасники організованої Інститутом мовознавства Академії наук України та Київським університетом ім. Тараса Шевченка мовної конференції звернулись до керівництва Республіки з проханням визнати українську мову державною.
- 3 березня 1963 року* – Відбулися вибори до Верховної Ради УРСР.
- 6 серпня 1963 року* – На філологічному факультеті Ужгородського державного університету відкрито угорське відділення для підготовки вчителів угорської мови і літератури.
- 28 вересня – 3 жовтня 1963 року* – Ужгород. Х всесоюзна конференція з питань фінно-угорознавства.
- 15 липня 1964 року* – Верховна Рада СРСР прийняла закон «Про пенсії і допомогу членам колгоспів». У зв'язку з «підвищенням добробуту» населення держава запровадила у колгоспах пенсії «по старості». Встановлено допомогу жінкам на час відпустки по вагітності та пологах, якою користувалися робітниці та жінки-службовці. Її надавали на 56 календарних днів до пологів і 56 календарних днів після.
- 14 жовтня 1964 року* – М. Хрушова зміщують із посади першого секретаря ЦК КПРС і голови Ради міністрів СРСР.
- 14 березня 1965 року* – В УРСР відбулися вибори до обласних, районних, міських, селищних і сільських рад депутатів трудящих.
- 13 серпня 1965 року* – Президія Верховної Ради УРСР прийняла постанову про культурно-освітню роботу в Закарпатській області. Належало докорінно покращити діяльність клубів, палаців культури, бібліотек, музеїв, «більше уваги приділяти роботі по вихованню трудящих у дусі непорушної дружби з народами СРСР та соціалістичних країн».
- 4 вересня 1965 року* – Після київської прем'єри фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» почались акції протесту проти політичних переслідувань і хвилі арештів української інтелігенції, учасників дисидентського руху.
- Грудень 1965 року* – Саміздатом виходить трактат літературного критика Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?».
- 29 березня 1966 року* – На ХХІІІ з'їзді КПРС Леоніда Брежнєва обрано Генеральним секретарем Центрального Комітету КПРС.
- 11 травня 1966 року* – Президія ЦК КПУ схвалила постанову, яка констатувала «пожвавлення націоналістичних елементів у республіці».
- 12 червня 1966 року* – Відбулися вибори до Верховної Ради СРСР.
- 5 вересня 1966 року* – В УРСР розпочалися Дні угорської культури.
- 9 вересня 1966 року* – У Будапешті підписано новий радянсько-угорський договір про дружбу, співпрацю і взаємодопомогу.
- 8 грудня 1966 року* – Указом президії Верховної Ради УРСР утворено нові райони, у тому числі Великоберезнянський та Воловецький Закарпатської області.
- 1 березня 1967 року* – У Запоріжжі на заводі «Комунар» розпочався серійний випуск легкових автомобілів «Запорожець-966» – найдешевшої та найпопулярнішої моделі радянської пори.

8 березня 1967 року – Єдина щоденна обласна угорськомовна газета «Kárpáti Igaz Szó», яка до цього часу перекладалась з української мови, стала самостійною.

12 березня 1967 року – Вибори до Верховної Ради УРСР та місцевих рад народних депутатів.

Квітень – жовтень 1967 року – У Монреалі (Канада) пройшла всесвітня виставка «Експо-67». У ході її проведення закарпатці Іван Чуса і Василь Шорбан завоювали перше місце в поєдинку світових майстрів лісової справи.

29 червня 1967 року – Уведено в експлуатацію радянсько-чехословацький газопровід «Братерство».

18 березня, 29 квітня, 14 травня, 6 червня, 10 червня, 11 червня 1968 року – На радянсько-чехословацькому кордоні відбулась неофіційна зустріч між першим секретарем Закарпатського обкому КПУ Ю. Ільницьким та першим секретарем Східнославацького обкому КПЧ Я. Косцеланським, де обговорювались поточні події в Чехословаччині.

18 травня 1968 року – Голова Комітету державної безпеки (КДБ) Юрій Андропов у листі до ЦК КПРС роман «Собор» Олеся Гончара назвав «націоналістичним, що порочить радянську систему».

3 червня – 10 червня 1968 року – Дні культури Української РСР у Чехословаччині.

20–21 серпня 1968 року – Війська держав-учасниць Варшавського договору окупували Чехословаччину.

11 вересня, 7 листопада 1968 року – На радянсько-чехословацькому кордоні відбулась зустріч між першим секретарем Закарпатського обкому КПУ Ю. Ільницьким та секретарем Східнославацького обкому КПЧ Я. Гетешом, на якій обговорювалися питання внутрішньополітичної ситуації в ЧССР.

28 січня 1969 року – На радянсько-чехословацькому кордоні відбулась зустріч між працівниками Управління КДБ по Закарпатській області зі співробітниками Управління держбезпеки Східнославацької області ЧССР із приводу ситуації в Чехословаччині.

11 лютого 1969 року – Центральний Комітет Комуністичної партії України розглядав негативні настрої в українському суспільстві, що виникли в результаті «чехословацьких подій».

16 березня 1969 року – В УРСР відбулися вибори до місцевих Рад депутатів трудящих.

16 квітня 1969 року – У Києві відкрито Генеральне Консульство Угорської Народної Республіки.

14 червня 1969 року – Відбулись вибори до Верховної Ради СРСР.

23 червня 1969 року – У Києві з офіційним візитом перебував посол Угорської Народної Республіки в СРСР Дьюла Рапаї.

18 вересня 1969 року – Секретаріат ЦК ЛКСМУ схвалив постанову, якою визнав публікацію книги І. Чендея «Березневий сніг» як «серйозну політичну помилку».

15–22 січня 1970 року – Всесоюзний перепис населення. В Закарпатті налічили 1.057.521 жителя.

14 червня 1970 року – Відбулись вибори до Верховної Ради СРСР.

8 жовтня 1970 року – Уведено в експлуатацію другу гілку нафтопроводу «Дружба».

- 2 червня 1971 року* – Місто Загорськ (Московська область). Уперше після 1945 р. відбувся Синод єпископів Російської православної церкви, який схвалив насильне анулювання у 1946 та 1949 рр. Берестейської та Ужгородської уній.
- 12 січня 1972 року* – В Україні заарештовано велику групу інтелігенції «за антирадянську діяльність» (Свєген Сверстюк, Іван Світличний, В'ячеслав Чорновіл та ін.). Учасники дисидентського руху ув'язнені на строк від 3 до 10 років.
- Вересень 1972 року* – На нафтопроводі «Дружба» відкрито кран у бік Угорщини.
- Січень 1973 року* – Групою спеціалістів Міністерства зв'язку УРСР створено пересувну сільську телефонну станцію «Киянка», розраховану на 50–200 номерів для оперативного зв'язку в колгоспах, радгоспах і на будівельних майданчиках.
- 26 травня – 3 червня 1973 року* – У Києві пройшов перший всесоюзний фестиваль «Київська весна», присвячений дружбі народів СРСР.
- Травень 1973 року* – Уперше встановлено прямий повітряний зв'язок за маршрутом Москва–Київ–Париж–Монреаль завдовжки близько 6 тис. км.
- 2 січня 1974 року* – У Львові урочисто відзначили 400-річчя книгодрукування в Україні.
- Грудень 1974 року* – У Кривому Розі перший чавун видала найбільша у світі доменна піч.
- 15 червня 1975 року* – Вибори до Верховної Ради УРСР, обласних, районних, міських, сільських і селищних рад депутатів трудящих.
- Грудень 1975 року* – Споруджено першу чергу Північно-Кримського каналу – однієї з найбільших водогосподарських будов України.
- 9 листопада 1976 року* – У Києві засновано Українську громадську групу сприяння виконанню Гельсінських угод на чолі з Миколою Руденком (із 1988 р. – Українська Гельсінська група).
- 9 квітня 1977 року* – Виставка творів закарпатських художників відкрилася в м. Пряшів (Східна Словаччина). Тут представлено картини А. Ерделі, Й. Бокшая, В. Борецького, А. Добоша, А. Кашшая, А. Коцки, Е. Контратовича та ін.
- 18 травня 1977 року* – Рада міністрів Української РСР прийняла постанову «Про створення Державного історико-архітектурного заповідника у м. Кам'янець-Подільський».
- 12 червня 1977 року* – Опубліковано Гімн СРСР, затверджений указом президії Верховної Ради СРСР від 27 травня 1977 р. Текст С. Михалкова і Г. Ель-Регістана, музика А. Александрова.
- 7 жовтня 1977 року* – Верховна Рада СРСР прийняла Конституцію СРСР.
- 12 жовтня 1977 року* – В Одесі розпочала роботу II конференція ректорів вузів СРСР і Угорщини щодо підвищення якості підготовки спеціалістів із вищою освітою. На той момент між собою контактували 32 радянські і 22 угорські вищі навчальні заклади.
- 5 лютого 1978 року* – Колектив Закарпатського українського музично-драматичного театру гастролював у Румунії з виставою «Жменяки».

- 22 березня 1978 року – Указом президії Верховної Ради УРСР затверджено гімн УРСР на слова Павла Тичини і Миколи Бажана, музика авторського колективу під керівництвом Антона Лебединця.
- 19–20 квітня 1978 року – Верховна Рада Української РСР прийняла нову Конституцію Української РСР.
- 3 серпня 1978 року – Указом президії Верховної Ради СРСР присвоєно почесне звання «Мати-героїня» 49 матерям із УРСР, які народили і виховали десять і більше дітей.
- 29 вересня 1978 року – Завершено спорудження найбільшої в Європі високовольтної лінії електропередач Вінниця–Альбертірша (УНР). Її довжина перевищила 1300 км.
- 17–24 січня 1979 року – Всесоюзний перепис населення. У Закарпатті мешкало 1.155.759 людей.
- 4 березня 1979 року – Відбулися вибори до Верховної Ради СРСР.
- 22 травня 1979 року – У генеральному консульстві Угорської Народної Республіки в Києві вручили пам'ятні медалі Ендре Аді. Відзначені Микола Бажан, Дмитро Павличко, Борис Олійник, Іван Драч, Кость Дрок.
- Грудень 1979 року – Радянські війська ввійшли в Афганістан.
- 2 грудня 1980 року – Достроково вийшов на пенсію перший секретар Закарпатського обкому КПУ Юрій Ільницький, котрий найдовше очолював край – 18 років.
- 9 травня 1981 року – У Києві відкрито Український державний музей Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років.
- 28 травня 1982 року – В Україні урочисто відзначено 1500-річчя Києва.
- 10 листопада 1982 року – Помер Леонід Брежнєв.
- 12 листопада 1982 року – Генеральним секретарем ЦК КПРС обирають Юрія Андропова.
- 25 липня 1983 року – Завершено будівництво інтерконтинентального газопроводу «Уренгой–Помари–Ужгород» довжиною 4451 км.
- 9 лютого 1984 року – Помер Юрій Андропов.
- 13 лютого 1984 року – Генеральним секретарем ЦК КПРС обирають Костянтина Черненка.
- 10 березня 1985 року – Помер Костянтин Черненко.
- 11 березня 1985 року – Позачерговий Пленум ЦК КПРС Генеральним секретарем обрав Михайла Горбачова. Розпочалась епоха «перебудови» і «гласності».
- 7 травня 1985 року – Центральний Комітет КПРС проголосив боротьбу з пияцтвом та алкоголізмом.
- 1 серпня 1985 року – У Москві підписано угорсько-радянську угоду про спрощений перетин кордону.
- 4 вересня 1985 року – В ув'язненні помер видатний український поет і правозахисник Василь Стус.
- 26 квітня 1986 року – Неподалік Києва вибухнув реактор на Чорнобильській атомній електростанції.
- 14 травня 1986 року – Михайло Горбачов уперше публічно висловився про Чорнобильську катастрофу.

- 27–28 січня 1987 року – Пленум ЦК КПРС розглянув питання «Про перебудову і кадрову політику партії». З доповіддю виступив генеральний секретар ЦК КПРС Михайло Горбачов. Основні завдання: прискорення соціально-економічного розвитку країни, реалізація політичної стратегії про перебудову, розгортання соціалістичного демократизму, розширення гласності, розвитку критики і самокритики.
- 21 червня 1987 року – Вибори в УРСР до обласних, районних, міських, районних у містах, селищних і сільських рад народних депутатів.
- 2 листопада 1987 року – На урочистому засіданні з нагоди Великої Жовтневої соціалістичної революції Михайло Горбачов виступив із доповіддю «Жовтень і перебудова: революція продовжується».
- 15 травня 1988 року – Почалося виведення радянських військ з Афганістану.
- 26 травня 1988 року – Прийнятий Закон СРСР «Про кооперацію в СРСР».
- Червень – серпень 1988 року – Урочисто відзначено 1000-річчя Хрещення Русі.
- 28 червня 1988 року – У Москві пройшла XIX Всесоюзна партійна конференція КПРС. Прийнято рішення про припинення контролю партійних органів над виконавчими органами рад.
- 1 жовтня 1988 року – Михайло Горбачов став Головою Президії Верховної Ради СРСР.
- 29 листопада – 1 грудня 1988 року – На позачерговій сесії Верховної Ради у Москві внесено зміни до Конституції СРСР та до Закону про вибори народних депутатів, тобто узаконили нові політичні директиви XIX Всесоюзної партійної конференції КПРС.
- 1 січня 1989 року – У Берегові, на будівлі колишнього готелю «Орослан» встановлено меморіальну дошку Шандору Петефі – перший пам'ятний угорський культурологічний знак у радянській ері.
- 7 грудня 1988 року – Михайло Горбачов на Асамблеї ООН заявив про скорочення радянських військ, дислокованих в Угорщині, Чехословаччині та Польщі.
- 11 лютого 1989 року – У Києві відбулися установчі збори Товариства української мови ім. Тараса Шевченка.
- 15 лютого 1989 року – Завершено виведення радянських військ з Афганістану.
- 26 лютого 1989 року – В Ужгороді створили Товариство угорської культури Закарпаття. Головою обрано викладача Ужгородського університету Шандора Фодо.
- 1 березня 1989 року – На радянсько-угорському кордоні відкрились перші контрольно-пропускні пункти, що забезпечили малий прикордонний рух.
- 15 березня 1989 року – Угорці Закарпаття вперше від 1944 р. вільно відзначили національне свято – річницю визвольної боротьби 1848/1849 років.
- 26 березня 1989 року – Вибори народних депутатів СРСР. Уперше голосування відбулося на альтернативній основі.
- Березень 1989 року – Всесоюзний перепис населення. Кількість населення Закарпаття склала 1.245.618 жителів.
- 22 квітня 1989 року – Розпочався частковий вивід радянських військ з Угорщини.

- 16 липня 1989 року* – Неподалік Тісаулоку (с. Вилок), на місці першої переможної битви визвольної війни Ракоці урочисто відкрито відновлений пам'ятник птаха Турул, оригінал якого зруйнували у 1945 році. З цього часу тут щорічно відбувається свято Турула.
- 6 вересня 1989 року* – Внесено на всенародне обговорення проект загальних принципів економічної самостійності Української РСР.
- 8–10 вересня 1989 року* – Відбувся установчий з'їзд Народного Руху України, який прийняв програму радикального оновлення суспільства.
- 19–20 вересня 1989 року* – Пленум ЦК КПРС ухвалив платформу КПРС «Про національну політику партії в сучасних умовах».
- 27–28 жовтня 1989 року* – Верховна Рада Української РСР прийняла Закон «Про мови в Українській РСР», що надав українській мові статус державної.
- 10 листопада 1989 року* – В Ужгороді відкрито Радянський центр гунгарології.
- 14 листопада 1989 року* – Верховна Рада СРСР ухвалила Декларацію «Про визнання незаконними та злочинними репресивних актів проти народів, які зазнали примусового переселення та забезпечення їх прав».
- 25–26 листопада 1989 року* – У Закарпатті вперше відкрито вшанували пам'ять про закарпатські жертви радянських репресій 1944 р.
- 27 листопада 1989 року* – Прийнято Закон СРСР «Про економічну самостійність Литовської РСР, Латвійської РСР і Естонської РСР».
- 13 грудня 1989 року* – У Києві відмінено постанову 1949 р., що заборонила діяльність греко-католицької церкви.
- 4 грудня 1989 року* – Радянський Союз засудив уведення військ у Чехословаччину в 1968 р.
- 26 січня 1990 року* – Знову легалізовано Українську греко-католицьку церкву.
- 27 лютого 1990 року* – Верховна Рада СРСР прийняла закон про створення посади Президента СРСР. Внесено зміни до Конституції 1977 р.
- 4 березня 1990 року* – Відбулися перші демократичні вибори до рад народних депутатів усіх рівнів України.
- 6 березня 1990 року* – У Москві прийнято Закон «Про власність в СРСР».
- 10 березня 1990 року* – У Москві підписано міжурядову угоду про повне виведення радянських військ із території Угорщини.
- 12–15 березня 1990 року* – З'їзд народних депутатів СРСР першим Президентом СРСР обрав Михайла Горбачова. Внесені зміни в Конституцію, що відкрили шлях запровадженню в СРСР багатопартійної системи.
- 18 березня 1990 року* – Уперше за радянські часи проведено вибори до Верховної Ради УРСР на альтернативній основі. Демократичний блок, де основною силою виступав Народний Рух України, отримав чверть мандатів.
- 11 червня 1990 року* – В Україні з «московського часу» переходять на «київський».
- 20 червня 1990 року* – У Києві скасовували постанови ЦК КПУ, прийняті в кінці 1940-их – на початку 1950-их років, які негативно впливали на розвиток української літератури, мистецтва і науки.
- 16 липня 1990 року* – Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України.

- 24 серпня 1990 року – Міністри закордонних справ Гейза Єсенскі і Анатолій Зленко в Будапешті підписали спільну декларацію. У зближенні народів двох держав важливу роль відвели національним меншинам, що проживали на їх території.
- 27 вересня 1990 року – До Києва прибув президент Угорщини Арпад Ґьонц, звідкіля у супроводі Голови Верховної Ради України Леоніда Кравчука відвідав Ужгород. Вони урочисто відкрили пам'ятник Шандору Петефі в Ужгороді.
- 2–17 жовтня 1990 року – У Києві пройшла «Революція на граніті» – голодування студентів, які вимагали відставки голови Ради міністрів УРСР і задоволення ряду політичних вимог.
- 24 жовтня 1990 року – Прийнято Закон «Про зміни і доповнення до Конституції (Основного Закону) Української РСР». Скасували статтю 6 про керівну роль Комуністичної партії. Стаття 71 проголосила верховенство законів УРСР на території Республіки.
- 12 лютого 1991 року – Верховна Рада УРСР ухвалила постанову про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки.
- 23 квітня 1991 року – Прийнято Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації».
- 17 березня 1991 року – Проведено всесоюзний референдум із питання державного устрою СРСР. Більшість населення проголосувало за збереження Союзу. За Союз у Закарпатті проголосувало менше виборців (62%), ніж у середньому по Україні.
- 1 квітня 1991 року – Припинив існувати Варшавський договір.
- 31 травня 1991 року – Голова Верховної Ради УРСР Леонід Кравчук та президент Угорської Республіки Арпад Ґьонц у Будапешті підписали «Декларацію про принципи співробітництва між Українською РСР та Угорською Республікою». Сторони зобов'язались: «Створити умови для якнайшвидшого початку роботи угорської консульської установи в УРСР та українського консульського представництва в УР». Тоді ж була підписана спільна Декларація про принципи співробітництва між УРСР та Угорською Республікою по забезпеченню прав національних меншин.
- 19 червня 1991 року – Завершено виведення радянських військ з Угорщини.
- 28 червня 1991 року – Країни члени-учасниці Ради економічної взаємодопомоги у Будапешті розпустили цей орган центральноєвропейських соціалістичних країн.
- 1 липня 1991 року – Припинив існування Політичний консультативний комітет Варшавського договору.
- 1 серпня 1991 року – У СРСР запроваджено систему продажу товарів за картками споживача з купонами нового зразка.
- 8 серпня 1991 року – В Україну з офіційним візитом прибув міністр закордонних справ Угорської Республіки Гейза Єсенскі. У Львівській та Закарпатській областях він мав зустрічі з представниками угорської громади.
- 10 серпня 1991 року – Міністр закордонних справ Гейза Єсенскі відкрив Ужгородське представництво генерального консульства Угорської Республіки.

- 18 серпня 1991 року* – Пізно ввечері в Москві владу взяв Державний комітет із надзвичайного стану. Президента Михайла Горбачова ізолювали в Криму. У Москві ввели війська.
- 19 серпня 1991 року* – Голова Верховної Ради УРСР Леонід Кравчук по українському телебаченню закликав зберігати спокій і підкреслив, що надзвичайний стан України не стосується.
- 21 серпня 1991 року* – У Москві Президент РРФСР Борис Єльцин оголосив провал путчу. Військових спрямували в казарми.
- 24 серпня 1991 року* – Верховна Рада УРСР прийняла Акт про державну незалежність України.
- 30 серпня 1991 року* – Верховна Рада України заборонила діяльність Комуністичної партії України.
- 1 грудня 1991 року* – Всеукраїнський референдум, за підсумками якого Україну визнали незалежною державою.

ЛІТЕРАТУРА

- Бандровський Г. Більшість людей не витримує випробування владою // Старий Замок «Паланок». – 2006. – 21 вересня.
- Бандровський Г. На магістралі звершень: [Соціально-економічні перетворення у радянському Закарпатті]. – Ужгород: Карпати, 1985. – 144 с.
- Басараб М. Роль громадських організацій Закарпаття в державотворчих процесах наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст.: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – історія України. – Ужгородський національний університет. – Ужгород, 2007. – 198 с.
- Басараб М., Токар М. Громадські організації Закарпаття в боротьбі за державність України. – Ужгород: Карпати, 2009. – 336 с.
- Бендас С., Бендас Д. Священники-мученики, сповідники вірності. – Ужгород: Закарпаття, 1999. – 408 с.
- Біланіч Г. Книговидавничий форпост. Видавнича діяльність «Карпат» як джерело вивчення історії України (1945–1991 рр.). – Ужгород: Карпати, 2005. – 162 с.
- Бойко Н. Лесной производственный комплекс Украинских Карпат. – Ужгород: Карпаты, 1989. – 178 с.
- Бурка В. Географічні особливості розвитку будівельно-індустріальних комплексів України на регіональному рівні (на матеріалах Карпатського економічного району): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата географічних наук за спеціальністю 11.00.02 – економічна та соціальна географія. – Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2006. – 20 с.
- Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. – Книга друга (вересень 1938 – лютий 1948 року). – Братіслава – Пряшів: Словацьке педагогічне видавництво, 1985. – 356 с.
- Ванат І. Матеріали до історії Української народної ради Пряшівщини (1945–1952). – Пряшів: ЕХСО, 2001. – 120 с.
- Віднянський С. Україна та українське питання в політиці Чехословаччини // Українська державність у XX столітті / Ред. О. Дергачов. – К.: Політична думка, 1996. – Режим доступу: izbornyk.org.ua/links/inistor.htm.
- Венгерские военнопленные в СССР. Документы 1941–1953 годов / Составители Д. Борисов, Е. Варга, В. Воронцов, В. Коротаев, Л. Пылова, Н. Тархова. – Москва: Российская политическая энциклопедия, 2005. – 544 с.
- Возз'єднання: Збірник архівних документів і матеріалів (травень 1944 – січень 1946 рр.) про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною / Упорядники О. Довганич, А. Шекета, М. Делеган. – Ужгород: Закарпаття, 2000. – 342 с.
- Возз'єднання: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 55-річчю возз'єднання Закарпатської України з Україною (Ужгород, 26 червня 2000 р.) / Укладач В. Худанич. – Ужгород: Мистецька лінія, 2001. – 178 с.
- Галас В., Поп І. Закарпаття в контексті політичної історії XX століття. – Ужгород, 1995. – 78 с.

- Гашпарь И. Соціальна біологія русиновъ. – Унгварь: Выдана Подкарпатского общества наукъ, 1944. – 76 с.
- Голик Й. Містобудівний розвиток Ужгорода в системі регіонального розселення: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата технічних наук за спеціальністю 05.23.20 – містобудування і територіальне планування. – Київський національний університет будівництва і архітектури. – К., 2004. – 150 с.
- Гомоннай В. Народна освіта радянського Закарпаття. – Київ – Ужгород: Радянська школа, 1988. – 166 с.
- Гомоннай В. Антологія педагогічної думки Закарпаття (XIX–XX ст.). – Ужгород: Закарпаття, 1992. – 298 с.
- Гомоннай В., Росул В., Талапканич М. Школа та освіта Закарпаття. – Ужгород: Міська друкарня, 1997. – 248 с.
- Гомоннай В., Росул В., Ходанич П. Педагогічна освіта на Закарпатті. – Ужгород: Гражда, 2003. – 112 с.
- Гранчак І. Розвиток промисловості у Закарпатті: здобутки та упущення (1946–1990) // Нариси історії Закарпаття. – Т. III (1946–1991) / Кер. автор. кол. М. Болдижар. – Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2003. – С. 73–115.
- Гранчак І., Поп І. Закарпаття в чехословацько-радянських відносинах періоду Другої світової війни // Карпатика. – Вип. 2. – Ужгород, 1993. – С. 223–236.
- Данилець Ю. Православна церква на Закарпатті у першій половині XX ст.: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Ужгородський національний університет. – Ужгород, 2007. – 266 с.
- Держалюк М. Україна в концепціях і доктринах Угорщини // Українська державність у XX столітті / Ред. О. Дергачов. – К.: Політична думка, 1996. – Режим доступу: izbornyk.org.ua/links/inistor.htm.
- Довганич О. та ін. Репресії проти громадян Закарпаття у передвоєнні та повоєнні роки // Реабілітовані історією. Закарпатська область. – Кн. 1. – Ужгород, 2003. – С. 9–141.
- Довганич О., Хланта О. У жорнах сталінських репресій. З історії ліквідації греко-католицької церкви. – Ужгород: Карпати – Гражда, 1999. – 128 с.
- Дорошко М. Непереможена номенклатура // Дзеркало тижня. – 2008. – 23 серпня. – Режим доступу: www.dt.ua/3000/3150/63822.
- Дробот І., Жулканич Н. Соціальний розвиток карпатського села (1965–1990-ті рр.). – К.: Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова, 2008. – 76 с.
- Жулканич Н. Аграрно-виробничі та соціально-економічні відносини на Закарпатті (1945–1990 роки). – Ужгород, 2002. – 180 с.
- Завершилося. Сталось. Навіки збулось! 55 років возз'єднання Закарпаття з Україною: Документи, спогади, розповіді про делегатів Першого з'їзду народних комітетів Закарпатської України / Упорядник О. Довганич. – Ужгород: Карпати, 2001. – 128 с.
- Закарпатська Україна. Осінь 1944 року / Упорядники В. Задорожний та Р. Офіцинський. – Ужгород: Патент, 1995. – 138 с.

- Закарпаття вітає визволителів / Гол. ред. кол. В. Приходько. – Ужгород: Карпати, 1994. – 48 с.
- Закарпатські митці – лауреати Національної премії ім. Т.Г. Шевченка. / Упоряд. О. Канюка, М. Бадида. – Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2008. – 254 с.
- Зан М. Етнічні процеси на Закарпатті (1989–2001 рр.): Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.05 – етнологія. – Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського Національної академії наук України. – К., 2003. – 306 с.
- Зан М. Етнополітична ситуація на Закарпатті 1989–1991 років // *Carpatica – Карпатика*. – Вип. 16. – Ужгород, 2002. – С. 140–166.
- Зілгалов В. Ужгород у повоєнний час (1945 – 1992) // *Історія Ужгорода* / Кер. автор. кол. Г. Павленко. – Ужгород: Карпати, 1993. – С. 160–184.
- Золоте сузір'я: Нариси про Героїв Соціалістичної Праці. – Ужгород: Книжково-журнальне видавництво, 1951. – 180 с.
- Ігнатович Г. Від гасниці до рампи. Нариси історії українського театру на Закарпатті. – Книга перша. – Ужгород: Ліра, 2008. – 342 с.
- Ільницький Ю. Віхи звияжного поступу: [Соціалістичні перетворення у Закарпатті]. – Ужгород: Карпати, 1975. – 144 с.
- Ільницький Ю. Спомини: Із прожитого і пережитого. – Ужгород: Мистецька лінія, 2007. – 256 с.
- Історія міст і сіл Української РСР. Закарпатська область / Гол. редкол. В. Белоусов. – К.: УРЕ, 1969. – 786 с.
- Історія українського селянства: Нариси у двох томах / Відп. ред. В. Смолій. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 2. – 654 с.
- История городов и сел Украинской ССР. Закарпатская область / Предс. редкол. М. Семенюк. – К.: УСЭ, 1982. – 612 с.
- Киричук Ю. Партизанська боротьба УПА-ОУН у західних областях УРСР (травень 1945 – 1946 рр.). – Режим доступу: www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um7/Statti/6-KYRYCHUK%20Yuriy.htm.
- Кічера В. Заснування і діяльність монастирів Чину Святого Василя Великого на Закарпатті (1733–1950 роки): Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Ужгородський національний університет. – Ужгород, 2008. – 252 с.
- Копчак В., Копчак С. Население Закарпаття за 100 лет: [1870–1970]. – Львов: Изд-во при Львовском университете, 1977. – 200 с.
- Кульчицький В., Настюк М., Ткач А., Ганчин В., Гураль П. Возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною: Соціально-політичні і правові основи. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1985. – 168 с.
- Кульчицький В., Настюк М., Тищик Б., Глубіш М. Вхідження Галичини, Північної Буковини та Закарпаття до складу України (1939–1945 рр.). – Дрогобич: Добре серце, 1995. – 68 с.
- Лендел М. Аграрні відносини на Закарпатті: уроки минулого і сучасність. – Ужгород: Патент, 1999. – 274 с.

- Лешко О. Протестантські громади Закарпаття 1945–1991 рр.: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Ужгородський національний університет. – Ужгород, 2008. – 256 с.
- Лужанська Т. Виробничо-територіальні типи сільськогосподарських підприємств Закарпатської області: суспільно-географічне дослідження: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата географічних наук за спеціальністю 11.00.02 – економічна і соціальна географія. – Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2003. – 246 с.
- Магочий П. Р. Русинське питання // Політична думка. – 1995. – № 2–3. – С. 105–115.
- Макара М. Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 – січень 1946 рр.). – Ужгород: Патент, 1995. – 108 с.
- Макара М., Мигович І. Карпатами поріднені: Історичний нарис українсько-словацьких етнополітичних та етнокультурних відносин. – Ужгород: Патент, 1999. – 84 с.
- Макара М., Мигович І. Закарпатський соціум: етнологічний аспект. – Ужгород: Патент, 2000. – 158 с.
- Малець О. Етнополітичні та етнокультурні процеси на Закарпатті 40–80-х рр. ХХ ст.: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.05 – етнологія. – Інститут народознавства Національної академії наук України. – Львів, 2003. – 183 с.
- Маркусь В. Приєднання Закарпатської України до Радянської України. 1944–1945 / Переклад з французької. – К.: Інтел, 1993. – 112 с.
- Марьина В. Закарпатская Украина (Подкарпатская Русь) в политике Бенеша и Сталина. 1939–1945 гг. – М.: Новый хронограф, 2003. – 303 с.
- Мигович І. Закарпатський соціум. У 2-х частинах. – Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2009. – Ч. 1. – 378 с.; Ч. 2. – 346 с.
- Мишанич О. Політичне русинство. – К.: Обереги, 1999. – 48 с.
- Мищанин В. Аграрна політика на Закарпатті (1944–1945 рр.). – Ужгород: Закарпаття, 2000. – 138 с.
- Мищанин В. Аграрна політика на Закарпатті (1944–1950 рр.): Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Ужгородський національний університет. – Ужгород, 2003. – 284 с.
- Мищенко С., Шеневідько А. Розвиток сільського господарства Закарпаття за роки радянської влади // Великий Жовтень і розквіт возз'єданого Закарпаття / Відп. ред. М. Троян. – Ужгород: Карпати, 1970. – С. 348–366.
- Навічно в пам'яті історії: Біографічний довідник делегатів першого з'їзду народних комітетів Закарпатської України / Упоряд. О. Довганич. – Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2004. – 366 с.
- Нариси історії Закарпаття. – Т. II (1918–1945) / Кер. автор. кол. І. Гранчак. – Ужгород: Закарпаття, 1995. – 668 с.
- Нариси історії Закарпаття. – Т. III (1946–1991) / Кер. автор. кол. М. Болдижар. – Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2003. – 646 с.

- Небесник І. Адальберт Ерделі. – Львів: Мс, 2007. – 296 с.
- Небесник І. Художня освіта на Закарпатті у XX столітті. – Ужгород: Закарпаття, 2000. – 166 с.
- Німці на Закарпатті (X–XX ст.) / Упоряд. М. Макара, Р. Офіцинський. – Ужгород: Патент, 1995. – 92 с. (Carpatica-Karpatika. Вип. 4).
- Операции советских вооруженных сил в Великой отечественной войне 1941–1945 гг.: В 4-х т. – М.: Воениздат, 1958–1959. – Т. 3. – 840 с.
- Остапеч Ю., Токар М. Закарпаття через призму політичних виборів. – Ужгород: Карпати, 2009. – 408 с.
- Островський Г. Образотворче мистецтво Закарпаття. – К.: Мистецтво, 1974. – 200 с.
- Офіцинський Р., Петрецький В. Закарпаття у міграційних процесах (1944–1955) // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Історія. – 2006. – Вип. 17. – С. 48–53.
- Офіцинський Р., Петрецький В. Трудова мобілізація закарпатських юнаків у Донбас (1947–1949 рр.) // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2007. – Вип. XII – XIII. – С. 36–39.
- Офіцинський Р. Коли народився Ужгородський національний університет? // Екзиль. – 2007. – № 8. – С. 11–13.
- Пагіря В., Ціцак В. Мукачево. Історія міста над Латорицею. – Ужгород: Карпати, 1996. – 254 с.
- Панчук М. Політичне русинство в Україні // Політична думка. – 1995. – № 2–3. – С. 116–123.
- Педагоги-науковці: [Ужгородський державний університет] / Упоряд. В. Туряниця. – Ужгород: Міська друкарня, 1997. – 134 с.
- Підгрушний Г. Промисловість і регіональний розвиток України: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора географічних наук із спеціальності 11.00.02 – економічна та соціальна географія. – Інститут географії НАН України. – К., 2007. – 42 с.
- Піпаш В. Народний Рух України як форма національно-визвольної боротьби українців на зламі 80–90-х років XX століття: закарпатський регіональний аспект. – Ужгород: Гражда, 2008. – 216 с.
- Потушняк Ф. Я і безконечність. Нариси історії філософії Закарпаття. / Упоряд. Р. Офіцинський. – Ужгород: Гражда, 2003. – 130 с.
- Поп І. Подкарпатская Русь – Карпатська Україна – Kárpátaljai Terület – Закарпатська Україна (1938–1945 гг.). – Ужгород: Повч Р.М., 2008. – 102 с.
- Промисловий потенціал України: проблеми та перспективи структурно-інноваційних трансформацій / Відп. ред. Ю. Кіндзерський. – К.: Інститут економіки та прогнозування НАН України, 2007. – 408 с.
- Професійна музична культура Закарпаття: етапи становлення / Упоряд. Л. Мокану. – Ужгород: Карпати, 2005. – 418 с.
- Пушкаш А. Цивілізація или варварство: Закарпатье 1918–1945. – М.: Европа, 2006. – 564 с. – С. 418–419.
- Пушкаш Л. Теодор Ромжа. Життя і смерть єпископа. – Львів: Львівська богословська академія, 2003. – 244 с.

- Равас І. Українсько-угорські військові відносини в першій половині XX ст. // Україна – Угорщина: спільне минуле та сьогодення: Матер. міжнар. наук. конфер. (Київ, 14–16 квітня 2005 р.) / Відп. ред. В. Смолій. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. – С. 216–227.
- Реабілітовані історією. Закарпатська область: У 2 кн. / Гол. ред. кол. П. Тронько. – Ужгород: Закарпаття, 2003, 2004. – Кн. 1 – 788 с.; Кн. 2. – 798 с.
- Ребрик Н. Література народоцветва і чину на українському Підкарпатті в першій половині XX століття. – Ужгород: Гражда, 2007. – 220 с.
- Рєпін І. Критичний погляд на ведення бойових дій військами 38-ї армії 1-го Українського фронту (вересень-жовтень 1944 р.) // Воєнна історія. – 2005. – № 3–4. – С. 58–68.
- Рєпін І. Східно-Карпатська операція та приєднання Закарпаття до СРСР (вересень 1944 р. – червень 1945 р.): Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 20.02.22 – військова історія. – Національний університет «Львівська політехніка». – Львів, 2007. – 191 с.
- Рішко М. Золоте сузір'я: Нариси про Героїв Радянського Союзу та Героїв Соціалістичної Праці. – Ужгород: Закарпаття, 2000. – 152 с.
- Розумюк В. Тоталітарна держава: еволюція політичних режимів у міжнародному контексті: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.04 – політичні проблеми міжнародних систем і глобального розвитку. – Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України. – К., 2001. – 177 с.
- Росул В. Тенденції розвитку школи та педагогічної думки Закарпаття (XIX–XX ст.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук. – Київський університет ім. Т. Шевченка. – К., 1997. – 24 с.
- Сердюк Н. Репресії органів державної безпеки СРСР щодо Української греко-католицької церкви в 1944–1949 рр.: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – К., 2005. – 190 с.
- Сирохман М. Втрачені церкви Закарпаття. – Ужгород: Патент, 1999. – 124 с.
- Сирохман М. Церкви України – Закарпаття. – Львів: Мс, 2000. – 880 с.
- Советское Закарпатье: Путеводитель-справочник / Сост. В. Кандель, Л. Годованый. – Ужгород: Карпати, 1983. – 334 с.
- Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза 1898–1991. – Режим доступу: www.knowbysight.info/index.asp.
- Стоколос Н. Після Ужгородської унії. Етноконфесійні трансформації та адаптація греко-католиків Закарпаття // Людина і світ. – 2001. – № 9. – С. 2–7.
- Сторінки історії Ужгородського національного університету: Документи і матеріали / Укладач Н. Жулканич. – Ужгород: Вид-во О. Гаркуші, 2005. – 218 с.
- Студінський В. Паперова промисловість України: XVI – XX ст. – Житомир: Волинь, 2004. – 268 с.
- Тиводар М. Закарпаття: народознавчі роздуми. – Ужгород: Карпати, 1995. – 206 с.
- Того дня зійшло сонце возз'єднання: минуле і сучасне / Упорядник О. Довганич. – Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ комітету інформації, 1997. – 166 с.

- Токар П. Національний рух на Закарпатті: 1988–1993 рр. – Ужгород, 2002. – 188 с.
- Троян М. Того дня зійшло сонце возз'єднання. Перший з'їзд Народних комітетів Закарпатської України. – Ужгород: Карпати, 1979. – 136 с.
- Туркевич В. Зірка на ім'я Гізела Ципола // День. – 2009. – 18 березня.
- Україна: Хроніка XX століття / Упоряд. О. Іваненко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005, 2006. – Роки 1944–1945. – 280 с.; Роки 1946–1960. – Ч. 1. 1946–1953. – 288 с.; Ч. 2. 1953–1960. – С. 289–614; Роки 1961–1975. – Ч. 1. 1961–1965. – 294 с.; Ч. 2. 1969–1975. – С. 295–614; Роки 1976–1985. – 460 с.; Роки 1986–1990. – 408 с.
- Ужгородська Шевченкіана. З історії спорудження пам'ятника Тарасові Шевченку в Ужгороді. – Ужгород – Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 1999. – 112 с.
- Ужгородський національний університет на порозі III тисячоліття / Відп. ред. Т. Розумик. – Ужгород: Карпати, 2005. – 192 с.
- Федак В. Закарпаття у спортивному вимірі. – Ужгород: Карпати, 1993. – 150 с.
- Федака С. Ужгород 50–80-х років XX століття // Ужгород. – 2000. – 17 червня. – С. 11.
- Фенич В. «Чужі» серед своїх, «свої» серед чужих. Греко-католики Мукачівської єпархії під час та після «возз'єднання» Закарпаття з Радянською Україною. – Ужгород, 2007. – 108 с.
- Хланта І. Літературне Закарпаття у XX столітті. – Ужгород: Закарпаття, 1995. – 966 с.
- Художники Закарпаття / Упоряд. Б. Кузьма, К. Стельмах. – Ужгород: Карпати, 2001. – 240 с.
- Шаблій О. Лісопромислові комплекси Української РСР. – Львів: Вища школа, 1976. – 188 с.
- Шманько І., Золотун Л. Нариси з історії фізики з елементами краєзнавства. – Ужгород: Мистецька лінія, 2001. – 136 с.
- 1945 рік. Закарпатська Україна: Матеріали наукової конференції, присвяченої 50-річчю Перемоги над фашизмом та 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною (Ужгород, 26 травня 1995 р.) / Упоряд. В. Задорожний та Р. Офіцинський. – Ужгород: Патент, 1995. – 134 с.
- A beregszászi magyar gimnázium története. Felelős szerkesztő: Juhász Gyula. – Magyarágkutató Intézet, Budapest, 1990. – 300 p.
- Balla D. Károly (összeáll.) Extra Hungariam. A Hatodik Síp antológiája. Budapest – Ungvár, 1992. – 214 p.
- Balla D. Károly. Kis(ebbsegi) magyar skizofrénia. – Ungvár – Budapest: Galéria Kiadó, 1993. – 172 p.
- Balla D. Károly (szerk.) A Lendület évei. – Ungvár – Budapest: Galéria – Écriture, 1994. – 51 p.
- Balla László. Szegény ember vízzel főz. Életem a Kárpáti Igaz Szó. Visszaemlékezések, 1947–1987. – Ungvár: PoliPrint, 2002. – 264 p.
- Balla László. A Forrás-ügy műhelytitkaiból. // Hatodik Síp, 1998, 2. szám.
- Balla László. Erdélyi Béla és kortársai: Kárpátalja képzőművészeinek három nemzedéke. – Ungvár: Galéria K., Budapest: Écriture, 1994. – 87 p.

- Bendász István – Bendász Dániel. Helytállás és tanúságtétel. A munkácsi görög katolikus egyházmegye hitvalló és meghurcolt papjai. Ungvár – Budapest: Galéria – Écriture, 1994. – 169 p.
- Bendász István. Részletek a Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye történetéből. – Ungvár: KMKSZ, 1999. – 306 p.
- Beregszászi Anikó – Papp Richárd (szerk.) Kárpátalja. Társadalomtudományi tanulmányok. – Budapest – Beregszász: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, 2005. – 178 p.
- Bognár Zalán. (Hadi)fogoly-gyűjtőtáborok Magyarországon 1944–1945. // Zeidler Miklós (szerk.) Tanulmányok a XIX-XX. századi történelemből. – ELTE BTK, Budapest, 2001. – 133–148. p.
- Bognár Zalán. Malenkij robot, avagy a polgári lakosság tömeges elhurcolása Magyarországról szovjet fogságba 1944/45-ben. // Markó György (szerk.) Háború, hadsereg, összeomlás. Magyar politika, katonapolitika a második világháborúban. – Budapest: Zrínyi, 2005. – 181–190. p.
- Bognár Zalán (szerk.) Malenkij robot „Egyetlen bűnünk a származásunk volt...”. Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robot”-ra a sztálini lágerrekbe 1944/45–1955. Esszék, tanulmányok. – Pécs, 2009. – 526 p.
- Csanádi György. Sorsfordító évek sodrában. Fejezetek Beregvidék történelmi múltjából. – Ungvár: PoliPrint, 2004. – 337 p.
- Dupka György (szerk.) Egyetlen bűnük magyarságuk volt. Emlékkönyv a sztálinizmus kárpátaljai áldozatairól 1944–1946. – Ungvár – Budapest: Intermix, 1993. – 323 p.
- Dupka György – Alekszej Korszun. A „Malenykij Robot” dokumentumokban. – Ungvár – Budapest: Intermix, 1997. – 161 p.
- Eperjesi Penckőfer János. Tettben a jellem. A magyar irodalom sajátos kezdeményei Kárpátalján a XX. század második felében. – Budapest: Magyar Napló – Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség, 2003. – 326 p.
- Fedinec Csilla. Fejezetek a kárpátaljai magyar közoktatás történetéből (1938–1991). [Officina Hungarica VIII.] – Budapest: Nemzetközi Hungarológiai Központ, 1999. – 160 p. <http://mek.oszk.hu/07400/07493/>
- Fedinec Csilla. Nemzetiségi iskolahálózat és magyaroktatás Kárpátalján. // Sipos Lajos (szerk.) Iskolaszervezés és irodalomtanítás a Kárpát-medencében. Élményközpontú irodalomtanítás. – Budapest: Pont Kiadó, 2003. – 129–147.
- Fedinec Csilla: A magyar irodalom a kárpátaljai oktatásban 1944-től napjainkig. In: Literatura 2001, 4. sz. 409–426.
- Fedinec Csilla: Adalékok Beregszász iskolatörténetéhez. In: Pedagógiai Műhely 1994, 8. sz. 53–58.
- Fedinec Csilla: A rendszerváltás Kárpátalja oktatásügyében 1944–1945-ben. In: Pánsíp 1997, 3. sz. 30–38. o.
- Fejős Zoltán. A kárpátaljai reformátusok helyzete és kilátásai 1946–1947-ben. Pro Minoritate. 1997. 1. sz. – 33–37.
- Fodó Sándor. A Forrás – a KMKSZ előképe. // Kárpátaljai Minerva. Budapest – Beregszász, 1998, 1–2. füzet.
- Görömbei András. Kisebbségi magyar irodalmak (1945–2000). – Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001. – 357 p.

- Heller Mihail – Nyekrics Alexandr. Az Orosz Birodalom története / A Szovjetunió története. – Budapest: Osiris, 2003. I. k.: 748 p. II. k.: 678 p.
- „Hogy a magyarság ne vesszen el nyomtalanul ezen a vidéken”: a kárpátaljai magyarság 20. századi története és mai helyzete mélyinterjúk tükrében / szerk. Cserniczkó István, Hires-László Kornélia, Márku Anita. – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Hodinka Antal Intézet. Ungvár: PoliPrint, 2008. – 189 p.
- Kaplan, Karel. Csehszlovákia igazi arca, 1945–1948. – Pozsony: Kalligram, 1995. – 316 p.
- Keresztyén Balázs. Kárpátaljai művelődéstörténeti kislexikon. – Budapest – Beregszász: Mandátum – Hatodik Síp Alapítvány, 2001. – 290 p.
- Kovács Vilmos – Benedek András. A Magyar irodalom Kárpát-Ukrajnában. // Tiszatáj, 1970, 10. és 12. szám
- M. Takács Lajos. Résnyire nyílt ajtók. – Debrecen – Ungvár, 1991. – 199 p.
- M. Takács Lajos (összeáll.) Aprópénz a történelem színpadán. A kárpátaljai magyar nyelvű sajtó 1945–1948. – Ungvár – Budapest: Intermix Kiadó, 1994. – 317 p.
- Mélységből a magasba: bizonyágtétel az elmúlt időkről. Gulácsy Lajos önéletrajza. – [Munkács]: Kárpátaljai Ref. Egyh., [2000]. – 106 p.
- Móricz Kálmán. Nagydobrony. – Beregszász – Budapest: Mandátum – Hatodik Síp, 1995. – 348 p.
- Orosz Ildikó. A magyar nyelvű oktatás esélyei Kárpátalján. Dokumentumgyűjtemény. – Ungvár – Budapest: Intermix, 1995. – 254 p.
- Ötágú Síp. Tisztelegés Illyés Gyula emléke előtt. – Ungvár: Galéria Kiadó, 1992. – 58 p.
- Pál György. A magyar irodalom Kárpátalján. – Szabolcsi Téka, 13. Nyíregyháza, 1990. – 242 p.
- Pekar, Atanasij. „Tanúim lesztek”: adalékok a kárpátaljai görög katolikus egyház vértanúságához. / Ford. és utószó Molnár D. István. – Miskolc: Felsőmagyarország K., 2003. – 183 p.
- Puskás László. Megalkuvás nélkül: Boldog Romzsa Tódor élete és vértanúhalála. – [Budapest]: Barnaföldi Archivum, 2005. – 328 p.
- Romsics Ignác. Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és a 20. században. – Budapest: Napvilág Kiadó, 1998. – 420 p.
- Romsics Ignác. Az 1947-es párizsi békeszerződés. – Budapest: Osiris, 2006. – 269 p.
- Rubicon c. folyóirat, 2007. 1–2. sz. Második Trianon c. tematikus szám.
- S. Benedek András. Kárpátalja története és kultúrtörténete. – Budapest: Bereményi, 1994. – 128 p.
- Schober Ottó. Színpalak előtt, mögött, nélkül. Epizódok a Beregszászi Népszínház történetéből. – Ungvár – Budapest: Intermix Kiadó, 1995. – 212 p.
- Siselina Ljuba. A volt Szovjetunió nemzeti politikája és a kárpátaljai magyarság. // Regio. 1992. 2. sz. 166–174.
- Skultéty Csaba. A Szabad Európa Rádiótól az Ung partjáig. – Budapest: Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága - Anyanyelvi Konferencia, 2000. – 250 p.
- Skultéty Csaba. Kárpátalja magyarsága a viharok sodrában. – Budapest: Kairosz, 2009. – 193 p.
- Soós Kálmán. A kárpátaljai magyarság anyaország-képének változása, 1944–1991. // Magyarország és a magyar kisebbségek: történeti és mai tendenciák. – Budapest: MTA, 2002. – 97–110.

- Stark Tamás. Magyar foglyok a Szovjetunióban. – Budapest: Lucidus, 2006. – 259 p.
- Szabó József János. Az Árpád-vonal: a Magyar Királyi Honvédség védelmi rendszere a Keleti-Kárpátokban, 1940–1944. – Budapest: Timp, 2002. – 300 p.
- Útközben. Tanulmányok a kárpátaljai magyarságról. [Csernicskó István et al.] – Ungvár: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 1998. – 172 p.
- Várdy S. B. – Tooley T. H. – Várdy A. H. Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe. – Columbia University Press, New York, 2003. – 862 p.
- Zeley Miklós. A 342-es határkő: negyedszázad Kárpátalján – Ungvár: KMKSZ, 2006. – 419 p.
- Zseliczky Béla. Kárpátalja a cseh és a szovjet politika érdekerében 1920–1945. – Budapest: Napvilág Kiadó, 1998. – 159 p.

РОЗДІЛ IV.

ЗАКАРПАТТЯ В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ
УКРАЇНИ (ДО 2009 РОКУ)

1. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ НА ЗАКАРПАТТІ

1.1. Незалежність, референдум, автономія

24 серпня 1991 р. Верховна Рада (ВР) України ухвалила Акт про державну незалежність України. Згідно з пропозицією голови Народної Ради (назва фракції у Верховній Раді) Ігоря Юхновського, проголошення самостійності повинно було бути підтверджене окремим референдумом 1 грудня 1991 р. Одночасно з референдумом проводились і вибори Президента України.

В Акті проголошення незалежності сказано, що «Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує: незалежність України та створення української держави – України; територія України є неподільною та недоторканою; віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.»

1 грудня 1991 року 90,3% учасників референдуму підтримали ідею незалежності України. В цей же день громадяни України обрали і Президента України. Ним став Леонід Кравчук, який набрав 61,59% голосів виборців.

Результати референдуму надали для українського керівництва беззаперечні аргументи у перемовинах із союзною владою щодо створення незалежної Української держави. Відтак 7–8 грудня 1991 р. в Біловезькій Пущі (Білорусь) Президент Росії Борис Єльцин, України – Леонід Кравчук і голова ВР Білорусії – Станіслав Шушкевич заявили, що СРСР як суб'єкт міжнародного права й геополітична реальність припиняє своє існування, а натомість створюється Співдружність Незалежних Держав (СНД).

Таким чином на геополітичній карті світу постала нова самостійна держава – Україна. Утворення нової держави було активно підтримане міжнародним визнанням: 2 грудня 1991 р. її визнали Польща і Канада, 3 грудня – Угорщина, 4 грудня – Латвія і Литва, 5 грудня – Росія і Болгарія, 19 грудня – Швеція, 24 грудня – Норвегія, 25 грудня – США. Протягом 1 року незалежності Україну визнали 140 держав.

15 січня 1992 р. Президія ВР України затвердила музичну редакцію Державного гімну «Ще не вмерла України», автором якої був композитор Михайло Вербицький, а слова написав Павло Чубинський (остаточно затверджені 6 березня 2003 р.).

28 січня 1992 року Постановою ВР України синьо-жовтий прапор був затверджений Державним, 19 лютого того ж року український парламент затвердив тризуб як малий герб України.

Проте проголошення незалежності, затвердження атрибутики і реалізація державності на практиці не одне й те саме. Перед Україною постало ряд проблем, які мали бути вирішені при становленні та утвердженні державності. Наприклад, якими будуть відносини України з країнами СНД і перш за все з Росією? Україна стане унітарною чи федеративною державою? Якою буде форма правління? Її економіка буде розвиватись за законами ринку чи державного соціалізму? Чи буде

запроваджено нову культурну і освітню політику, яка припинить занепад української мови та культури? Якою буде її національна політика? та ряд інших.

Отже, саме ці та ряд інших практичних завдань державотворення обумовлювали і обумовлюють особливість суспільно-політичних процесів в регіонах України. Тому розглядати суспільно-політичні процеси в Закарпатті слід у контексті українського державотворення загалом. Критерієм періодизації суспільно-політичного життя краю може бути впливовість/домінування або протистояння регіональних елітних угруповань та політичних сил, які вони представляють. Виходячи з даного критерію в політичній історії Закарпаття можна виокремити наступні періоди:

Перший – 1991–1996 роки – пов’язаний зі становленням нової регіональної політичної еліти, формуванням власної регіональної політики та боротьбою окремих угруповань всередині неї за впливовість на Закарпатті.

Другий – 1997–2002 роки – поступовий відхід від місцевих автономістських амбіцій і перехід у формат загальноукраїнських процесів, період домінуючого впливу Соціал- демократичної партії України (об’єднаної) (СДПУ(о)).

Третій – 2002–2004 роки – інституціоналізація основних фінансово-політичних груп в області, боротьба серед представників нової регіональної еліти за володіння ресурсами області (природні ресурси, торговельна монополія, контроль державного кордону тощо), протистояння між СДПУ(о) та політичними силами, які представляли Виборчий блок (ВБ) Віктора Ющенка «Наша Україна».

Четвертий – 2005–2009 роки – пов’язаний з домінуючим впливом Народного Союзу Наша Україна (НСНУ), протистоянням НСНУ та Блоку Юлії Тимошенко (БЮТ), переформатуванням політичних сил напередодні президентських виборів 2010 року.

1.2. Перший період: 1991–1996 роки

Починається перший період з проголошення незалежності і завершується прийняттям Конституції України. Суспільно-політичні процеси в області відбуваються в умовах правової невизначеності, невизначеності інституційного дизайну України.

Скориставшись політичною невизначеністю в центрі та історичною особливістю Закарпаття, місцева номенклатура прагнучи розширити свої права і повноваження, пропонує різні проекти щодо майбутнього Закарпаття в суверенній Україні – автономії, самоврядної території, вільної економічної зони тощо.

В нових історичних умовах ідея автономії Закарпаття відроджується напередодні проголошення незалежності. На засіданні Товариства карпатських русинів 29 вересня 1990 р. прийнято «декларацію про повернення Закарпатській області статусу автономної республіки». У ній заперечувалися правильність і законність законодавчих актів ВР СРСР і УРСР 1945–1946 рр. про возз’єднання Закарпатської України з УРСР, єдино законними і чинними визнавалися рішення про утворення 8 жовтня 1938 р. автономної Підкарпатської Русі у складі Чехословаччини.

В вересні 1991 р. питання про автономний статус краю мало бути винесене на розгляд VII позачергової сесії обласної ради народних депутатів, яка

з перервами тривала до 31 жовтня. Проти автономії Закарпаття виступили націонал-демократичні сили краю, які влаштували пікетування обласної ради з вимогами її розпуску. Під тиском пікетувальників питання про автономію 28 вересня 1991 р. було розглянуто під кутом «статусу Закарпаття в незалежній Україні», а голова обласної ради та обласного виконавчого комітету Михайло Волошук подав у відставку. Але вже 31 жовтня скликається нове засідання обласної ради на якому за відсутності пікетувальників ухвалюється рішення про проведення разом з президентськими виборами референдуму про автономний статус Закарпаття.

Дещо раніше, 14 вересня 1991 р. Берегівська районна рада прийняла рішення про проведення місцевого референдуму щодо утворення в межах Берегівського району угорського автономного округу.

Таким чином, напередодні президентських виборів закарпатський соціум був розділений на 2 протилежні табори. Перший – це створена в жовтні 1991 р. Демократична ліга національностей Закарпаття, яка об'єднала 7 національно-культурних товариств краю та ті сили, які її підтримували. Ліга виступала за надання Закарпаттю спеціального самоврядного статусу в межах якого національні меншини краю зможуть утворити адміністративно-територіальні автономії. Ідея автономії краю, як уже відмічалось, підтримувалась партійною номенклатурою області. До Ліги не увійшло Соціально-культурне товариство румунів Закарпаття ім. Джорджа Кошбука, оскільки його члени не підтримували ідею автономності Закарпаття. Інший табір представляли націонал-демократичні сили краю, які об'єднались навколо Народного Руху України (НРУ) та інших організацій і утворили в березні 1992 р. Українську народну раду Закарпаття.

1 грудня 1991 року разом з президентськими виборами та Всеукраїнським референдумом щодо проголошення незалежності України, на Закарпатті відбулися ще 2 референдуми: обласний та місцевий (Берегівський район).

На запитання Всеукраїнського референдуму «Чи підтримуєте Ви Акт проголошення незалежності України?» 92,6% закарпатців відповіли «Так». Результати президентських виборів на Закарпатті були наступними: Леонід Кравчук – 58,5%, Вячеслав Чорновіл – 27,6%, Левко Лук'яненко – 5%, а інші кандидати отримали трохи більше 1% голосів виборців.

На запитання обласного референдуму «Чи бажаєте Ви, щоб Закарпаття отримало із закріпленням у Конституції України статус спеціальної самоврядної території як суб'єкта у складі незалежної України і не входило у будь-які інші адміністративні утворення?» 78% закарпатців дали позитивну відповідь. В Берегівському районі 81,4% жителів дали позитивну відповідь на запитання «Чи бажаєте Ви утворення в Берегівському районі угорського автономного округу?».

Після відставки Михайла Волошука в січні 1992 р. на посаду голови обласної ради і обласного виконкому обирають Михайла Крайла. Однак на посаді голови обласної ради він перебував недовго. Уже через два місяці Указом Президента від 26 березня 1992 р. його призначено Представником Президента в Закарпатській області. Президент України Леонід Кучма ініціював прийняття Закону «Про представника Президента України» 5 березня 1992 р. для створення виконавчої управлінської вертикалі. Згідно Закону Представник Президента ставав найвищою особою державної виконавчої влади в області та районі. На базі обласних

і районних виконавчих комітетів утворювались адміністрації, які виводились з під підпорядкування відповідних рад. Таким чином утворювалась президентська управлінська вертикаль в державі.

Після автономістських домагань восени-взимку 1991–1992 рр. в області зберігається спадкоємність влади, а тому партійна управлінська еліта свою діяльність спрямовує на реалізацію рішень ухвалених на обласному та районному референдумах.

6 березня 1992 р. Закарпатська обласна рада вирішила просити ВР України прийняти розроблений ініціативною групою закон «Про спеціальну адміністративну територію Закарпаття» та визнати національність русин. В свою чергу 28 квітня 1992 р. сесія Берегівської районної ради схвалила проект закону «Про угорський автономний територіальний округ» і направила звернення на його підтримку до обласної ради та до ВР України.

Як рішення обласної, так і Берегівської районної рад не знайшли позитивної підтримки в Києві, крім президентського Указу про створення на території області вільних економічних зон.

У протистоянні автономістським домаганням частини закарпатського політикуму народжується опозиція діючій владі, яку на той час уособлює успішний бізнесмен, лідер народно-демократичних сил області Віктор Бедь.

Напередодні нових парламентських і місцевих виборів ВР України 3 лютого 1994 р. приймає Закон «Про формування місцевих органів влади і самоврядування», яким змінює особливості функціонування місцевої влади. Відповідно до Закону скасовувалися державні адміністрації, голови рад повинні були обиратись населенням. Замість державних адміністрацій у районних і обласних радах знову відновлюються виконавчі комітети, тобто повертається «радянська система рад».

На виборах до обласної ради владна номенклатура робить ставку на першого заступника Михайла Крайла, молодого і перспективного політика Сергія Устича. Йому протистояв лідер національно-демократичних сил області – Віктор Бедь. Крім вище названих політиків у виборах голови обласної ради брали участь – голова м. Ужгорода Еміл Ландовський, перший секретар обкому Комуністичної партії України (КПУ) Василь Химинець та інші. В першому турі виборів (26 червня 1994 р.) найбільшу кількість голосів виборців отримали Віктор Бедь (19,7%) та Сергій Устич (33,2%), В другому турі виборів 10 липня 1994 р. перемогу отримав Сергій Устич – 58,8% голосів виборців, а його опонент Віктор Бедь – 32,45%.

Разом з виборами місцевих рад та голови обласної ради проходили і вибори до ВР України. Вибори відбувалися за мажоритарною системою абсолютної більшості з лімітом явки виборців більше 50%. Головними конкуруючими напрямками на виборах 1994 р. в Закарпатті були націонал-демократичний і комуністичний.

Для проведення виборів на Закарпатті було утворено 10 виборчих округів, в яких загалом було висунуто 154 кандидати. З них 119 були висунуті групами виборців, 29 – трудовими колективами, 6 – політичними партіями. В основному це були представники владних структур, лікарі, викладачі, юристи. 27 березня 1994 року народним депутатом України від Закарпаття було вибрано лише Ореста Климпуша від Рахівського виборчого округу № 172. У всіх інших округах знадобилося

повторне голосування між двома кращими претендентами, оскільки ніхто з кандидатів не зміг набрати 50% + 1 голос.

В основному перебіг виборчої кампанії в регіоні мало чим відрізнявся від виборів по Україні в цілому. Сім з дев'яти обраних від області депутатів були представниками владних структур різного рівня (Василь Улинець – перший заступник голови Закарпатської облдержадміністрації, Михайло Товт – Представник Президента у Берегівському районі, Сергій Устич – перший заступник голови Закарпатської облдержадміністрації, Орест Климпуш – міністр транспорту України, Михайло Рябець – завідувач юридичним відділом Закарпатської обласної ради, Михайло Данча – Представник Президента України в Ужгородському районі, Михайло Грабар – голова комісії Київміськради з правопорядку та боротьби з організованою злочинністю).

На президентських виборах 1994 р. закарпатська владна еліта і націонал-демократичні сили краю підтримала чинного на той час Президента Леоніда Кравчука. В першому турі виборів (26 червня 1994 р.) найбільшу кількість голосів виборців на Закарпатті отримали Леонід Кравчук – 49,7% та Леонід Кучма – 16,8%. У другому турі (10 липня 1994 р.) перемогу на Закарпатті отримав Леонід Кравчук з 70,5% голосів виборців, в той час як Леонід Кучма отримав 25%.

Одним з головних завдань Леоніда Кучми як Президента України було відновлення управлінської вертикалі. В результаті компромісу між Президентом Леонідом Кучмою та ВР України в особі Олександра Мороза 8 червня 1995 року був підписаний Конституційний договір терміном дії на 1 рік. Відповідно до нього змінювалася структура влади на місцях. Знову як у 1992–1994 роках обласні та районні ради позбавлялись своїх виконавчих органів. Натомість вводилися посади голів обласних і районних державних адміністрацій, які і повинні були керувати роботою виконавчих комітетів. Головою Закарпатської Обласної державної адміністрації (ОДА) Указом Президента Л. Кучми був призначений голова обласної ради Сергій Устич.

Після прийняття Конституції 28 червня 1996 року закінчився період правової та інституційної невизначеності в Україні. В Основному Законі було чітко сказано, що Україна – це унітарна, централізована держава з сильною президентською владою, яку уособлюють на місцях Голови державних адміністрацій. «Територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів, з урахуванням їх історичних, економічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій».

Характерним для даного періоду було створення різного роду об'єднань громадян. Головним управлінням юстиції Закарпатської області на кінець 2009 року зареєстровано 622 громадські організації, 266 благодійних фондів, 8 творчих спілок. Взявши за критерій мету діяльності можна виокремити наступні типи громадських організацій на Закарпатті: а) молодіжні організації (об'єднання молоді предметом діяльності яких є соціально-економічні та політичні проблеми, об'єднання дозвільного характеру, еспатажної самодіяльності, контркультурні течії та інші), б) жіночі громадські об'єднання, в) творчі спілки, г) добровільні товариства, д)

релігійні організації, ж) кооперативні організації, з) громадські самодіяльні організації, к) громадські рухи. Чисельність громадських організацій зростає, але їх вплив на суспільно-політичні процеси, перш за все по причині жорстокої централізації влади в країні стрімко зменшується.

Неоднозначним було відношення до політичних процесів і населення краю. Закарпатськими соціологами в той час було проведено ряд фундаментальних досліджень під керівництвом Петра Токара (лютий 1992 р.), Івана Миговича та Анатолія Колібаби (вересень 1992 р.). Результати дослідження викладені ними в монографіях «Регіональне управління і ринок», «Національний рух на Закарпатті: 1988–1993 рр. Соціолого-політологічний аналіз», «Соціальне самопочуття та ціннісні орієнтації закарпатців». Вчені роблять висновок про низьку залученість населення до суспільно-політичних процесів в області після мітингової хвилі 1990–1991 рр. Наприклад, Анатолій Колібаба та Іван Мигович на основі соціологічного дослідження роблять наступний висновок відносно залученості населення до політики: «67,4% респондентів політика цікавить в тій чи іншій мірі, абсолютно не цікавить 32,6%. Низькою є участь в роботі політичних партій – 4,9% респондентів, в місцевих Радах – 10,4%, національно-культурних товариствах – 9,1%». Авторами дослідження робляться узагальнення щодо орієнтації закарпатців у суспільно-політичній сфері: а) більшість населення області після мітингової хвилі 1990–1991 рр. починає уникати участі в політиці; б) осередки партій, утворених в області після заборони діяльності Компартії, залишаються нечисленими, не мають соціальної бази, авторитетних лідерів і дієздатного активу. Істотне значення має і їх різка конфронтаційність з органами влади, ігнорування специфіки регіону; в) рейтинг партій і громадських організацій є низьким: Демократична партія України (ДемПУ) – 5%, Народний Рух України (НРУ) – 3,5%, Партія зелених України (ПЗУ) – 2,1%, Соціалістична партія України (СПУ) – 1,6%, Селянська спілка – 1,4%, Асоціація демократів Закарпаття – 1%; г) чисельність політичних партій на кінець 1992 р. становить за неповними даними близько 10 тис. чол. (1,2% від загальної чисельності населення краю).

Найвищий же рівень довіри населення як соціальний інститут має церква на що вказує 20,4% респондентів.

1.3. Другий період: 1997–2002 роки

Починається з прийняття Конституції України і закінчується парламентськими виборами в березні 2002 року.

Відповідно до нової Конституції новопризначений Голова Закарпатської ОДА Сергій Устич склав з себе депутатські повноваження, а на своє місце в Іршавському виборчому окрузі представив київського юриста, успішного бізнесмена Віктора Медведчука. Після перемоги Віктора Медведчука на виборах до ВР України в Іршавському виборчому окрузі 13 квітня 1997 р., між місцевою обласною елітою і київським бізнесом (в особі Віктора Медведчука і Григорія Суркіса) утворився взаємовигідний союз: київські політики і бізнесмени отримали територію для реалізації своїх політико-економічних інтересів, а обласна еліта – гарантовану підтримку центру.

В цей період обласна влада також підтримувала «партію влади» Народно-демократичну партію України (НДП), лояльно відносились до НРУ та Партії «Реформи і Порядок» (ПРП). Опозиціонували до обласної влади політичні сили, які виступали проти політичного курсу Леоніда Кучми – ВО «Громада» Павла Лазоренка, Комуністична партія України (КПУ), Соціалістична партія України (СПУ) та ряд інших партій. Таким було позиціонування політичних сил в області напередодні парламентських та місцевих виборів.

Вибори 1998 р. в Україні відбулися за змішаною виборчою системою: 225 народних депутатів обиралися за пропорційною системою з загальнонаціональними партійними списками, а інші 225 за мажоритарною системою відносної більшості. Пропорційна система з закритими списками була вигідна ідеологічним партіям, бренди яких чітко ідентифікувалися виборцями, а також фінансово-політичним угрупованням, які почали активно приймати участь у політичному житті суспільства з метою захисту своїх інтересів на державному рівні. Політика в Україні стає найбільш прибутковою формою бізнесу.

На виборах 1998 р. в Закарпатті було утворено 5 виборчих округів. Найбільшу кількість голосів виборців отримала СДПУ(о) – 31,17% . Саме за рахунок голосування в закарпатській області ця політична сила змогла подолати 4% бар'єр голосів виборців і отримати депутатські місця в Українському парламенті. Крім СДПУ(о) 4% бар'єр в Закарпатській області подолали НРУ, КПУ, ПРП, НДП, ПЗУ.

В 5 мажоритарних виборчих округах балотувалось 60 кандидатів, тобто на один мандат претендувало 12 кандидатів (один з найнижчих показників по Україні). З них 25 реалізували право на самовисунення (41,67%), а 35 були висунуті осередками політичних партій (58,33%).

Слід відмітити, що тільки КПУ, ВБ СелПУ та СПУ, ПРП, СДПУ(о) змогли забезпечити представництво своїх кандидатів практично у всіх мажоритарних округах. Це свідчить про відсутність впливових лідерів в інших політичних партіях – суб'єктах виборчого процесу. Соціально-демографічні характеристики кандидатів можна описати наступним чином: а) народних депутатів ВР України II скликання – 4 чол.; б) найбільша кількість були підприємцями – 28 чол., працівниками соціально-культурної сфери (9 чол.) та громадських об'єднань і засобів масової інформації (ЗМІ) (9 чол.). Інші верстви населення представлені досить слабо; в) найчисельнішою були вікові категорії 31–40 років (12 чол.), 41–50 років (25 чол.) та 51–60 років (12 чол.); г) серед 60 кандидатів 54 чоловіки і 6 жінок.

Перемогу в одномандатних округах отримали:

- 70 округ (м.Ужгород) – Нестор Шуфрич (СДПУ(о)) – 16,8%;
- 71 округ (м.Мукачеве) – Григорій Суркіс (СДПУ(о)) – 63,42%;
- 72 округ (м.Берегово) – Микола Ковач (безпартійний) – 29,27%;
- 73 округ (м.Іршава) – Віктор Медведчук (СДПУ(о)) – 90,17%;
- 74 округ (м.Хуст) – Віктор Жердицький (НДП) – 15,16%.

Результати виборів в 71, 72, 73 округах були прогнозованими. В 73 виборчому окрузі балотувались всього лише 3 кандидати, інші зняли свої кандидатури, розуміючи, що Віктор Медведчук не залишить їм ніяких шансів. Аналогічною була ситуація і в 71 виборчому окрузі, де балотувався Григорій Суркіс. Прогнозували

аналітики і перемогу Миколі Ковачу (округ 72), голові Товариства угорської культури Закарпаття, оскільки більшість виборців округу – угорці.

В 70 виборчому окрузі перемогу мав отримати мер міста Сергій Ратушняк, але в останній день він був знятий рішенням Центральної виборчої комісії України (ЦВК) з виборчого процесу, не маючи, таким чином часу оскаржити це рішення. Перемога Нестора Шуфрича (член СДПУ(о)) була в окрузі невпевненою. Він отримав лише 16,8% голосів виборців, які брали участь у голосуванні. А якщо брати від загальної кількості виборців округу, то це лише 10%.

У 74 виборчому окрузі влада підтримала київського банкіра Віктора Жердицького, який завдяки адмінресурсу і власних фінансових ресурсів отримав невпевнену перемогу, набравши лише 15,16% голосів виборців, які взяли участь у голосуванні.

Вибори до місцевих органів влади відбувалися за мажоритарною системою. Слід відзначити, що партійність не відігравала суттєвого значення для рейтингу кандидатів у мажоритарних округах. Саме тому ряд кандидатів взагалі відмежувались від політичних партій і балотувались до органів місцевої влади як самовисуванці. Так, з 509 кандидатів до Закарпатської обласної ради зборами виборців були висунуті 203, політичними партіями і виборчими блоками – 128, громадськими об'єднаннями – 71, самовисування – 107 чоловік. Серед 2.374 кандидатів до районних рад були висунуті зборами виборців – 1.034, політичними партіями і виборчими блоками – 527, самовисування – 813 чоловік. До органів місцевого самоврядування всіх рівнів було обрано 130 депутатів від 16 політичних партій, а конкретніше від СДПУ(о) – 51, НРУ – 22, АПУ – 13, НДП – 12, ХДПУ – 6, КУН – 5. Представники інших партій представляли незначну кількість місць.

Якщо врахувати, що всього виборчих округів у виборах до місцевих рад області було 6.966, то така кількість партійних депутатів засвідчувала про низький вплив політичних партій на суспільно-політичне життя краю. В обласну раду було обрано 75 депутатів, із яких п'ять членів СДПУ(о), по одному депутату від НРУ, Партії національно-економічного розвитку України (ПНЕРУ), Християнсько-демократичної партії України (ХДПУ) та Української партії справедливості (УПС). Крім цього, 17 депутатів було висунуто або підтримано СДПУ(о), 19 – НДП, 12 – громадським об'єднанням «Нове Закарпаття». Головою обласної ради обрали заступника голови ОДА Івана Іванчо. Згодом в обласній раді були утворені дві фракції: «За співпрацю», до якої увійшло 27 членів СДПУ(о) та фракція «Нове Закарпаття» (8 чоловік).

Таким чином, у 1998 році в Закарпатті на місцевих та парламентських виборах перемогу отримала СДПУ(о). До партійної організації почали активно залучатись різні верстви населення краю.

Здавалося б ніщо не завадить СДПУ(о) тримати лідируючі позиції в області, але в політику втрутилася природа. У листопаді 1998 р. в Закарпатті відбулася катастрофічна повінь, яка принесла величезні збитки для населення області. Слід відмітити, що значні фінансові і матеріальні ресурси надійшли в Закарпаття із Донецької області, яку очолював на той час Віктор Янукович. Отримало Закарпаття допомогу з Донецька і під час другої повені в березні 2001 р. Вплив Партії Регіонів пов'язаний також з проросійською налаштованістю певної частини населення і домінуючим впливом Православної церкви Московського патріархату.

У грудні 1999 року мали відбутися президентські вибори. Це й послугувало призначенням В. Балоги Указом Президента Леоніда Кучми від 5 травня 1999 року Головою Закарпатської ОДА. Разом з ним управлінські посади в області отримали: Іван Різак (перший заступник губернатора, очільнику СДПУ(о) в області), Володимир Приходько (голова обласного осередку НДП), Василь Лінтур (голова обласного осередку Партії промисловців і підприємців України (ПППУ)) тощо. У першому турі президентських виборів 31 жовтня 1999 р. перемогу на Закарпатті отримав Леонід Кучма, набравши найбільшу кількість голосів виборців – 54,7%. Інші претенденти на найвищу посаду в державі мали наступні результати: Євген Марчук – 16,4%, Олександр Мороз – 8,2%, Наталія Вітренко – 4,3%, Петро Симоненко – 3,3%, Юрій Костенко – 2,5%, Генадій Удовенко – 1,5%.

У другому турі виборів за Леоніда Кучму проголосувало 84,5% виборців, а за Петра Симоненка – 9,7%. Явка виборців у другому турі була більшою на 230 тисяч чоловік. В даному випадку показовою була дія адмінресурсу на користь чинного президента.

Весною 2000 року Леонід Кучма ініціював референдум з приводу внесення змін до Конституції щодо повноважень та структури Верховної Ради України. На референдум були винесені запитання про додаткове право розпуску парламенту президентом, про зняття недоторканості з народних депутатів, про скорочення чисельності ВР України до 300 депутатів, про запровадження двопалатного парламенту. Явка виборців на Закарпатті була 97,9% (найвища за роки незалежності) при цьому на всі запитання закарпатці дали позитивну відповідь. Позитивну відповідь на поставлені запитання дали громадяни всією Україною, але рішення референдуму так і не були втілені в реальну політичну практику. Неймовірно високий рівень явки виборців надавав підстави окремим спостерігачам заявляти про випадки фальсифікації результатів народного волевиявлення.

Подальші політичні події на Закарпатті розвивалися у форматі протистояння Голови ОДА Віктора Балоги з фінансово-політичним угрупованням, яке очолювали Віктор Медведчук та Григорій Суркіс, а в Закарпатті представляли Іван Різак та члени його команди. Віктор Балога вийшов з лав СДПУ(о) і оголосив департизацію органів влади в області. Сам Віктор Балога, змінивши політичну орієнтацію починає співпрацювати з прем'єр-міністром України Віктором Ющенко, а після його відставки також подає заяву про відставку.

Новим Головою Закарпатської ОДА 2 червня 2001 року був призначений Генадій Москаль. Генадій Москаль спочатку намагався дотримуватись політичної лінії СДПУ(о) в області, оскільки вона входила до сфери інтересів фінансово-політичної групи Віктора Медведчука і Григорія Суркіса. Але в подальшому сконцентрував свою діяльність на підтримку проурядового виборчого блоку «За єдину Україну» на місцевих і парламентських виборах.

Важливою особливістю парламентських виборів 2002 року було те, що значна частина політичних сил для ефективної участі у виборчій кампанії внутрішньо структурувалася вже не в рамках окремих політичних партій, а у форматі міжпартійних блоків. Іншою була тенденція до укрупнення (об'єднання) політичних партій. Є всі підстави стверджувати, що на процес структурування мали значний вплив не ідеологічні чинники, а інші: інтереси бізнесу, лояльність чи опозиційність

до глави держави. Наприклад, ВБ Віктора Ющенка «Наша Україна» і ВБ Юлії Тимошенко не змогли об'єднатись саме через різне ставлення до Президента України. Під час блокування політичних сил відчутною була дія адміністративного ресурсу – насамперед за його допомогою був створений ВБ «За єдину Україну». Вся номенклатура вступила в лави політичного формування.

Всього Центральною виборчою комісією (ЦВК) для участі у виборах було зареєстровано 33 учасника виборчих перегонів. Реальними суб'єктами виборчого процесу можна було вважати не більше 10 політичних партій і виборчих блоків. Призначення ж 23 інших суб'єктів виборчого процесу було дещо іншим. Одні були створені, або ж брали участь у виборах з метою розсіювання голосів виборців, інші робили спробу «розкрутки» нового партійного бренду, треті були суб'єктами «трастового» типу, утвореними для того, щоб заробити на виборах кошти і т.д.

Напередодні виборів в Закарпатті викристалізувались чотири групи впливу:

1. *Холдинг «Барва»* (Віктор Балога, Василь Петьовка, Анатолій Колібаба, Ігор Криль, Едуард Матвійчук, Віктор Бедь, Олександр Ледида). Головні цілі: повернення до влади в області; перемога у трьох мажоритарних округах (Мукачівський, Рахівський, Берегівський) на виборах до ВР України; забезпечення ВБ В. Ющенка «Наша Україна» не менше 20 відсотків голосів; перемога на виборах до місцевих органів влади. Політична підтримка: Закарпатська обласна організація (ЗОО) ПРП, Закарпатська крайова організація (ЗКО) НРУ, ЗКО Українського народного руху (УНР), ЗОО Політичної партії (ПП) «Солідарність», 20 депутатів обласної ради. Медіасоюзники: газети «Старий замок», «Європа – центр», «Срібна Земля», «Срібна Земля. Фест», Телерадіокомпанія (ТРК) «М-студія».

2. *ЗОО СДПУ(о)* (Іван Різак, Нестор Шуфріч, Степан Бобик, Володимир Дядченко). Головні цілі: відновлення домінуючого впливу на Закарпатті; перемога на виборах в Ужгородському, Мукачівському, Берегівському, Іршавському виборчих округах; перемога на виборах до місцевих органів влади. Політична підтримка: СДПУ(о), Партія «Демократичний Союз». Медіасоюзники: газети «Соціал-демократ», «Орбіта-логос», ТРК «Хуст».

3. *Громадське об'єднання «Громадянський альянс Закарпаття»* (Володимир Гісем, Володимир Макієнко, Володимир Панов, Володимир Приходько, Генадій Москаль, Федір Харута, Мирослава Каламуняк, Василь Русин, Петро Трачук). Головні цілі: підтримка ініціативних, авторитетних громадян на виборах усіх рівнів; збереження влади; перемога на виборах у всіх мажоритарних округах; перемога на виборах до обласної ради. Політична підтримка: ЗОО НДП, ЗОО ПП «Трудова Україна», ЗОО Аграрної партії України (АПУ), ЗОО Ліберальної партії України (ЛПУ), ЗОО Ліберальної партії України (оновленої) (ЛПУ(о)), ЗОО ДемПУ, ЗОО Християнсько-демократичної партії України (ХДПУ). Медіасоюзники: газети «Вісті тижня», «Закарпатська правда», «Новини Закарпаття», «Репортер», «Слово», «РІО.», ТРК «ICTV».

4. *Група «РІО.»* (Сергій Ратушняк, Олександр Антал та інші). Головні цілі: реванш на виборах мера Ужгорода; перемога на виборах в Ужгородському мажоритарному окрузі; відновлення економічної могутності «РІО.»-синдикату; провести в обласну раду якомога більше депутатів. Політична підтримка: ГО «Нове Закарпаття», ЗОО УП «Єдність», ЗОО СДПУ. Медіасоюзники: газети «РІО.», «Ехо Карпат».

Чотирьохвідсотковий бар'єр голосів виборців у Закарпатській області в 2002 році подолали дві політичні партії і три виборчі блоки: 1. Виборчий блок Віктора Ющенка «Наша Україна» – 36,63%, 2. СДПУ(о) – 14,01%, 3. ВБ «За єдину Україну» – 10,26%, 4. КПУ – 6,01%, 5. ВБ Юлії Тимошенко – 4,4%

У шести мажоритарних округах області було зареєстровано 107 кандидатів, що становило майже вісімнадцять претендентів на одне депутатське місце, серед яких 66 були «самовисуванцями» і 41 – членами різних партій. Переможцями виборів у одномандатних округах стали:

- 70 округ (м. Ужгород) – Сергій Ратушняк – 35,47% голосів виборців;
- 71 округ (м. Мукачево) – Віктор Балога – 66,39% голосів виборців;
- 72 округ (м. Берегово) – Іштван Гайдош – 33,5%. Аналітики прогнозували перемогу в даному окрузі М. Ковачу, голові Товариства угорської культури Закарпаття. Але Микола Ковач набрав лише 32,72% голосів виборців. Підрахунки голосів в даному окрузі відбувались найдовше, а голосування в ряді дільниць округу були визнані недійсними. Зіграло свою роль у поразці Миколи Миколайовича Ковача балотування його «двійника», Миколи Івановича Ковача, який набрав 8,4% голосів виборців. Вибори в цьому окрузі показали можливість фальсифікації результатів волевиявлення анулюванням його результатів по окремим дільницям – та закріплення цього рішення судовими інстанціями – на що і вказано у рішення Страсбургського Суду від лютого 2008 року. Брудні технології, які були задіяні і апробовані партією СДПУ(о) в даному окрузі згодом успішно використовувалися на виборах мера м. Мукачево, а потім і на президентських виборах 2004 року.
- 73 округ (м. Іршава) – Олександр Кеменяш – 25,13% голосів виборців;
- 74 округ (м. Хуст) – Михайло Сятиня – 31,39% голосів виборців;
- 75 округ (м. Рахів) – Орест Климпуш – 28,87% голосів виборців.

Вибори до місцевих органів влади та до ВР України констатували, що в суспільно-політичному житті Закарпаття домінували дві політичні сили: СДПУ(о) і ВБ Віктора Ющенка «Наша Україна» (згодом ПП НСНУ). Подальший політичний розвиток краю показав, що саме між цими двома політичними силами і відбувалося протистояння і на виборах міського голови Мукачева, і на президентських виборах 2004 року.

1.4. Третій період: 2002–2004 роки

Після парламентських виборів Головою ОДА області був призначений голова обласного осередку СДПУ(о) в області Іван Різак. Свою діяльність він розпочав з наступу на опозицію, яку уособлював Віктор Балога та його команда. Одним із напрямків роботи Івана Різак стали кадрові зміни, які торкнулися всіх сфер суспільного життя області: голів районних адміністрацій, начальників управлінь ОДА, начальників силових структур (начальник УМВС в Закарпатській області, начальник обласної Державної автоінспекції, голова Державної податкової адміністрації, начальник управління СБУ в Закарпатській області), директора філармонії, обласного драматичного театру, стадіону «Авангард», директорів шкіл та інших. Такі зміни – це не що інше, як монополізація влади однією політичною силою

в межах області. Поза межами впливу СДПУ(о) залишилось лише м. Мукачево, де мером був обраний Віктор Балога, який очолював обласну структуру ВБ В. Ющенка «Наша Україна». Оскільки Віктор Балога був обраний і народним депутатом, то він залишив посаду міського голови, обравши мандат народного депутата України. По цій причині в Мукачеві були призначені перевибори міського голови на 29 червня 2003 року.

На рівні партійних структур існувало протистояння ВБ Віктора Ющенка «Наша Україна» і СДПУ(о). Обласні осередки центристських партій (НДП, АПУ, Партії Регіонів, ПППУ) відкрито не заявили про підтримку того чи іншого кандидата. Електоральний потенціал головних конкурентів практично був однаковий: адмін-ресурс, PR-технології, використання брендів СДПУ(о) та ВБ «Наша Україна», фінансові ресурси, вплив на виборців через ЗМІ.

Результати виборів були наступними: Василь Петьовка (підтримував ВБ Віктора Ющенка «Наша Україна») – 15 тисяч 288 голосів виборців (47,23%), а Ернест Нусер (підтримувала СДПУ(о)) – 12 тисяч 702 (39,24%). У виборах взяли участь 32 тисячі 371 чоловік (49,39% усіх виборців). Вибори в Мукачеві отримали гучний резонанс по Україні. Їх було названо найбруднішими в історії України. Причому слід відзначити, що політичні технології використовувалися однаково обома кандидатами. Після серії судів, різного роду провокацій Указом Президента «Про заходи щодо забезпечення конституційних прав громадян та нормалізації життєдіяльності м. Мукачева Закарпатської області» виконуючим обов'язки міського голови було призначено члена СДПУ(о) Михайла Опачка.

Повторні вибори міського голови м. Мукачево були призначені на 18 квітня 2004 року. Це вже були найбрутальніші вибори в історії України: безпрецедентна фальсифікація, розгул бандитизму на виборчих дільницях, побиття народних депутатів України, викрадення бюлетенів та протоколів з результатами волевиявлення громадян Мукачева і т.д. Мукачівська територіальна виборча комісія оголосила переможцем Ернеста Нусера (підтримка СДПУ(о)).

Таким чином, Закарпаття в той час перетворюється на місце боротьби влади і опозиції у всеукраїнському масштабі: на виборах міського голови м. Мукачева Віктора Балого та Василя Петьовку підтримував Віктор Ющенко і його команда, частково Юлія Тимошенко, а Ернеста Нусера – Віктор Медведчук і його політична сила.

Мукачівські вибори завершили парламентський виборчий цикл 2002 року в Закарпатській області, а їх аналіз дозволяє зробити ряд висновків. По-перше, вибори перестали бути боротьбою особистих амбіцій і перетворились у боротьбу окремих команд та їх виборчих штабів. По-друге, в Закарпатті виокремилися дві потужні політичні сили: СДПУ(о) та ВБ Віктора Ющенка «Наша Україна», відносини між якими і зумовлювали певний час особливості політичного розвитку Закарпаття.

В президентських виборах 2004 року взяли участь 24 кандидати, більшість з яких були технічними і їх штаби мали працювати на єдиного кандидата від влади – Віктора Януковича. Правоцентристську опозицію, яка на той час утворилась в Україні очолювали Віктор Ющенко та Юлія Тимошенко. Підготовка до виборів показувала, що вони будуть надзвичайно складними і напруженими. На кандидата від влади працювало три виборчі штаби: офіційний, який очолював Сергій Тігіпко,

неофіційний, який очолював Голова секретаріату Президента Віктор Медведчук та суспільний рух «Нова взаємодія».

За результатами першого туру найбільшу кількість голосів виборців набрали Віктор Ющенко – 39,9% та Віктор Янукович – 39,26%. Другий тур виборів відбувся 21 листопада з небаченою до того часу фальсифікацією результатів волевиявлення за допомогою підроблених документів, використанням великої кількості відкріпних талонів з якими їздили по Україні спеціально утворені групи та інших виборчих технологій. Результати голосування в II турі були наступними: Віктор Янукович – 49,46%, Віктор Ющенко – 46,61%. 24 листопада ЦВК офіційно оголосила про перемогу на виборах Віктора Януковича.

Події, які відбулися в Україні після оголошення результатів другого туру президентських виборів, увійшли в українську історію як «помаранчева революція». Розпочалася вона з оголошення попередніх результатів виборів 21 листопада 2004 року і завершилася 23 січня 2005 року після інавгурації Віктора Ющенка на Майдані Незалежності.

27 листопада ВР України ухвалила Постанову про політичну кризу в Україні, якою фактично анулювала перемогу Віктора Януковича. Результати другого туру президентських виборів ВР України визнала такими, що «відбулися з порушенням законодавства і не відображають волевиявлення громадян».

Наступного дня відбувся Севе́родоне́цький з'їзд місцевого самоврядування, на якому було оголошено про проведення референдуму зі створення Південно-Східної Української Автономної Республіки. Довірена особа Віктора Ющенка подала скаргу в Верховний Суд України про фальсифікацію результатів виборів. Верховний Суд під головуванням Анатолія Яреми на протязі тижня розглядав цю справу і прийняв безпрецедентний вирок про скасування рішення ЦВК щодо результатів другого туру виборів і при цьому призначались перевибори 26 грудня 2004 р. За результатами перевиборів перемогу отримав Віктор Ющенко, набравши 51,99% голосів виборців, а Віктор Янукович отримав 44,19%.

В цей період (8 грудня) ВР України прийняла закон про внесення змін до Конституції України, за який проголосувало 402 з 450 народних депутатів. Цим законом суттєво зменшувались повноваження Президента, кандидатуру Прем'єр-міністра визначала коаліція більшості, яка повинна обов'язково створюватись у ВР. В противному разі ВР розпускалась як недієздатна. Нововведення в Конституцію України сприяли переформатуванню форми правління в Україні з президентсько-парламентської в парламентсько-президентську.

Не менш драматично і напружено відбувалися вибори і в Закарпатті. Одним з найсильніших політичних гравців області в 2004 р. була місцева організація СДПУ(о). СДПУ(о) в регіоні мала вплив на всі органи влади, пов'язані з ОДА та РДА, а також правоохоронні структури, обласну адміністрацію очолював голова обласного осередку СДПУ(о) Іван Різак.

На СДПУ(о) орієнтувалася в своїй діяльності низка приватних газет, а у силу займаних партійцями посад – і державні ЗМІ обласного рівня. Об'єднані соціал-демократи мали в 2004 р. найбільш розбудовану структуру в області, їхня офіційна чисельність сягала 33 тисяч. Таким чином, СДПУ(о) була однією з найбільш підготовлених до президентських виборів 2004 р. політичних сил в області.

Паралельно із СДПУ(о) працювала команда обласної партійної організації Партії регіонів на чолі з відомим підприємцем Олександром Ледидою, який за часів губернаторства Віктора Балоги у 1999–2000 рр. був його заступником. Стосунки між СДПУ(о) та Партією регіонів перед виборами 2004 р. склалися доволі не прості. Якщо до лютого 2004 р. Партія регіонів йшла в фарватері політики СДПУ(о), то після обрання в лютому 2004 р. Олександра Ледиду головою обласного осередку регіоналів ситуація змінилася: Партія регіонів намітила власний шлях розвитку. Але соціалдемократи об'єднані і регіонали формально були змушені залишатись союзниками, оскільки у травні 2004 р. між ними було підписано угоду про спільні дії з підтримки єдиного кандидата на пост президента.

Штаб Віктора Януковича на Закарпатті очолив Отто Шпенник, хоча фактично усіма процесами (в тому числі й розподілом коштів) керували представники з СДПУ(о). Винятком були лише кілька регіонів області – Хустський, Тячівський і Перечинський, де «регіоналам» вдалося взяти під свій контроль кампанію. Але формально союз між СДПУ(о) і Партією регіонів зберігався аж до листопада 2004 р. (до подій на стадіоні «Авангард» у м. Ужгород, на якому 26 листопада були затримані озброєні бандити, котрі готувались для силового розгону мітингуючих громадян).

Другим за рівнем впливу і потужністю було місцеве відділення блоку В. Ющенка «Наша Україна», очолюване народним депутатом Віктором Балоого. Коло його партнерів майже не змінилося з парламентських виборів 2002 р. Висловили підтримку Віктору Ющенку обласні осередки політичних партій блоку «Наша Україна» – Конгрес українських націоналістів (КУН), Українська народна партія (УНП), Народний Рух України (НРУ), Українська республіканська партія (УРП) «Собор».

Слід відмітити і про впливовість кількох місцевих політико-бізнесових груп, об'єднаних навколо лідерів місцевого масштабу. Це передусім група Сергія Ратушняка – народного депутата ВР України, який підтримував Віктора Ющенка. Продовжував зберігати популярність у мешканців Хуста їхній міський голова Михайло Джанда, який очолював обласну організацію УНП, яка також орієнтувалася на підтримку кандидатури Віктора Ющенка. На Свалявщині вплив на настрої місцевого електорату мав позафракційний депутат і голова правління ЗАТ «Алекс» Олександр Кемеляш, який також став на сторону опозиції.

Перший тур президентських виборів на Закарпатті відбувся згідно виборчого законодавства 31 жовтня 2004 р. Голосування у першому турі пройшло в області, як і у всіх регіонах України, відносно спокійно. У першому турі президентських виборів 2004 р. Віктор Ющенко здобув 46,61%, а Віктор Янукович – 37,57% (Віктор Янукович отримує перемогу лише у Берегівському виборчому окрузі). Закарпаття – єдина область на заході держави, де Віктор Ющенко здобув менше 50% голосів виборців. Складова відносно слабого результату В. Ющенка в першому турі – позиція найбільш чисельних національних меншин краю – угорців та румунів. У цілому їх є близько 180 тисяч чоловік, і вони у першому турі надали перевагу Віктору Януковичу.

Віктор Балога, керівник виборчого штабу Віктора Ющенка на Закарпатті, визнав помилку в питанні співпраці з угорською громадою в першому турі. Висновки було зроблено і голова Товариства угорської культури Закарпаття Микола Ковач

у Києві підписав угоду з Віктором Ющенком про співпрацю на виборах і після них. Прикметно, що на підписання угоди з Угорщини спеціально прилетів колишній прем'єр Віктор Орбан, який користується великим авторитетом не тільки вдома, але й серед закарпатських угорців.

У другому турі президентських виборів в голосуванні взяло участь 620.448 закарпатців, тобто 67,51% від загальної кількості виборців, що на 0,59% більше, ніж у першому турі. За підсумками повторного голосування за кандидата в Президенти України Віктора Ющенка проголосувало 55% виборців, що взяли участь у виборах, за Віктора Януковича – 40,07%.

Численні порушення під час виборчої кампанії, попередні результати голосування в другому турі, а також активна агітаційна робота прихильників Віктора Ющенка зумовило те, що вже на наступний день після виборів в Ужгороді почалася акція протесту, яка поступово охопила все місто. 22 листопада на ужгородську площу Театральна вийшли відстоювати перемогу свого кандидата понад 10 тис. осіб. Кількісно лави протестуючих весь час збільшувалися.

В наступні дні акції протесту продовжувалися. А 25 листопада 2004 р. в столицю Закарпаття приїхали десятки тисяч демонстрантів з інших міст і районів області, які пройшлися її центральними вулицями з гаслами на підтримку Віктора Ющенка. Мітинги і маніфестації пройшли в усіх районних центрах краю. На площі Народній біля будинку обласної ради було утворене наметове містечко – «закарпатський майдан».

Переголосування другого туру виборів Президента України 26 грудня відбувалося в спокійній обстановці, без конфліктів. За результатами підрахунку голосів В.Ющенко отримав дві третини голосів закарпатців, а Віктор Янукович – трохи більше чверті. Цей результат все ж контрастує з результатами сусідніх прикарпатських областей, де за Віктора Ющенка проголосували від 80% (у Чернівецькій області) до 94% у Львівській і 96% у Івано-Франківській області.

1.5. Четвертий період: 2005–2009 роки

Після зміни влади в Києві за результатами президентських виборів, суттєві зміни у владних структурах різного рівня відбулися і на Закарпатті. Перш за все головою Закарпатської ОДА Указом Президента Віктора Ющенка 4 лютого 2005 р. призначений Віктор Балоба. Відтак і на всі ключові владні посади в області були висунуті члени його команди (голови районних державних адміністрацій, судді, прокурори, керівники силових структур тощо). Пробувши на посаді голови ОДА півроку, Віктор Балоба був призначений Міністром з Надзвичайних ситуацій, а його посаду з жовтня 2005 року обійняв Олег Гаваші.

Таким чином, в Закарпатті, як і в Україні загалом в цей час відбувалося перегрупування і розстановка політичних сил напередодні парламентських виборів 2006 року. Вибори 2006 року до Верховної Ради України та до місцевих органів влади відбувалися в умовах протистояння, яке не завершилося президентською кампанією 2004 року. Враховуючи те, що в лавах «помаранчевої коаліції» почалися серйозні протиріччя (відставка Юлії Тимошенка з поста прем'єр-міністра,

Петра Порошенка – з поста Голови Ради національної безпеки і оборони, взаємні звинувачення в зловживанні службовим становищем і т.д.), політичні сили, які об'єднувалися навколо лідерів колишнього оточення Президента Леоніда Кучми, готувалися до реваншу. Розколів у рядах партії, яка їх репрезентувала не було. Навпаки, ті з політичних лідерів, хто хотів іти на вибори з Партією регіонів, повинні були влитися до неї зі своїми партійними структурами, отримавши за це місця в партійному списку. На президентських виборах 26 грудня 2004 року Віктор Янукович отримав 44,19% голосів виборців. Приблизно на таку кількість голосів ця партія розраховувала і на парламентських виборах 2006 року.

Після початку виборчої кампанії ЦВК утворила на виборах народних депутатів України 225 територіальних округів. У Закарпатській області таких округів було утворено шість. Вибори проводились за пропорційною системою з закритими загальнонаціональними списками і 3% виборчим бар'єром.

Напередодні виборів на Закарпатті викристалізувалися чотири групи впливу, які в основному і вели боротьбу за депутатські мандати до представницьких органів влади усіх рівнів:

1. *Група «Барва»* (Віктор Балога, Міністр України з питань надзвичайних ситуацій та у справах ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС, Василь Петьовка, мер м. Мукачево, Анатолій Колібаба, голова Ужгородської райдержадміністрації та інші). Політична підтримка: Політична партія «Народний Союз Наша Україна» (ПП «НСНУ»), Партія Реформи і Порядок (ПРП), Партія промисловців і підприємців України (ПППУ). Медіаресурси: телерадіокомпанія «М-студія», газети «Паланок», «Старий Замок», «West-експрес», частково «Новини Закарпаття».

2. *Група «БЮТ»* (Олександр Кеменяш – народний депутат України, Андрій Сербайло, голова Закарпатської обласної організації Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина» (ЗОО ВО «Батьківщина»). Політична підтримка: Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина». Медіаресурси: газета «Післямова», частково газети «Трибуна», «Р.І.О.», «Моя новинка».

3. *Група «Р.І.О.»* (Сергій Ратушняк, народний депутат України, Михайло Сятиня, народний депутат України). Політична підтримка: Народна партія (НП). Медіаресурси: газети «Р.І.О.», «Трибуна», «Моя новинка».

4. *Бізнес структури, керівники яких представляли Партію Регіонів* (Олександр Ледида, голова ЗОО Партії регіонів, Федір Харута, Віктор Феєр). Політична підтримка: Партія регіонів України. Медіаресурси: ситуативна співпраця зі ЗМІ Закарпатської області.

У виборах 2006 р. на Закарпатті брали участь 2 угорські партії, які були зареєстровані в 2005 році: «КМКС» Партія угорців України («КМКС» ПУУ; абревіатура «КМКС» у перекладі з угорської мови означає «Товариство угорської культури Закарпаття») (Микола Ковач) та Демократична партія угорців України (ДПУУ) (Іштван Гайдош). Таким чином, угорська національна меншина була розділена в Закарпатті двома впливовими політичними силами. Під час президентських виборів, кандидат у Президенти Віктор Ющенко уклав спеціальну угоду про співпрацю між ним як кандидатом і Миколою Ковачем, а іншого кандидата в президенти – Віктора Януковича – підтримував колишній член СДПУ(о) Іштван Гайдош.

Закарпатська область – це одна із трьох областей України, де на виборах до ВР України переміг ВБ «Наша Україна». При явці виборців 61,6% результати виборів до Верховної Ради України в Закарпатській області були наступні: ВБ «Наша Україна» – 25,79%, БЮТ – 20,7%, Партія регіонів – 18,56%, СПУ – 3,57%, Народний Блок Литвина – 3,49%. Вищеназвані результати показують, що перемога Блоку «Наша Україна» в Закарпатті не є переконливою.

Результати виборів у обласну раду (яка збільшилася з 85 до 90 депутатів) принципово не відрізнялися від парламентських. З 115 обласних осередків політичних партій, які на той час були зареєстровані на Закарпатті, участь у виборах взяли 52. Так, до обласної ради п'ятого скликання було обрано представників від семи політичних сил: ВБ «Наша Україна» – 30 депутатів (23% голосів виборців), БЮТ – 25 (19,2%), ПР – 15 (11,5%), Народного Блоку Литвина – 7 (5,2%), СПУ – 4 (3,1%). Специфікою виборів на Закарпатті стало проходження в обласну раду двох угорських партій: «КМКС» Партії угорців України, яка набрала 3,3 відсотка голосів виборців (5 депутатів) та Демократичної партії угорців України – 3,1 відсотка (4 депутати).

Перша сесія Закарпатської обласної ради п'ятого скликання, що відбулась 18 квітня, викликала чимало несподіванок. Ще 16 квітня політичні сили, які отримали перемогу на виборах до обласної ради, підписали угоду про створення коаліції. До коаліції увійшли: Блок «Наша Україна» (30), 12 депутатів від БЮТ (представники партії «Батьківщина» в Закарпатті), СПУ (4), «КМКС» ПУУ (5), ДПУУ (4) та Партія регіонів (15). Головою обласної ради обрано представника блоку «Наша Україна» Михайла Кічковського («за» – 68 голосів, «проти» – 0, «утримались» – 0). Відповідно, решта депутатів від БЮТ та депутати від «Народного Блоку Литвина» заявили, що утворять опозицію. За такими даними 70 депутатів утворили більшість, а 20 перейшли в опозицію.

Як показали вибори 2006 року досить високим став рівень самоорганізації етнічних спільнот. Слід підкреслити про успіх на виборах до обласної та районної рад Закарпаття двох угорських партій. Так, «КМКС» Партія угорців України отримала 5 мандатів до обласної ради, 7 мандатів до Ужгородської, 11 – до Виноградівської, 4 – до Мукачівської, 28 – до Берегівської районних рад, 3 – до Виноградівської, 2 – до Мукачівської, 4 – до Чопської, 3 – до Тячівської, 8 – до Берегівської міських рад (всього 75 депутатських мандатів). Демократична партія угорців України (ДПУУ) отримала 4 мандати до обласної ради, 5 – до Ужгородської, 6 – до Виноградівської, 26 – до Берегівської районних рад, 3 – до Тячівської та 6 – до Берегівської міських рад (всього 50 депутатських мандатів).

Таким чином, угорська меншина в Закарпатті отримала можливість бути гідно представленою в місцевих органах влади в місцях компактного проживання угорців. Вибори також показали, що «КМКС» ПУУ мала вищий рейтинг серед угорців, ніж Демократична партія угорців України. Вищий рейтинг цієї партії обумовлений тим, що Товариство угорської культури Закарпаття, яке стало Партією угорців України, утворене в 1989 році й тривалий час було одним із найпотужніших національно-культурних товариств України. По-друге, Демократичну партію угорців України очолює І. Гайдош, який був членом СДПУ(о), що скомпрометувала себе як на рівні

області, так і на загальнонаціональному рівні. Хоча слід зазначити, що І. Гайдош переміг на виборах мера м. Берегово.

Навесні 2007 року в Україні розгортається політична криза. Президент України видав 2 квітня 2007 року указ про розпуск Верховної Ради України та оголошення позачергових парламентських виборів. Парламентські коаліційні фракції оскаржували президентський указ про позачергові парламентські вибори в Конституційному суді. 27 травня було досягнуто домовленість, згідно з якою позачергові вибори відбулися 30 вересня 2007 року. Головні електоральні актори залишилися ті ж самі. Хоча, слід зазначити, що мотивація їх участі у виборах дещо змінилась: якщо Партія регіонів повинна була підтвердити свій владний статус, то «помаранчеві сили» були налаштовані на реванш.

Позачергові вибори депутатів ВР України у вересні 2007 року показали чергову своєрідність електоральних уподобань в окремих регіонах, зокрема в найзахіднішій області країни – Закарпатській. Серед основних регіональних специфічних ознак виборчої кампанії можна виокремити наступні:

По-перше, напередодні виборів у Закарпатській області незмінними залишилися чотири групи впливу, які вже традиційно ведуть боротьбу за депутатські мандати до представницьких органів влади усіх рівнів.

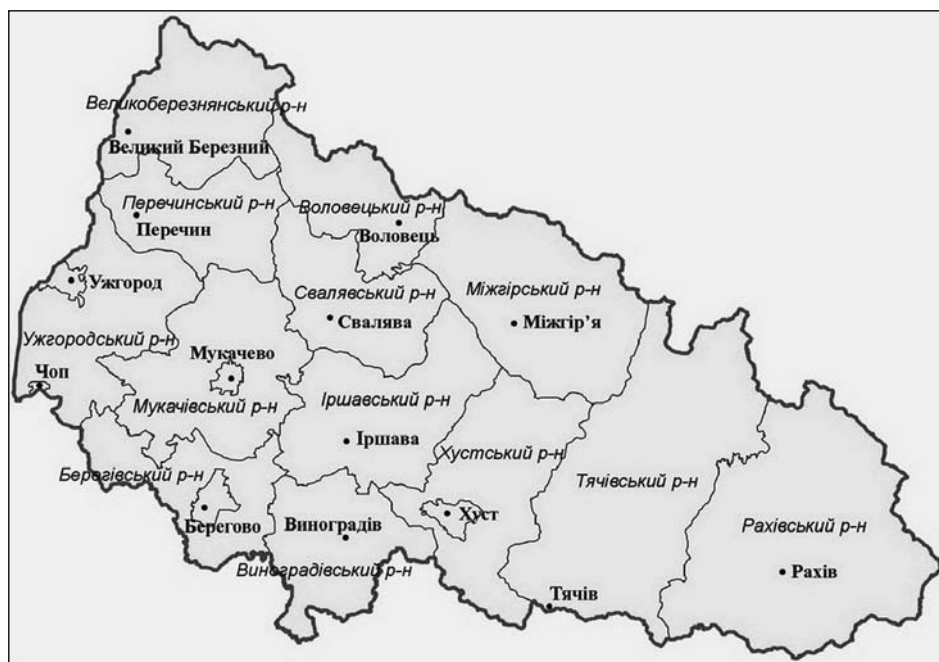
По-друге, Закарпатська область за підсумковими результатами позачергових парламентських виборів у 2007 році стала єдиною, де переміг Блок «Наша Україна – Народна Самооборона». Слід відмітити, що тенденція останніх перед виборами років на підтримку пропрезидентської політичної сили в Закарпатті була незмінною. Це обумовлено, насамперед, тим, що представник закарпатської бізнес еліти Віктор Балого очолював Секретаріат Президента України Віктора Ющенка.

По-третє, в Закарпатській області явка виборців становила найнижчі показники по всій Україні. Якщо 26 березня 2006 року в голосуванні взяло участь 61,45% від загальної кількості виборців, то на виборах 2007 року в регіоні проголосувало 52,4% від загальної кількості внесених у виборчі списки.

По-четверте, симпатії закарпатців щодо основних фігурантів виборчих перегонів суттєво не змінилися. Трійку лідерів на Закарпатті сформували такі політичні сили – Блок «Наша Україна – Народна самооборона» (31,11%), «Блок Юлії Тимошенко» (28,85%) і Партія регіонів (19,76%). У порівнянні з 2006 роком всі три політичні сили покращили свої результати, зокрема БЮТ на більш ніж 8 відсотків. У Закарпатті тривідсотковий бар'єр також подолали Блок Литвина (6%) та Соціалістична партія (3,53%). Але Соціалістична партія України, як і комуністи, втратили у порівнянні з попередніми виборами більш ніж чотири відсотки виборців. Так, комуністи набрали лише 1,77% (найменший результат за всю історію виборів на Закарпатті), тоді як у 2006 році – 5,34%. СПУ і КПУ втрачали своїх виборців рівномірно по всій території області. Інші ж учасники виборчих перегонів не набрали в краї й одного відсотка. За результатами позачергових парламентських виборів від Закарпаття до Українського парламенту потрапили: Нестор Шуфрич, Сергій Мошак, Едуард Матвійчук (Партія регіонів), Віктор Пинзеник, Олександр Кеменяш (БЮТ), Ігор Кріль, Василь Петьовка, Станіслав Аржевітін (Блок «Наша Україна – Народна самооборона»).

По-п'яте, високим в області залишився рейтинг Партії регіонів. Стабільна підтримка партії забезпечувалася впливом бізнес-групи, яка її представляла та головуванням національних меншин краю – російської, угорської, румунської.

По-шосте, вибори не поклали край латентному протистоянню головних політичних сил Закарпаття. Одним із джерел таких конфліктів став формат коаліції обласної ради, до якої входить Партія регіонів. За результатами виборів на Закарпатті відбулися кадрові зміни. Перш за все Указами Президента було звільнено з посад голів п'яти районних державних адміністрацій: Рахівської, Тячівської, Хустської, Міжгірської, Великоберезнянської, де рейтинг виборчого блоку «Наша Україна – Народна самооборона» був низьким. Таким чином, політичний розвиток Закарпаття відбувається у контексті загальнонаціональних суспільно-політичних процесів, маючи при цьому свою власну регіональну специфіку.

Адміністративно-територіальний поділ Закарпатської області
(Автор: Молнар Д. Стефан)

2. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК

2.1. Основні геополітичні та економічні характеристики

Закарпатська область розташована на крайньому заході України. На північному сході, сході і південному сході межує зі Львівською та Івано-Франківською областями, а на північному заході, заході і півдні кордони області співпадають з державним кордоном України загальною протяжністю 467,3 км, у тому числі з Польщею – 33,4 км, Словаччиною – 98,5 км, Угорщиною – 130,0 км та Румунією – 205,4 км. В області є 19 пунктів переходу кордону сусідніх держав. Унікальне геополітичне розташування краю на перехресті міжнародних транспортних, економічних, торговельних, культурних шляхів сприяє розвитку і подальшому поглибленню всебічного міждержавного співробітництва, відводить важливу роль регіону в інтеграції України в європейські структури.

У Закарпатті протікає близько 9,5 тис. потоків і річок, в основному гірських. Влітку середня температура становить плюс 21°C, взимку – мінус 4°C. Вегетаційний період на низовині триває до 230, у передгір'ях – 210–230, у горах – 90–210 днів.

Майже 80% території області займають гори, серед яких найвища точка України – гора Говерла (2061 м). Найбільше багатство регіону – ліси, які вкривають більше половини території області. Породний склад лісів представлений з бука, ялини, ялиці, дуба, явора, ясена. Щорічна заготівля деревини становить близько 1 млн. м³.

Мінерально-сировинна база області налічує понад 220 родовищ більш як 30 видів корисних копалин, серед яких кам'яна сіль, каолін, мармур, поліметали, алуніти, перліти, цеоліти, ліпарити, барити. Ґрунти регіону оцінюються як середньородючі з неглибоким гумусовим горизонтом та високою кислотністю.

В економіці краю вагому частину займають такі види господарської діяльності, як заготівля та переробка деревини, харчова та легка промисловість, машинобудування, санаторно-курортне обслуговування та туризм, сільськогосподарське виробництво. Головними видами сільськогосподарської продукції є картопля, овочі, фрукти, ягоди, виноград, у яких область є самодостатньою.

Виробнича інфраструктура Закарпаття представлена розгалуженою транспортною мережею, яка включає залізничний, автомобільний, повітряний та трубопровідний транспорт. Зокрема територією області проходять 2 автодороги державного значення – магістральна Київ–Чоп і регіональна Мукачєво–Рогатин, а також міжнародний транспортний коридор Критський – Ліссабон–Трієст–Любляна–Будапешт–Київ–Волгоград. В Ужгороді є аеропорт. Через область зі сходу на захід протягнуто цілу мережу магістральних транснаціональних газо- та нафтопродуктопроводів, ліній енергопостачання.

У Закарпатті функціонує розвинена система зв'язку, міжнародна система телефонної комунікації, комп'ютерного, мобільного зв'язку, світова мережа Інтернет.

Закарпаття є курортним регіоном. За висновками фахівців, мінеральні та термальні води краю за своїм хімічним складом і лікувальними властивостями не поступаються відомим водам Кавказу, Чехії, Франції. В області вивчено понад

700 водопроявів у складі 67 основних родовищ мінеральних вод. Із 36 типів мінеральних вод країни 32 знаходяться в Закарпатті.

Закарпаття має сприятливі умови і потенціал для подальшого розвитку туризму і рекреації європейського рівня. Набуває розвитку сільський зелений туризм, який позитивно впливає на соціально-економічне становище сільських населених пунктів. В області зареєстровано понад 2000 пам'яток історії, культури та архітектури, проводяться заходи з їх збереження.

За останні роки спостерігається тенденція до розширення сфери послуг та збільшення обсягів реалізованих послуг в області, що забезпечує тисячі робочих місць.

Динамічно розвивається зовнішньоекономічна діяльність Закарпаття. Підприємства області співпрацюють із суб'єктами господарювання понад 100 країн світу. Експорт зовнішньої торгівлі товарами та послугами в 2008 році становив 1285 млн., імпорту – 1912 млн. дол. США.

Область є привабливою для інвестицій. У краї працюють підприємства відомих світових фірм – ЗАТ «Єврокар», ТОВ «Гроклін-Карпати», ТОВ «Ядзакі Україна», ТОВ «Джейбіл Сьоркіт Юкрейн Лімітед». Значні інвестиції вкладено у підприємства машинобудування, з виробництва деревини та виробів з неї, харчової промисловості.

Область має умови для розвитку енергозабезпечення за рахунок гідроенергетичного потенціалу річок, експлуатуються Русько-Комарівське та газові родовища у Тячівському районі.

Чисельність наявного населення області на 1 січня 2009 р. склала 1243,4 тис. осіб, що становить 2,7% населення України. За його чисельністю область серед інших регіонів займає 17, а за середньою густотою (97 осіб на км²) – 8 місце. У сільській місцевості проживає 62,9% населення. Рівень загальної народжуваності склав 14,7% і є одним з найвищих серед регіонів країни. В обласному центрі – м. Ужгород проживає 116,3 тис., а у м. Мукачево – 83,4 тис. осіб. Кількість населення у віці 15–70 років складає 922,5 тис., у т.ч. працездатного віку – 778,6 тис. осіб. Середня тривалість життя закарпатців становить 68 років, зокрема жінок – 73, чоловіків – 64 роки.

Нині, в період трансформаційних процесів і структурної перебудови економіки країни важливою складовою управління просторовим розвитком адміністративних територій є необхідність здійснення наукового моніторингу соціально-економічного стану кожного регіону. Задачі моніторингу соціально-економічного стану і соціально-економічного розвитку регіону визначаються пріоритетами соціально-економічної політики держави, включаючи регіональну політику, структурну політику, транскордонну політику, політику соціального захисту населення, фінансово-бюджетну політику, тощо. Стратегія економічного і соціального розвитку Закарпатської області до 2015 р. визначає необхідність структурної перебудови економіки краю у зв'язку з розширенням Європейського Союзу на Схід. Згідно зі Стратегією Закарпатська область виступає як: регіон розвитку соціально орієнтованої ринкової економіки; регіон культури, рекреації та туризму; регіон інтенсифікації інноваційного розвитку; регіон транскордонної співпраці та транзитного потенціалу.

Всі вищеназвані цілі Стратегії органічно пов'язані і за раціонального використання та відтворення природно-сировинного потенціалу, збереження навколишнього середовища, задоволення потреб населення області на основі розбудови високоефективних економіки та системи управління господарським комплексом, стимулювання подальших структурних ринкових перетворень, використання наявних геоелектричних, природних, мінерально-сировинних і трудових ресурсів забезпечать соціально, економічно і екологічно збалансований розвиток його території, динамічне соціально-економічне зростання і в кінцевому результаті – добробут та високу якість життя теперішнього та майбутнього поколінь.

2.2. Промисловість

Промисловість Закарпатської області займає провідне місце в економіці і в основному визначає економічне та соціальне становище краю. Серед загальної кількості зареєстрованих суб'єктів Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України (ЄДРПОУ) станом на 1 січня 2009 року на промисловість припадає 12,0% підприємств і організацій. За останні роки для області характерна динаміка зростання обсягів промислового виробництва. Переломним у цьому відношенні став 2005 рік, в якому порівняно з 2000 роком обсяги виробництва зросли у 2,7 раз, або середньорічний їх приріст склав 25,3%. Однак, слід додати, що зазначена динаміка головним чином досягнута за рахунок екстенсивного розвитку внаслідок розв'язання після кризового періоду 1990–1996 років проблеми зайнятості робочої сили і відновлення виробничих потужностей окремих підприємств.

Аналіз відносної зміни показників свідчить, що за останні роки відбувається певний приріст виробництва продукції промисловості. Темпи виробництва промислової продукції в області впродовж 2000–2008 років майже удвічі вищі, ніж в Україні. Індекс виробництва промислової продукції вже у 2006 році порівняно з 1990 роком зріс у 2,3 рази (по Україні на 100%). Однак, за останні роки темпи знизилися. Що ж стосується виробництва продукції сільського господарства, показники за аналізовані роки стабілізувалися, проте рівень виробництва 1990 року за вищевказаними позиціями все ще не досягнуто.

Отже, за останні роки, в процесі реструктуризації підприємств промисловості господарського комплексу в економіці області визначилися пріоритетні види діяльності: машинобудування, харчова промисловість та перероблення сільськогосподарської продукції і виробництво деревини та виробів з деревини.

Позитивним для промислових підприємств області є тенденція приросту реалізації продукції. Про це свідчать порівняльні дані показника обсягу реалізованої промислової продукції (робіт, послуг) у відпускних цінах підприємств (без податку на додану вартість (ПДВ)) згідно з «Класифікацією видів економічної діяльності» (КВЕД), які розраховуються з 2000 року. У 2008 році промисловими підприємствами було реалізовано продукції на суму 7481,8 млн. грн., або в 2,7 рази більше ніж у 2004 році. У структурі обсягу реалізованої продукції за основними видами промислової діяльності 53,7% становить продукція підприємств, що відносяться до машинобудування, 13,6% – харчової промисловості та перероблення

сільськогосподарської продукції, 11,2% – з виробництва та розподілення електроенергії, газу та води, 4,5% – виробництво деревини та виробів з деревини.

Значний обсяг виробництва забезпечено за рахунок створення в 2002–2004 роках нових і реанімації старих підприємств (ЗАТ «Єврокар», ТОВ «Гроклін-Карпати», ТОВ «Ядзакі Україна», ТОВ «Генкель-Ужгород», ТОВ «Мільтекс-швейна фабрика»), розширення виробництва на ВАТ «Мукачівська трикотажна фабрика «Мрія», СП «Сандерс-Виноградів», СП «Фішер-Мукачево», ВАТ «Мукачівський завод «Точприлад», ТОВ «Матяш і Матяш», ЗАТ «Ужгородська швейна фабрика».

Значну частку у промисловому виробництві займає харчова промисловість. У 2008 році у галузі харчової промисловості функціонувало 427 підприємств і виробництв, частка продукції яких займала 13,6% обсягу реалізованої продукції переробної промисловості. Проте, значний спад допущено у виробництві м'ясних, ковбасних виробів та обробленого молока. У зазначеному році вироблено 605,8 тис. т ковбасних виробів та 1513,0 тис. т обробленого молока, що відповідно у 2 та 1,9 рази менше ніж у 2003 році. В 1,4 рази знижено виробництво безалкогольних напоїв. Потужності з виробництва цільномолочної продукції використовуються на 3,2%, з виробництва плодоовочевих консервів на 46,0%, з виробництва м'ясних виробів на 17,4%. У 1990 році єдине в Закарпатті підприємство «Солотвинський солерудник» видобувало 900,0 тис. т солі, нині підприємство практично не працює: у 2008 році видобуто 0,1 тис. т кам'яної солі.

Одним з пріоритетних напрямів розвитку економіки Закарпатської області є відновлення та розвиток діяльності підприємств легкої промисловості. У 2008 році функціонувало 243 підприємства легкої промисловості, однак 84,7% з них здійснювали переробку на давальницьких засадах. Ними перероблено третину загально обласного обсягу давальницької сировини, реалізовано продукції на суму 291,8 млн. грн., або в 1,5 рази більше ніж у 2004 році.

Одним із визначальних факторів сталого розвитку економіки та життєзабезпечення області є ефективне використання лісів та лісосировинних ресурсів. Закарпатська область з лісистістю 48,0% та розрахунковою лісосікою – 1037,7 тис. м³ в основному забезпечує деревообробні підприємства деревинною сировиною і зайнятість населення. Закарпатське обласне управління лісового та мисливського господарства охоплює 18 держлігоспів та 6 мисливських господарств. Обсяг продукції (робіт, послуг) лісового господарства у 2008 році становив 170919,5 тис. грн, або зріс проти показника 2000 року у 2,9 рази. В тому ж році заготовлено ліквідної деревини 953,4 тис. щільних м³, що на 5,1% більше порівнюваного року. Контрастними є показники експорту-імпорту виробництва деревини та виробів з деревини: у 2008 році суб'єктами лісогосподарського комплексу області експортовано товарів на суму 48148 тис. дол. США., а імпортовано в область аналогічних товарів на суму 11112 тис. дол. США або відповідно в 1,8 та 3,2 рази менше показника 2004 року. Разом з тим, в область імпортуються такі вироби, які деревообробні підприємства раніше виробляли на місцях.

Як засвідчують наукові дослідження, одним з негативних факторів функціонування лісового господарства області є розпорошеність лісового фонду. Станом на 1 січня 2008 року лісовий фонд розподілений між такими постійними

лісокористувачами: лісогосподарські підприємства Закарпатського обласного управління лісового та мисливського господарства – 484,5 тис. га, підприємство «Закарпатгроліс» – 88,2, Ужгородське військове лісництво – 9,8, Закарпатський лісотехнікум – 3,7, Карпатський біосферний заповідник – 32,0, Національний природний парк «Синевир» – 32,3, Ужанський національний парк – 14,9 тис. га, які відповідно підпорядковані Державному комітету лісового господарства України, Міністерству аграрної політики України, Міністерству оборони України, Міністерству освіти і науки України, Міністерству екології та природних ресурсів України. Тому постає завдання реорганізації галузі, визначення єдиного державного господаря, який буде нести повну відповідальність за охорону, збереження, відтворення та ефективне використання всіх лісових ресурсів регіону.

2.3. Сільське господарство

Гідне місце серед усіх галузей господарства займає аграрна сфера економіки області. В аграрному комплексі зосереджено понад 40% основних засобів, зайнято 28,5% загальної кількості працюючих, виробляється 23,7% валової доданої вартості та 28,0% товарів народного споживання до загальної кількості. Поглиблюються процеси аграрної реформи. За період реформ змінилася структура і кількість виробників сільськогосподарської продукції.

Станом на 1 січня 2009 року в області функціонувало 1807 сільськогосподарських підприємств, в тому числі 15 державних. В краї реформовано 169 колективних сільськогосподарських підприємств. На їх базі створено сільгосппідприємства різних організаційно-правових структур ринкового типу, в тому числі 103 господарські товариства, 1652 селянські (фермерські) господарства, 18 приватних (приватно-орендних) підприємств, 7 кооперативів, 12 інших агроформувань. У виробництві сільськогосподарської продукції посильну участь беруть 238,2 тисячі дворогосподарств населення.

У результаті здійснення аграрних реформ відбувся незворотний процес утвердження на селі механізмів приватної власності, формування ринкових форм господарювання. Виробництво валової продукції сільського господарства у 2008 році становило 2142,8 млн. грн. (у порівнянні з цінами 2005 року) або зросло більше ніж у 2000 році на 16,8%. Валовий збір зернових становив 316,4 тисячі т, що на 149,6 тисячі т більше ніж 2000 року. Середня урожайність зернових становила 36,8 центнера з гектара, або на 11,0 центнера вище ніж у 2000 році. Досягнуто зростання урожайності і валових зборів овочів та картоплі, відмічено стабілізацію виробництва основних видів тваринницької продукції – молока і м'яса. За аналізований період приріст виробництва м'яса становив 5,6, а молока 33,6 тис. т.

Вагому частку у виробництві продовольства займають особисті селянські господарства. У 2008 році господарства населення виробили валової продукції (у порівнянні з цінами 2005 року) на суму 2026,8 млн. грн. або 94,6% всієї виробленої валової продукції сільського господарства в області. Нині населення виробляє 91,1% картоплі, 97,7% овочів, м'яса (у забійній вазі) і молока відповідно – 93,6% та 98,5%. В останні роки в особистих селянських господарствах області практично

стабілізувалася кількість утримуваного поголів'я худоби. Станом на 1 січня 2009 року населення утримувало 146,6 тис. голів великої рогатої худоби в т.ч. 104,4 тис. корів, 253,2 тис. голів свиней, 113,6 тис. голів овець та кіз і 3052,2 тис. голів птиці. Це забезпечує виробництво в області у розрахунку на одну особу 41 кг м'яса та 317 кг молока в рік.

Одним із негативних факторів господарювання в сільській сфері області є катастрофічне зниження внесення добрив під посіви сільськогосподарських культур. Частка удобрених мінеральними добривами площ не перевищує 70,0% до потреби, а на кожний гектар посівної площі у 2008 році внесено по 84 кг мінеральних поживних речовин. Органічними добривами удобрено лише 0,3% площ, внесено на один гектар 0,5 т органіки або відповідно у 14,6 та майже у 25 разів менше ніж показника 1990 року.

Аналіз підтверджує, що певні успіхи, досягнуті в останні роки, в аграрному господарюванні області, рівень виробництва сільгосппродукції, ступінь її переробки не задовольняють зростаючі потреби продовольчої безпеки населення регіону. До того ж процеси реформування в аграрному секторі, і зокрема земельна реформа, не завершені. Вищезгадані проблеми виступають стримуючим фактором нарощування виробництва продовольства в розрахунку на особу населення.

2.4. Енергетика, транспорт і зв'язок

Закарпатська область повністю залежна від зовнішніх поставок енергоресурсів. У 2008 році на виробничо-експлуатаційні потреби використано 361,6 тис. т умовного палива, що на 7,0% більше ніж у передньому році. Спожито 1671,9 млн. кВт, а виробляється 157,6 млн. кВт год. електроенергії або 9,4% до потреби. До того ж, втрати електроенергії в мережах загального користування становили 500,4 млн. кВт. год.

Перевезення вантажів усіма видами транспорту зросли з 14,7 млн. т у 2000 році до 20,5 млн. т в аналізованому році, перевезено 75,1 млн. пасажирів, з них 88,0% автомобільним транспортом. В області експлуатаційна довжина залізничних колій загального користування становить 606 км, з яких 260 км або 42,9% електрифікованих, а довжина автомобільних доріг з твердим покриттям – 3,3 тис. км.

Послуги зв'язку з року в рік постійно зростають. За 2008 рік надано послуг зв'язку на суму 596,0 млн. грн., що у 2,1 рази більше проти 2005 року. У діяльність пошти та зв'язку в аналізованому році вкладено 135,3 млн. грн. інвестицій в основний капітал, що в 1,6 рази більше порівнюваного року. На 100 сімей припадає 47 основних домашніх телефонів, проте потреба у домашніх телефонних апаратах у містах і районах області станом на 1 січня 2009 року становила 21,8 тис. одиниць.

2.5. Торгівля і зовнішньоекономічна діяльність

За підсумками 2008 року порівняно з попереднім роком оборот роздрібної і оптової торгівлі, включаючи продаж товарів на ринках та підприємцями – фізичними

особами становив 9860,9 млн. грн., або зріс на 43,4% за аналізований період зовнішньоторговельний обіг. Показник зовнішньої торгівлі товарами та послугами у 2008 році сягнув 1285,3 млн. дол. США, що у 5,6 разів більше проти 2000 року, а сума імпорту становила 1912,2 млн. дол. США, тобто зросла у 10,1 рази. Однак, слід зазначити, що частка продажу товарів вироблених підприємствами на території регіону, у товарообігу торгової мережі становила в аналізованому році 67,1% і знизилася у порівнянні з 2000 роком на 11,7 пунктів.

Зовнішньоекономічна торговельна діяльність здійснювалася з партнерами із 103 країн світу. Серед них найвагомішими були Угорщина, Чеська Республіка, Німеччина, Словаччина, Австрія, Італія. Характерно, що зовнішня торгівля товарами з країнами, які межують із Закарпаттям (Угорщина, Словаччина, Польща, Румунія) за 2008 рік становила: експорт – 783,0, імпорт – 578,2 млн. дол. США. Частка обсягу зовнішньої торгівлі товарами з названими країнами складає 64,1% в загальному обсязі зовнішньої торгівлі і впродовж останніх років зростає. Для порівняння наводимо показники обсягів з країнами СНД: у 2008 році вони склали лише 42,6 млн. дол. США. Наведені дані ще раз засвідчують необхідність розширення вектору зовнішньоторговельних зв'язків господарських суб'єктів області, налагодження виробничих контактів з партнерами з країн СНД.

2.6. Інвестиційно-інноваційна діяльність та будівництво

Певні здобутки економічного розвитку Закарпатської області тісно пов'язані з використанням інвестицій. У 2008 році сума інвестицій в основний капітал (у фактичних цінах) становила 3303,5 млн. грн. або зросла у порівнянні з 2000 роком майже в 10 разів. Найбільше інвестицій освоєно за рахунок власних коштів підприємств та організацій – 1024,4 млн. грн. (31,0%), кредитів банків та інших позик – 548,9 млн. грн. (16,6%), за кошти Державного та місцевих бюджетів освоєно відповідно 372,1 млн. грн. (11,3%) та 185,1 млн. грн. (5,6%). За видами економічної діяльності 26,2% коштів вкладено у промисловість, 13,4 – у транспорт і зв'язок, 31,2% – в операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям.

Впродовж останніх років в економіку області зростають прямі іноземні інвестиції. На початок 2009 року в області функціонувало 773 підприємства з прямими іноземними інвестиціями. Сума залучених інвестицій становила 355,8 млн. дол. США або 286,1 дол. у розрахунку на душу населення. Інвестиційні проекти у пріоритетних видах економічної діяльності області реалізують 18 суб'єктів підприємницької діяльності, де з початку реалізації проектів освоєно інвестицій на суму 77,1 млн. дол. США. У 2008 році залучено 70,6 млн. дол. США інвестицій, у тому числі іноземних – 17,8 млн., або 25,2% від загальної суми.

Значні інвестиційні кошти освоюють 16 суб'єктів господарювання Спеціальної економічної зони «Закарпаття». Станом на 1 січня 2009 року залучено інвестицій на суму 201,9 млн. дол. США, в тому числі 67,6 млн. дол. або 33,5% зовнішніх інвестицій.

Подальший економічний розвиток області вимагає реалізації завдань випереджаючого розвитку, який передбачає здійснення активної інвестиційної,

структурної, інноваційної політики в основних напрямках економіки. Починаючи з 2000 року кількість промислових підприємств, які впроваджують інноваційно-інвестиційні проекти зростає. У 2008 році 31 підприємство освоїло виробництво 22 інноваційних видів продукції, впроваджено 13 нових прогресивних технологічних процесів. Обсяг інноваційних витрат у промисловості склав за останні три роки 68,7 млн. грн., а обсяг реалізованої інноваційної продукції сягнув 152,0 млн. грн. (у фактичних цінах).

Однак, у зв'язку з відміною Урядом України пільг інвесторам (2005 рік) у рамках існування спеціальних режимів інвестиційної діяльності в області (територія пріоритетного розвитку та Спеціальна економічна зона «Закарпаття»), які забезпечили динамічний ріст показників економіки області, 8 підприємств СЕЗ «Закарпаття» призупинили реалізацію інвестиційних проектів загальною вартістю 159,0 млн. дол. США і один проект території пріоритетного розвитку вартістю 3,0 млн. дол. США, втрачено і скорочено 11850 робочих місць. Залишилися недофінансованими 14 інвестиційних проектів ТПР на суму 11,47 млн. дол. та 15 інвестиційних проектів СЕЗ «Закарпаття» на суму 163,6 млн. дол. США. Отже, активізація інвестиційно-інноваційної діяльності суб'єктів господарювання Закарпаття вимагає серйозного удосконалення загальнодержавної законодавчої бази щодо реалізації іноземних інвестиційних проектів на території прикордонного регіону.

Спеціальна економічна зона «Закарпаття»

Джерело: www.ogrsez.uzhgorod.ua

У капітальне будівництво впродовж 2008 року вкладено 2231,7 млн. грн. На відміну від 2005 року капіталовкладення зросли втричі. Обсяги робіт, виконаних силами будівельних підприємств склали 667,8 млн. грн. (у фактичних цінах), приріст до попереднього року становив 176,0 млн. грн. Введено в дію 5 загальноосвітніх шкіл на 1380 учнівських місць, в тому числі в сільській місцевості 3 школи на 820 учнівських місць, 1 дошкільний заклад на 50 місць, закладів торгівлі на 30,0 тис. м² торгової площі. Побудовано 64,8 км газових та 1,1 км водопровідних мереж. Введено в експлуатацію житла загальною площею 393,1 тис. м², в тому числі 354,5 тис. м² індивідуального житла. Однак, в області є в наявності 392 об'єкти незавершеного будівництва, з них на 196 об'єктах будівництво призупинено або законсервовано.

2.7. Розвиток підприємництва

Особливе місце в розвитку економіки області займає малий бізнес. Найбільш вагому роль малий та середній бізнес відіграє у таких сферах діяльності як готелі та ресторани, торгівля, транспорт, будівництво, сільське господарство, харчова промисловість та перероблення сільськогосподарської продукції.

Кількість малих підприємств на 10 тис. наявного населення області складає 51 одиницю. Станом на 1 жовтня 2009 року кількість підприємців – фізичних осіб становить 64,8 тис., всього у малому бізнесі області в тому числі з фермерськими господарствами та підприємцями – фізичними особами зайнято понад 108 тис. осіб. У 2008 році обсяг реалізованої продукції (робіт, послуг) малих підприємств всіх видів економічної діяльності становив 4548,5 млн. грн., що майже у 7 разів перевершив реалізацію у 2000 році. Підприємствами малого бізнесу реалізовано 47,2% продукції (робіт, послуг) від обсягу реалізації, здійсненої суб'єктами промисловості та сільського господарства, і 23,9% від загального обсягу реалізації в цілому по економіці області. Однак, слід зауважити, що невтішними є фінансові результати від звичайної діяльності до оподаткування малих підприємств: у 2008 році 75,2% малих підприємств одержали прибуток 197012,0 тис. грн., а збиток 24,8% з них становив 445175,1 тис. грн.

Разом з тим, саме розвиток малого та середнього бізнесу сприяв створенню за останні п'ять років близько 100 тис. робочих місць, що дозволило знизити рівень безробіття. Розвиток малого підприємництва сприяє і зростанню заробітної плати. Середньомісячна заробітна плата найманих працівників малих підприємств за видами економічної діяльності у 2008 році складала 912,46 грн., а у галузі будівництва й діяльності транспорту та зв'язку – понад 1000 грн.

2.8. Розвиток соціальної сфери, охорона здоров'я

Починаючи з 2006 року в області зафіксовано природний приріст населення, коефіцієнт у розрахунку на 1000 наявного населення зріс із 0,5 до 1,7 у 2008 році, що є найвищим позитивним показником у державі. Регіон має від'ємне сальдо

міграції населення: кількість вибулих перевищила кількість прибулих на 1380 осіб, а за показником міжрегіональної міграції – на 1023 особи. До того ж, органи статистики не відслідковують факти прихованої міжнародної міграції, зокрема виїзди на заробітки в країни Співдружності Незалежних Держав (СНД). У Закарпатській області надзвичайно розвинена сезонна міграція: працездатне населення виїжджає на сезонні заробітки переважно в Росію та країни ближнього зарубіжжя. В результаті такі показники як частота вибуття-прибуття, міграційного приросту з внутрішньої та зовнішньої міграції є значно вищими, ніж в Україні в цілому.

Високим у регіоні залишається і рівень безробіття. Кількість безробітного населення за методологією Міжнародної Організації Праці (МОП) у віці від 15 до 70 років у 2008 році налічувала 37,8 тис. осіб або 6,4% економічно активного населення. Щороку зростає і кількість населення не зайнятого трудовою діяльністю. На цей час центрами зайнятості зареєстровано 66,9 тис. осіб такого населення.

За останні роки в області зафіксовано найнижчий рівень грошових доходів громадян в Україні: у 2007 році в розрахунку на одну особу вони становили 7152,5 грн. або лише 72,0% на відміну від аналогічного показника в Україні. Середньомісячна номінальна заробітна плата найманих працівників у Закарпатській області складала 1091,0 грн., що на 19,3% нижче загальнодержавної. Якщо розглядати рівень економічного розвитку Закарпатської області в порівняльному вимірі із суміжними країнами (Угорщина, Польща, Словаччина, Румунія), то показники є надто низькими. В середньому виробництво ВВП на одну особу в зазначених країнах становило 15,0 тис. дол. США, а в області близько 800 дол. США (на 2007 рік), тобто 5,5% від середнього показника.

У забезпеченні життєдіяльності населення особлива роль належить галузі охорони здоров'я. В області на 2008 рік функціонував 71 лікарняний заклад, в яких налічувалося 10,2 тис. ліжок; 316 амбулаторно-поліклінічних закладів забезпечували 26,3 тис. відвідувань за зміну. У галузі працювало 5116 лікарів всіх спеціальностей та 11,4 тис. фахівців середнього медичного персоналу. Забезпеченість населення на 10 тис. осіб лікарями усіх спеціальностей становила 41,2 тис. осіб, а фахівцями середнього медичного персоналу – 92,3 осіб (по Україні відповідно – 48,2 та 101,0 осіб).

Витатки місцевих бюджетів на охорону здоров'я області у 2008 році становили 636,0 млн. грн. або у 7,7 разів більше ніж у 2000 році.

В області реалізується ціла система державної соціальної допомоги, яка включає в себе державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям, допомогу сім'ям з дітьми; державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам; допомогу малозабезпеченій особі, яка проживає разом з інвалідом I чи II групи внаслідок психічного розладу, на догляд за ним; субсидію для відшкодування витрат житлово-комунальних послуг та на придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива. На соціальний захист та соціальне забезпечення у 2008 році витрачено 608,0 млн. грн., що в 11,5 разів перевищувало показник 2000 року.

В краї діяли 19 територіальних центрів соціального обслуговування пенсіонерів та одиноких непрацездатних громадян, у складі яких 67 відділень. У 2008 році ними обслуговувалися понад 19,3 тис. пенсіонерів та одиноких непрацездатних громадян.

Науковими дослідженнями доведено, що соціально-демографічна ситуація регіону залежить від доходів і витрат населення. Доходи населення області у 2008 році склали 16,3 млрд. грн. і зросли проти попереднього року на 34,6%, а середньомісячна номінальна заробітна плата становила 1453 грн. Однак, частка домогосподарств із середньодушовими грошовими доходами в місяць, нижчими прожиткового мінімуму становила 39,5% (на 2007 рік). До того ж, споживчі грошові витрати населення на придбання продовольчих товарів у 2008 році в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство становили 44,7%.

На початок 2009 року в області перебувало на обліку 289,7 тис. пенсіонерів, з них 73,4% становили особи, що отримували пенсію за віком, 13,3% – за інвалідністю, 6,6% – внаслідок втрати годувальника, 4,3% – за вислугу років, 3,3% – соціальні пенсії, 0,1% – довічне грошове утримання суддів у відставці. Впродовж року загальна сума призначених пенсій з урахуванням індексації становила 207,8 млн. грн. Середній розмір отримуваної щомісячної пенсії складав 741,35 грн. при 615,07 грн. у попередньому році.

2.9. Екологічна політика

На охорону навколишнього природного середовища в області у 2008 році було витрачено 6,6 млн. грн. або у два рази більше ніж у 2000 році. Найбільше коштів витрачено на очищення зворотних вод (45,4%), поводження з відходами (12,5%), збереження біорізноманіття і середовища існування (20,2%).

В умовах Закарпаття екологічна політика пов'язана не тільки зі створенням умов для безпечної життєдіяльності людей, але й в першу чергу з охороною, раціональним використанням та відтворенням унікальних природних ресурсів і багатств краю, забезпеченням на цій основі збалансованого соціально-економічного розвитку регіону.

Основними пріоритетами в сфері природоохоронної діяльності, які зафіксовані «Концепцією сталого розвитку Закарпаття», є запобігання забрудненню річок та підтримка їх сприятливого гідрологічного стану; припинення деградації земель і запобігання зсувним процесам; покращення діяльності по лімітуванню, розміщенню та знешкодженню відходів; втілення сучасних технологій ведення лісового господарства та лісоексплуатації в гірських умовах, відтворення корінних деревостанів і корінних фауністичних комплексів; розвиток заповідної справи та збереження біорізноманіття, раціональне використання рекреаційних ресурсів; впровадження еколого-економічних важелів раціонального використання природних ресурсів та формування екологічних фондів для фінансування природоохоронної діяльності; розширення існуючих і створення нових природно-заповідних об'єктів.

2.10. Туристично-рекреаційна діяльність

Пріоритетним у соціально-економічному зростанні області є і розвиток туристично-рекреаційного комплексу. В першу чергу це: оздоровчо-лікувальна діяльність,

гірськолижний туризм, сільський (зелений) туризм, пізнавальний туризм (пішохідний туризм, екскурсії, тощо). Для туристів та гостей Закарпаття є 10 причин відвідати наш край: 1) гостинність закарпатців; 2) 1000-літня культура; 3) недоторкана природа; 4) цілющі води; 5) бурхливе культурне життя; 6) об'єкти національної спадщини; 7) яскраве народне мистецтво; 8) умови для активного способу життя та заняття спортом; 9) національні страви, місцеві вина та наливки; 10) оригінальні сувеніри.

В радянський час туристична галузь була майже стовідсотково зорієнтована на рекреацію («радянська людина повинна бути здоровою для армії та народу»). Кілька десятків малих і великих оздоровниць, поява рекреаційних зон довкола Поляни, Шаяна, Синяка, Голубино, Н. Солотвина, Солотвина, Сойм та інших населених пунктів, все це мало забезпечити якісний відпочинок та оздоровлення «великої радянської людини» для боротьби за комунізм. Туризм також розвивався і у своїх не затратних видах: пішохідний (піші маршрути в горах, багатоденні походи), екскурсійний (замки, міста, музеї), гастрономічний (винні підвали Ужгорода, Середнього), лижний (Міжгірщина, Березнянщина, Рахівщина), автобусні екскурсії (мале та середнє коло Закарпаття), дитячо-юнацький (піонертабори) і т.д. Підсумком розвитку туристичної індустрії в Радянському Союзі стала створення курортних зон «Укпрофоздоровниці» та «Колгоспоздоровниці»: Поляна (Свялявський район), Шаян (Хустський район), Гірська Тиса (Рахівський район), Сойми (Міжгірський район), Карпати та Синяк (Мукачівський район); рекреаційно-спортивних зон Берегово (термальні басейни), Жденієво, Красія, Подобовець (гірськолижні витяги), туристичних маршрутів Боржавські полонини, Полонина Руна; організація орієнтованого відпочинку «Інтурист», «Супутник», «Бюро екскурсій», а у готельно-ресторанній сфері найбільшим досягненням було відкриття до московської олімпіади 1980 року найбільшого комплексу «Інтурист Закарпаття».

На початку розбудову української державності в 90-х роках туристична галузь функціонувала базуючись на радянських санаторно-курортних об'єктах та у виїздному туризмі. Новий етап у історії закарпатського туризму розпочався з відкриттям напряму туризм у складі Ужгородського національного університету. Стратегічною метою навчальної та наукової діяльності стало формування нової висококультурної та освіченої генерації кваліфікованих фахівців туристичної галузі та розробка нових туристично-рекреаційних продуктів Карпатського регіону, і зокрема бренду «Карпати».

В Закарпатській області відомі 67 основних родовища мінеральних вод, з яких у Кадастрі міновод України представлено 39 із 207 в цілому по Україні. За кількістю та якістю лікувальних мінеральних вод Закарпаття займає перше місце на Україні. Налічується в області понад 360 джерел мінеральної води 30 типів різних за хімічним складом і лікувальними властивостями. В області є майже всі найвідоміші мінеральні води: гідрокарбонатні натрієві, хлоридно-гідрокарбонатні, гідрокарбонатно-сульфатні, кальцієво-магнієві, сульфатні, миш'яковисті, кремнієві. Вони є основним бальнеологічним ресурсом Закарпаття. За відомими аналогами в області маємо 4 родовища типу Есентукі, 3 родовища типу Боржомі і 3 родовища типу Арзни. Окрім цього в області є унікальні мінеральні води, які не мають аналогів, наприклад Кельчинська, Сойминська, Поляно-Квасівська та інші.

Геотермальні ресурси у Закарпатській області розвідані частково. Було виявлено, що надра території Закарпатської області мають підвищену температуру. Ізотермічна поверхня $+50^{\circ}\text{C}$ простежується на глибинах 520–600 м, а на глибині 4,2 км температура надр становить 210°C (Мукачівська свердловина). Тому не випадково геологи виявили на територіях Берегівського, Іршавського, Мукачівського, Хустського і Ужгородського районів чимало родовищ теплих, гарячих і дуже гарячих підземних мінеральних вод. Реальні експлуатаційні запаси потенціалу геотермальних вод Чопсько-Мукачівської западини використовуються для ванн і для пиття.

На основі проведеного дослідження наявних рекреаційних ресурсів, мережі санаторно-курортних, лікувально-оздоровчих, туристичних та лікувальних закладів Закарпатської області співробітниками Науково-практичного об'єднання (НПО) «Реабілітація» було запропоновано виділення, за адміністративним поділом Закарпаття на райони, 10 рекреаційних зон. Це Ужгородська, Мукачівська, Великоберезнянсько-Перечинська, Міжгірсько-Воловецька, Свалявська, Іршавська, Берегівська, Хустсько-Виноградівська, Тячівська, Рахівська. При визначенні меж рекреаційних зон виходили із поняття єдиного медичного простору, яке об'єднує лікувальні, лікувально-оздоровчі та курортні заклади і підпорядковує їх єдиній меті – максимальному використанню природних ресурсів для оздоровлення на Закарпатті. Враховуючи вищезазначені принципи, особливо системності, рекреаційні зони поділено на мікрозони, зокрема Великоберезнянсько-Перечинську на Великоберезнянську і Перечинську, Міжгірсько-Воловецьку на Міжгірську і Воловецьку, Хустсько-Виноградівську на Хустську і Виноградівську.

Найбільш сприятливими територіями для зимових видів відпочинку є гірські райони області, де тривалість залягання снігу складає 5–6 місяців, а його товщина 10–35 см. Це дає змогу сформуванню ряду центрів зимових видів відпочинку і спорту.

За показниками кількості сонячних днів (біля 2000 год. у рік на рівнині і низькогірській частині та 1600 год. – в середньогірській) Закарпатська область поступається тільки південним областям України. За сумарною тривалістю сприятливих періодів Закарпатська область згідно шкали, розробленої для оцінки клімату рекреаційних районів, отримує оцінку «найкраща». Сприятливі кліматичні умови дозволяють забезпечити відпочинок цілий рік, оскільки кліматичні умови для повноцінного відпочинку зберігаються тут протягом 10–11 місяців у рік, а несприятливі спостерігаються частково у квітні та в кінці жовтня і на початку листопада.

Закарпатська область як одна з найбільш лісистих областей України є володарем потужного лісового рекреаційного комплексу. Площа лісів складає біля 50% всієї території області. За площею лісового фонду Закарпаття входить до першої п'ятірки серед областей України, а за запасами деревини і за лісистістю область посідає перше місце. На душу населення припадає 0,55 га лісів, тоді як для України в цілому цей показник складає 0,17 га. Найбільш лісистими є гірські райони, що дає можливість для широкого розвитку туризму і рекреації. Оздоровлення та відпочинок населення області в основному здійснюється на території зелених зон і курортних лісів. При цьому Закарпатська область займає перше місце серед областей Карпатського регіону по площі зелених зон, які виділені біля 12 міст і займають 47,6 тис. га.

Закарпатська область володіє важливим для туризму гідроресурсом – найщільнішою мережею річок ($1,7 \text{ км/км}^2$) з найбільшим середньорічним стоком (понад 15 млрд. м³). Значну роль у формуванні рельєфу відіграє річка Тиса, до її басейну належать всі річки краю. Досить великою є загальна кількість річок, струмків, потічків Закарпаття – 9.429, з них 9.277 – малі потоки до 10 км, 152 річки мають довжину більше 10 км та 4 річки, що мають довжину понад 100 км (Уж, Латориця, Боржава, Тиса). На відміну від швидких гірських річок, загальна кількість тихих озер Закарпаття невелика – 137, з них лише 32 водойми – це постійні озера. Найбільше озеро Закарпаття – Синевир, воно утворене 10 тис. років тому на висоті 989 м і має площу 7 га, де найбільша глибина 27 м, а температура від +12° до +18°, тут водиться райдужна, струмкова й озерна форель.

Закарпатська область володіє також значною кількістю пам'ятників дерев'яної народної архітектури XVII–XIX ст. На території Закарпаття збережено 118 дерев'яних церков, збудованих упродовж останніх п'яти сторіч. В області на облік взято понад 700 пам'яток історії та культури, в т.ч. понад 100 пам'яток архітектури. Пам'ятки архітектури в області охоплюють період в понад 1000 років і репрезентують всі основні стилі європейської архітектури.

На сьогодні в Закарпатті функціонують 129 туристичних шляхів, серед яких найвідоміші та найвідвідуваніші – «Гастрономічний туристичний шлях», «Боржавська вузькоколія», «Винний туристичний маршрут», «Військовий туристичний шлях», «Закарпатський туристичний шлях», «Замками Закарпаття». Протягом року в області проходять понад 100 різноманітних фестивалів: музичних, етнокультурних, гастрономічних, історичних тощо.

У найближчій перспективі туристична галузь в Карпатах може очікувати на значний ажіотаж, оскільки у людей знизилася доходи, і є потреба переходити з туризму для багатого й вище середнього класу – до середнього й нижче середнього. А цей клас економічна основа нового європейського туристичного бренду «Карпати» – життя у сільських садибах, гостели, економ-мотелі, які зможуть дати відпочинок за принципом «достойна якість – низькі ціни». Нові туристичні шляхи активно створюються і в сусідніх із Україною карпатських країнах. Нині Словаччина, Чехія, Польща, Румунія, Сербія, Угорщина на своїх невдалих прикладах в туристичній переконалися, що треба дбати не лише про власні туристичні зони (а власникам об'єктів у цих зонах, не лише про свої об'єкти), а разом співпрацювати на єдиний бренд – Карпати. Сьогодні сезонний потенціал туристичного бренду Карпати в контексті розвитку туристичної галузі в країнах Центрально-Східної Європи складає близько 10 мільйонів чоловік. Узагальнена інформація щодо формування туристського бренду «Карпати» в контексті розвитку туристичної галузі в країнах Центрально-Східної Європи спозиціонувала базові напрями розвитку туризму у Закарпатському регіоні: створення привабливого іміджу території, реалізація програм, направлених на підвищення інвестиційної діяльності, формування довіри до національних виробників, комплексні програми просунення національних продуктів закордон.

Туристська статистика Закарпаття свідчить про те, що саме ця галузь є найперспективнішою у нашому регіоні з його природними та історико-культурними ресурсами: сьогодні в регіоні функціонує понад 2 тисячі об'єктів ресторанної

справи, понад 600 об'єктів готельного бізнесу, понад 3 тисячі сільських садиб які надають послуги туристам, понад сотня гірськолижних витягів, понад два десятки курортів, СПА та велнес-об'єктів, понад сотня тур операторів та тур агентів.

3. СТАНОВЛЕННЯ ВІДНОСИН МІЖ УКРАЇНОЮ ТА УГОРСЬКОЮ РЕСПУБЛІКОЮ

3.1. На шляху до порозуміння

Розташування України у Центральній та Східній частині Європи створює унікальний цивілізаційний простір, де можна спостерігати не тільки певні переваги, але й проблеми. Для Української держави на початку 1990 років XX ст. надзвичайно актуальним стало питання встановлення тісних контактів із сусідніми країнами. Першочерговий інтерес становили ті з них, що мали потрібний і корисний для України досвід переходу від командно-адміністративної системи управління політичними та економічними процесами до демократичного правового суспільства й ринкової економіки. Одним із найбільш позитивних прикладів успішної та послідовної реалізації таких перетворень є досвід Угорської Республіки (УР). Крім того, географічне розташування Угорщини щодо України історично обумовлює взаємовідносини двох держав та їх населення. Обидві держави належали до країн так званого «соціалістичного табору» і знаходилися під пильним наглядом комуністичного керівництва Радянського Союзу. Звісно, відмінним є те, що Україні довелося відтворювати державність і трансформувати державно-політичний режим.

Угорська Республіка, як і Польща, виявляла найбільшу зацікавленість у налагодженні добросусідських відносин із Україною. Закарпаття впродовж багатьох століть входило до складу Угорської держави, що не могло не відобразитися на подальшій долі двох країн. У силу багатьох історичних чинників та з огляду географічного розташування, Закарпатська область й надалі продовжує відігравати важливу роль у взаєминах України та Угорської Республіки.

Завдяки зваженим і скоординованим спільним зовнішньополітичним діям, Україна й Угорщина сформували впродовж 1990 років XX століття не тільки стійкі двосторонні міждержавні зв'язки на різних рівнях, але й основу цілісної системи стратегічного партнерства. На початку ж третього тисячоліття, актуальність українсько-угорського співробітництва посилюється ще й тим, що відбулося розширення європейської спільноти, членом якої стала й Угорська Республіка. Таким чином, державний кордон між Україною і Угорщиною став «східними воротами» Європейського Союзу (ЄС), а Закарпатська область – його ключовою ланкою.

1 грудня 1991 року український народ зробив свій вибір на користь незалежності. Вже через два дні, 3 грудня, між Україною і Угорщиною були встановлені дипломатичні відносини. Наступним важливим кроком у взаєминах між країнами було підписання 6 грудня 1991 року в м. Київ у Маріїнському палаці Договору про

основи добросусідства та співробітництва. Завдяки цьому, формування українсько-угорських відносин характеризувалося швидким розвитком: 6 грудня 1991 року Угорська Республіка відкрила Посольство у Києві, а дещо пізніше, 26 березня 1992 року, в Будапешті відкрилося Посольство незалежної України – перше українське закордонне представництво за останні більш ніж 70 років.

Процес зближення між державами розпочався в серпні 1990 року, коли Будапешт відвідала делегація Міністерства закордонних справ УРСР. Згодом, у вересні 1990 року, Президент Угорщини А. Гьонц на запрошення Верховної Ради УРСР відвідав Україну і Закарпаття зокрема. Цей візит поклав початок регулярним зустрічам на найвищому рівні. Важливою подією 1991 року став приїзд тоді ще Голови Верховної Ради Української РСР Леоніда Кравчука до м. Будапешт (30 травня – 1 червня). У результаті була підписана низка українсько-угорських угод, що стосувалися різних галузей міждержавних відносин. По суті, Леоніда Кравчука приймали як главу суверенної держави, а підписані в ході зустрічі документи мали завуальований міждержавний характер.

Однією з підписаних угод була Декларація про основи відносин між Українською РСР і Угорською Республікою від 31 травня 1991 року. Загалом же, протягом трьох днів було підписано 9 документів, які заклали підвалини двосторонніх відносин. Виступаючи в угорському парламенті, міністр закордонних справ Г. Єсенські зазначив, що Україна є найбільшим сусідом Угорської Республіки і важливим економічним партнером, крім того, в ній проживає багато угорців. Якщо низка документів стосовно врегулювання гуманітарних проблем у двосторонніх відносинах підписувалася міністрами закордонних справ Угорщини та України Г. Єсенські та А. Зленком 31 травня 1991 року в Будапешті, то вже 8–11 серпня керівник угорського зовнішньополітичного відомства відвідав з офіційним візитом столицю України та Закарпаття (міста Ужгород і Берегово).

У результаті, в м. Ужгород А. Зленко та Г. Єсенські офіційно відкрили консульський пункт Генерального консульства Угорської Республіки. Також було підписано протокол, в якому проголошувалася необхідність проведення консультацій не лише в галузі двосторонніх відносин, а й «в питаннях зміцнення європейського миру і стабільності, довіри, припинення роз'єднаності Європи, включаючи формування загальноєвропейських структур безпеки та співробітництва, будівництва демократичної, широкої і єдиної Європи». У ході переговорів було висловлено прагнення обох держав зміцнювати дружні добросусідські відносини, обговорювались конкретні напрямки подальшого розвитку українсько-угорського взаємовигідного співробітництва в політичній, економічній, гуманітарній та інших галузях, що відповідає як їх національним інтересам, так і справі побудови нової, об'єднаної загальнолюдськими цінностями Європи. Підкреслювалося, що підписані в ході візиту документи піднімають відносини між двома країнами на якісно новий рівень.

Поруч із підписанням Декларації про основи відносин між Українською РСР і Угорською Республікою була підписана і Декларація про принципи співробітництва по забезпеченню прав національних меншин, а також Протокол до неї. Необхідність підписання такого документа була зумовлена тим, що в Україні проживає чисельна угорська національна меншина, особливо в Закарпатті, а в

Угорщині – українців та русинів). Характерним для угорців України є те, що вони слабо інтегруються в загальноукраїнський контекст, краще, ніж українці в Угорщині, зберігають свої традиції, культуру, мову. Відповідно, і роль угорської національної меншини у взаємовідносинах двох країн більша, ніж української.

Декларація створила правові підстави для Берегівської районної Ради народних депутатів Закарпатської області у вересні 1991 року прийняти рішення «Про проведення референдуму по утворенню угорського автономного округу в адміністративних межах Берегівського району». На місцевому референдумі, який відбувся одночасно із Всеукраїнським референдумом про державну незалежність України та виборами Президента України 1 грудня 1991 року, позитивну відповідь на запитання: «Чи бажаєте Ви утворення в Берегівському районі угорського автономного округу?» дали 43.482 виборці, що склало 81,4% дорослого населення району. З метою практичної реалізації результатів референдуму керівництво району та залучені фахівці розробили проект Закону України «Про Угорський автономний територіальний округ». Однак він не був внесений на розгляд Верховної Ради України.

У свою чергу, Угорщина приділяє велику увагу проблемі повноцінного забезпечення прав національних меншин, що проживають на її території. Зокрема, у 1993 році Державні Збори Угорщини прийняли закон № LXXVII «Про права національних меншин та етнічних груп», який зафіксував їх індивідуальні та колективні права в сфері використання рідної мови, освіти, культури, масової комунікації. Закон надав можливості створення органів самоврядування, культурних автономій національних меншин, визнав їх державотворчий характер й свободу вибору своєї національної самобутності.

Розробка українсько-угорського договору про основи добросусідства та співробітництва проходила досить ретельно. Перший, підготовлений до весни 1991 року, український проект договору не включав питання про кордони й угорську національну меншину на Закарпатті. Принцип недоторканності кордонів було включено до проекту договору пізніше, після погоджень на рівні експертів. У результаті діяльності змішаної комісії до жовтня 1991 року був підготовлений другий проект, в якому вже фігурувала пропозиція, яка виключала взаємні територіальні претензії, а також стаття, що фіксувала права національних меншин. Зокрема, у ст. 1 Договору підкреслено: «Україна і Угорська Республіка розвиватимуть свої відносини як дружні держави. Вони послідовно керуватимуться принципами суверенної рівності, незастосування сили або загрози силою, непорушності кордонів, територіальної цілісності, мирного врегулювання спорів, невтручання у внутрішні справи одна одної, поважання прав людини і основних свобод, рівноправності і права народів розпоряджатись своєю долею, сумлінного виконання міжнародних правових зобов'язань, добросусідства, партнерства і співробітництва». І Угорська Республіка, і Україна на засіданнях парламентів ратифікували договір. Український парламент ратифікував його 1 липня 1992 року, а в Угорщині цей процес проходив досить бурхливо, тому що проти ратифікації виступали представники радикального напрямку урядової партії Угорський демократичний форум (УДФ).

Питання договору досить активно дискутувалося в угорському парламенті, який поділився на його прихильників і противників. Суперечки викликав пункт

2, в якому зазначалося, що «...Сторони не мають і не будуть мати в майбутньому територіальних претензій одна до одної». Цей пункт, на думку опонентів, назавжди позбавляв угорців надії на повернення територій, які їм належали до прийняття Трианонської мирної угоди. Більшість побоювань було висловлено з боку представників очолюваної І. Чуркою урядової партії – Угорський демократичний форум та Незалежною партією дрібних господарів на чолі з Й. Тордяном.

Ратифікацію підтримав голова Угорської соціалістичної партії (УСП) Л. Ковач, зокрема, виступаючи у парламенті, він зазначив: «Договір потрібно ратифікувати, як його підписав Й. Анталл, щоб не погіршити українсько-угорські відносини», а міністр закордонних справ Угорщини Г. Єсенські заявив, що якщо не ратифікують Договір, то це призведе до погіршення становища угорців у Закарпатській області. Не зважаючи на різке протистояння в парламенті Угорщини, більшість депутатів 11 травня 1993 року проголосували за ратифікацію українсько-угорського Договору, зокрема: 223 – «за», 39 – «проти» і 17 – «утримались». Тодішній Президент Угорської Республіки А. Гьонц підкреслив: «У сучасній складній міжнародній ситуації [...] для нас дуже заспокоюючим є те, що в Україні ми маємо такого сусіда, який здійснює конструктивну політику добросусідських зв'язків. Чудовим фактором виваженої, терпеливої політики керівництва України є те, що в такій багатонаціональній країні, на відміну від інших регіонів колишнього Радянського Союзу, панує мир і забезпечуються особисті і колективні права національних меншин».

Договір про добросусідство та співробітництво між Україною і Угорською Республікою, який підписали Президент України Л. Кравчук і Прем'єр-міністр Угорщини Й. Анталл, набув чинності 16 червня 1993 року в день обміну ратифікаційними грамотами.

Станом на березень 1993 року між Україною і Угорською Республікою вже було підписано 25 документів, які регламентували їхню співпрацю у політичній, економічній, культурній, науково-технічній, екологічній та гуманітарній сферах. 4 квітня 1992 року міністр закордонних справ Угорщини Г. Єсенські під час зустрічі з міністром закордонних справ України А. Зленком у м. Берегово (Закарпатська область) сказав: «Я переконаний, що взірцеві стосунки, які встановилися між Україною та Угорщиною, можуть послужити прикладом для всього східноєвропейського регіону».

Із метою поглиблення двостороннього співробітництва впродовж 90-х років ХХ століття сторонами були створені міжурядові українсько-угорські комісії, до компетенції яких належить прийняття за згодою сторін рекомендацій урядам обох держав, насамперед: 1) комісія з питань забезпечення прав національних меншин; 2) комісія з питань торговельно-економічного і науково-технічного співробітництва; 3) комісія з питань координації прикордонного співробітництва; 4) комісія з питань боротьби з організованою злочинністю.

Зміцненню українсько-угорських відносин посприяла позиція України щодо ухвалення парламентом Угорщини 19 червня 2001 року Закону Угорської Республіки № LXII про угорців, які проживають у сусідніх країнах, що набув чинності з 1 січня 2002 року. Парламент Угорщини, приймаючи згаданий закон, керувався

метою сприяння збереженню мовної та культурної самобутності етнічних угорців сусідніх країн на території держави їх проживання.

3.2. Транскордонне співробітництво

Особливе місце у розвитку українсько-угорського прикордонного співробітництва відіграє Закарпатська область, що пов'язано, насамперед, із геополітичним положенням краю на кордоні з чотирма центральноєвропейськими державами (Словаччина, Угорщина, Польща, Румунія) та унікальним перехрестям економічних, торговельних, транспортних шляхів. Прикордонне положення на межі кордонів кількох держав, на перехресті міжнародних транспортних коридорів «Північ – Південь», «Схід – Захід» відводить значну роль Закарпаттю і в інтеграції всієї України в європейські структури, залучає його до активної участі в міжнародному співробітництві.

Основою розвитку транскордонного співробітництва України з сусідніми державами стали загальноєвропейські норми і принципи. Як правове поняття транскордонне співробітництво набуло широкого поширення після підписання державами-членами Ради Європи у м. Мадрид 21 травня 1980 року Європейської Рамкової Конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями. Україна приєдналася до неї Постановою Верховної Ради від 14 липня 1993 року. Рамкова Конвенція стала значним політичним досягненням, тому що визнавала прикордонне співробітництво у міжнародному праві. Додатковий протокол до Мадридської конвенції (№ 15) або перший протокол від 9 листопада 1995 року, підписаний державами-учасниками Конвенції, визначив правові засади транскордонної співпраці територіальних спільнот і влад. Протокол № 2 до Європейської Рамкової Конвенції (№ 169) від 5 травня 1998 року поширив принципи транскордонного співробітництва і на міжтериторіальну (міжрегіональну) співпрацю, тобто на взаємини регіонів різних країн, які навіть не межують безпосередньо один з одним.

24 червня 2004 року набув чинності схвалений Верховною Радою України Закон «Про транскордонне співробітництво». Стаття 1 Закону констатує: «Транскордонне співробітництво – це спільні дії, спрямовані на поглиблення економічних, соціальних, науково-технічних, культурних та інших відносин між територіальними громадами та місцевими органами виконавчої влади України і територіальними громадами та відповідними органами влади сусідніх держав у межах компетенції, визначеної їх національним законодавством».

Процес активного становлення різних форм прикордонного співробітництва у посткомуністичних країнах Європи бере свій початок із 1989 року. Та ще на початку 50-х років XX ст. були закладені міцні прикордонні стосунки між Закарпатською та Саболч-Сатмар-Березькою областями.

У зв'язку із запровадженням 1 листопада 2003 року візового режиму Угорщиною по відношенню до України, особливого значення набуває Угода між урядом України та урядом Угорської Республіки про транскордонне співробітництво, підписана в ході офіційного візиту Прем'єр-міністра України В. Пустовойтенка до Угорської Республіки 11–12 листопада 1997 року. Згідно з Угодою, сторони взяли

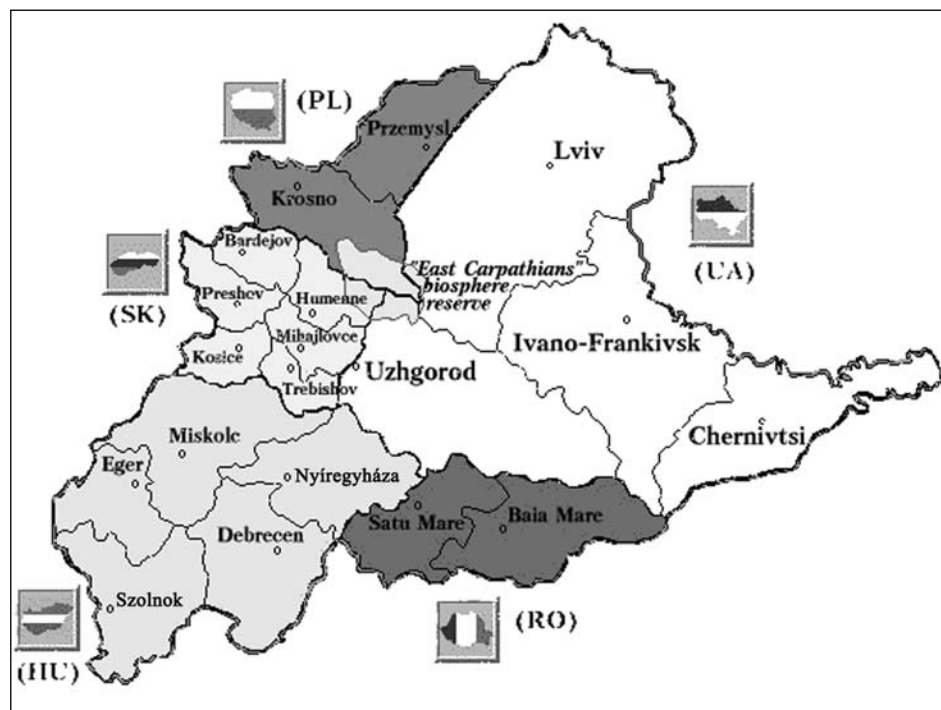
на себе «зобов'язання підтримувати та сприяти транскордонному співробітництву між органами місцевого та регіонального самоврядування», ст. 5 передбачила створення українсько-угорської комісії з питань транскордонного співробітництва.

Прикордонне співробітництво України і Угорської Республіки знайшло розвиток у співпраці з питань транспортної мережі двох країн. Так, 3 березня 1994 року була підписана Угода між урядом України і урядом Угорської Республіки про міжнародне автомобільне сполучення, що дало змогу сторонам регламентувати перевезення пасажирів та вантажів через державний кордон. Щодо Закарпатської області, то на її території функціонує 19 пунктів перепуску через державний кордон, а на українсько-угорському кордоні довжиною 136,7 км діють 5 автотранспортних та 2 залізничні контрольно-пропускні пункти з відповідними митними службами: Чоп (Тиса) – Загонь, Чоп (Дружба) – Загонь, Саловка–Еперешке, Дзвінкове–Лонья, Косино–Барабаш, Лужанка–Берегшурань, Вилок–Тисобеч. Із входженням у травні 2004 року Угорської Республіки до Євросоюзу ця ділянка кордону перетворилася на зовнішній кордон ЄС.

Важливою особливістю українсько-угорського кордону за умов компактного проживання на прикордонній території Закарпаття угорської національної меншини є дія спрощених режимів його перетинів. З 1 серпня 1990 року пункти продовжували пропуск громадян на умовах урядових угод між СРСР і Угорщиною від 1 серпня 1985 року та 13 січня 1989 року, тобто громадян, які мали родичів у визначених документами прикордонних селах двох країн. Угода про спрощений порядок перетину державного кордону громадянами, які проживають у прикордонних областях від 26 лютого 1993 року діяла до 1 серпня 2003 року і була скасована у зв'язку зі вступом Угорщини до ЄС. У цей день були ліквідовані спрощені перетини на українсько-угорському кордоні, відтепер їх можна буде перетинати лише із закордонним паспортом.

У результаті тривалих переговорів, які завершилися підписанням 9 жовтня 2003 року Угоди між Кабінетом Міністрів України та Урядом Угорської Республіки про умови поїздок громадян, угорська сторона погодилася працювати за так званою «польською моделлю» під час перетину кордону українцями. Так само, як і з Польщею, з Угорщиною було впроваджено транскордонне асиметричне співробітництво, яке полягало у наданні громадянам України безкоштовних віз в обмін на безвізові поїздки для громадян Угорської Республіки в Україну. Угода набула чинності з 1 листопада 2003 року.

У 2004 році, внаслідок розширення ЄС, відбулося формування нового міжнародного кордону між ЄС та Україною. Ця подія радикально змінила систему перетину нового кордону, адже відбулося введення візового режиму між Україною та Угорщиною. Наступним кроком стало приєднання Угорщини до шенгенського візового режиму в грудні 2007 року, що є однією з головних умов вступу країн Центральної Європи до ЄС. 18 вересня 2007 року міністри закордонних справ України та Угорщини підписали Угоду про правила місцевого прикордонного руху, що, фактично, включило жителів прикордонного регіону у прикордонну смугу Шенгенської зони. Дана угода поширюється на прикордонні території, що знаходяться на відстані 50 км від лінії кордону. Однак за ініціативи угорської сторони дія угоди була розширена до м. Ніредьгаза.

Карпатський Єврорегіон

Джерело: <http://www.franko.lviv.ua/rasd/euroreg/>

Прикладом транскордонного співробітництва стала діяльність Карпатського Єврорегіону (КС). В 1990 році Угорщина ініціювала створення Асоціації «Карпати – Тиса». У листопаді 1991 року на міжнародній конференції «Регіони в міжнародному співробітництві» в словацькому м. Міхаловце було сформовано концепцію та визначено основні напрямки транскордонної співпраці регіонів Словаччини, України, Угорщини та Польщі. Обговоренню зазначених питань також була присвячена зустріч Міністрів закордонних справ Польщі, Угорщини та України, яка проходила у м. Дебрецен (Угорщина) 14 лютого 1993 року. Дискусія завершилася підписанням міністрами трьох країн «Декларації про співробітництво між населенням», яке проживає у прикордонних областях. Цим документом було засвідчено цілковиту підтримку бажання місцевих адміністрацій і органів самоврядування в регіоні Карпатських гір та р. Тиса створити міжнародну структуру – «Карпатський Єврорегіон» – для підтримання відносин довгострокового співробітництва між Україною, Польщею, Словаччиною та Угорщиною. Нині до складу цього утворення входять прикордонні адміністративні одиниці п'яти держав: Угорщини, України, Словаччини, Румунії та Польщі.

3.3. Навколо пам'ятного знаку

Фактором, який створив напружену атмосферу у взаєминах України та Угорщини на зламі ХХІ ст. та ускладнював перебіг політичних подій у Закарпатській області починаючи з 1996 року, стало намагання угорського населення краю на чолі з представниками національно-культурних товариств спорудити пам'ятний знак на Верецькому перевалі (Закарпаття) на честь 1100-річчя приходу угорців у басейни річок Дунай і Тиса. Безперечно, святкування такої визначної події відноситься до культурної сфери українсько-угорських відносин, однак цей захід настільки проникся політикою, що суто культурним явищем його важко назвати. З ініціативи угорського уряду питання спорудження пам'ятника не знімалося з порядку денного засідань українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин, переговорів на різних рівнях, часто обговорювалося в засобах масової інформації.

У проведенні заходів із нагоди цієї історичної дати з боку української сторони було передбачено підтримку, про що йшла мова в протоколі V засідання змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин (м. Будапешт, 28–29 березня 1995 року). Відповідно, у розвиток цих рекомендацій 6 лютого 1996 року Міністерство закордонних справ України направило Закарпатській облдержадміністрації листа № 107–І за підписом міністра Геннадія Удовенка, в якому висловлювалося позитивне ставлення до ідеї відновлення на Верецькому перевалі пам'ятного знаку, встановленого в 1896 році на честь 1000-річчя приходу угорських племен до Карпатського басейну. Тоді, у рамках відзначення 1000-річчя здобуття угорцями батьківщини, на Верецькому перевалі були встановлені пам'ятна дошка (10 липня) і пам'ятний обеліск (19 липня). Пам'ятна дошка знаходилася у самому вузькому місці долини р. Латориця біля с. Підполоззя (тепер – Воловецького району Закарпатської області) на схилі скелі. Посередині було рельєфне зображення державного герба Угорщини, над ним надпис: «На пам'ять про тисячу років». Зліва: «896 Арпад», справа: «1896 Ференц Йозеф І», під гербом: «Боже, благослови нашу батьківщину». Пам'ятний обеліск був пірамідальної форми висотою 4 м, знаходився він біля дороги на самому Верецькому перевалі. На лицевій грані обеліска зображувався рельєфно виступаючий герб Угорщини і під ним напис: «На пам'ять здобуття батьківщини, з нагоди святкування 1000-річчя існування Угорщини в 1896 р. Встановлено громадськістю жупи Берег при сприянні наджупана Шандора Лоньяї, піджупана Дюли Йобеті, під керівництвом королівського головного інженера Дюли Калді». На фундаменті обеліска був написаний вірш, автором якого був Короді Шандор – редактор календаря Березького комітату.

Задум відновити пам'ятний знак на Верецькому перевалі викликав укр. негативну реакцію як місцевого населення, так і серед чисельних верств української інтелігенції, оскільки поблизу місця, де колись стояв пам'ятник, у березні 1939 року відбувалися масові розстріли українських вояків, які захищали Карпато-Українську державу. Закарпатська обласна державна адміністрація в листі до Адміністрації Президента від 7 лютого 2000 року запропонувала встановити мораторій

на спорудження пам'ятного знаку до того часу, поки не буде вироблена вивірена концепція про історичні події.

До проблеми встановлення пам'ятного знаку на перевалі повернулися на XI засіданні змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин, яке проходило 20–21 грудня 2001 року в м. Будапешт. Сторони зобов'язалися сприяти вирішенню даного питання. Однак 30 квітня 2002 року на попередньому обговоренні й узгодженні протоколу XII засідання комісії з питань забезпечення прав національних меншин, з тексту нового протоколу було вилучено питання щодо встановлення пам'ятного знаку на Верецькому перевалі. Невдовзі воно знову стало актуальним і викликало суперечку навіть між двома найвпливовішими угорськими товариствами в Україні (Товариство угорської культури Закарпаття (ТУКЗ), Демократична спілка угорців України (ДСУУ)). Відкриття пам'ятного знаку на честь 1100-річчя здобуття угорцями батьківщини було заплановано на 14 березня 2008 року, але у згаданий час воно не відбулося через протест української громадськості Закарпатської та Львівської областей. Та не зважаючи на зазначені події, пам'ятний знак на Верецькому перевалі було встановлено 21 липня 2008 року.

4. ОФІЦІЙНА УГОРЩИНА ТА ПИТАННЯ ЗАКОРДОННИХ УГОРЦІВ: ПРИКЛАД ЗАКАРПАТТЯ

4.1. Конституційні засади

В Угорщині діє Конституція, основні положення якої затверджені Законом № XX від 1949 року. У 1989 році в Конституцію було внесено докорінні поправки, які набрали чинності 23 жовтня. Важливою стала поправка, за якою до Конституції внесено наступне визначення: «Угорська Республіка відчуває свою відповідальність за долю угорців, котрі проживають за кордоном, і буде сприяти у підтримці їхніх зв'язків з Угорщиною» (пункт 3, §6). Це речення з 1989 року перебуває в центрі численних практичних і теоретичних проблем та дискусій в Угорщині. Політики і громадські діячі, посилаючись на це визначення, роблять заяви про існування численних зобов'язань (іноді – про невиконання зобов'язань) держави перед закордонними угорцями.

Таблиця 1. Угорці Карпатського басейну (2001–2002)

	Угорщина	Словаччина	Україна	Румунія	Сербія	Хорватія	Словенія	Австрія
Площа (тисяч км ²)	93,0	49,0	603,7	238,4	88,3	56,4	20,3	83,9
Населення	10 197 971	5 379 457	48 416 000	21 680 974	7 498 001	4 437 460	1 963 558	8 032 926
Із них угорської національності	9 626 613	520 528	156 600	1 431 807	293 299	16 595	7 658	40 583

Джерело: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.) Kisebbségi magyar közösségek a 20. században. – Budapest: Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2008. – 473. p.

«Повторне відкриття» угорців, що проживають за кордоном, можна віднести до років, що передували зміні політичного устрою. Природно, що мова йде про політичне відродження, адже приблизно 20% представників угорського суспільства мали особисті зв'язки – родичів або знайомих серед закордонних угорців. Демонстрації 1988 року проти знищення сіл у Трансільванії або ж проти побудови каскаду гідроелектростанцій біля Бевш-Нодьмороша (Габчікова) на словацько-угорському кордоні були так само органічно пов'язані зі зміною політичного устрою Угорщини, як і висунення на передній план питання підтримки закордонних угорців. Після зміни політичного устрою 1989 року і появи вище згаданого абзацу в Конституції піклування про долю закордонних угорців добровільно взяла на себе держава. Це питання стало майже єдиним серед угорського політикуму, щодо якого панував консенсус.

Після зміни політичного устрою угорська зовнішня політика дотримувалася трьох пріоритетів: шлях до європейської інтеграції, почуття відповідальності за закордонних угорців та політика добросусідських відносин. Узагальнюючи, можна сказати, що поки праві уряди першочерговими вважали питання інтеграційної політики і справу закордонних угорців, ліві уряди в центрі уваги тримали політику добросусідства і вступ до Європейського Союзу. Праві уряди (уряд Йозефа Анталла та Петера Бороша (1990–1994), уряд Віктора Орбана у 1998–2002 роках) до питання про долю закордонних угорців ставились ще й із певним сентименталізмом. Утвердженню консервативних цінностей, які розглядали націю як єдину емоційну спільноту, сприяло ще і те, що праві мали більш розвинену мережу зв'язків серед угорців, що проживають за кордоном, ніж політичні сили лівого спрямування. Ліві уряди – Дюлі Горна (1994–1998), Петера Меддеші (2002–2004), а пізніше Ференца Дюрчання (2004–2006 та 2006–2009) ставилися до цієї справи більш прагматично. Свою відповідальність вони сприймали як економічне завдання: в центрі уваги стояла політика економічного розвитку. У питанні закордонних угорців, яке набуло певного символізму, ліві уникали конфронтації з правими аж до 2004 року.

Підтвердження наявності консенсусу в питанні закордонних угорців є те, що в цей період усі угорські уряди дотримувалися так званої доктрини «залишення на рідній землі». Її суть полягала в розробці такої системи підтримки, яка не спонукала б закордонних угорців до міграції, а допомагала б їм забезпечити добробут та благополуччя в країні свого проживання. Безумовно, і в цих підходах були певні розбіжності між двома силами: ліві більше сприймали ідею мобільності, яка пов'язана з економічними вигодами міграції.

Після зміни політичного устрою угорські уряди часто змінювали ставлення до питання, хто повинен бути «господарем» справи закордонних угорців. Ця проблема загалом поставала в контексті боротьби за компетенцію між Кабінетом Міністрів і Міністерством закордонних справ. Питанням закордонних угорців, що мешкали в сусідніх країнах, на урядовому рівні займалося Відомство закордонних угорців (ВЗУ), котре було створене в 1992 році замість Секретаріату закордонних угорців при Секретаріаті Прем'єр-міністра. ВЗУ в 1998 році було перепідпорядковане Міністерству закордонних справ, пізніше, у 2002 році, повернуте в підпорядкування Секретаріату Прем'єр-міністра, а впродовж 2004–2006 років знову опинилося в складі Міністерства закордонних справ. У 2006 році реорганізований після виборів уряд Ф. Дюрчання ліквідував ВЗУ, а його функції перебрала служба державного секретаря при Секретаріаті Прем'єр-міністра.

Але, крім Відомства закордонних угорців, Міністерства закордонних справ та Секретаріату Прем'єр-міністра, питаннями закордонних угорців, що проживають у сусідніх країнах, займається ще цілий ряд структур. Це передусім Міністерство освіти, Президент республіки, Комітет із питань закордонних справ та закордонних угорців Угорських Національних Зборів, різні форуми, суспільні фонди, створені на базі приватних благодійних фондів, а після їх ліквідації – фонд «Рідний край» (Szülőföld Alap). До цього переліку слід додати також церковні й інші структури.

Угорщина ще до офіційного розвалу Радянського Союзу, 3 грудня 1991 року, визнала незалежність України і встановила з нею дипломатичні відносини. 6 грудня 1991 року дві держави уклали в Києві базовий договір, який регулював відносини Угорщини й України і був ратифікований Верховною Радою України в 1992 році, а Угорщиною – в 1993 році. За основу сторони взяли пакт Європейської стабілізації, розроблений міністром закордонних справ Франції Балладуром. Пакт передбачає укладення східноєвропейських базових угод, які забезпечать стабільність регіону. Ці угоди мали дати гарантії відсутності територіальних претензій сусідніх держав одна до одної та забезпечення базових прав національних меншин. Договір зазначає: кордон, що пролягає між двома державами, обидві сторони визнають незмінним, ні зараз, ні в майбутньому територіальних претензій одна до одної не матимуть (стаття 2). У той же час договір визначає, що потрібно створити необхідні умови для взаємного гарантування збереження культурної, мовної, релігійної ідентичності національних меншин (стаття 17).

В Угорщині базовий договір поділив суспільну політичну думку навпіл. Під час парламентських дебатів про ратифікацію цього договору в 1993 році радикали заявляли, що Угорщина підписанням цього договору остаточно відмовляється від Закарпаття. Свою позицію вони мотивували тим, що між угорською й українською сторонами після Другої світової війни мирний договір не укладався (тому що

підписував його Радянський Союз, а не Україна), а тому документ, яким Закарпаття було передано Радянському Союзу, України не стосується – отже можна вимагати повернення території. Цей конфлікт спричинив розкол тодішньої урядової партії: радикальна Партія угорської справедливості і життя вийшла з правлячого Угорського демократичного форуму. У той же час цей базовий договір не всі сприймали з радістю і в середовищі закарпатських угорців. Товариство угорської культури Закарпаття (ТУКЗ) висловлювало претензії у зв'язку з тим, що їх не було залучено до участі в переговорах, і таким чином, вирішено їхню долю, навіть не запитавши їхньої думки.

4.2. Змішана українсько-угорська комісія

31 травня 1991 року міністри закордонних справ Угорщини і УРСР Гейза Єсенкі і Анатолій Зленко підписали Декларацію про забезпечення прав національних меншин. Ця Декларація містить доволі докладний опис прав національних меншин та їх гарантування.

Сторони, згідно з п. 1 протоколу, доданого до Декларації, мали створити змішану міжурядову комісію, котра повинна займатися питаннями забезпечення прав національних меншин. Змішана комісія, в роботі якої беруть участь і представники меншин, що проживають у цих країнах, готує для урядів обох країн рекомендації з вирішення проблем меншин із питань збереження національної ідентичності, розвитку освіти, культури – надзвичайно важливих для українців, що мешкають в Угорщині та угорців, що проживають в Україні. У відповідності до тексту 1991 року членами комісії є: з угорського боку – Відомство національних і етнічних меншин, Міністерство закордонних справ Угорської Республіки, Міністерство освіти і культури Угорської Республіки та орган місцевого самоврядування Саболч-Сатмар-Березької області і представники громадян Угорської Республіки української національності; з українського боку – Державний комітет Української РСР у справах національностей, Міністерство закордонних справ УРСР, Міністерство культури УРСР, Міністерство народної освіти УРСР, Виконавчий комітет Закарпатської обласної ради народних депутатів, а також представники громадян Української РСР угорської національності. Природно, що зі зміною урядових структур змінилися й фігуранти, але змішана комісія діє й по сьогодні. Згідно з текстом Декларації комісія повинна щорічно проводити принаймні два засідання, але фактично засідання проводять рідше.

Вперше змішана комісія засідала 4 лютого 1993 року в Києві, а до 2009 року провели всього 14 засідань. Комісія в першу чергу обговорювала питання освіти меншин (стан освіти на Закарпатті, стан угорських шкіл, забезпечення права на складання угорською мовою випускних іспитів у школах, питання підручників та наочних посібників, Закарпатського угорського педагогічного інституту в Берегові, угорськомовного факультету Ужгородського національного університету, а також справи українських недільних шкіл в Угорщині, відкриття і діяльність українських кафедр у ВНЗ Угорщини), стан культури меншин (підтримка преси та Берегівського угорського національного театру ім. Дюлі Іййеша), справи забезпечення прав

меншин (таким, наприклад, було взаємне визнання права меншин на національно-культурну автономію). Але темою обговорення були й більш практичні проблеми: справа прикордонних переходів, будівництво Берегівської районної лікарні, або хоча б питання страхування автомобілів, які перетинають кордон. Однак оскільки протоколи засідань комісії містять лише рекомендації, тому виконання цих рекомендацій або залишення їх поза увагою залежить від доброзичливості сторін. Можна констатувати, що протоколи засідань змішаної комісії є своєрідним переліком наявних проблем, але відсутність політичної волі гальмує перетворення комісії у більш вагомий структуру.

4.3. Угорська постійно діюча рада

Після зміни державного устрою в Угорщині виникла потреба налагодити організаційні рамки діалогу політичних сил Угорщини і політичних сил закордонних угорців. Уперше зустріч представницьких організацій угорських закордонних спільнот із представниками угорського уряду та угорських політичних партій відбулась 4–5 липня 1996 року в Будапешті. У рамках конференції «Угорщина і закордонні угорці» учасники обговорили політичні й стратегічні аспекти зв'язків Угорщини і закордонних угорців. Закарпаття на конференції представляли Микола Ковач, голова Товариства угорської культури Закарпаття, і Михайло Товт, голова Демократичної спілки угорців України. На цій конференції було прийнято рішення про необхідність систематичного проведення консультацій (наприклад, угорські партії зобов'язалися в питаннях, котрі стосуються угорської спільноти, проводити консультації з організаціями закордонних угорців), але протягом 1994–1998 років за правління тодішнього уряду такі зустрічі більше не проводились.

Зміни в організацію діалогу внесла урядова програма 1998 року, яка розглядала питання українсько-угорських консультацій. «Уряд надає надзвичайно важливого значення систематичному, організованому діалогу між Угорською державою та організаціями закордонних угорців. Координація спільних справ Угорщини й угорців, котрі проживають за кордоном, робить зустрічі усіх угорських політичних керівників систематичними. Це дає гарантію того, що розробка законів, угод, прийняття урядових рішень, що стосуються угорців, які проживають за кордоном, проводитиметься із залученням їх легітимних організацій», – вказується в урядовій програмі 1998 року.

Відповідно до цього в 1999 році знову було скликано конференцію «Угорщина і закордонні угорці – 1999», на яку були запрошені угорські партії, що мали парламентські фракції, закордонні угорські організації, які в своїх країнах мали парламентське або регіональне представництво, а також представники угорської західної діаспори. По завершенню зустрічі була прийнята декларація, в якій сторони заявили: зазначена конференція діятиме на постійній основі як політична консультативна рада під назвою Угорська постійно діюча рада (Magyar Állandó Értekezlet, скорочено – MÁÉRT). Були утворені фахові комісії в сфері освіти, господарських та соціальних зв'язків, у сфері співпраці органів місцевого самоврядування

й культури, права, а також із питань, пов'язаних з євроінтеграцією (з огляду на Шенгенську угоду).

Закарпатських угорців в Угорській постійно діючій раді представляло Товариство угорської культури Закарпаття (ТУКЗ). Демократична спілка угорців України була запрошена до цієї організації тільки в 2002 році, коли в Угорщині до влади прийшла Угорська соціалістична партія.

4.4. Закон про статус закордонного угорця

Робота Угорської постійно діючої ради (MÁÉRT) і фахових комісій концентрувалась в основному довкола розробки так званого закону «Про статус закордонних угорців». Питання необхідності прийняття закону про закордонних угорців вперше порушило Товариство угорської культури Закарпаття ще у 1998 році, спираючись на закон про закордонних українців, який уже знаходився в стадії розробки. ТУКЗ розробило концепцію закону, який викладав аспекти зобов'язання Угорської держави щодо закордонних угорців та їхні права. Але через суперечки, що відбувались у фахових комісіях Угорської постійно діючої ради та в різних міністерствах, все важче було визначитись щодо суб'єкта закону і можливих пільг. Справу ускладнювало і те, що на порядку денному постало й питання подвійного громадянства – угорське громадянство особливо бажали отримати трансільванські угорці. ТУКЗ у жовтні 2000 року розпочало збір підписів на підтримку введення статусу закордонного угорця. Було зібрано підписи 39 тисяч закарпатців. У зв'язку з прогнозованим масовим попитом ТУКЗ також ініціював, щоб видача посвідчень закордонних угорців відбувалась не лише в Угорщині, але й в Ужгородському консульстві.

Закон № LXII «Про угорців, що проживають в сусідніх країнах», був прийнятий Державними Зборами Угорщини у 2001 році переважною більшістю голосів (92,4%). Дія закону, названого в народі законом про пільги або законом про статус, поширюється на угорців, які не мають угорського громадянства і проживають у Хорватії, Сербії, Румунії, Україні й Словаччині. Закон набрав чинності 1 січня 2002 року і гарантує пільги особам, які визнають себе угорцями, та членам їхніх родин, що можуть бути іншої національності, але проживають разом із ними. Пільгами можна скористатись в Угорщині, а також у сусідній країні при наявності спеціального посвідчення з фотокарткою – так званого посвідчення закордонного угорця, яке видається угорськими владними структурами за поданням угорських закордонних організацій. Термін чинності цих посвідчень – п'ять років; після цього він може бути продовжений. З посвідченням закордонного угорця можна було скористатись пільгами у сфері працевлаштування, освіти, культури, поїздок, наукової діяльності, а також отримати соціальний захист і медичну допомогу. Особи, на яких поширювалась дія закону про закордонних угорців, у разі навчання угорською мовою в освітніх навчальних закладах або у будь-яких вищих навчальних закладах сусідніх країн, мали право отримати студентські квитки на рівні з громадянами Угорщини. Батьки, які віддавали хоча б двох дітей до угорських навчальних закладів, отримували щорічну допомогу в розмірі 20.000 флоринтів.

На Закарпатті, як і в інших регіонах Карпатського басейну, де проживають угорці, були створені органи, які мали право надавати рекомендації чи підтверджувати, що особа, котра звернулася за отриманням посвідчення закордонного угорця, за національністю дійсно є угорцем. Заяви на отримання посвідчень приймалися в інформаційних офісах, центр яких спочатку був у Мукачеві. Центральному офісу впоратися із завданням допомагали 11 регіональних офісів (у т.ч. у Києві та Львові). Крім ТУКЗ, у реалізації цієї програми взяли участь ще чотири громадські організації, які входили до складу Демократичної спілки угорців України (ДСУУ). Після приходу до влади в Угорщині нового уряду (2002 рік) з січня 2004 року право функціонального утримання офісів разом із необхідними джерелами їх фінансування від ТУКЗ перебрала ДСУУ. Тепер роботу шести регіональних офісів координує Центральний інформаційний офіс у м. Ужгород. Безумовно, найбільше заяв надійшло безпосередньо після набрання законом чинності, але нові заяви надходять практично постійно. До 2009 року на Закарпатті видано 144.000 посвідчень закордонних угорців (місцева угорська громада складається приблизно з 150 тисяч осіб), що у порівнянні з кількістю заяв з інших, населених угорцями регіонів, є надзвичайно високим показником.

Дві сусідні країни – Румунія і Словаччина – висловили свої претензії до окремих положень закону «Про угорців, що проживають в сусідніх країнах», тому в 2003 році до нього внесено значні поправки. Соціалістичний уряд спочатку хотів прийняття поправок нав'язати Угорській постійно діючій раді, але ФІДЕС (Партія молодих демократів), котра була ініціатором прийняття закону в парламенті, а також одна організація з Воєводини (Сербія) та Товариство угорської культури Закарпаття поправки відкинули, інші ж угорські закордонні організації (хоч і вимушено), але підписали остаточну декларацію ради. ТУКЗ зібрало 65 тисяч підписів проти внесення поправок до закону. Для багатьох найбільшочішою поправкою було вилучення з тексту посилання на єдність угорської нації. Також було вилучено пункти, які забезпечували право на працевлаштування та медичне обслуговування, обмежено пільги на проїзд. Суб'єктом закону стали замість батьків діти, а це означало, що допомогу – на відміну від чинних раніше правил – отримували вже не безпосередньо батьки дітей, а батьківські комітети і шкільні спільноти. Поряд із цим допомогу можна було просити вже і на одну дитину. Було змінено і правила отримання студентських посвідчень та посвідчень педагогів: відтепер право на їхнє отримання було пов'язане вже не з національністю прохача, а залежало від навчального закладу та предметів, які там для нього викладалися.

4.5. Референдум про подвійне громадянство

У 2004 році в Угорщині було змінено голову уряду. Замість Петера Меддеші пост Прем'єр-міністра зайняв Ференц Дюрчань, що зумовило зміни і в національній політиці, яка до того часу базувалась на консенсусних засадах. Урядова коаліція Соціалістичної партії Угорщини і Союзу вільних демократів (СПУ – СВД)

опинилась восени 2004 року в скрутній ситуації. Всесвітня спілка угорців ініціювала збір підписів на підтримку надання закордонним угорцям подвійного громадянства, тобто, щоб Угорська держава на персональних засадах надала закордонним угорцям подвійне громадянство. Згідно з угорським законодавством, у разі зібрання необхідної кількості підписів і визнання їх дійсними, Президент республіки зобов'язаний призначити референдум. У даному випадку так і відбулося. Урядова коаліція була поставлена перед вибором – підтримувати згадану ініціативу або відкинути її. Коаліція вирішила закликати своїх прихильників голосувати проти введення подвійного громадянства або принаймні не брати участь у голосуванні.

На референдумі, проведеному 5 грудня 2004 року, з невеликою різницею переважили голоси в підтримку подвійного громадянства (51,57%). Але через недостатню кількість виборців, які взяли участь у голосуванні (37,49%) результати плебісциту визнані недійсними, оскільки вони мають правові наслідки і стають обов'язковими для виконання в тому випадку, коли в голосуванні взяло участь не менше 50% від загальної кількості виборців.

Хочемо зазначити, що Україна – єдина країна в регіоні, яка не визнає інститут подвійного громадянства. Європейський Союз це питання розглядає як внутрішню справу країн-членів, хоча масове надання подвійного громадянства в Євросоюзі вважають недоцільним. Наприклад, Румунія масово надає громадянство румунам із Молдови, чим викликала невдоволення в Євросоюзі. У той же час Румунія під час проведення угорського референдуму в 2004 році попереджала Угорщину, що не допустить отримання подвійного громадянства для угорців, які проживають на її території. У центрі уваги під час референдуму 2004 року перебувало питання подвійного громадянства для угорців, які проживають в Україні та Сербії. Адже угорці з Румунії тоді вже знаходились за кілька кроків від того, щоб стати громадянами Європейського Союзу; Словаччина і Словенія уже були членами ЄС. Сербія б дозволила, навіть підтримувала надання подвійного громадянства місцевим угорцям.

Останнє засідання Угорської постійно діючої ради (MÁÉRT) відбулось у листопаді 2004 року в розпал кампанії про подвійне громадянство. Представники закордонних угорських організацій відстоювали інститут подвійного громадянства, але партії урядової коаліції власну точку зору не змінили. Тому нікого не здивувало, що наприкінці засідання не було прийнято одностайної декларації.

Прем'єр-міністр Ференц Дюрчань у вересні 2005 року на зустрічі з представниками закордонних угорських організацій недвозначно заявив, що не має намір скликати Угорську постійно діючу раду (MÁÉRT) до того часу, поки не буде ознак, що вказуватимуть на результативність цього колегіального органу. Угорська постійно діюча рада в зв'язку з такою тривалою перервою практично припинила своє існування.

Закордонні угорські організації у відповідь скликали власну, так звану малу Угорську постійно діючу раду, на яку будапештський уряд запрошений не був. Проте цей колегіальний орган є маловпливовим, бо без угорського уряду не може виконувати свою найголовнішу функцію – узгоджувати питання національної політики.

4.6. Угорські владні консультації

Прем'єр-міністр Ференц Дюрчань із 2006 року запровадив Угорські владні консультації, в яких, окрім Прем'єр-міністра і міністрів угорського уряду та представників угорців, що проживають в Карпатському басейні, представлені й організації західних угорців. Мета консультацій, які проводяться раз на рік, – обговорення та узгодження тих стратегічних питань, які стосуються усіх закордонних угорців. Але цей форум суттєво відрізняється від Угорської постійно діючої ради: якщо в роботі ради могли брати участь і опозиційні партії, то в консультаціях влада такої можливості їм не дала. Тому стратегічні рішення з питань національної політики, які завжди мають внутрішньополітичні аспекти, і в яких, з огляду на їх важливість, також необхідно дати можливість опозиції висловлювати власну позицію і забезпечити її участь у прийнятті спільних рішень, – не можуть розглядатися на владних консультаціях. Їхні теми – питання, що стосуються виключно закордонних угорців.

Угорські владні консультації на практиці досить важко відділити від Регіонального узгоджувального форуму, в рамках якого Прем'єр-міністр Угорщини узгоджує із закордонними угорцями принципи підтримки і розвитку. Членів Регіонального узгоджувального форуму (РУФ) затверджує Прем'єр-міністр за поданням держсекретаря уряду з питань зовнішньої і національної політики, яке підготовлене на підставі пропозиції Секретаріату Прем'єр-міністра. Членів форуму обирають з-поміж керівників центральних державних органів, провідних державних службовців цих органів, а також виборних керівників, представників угорських громад, що проживають у сусідніх країнах. Узгоджувальний форум повинен засідати не рідше одного разу на рік. РУФ після відновлення у 2006 році системи підтримки є вищим органом і визначає основні напрямки підтримки благодійного фонду «Рідний край» (Szülőföld Alap) – основного джерела фінансування закордонних угорців. Членами РУФ від Закарпаття є Микола Ковач від ТУКЗ та Іштван Гайдош від ДСУУ.

Прем'єр-міністр, окрім цього, проводить щорічно щонайменше по дві особисті консультації з керівниками найбільших угорських політичних сил закордонних угорців. Представників закарпатських політичних сил сюди не зараховують, пояснюючи це невеликою чисельністю місцевої угорської громади.

4.7. Форум депутатів Карпатського басейну

Паралельно з Угорською постійно діючою радою з'явилась й інша інституція, що працювала переважно в парламентському вимірі, а після припинення діяльності Угорської постійно діючої ради залишилась єдиною можливістю проводити організований політичний діалог. Із 2002 року цей форум діяв під назвою угорсько-угорське парламентське партнерство, а з 2004 року – під назвою Форум угорських депутатів Карпатського басейну (Kárpát-medencei Magyar Képviselők Fóruma, КМКФ). Форум було створено за ініціативи голови Державних Зборів Угорщини Каталін Сілі. Вона скликає його пленарні засідання, а також головує на Форумі. Членами Форуму є делегати фракцій Державних Зборів Угорщини, деякі члени

парламентського Комітету із закордонних справ та закордонних угорців, депутати парламентів або регіональних рад сусідніх з Угорщиною країн, які отримали мандати за підтримки діючих там організацій угорських меншин, а також депутати Європарламенту, що були обрані туди як члени угорських партій.

У роботі Форуму Закарпаття представляють ТУКЗ та ДСУУ. Угорський законодавчий орган 5 березня 2008 року прийняв постанову, в якій на підставі статуту Форуму, затвердженого в 2004 році (та з внесеними поправками в 2006 році), визнає його власним підрозділом – консультативним органом. У зв'язку з цим діяльність Форуму забезпечується з бюджету парламенту. Ця постанова з того часу неодноразово критикувалася зі словацького боку, оскільки Форум як інституція угорського парламенту скликає угорців, які є парламентаріями інших країн. Форум засідає щорічно, при цьому його комітети (економічний, правовий, із питань культури, зовнішніх і європейських справ) збираються і частіше. Особливо активно діє комітет із питань культури, який часто висловлюється з проблем освіти закордонних угорців. Однією з цілей Форуму, крім співпраці в організованих рамках, є краще представлення закордонних угорців в угорському суспільстві, що видається особливо важливим у світлі результатів референдуму про подвійне громадянство. До визначних досягнень Форуму можна віднести розробку Стратегії національної співпраці, а також затвердження фахових матеріалів із питань розвитку транспортної інфраструктури прикордонних регіонів. У 2008 році у складі Форуму створено робочу групу, яка займається проблематикою угорців, що проживають у діаспорі (за межами територій компактного розселення), розробляє стратегію її вирішення.

4.8. «Закордонні угорці у XXI столітті»

Президент Угорської Республіки Ласло Шойом, який перебуває на цій посаді з 2005 року, часто проводить консультації із закордонними угорськими політиками і організовує постійні зустрічі для представників громадської і наукової сфер. Цикл конференцій «Закордонні угорці у XXI столітті» розпочав свою роботу в 2006 році, його мета – ознайомлення з проблематикою закордонних угорців та створення в угорському суспільстві нових підходів щодо її вирішення. Президент Ласло Шойом метою конференцій визначив зміну способу мислення угорців з етнічної батьківщини щодо закордонних угорців. До цього часу на конференціях розглядалися питання збереження ідентичності тих, які проживають компактно та в діаспорі, питання автономії й регіоналізму, освіти та навчання, розвитку і пріоритетів політики підтримки.

Цикл конференцій, як і Форум угорських депутатів Карпатського басейну, після припинення діяльності Угорської постійно діючої ради, з одного боку, намагається допомогти організувати діалог із закордонними угорцями, а з іншого – виправити важкий дисонанс, викликаний референдумом про подвійне громадянство, надавши суспільству Угорщини якомога більше інформації про закордонних угорців. Обидва форуми націлені на різні сегменти суспільства: парламентський Форум угорських депутатів Карпатського басейну забезпечує можливість зустрічі для політичних

діячів, а цикл конференцій, ініційований Президентом, забезпечує можливість для громадської сфери. Обидва форуми тісно пов'язані зі своїми засновниками та координаторами: цикл конференцій – із президентом Ласло Шойомом, а Форум угорських депутатів Карпатського басейну – із Головою Державних Зборів Каталін Сілі.

4.9. Система підтримки зв'язків з етнічною батьківщиною

З часів зміни політичного устрою Угорщина матеріально підтримує інституції закордонних угорців (до зміни політичного устрою така підтримка була лише епізодичною, наприклад, забезпечення доступу до угорської преси в регіонах із компактним проживанням угорців). Політика підтримки стосується в першу чергу питань освіти, економіки, місцевої угорської преси, гласності. Це ті основні напрямки (зі згоди закордонних угорців), які незалежно від різних змін у системі підтримки залишаються пріоритетними.

З 1990-х років були розбудовані інституції, які відповідають за політику надання підтримки. До них належать Відомство угорців за кордоном, управління Міністерства освіти з питань закордонних угорців, довкола яких створені благодійні фонди. Найбільшими серед них є Благодійний фонд ім. Іййєша, Благодійний фонд ім. Опаці, фонд «Правиця допомоги», фонд ім. Мочарі та фонд «Нове рукостискання». Систему громадських благодійних фондів скасували в 2006 році, після чого їхні завдання і ресурси перебрали на себе фонд «Рідний край» (Szülőföld Alap) та ЗАТ «Корвінус», а також інші фонди.

Благодійний фонд ім. Іййєша, заснований 1990 року, проводив широку діяльність у різних сферах, оголошуючи різноманітні конкурси на здобуття грантів. Фонд ім. Іййєша (Illyés Közalapítvány), як і фонди «Нове рукостискання» (Új Kézfogás Közalapítvány) та «Правиця допомоги» (Segítő Jobb Alapítvány), мали систему малих кураторій, суть яких зводилась до того, щоб рішення про гранти та розподіл допомоги приймалися на місцях (за кордоном). В інших фондах закордонні угорські експерти або отримували місця в кураторії або ж запрошувались для розгляду конкретних питань у режимі *ad hoc*.

У порівнянні з фондом ім. Іййєша інші громадські організації мали вужчу сферу діяльності: зокрема, фонд ім. Опаці оголошував конкурси і розподіляв гранти виключно в сфері освіти і навчання для закордонних угорців. Так, наприклад, на Закарпатті ця організація надала гранти по 176 проектах на суму 687,5 мільйона форинтів, з яких 7% спрямовано на початкову, 27% – на середню, 51% – на вищу освіту і 8% – на навчання дорослих. Фонди «Правиця допомоги» та ім. Мочарі зосередились на наданні медичної допомоги угорцям, які проживають за кордоном. У рамках їхньої діяльності близько 12 тисяч закарпатських угорців отримали можливість лікуватися на етнічній батьківщині. Фонд «Нове рукостискання» від часу свого створення у 1995 році оголошував конкурси на отримання грантів для закордонних угорських підприємницьких структур.

Після реорганізації у 2006 році системи надання допомоги, її структура стала більш уніфікованою і прозорою. Фонди, що функціонували до того часу, припинили своє існування або влились у фонд «Рідний край», який діє під егідою

Секретаріату Прем'єр-міністра і сьогодні проводить більшість із конкурсів. Рішення про напрямки підтримки приймає узгоджувальний регіональний форум фонду. При перегляді політики підтримки досягнуто згоди про те, що в першу чергу підтримуватися будуть ті громади, які ще не стали членами ЄС, а тому Воєводина і Закарпаття порівняно з кількістю їхнього населення отримують більш вагому підтримку (Закарпаття 19% від усієї суми підтримки). Половина суми підтримки використовується на освіту, 40% – на культуру, церкву і ЗМІ, а 10% – на розвиток інформатики та підтримку співпраці на рівні самоврядування.

Одним із завдань оновлення політики підтримки було забезпечення її стабільності й передбачуваності. Для цього на підставі подань представників закордонних угорців визначили перелік так званих національно важливих закладів і програм, які щорічно отримують підтримку в сумі 667 мільйонів форинтів, незалежно від змін у державному бюджеті. На Закарпатті таку прогнозовану підтримку отримують Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II, угорський філіал Мукачівського гуманітарно-педагогічного інституту ім. Ілони Зріні, Центр гунгарології Ужгородського національного університету, 4 реформатські ліцеї, Мукачівський ліцей з угорськомовним навчанням, Карачинський греко-католицький ліцей, соціальна діяльність реформатської та римо-католицької церков, програма для тих, хто проживає в діаспорі, дослідницькі колективи, Берегівський угорський національний театр ім. Дюли Іййеша, літературні та культурні заклади в Україні. При цьому названі заклади можуть брати участь у конкурсах фонду «Рідний край» (Szülőföld Alap), отримувати додаткове фінансування до прогнозованого базового.

Допомога надається не тільки закладам, існують і персональні дотації. Крім навчально-виховної допомоги, яка надається відповідно до закону «Про статус угорців, котрі проживають за кордоном» (у 2007/2008 навчальному році нею скористались близько двадцяти тисяч учнів і студентів), існує і допомога, спрямована на підтримку зв'язків. Мета цієї підтримки – полегшення фінансового тягаря у зв'язку зі вступом Угорщини до Шенгенської зони і подорожчання вартості віз. Умовою надання такої підтримки є наявність у прохача посвідчення закордонного угорця або посвідчення члена сім'ї закордонного угорця, а мета поїздки повинна бути: навчальна, культурна, мистецька, загальноосвітня, наукова діяльність, релігійне життя, ЗМІ, спорт, цивільно-громадські зв'язки, співпраця на рівні місцевого самоврядування, співпраця з угорцями за кордоном, а також вшанування померлих (бізнес-поїздки та подорожі з метою працевлаштування не підтримуються).

Кількох десятків тисяч жителів Закарпаття стосувався розпочатий Угорщиною процес компенсації. Перший закон про компенсацію був прийнятий у 1992 році. Згідно з цим законом особам, несправедливо позбавленим свободи і життя в період із 1938 по 1989 роки було призначено компенсацію. Закон розповсюджувався і на закордонних угорців, а тому з'явилась можливість подавати заяви на компенсацію і особам із Закарпаття, які були депортовані або відправлені на примусові роботи, незаконно засуджені за етнічною чи національною ознакою, або тривалий час перебували у таборах для військовополонених Радянського Союзу.

Не можна забувати і про фінансову допомогу, яку Угорщина надала Закарпаттю під час паводку на Тисі у 1998 році, в тому числі у рамках «Програми допомоги

Закарпаттю». У ліквідації наслідків повені активну участь брали церкви, а також інші благодійні організації. Після паводку регіон отримав всебічну допомогу (відновлення зруйнованих будинків, поставка продовольства та посівного матеріалу), що мало прискорити відбудову Закарпаття.

Значну допомогу Закарпаттю надають церкви та різні громадські організації Угорщини. Оскільки облік цієї допомоги не ведеться, її розміри, навіть приблизно визначити неможливо, але, безумовно, без неї закарпатські угорці перебували б у більш скрутному становищі.

За часів Радянського Союзу підтримувати зв'язки із закордоном для фізичних осіб було надзвичайно складно. Той, хто не мав родичів за кордоном, виїхати туди міг тільки за наявності дипломатичного паспорта, туристом або в складі спортивних, мистецьких, наукових делегацій. На радянсько-угорському кордоні унікальним явищем був радянсько-угорський Сад дружби біля прикордонного переходу Астей-Берегшурань. В історії формування сусідських відносин це був особливий випадок, адже кордон з Угорщиною можна було перетнути лише на прикордонному переході Чоп-Загонь, на всій іншій ділянці кордону був установлений суворо контрольований колючий дріт. У яблучному саду раз на рік відкривали кордон угорські та радянські колгоспники, які разом із партійними керівниками збирали врожай фруктів. Специфічною була історія сіл Малих і Великих Селменців. Перше з них по завершенню Другої світової війни потрапило до Радянського Союзу, а друге – до Чехословаччини. Кордон між ними проклали вздовж центральної вулиці, і цвинтар залишився на чехословацькому боці, що унеможливило відвідання могил близьких родичів на довгі десятиріччя.

Зміни у згадані умови вніс 1989 рік. 1 березня 1989 року на радянсько-угорському кордоні було відкрито чотири контрольно-пропускні пункти для малого (спрощеного) пасажирського прикордонного руху. Але полегшення отримали лише ті, хто проживав поблизу кордону. Система малого прикордонного руху добре функціонувала впродовж десятиріччя, хоча і створювала умови для значних зловживань.

Кінець 1980-х років приніс і інше, символічне, відкриття кордону. Як для закарпатських угорців відкрили малий прикордонний рух, так для східних німців відкрили австрійсько-угорський кордон, що стало значним кроком на шляху до свободи та виходу із соціалістичного блоку. Для східних німців угорський уряд відкрив австрійсько-угорський кордон, зробивши цим самим зайвою берлінську стіну і нанісши таким чином ще один удар радянському режимові.

До введення Шенгенської угоди громадяни України могли їздити в Угорщину по довготерміновим, безкоштовним візам, громадяни ж Угорщини отримали можливість в'їжджати в Україну без віз. За ініціативи Президента Віктора Ющенка Україна односторонньо скасувала візовий режим для громадян ЄС, але взамін чекала на безкоштовне надання шенгенських віз своїм громадянам. Україна багато разів висловлювала своє невдоволення з приводу того, що ЄС і, в першу чергу Угорщина, Словаччина та Литва нічого не роблять для цього. Уже навіть постало питання про введення Україною візового режиму для громадян ЄС, але багато хто вважає, що це більше зашкодить самій Україні, оскільки призведе до зменшення транскордонного руху та ввезення капіталу. Схожий асиметричний візовий режим уже існує між Україною і Польщею: він надає можливість отримання 5-річних віз для громадян України, котрі є систематичними учасниками двосторонніх зв'язків у сфері еконо-

міки, освіти, науки, культури і спорту, мають у Польщі документально підтверджену родину, бажають відвідати місце свого народження або ж є пенсіонерами.

У зв'язку з приєднанням Угорщини до системи Шенгенського режиму охорони кордону, візи для громадян України стали не лише важкодоступними, але й дорогими.

Громадяни, що мають посвідчення закордонного угорця, для компенсації вартості віз можуть скористатися системою підтримки зв'язків, яку надає Угорська держава.

5. ДЕМОГРАФІЯ ТА ЕТНІЧНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ ЗАКАРПАТТЯ: ДЕМОГРАФІЧНА ПОЛІТИКА, МІГРАЦІЯ, ТРУДОВА МІГРАЦІЯ

5.1. Демографічна ситуація

Після здобуття незалежності Україною демографічна ситуація в Закарпатті, паралельно із загальнодержавними тенденціями, істотно погіршувалася. Це проявлялося, з одного боку, в скороченні народжуваності, з іншого – в збільшенні смертності (Рис. 1).

Період інтенсивного скорочування народжуваності почався в 1988 році і тривав приблизно десять років (Рис. 1). Скороченню народжуваності сприяли два фактори:

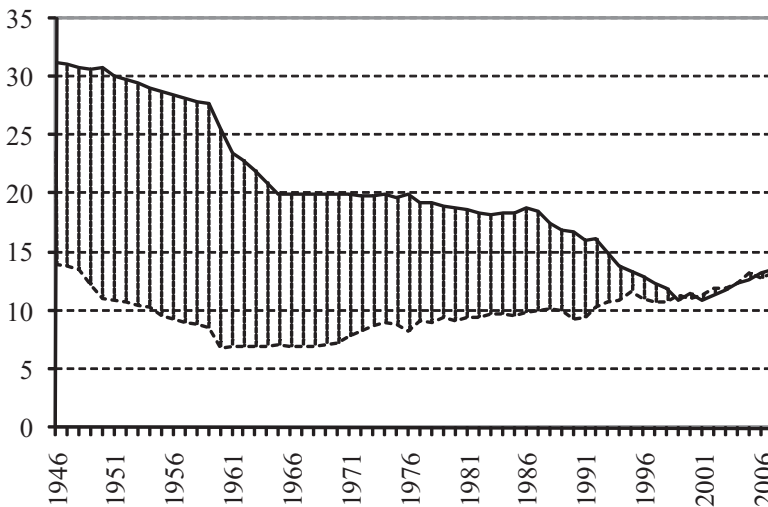
- Закарпаття та Україна, разом зі всім пострадянським східноєвропейським простором, перебували у стадії демографічного переходу до типу відтворення населення, що характеризується низькою народжуваністю та приблизно нульовим приростом населення, яка в більшій частині Європи вже відбулася (ця стадія характеризується зниженням народжуваності до її стабілізації на рівні 10‰);
- природне скорочення народжуваності, пов'язане із суспільним розвитком, було прискорене економічною кризою та, викликаним нею, падінням життєвого рівня.

Після мінімуму на межі нового тисячоліття, коли народжуваність на Закарпатті знизилася до 11‰, почався повільний її підйом, і в останні роки вона знову перевищила 13‰. Серед причин повороту тенденції можна назвати вихід із економічної кризи, а також заходи щодо сприяння народжуваності, вжиті українським урядом після 2004 року.

Смертність в області, починаючи із 1970 років минулого століття, повільно, але незважаючи на невеликі відхилення, безперервно зростала. На межі тисячоліття рівень смертності у Закарпатті досяг рівня народжуваності, склавши 11‰, а в подальшому продовжував зростати до нинішнього рівня 13‰ (Рис. 1). Підвищення смертності також було викликане спільним проявом двох чинників:

- підвищення середнього віку населення, що відбувалося десятиліттями. Серед населення із більш старою віковою структурою смертельні випадки трапляються частіше;
- зниження життєвого рівня, що було пов'язане зі зміною суспільного ладу, відзначилося і на підвищенні смертності.

Рис. 1. Зміна народжуваності (суцільна лінія), смертності (пунктирна лінія) та природного приросту (відстань між лініями) на Закарпатті в 1946–2007 роках (у проміле)

Джерело: Szabó László. *Kárpátaljai demográfiai adatok* (Ungvár – Budapest: Intermix, 1993); Головне управління статистики у Закарпатській області (2002–2008).

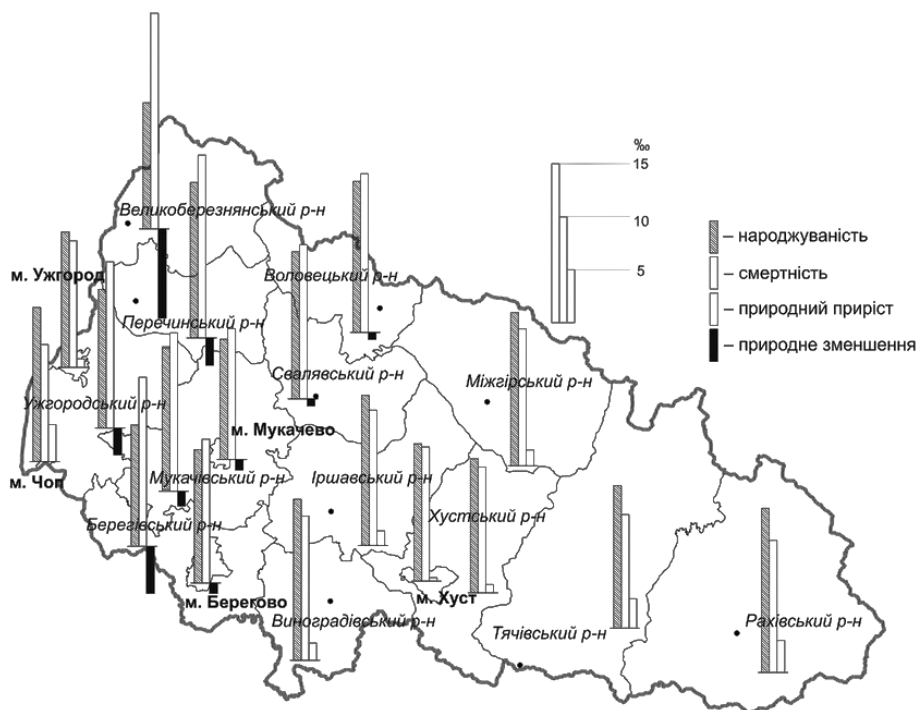
У зв'язку зі зниженням народжуваності, що було викликане економічною кризою, та підвищенням смертності скорочення природного приросту після здобуття Україною незалежності прискорилося. На початку нового тисячоліття народжуваність та смертність стали приблизно однаковими. З тих пір демографічна ситуація в області характеризується близько нульовим природним приростом. Нагадаємо, що народжуваність на Закарпатті знизилася до рівня смертності останньою серед областей України.

Але демографічна ситуація виявляється значно відмінною навіть в межах області. Основні її особливості наведені нижче (Табл. 2, Рис. 2):

- народжуваність за останні два неповні десятиліття була вищою у східних, марамороських районах області;
- смертність, навпаки, досягала більш високих рівнів на заході Закарпаття;
- природний приріст, у відповідності з вищенаведеним, знижувався зі сходу на захід;

- в новому тисячолітті природний приріст у західних районах Закарпаття стабілізувався у від'ємній ділянці, тобто демографічна криза, що характерна для переважаючої частини України, поширилася і сюди;
- на сході, на території історичної Мараморощини та Угочанщини, народжуваність і надалі перевищує рівень смертності. Поясненням цього виняткового для України явища є наявність у цьому регіоні великих зберігаючих традицій, сіл, для яких до сьогодення характерні міцні дво- або багатодітні сімейні моделі;
- хоча даних щодо демографічних характеристик окремих національностей області не маємо, але екстраполюючи показники Берегівського району, населеного в основному угорцями, на закарпатських угорців у цілому, напрошується висновок, що демографічні показники згаданої етнічної спільноти гірші, ніж у домінуючої: вони характеризуються нижчою народжуваністю, вищою смертністю та демографічною кризою впродовж останнього десятиліття;
- демографічна картина Великоберезнянського району, який характеризується гірським рельєфом та переважанням невеликих сіл, є найбільш несприятливою, що в значній мірі пояснюється інтенсивним міграційним відтоком населення, а також із пов'язаним з цим старінням населення.

Рис. 2. Народжуваність, смертність та природний приріст в адміністративних одиницях Закарпатської області в 2007 році

Джерело: Головне управління статистики у Закарпатській області (2008).

Таблиця 2. Народжуваність, смертність та природний приріст в окремі роки на Закарпатті у складі незалежної України

Адміністративна одиниця	Народжуваність, ‰			Смертність, ‰			Природний приріст, ‰		
	1991	2000	2007	1991	2000	2007	1991	2000	2007
Україна	12,2	7,9	10,2	11,2	15,5	16,4	1,0	-7,6	-6,2
Закарпаття	16,0	11,5	13,5	9,4	11,1	13,3	6,6	0,4	0,2
м. Берегово*	—	—	12,6	—	—	13,6	—	—	-1,0
м. Мукачево	14,2	9,8	11,4	8,8	11,2	12,4	5,4	-1,3	-1,0
м. Ужгород	13,0	9,5	12,8	7,7	9,9	12,0	5,3	-0,4	0,8
м. Хуст*	—	11,5	13,0	—	11,5	12,7	—	0,0	0,3
м. Чоп*	—	—	14,6	—	—	11,1	—	—	3,5
Берегівський р-н*	15,4	9,6	11,5	10,9	13,1	16,0	4,5	-3,6	-4,5
Великоберезнянський р-н	15,6	11,9	11,9	10,9	14,5	20,4	4,7	-2,7	-8,5
Виноградівський р-н	15,9	13,2	15,2	9,3	11,1	13,6	6,6	2,0	1,6
Воловецький р-н	16,2	11,9	14,3	8,8	12,6	15,0	7,4	-0,8	-0,7
Іршавський р-н	17,2	12,0	14,2	9,6	11,0	12,8	7,6	1,0	1,4
Міжгірський р-н	17,1	13,4	14,5	9,0	11,2	13,0	8,1	2,2	1,5
Мукачівський р-н	15,4	11,7	13,5	10,1	13,2	15,0	5,3	-1,5	-1,5
Перечинський р-н	17,6	11,9	14,7	10,7	14,7	17,3	6,9	-2,8	-2,6
Рахівський р-н	18,4	13,9	15,5	9,6	10,5	12,5	8,8	3,4	3,0
Свалявський р-н	15,0	10,8	13,9	8,1	11,7	14,6	6,9	-0,8	-0,7
Тячівський р-н	17,4	12,2	13,5	7,7	8,8	10,7	9,7	3,5	2,8
Ужгородський р-н*	13,5	9,0	13,1	10,9	12,3	15,7	2,6	-3,3	-2,6
Хустський р-н*	17,6	12,1	12,7	8,3	9,9	11,9	9,3	2,2	0,8

* Хуст став містом обласного підпорядкування в 1998 році, Берегово – в 2001 році, Чоп – у 2003 році. Дані названих міст, що наведені в ранішні роки, включені, відповідно, до даних Хустського, Берегівського та Ужгородського районів.

Джерело: Szabó László. Kárpátaljai demográfiai adatok. – Ungvár – Budapest: Intermix, 1993; Головне управління статистики у Закарпатській області (2002, 2008).

5.2. Демографічна політика

Несприятливі демографічні процеси вимагають державних заходів щодо підтримання оптимальної кількості населення в ряді країн світу. В деяких із них законами та наказами намагаються збільшити народжуваність, в інших – зменшити її. Україна належить до першої категорії, оскільки після здобуття незалежності народжуваність та кількість населення почала різко зменшуватися, і тенденція скорочування населення продовжується і в наш час.

За останні роки в Україні впроваджено кілька державних програм та заходів щодо підвищення народжуваності. В тому числі національну програму «Планування сім'ї» в 1994 році, «Державну концепцію сімейної політики України» (2000 рік),

програму «Українська сім'я» (2001 рік), «Репродуктивне здоров'я 2001–2005» (2001 рік), «Концепцію демографічного розвитку України в 2005–2015 роках» (2004 рік).

На думку фахівців, покращення демографічної ситуації в країні може відбутися лише з покращенням економічного стану, а для досягнення цієї мети варто впровадити наступні заходи:

- зниження ступеня збіднення та успадкованої бідності, що може бути здійснено шляхом збільшення доходів, та разом з тим підвищення життєвого рівня населення;
- глибока реформа трудової сфери, оскільки вона грає важливу роль у формуванні міграційного балансу, умов відтворення населення, стану охорони здоров'я та здорового способу життя;
- досягнення ефективної зайнятості населення, яка гарантує підтримання належного життєвого рівня не лише для працевлаштованого, але і для осіб, що у нього на утриманні;
- створення сприятливих умов праці для жінок, що виховують дітей;
- створення умов для зайнятості всього працездатного населення;
- треба створити рівні умови щодо матеріальної забезпеченості жінок, які працюють та які у відпустці по догляду за дитиною; ліквідувати різницю між допомогою по догляду за дитиною та фактичними витратами, що пов'язані з виховуванням дитини, забезпечити регулярні виплати, гарантувати можливість повернення на попереднє місце роботи.

З метою створення належних матеріальних умов для виховання дітей у сім'ях держава надає батькам або особам, які їх замінюють, соціальну допомогу, передбачену Законом України «Про державну допомогу сім'ям із дітьми» та іншими законами України.

Сім'ям із дітьми у порядку, що визначається Кабінетом Міністрів України, надаються пільгові довгострокові кредити на придбання житла, предметів довгострокового користування та житлове будівництво.

Закон України «Про державну допомогу сім'ям із дітьми» встановлює гарантований державою рівень матеріальної підтримки сімей із дітьми шляхом надання державної грошової допомоги з урахуванням складу сім'ї, її доходів та віку дітей і спрямований на забезпечення пріоритету державної допомоги сім'ям із дітьми у загальній системі соціального захисту населення. Відповідно до цього Закону призначаються такі види державної допомоги сім'ям із дітьми:

- допомога у зв'язку з вагітністю та пологами;
- одноразова допомога при народженні дитини (з 1 січня 2008 року виплачують 12.240 гривень на першу дитину, 25.000 гривень – на другу і 50.000 гривень – на наступних дітей);
- допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку;
- допомога на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням;
- допомога на дітей самотнім матерям.

Незважаючи на те, що допомога сім'ям із дітьми за останні роки невпинно зростає, фахівці відзначають, що це сприяє збільшенню народжуваності лише серед тих прошарків населення, де народжуваність і без того була на висо-

кому рівні. Для досягнення стійких сприятливих результатів необхідно значно поліпшити економічну та політичну стабільність у країні.

5.3. Національний склад населення

Останній перепис населення, що був проведений у 2001 році (поки що єдиний всеукраїнський перепис у новоствореній державі), підтвердив, що однією з основних рис населення Закарпаття є його багатонаціональність. Всеукраїнський перепис населення реєстрував представників більше, ніж ста національностей в області. Але з них лише у восьми частка серед всього населення перевищила 0,1% (Табл. 3).

Таблиця 3. Чисельність та частка найбільших національностей Закарпаття за даними переписів 1989 та 2001 років

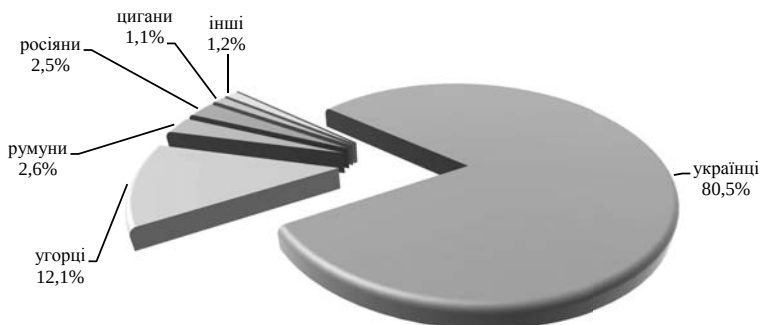
Національність	Чисельність		Частка в загальній чисельності населення, %		2001 рік у % до 1989 року
	1989	2001	1989	2001	
українці	976 749	1 010 127	78,4	80,5	103,4
угорці	155 711	151 516	12,5	12,1	97,3
румун	29 485	32 152	2,4	2,6	109,0
росіяни	49 458	30 993	4,0	2,5	62,7
цигани	12 131	14 004	1,0	1,1	115,4
словаки	7329	5695	0,6	0,5	77,7
німці	3478	3582	0,3	0,3	103,0
білоруси	2521	1540	0,2	0,1	61,1
інші	8756	5005	0,6	0,4	64,0
всього	1 245 618	1 254 614	100,0	100,0	100,7

Джерело: Лавер, Олександр – Зилгалов, Василь. *Хто живе на Закарпатті? // Карпатський край № 38. Ужгород, 1991. 3–16; Закарпатське обласне управління статистики (2003).*

Населення Закарпаття за 13 років між двома останніми переписами (не помилка, бо перепис 1989 року був проведений у січні, а 2001 року – в грудні) збільшилося на 0,7%. За зазначений період відбувся поворот у зміні кількості населення. До 1995 року кількість населення області збільшувалася, досягаючи 1288,1 тисячі чоловік. У подальшому значення позитивного природного приросту впало нижче значення негативного міграційного сальдо, що означало початок скорочування чисельності населення, яке триває і нині (на 1 січня 2008 року постійне населення Закарпаття складало 1239,8 тисячі чоловік).

Між двома останніми переписами кількість найбільш чисельної національності, українців, збільшувалася швидше кількості всього населення, що відзначилося і на підвищенні її частки у загальній кількості населення (з 78,4% до 80,5%; Рис. 3). Основним чинником зростання кількості українців був природний приріст, у певній мірі сприяла цьому і асиміляція, в першу чергу росіян (реасиміляція), а від'ємний міграційний баланс протидівав цьому.

Рис. 3. Національний склад населення Закарпаття в 2001 році

Джерело: Закарпатське обласне управління статистики (2003).

У 2001 році на Закарпатті проживало 151,5 тисячі угорців, що складало 96,8% всіх угорців України (156,6 тисячі чоловік). За міжпереписний період кількість закарпатських угорців зменшилась на 4,2 тисячі (2,7%), а частка в населенні області скоротилась з 12,5% до 12,1%. Фахівці напередодні перепису очікували більш значне скорочення, тому що природний приріст у 1990 роках минулого століття в середовищі закарпатських угорців був тривалий час від'ємний, та однозначним було переважання еміграції над імміграцією. Цьому в певній мірі протидіяло те, що частина тих, хто раніше з різних причин називав себе українцями чи словаками, знову ідентифікувалися як угорці, крім того частина циган під час перепису також реєструвалася угорцями.

За результатами останнього перепису на третє місце серед національностей області за кількістю вийшли румуни (Рис. 3), випередивши росіян, яких у 1989 році ще було набагато більше. Кількість румунів за 13 років зросла на 9% та перевищила 32 тисячі (Табл. 3). Зростання відбулося майже виключно за рахунок природного приросту, оскільки серед закарпатських румунів як міграційна (не рахуючи сезонну трудову міграцію), так і асиміляційна мобільність на низькому рівні.

Зменшення кількості та частки росіян можна було очікувати, але його міра була несподівана навіть для фахівців. Чисельність колишньої державотворчої нації на Закарпатті зменшилась більш, ніж на третину, що перевищувало навіть несподівано високий загальнодержавний показник. Із майже 50-тисячної в 1989 році етнічної групи залишилось 31 тис. чоловік, поступившись за кількістю румунам. Чинники зменшення кількості росіян в області збігаються із загальноукраїнськими: асиміляція (в тому числі реасиміляція), в меншій мірі низька народжуваність та виїзд за межі області.

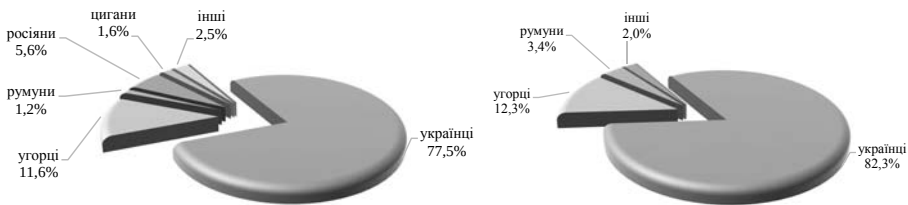
Кількість циган зросла до 14 тисяч, а 15-відсотковий приріст за 13 років майже віддзеркалює темпи їхнього природного приросту. Їх чисельність характеризується такою ж невизначеністю, як результати переписів населення інших європейських країн щодо кількості циган: під час перепису значна частина ромів ідентифікує

себе з іншою національністю. Для підтвердження наведемо результати суцільного соціологічного обстеження, проведеного на Закарпатті управлінням статистики в 1989 році: на Закарпатті виявлено 20 тис. осіб циганського походження, а в той же час перепис населення реєстрував 12,1 тисячі. За нашими оцінками, здійсненими на основі місцевих досліджень та аналізу даних освітніх закладів, у 2001 році їх нараховувалося приблизно 32 тисячі чоловік. Але, звичайно, ми не маємо ні підстав, ні намірів ставити під сумнів право вибору національної приналежності.

Значно, майже на четверту частину, зменшилась між двома переписами кількість закарпатських словаків. У цьому вирішальну роль зіграла еміграція, хоча до скорочення їх чисельності причетна і асиміляція та низька народжуваність. Малочисельна німецька спільнота, всупереч масовій еміграції в Німеччину, неочікувано дещо зросла. Джерелом цього зростання може бути асиміляція, точніше реасиміляція, яка відбулася після того, як німці в Україні перестали вважатися «злочинною» нацією, а завдяки підтримці Німеччини та полегшеним імміграційним можливостям стало «вигідно» бути німцем. Нарешті, стосовно масштабного скорочення кількості білорусів зазначимо, що його розміри та причини були співзвучні з росіянами.

Значні відмінності спостерігаються в рівні урбанізації окремих національностей. Більшість населення Закарпаття живе в селах (63,3%), але деякі національності концентруються в містах. У загальних рисах можна відзначити, що три найбільш чисельні народи – українці, угорці та румуни (які, до речі, мають на Закарпатті етнічні території) – більш представлені серед сільського населення. Перших двох названих етнічних спільнот це стосується в меншій, а румунів у більшій мірі (Рис. 4, Табл. 4).

Рис. 4. Національний склад міського (зліва) та сільського (справа) населення Закарпаття в 2001 році

Джерело: Закарпатське обласне управління статистики (2003).

Менш чисельні національності, які в Закарпатті не мають власної етнічної території, з більш високим рівнем міграційної активності, представлені в містах у відносно більшій мірі. Особливо характерно це для росіян та білорусів, які поселилися на Закарпатті у другій половині XX століття в основному в містах. Серед циган частка міських жителів також вища, ніж середня по області: трохи більше половини ромів живе в містах. Найбільша група закарпатських словаків мешкає в Ужгороді, німців – у Мукачеві, що і визначає переважання міських жителів серед них.

Істотні відмінності спостерігаються в зміні чисельності окремих національностей у містах та селах між двома останніми переписами населення (Табл. 4). Це стосується і населення області в цілому, оскільки за 13 років міське населення скоротилося на 9%, а в той же час сільське зросло на 7%. Такі відмінності мають дві основні причини:

- між двома переписами вісім селищ міського типу ініціювали своє переведення до категорії сіл, тому що в Україні в селах електричний струм дещо дешевший;
- більш високий природний приріст у селах між двома переписами (зауважимо, що за останні кілька років ситуація змінилась і, як по всій Україні, природний приріст на Закарпатті в містах став вищий).

Тенденція скорочення чисельності міського та збільшення сільського населення простежувалася як серед українців, так і серед угорців. У випадку українців поясненням цього однозначно були дві вищеназвані причини. Темпи скорочення міського угорського населення були приблизно такими, як і всього міського населення області, незважаючи на те, що селища міського типу із значним угорським населенням не були переведені до розряду сіл. 1-відсоткове збільшення угорського населення сіл значно відставало від відповідних темпів всього сільського населення. Напрошується висновок, що скорочення закарпатського угорського населення за останні часи відбувалося в основному в містах. До скорочення чисельності угорців у містах були причетні більш інтенсивна еміграція та асиміляція, а також нижча народжуваність.

Кількість румунів збільшилася в обох категоріях поселень, хоча у селах у більшій мірі. Значне скорочення чисельності росіян також торкнулось обох категорій поселень, але значно сильніше жителів міст, це стосується і білорусів. Несподівано кількість ромського населення із загальновідомим високим природним приростом у містах зменшилась (поясненням цього можуть бути проблеми та невизначеність при їхній реєстрації), а в селах у той же час значно зросла.

Чимале скорочення чисельності закарпатських словаків у містах протиставляється значному їх збільшенню у селах. Зменшення кількості міських (переважно ужгородських) словаків спричинили еміграція та асиміляція. Незначне за кількістю сільське словацьке населення збільшилось за рахунок реасиміляції, каталізованої прийнятим у Словаччині Законом про закордонних словаків. У німців навпаки: збільшення кількості простежувалось у містах, чому протиставлялося значне скорочення в селах. Еміграція до Німеччини сильніше торкнулась сільської німецької громади, а її приваблива можливість могла бути рушійною силою реасиміляції міського (переважно мукачівського) населення, що мала німецькі корені.

Таблиця 4. Чисельність та частка найбільших національностей Закарпаття серед міського та сільського населення за результатами Всеукраїнського перепису населення 2001 року та в порівнянні з результатами попереднього перепису

Національ- ність	Міське населення			Сільське населення		
	Чисельність	%	2001 рік у % до 1989 року	Чисельність	%	2001 рік у % до 1989 року
українці	356 711	77,5	95,2	653 416	82,3	108,5
угорці	53 598	11,6	91,2	97 918	12,3	101,0
румуни	5477	1,2	104,7	26 675	3,4	110,0
росіяни	25 866	5,6	60,0	5127	0,6	81,2
цигани	7149	1,6	94,7	6855	0,9	149,7
словаки	4029	0,9	63,9	1666	0,2	162,1
німці	2556	0,6	165,0	1026	0,1	53,2
білоруси	1227	0,3	58,7	313	0,0	73,0
інші	3816	0,8	53,9	1189	0,1	70,9
всього	460 429	100,0	90,9	794 185	100,0	107,4

Джерело: Закарпатське обласне управління статистики (2003).

5.4. Територіальне розміщення етнічних груп

У Закарпатті українці складають більшість населення майже кожної адміністративної одиниці (Табл. 4, Рис. 5). П'ять районів вважаються однонаціональними, де частка українців перевищує 95%: Міжгірський, Воловецький, Іршавський, Великоберезнянський та Перечинський. Майже однонаціональними (де українці складають 80–95% населення) є місто обласного значення Хуст, а також Хустський, Свалявський, Мукачівський, Рахівський та Тячівський райони. Багатонаціональні з українською більшістю (частка українців 50–80%) міста Ужгород та Мукачево, а також Виноградівський та Ужгородський райони. Відносно більшість складають українці в місті обласного значення Чоп, де становлять 40% населення (місто не включено окремо до Табл. 4, оскільки отримало статус обласного підпорядкування чи, як нині називають, обласного значення, та виділено з Ужгородського району лише після останнього перепису населення, в 2003 році). В Берегові та Берегівському районі українці складають меншість.

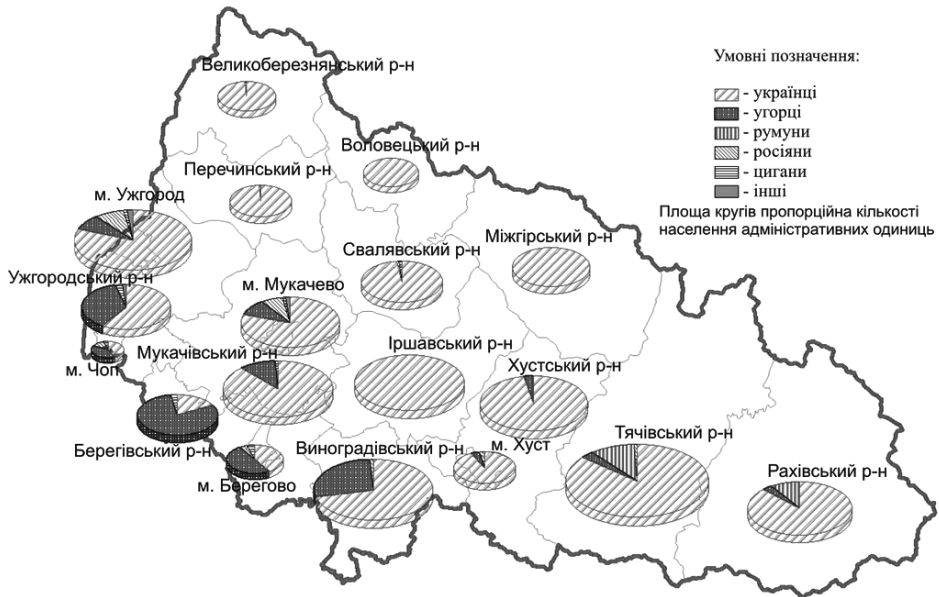
Угорці в області становлять абсолютну більшість населення лише в Берегівському районі (Табл. 5, Рис. 5). Район належить майже цілком до угорської етнічної території (Рис. 6), хоча низка заснованих у ХХ столітті українських сіл створюють у ній етнічні острови. В місті обласного значення Берегово частка угорців між останніми двома переписами впала нижче 50%, але відносна більшість збереглася за ними. Угорська етнічна територія, смуга якої простягається вздовж українсько-угорського кордону, частково охоплює також Ужгородський, Мукачівський та Виноградівський райони. У цих районах та в місті Чоп угорці складають значну меншину. Поза межами етнічної території чисельна угорська діаспора живе в двох великих містах області – Ужгороді та Мукачеві. Частина закарпатських угорців розселена віддалено від угорсько-української етнічної межі. Вони складають діаспору та етнічні острови в основному вздовж верхньої течії Тиси, на території історичної Мараморощини. Тут, у Хустському, Тячівському та Рахівському районах, та в місті Хуст частка угорців складає 3–5%.

Таблиця 5. Національний склад адміністративних одиниць Закарпаття за результатами перепису населення 2001 року

Адміністративна одиниця	Чисельність населення	Частка даної національності, %							
		Українці	Угорці	Румуни	Росіяни	Цигани	Словаки	Німці	Білоруси
м. Берегово	26 554	38,9	48,1	0,1	5,4	6,4	0,2	0,1	0,2
м. Мукачево	81 637	77,1	8,5	0,0	9,0	1,4	0,4	1,9	0,4
м. Ужгород	115 568	77,8	6,9	0,1	9,6	1,5	2,2	0,2	0,4
м. Хуст	31 864	89,3	5,4	0,0	3,7	0,4	0,1	0,3	0,2
Берегівський р-н	54 062	18,8	76,1	0,0	0,7	4,1	0,0	0,0	0,0
Великобережн. р-н	28 211	96,3	0,1	0,0	0,7	1,6	1,0	0,0	0,1
Виноградівський р-н	117 957	71,4	26,2	0,0	1,2	0,8	0,1	0,0	0,1
Воловецький р-н	25 474	98,8	0,1	0,0	0,6	0,0	0,1	0,1	0,1
Іршавський р-н	100 905	98,6	0,1	0,0	0,6	0,1	0,3	0,0	0,0
Міжгірський р-н	49 890	99,1	0,0	0,0	0,5	0,2	0,0	0,0	0,0
Мукачівський р-н	101 443	84,0	12,7	0,0	0,7	1,3	0,2	0,8	0,1
Перечинський р-н	32 026	96,3	0,2	0,3	1,3	0,4	1,0	0,0	0,1
Рахівський р-н	90 945	83,8	3,2	11,6	0,8	0,2	0,0	0,0	0,1
Свалявський р-н	54 869	94,5	0,7	0,0	1,5	1,4	0,6	0,7	0,1
Тячівський р-н	171 850	83,2	2,9	12,4	1,0	0,0	0,0	0,2	0,1
Ужгородський р-н	74 399	58,4	33,4	0,0	2,0	4,1	1,6	0,0	0,1
Хустський р-н	96 960	95,0	3,9	0,0	0,9	0,0	0,0	0,0	0,0

Джерело: Закарпатське обласне управління статистики (2003).

Рис. 5. Національний склад населення адміністративних одиниць Закарпаття за результатами Всеукраїнського перепису населення 2001 року

Джерело: Закарпатське обласне управління статистики (2003).

Прослідкуємо, які територіальні особливості мають зміна кількості та частки двох найчисельніших національностей Закарпаття, українців та угорців, за останній міжпереписний період. Ці особливості можемо підсумувати в наступних пунктах:

- кількість українців, як і кількість усього населення області, відповідно до географічних відмінностей природного приросту, збільшилася у східних районах Закарпаття, а в більшості західних зменшилася (Табл. 6);
- значно зросла чисельність українців у двох найбільших містах, Ужгороді та Мукачеві, де основними джерелами зросту були асиміляція (переважно реасиміляція), а також імміграція;
- в Ужгородському районі кількість домінуючої нації збільшувалася в основному за рахунок міграційного притоку в села Ужгородської агломерації (часто це було переселення з Ужгорода);
- у двох менших містах обласного підпорядкування, Хусті та Берегові, чисельність українців зменшилася внаслідок негативного природного приросту;
- в Берегові частка українців збільшилася всупереч зменшенню їхньої кількості, оскільки зменшування загальної кількості населення було більш значним;

- у гірських районах, де населення мешкає переважно у невеликих селах, до скорочення кількості українців був причетний і міграційний відток, в деяких випадках збільшуючи його масштаби (наприклад, у Великоберезнянському та Воловецькому районах), в інших випадках переважаючий ефект позитивного природного приросту (так було у Міжгірському районі);
- в більшості адміністративних одиниць, за винятком двох (Виноградівського району та міста Мукачево), прослідковувалася загальнообласна тенденція зменшення кількості угорців (Табл. 5);
- збільшення чисельності угорців у Виноградівському районі більше, ніж на 10%, частково було пов'язане із більш високим природним приростом, частково із поверненням тих, які раніше під тиском визнавали себе українцями, частково з реєстрацією частини угорськомовних циган як угорців;
- левову частку у збільшенні кількості мукачівських угорців складала група циган кількістю приблизно 1000 чоловік, яка при переписі населення 1989 року визнавала себе ромами, а в 2001 році угорцями (настільки скоротилася чисельність циган за даними двох останніх переписів населення);
- значне скорочення, в межах 15%, яке було в значній мірі наслідком еміграції, було виявлено між 1989 та 2001 роками в двох найчисельніших угорських спільнотах – у Берегові та Ужгороді;
- швидко зменшувалася кількість угорців, які проживали в діаспорі, основною причиною чого була асиміляція.

Який вигляд має нині етнічна карта Закарпаття? Етнічні території, які виділяються на ній, складаються із більш-менш компактно розташованих поселень (між якими можуть бути розсіянні невеликі етнічні острови іншої національності, чи міста та села із етнічно змішаним населенням), в яких мешкають переважно представники якоїсь однієї національності. На Закарпатті етнічні території мають 3 національності: українці, угорці та румуни.

Більша частина області, звичайно, належить до етнічної території титульної нації (Рис. 6). Компактність української етнічної території зменшує в незначній мірі лише один румунський етнічний острів (с. Плаюць Рахівського району) та кілька українсько-угорських поселень із етнічно змішаним населенням. Більшість останніх розташована у Марамороській улоговині (Вишково, Тячів), а також поблизу українсько-угорської етнічної межі (Ракошино, Гудя).

Таблиця 6. Зміна чисельності українського та угорського населення в адміністративних одиницях Закарпаття між переписами 1989 та 2001 років («—» – дані відсутні)

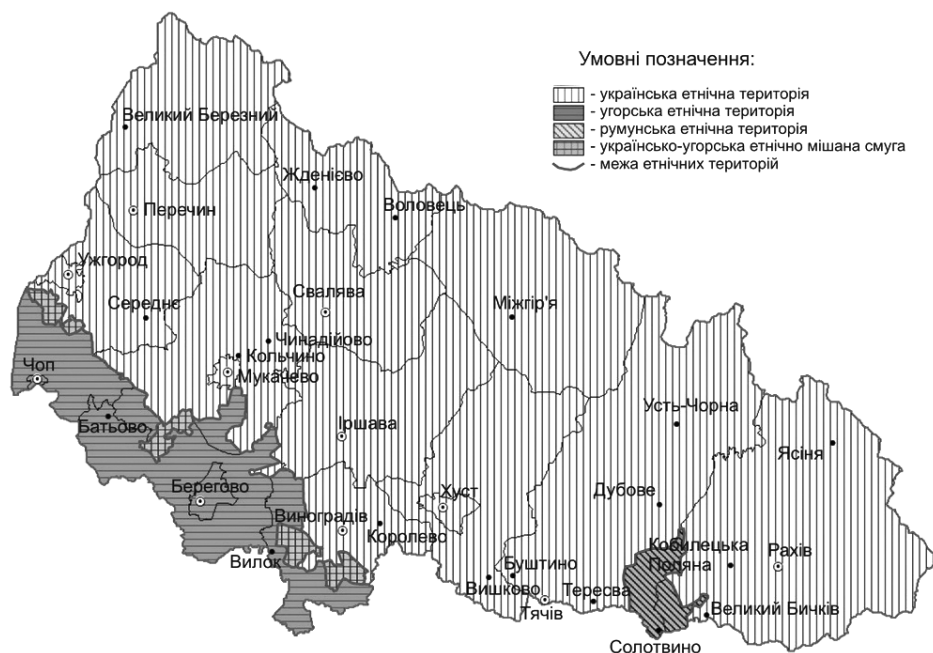
Адміністративна одиниця	Українці				Угорці			
	1989	2001	Зміна	Зміна, %	1989	2001	Зміна	Зміна, %
м. Берегово	10 763	10 321	-442	-4,1	15 125	12 785	-2340	-15,5
м. Мукачево	58 489	62 965	4476	7,7	6713	6975	262	3,9
м. Ужгород	81 054	89 942	8888	11,0	9179	7972	-1207	-13,1
м. Хуст	29 029	28 446	-583	-2,0	1759	1726	-33	-1,9
Берегівський р-н	10 821	10 185	-636	-5,9	41 846	41 163	-683	-1,6
Великобerezн. р-н	29 186	27 182	-2004	-6,9	—	15	—	—
Виноградівський р-н	80 548	84 263	3715	4,6	27 896	30 874	2978	10,7
Воловецький р-н	26 596	25 182	-1414	-5,3	—	25	—	—
Іршавський р-н	95 322	99 498	4176	4,4	265	114	-151	-57,0
Міжгірський р-н	49 596	49 453	-143	-0,3	111	8	-103	-92,8
Мукачівський р-н	87 345	85 168	-2177	-2,5	12 897	12 871	-26	-0,2
Перечинський р-н	31 326	30 857	-469	-1,5	196	78	-118	-60,2
Рахівський р-н	70 705	76 184	5479	7,7	3511	2929	-582	-16,6
Свалявський р-н	52 319	51 868	-451	-0,9	433	383	-50	-11,5
Тячівський р-н	135 211	142 978	7767	5,7	6156	4991	-1165	-18,9
Ужгородський р-н	41 273	43 489	2216	5,4	25 541	24 822	-719	-2,8
Хустський р-н	87 229	92 146	4917	5,6	3988	3785	-203	-5,1

Джерело: Лавер, Олександр – Зилгалов, Василь. *Хто живе на Закарпатті? // Карпатський край № 38. Ужгород, 1991. 3–16; Закарпатське обласне управління статистики (2003).*

Угорська етнічна територія простягається вздовж українсько-угорського кордону смугою шириною 15–20 км у південно-західній частині Закарпаття (Рис. 6). Угорсько-українська етнічна межа на деяких ділянках розширюється, утворюючи смугу із етнічно змішаних поселень (наприклад, південніше Ужгорода чи західніше Виноградова), в інших місцях проходить лінійно. В угорську етнічну територію вклинюються міста із етнічно змішаним населенням (Берегово, Чоп), засновані у ХХ столітті села з переважно українським населенням (наприклад, Червоне та Демечі – Ужгородського, Свобода, Бакош, Велика Бакта – Берегівського, Пушкино та Руська Долина – Виноградівського районів), та український етнічний острів із багатотисячним минулим (с. Квасово Берегівського району).

Румунська етнічна територія, яка складається із 9 населених пунктів, заходить на територію Закарпаття на межі Тячівського та Рахівського району в околицях смт. Солотвино (Рис. 6). Українсько-румунська етнічна межа на всій протяжності лінійна, в межах румунської етнічної території лише її центр, Солотвино, має змішане румунсько-угорсько-українське населення.

Рис. 6. Етнічні території Закарпаття

Джерело: Головне управління статистики у Закарпатській області та власні дослідження.

5.5. Рідна мова населення Закарпаття

Всеукраїнський перепис населення 2001 року простежив також склад населення за рідною мовою. Поняття рідної мови в Україні ототожнюється з мовою, якою респондент переважно користується. Розбіжності між національністю та рідною мовою є важливими показниками асиміляційних процесів.

Національність та рідна мова збігаються в 97,1% населення Закарпаття (Табл. 7). Але цей показник істотно відрізняється в окремих національностей. Представники більше, ніж 90% чотирьох найбільш чисельних національностей області назвали рідною – мову своєї національності. Найвищим цей показник виявився у державотворчої нації (99,2%). Не дуже відстали від них компактно проживаючі румуни (99,0%) та більшість компактно проживаючих угорців (97,1%). Серед росіян, незважаючи на їх розсіяність, частка тих, хто вважали рідною мовою російську, була високою (91,7%), що пов'язано зі спадщиною недалекого радянського минулого, коли вони були домінуючою нацією.

Частка осіб, які вважали рідною мову своєї національності серед нечисельних народів області була значно нижча, переважно близько 50% чи менша. Висока частка осіб, які змінили рідну мову, серед невеликих за чисельністю та

проживаючих розсіяно народів, вказує на прогресуючу асиміляцію в їхньому середовищі. Різноманітним виявився склад за рідною мовою циган: лише п'ята частина назвала рідною мовою циганську; майже така частка користується переважно українською, більше 60% – угорською мовою. Словаки приблизно в однаковій мірі (вище 40%) користуються словацькою та українською мовою як рідною. Половина німців назвала німецьку мову рідною, майже 40% – українську, решта – російську та угорську. Білоруси були в більшості російськомовними та білоруськомовними, але значна частина назвала рідною українську мову. Інші невеликі національності, серед яких переважають народи колишнього Радянського Союзу, окрім мови своєї національності, масово користуються українською та російською мовами.

Таблиця 7. Розподіл основних національностей Закарпаття за рідною мовою за результатами Всеукраїнського перепису населення 2001 року

Національність	Чисельність	З них рідною мовою назвали, %					
		мову своєї нац.	українську	угорську	румунську	російську	іншу мову
українці	1 010 127	99,2	–	0,2	0,0	0,5	0,1
угорці	151 516	97,1	2,6	–	0,0	0,2	0,1
румуни	32 152	99,0	0,5	0,1	–	0,1	0,2
росіяни	30 993	91,7	7,9	0,2	0,1	–	0,1
цигани	14 004	20,5	16,7	62,4	0,1	0,2	0,2
словаки	5695	43,5	41,5	11,3	0,0	2,6	1,0
німці	3582	50,5	39,6	4,2	0,1	4,8	0,8
білоруси	1540	37,4	18,4	0,6	0,1	43,2	0,3
інші	5005	36,1	26,8	3,9	1,6	24,9	6,7
<i>всього</i>	<i>1 254 614</i>	<i>97,1</i>	<i>1,1</i>	<i>0,9</i>	<i>0,0</i>	<i>0,6</i>	<i>0,1</i>

Джерело: Закарпатське обласне управління статистики (2003).

Цікавим виявилася зміна складу населення за рідною мовою між останніми двома переписами населення.

Згідно з очікуваннями, після здобуття Україною незалежності частка українців, які назвали рідною українську мову, дещо збільшилась (Табл. 7). Скорочення кількості українців із російською рідною мовою однозначно було пов'язане зі збільшенням престижності української мови. Зменшення чисельності українців, які назвали рідною мовою угорську, більш ніж на половину між двома переписами, пояснюється перш за все тим, що багато з них у 2001 році вже визнавали себе угорцями.

Частка угорців, які користувалися угорською мовою як рідною за міжпереписний період практично залишилася без змін. Дещо зросла частка угорців, рідна мова яких була українська, водночас зі зменшенням відповідного показника російськомовних угорців.

Скоротився відсоток румунів, рідна мова яких була не румунська, паралельно зі зменшенням частки румунів, які проживали за межами румунської етнічної території.

Росіяни в Закарпатті за міжпереписний період не лише значно зменшилися в чисельності, але також скоротилася серед них частка тих, які користувалися як рідною російською мовою. В той же час значно збільшився відсоток росіян з українською рідною мовою. Зазначені процеси однозначно були пов'язані зі здобуттям Україною незалежності.

Без особливих змін залишилися частка циган, які користувалися як рідною мовою одним із варіантів ромської мови, а тих, хто вживали в побуті угорську мову, – дещо скоротилася (хоча їх кількість збільшилася з 8 до 8,7 тисячі). Причину цього бачимо в тому, що угорськомовні роми в 2001 році в більшій частці, ніж раніше визнавали себе угорцями. Здобуття українською мовою статусу державної спричинило збільшення частки циган з українською рідною мовою.

Значно змінився склад закарпатських словаків за рідною мовою. Державні зміни можуть пояснити збільшення серед них відсотка україномовних та зменшення російськомовних. Одночасне збільшення частки словаків із рідною мовою своєї національності та скорочення угорськомовних пов'язано з тим, що частина угорців, які в післявоєнний період під тиском реєструвалися словаками (значна частка словаків з угорською рідною мовою), знову числилася серед угорців.

Також між двома переписами значно трансформувався склад німців краю за рідною мовою. Масова еміграція німецькомовних представників зазначеної національності відчутно скоротила їх частку. В той же час стрімко зросла частка україномовних та угорськомовних німців, які перебували на прогресуючому ступені мовної асиміляції, але повернулися до своїх коренів.

Скорочення відсотка білорусів із білоруською рідною мовою демонструє прогресування асиміляційних процесів в їхньому середовищі за міжпереписне десятиріччя. Значне збільшення відсотка україномовних білорусів є результатом здобуття українською мовою статусу державної.

Загалом 81,0% населення Закарпаття назвали рідною мовою українську, 12,7% – угорську, 2,9% – російську та 2,6% – румунську. В області як рідну мову інші національності в значній мірі використовували три мови: українську (більше ніж 14 тис.), угорську (близько 12 тис.) та російську (близько 8 тис.). 27,5% представників інших національностей, які користувалися українською мовою як рідною, були угорцями, 17,2% – росіянами, 16,6% – словаками, 16,3% – циганами. Більшість угорськомовних не угорців були циганами (74,8%), українцями (15,9%) та словаками (5,5%).

Серед українців частка україномовного населення, за винятком міст Ужгород, Мукачево, Берегово та Берегівського району, скрізь перевищувала 99%. У зазначених трьох містах обласного значення відносно поширеним було користування представниками домінуючої нації російською мовою (частка українців із російською рідною мовою становила від 1,8 до 3,1%). В Берегівському та Виноградівському районах серед українців з іншою рідною мовою більшість такою вважала угорську (відповідно 0,9 та 0,7% українців). У Берегові також виявилась досить значною частка угорськомовних українців (1,4%).

Таблиця 8. Розподіл найчисельніших національностей Закарпаття за рідною мовою за результатами переписів населення 1989 і 2001 років у відсотках

Націо- нальність	Рідна мова та національність збігається, %		Рідна мова українська, %		Рідна мова угорська, %		Рідна мова російська, %	
	1989	2001	1989	2001	1989	2001	1989	2001
українці	98,5	99,2	—	—	0,5	0,2	1,0	0,5
угорці	97,2	97,1	2,1	2,6	—	—	0,6	0,2
румуни	98,2	99,0	0,7	0,5	0,2	0,1	0,5	0,1
росіяни	95,8	91,7	3,8	7,9	0,3	0,2	—	—
цигани	20,5	20,5	12,3	16,7	65,7	62,4	1,0	0,2
словаки	34,9	43,5	33,2	41,5	25,8	11,3	5,3	2,6
німці	74,1	50,5	18,4	39,6	1,0	4,2	6,1	4,8
білоруси	45,2	37,4	7,5	18,4	0,6	0,6	46,6	43,2

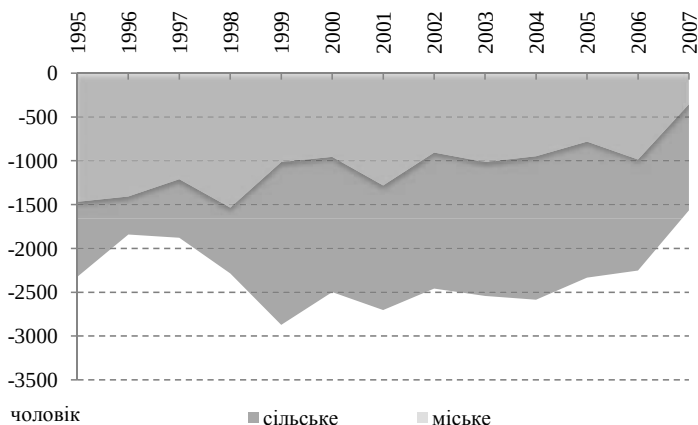
Джерело: Закарпатське обласне управління статистики (2003).

Склад угорців в адміністративних одиницях Закарпаття за рідною мовою був більш різноманітним. Виділяються досить одноманітним складом угорці чотирьох районів, у межах яких розташована угорська етнічна територія та місто Берегове. Також високе значення (98,3%) характеризує Хустський район, де майже все угорське населення зосереджено в одному поселенні – смт. Вишково. Приблизно 90% угорців Мукачева, Ужгорода та Тячівського району, де вони складають у своїх поселеннях чисельні меншини, вважають рідною угорську мову. Найменшою (нижче 80%, місцями – набагато меншою) частка угорськомовних угорців виявилася в районах, де вони проживають розсіяно, що вказує на прогресуючу асиміляцію. Більшість іншомовних угорців як рідну назвали українську.

5.6. Міграція

На зміну чисельності населення значно впливає міграція. Міграційний баланс Закарпаття за часи незалежної України, на відміну від попереднього радянського періоду, був від'ємний. За рік у середньому з області виїхало на 2,5 тис. чоловік більше, ніж прибуло (Рис. 7). У 1990 роках минулого століття процес міграції та міграційний відтік населення відчутніше торкався більш мобільного міського населення. Але починаючи з 1999 року, відповідно до частки всього населення, у міграційному скороченні сільське населення також стало переважати. В 2007 році процес зменшення збитковості міграційного балансу, який спостерігався за останні роки, прискорився, а значення міграційних втрат населення склало 1,5 тисячі чоловік.

Рис. 7. Зміна міграційного балансу міського та сільського населення Закарпаття за 1995–2007 роки

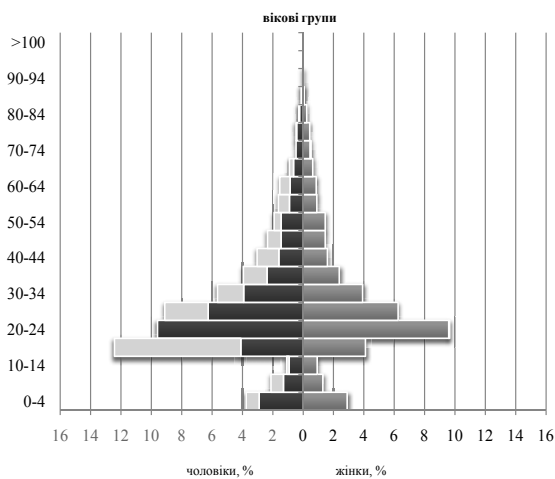
Джерело: Головне управління статистики у Закарпатській області (2002–2008).

Міграція має значний вплив на віково-статевий склад населення. В 2007 році 62,4% всіх мігрантів склали чоловіки, 48,9% належало до молоді 15–28 років (Рис. 8). Переважання чоловіків пояснюється тим, що серед причин міграції провідні місця займають працевлаштування та військова служба. Домінування молодих вікових груп пояснюється, разом зі згаданими, такими факторами міграції, як оформлення шлюбу та навчання. Таким чином, від'ємний міграційний баланс зменшує частку молоді та чоловіків у населенні області.

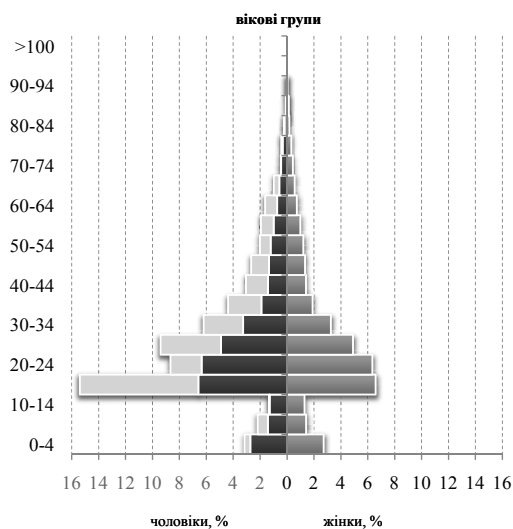
У 2007 році в поселення Закарпаття прибуло 9.622 мігранти, проти 11.187 вибулих, у результаті міграційне сальдо складало – 1.565 чоловік. Якщо порівняти показники міграції в перерахунку на 1000 чоловік, то міграційна активність у Закарпатті була найнижчою серед регіонів України. Більшість переселенців (6.646 чол.) змінили місце проживання в межах області. З інших регіонів країни прибуло 2.674, з-за кордону – 302 чол. (з них 225 чол. з країн СНД), в той же час в інші області України переселилось 3.746, а за кордон – 795 чол. (229 – у країни СНД). Міжрегіональна міграція була найбільш активною в напрямку Львівської та Рівненської областей, а також столиці України. Аналізуючи розподіл мігрантів за країнами виїзду, виявляється, що лідерами залишаються Угорщина (35,3% емігрантів у 2007 році виїхали туди), Росія (27,9%), Чехія (13,5%), США (10,7%) і Німеччина (7,0%).

Як і по всій Україні, після розпаду СРСР, викликана економічною кризою, трудова сезонна міграція задіяла значно більші маси на Закарпатті, ніж постійна міграція. Традиції трудової міграції сягають радянської епохи: із марамороських районів із надлишками робочої сили в літній період у Росію та до Східної України відправлялась велика кількість сезонних робітників на сільськогосподарські роботи та будівництва. Після здобуття Україною незалежності, через значне скорочення кількості робочих місць, полегшення умов виїзду та кращі можливості заробити, багатьох приваблювало працевлаштування за кордоном.

Рис. 8. Статеві-вікова піраміда прибулих у населені пункти
Закарпаття та вибулих із них у 2007 році
(переважання у віковій групі даної статі позначено іншим відтінком)

а) прибулі

б) вибулі

Джерело: Головне управління статистики у Закарпатській області (2008).

Основна маса мешканців Закарпаття, які працевлаштувалися за кордоном у 1990 роках минулого століття, вибрали якогось одного з близьких західних сусідів, в основному Угорщину, Словаччину та Чехію. В новому тисячолітті, паралельно з підйомом російської та української економіки, все більше закарпатців (головним чином будівельників) знаходять роботу у великих містах цих країн, що інтенсивно розбудовуються. За останні роки економічне піднесення торкнулося і Закарпаття, створено багато нових робочих місць, у першу чергу на заході області, в районі Ужгорода, Мукачева та Берегова, що повернуло додому частину трудових мігрантів. Поки що не зрозуміло, як світова економічна криза, яка почала розгортатися восени 2008 року, вплине в подальшому на трудову міграцію.

Трудова міграція у зв'язку з її частковою нелегальністю важко піддається статистичному обліку, тому маємо тільки оцінки щодо кількості осіб, які задіяні в ній. Згідно з ними, в перші роки нинішнього тисячоліття, коли міграція була найбільш інтенсивною, чисельність закарпатців, які працювали за межами області, перевищувала 100 тис. чоловік.

5.7. Трудові ресурси

Чисельність економічно активного населення Закарпаття в 2007 році становила 584,6 тисячі чоловік, та її кількість поступово зменшувалася паралельно із зменшенням загальної кількості населення. 54,0% економічно активного населення складали чоловіки. Причинами переважання чоловіків були нижчий пенсійний вік жінок, а також вища частка жінок, зайнятих у домогосподарстві. Зайнятість у розрахунку на вікову категорію 15–70 років серед чоловіків складала 66,4%, а серед жінок – 72,9%. Рівень зайнятості серед представників обох статей був найвищим у віковій групі 35–39 років: для сильної статі – 87,1%, для прекрасної – 77,3%. З числа зайнятих 33,1 тисячі (6,0% всіх зайнятих) були пенсійного віку. Основну масу працівників пенсійного віку складали жінки, їх частка становила 71,6%. 38,2% економічно активного населення були мешканцями міських поселень, що дещо перевищувало 37,1-відсоткову частку міського населення в загальній її кількості.

Кількість зайнятих у 2007 році була 547,6 тисячі, а в той же час 37 тисяч чоловік стояло на обліку безробітних у центрах зайнятості. Таким чином, у цьому році рівень безробіття складав 6,3%. Статева структура безробітних істотно не відрізнялась від відповідного показника всього економічно активного населення: 53% тих, хто шукали роботу, складали чоловіки. Несподівано, але більша частина зареєстрованих безробітних (61,6%) мешкала у містах. Проте це не означає, що явище безробіття більше торкається міського населення (скоріше навпаки), річ у тому, напевно, що серед безробітних, які проживають у містах, набагато вища частка тих, хто вважали важливим зареєструватися в центрах зайнятості.

Кількість найманих працівників у згаданому році була 213,7 тисячі. Тенденція підвищення даного показника розгорнулася після 202,7-тисячного мінімуму 2004 року (ще не відомо, як світова економічна криза, яка бере початок восени 2008 року, вплине на неї). Статистичні дані вказують на значні географічні відмінності: кількість найманих працівників у містах пропорційно до чисельності населення

в кілька разів перевищує відповідні показники в сільських районах. Чисельність найманих робітників була винятково високою в двох найбільших містах – Ужгороді (49,7 тисячі) та Мукачеві (30,5 тисячі).

Безробіття найбільше торкнулося молодого покоління віком 15–24 роки та старшого покоління віком 40–49 років. 33,3% жінок, які шукали роботу в 2007 році, належали до згаданої вище молодшої вікової групи, 40,8% – до старшої, а частка названих вікових груп у економічно активному жіночому населенні була, відповідно, 17,2 та 26,0%. Вікова структура безробітних чоловіків більш рівномірна, лише в молодому поколінні спостерігався пік: 24,5% безробітних чоловіків складала молодь, в той же час на цю вікову групу припадало 16,8% економічно активного чоловічого населення. Рівень безробіття серед молоді складав 9,1% у чоловіків, 12,6% – у жінок.

6. ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ НА ЗАКАРПАТТІ

6.1. До міжетнічної злагоди

В Україні під впливом процесів державотворення, які активно розпочалися з часу проголошення її незалежності, відбуваються докорінні зміни в міжнаціональних взаєминах. Держава, серед головних пріоритетів своєї національної політики визнає відновлення в усій повноті духовного життя етнічних спільнот на принципах врахування їхніх інтересів у галузі мови, культури, традицій.

Нині в Україні проживають представники більше ста різних етнічних спільнот, що становить понад 27% населення держави. З розмаїття їхніх етнічних культур формується єдиний загальнодержавний культурний простір. Це яскраво видно на прикладі Закарпатської області. Історично склалося так, що на теренах краю проживають представники різних національностей. Виходячи із цього одним із пріоритетних завдань місцевих органів влади стало подальше зміцнення історично-традиційної атмосфери міжетнічної злагоди, толерантності та високого рівня взаєморозуміння між представниками різних етнічних груп, конкретне вирішення їх запитів, щодо збереження своєї національної ідентичності.

Доброю традицією стало проведення щорічних обласних свят і фестивалів угорської (дні угорської культури, свята угорського народного мистецтва, заходи до дня Св. Ішвана, традиційне свято «Турул»), румунської (свято весни «Мерцішор»), російської (дні російської культури, вшанування О. Пушкіна), ромської («Циганська ватра»), словацької («Словенська веселіца», новорічні фашіангові бали), русинської («Червена ружа»), німецької (фестивалі німецької культури) культур. Жодне з цих святкових дійств не проходить без участі офіційних делегацій та мистецьких колективів із зарубіжних країн.

У вересні 2009 року Закарпатська телерадіокомпанія провела вже одинадцятий міжнародний телефестиваль народної творчості національних меншин «Мій рідний край». Цього разу він відбувся на території готелю-ранчо «Золота гора»

поблизу Ужгорода. Цікавість до запрошення відвідати найбільш потужну у мовному потенціалі телекомпанію України в Ужгороді традиційно проявили головні студії таких європейських країн, як Австрія, Угорщина, Румунія, Словаччина, Македонія, Сербія, Польща. Канал «Тиса-1», який сам веде мовлення на восьми мовах, проводив через супутник пряму трансляцію відкриття та закриття фестивалю, а також продовження нової фестивальної традиції – змагань кулінарних команд телевізійників та радійників «Етноказанок».

6.2. Національна історична пам'ять

За останні роки у краї споруджено і встановлено понад 50 пам'ятників і пам'ятних знаків на честь відомих діячів культури і важливих історичних подій у житті національних спільнот, які проживають на Закарпатті впродовж століть.

Після десятирічної дискусії з приводу місця встановлення та формату пам'ятника, 28 березня 2002 року в обласному центрі Закарпаття було урочисто відкрито погруддя першого президента Чехословацької республіки Томаша Масарика (1850–1937).

5 березня 2008 року в бастіоні Мукачівського замку на 14-метровий постамент було встановлено двометрову бронзову фігуру степового орла Турула, вага якого складає 850 кг, а розмах крил у 5 метрів. Зауважимо, що цей пам'ятник був встановлений ще в кінці XIX ст. на честь тисячоліття завоювання угорцями нової батьківщини, але в 1924 році демонтований чехословацькою владою. Саме впродовж періоду незалежності України на Закарпатті встановлені зображення степового орла в різних куточках краю, навіть на території приватних обійсть. Найбільш символічними з історичної точки зору є пам'ятники Турулу, що встановлені в смт. Довге Іршавського району та с. Вилोक Виноградівського району, неподалік від українсько-угорського державного кордону.

Важливим для відродження історичної пам'яті є встановлення на початку 90-х років в Ужгороді та Берегові бронзових зображень поета і революціонера Шандора Петефі. В обласному центрі одна з центральних площ носить саме його ім'я, крім цього в п'яти районних центрах краю є вулиці названі ім'ям Шандора Петефі. Пам'ятник іншому визначному політичному діячеві, героєві визвольної боротьби угорського народу проти Габсбургів Лайошу Кошуту відкрито в липні 1993 року в с. Велика Паладь, що на Виноградівщині.

Починаючи з середини 90-х років XX ст. на міждержавному рівні постало питання спорудження пам'ятного знаку на Верецькому перевалі на честь 1100-ліття здобуття угорцями своєї батьківщини. Проти встановлення цього знаку виступали націоналістично налаштовані громадські організації Закарпатської області – Українська Народна Рада Закарпаття, обласний Рух, Львівська, Івано-Франківська та Тернопільська обласні ради, окремі народні депутати Верховної Ради України.

Тільки через конструктивну співпрацю з керівництвом Закарпатської обласної державної адміністрації 21 липня 2008 року на Верецькому перевалі відбулось відкриття пам'ятного знаку, присвяченого переходу угорських племен через Карпати, що приурочили до 1100-ліття здобуття угорцями нової батьківщини. За задумом

художника Петра Матла, монумент символізує ворота між Сходом та Заходом. Пам'ятник зображений у вигляді каплиці, яка складається із семи валунів, що символізують сім племен, котрі об'єдналися для переходу через Карпати. Всередині каплиці розташований олтарний камінь, який символізує чашу братського договору. Поряд з відкриттям цього пам'ятного знаку цього ж дня відкрито монумент оборонцям Карпатської України, автором якого є заслужений художник України Степан Шолтес. Він створив архітектурну композицію з трьох пілонів, які об'єднані між собою і завершуються хрестом. Пам'ятник має вигляд каплиці, всередині якої розташований куб із чорного андезиту, що символізує вітар, а на кубі напис українською та англійськими мовами: «На вшанування пам'яті героїв, які пожертвували своїм життям за незалежність, свободу та процвітання України».

6.3. Національні мас-медіа

Усі без винятку національні меншини області мають доступ до засобів масової інформації. Угорською, румунською, словацькою, німецькою мовами ведуться телерадіопередачі, функціонує авторська програма русинською мовою. Їх ефірний час складає понад 45% від виділеного для обласного телерадіомовлення. Значно збільшено інформаційний простір для висвітлення життя національних меншин краю в періодичній пресі. На мовах національних меншин виходить 26 видань, у тому числі 13 видань угорською мовою, 4 видання – російською, 47 видань – двома, трьома і більше мовами, а 6 видань дублюються угорською мовою.

Зокрема, ромською, українською та угорською мовами виходить газета «Романі Яг», яка переросла у всеукраїнське видання. Виходила газета ромів під назвою «Ром Сом», а з 2007 року товариство ромських жінок «Терне чая по Нево дром» розпочали видання ромського журналу для сучасних жінок «Мірікля».

Видається тижневик Демократичної спілки угорців України «Хроніка угорців України». Кількістю та якістю публікацій відзначається газета угорською мовою «Kárpáti Igaz Szó» («Карпатське правдиве слово»). Щомісяця в Ужгороді видається друкований орган ТУКЗ культурницького змісту «Kárpátaljai Szemle» («Огляд Закарпаття»). Щоквартально видає свої фахові газети Закарпатське угорське педагогічне товариство: «Közoktatás» («Загальне навчання») та «Irká» («Зошит»). Асоціація скаутів (м. Мукачево) має друкований орган «Nyomkereső» («Слідопит»). Товариство угорської інтелігенції ініціювало видання «Kárpáti Magyar Krónika» («Карпатська угорська хроніка»). Тримовним є видання «Kárpátok Gazdasági Szemle» («Господарський огляд Карпат»).

Словацьке товариство «Матіца словенска» на Закарпатті видає газету «Подкарпатський словак». Обласна румунська спілка «Дачія» з 2001 року започаткувала видання газети «Апша». Згодом було створено газету «Мараморошці». Закарпатський обласний єврейський благодійний фонд «Хесед Шпіра» ініціював видання газети «ЭХО. Это Хэсэд. Отзовись!». Русинські громадські організації видають газети «Подкарпатський русин» і «Подкарпатська Русь». Варто відзначити, що через фінансові труднощі ряд періодичних видань то зупиняли, то знову відроджували власні періодичні видання.

6.4. Центр культур національних меншин Закарпаття

Для задоволення потреб національних меншин, сприяння діяльності їх організацій у жовтні 1999 року в Ужгороді відкрито перший в Україні Центр культур національних меншин Закарпаття, на базі якого всі товариства мають можливість безкоштовно проводити збори, конференції, культурно-масові заходи, приймати гостей тощо. Щороку на базі Центру проводиться понад 150 різнопланових заходів. При Центрі діє координаційна рада з числа голів національно-культурних товариств, на засіданнях якої обговорюються актуальні проблеми національних меншин.

Центр презентував для проведення конференцій, зустрічей, форумів зал на 40 місць та актовий зал на 400 місць. Проводилась робота по укомплектуванню бібліотеки, інформаційно-аналітичного та методичного кабінетів. Вже на початок 2001 року було укомплектовано біля 1,5 тис. примірників літератури.

Центром культур національних меншин разом з відділом Закарпатської ОДА щоквартально видається інформаційний бюлетень, де зосереджені матеріали з актуальних питань етнокультурних процесів в області, законодавчих і нормативних актів, рішень органів влади з національних питань, з наукових досліджень у цих сферах, подається хроніка подій із життя національних меншин та їх громадських організацій.

6.5. Національно-культурні товариства

Сьогодні в області діє 56 національно-культурних товариств зі статусом обласних, у тому числі 12 – угорської спільноти, 17 – ромської, по 4 – румунської та словацької, по 2 – російської, німецької та єврейської, 9 – русинської і по одному – польської, вірменської, білоруської та грецької.

Найбільш вагомих успіхів в організації національно-культурних товариств різних спрямувань досягли угорці краю. Як відзначали дослідники І. Мигович та А. Колібаба, на початку 90-х років в угорськомовних районах спостерігалось своєрідне тривладдя: місцеві Ради, представники Президента та ради і осередки ТУКЗ, найбільш потужного угорського товариства краю. Окремі національно-культурні товариства угорців краю увійшли до Форуму угорських організацій Закарпаття та Демократичної спілки угорців України з центром у столиці України.

Це підкреслює високу соціально-культурну мобілізацію угорців Закарпаття, що ставлять перед за собою мету плекання рідномовної освіти, культури. Так, в статутному документі Закарпатського угорського педагогічного товариства відзначено, що метою товариства є «... організація Закарпатського угорського педагогічного суспільства, створення основ для формування професійної спілки, сприяння самостійної угорськомовної системи освіти на Закарпатті». У Статуті Закарпатської Асоціації угорських скаутів сказано, що її метою є «... вдосконалення релігійних, моральних, духовних та фізичних здібностей угорської молоді Закарпаття на основі скаутських директив». Спілка угорських підприємців Закарпаття переслідує мету активізації господарської діяльності угорців Закарпаття, інтеграції в господарство

України, збереження його своєрідності. Створено фонд для підтримки угорських підприємців, організована угорська спілка «Газда».

Організатором етнокультурних пропагандистських заходів серед румун краю на початку 90-х років XX століття виступило соціально-культурне товариство румунів Закарпаття імені Дж. Кошбука. З часів створення ядро організації, насамперед, сільські вчителі та лікарі, зуміли вирішити чимало проблем задоволення етнокультурних потреб румун краю (театралізовані вистави, колядкові хори та ін.). Поряд із духовно-культурними проблемами товариство займало чітку позицію у залученні румунських кадрів до управлінської роботи, налагодженні співпраці з Румунією.

У червні 1999 року в області з'явилась ще одна організація румунської національної меншини – соціально-культурне товариство румунів Закарпаття імені І. М. де Апша. Своєю метою товариство проголосило захист культурних, економічних та інших спільних інтересів румунів краю, членів товариства. З ініціативи товариства була закладена традиція святкування разом із румунами Румунії національного свята румунської держави – Дня об'єднання.

У листопаді 2000 року було утворено Закарпатську обласну спілку «Дачія». Засновниками спілки виступили І. Ботош, Т. Дацьо та Н. Філіп. Спілка блискуче розпочала реалізовувати поставлені перед нею завдання заснування періодичного видання «Апша», проведенні семінарів та конференцій, створення бібліотеки та ін. У вересні 2003 року виникла молодіжна організація румун краю імені М. Емінеску. Організаторами цього молодіжного об'єднання виступили студенти Ужгородського національного університету.

Товариство росіян краю «Руський Дом» було організоване на установчій конференції 30 листопада 1991 року. Його очолив В. Пахмурний, а з 1995 року його очолювала С. Мітряєва, згодом – С. Махортова. Товариство зробило чимало добродійних та культурно-освітніх справ. Проводились вечори російського романсу, «пушкінські читання» та «круглі столи» для вчителів середніх шкіл м. Ужгорода, організовувались виставки в обласному художньому музеї «Русское изобразительное искусство XIX в.» та спектаклі в Мукачівському обласному російському драматичному театрі.

Крім товариства «Русский дом» інтереси російської національної меншини із 1995 року представляв Слов'янський собор «Російська община» Закарпаття під головуванням О. Кривцова. Товариство проголосило своєю метою вирішення законних прав та завдань, що стоять перед росіянами краю, «які склались у нових геополітичних умовах». У кінці 1999 року виникло ще одне національно-культурне товариство росіян краю – Закарпатське відділення ВГО «Руський рух України». Товариство також проголосило метою захист інтересів своїх членів, «які мають російське походження або які вважають російську мову своєю рідною...».

У травні 1991 року в м. Ужгород відбулась установча обласна конференція циган Закарпаття «Рома». Були затверджені Статут, емблема та прапор товариства. Відсутність одностайності у роботі двох співголів товариства Аладара і Йосипа Адамів привела до утворення в травні 1993 року культурно-просвітнього товариства «Романі Яг», яку очолив А. Адам. Товариство включилось в активну суспільно-громадську та культурно-освітню роботу серед циган краю. «Романі Яг» протягом своєї діяльності постійно ініціювало різнопланові звернення до обласного керівництва,

виступало на сторінках крайової преси, акцентуючи увагу на бутті циганської меншини області. Товариство неодноразово підтримувало навчання студентів-ромів, залучаючи необхідні кошти з державних та недержавних фондів (гранти) тощо.

За роки державної незалежності на Закарпатті істотно розрослась сітка громадських організацій циган краю. Подібно до національно-культурних товариств угорців Закарпаття відбулась своєрідна «спеціалізація» об'єднань. Вони охопили майже всі сфери життєдіяльності циганської меншини краю. Створене в 1995 році товариство «Амаро Дром» займалось в основному питаннями спортивного розвитку. Товариство обладнало спортмайданчик в мікрорайоні «Шахта» м. Ужгород, де компактно проживають цигани та розміщена школа № 14 і навчаються ромські діти. На стадіоні «Спартак» команда збирала чималу глядацьку аудиторію. Важливим моментом стало й те, що залучені підлітки з метою зайнятості їх вільного часу, запобігті наркоманії.

Товариства «Ром сом» та «Лаутарі» займаються популяризацією музичної культури циган. Утворились також товариства за віковими, статевими та мовними пріоритетами. Це молодіжне товариство циган «Амаро Дром-Терненгеро» (1995 рік), товариство ромських жінок «Терне чая по нево дром» (1999 рік), товариство по захисту угорських ромів Закарпаття «Унг-ромен». У вересні 2000 року виникло ще одне об'єднання – молодіжний ромський клуб «Романі чехрень» (Ромська зірка).

Загалом розвиток мережі циганських національно-культурних товариств призвів до створення двох великих об'єднань. Одне з них – Закарпатська асоціація ромських громадських організацій «Єкгіпе» (Єдність), створена в 1998 році. Під головуванням А. Адама асоціація координує роботу організацій – членів об'єднання. Як альтернатива, в 2000 році був зареєстрований конгрес ромів Закарпаття «Праліпе» (Братерство). Конгрес фактично діяв при товаристві «Рома» під головуванням Й. Адама. До складу об'єднання входили «Рома», «Унг-ромен», «Лаутарі», «Ром сом», «Амаро Дром», «Амаро Дром-Терненгеро».

На Закарпатті презентовані також обласні громадсько-культурні організації словаків Закарпаття. Це – обласна організація «Матіца словенска», товариство словаків Закарпаття ім. Л. Штура, Закарпатське обласне культурно-просвітнє товариство словацьких жінок «Довіра» та обласне товариство словацької інтелігенції. Найбільшу активність проявляє «Матіца словенска», з ініціативи якої проводилась значна робота в галузях соціально-економічної допомоги словакам краю, організації словацького шкільництва, підготовки педагогічних кадрів, видання газети «Підкарпатський словак». Лідер цієї організації Й. Гайніш був віце-президентом Європейської Ради світового конгресу словаків.

Ще в липні 1990 року відбулась установча конференція товариства «Відродження». На установчій конференції були окресленні регіональні перспективи німецької національної меншини. Зокрема, щодо започаткування фестивалів німецького фольклору, ініціювання відкриття школи з німецькою мовою навчання, організацію вивчення німців краю, створенні в Музеї архітектури і побуту експозиції німецького поселення, розвитку німецької мови та культури.

Вже в умовах незалежності відбулось створення товариства німців Закарпаття «Надія». Активність товариства проявлялась головним чином у соціально-економічній підтримці німців краю, щорічно організовувало свята німецької

культури. Завдяки зв'язкам товариства молоді німці краю мали можливість отримання рідномовної освіти в Німеччині.

У 2000 р. було зареєстроване інше товариство під назвою «Німці Закарпаття». Товариство зайнялось організацією недільної школи, проведення курсів німецької мови та іншими культурно-освітніми проблемами.

Важливою віхою для єврейської спільноти краю стало створення у вересні 1993 року обласного єврейського культурно-освітнього товариства. Власне, під егідою товариства проходили щорічні обласні свята єврейської культури. За підтримки Єврейського фонду України, фонду «Шолом» у Львові, фонду «Синберга», добродійного фонду «Мир» єврейське обласне товариство активно займалось організацією культурних та доброчинних акцій, захищало малозабезпечених.

У 1996 році вірмени краю організувались в товариство вірменської культури Закарпаття «Арапат», яке очолив С. Нікогосян. Протягом своєї діяльності товариство зробило чимало справ для вірменської спільноти. Представники організації були постійними ініціаторами концертів, літературних та художніх вечорів, виставок вірменської тематики. За сприяння «Арапату» відзнято документальні фільми «Візьму твій біл на себе», «Молитва каміння», «Україна – рідний край». Товариство видало книгу на честь художниці М. Балог під назвою «Зажгите свечи». В жовтні 1999 року товариством «Арапат» на базі Ужгородської школи № 8 була відкрита вірменська недільна школа. Завдяки ентузіазмові батьків було розмножено буквар, передруковані пісенник та карти з історії та географії Вірменії.

Досягненням для нечисельної спільноти поляків Закарпаття було створення в 1995 році обласного товариства польської культури. Його очолила Г. Вакарова, лікар обласної поліклініки. Товариство підтримувало стосунки із польською організацією «Вспольнота Польска», Федерацією польських організацій в Україні. Власне завдяки цій співпраці товариство мало можливість щоліта безкоштовно оздоровлювати дітей у таборах Польщі, направляти юнаків та дівчат з польських родин на навчання в ВНЗ Польщі.

У 1999 році створено обласне культурне товариство білорусів «Сябри», яке очолив А. Донець. Щорічно до Дня перемоги та Дня визволення Білорусі проводить зустрічі з ветеранами війни, тематичні вечори, концерти, лекції-бесіди, присвячені Якубу Коласу і Янкові Купалі. Активну роботу проводить створений при товаристві хор ветеранів війни, який дає концерти та бере участь у фестивалях слов'янської культури.

У 2004 році про себе заявило обласне культурно-просвітне товариство греків Закарпаття «Еллада», яке очолила А. Хайтул. Прикметним є те, що організація є єдиною організацією греків Західної України.

Таким чином, національно-культурні товариства краю виступають провідниками відродження і розвитку мов, звичаїв, традицій, культурно-мистецьких надбань національних меншин. З їх ініціативи створюються національно-культурні центри, театри, школи, організовуються фестивалі, огляди і конкурси художньої творчості. Вони, крім вирішення мовно-культурних питань почали активно займатися соціально-економічними проблемами: включилися у роботу з розширення підприємницької діяльності, створення нових робочих місць у населених пунктах компактного проживання національних спільнот, сприяють залученню для цього

вітчизняних та зарубіжних інвесторів, є учасниками поживлення транскордонного співробітництва.

Національні меншини, їх громадські організації мають можливість вільно встановлювати і підтримувати зв'язки з особами своєї національності за межами України, брати участь у діяльності міжнародних неурядових організацій. А з боку держави цим відносином сприяє діяльність міждержавних змішаних та двосторонніх комісій з питань забезпечення прав національних меншин.

Склад населення Закарпаття подібний до національного складу населення прикордонних регіонів сусідніх держав, а це вимагає уважного ставлення до вивчення і запровадження їх досвіду у вирішенні національних проблем в області. За фінансової підтримки Карпатського фонду відділ у справах національностей та міграції, Центр культур національних меншин Закарпаття разом з національно-культурними товариствами розробили і здійснюють програму «Кордони єднання», метою якої є поглиблення взаємодії і співпраці з різними національними групами, що проживають в прикордонних районах Словаччини, Угорщини, Румунії та Польщі. Встановлено контакти з місцевими органами самоврядування і громадськими організаціями національних меншин, які там проживають, вивчено проблеми організації української діаспори.

Поряд із певними досягненнями в етнонаціональній сфері мають місце й негативні явища і процеси. Серед них: надмірна політизація окремих осередків національних меншин; зміщення уваги з вирішення мовно-культурних питань до питань соціально-економічних і політичних; недостатня забезпеченість навчальних закладів, де вивчаються мови національних меншин, підручниками, хрестоматіями, словниками, довідниками та науково-методичною літературою.

6.6. Русинський сепаратизм

Починаючи з 1992 року на Закарпатті починають вирувати політичні пристрасті довкола імплементації результатів референдуму 1 грудня 1991 року, коли більша частина краю висловила за створення самоврядної адміністративної території Закарпаття у складі України. 24 січня 1992 року обласна Рада народних депутатів затвердила підсумки референдуму, де 78% позитивно відповіли на запитання референдуму.

У громадському середовищі Закарпаття відбувся розкол на два суспільно-політичні табори. Так, починаючи з березня 1992 року почала діяти Українська Народна Рада Закарпаття, до складу якої входили обласні осередки Народного Руху України (НРУ), Української республіканської партії (УРП), Демократичної партії України (ДемПУ), обласна організація товариства української мови «Прогрес», крайова «Прогрес», товариство політв'язнів і репресованих та спілка майстрів народного мистецтва Закарпаття. Ця організація рішуче виступала проти сепаратистських дій обласної влади та русинських лідерів. Головним її опонентом виступила Демократична ліга національностей Закарпаття, до якої входили ТУКЗ, словацьке національно-культурне товариство ім. Л. Штура, товариство німців краю «Відродження», товариство євреїв області «Менора», «Русский Дом», «Рома» та

Товариство подкарпатських русинів. У березні 1992 року була створена сепаратистська Пудкарпатська республіканська партія, яку очолив В. Заяць.

У 1993 році обласна влада ініціювала рішення про надання Закарпатській області статусу спеціальної (вільної) економічної зони. Поряд з цим 15 травня 1993 року в м. Мукачеві було проголошено «Тимчасовий уряд Підкарпатської Русі» на чолі з професором І. Туряницею, до якого ввійшли і громадяни Словаччини та Угорщини. Самопроголошений уряд розпочав кампанію дискредитації української державності, привернення уваги громадськості до становища русинів на Закарпатті, визнання нечинності радянсько-чехословацького договору 1945 року. Обласна влада в цих умовах спробувала дистанціюватись від політичного сепаратизму, який пропагували окремі лідери русинського руху. 29 березня 1997 року в м. Мукачеві на позачерговій конференції товариства підкарпатських русинів Іван Туряниця був позбавлений будь-яких прав та повноважень.

Вимоги політичного русинства продовжували лунати на Форумах громадськості, акціях русинських товариств. 24–27 червня 1999 року в м. Ужгород проходив V Світовий Конгрес русинів. Основний лейтмотив виступів на зібранні та в прийнятому «Зверненні V Світового Конгресу русинів до органів державної влади» – визнання русинської національності, внесення «русинів» до офіційного переліку національностей, припинення інформаційного блокування русинства, низка культурних заходів.

Упродовж 1999–2001 років агітація русинських товариств розгорнулась і через проведення 5–14 грудня 2001 року Всеукраїнського перепису населення. Основні аргументи висвітлювали газети «Подкарпатська Русь» та «Християнська родина». Представники русинських товариств поширювали також листівки та календарі на 2002 рік із закликом «Запишися русином!». На цей заклик відгукнулися 10.090 закарпатців, що становить менше 1% населення краю. В той же час русинські національно-культурні товариства заявляють про 150 тис. чол.

Після постпереписного (2001 року) та поствиборчого періоду (2002 рік – парламентські та 2004–2005 років – президентські вибори) на Закарпатті знову відбувається активізація русинського руху. В цей час лідером закарпатських русинів став священник о. Димитрій Сидор (голова організації «Сойм підкарпатських русинів»). Окремі експерти зазначають, що в цей час русинський рух явно підпадає під вплив Москви. Про це свідчать конференції та створення організацій-земляцтв в Російській Федерації, участь проросійських організацій в русинських акціях, що проводились в Мукачеві та Ужгороді.

7 березня 2007 року Закарпатська обласна Рада народних депутатів визнала національність «русин» на теренах краю. У кінці 2007 року в Мукачеві на засіданні Сойму була ухвалена декларація з вимогою незалежності. Вже через рік, 25 жовтня 2008 року, Другий Європейський конгрес русинів в Мукачеві ухвалив «Меморандум про прийняття акта проголошення відновлення русинської державності». Громадськість дізналась про діяльність «тіньового русинського уряду», очолюваного Петром Гецом.

25 квітня 2009 року в м. Пардубіце (Чеська Республіка) перший світовий конгрес підкарпатських русинів прийняв рішення про створення 1 грудня 2009 року республіки Підкарпатська Русь зі столицею в Мукачеві або Ужгороді. Цю ідею

разом із прийняттям Конституції 1 травня 2009 року мав затвердити Європейський конгрес в Ужгороді. Однак цього не відбулося. Один із лідерів сучасного русинства на Закарпатті М. Староста відмежовується від сепаратистських лозунгів Д. Сидора та П. Гецька і констатує нагальність створення Ліги Націй Закарпаття, де русини будуть представлені поряд з представниками інших етнічних спільнот краю та вироблять єдину суспільно-політичну стратегію розвитку Закарпаття. Отож, русинський рух в краї продовжує залишатись латентним дестабілізаційним фактором української етнополітики на початку XXI століття.

6.7. Угорський автономізм

Ідея створення Притисянського району була висловлена у листі до Президента Леоніда Кучми від 25 січня 2000 року лідером Товариства угорської культури Закарпаття. Пропозиція Миколи Ковача неоднозначно була сприйнята як населенням краю, так і органами місцевого самоврядування та громадськими організаціями. Ряд керівників адміністрацій та органів місцевого самоврядування угорської меншини обурені тим, що М. Ковач, не порадившись з ними, виніс дану пропозицію на розгляд громадськості та вищих органів виконавчої влади в Україні.

Створення Притисянського району активно підтримувалося політичними партіями та урядом Угорської Республіки. На X засіданні змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин (3–4 квітня 2001 року) угорська сторона запропонувала записати в протоколі засідання про те, що «Українська сторона в рамках адміністративної реформи повинна підтримати пропозицію Товариства угорської культури Закарпаття щодо створення Притисянського району». Питання створення угорського округу досить бурхливо обговорювалося і в угорському парламенті у зв'язку з тим, що на державному рівні недостатньо активно підтримують пропозицію Товариства угорської культури Закарпаття.

Питання угорської територіальної автономії залишається для Закарпаття актуальним. Але для реалізації потребує нових політичних реалій як на міжнародній арені, так і в українському, та в угорському соціумі. Вирішення цього питання актуалізується і майбутнім проведенням адміністративної реформи в Україні, яка включає і прийняття закону «Про адміністративно-територіальний устрій України».

У цілому ж, незважаючи на існування певних проблем, етнополітична ситуація в області продовжує залишатися стабільною і врівноваженою. Успіхи національних меншин області слід пов'язувати із розбудовою національної шкільної системи, діяльністю національно-культурних товариств Закарпаття, культурно-пропагандистськими заходами, святами та фестивалями. Проблемними реаліями залишались питання забезпечення україномовною літературою, наповненість бібліотечних фондів мовами окремих національних меншин Закарпаття. Діяльність першого в Україні Центру культур національних меншин Закарпаття засвідчила активний поступ модернізованого етнокультурного діалогу етнічних спільнот краю.

7. ПОЛІТИЧНІ ОБ'ЄДНАННЯ В ЗАКАРПАТТІ

Громадські і політичні об'єднання є частиною громадянського суспільства, яке являє собою багатоаспектну мережу різноманітних форм асоціативного життя, волевиявлення й формування громадської думки, забезпечених певною інфраструктурою й автономних стосовно держави.

Відповідно до Закону України «Про об'єднання громадян» (12 червня 1992 року) такими (незалежно від назви: рух, конгрес, асоціація фонд, спілка тощо) визнаються політичні партії або громадські організації. Станом на кінець 2009 року в Україні Міністерством юстиції зареєстровано 173 політичні партії та 2.910 різних громадських організацій.

7.1. Загальні особливості еволюції партійної системи України

Політичною партією є об'єднання громадян, прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, які мають головною метою участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади, місцевого та регіонального самоврядування і представництво в їх складі.

В законодавстві України заборонено створення політичних партій за регіональним принципом. Політичні партії в Україні створюються тільки з загальнонаціональним статусом. Заборонено також створення партій виключно за національною, професійною чи якоюсь іншою ознакою.

Відтак, аналізуючи особливості функціонування і розвитку партійної структури Закарпатської області, слід спочатку зупинитись на еволюції української партійної системи загалом. Вибір форми правління та виборчої системи мають домінуючий вплив на формат та особливості еволюції системи партійної. В Україні парламентські вибори 1994 року проходили за мажоритарною системою абсолютної більшості; 1998 та 2002 року за змішаною, коли 225 депутатів обирались за мажоритарною системою відносної більшості, а інші 225 за пропорційною системою з загальнонаціональними не зв'язаними закритими партійними списками і 4% виборчим бар'єром; 2006 року за пропорційною системою з загальнонаціональними закритими партійними списками і 3% виборчим бар'єром.

Проаналізувавши електоральні парламентські цикли в Україні 1994, 1998, 2002 та 2006 років, можна зробити наступну періодизацію становлення партійної системи України.

Етап перший: початкова багатопартійність (середина 1980 – кінець 1991 року). Витоки сучасної багатопартійності в Україні можна віднести до підписання СРСР у 1975 році Заключного акту гельсінської Наради з безпеки і співробітництва в Європі, що спонукало діячів правозахисного руху до легалізації своєї діяльності у вигляді Української гельсінської групи. Однак діяльність цієї групи переслідувалась правлячими колами, а її члени зазнали репресій. Процес становлення багатопартійності в Україні відновився з початком перебудови, а після амністії політ'язнів-правозахисників з'явилися відверто антикомуністичні організації – Українська гельсінська спілка, Українська демократична спілка та інші.

Після проведення перших альтернативних виборів у 1990 році до законодавчого органу влади в Україні виникає ряд політичних партій: Українська Гельсінська спілка перетворилась у партію, яка після установчого з'їзду отримала назву Українська республіканська партія. Відбулося розмежування на консерваторів і реформаторів у КПРС, із якої виділилась «Демократична платформа», що стала Партією демократичного відродження України. Процес прискорення партійного будівництва в Україні на даному етапі був обумовлений наступними значимими подіями: в жовтні 1990 року Верховна Рада України скасувала статтю в Конституції УРСР про провідну і спрямовуючу роль Комуністичної партії; прийняття 24 серпня 1991 року Акту проголошення незалежності України; проведення в грудні 1991 року референдуму щодо відношення населення України до незалежності та президентських виборів.

На кінець 1991 року в Україні було зареєстровано 8 політичних партій: Українська республіканська партія, Українська селянська демократична партія, Народна партія України, Партія зелених України, Ліберальна партія України, Соціал-демократична партія України, Українська християнсько-демократична партія, Соціалістична партія України.

Етап другий: атомізована багатопартійність (кінець 1991 – початок 1998 року). На даному етапі відбувається ряд подій, які мали суттєвий вплив на процес утворення політичних партій. Це, насамперед, прийняття ВР України Законів «Про об'єднання громадян» (16 червня 1992 року) та «Про вибори народних депутатів України» (18 листопада 1993 року), які заклали підвалини правового регулювання діяльності політичних партій. У цей період відбуваються вибори до Верховної Ради України 1994 і 1998 років та вибори Президента України (1994 рік).

Для даного етапу була характерною легалізація найбільш впливових партій – носіїв альтернативних ідеологій – КПУ та НРУ, інтенсивне заповнення політичного простору партіями «брендового» типу. Під «брендами» слід розуміти проголошення комуністичної, соціал-демократичної, ліберальної, консервативної, християнсько-демократичної, націонал-демократичної та інших ідеологій як основи політичної діяльності та партійних програм. На кінець 1994 року в Україні було вже зареєстровано 35 політичних партій, а наприкінці 1997 року – 54.

Етап третій: формування системи поляризованого плюралізму (початок 1998 – 2009 років). У даний період слід відзначити наступні істотні події, які мали вплив на становлення партійної системи України: вибори до Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування в 2002 та 2006 роках, вибори Президента України 1999 та 2004 років, прийняття Верховною Радою України Закону «Про політичні партії в Україні» (5 квітня 2001 року) та Закону України «Про вибори народних депутатів України» (25 березня 2004 року).

Процес утворення політичних партій у даний період відбувався наступним чином: нові політичні партії утворюються внаслідок розколів у вже існуючих партійних структурах; утворення партій адміністративним шляхом; ряд партій починають утворюватися і функціонувати як лобістські угруповання; партії-політичні проекти фінансово промислових груп та окремих осіб.

Отже, становлення партійної системи України можна охарактеризувати наступним чином: від однопартійності через атомізовану систему наявності великої кількості партій до системи поляризованого плюралізму. Основними

чинниками, які впливають на становлення партійної системи України, можна виділити наступні: характер трансформаційного конфлікту і роль старих еліт; відсутність можливостей використовувати досвід «історичних партій»; незручне для формування партій інституціональне середовище (президентоналізм, відсутність належної нормативної бази, специфіка виборчої системи тощо); наявність традицій клієнталізму, патерналізму, регіоналізму.

Ці ж чинники впливали і на структуру партій Закарпаття. Крім того, аналізуючи особливості розвитку партійної структури краю, слід акцентувати увагу на регіональній специфіці розбудови партійної системи України. Йдеться про те, що в Україні дослідники виокремлюють 5 регіонів (Схід, Захід, Південь, Північ, Центр), кожний з яких має свою специфіку (історичні традиції, культурна спадщина, економічна структура, політичні уподобання тощо).

7.2. Партійна структура Закарпаття (1991–2009)

Аналізуючи розбудову партійної структури Закарпаття можна виокремити ряд етапів, пов'язаних із домінуванням тієї чи іншої партії в області. Визначальним чинником домінування політичної партії в області є партійна належність / партійна прихильність голів Закарпатської ОДА. Партійність голів ОДА, терміни перебування їх при владі подані в таблиці 9.

Таблиця 9. Керівники Закарпаття
(перші секретарі обкому партії, голови Закарпатської ОДА)

№ п/п	Прізвище, ім'я, по батькові	Посада, термін перебування, партійність
1.	Генріх Бандровський	2 грудня 1980 – 8 лютого 1990 Перший секретар Закарпатського обкому КПУ
2.	Михайло Волошук	10 лютого 1990 – 1 жовтня 1991 Перший секретар Закарпатського обкому КПУ
3.	Михайло Країло	1 жовтня – 10 липня 1994
4.	Сергій Устич	10 липня 1994 – 5 травня 1999 Голова облради, з 10 липня 1995 – голова Закарпатської ОДА, член СДПУ(о)
5.	Віктор Балога	5 травня 1999 – 31 травня 2001 голова Закарпатської ОДА, НСНУ
6.	Геннадій Москаль	червень 2001 – вересень 2002 голова Закарпатської ОДА, підтримував ВБ «За єдину Україну»
7.	Іван Різак	27 вересня 2002 – 22 січня 2005 голова Закарпатської ОДА, член СДПУ(о)
8.	Віктор Балога	4 лютого – 27 вересня 2005 голова Закарпатської ОДА, НСНУ
9.	Олег Гаваші	7 жовтня 2005 – ПРП

Складено на основі: Федака С., Ільницький В. Г. Бандровський // Срібна Земля – Фест. – 2006. – 16–22 лютого; М. Волошук. – 23–31 березня; С. Устич. – 8–15 березня; І. Різак. – 4–10 травня; О. Гаваші. – 18–24 травня; В. Балога. – 23–29 березня.

Таблиця 10. Основні групи осередків політичних партій на Закарпатті за ідеологічним спрямуванням та метою діяльності, зареєстрованих обласним відділом юстиції станом на кінець 2009 року

№ п/п	Ідеологія, мета діяльності	Назва партій
1.	Комуністичні	КПУ, КПУ(о), КПРС, Комуністична партія трудящих, ВПТ та ін.
2.	Соціалістичні	СПУ, ПП «Союз лівих сил», ПСПУ, ВО лівих сил «Справедливість», Всеукраїнська партія Миру і Єдності та ін.
3.	Соціал-демократичні	СДПУ(о), СДПУ, ПП «Соціал-демократичний союз», УСДП, ХДПУ, Дем. ПУ та ін.
4.	Народно-демократичні	НДП, Народна партія, ПП «Нова демократія», ВО «Громада» та ін.
5.	Державницькі	ВО «Батьківщина», ПП «Молода Україна», ПП «Прагматичний вибір», ВП «Нова сила», ПП «Відродження», ПП «Держава», ПП «Віче», ПП «Україна соборна», ПНЕРУ, УП «Єдність» та ін.
6.	Ліберальні	ЛПУ, ЛДПУ та ін.
7.	Правоцентристські партії прагматичного спрямування	Партія регіонів, ПП НСНУ, ПП «Єдиний центр», ПРП, ПП «Трудова Україна» та ін.
8.	Консервативні	УНКП, УКП та ін.
9.	Націонал-демократичні	НРУ, УРП «Собор», ГП «Пора», ВО «Свобода» та ін.
10.	Екологічні партії	ПЗУ, Зелена партія України, Зелена екологічна партія України «Райдуга», ПП «Партія екологічного порятунку ЕКО + 25%» та ін.
11.	Націоналістичні партії	КУН, УНА, ПП «Організація українських націоналістів в Україні», ПП «Руський блок», ПП «Слов'янський народно-патріотичний союз» та ін.
12.	Партії захисту підприємництва	ПППУ, Партія малого і середнього бізнесу України та ін.
13.	Партії європейської інтеграції	ПП «Європейська платформа», ПП «Євро турбота», «Європейська партія України» та ін.
14.	Жіночі партії	ПП «Солідарність жінок України», ВПО «Жінки за майбутнє» та ін.
15.	Угорські загальнонаціональні партії	ПП «КМКС» Партія угорців України, Демократична партія угорців України.
16.	Політичні партії, які захищають інтереси різних верств населення	а) селянські партії – СПУ, АПУ та ін.; б) пенсіонерів – Партія пенсіонерів України та ін.; в) чорнобильців – УПС – СВІЧА, Всеукраїнська народна партія соціальної справедливості «Союз. Україна. Чорнобиль» та ін.; г) широких верств населення – Партія соціального захисту, Партія захисту знедоленого народу України та ін.
17.	Екзотичні партії	Партія здоров'я, ПП «Яблуко», Партія гуманістів України, ПП «Совість України», Козацька партія України та ін.

Таблиця складена на основі даних Закарпатського обласного управління юстиції.

Таким чином, аналізуючи діяльність осередків політичних партій у Закарпатській області, слід акцентувати увагу на тих політичних партіях, які, насамперед, борються за голоси виборців та беруть активну участь у реалізації владних відносин, суспільно-політичному житті краю.

Закарпатським обласним управлінням юстиції станом на жовтень 2009 року було зареєстровано 137 обласних осередків політичних партій. Найбільша кількість обласних осередків політичних партій легалізується в області напередодні загальнонаціональних виборів – парламентських і президентських. Класифікацію обласних осередків політичних партій подано в таблиці 10.

У розвитку партійної структури Закарпаття можна виокремити п'ять етапів, які чітко ілюструють зміни в еволюції партійної структури краю.

7.3. Етап перший: 1985–1990 роки

На даному етапі домінуючою політичною силою в області залишалась Комуністична партія Радянського Союзу (КПРС). Але охоплені пафосом загальнодемократичних ідей, ініційованих Москвою, національна інтелігенція, а потім і народні маси піднімають ідею національного відродження. Саме вона стає лейтмотивом нових політичних сил. Прискорювачем політичної боротьби стала підготовка до виборів у республіканську і місцеві ради народних депутатів. Одними з основних засобів дії опозиції стають мітинги, силові методи тиску на владу.

Значну підтримку нові опозиційні лідери одержали за рахунок злюмпенізованої і маргінальної частини суспільства, що дозволило підсилити агресивність рухів. Гасла на мітингах мали протилежний характер офіційній ідеології: альтернативою соціалізму поставлений капіталізм, інтернаціоналізму – націоналізм, державному червоному прапору – синьо-жовтий, чорно-червоний і т.п. Таким чином, початкова самоідентифікація рухів і політичних організацій в області відбувалася через пошук «ворогів».

Одними з перших національно-культурних товариств, створених у краї, стали: Товариство української мови імені Т. Шевченка (21 січня 1998 року), Товариство угорської культури Закарпаття (26 серпня 1989 року), Соціально-культурне товариство румунів імені Джорджа Кошбука (22 лютого 1989 року), товариство «Меморіал» (жовтень 1990 року), Національно-культурне товариство німців Закарпаття «Відродження» та ряд інших. У 1989 році відбувається установча конференція Народного Руху України в Закарпатській області, а 5 листопада 1990 року зареєстрований перший альтернативний КПРС осередок політичної партії: нею стала Українська республіканська партія.

За підсумками виборів у Верховну Раду України (1990 рік) були обрані 11 народних депутатів від Закарпаття: Іван Габор, Михайло Волощук, Віктор Бедь, Ігор Еліашевич, Володимир Данчевський, Василь Шепа, Андрій Поличко, Іван Галас, Дмитро Кельман, Іван Герц, Іван Попович.

В обласну раду (120 чоловік) – 12 членів Народного Руху України (НРУ) (10%), 11 членів Товариства угорської культури (9,1%), 2 члени Соціально-економічного товариства румунів імені Дж. Кошбука (1,6%). Показові й деякі інші результати виборів

в умовах конкуренції: в обласну раду були обрані 96 членів КПРС, 2 члени Всесоюзного Ленінського комуністичного союзу молоді (ВЛКСМ або Комсомол); 4 депутати у віці 30 років; 10 жінок; 91 українець (75,8%), 14 угорців (11,6%), 4 росіянина (3,3%), 2 румуни (1,6%), 2 євреї і 1 болгарин; один робітник і жодного колгоспника.

7.4. Етап другий: 1990–1996 роки

Це етап формування початкового політичного спектру в регіоні. Для даного етапу був характерним процес інституціоналізації політичних організацій у краї. Починаючи з 1990 року, поряд із функціонуванням різних рухівських структур та різного роду громадських організацій у регіоні розпочався процес конституювання обласних організацій загальнонаціональних партій. Процес утвердження партійного плюралізму в західних областях України відбувався не лише в напрямку створення нових опозиційних інституцій, специфікою регіону було відродження так званих «історичних партій», лідери яких неодноразово проголошували свою ідеологічну єдність із попередніми структурами. Саме тому до перереєстрації органами юстиції України політичних партій в області були зареєстровані і діяли переважно осередки національно-демократичних партій: Української республіканської партії (УРП), Української християнсько-демократичної партії (УХДП), Української консервативно-республіканської партії (УКРП).

У цей же час на Закарпатті виникають і перші квазіпартійні утворення: Демократична ліга національностей Закарпаття та Українська народна рада Закарпаття (УНРЗ). До складу Демократичної ліги увійшло сім національно-культурних товариств.

Блок УНРЗ був офіційно створений навесні 1992 року, а зареєстрований управлінням юстиції 26 січня 1994 року. До складу УНРЗ увійшли: НРУ, товариства «Просвіта» та «Меморіал», Українська республіканська партія (УРП), Демократична партія України (ДемПУ), Партія зелених України (ПЗУ), Народна партія України (НПУ). Головними програмно-цільовими установками організації стали: координація діяльності опозиційних політичних сил в області; побудова суверенної незалежної України без будь-яких національно-культурних автономій, вільних економічних зон.

Структурування політичних сил на лівому фланзі суспільно-політичного спектра почалося після серпневих подій 1991 року, в результаті яких Верховна Рада України видає постанови «Про тимчасове припинення діяльності Компартії України» (26 серпня) та «Про заборону діяльності Компартії України» (30 серпня). Нішу колишньої комуністичної партії в області заповнили: Соціалістична партія України – 25 листопада 1991 року, Селянська партія України – 3 березня 1992 року. Організаційне становлення цих партій в області відбулося за досить короткий термін. Після того, як ВР України прийняла постанову, яка дозволяла діяльність комуністичної партії (травень 1993 року), в області за досить короткий термін відбувається і структурування обласного осередку КПУ. Слід відзначити, що КПУ вдалося привернути значну частину прихильників. Соціальною базою партії стали безробітні, колишні члени КПУ, ветерани, робітники, колгоспники.

На даному етапі становлення партійної структури краю починається й інституціоналізація центристських партій. Такими партіями в області були: Українська селянська демократична партія (УСДП) – 15 січня 1991 року, Демократична партія України (ДемПУ) – 28 червня 1991 року, Партія Демократичного відродження України (ПДВУ) – 27 вересня 1991 року, Соціал-демократична партія України (СДПУ) – 1 листопада 1991 року. Центристські партії мали досить слабкий вплив як на населення краю, так і на перебіг політичних процесів у області.

Крім вищевказаних, до центристських партій можна віднести і Партію зелених України (ПЗУ) – 24 травня 1991 року, процес структуризації якої в області, її впливовість, пов'язані з вирішенням екологічних проблем (закриття Мукачівського аеродрому, припинення будівництва Пістрялівської радіолокаційної станції, заборона вирубувати ліси та ін.).

Не відзначалися впливовістю в області і партії ліберального спрямування: Ліберальна партія України (ЛПУ) та Ліберально-демократична партія України (ЛДПУ), зареєстровані відповідно 10 жовтня 1991 року та 17 липня 1992 року. Головні причини їх низького рейтингу в області – це відсутність соціальної бази (середнього класу) та орієнтація на союз із Росією.

Суттєва ознака становлення партійної структури області на даному етапі – вагомий вплив на процеси інституціоналізації громадсько-політичних структур церкви. Релігійні організації в цей період стали одними із найбільш впливових сил і мали найбільшу підтримку населення. Найвищу активність на Закарпатті виявили представники двох церков: руської православної (потім розділилася на українську автокефальну і російську православну) і греко-католицької. Греко-католицьку церкву активно підтримували на той час лідери НРУ, УРП, УКРП, товариство «Просвіта» та ін. Православну церкву підтримували органи влади. З метою захисту інтересів православної церкви (перш за все від греко-католиків і сил, які стоять за ними) було засноване Товариство православних Карпатського краю імені святих Кирила та Мефодія.

Незважаючи на велику кількість різних партійних угруповань, які заявили про себе в області напередодні парламентських виборів 1994 року, жодне з них не стало достатньо впливовим. З 154 кандидатів у народні депутати лише 6 були висунуті політичними партіями. Загалом же електоральний простір області був чітко структурований на лівих, правих, центристів та незалежних (безпартійних) кандидатів, і виборцю нескладно було робити свій вибір.

Результати виборів показали, що незважаючи на те, що партії національно-демократичного спрямування були створені в області одні із перших, вони мали незначний вплив на електорат.

7.5. Етап третій: 1997–2002 роки

Цей проміжок часу пов'язаний з інституціоналізацією центристських партій у партійній структурі області. Засвоєнню центристськими партіями електорального простору сприяла зміна балансу впливів у регіоні. В умовах біполярності суспільства та політичної невизначеності більшості населення, тяжіння до третьої,

центристської врівноважуючої сили виглядає природним процесом. Йдеться перш за все про обласні осередки НДП, АПУ та СДПУ(о).

У цей період відбуваються вибори до ВР України, органів місцевої влади (1998 рік) та вибори Президента України (1999 рік). На парламентських і місцевих виборах у Закарпатті впевнену перемогу отримує СДПУ(о). Це був початок політичного тріумфу цієї партії в області, який тривав до кінця 2004 року.

Загалом вплив СДПУ(о) в області починається з призначення головою ОДА в липні 1995 року Сергія Устича (в майбутньому – голова обласного осередку СДПУ(о)). Однак у травні 1999 року Президент України призначає головою ОДА знову ж таки члена СДПУ(о) В. Балогу. Невдоволений жорстким керівництвом СДПУ(о) він вступає в конфлікт із партією, виходить з її лав і оголошує про «департизацію органів влади». Довибори обласної ради 12 червня 2000 року у 8 округах області показали, що СДПУ(о) втрачає свої лідируючі позиції.

Згідно з даними Закарпатського обласного управління статистики, наведеними в аналітичному виданні «Об'єднання громадян на Закарпатті у 1998 році», в регіоні на цей час діяв 151 осередок політичних партій при загальній чисельності членів різних партій 35 тисяч 686 чоловік, що становить 3,2% виборців. 4% бар'єр голосів виборців у Закарпатській області в 1998 році подолали 6 партій: 1) СДПУ(о) – 31,7%; 2) НРУ – 7,19%; 3) КПУ – 6,64%; 4) НДП – 6,27%; 5) ПЗУ – 5,4%; 6) ПРП – 4,88%. Найвищий рейтинг у регіоні мала СДПУ(о). Виборці області в основному голосували за центристські сили. Питома вага голосів за центристські партії становила 63,39%.

За списками політичних партій до ВР України були обрані: Василь Шепя (НРУ), Іван Баранчик (СПУ), Іван Мигович, (КПУ). В мажоритарних округах перемогу отримали: Нестор Шуфрич (СДПУ(о)), Григорій Суркіс (СДПУ(о)), Віктор Медведчук (СДПУ(о)), Микола Ковач (ТУКЗ), Віктор Жердицький.

Вибори-98 показали, що партії, які нашвидкуруч були створені напередодні виборів, не мали серйозної електоральної підтримки в області. Винятком є Партія зелених України (ПЗУ) та Партія «Реформи і Порядок» (ПРП). ПЗУ досягла значних успіхів завдяки тому, що в ході виборчої кампанії підкреслювала свою рівновіддаленість від усіх ідеологій. Вона привернула увагу тих виборців, які бажали брати участь у голосуванні, але не хотіли пов'язувати себе з жодною політичною силою. Завдяки такій позиції їм вдалося отримати 5,4% голосів закарпатців. Партія «Реформи і Порядок», яка є партією молодих реформаторів, а її лідер є вихідцем з області і досить тривалий час займав високі урядові посади, саме за рахунок цього зуміла набрати 4,88% голосів виборців.

Рівень партійної ідентифікації в області становив 62,96%, тобто саме така кількість виборців у ході голосування обрала ту чи іншу партію.

7.6. Етап четвертий: 2002–2004 роки

У даний період в області відбуваються наступні важливі події, які мали вплив на структуру партійного простору: парламентські, місцеві вибори (2002) та вибори Президента України (2004).

Головою Закарпатської ОДА після звільнення Віктора Балого був призначений Геннадій Москаль, котрий підтримував на виборах Виборчий блок (ВБ) «За єдину Україну», що звичайно дало свої позитивні результати на виборах.

Загалом же на цьому етапі боротьбу за впливовість в області вели наступні 4 політичні сили: ВБ «За єдину Україну», ВБ Віктора Ющенка «Наша Україна», ВБ Юлії Тимошенко та СДПУ(о).

Чотиривідсотковий бар'єр голосів виборців у Закарпатській області в 2002 році подолали дві політичні партії і 3 виборчі блоки: 1) ВБ Віктора Ющенка «Наша Україна» – 36,63%, 2) СДПУ(о) – 14,01%, 3) ВБ «За єдину Україну» – 10,26%, 4) КПУ – 6,01%, 5) ВБ Юлії Тимошенко – 4,4%. Тобто, на відміну від парламентських виборів 1998 року, в 2002 році 4% бар'єр голосів виборців подолали тільки ті суб'єкти виборчого процесу, які давно відомі виборцям, мають розгалужену структуру, свій потенційний електорат.

Якщо парламентські вибори 1998 року проходили під домінуючим впливом СДПУ(о), то в 2002 році в Закарпатті найвищий рейтинг популярності мав ВБ Віктора Ющенка «Наша Україна». Але перемога ВБ Віктора Ющенка «Наша Україна» в Закарпатті не була впевненою. Блок отримав 36,63% голосів виборців за партійними списками, але при цьому лише 1 представник від блоку перемагає в мажоритарних округах, а вибори до місцевих органів влади ВБ Віктора Ющенка «Наша Україна» практично програв. Таким чином, електорат Закарпатської області вперше за роки незалежності голосував протестно, тобто проти діючої влади. На попередніх виборах населення краю більшість голосів віддавало за проурядові сили: в 1994 році – за діючого президента Леоніда Кравчука, в 1998 році – за СДПУ(о) та НДП, у 1999 році – за діючого президента Леоніда Кучму. Залишається стабільним у Закарпатті й рейтинг лівих сил. КПУ стабільно отримує на виборах в області трохи більше 6% голосів виборців.

У партійних списках на виборах 2002 року було 60 представників від Закарпаття. Але, як і в 1998 році, їх місця були «непрохідними». Це є свідченням незначного впливу осередків партій Закарпаття на партійно-політичне розташування сил в Україні загалом. За партійними списками до ВР України пройшли представники наступних політичних сил: КПУ (Іван Мигович, Марія Маркуш), ВБ Віктора Ющенка «Наша Україна» (Едуард Матвійчук, Іван Іванчо), СДПУ(о) (Іван Різак). За результатами виборів у мажоритарних округах депутатами від Закарпаття стали: Сергій Ратушняк, Віктор Балого, Іштван Гайдош, Олександр Кемеш, Михайло Сятиня, Орест Климпуш.

У 2002 році в Закарпатті нараховувалось 344 ради, виборчих округів – 6463, в них депутатських мандатів – 7076. Серед обраних депутатів членів партій – 1767 чоловік, з них членів СДПУ(о) – 995, ВПО «Жінки за майбутнє» – 123, АПУ – 142, «ДемСоюз» – 119, СелПУ – 82, НРУ – 33, Партія регіонів – 20, НДП – 53, УНР – 14, ПРП – 8, КПУ – 7, ВО «Батьківщина» – 6, ПП «Трудова Україна» – 1, СПУ – 1 і т.д. Партійність селищних, сільських, міських голів: СДПУ(о) – 112, НДП – 6, «ДемСоюз» – 7, НРУ – 4, СелПУ – 4, ВО «Батьківщина» – 3. Найбільше членів СДПУ(о) і у виконавчих комітетах рад: СДПУ(о) – 368, АПУ – 42, СелПУ – 28 і т.д.

До обласної ради було обрано в 2002 році 85 депутатів. Із них членів СДПУ(о) – 15 депутатів, АПУ – 4, НДП – 3, ВО «Жінки за майбутнє», ПП «Єдність», УНП

«Собор», ПП «Яблуко», ПРП, Партія регіонів – по 1 представнику. Всього членів різних партій – 26 депутатів. Партійність міської ради (м. Ужгород) є наступною (всього 41 депутат): СДПУ(о) – 8 чоловік, Всеукраїнська партія «Нова сила» – 3, НДП – 2, Всеукраїнська партія «Молода Україна» – 1.

Ці статистичні дані відображають вплив політичних партій на місцях. Згідно з ними можна дійти висновку про домінуючий вплив СДПУ(о) в області, незважаючи на те, що вона набрала набагато менше голосів виборців, ніж у 1998 році, і пропустила на перше місце ВБ Віктора Ющенка «Наша Україна» на виборах до ВР України.

Після виборів Геннадій Москаль був звільнений із посади голови Закарпатської ОДА і у вересні 2002 року губернатором був призначений голова обласного осередку СДПУ(о) Іван Різак. Він змінив практично все обласне керівництво (керівників відділів ОДА, голів РДА, керівників силових структур та ін.). Таким чином, на Закарпатті відбувалося накопичення адмінресурсу напередодні президентських виборів 2004 року. Напередодні виборів Президента України (2004) СДПУ(о) мала найбільш розбудовану структуру в області, а чисельність членів цієї партії сягала 33 тисячі чоловік.

Після президентських виборів: Іван Різак був звільнений із посади, а партія СДПУ(о) після поразки вже не змогла відновити свій рейтинг в області.

7.7. Етап п'ятий: 2005–2009 роки

Цей період характеризується домінуванням в області двох політичних сил – Політична партія Народний союз «Наша Україна» (ПП НСНУ) та Виборчий блок Блок Юлії Тимошенко (ВБ «БЮТ»), ядром якого є Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина». Починаючи з 2005 року, партійна конфігурація в області під впливом президентської кампанії суттєво змінюється. Перш за все слід відзначити, що на теренах краю з'являються політичні партії, народжені «помаранчевою революцією» – ПП НСНУ, Громадянська партія (ГП) «Пора». В 2005 році Міністерством юстиції України було зареєстровано дві партії, які мають безпосереднє відношення до Закарпатської області – це Партія угорців України (5 лютого 2005 року), яку очолив Голова Товариства угорської культури Закарпаття Микола Ковач, та Демократична партія угорців України, яку очолив Голова Демократичної Спільноти угорців України Іштван Гайдош (24 березня 2005 року).

За даними обласного управління юстиції, станом на 15 грудня 2006 року на території Закарпатської області зареєстровано 115 обласних організацій політичних партій України. Серед них близько 26 обласних організації у своїх рядах нараховують понад 1 тисячу членів. Кількість обласних організацій політичних партій, що представлені у всіх районах області – 23, що становить 20% від кількості усіх зареєстрованих партій на Закарпатті. 20 обласних організацій політичних партій (17,4% від усіх зареєстрованих) не мають жодного структурного утворення, тобто існують де-юре, однак де-факто себе офіційно ніяк не проявляють, а тому і впливу на політичні процеси в регіоні не мають.

Результати виборів 2006 року не були несподіваними. При явці виборців 61,6% результати виборів до Верховної Ради України в Закарпатській області були наступні: Блок «Наша Україна» – 25,79%, БЮТ – 20,7%, Партія регіонів – 18,56%, СПУ – 3,57%, Народний Блок Литвина – 3,49%. До ВР України за партійними списками були обрані: Ігор Кріль (ПП НСНУ), Едуард Матвійчик (Партія регіонів), Станіслав Аржевітін (ПП НСНУ), Олександр Ледида (Партія регіонів), Олександр Кеменяш (БЮТ).

Вибори 2006 року мали свій особливий вплив на партійну структуру краю. По-перше, в обласній раді була утворена коаліція, аналогів якої не було в Україні. Це ПР, ПП НСНУ, СПУ, ПУУ, ДПУУ, частина ВБ Ю. Тимошенко (14 депутатів від БЮТ утворили фракцію «Батьківщина» і приєдналися до широкої коаліції). По-друге, виникає розкол у ВО «Батьківщина» на обласному рівні. По-третє, відбувається інституціоналізація конфлікту між БЮТ і ПП НСНУ. Неузгодженість позицій між лідерами цих сил не дала змоги утворити коаліцію у міській раді м. Ужгород, де, навпаки, ВБ «Наша Україна» залишився в меншості.

Таблиця 11. Склад обласної, районних, міських, районних у містах рад Закарпатської області за результатами місцевих виборів 2006 року

Назва ради	Кількість обраних депутатів (осіб)	Розподіл депутатів															
		По виборчих блоках та політичних партіях							За професією					За віком			
		Наша Україна	БЮТ	Партія регіонів	Блок Литвина	КМКС – Партія угорців України	Демпартія угорців України	СПУ	держслужбовців	підприємці	освітян	медиків	пенсіонерів	інші	до 30 років	30–50 років	50–70 років
Закарпатська обласна	90	30	25	15	7	5	4	4	20	26	13	9	1	21	2	67	21

Назва ради	Кількість обраних депутатів (осіб)	Розподіл депутатів												
		По виборчих блоках та політичних партіях					За професією					За віком		
		Наша Україна	БЮТ	Партія регіонів	КМКС – Партія угорців України	Демпартія угорців України	держслужбовців	підприємці	працівників бюджетної сфери	пенсіонерів	інші	до 30 років	30–50 років	50–70 років
Берегівська районна	90	17	6	13	28	26	11	25	16	3	35	10	72	8

Назва ради	Кількість обраних депутатів (осіб)	Розподіл депутатів																
		По виборчих блоках та політичних партіях									За професією					За віком		
		Наша Україна	БЮТ	Партія регіонів	ХДПУ	ПНЕРУ	ПЗУ	СПУ	Відродження	Блок Литвина	держслужбовці	підприємці	медпрацівники	керівники підприємств	інші	до 30 років	30–50 років	50–70 років
Великобerezнянська районна	45	11	10	4	3	3	2	5	3	4	14	8	5	9	9	1	31	13

Назва ради	Кількість обраних депутатів (осіб)	Розподіл депутатів															
		По виборчих блоках та політичних партіях								За професією				За віком			
		Наша Україна	БЮТ	Партія регіонів	КМКС – Партія угорців України	Демпартія угорців України	СПУ	Відродження	Народний блок Литвина	держслужбовці	підприємці	педагогів	пенсіонерів	інші	до 30 років	30–50 років	50–70 років
Виноградівська районна	90	29	15	14	11	6	6	5	4	12	23	16	3	36	2	48	40

Назва ради	Кількість обраних депутатів (осіб)	Розподіл депутатів																
		По виборчих блоках та політичних партіях								За професією				За віком				
		Наша Україна	БЮТ	Партія регіонів	ПРП	НЕ ТАК	ХДПУ	СПУ	Відродження	Народний блок Литвина	держслужбовці	підприємці	лікарі	службовці	інші	до 30 років	30–50 років	50–70 років
Воловецька районна	45	7	18	4	2	3	2	2	4	3	11	5	4	6	19	4	28	13

Назва ради	Кількість обраних депутатів (осіб)	Розподіл депутатів															
		По виборчих блоках та політичних партіях								За професією				За віком			
		Наша Україна	БЮТ	Партія регіонів	Третя сила	Християнський рух	СПУ	Відродження	Народний блок Литвина	держслужбовці	підприємці	педагогів	лікарів	інші	до 30 років	30–50 років	50–70 років
Іршавська районна	78	27	17	7	4	3	6	9	5	12	15	2	6	43	7	38	33

Назва ради	Кількість обраних депутатів (осіб)	Розподіл депутатів															
		По виборчих блоках та політичних партіях								За професією					За віком		
		Наша Україна	БЮТ	Партія регіонів	Ліберальна партія України	Блок Костенка і Площа	СПУ	ПОРА	Народний блок Литвина	держслужбовці	підприємці	педагогів	пенсіонерів	інші	до 30 років	30–50 років	50–70 років
Міжгірська районна	69	22	9	7	5	3	9	3	11	25	14	5	1	24	3	51	15

Назва ради	Кількість обраних депутатів (осіб)	Розподіл депутатів													
		По виборчих блоках та політичних партіях						За професією				За віком			
		Наша Україна	БЮТ	Партія регіонів	СПУ	КМКС – Партія угорців України	Відродження	держслужбовці	підприємці	працівники соцсфери	залізничники	не працюючі	до 30 років	30–50 років	50–70 років
Мукачівська районна	78	41	17	9	4	4	3	15	40	16	4	3	2	49	27

Назва ради	Кількість обраних депутатів (осіб)	Розподіл депутатів															
		По виборчих блоках та політичних партіях								За професією				За віком			
		Наша Україна	БЮТ	Партія регіонів	Християнський рух	СПУ	Собор	НДП	СелПУ	держслужбовці	підприємців	педагогів	пенсіонерів	інші	до 30 років	30–50 років	50–70 років
Перечинська районна	45	11	10	6	6	5	3	2	2	10	11	–	–	24	2	25	18

Назва ради	Кількість обраних депутатів (осіб)	Розподіл депутатів															
		По виборчих блоках та політичних партіях								За професією				За віком			
		Наша Україна	БЮТ	Партія регіонів	ПРП	СПУ	ПНЕРУ	Народний блок Литвина	держслужбовців	підприємців	тимчасово не працюють	інші	до 30 років	30–50 років	50–70 років		
Рахівська районна	63	28	15	7	3	3	3	4	11	14	17	21	4	48	11		

Назва ради	Кількість обраних депутатів (осіб)	Розподіл депутатів															
		По виборчих блоках та політичних партіях								За професією				За віком			
		Наша Україна	БЮТ	Партія регіонів	СПУ	Блок Литвина	Відродження	Партія реформи і порядок	держслужбовців	підприємці	менеджери	педагогів	службовців	пенсіонерів	до 30 років	30–50 років	50–70 років
Свалявська районна	42	8	11	5	8	4	4	2	9	14	7	6	4	2	1	25	16

Назва ради	Кількість обраних депутатів (осіб)	Розподіл депутатів																
		По виборчих блоках та політичних партіях								За професією				За віком				
		Наша Україна	БЮТ	Партія регіонів	Блок «За майбутнє Тячівщини»	НЕ ТАК	Єдина Україна	СПУ	Відродження	Блок Литвина	держслужбовців	підприємців	медпрацівників	освітянів	інші	до 30 років	30–50 років	50–70 років
Тячівська районна	74	24	12	14	5	3	4	5	4	3	14	27	8	9	16	2	50	22

Назва ради	Кількість обраних депутатів (осіб)	Розподіл депутатів												
		По виборчих блоках та політичних партіях							За професією			За віком		
		Наша Україна	БЮТ	Партія регіонів	Блок Литвина	КМКС – Партія угорців України	Демпартія угорців України	«Відродження»	держслужбовців	підприємців	інші.	до 30 років	30–50 років	50–70 років
Ужгородська районна	62	14	17	6	10	7	5	3	12	15	35	2	38	22

Назва ради	Кількість обраних депутатів (осіб)	Розподіл депутатів														
		По виборчих блоках та політичних партіях						За професією					За віком			
		Наша Україна	БЮТ	Партія регіонів	Блок Литвина	СПУ	Пора/ПРП	держслужбовці	підприємці	педагоги	медики	керівники держ. підприємств	інші	до 30 років	30-50 років	50-70 років
Хустська районна	78	19	14	18	11	8	4/4	17	14	10	6	17	14	4	49	25

Назва ради	Кількість обраних депутатів (осіб)	Розподіл депутатів																	
		По виборчих блоках та політичних партіях									За професією					За віком			
		Наша Україна	БЮТ	Партія регіонів	Демократична партія угорців України	СПУ	Пора	ПЗУ	КМКС – Партія угорців України	НЕ ТАК	держслужбовців	підприємців	педагогів	медиків	пенсіонерів	інші	до 30 років	30–50 років	50–70 років
Берегівська міська	36	5	5	5	6	2	2	2	8	1	4	14	7	3	2	6	1	22	13

Назва ради	Кількість обраних депутатів (осіб)	Розподіл депутатів													
		По виборчих блоках та політичних партіях					За професією					За віком			
		Наша Україна	БЮТ	Партія регіонів	КМКС –Партія угорців України	Відродження	держслужбовців	підприємців	педагогів	медиків	пенсіонерів	інші	до 30 років	30–50 років	50–70 років
Мукачівська міська	43	20	8	11	2	2	10	20	5	1	4	3	3	29	11

Назва ради	Кількість обраних депутатів (осіб)	Розподіл депутатів														
		По виборчих блоках та політичних партіях						За професією					За віком			
		Наша Україна	БЮТ	Партія регіонів	Блок Литвина	ПОРА	СПУ	держслужбовців	підприємців	освітян	медиків	пенсіонерів	інші	до 30 років	30–50 років	50–70 років
Ужгородська міська	50	12	17	6	8	4	3	7	18	12	4	1	8	3	37	10

Назва ради	Кількість обраних депутатів (осіб)	Розподіл депутатів																
		По виборчих блоках та політичних партіях									За професією				За віком			
		Наша Україна	БЮТ	Партія регіонів	Блок Литвина	СПУ	Пора	Демсоюз	КМКС – Партія угорців України	УНП	держ.службовців	підприємців	педагогів	медиків	пенсіонерів	до 30 років	30–50 років	50–70 років
Хустська міська	36	7	8	5	2	2	2	2	2	6	4	20	3	3	6	1	22	13

Назва ради	Кількість обраних депутатів (осіб)	Розподіл депутатів															
		По виборчих блоках та політичних партіях								За професією					За віком		
		Наша Україна	БЮТ	Партія регіонів	КМКС – Партія угорців України	Партія честі	СелПУ	Відродження	Народний блок Литвина	держ.службовці	підприємці	пенсіонерів	прац. бюджет. сфери	інші	до 30 років	30–50 років	50–70 років
Чопська міська	30	6	4	4	4	1	2	7	2	2	7	3	4	14	–	12	18

У 2008 році в ПП НСНУ відбувається розкол, і як результат на теренах Закарпаття з'являється нова політична партія «Єдиний центр», яку очолив заступник голови ОДА Іван Балога. З ПП НСНУ вийшли 15 депутатів обласної ради, ряд депутатів міських, районних, сільських рад. Активісти партії «Єдиний центр» у травні 2009 року провели своїх членів на посаду міського голови Перечина та на посаду голови Воловецької районної ради.

Упродовж вищезазначених етапів значну роль в суспільно-політичному житті краю відігравали українські громадські організації. Серед них найактивнішими були і залишаються Товариство української мови ім. Т. Шевченка (1989–1991), Закарпатське крайове культурно-освітнє товариство «Просвіта» (1990), Товариство політв'язнів і репресованих (1991), обласна організація Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Тараса Шевченка (1991) та інші. Діяльність цих громадських організацій спрямована на утвердження культурно-національних і духовних цінностей, збереження і збагачення історичної пам'яті, захист національних інтересів української спільноти тощо. Члени товариства є активними учасниками громадсько-політичного життя краю.

8. УГОРСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

До кінця 1980-х років на Закарпатті не було можливості створення угорських представницьких організацій, в області могли діяти лише літературні студії. Прорив у цьому питанні принесли останні роки цього десятиріччя: протягом 1988 року в більших населених пунктах, де проживали угорці, один за одним почали створюватись гуртки, які своєю метою визначили збереження культурних традицій. Серед них: берегівський гурток ім. Дюли Іййєша, мукачівський ім. Ференца Ракоці ІІ, виноградівський ім. Бейли Бартока, тячівський ім. Шімона Голлоші, гатянський (Берегівський район) ім. Вілмоша Ковача. Ці гуртки, а також віднайдене заново почуття угорської колективної ідентичності, зрушили процес, який пізніше призвів до створення представницьких організацій.

Керівники угорських просвітницьких гуртків у вересні 1988 року звернулись із поданням до Центрального комітету Комуністичної партії України, до Закарпатського обкому партії, в якому просили надати згоду на створення спілки – Культурного товариства угорців України з центром в Ужгороді. Спочатку передбачалося, що організація буде лояльною до режиму інституцією, яка б у державних рамках об'єднувала культурні гуртки зі штатним, платним апаратом під керівництвом прийнятної для тієї державної системи інтелігенції. Обласне партбюро дало чітко зрозуміти, що створення угорського культурного об'єднання не матиме ніяких політичних перешкод, але фінансову підтримку йому держава не надаватиме. Пропозиції партбюро діяти новоствореній організації в рамках Товариства радянсько-угорської дружби або Українського культурного фонду угорською інтелігенцією були відхилені. 21 січня 1989 року в Ужгороді на установчій конференції Товариства української мови ім. Тараса Шевченка були присутні кілька представників угорської інтелігенції, котрі на цьому засіданні заявили: нове об'єднання вони уявляють не як угорську філію українського товариства, а як незалежну угорську представницьку організацію.

8.1. Товариство угорської культури Закарпаття

Установчі збори Товариства угорської культури Закарпаття (ТУКЗ) відбулися 26 лютого 1989 року в м. Ужгород у будівлі товариства «Знання». Статут Товариства був прийнятий одногосно, основною його метою визначено діяльність, спрямовану на збереження рідної мови та національних традицій, розвиток культури і навчання рідною мовою закарпатських угорців, а також реалізація комплексу питань, пов'язаних із представництвом і захистом інтересів угорців Закарпаття. Головою ТУКЗ обрано Шандора Фодо. Офіційна реєстрація організації відбулася пізніше – 20 червня 1989 року. Кількість членів організації постійно збільшувалась, протягом року до неї вступило близько двадцяти тисяч осіб.

На початку свого існування Товариство угорської культури Закарпаття (ТУКЗ) займалось створенням організаційної структури, відродженням почуття приналежності до угорської спільноти – підтвердженням цього є встановлення пам'ятних

знаків, пам'ятників, проведення багатьох конференцій, зустрічей, а також відновлення колишніх угорських назв населених пунктів. У цей період відновлено пам'ятник Турул у Вилоку, встановлений раніше на честь успішної битви під керівництвом Ференца Ракоці II у визвольній війні 1703–1711 років, погруддя Дюли Іййеша в Берегові, Жігмонда Перені у Виноградіві. Майже в усіх угорських населених пунктах встановлено пам'ятники чи обеліски на честь депортованих восени 1944 року чоловіків-угорців; на порядку денному стояло питання створення меморіального парку на місці колишнього Свалевського табору для інтернованих. Товариство ставило за мету покращення шансів навчання рідною мовою, стежило за відновленням угорських шкіл у Солотвині та Виноградіві.

Зміцнювалася і політична роль об'єднання: в 1990 році на місцевих виборах в угорських населених пунктах кандидати, яких підтримувало ТУКЗ, пройшли до міських, районних і обласної рад, а в Берегівській районній раді ТУКЗ змогла створити навіть власну самостійну фракцію.

Зважаючи на досягнення ТУКЗ, виникла потреба у створенні нової загальнодержавної представницької організації угорців України. 4–5 жовтня 1991 року ТУКЗ разом із Товариством культури угорців Львівщини (ТКУЛ) та Київським товариством угорців (КТУ) вирішили спільно створити Демократичну спілку угорців України (ДСУУ), головою якої обрано Шандора Фодо, а співголовами Яноша Віга (від КТУ) та Маріона Йожефа Ілку (від ТКУЛ). У жовтні 1991 року створено також національні організації німців, словаків і ромів, а ТУКЗ стає одним із співзасновників Демократичної ліги національностей Закарпаття. Передбачалося, що це дасть змогу використовувати потенціал спільних дій усіх організацій національних меншин.

У березні 1992 року змінено організаційну структуру ТУКЗ, яка діє і по сьогодні (первинні організації, середня ланка – районні організації, виборна рада, Правління та секретаріат при ньому). Створено власний друкований орган: спочатку Інформаційний бюлетень ТУКЗ, а пізніше, у 1993 році, журнал товариства «Kárpátalja» («Закарпаття»), що видавався в Мішкольці, було замінено на «Kárpátaljai Szemle» («Закарпатський огляд»), який редагувався вже в Ужгороді. З 2000 року з'явилась газета «Kárpátalja» («Закарпаття»), яка редагувалась у Берегові. Змінився і персональний склад керівництва: з його складу виведено Д. Дупку, який до того часу обіймав посаду відповідального секретаря, а Михайло Товт подав у відставку з посади заступника голови товариства. Всередині товариства Дупка створив внутрішню опозицію під назвою «Демократична платформа». Розколу ще не сталося, але очевидними стали внутрішні конфлікти і зміна напрямків діяльності. У 1993 році ТУКЗ призупинило своє членство в Лізі. Ратифікація 1993 року угорсько-українського базового договору, підписаного ще в 1991 році, та дискусії з цього приводу в угорському парламенті поділили суспільство не тільки в Угорщині, оскільки ставлення до цього факту було неоднозначним і на Закарпатті. З угорського боку як прихильники, так і противники договору свою правоту намагались підтвердити, посилаючись на думку закарпатського політикуму, але ТУКЗ вирішило: воно не втручатиметься в дискусії і не має наміру висловлюватись ні за, ні проти. Микола Ковач зауважив: «У своєму рішенні виборна рада не визначила ніякої позиції щодо змісту договору, але висловила невдоволення тим,

що договір укладено за спинами закарпатських угорців, а тому зрозуміло, що він нікого не вдовольнив. Відголосок мали в основному ті приватні висловлювання функціонерів ТУКЗ, які підтримували базовий договір».

Статут ТУКЗ із самого початку включав у собі підтримку намагань, спрямованих на досягнення автономії Закарпаття, але точне визначення поняття автономії в ряді випадків викликало дискусію всередині організації. У Берегівському районі, де більшість складають угорці, прагнення здобути автономію було однозначне, але відкритим залишалось питання, яким чином можна поширити права і можливості, гарантовані територіальною автономією з центром у Берегові, і на угорців, які проживають у діаспорі. 1 грудня 1991 року на місцевому референдумі, який проводився одночасно з референдумом про незалежність країни, в Закарпатті 78% виборців проголосувало за статус спеціальної самоврядної території області, а в Берегівському районі 81,4% – за створення угорського автономного округу. Однак у результаті відсутності спільної політичної волі практичні кроки для втілення цього волевиявлення зроблені так і не були.

Восени 1993 року, напередодні парламентських і муніципальних виборів 1994 року, процес висунення кандидатів призвів до остаточного розколу у лавах ТУКЗ. Частина складу керівництва і членів підтримували голову товариства Шандора Фодо, решта ж – члена виборної ради Михайла Товта. Товт на той час був головою угорської фракції в обласній раді, а з квітня 1992 року – ще й Представником Президента України в Берегівському районі. Право на здобуття парламентського мандату отримав Михайло Товт.

Персональна ворожнеча, що проявилася в умовах виборчої кампанії, а також поразка голови ТУКЗ на виборах мали для товариства руйнівний ефект. Внутрішня опозиція була витіснена з ТУКЗ і створила альтернативну організацію. Зростання чисельності організації призупинилось, а у Берегівському районі в результаті чвар і вибуття членів їх загальна кількість навіть знизилась. Ужгородська міська організація середнього рівня взагалі розпалася. Товариство з труднощами відновлювало свою структуру: до кінця року Берегівська організація середнього рівня реорганізувалась, а в Ужгороді було створено нові первинні організації. У березні 1996 року ТУКЗ призупинило своє членство в ДСУУ після того, як на загальних зборах останньої у Львові керівні посади отримали представники опозиції, які вийшли з ТУКЗ. Михайло Товт став новим головою ДСУУ. У цьому ж місяці головою ТУКЗ обрано М. Ковача, а Шандор Фодо став почесним головою товариства. За пост голови змагалися двоє: Ласло Варі Фабіан, заступник голови ТУКЗ, який вважався поміркованим, і голова Ужгородської районної організації Микола Ковач, який позиціонувався як більш радикальний лідер і свою діяльність розпочав за підтримки Шандора Фодо. Поява нового голови зумовила і зміну покоління в організації, і зміну стилю її діяльності. Заступниками голови за пропозицією Ковача обрано Шандора Мілована та Василя Брензовича. На парламентські і муніципальні вибори 1998 року Микола Ковач вийшов із затвердженою 1997 року програмою «Сильний демократичний порядок – життя, гідне людини!». Виборче законодавство не передбачало можливості громадським організаціям висувати кандидатів, а тому на вибори Ковач пішов самовисуванцем за зовнішньої підтримки ТУКЗ. У той же час почесний голова ТУКЗ Шандор Фодо також заявив

про свій намір балотуватися, але за списком Соціал-демократичної партії України (об'єднаної). Правління ТУКЗ дистанціювалось від цього рішення і винесло його на розгляд своєї комісії з етики. Таким чином у 72-му виборчому окрузі два кандидати із реальними шансами на перемогу – Микола Ковач та Михайло Товт – змагалися між собою. Переміг Ковач, набравши 29,3% голосів, Товта підтримало 18,1% виборців із тих, які взяли участь у голосуванні. На виборах до місцевих рад шанси угорців зростали за рахунок того, що була укладена виборча угода між ТУКЗ, Товариством угорської культури Берегівщини (ТУКБ) та Форумом угорських організацій Закарпаття (ФУОЗ) щодо кандидатів у депутати обласної ради. Попри це до обласної ради депутатів-угорців потрапило менше, ніж було у попередньому скликанні.

Напередодні виборів 2002 року в межах 72-го виборчого округу відбулися зміни: було вилучено 8 населених пунктів, в яких переважно проживали угорці, а замість них до округу, де більшість становили угорці, приєднали українські села. ТУКЗ знову бажало провести до Верховної Ради М. Ковача (знову балотувався самовисуванцем), але цього разу мандат за списком Соціал-демократичної партії України (об'єднаної) отримав Іштван Гайдош. Гайдош на цей час вже був секретарем Берегівської районної парторганізації СДПУ(о), заступником голови Закарпатського обкому СДПУ(о), головою Берегівської районної державної адміністрації, мав підтримку членів-організацій Форуму угорських організацій Закарпаття (ФУОЗ).

Підрахунок голосів засвідчував мінімальну перевагу то однієї, то іншої сторони, при цьому головні претенденти постійно звинувачували один одного у порушеннях. Кінцеве рішення місцева територіальна виборча комісія винесла після того, як анулювала результати на чотирьох виборчих дільницях, де Ковач отримав більшість голосів. Микола Ковач подавав апеляцію як до Центральної виборчої комісії, так і до Верховного суду, але вона була відхилена. 2008 року Європейський суд із прав людини прийняв рішення у справі «Ковач проти України», визнавши дії українських владних органів неправомірними.

Для угорських партій в цілому ці вибори завершилися безуспішно: депутат-угорець до парламенту не потрапив. Від КМКС ПУУ в обласну раду пройшло п'ять представників, у Берегівську районну раду – 26, в Ужгородську районну раду – 7, у Виноградівську районну раду – 11, в Мукачівську районну раду – 4, в результаті чого КМКС ПУУ мала можливість делегувати в обласну, районні та міські ради загалом 75 своїх депутатів. Найвищим досягненням стало обрання Василя Брензовича, заступника голови КМКС ПУУ, заступником голови Закарпатської обласної ради.

У грудні 1991 року було засноване об'єднання угорських вчителів – Закарпатське угорськомовне педагогічне товариство (ЗУПТ). Професійно-представницьку організацію очолила Ілдіко Орос, голова робочої групи з освітніх питань ТУКЗ. Угода про співробітництво, укладена між цими двома організаціями, діє і по сьогодні. У 1993 році спільно приймалось рішення про необхідність створення закарпатського інституту з угорською мовою навчання. Для реалізації цього задуму у 1994 році за підтримки Закарпатської реформатської церкви та Берегівської міської ради було засновано Благодійний фонд Закарпатського угорського педагогічного інституту. Інститут, що спочатку діяв як відокремлений філіал

Ніредьгазького педагогічного інституту ім. Дердя Бешенеї, в 1996 році отримав ліцензію на проведення навчальної діяльності, а в 2001 році був акредитований як перший у Карпатському басейні приватний вищий навчальний заклад з угорською мовою викладання. На сьогодні в Закарпатському угорському інституті ім. Ференца Ракоці II студенти навчаються за десятима спеціальностями.

Інше питання – впровадження в тій чи іншій формі автономії угорців у Закарпатській області. Це питання знову вийшло на перший план на межі тисячоліть. 26 лютого 2000 року на загальних зборах ТУКЗ прийнято заяву щодо доцільності створення Притисянського району з центром у Берегові. Але цей план не було реалізовано.

Всесвітня спілка угорців (ВСУ) та ТУКЗ у березні 1996 року прийняли рішення щодо встановлення на Верецькому перевалі пам'ятника на честь 1100-річчя здобуття угорцями батьківщини. Професійне журі, розглянувши роботи, подані на конкурс, найкращим визнало проект мукачівського скульптора Петра Матла.

Відкриття пам'ятника було заплановано на 15 серпня 1996 року, але фактично через зупинку будівництва, воно відбулося із запізненням більш ніж на десятиліття. Урешті-решт, у 2008 році, роботи зі спорудження пам'ятника за фінансової підтримки Міністерства закордонних справ Угорщини були завершені. 21 липня на урочистому відкритті були присутні посол Угорської Республіки в Києві Андраш Баршонь, Надзвичайний і Повноважний Посол України в Будапешті Дмитро Ткач, митець Петер Матл, лідери ДПУУ. Представники КМКС ПУУ в заході участі не брали.

8.2. Демократична спілка угорців України

Демократична спілка угорців України (ДСУУ) була створена 5 жовтня 1991 року в Києві в результаті об'єднання трьох товариств: ТУКЗ, Товариства культури угорців Львівщини (ТКУЛ) та Київського товариства угорців (КТУ). Першим головою ДСУУ обрано Шандора Фодо, тодішнього голову ТУКЗ.

ДСУУ через пасивність своїх членів до 1996 року практично не діяла. Зміни в роботу спілки внесли проведені в 1996 році загальні збори, які були скликані головами двох організацій членів-засновників – ТКУЛ та КТУ. Зібрання мало на меті перебудувати діяльність ДСУУ, визначити напрямки її подальшого функціонування, наповнити роботу організації новим змістом. Також було прийнято рішення про прийом нових членів: до ДСУУ приєднались Товариство угорської інтелігенції Закарпаття (ТУІЗ) та Форум угорських організацій Закарпаття (ФУОЗ). Головний офіс спілка переводить з Ужгорода до Києва. Головою об'єднання стає депутат Верховної Ради Михайло Товт, колишнього ж генерального секретаря спілки Тібора Ваша обрано виконавчим головою. Замість колишніх співголів загальні збори створили раду співголів, членами якої стали голови організацій-членів: Янош Віг від КТУ, Маріон Йожеф Ілку від ТКУЛ, Арпад Долмої від ФУОЗ та Дердь Дупка від ТУІЗ. Згідно з прийнятими рішеннями, кожна з організацій-членів на спільному форумі представляють по п'ятеро осіб. Голова ДСУУ був уповноважений представляти спілку в законодавчих та виконавчих органах України, а також

на державних і міжнародних форумах. ТУКЗ вважало, що в результаті реорганізації ДСУУ стане організацією-парасолькою для опозиційних до ТУКЗ товариств, а тому своє членство в ДСУУ призупинило. Загальні збори ДССУ рішення ТУКЗ прийняли до відома.

Число членів ДСУУ збільшувалось і надалі: до неї приєдналися Кримське товариство угорців ім. Ш. Петефі, Закарпатське угорське товариство працівників охорони здоров'я, Закарпатська угорська спілка «Газда», Спілка угорських журналістів Закарпаття, Товариство угорців «Балатон» з Івано-Франківська, Спілка угорських бібліотекарів Закарпаття, Форум директорів угорськомовних шкіл. У 1999 році на звітно-виборчих зборах при переобранні керівників головою спілки став Михайло Товт, виконавчим головою Тібор Ваш, регіональними заступниками голови – Василь Зубанич (Закарпаття) та Маріон Йозеф Ілку (регіон за Закарпаттям).

7 грудня 2002 року на чергових загальних зборах новим головою Демократичної спілки угорців України обрано Іштвана Гайдоша. Іштван Гайдош, заступник голови Форуму угорських організацій Закарпаття як кандидат від Соціал-демократичної партії України (об'єднаної) на виборах до Верховної Ради 2002 року проходить до парламенту за підтримки ДСУУ, яка як громадська організація і надалі не має права висувати кандидатів у депутати. Звітно-виборчі збори обрали також чотирьох заступників голови: Дердя Дупку – з культурно-організаційних питань, Габора Кінча – з економічних, Елеміра Кевсегі – з політичних та Тібора Ваша – виконавчим заступником голови. У 2003 році створюється і Всеукраїнська рада, яку очолює Василь Зубанич.

У 2004 році було прийнято рішення про створення Демократичної партії угорців України, реєстрацію якої розпочато у 2005 році. На виконання своєї програми 2005 року ДСУУ разом із Об'єднанням прикордонних органів самоврядування Закарпаття (ОПОСЗ) підтримує Іштвана Гайдоша, який у 2005 році ще був депутатом Верховної Ради, у підготовці та просуванні в парламенті проекту закону про національно-культурну автономію. Програма передбачала, що після прийняття цього закону розпочнеться утворення представництва автономії – Закарпатської угорської національної ради, до якої будуть залучені представники угорських історичних церков, угорські громадські, цивільні та професійні організації, установи, представники органів місцевого самоврядування.

Між Ужгородським національним університетом та ДСУУ було підписано угоду про співпрацю, відповідно до якої за угорської державної допомоги в Ужгороді відкрито кафедру історії Угорщини та європейської інтеграції, а у вересні 2008 року за фінансової підтримки фонду «Рідний край» (Szülőföld Alap) та Секретаріату Прем'єр-міністра Угорщини в УжНУ відкрито гуманітарно-природничий факультет з угорською мовою навчання.

У своїй роботі ДПУУ важливим напрямом вважає сприяння згуртованості угорців, що мешкають за перевалом. Партія підтримує зв'язки з іншими меншинами, зокрема з організаціями росіян, румунів, кримських татар. У 1997 році у Києві в Угорському урочищі (Паркова алея) було урочисто відкрито пам'ятний знак на честь 1100-річчя (згідно з літописом «Повість минулих літ» Нестора) походження угорських племен під Києвом.

8.3. Колективні члени Демократичної спілки угорців України

У 2009 році спілка налічувала 15 організацій-членів. Серед них часто спостерігаємо збіг керівних персоналій та структур різних організацій, нерідко це трапляється і серед рядових членів.

Опозиція, яка 1994 року відкололась від ТУКЗ, створила самостійні місцеві організації. У серпні 1994 року частина первинних організацій Товариства угорської культури Берегівського району – Берегівська міська та частина первинних організацій району під головуванням Арпада Далмаї та за підтримки Михайла Товта створили Товариства угорської культури Берегівщини (ТУКБ, офіс у м. Берегово, теперішній голова – Бейла Піріді). Регіональна організація включила у власну програму представництво політичних, культурних і соціальних інтересів угорців, які проживають на території Берегівського району та в населених пунктах колишньої історичної Березької жупи. Основною політичною метою визначалося створення за результатами референдуму, що відбувся 1 грудня 1991 року, угорського автономного округу.

Місцеві культурні об'єднання були створені в Сваляві (Свалявський угорський культурний союз), Тячеві (Тячівське угорське культурне товариство), в Ужгородському районі (Ужанське товариство угорців). За ініціативи Товариства угорської культури Берегівщини (ТУКБ) ці організації 6 серпня 1994 року створили Форум угорських організацій Закарпаття (ФУОЗ). Окрім них, до Форуму також входять Товариство угорської інтелігенції Закарпаття (у 1996 році організація вийшла з Форуму), Мукачівський літературно-культурний клуб ім. Ф. Ракоці II та декілька фермерських спілок (Гетенська спілка «Газда» Берегівського району, Берегуйфалушська спілка «Газда» Берегівського району). У 2002 році було прийнято рішення про те, що крім колективного членства організацій, у спілці буде введено й індивідуальне членство. На сьогодні Форум налічує 25 колективних та близько восьми тисяч індивідуальних членів. Офіс ФУОЗ знаходиться в Берегові, голова Форуму – Габор Кінч. Форум є колективним членом ДСУУ з 1996 року.

8.4. Товариство угорської інтелігенції Закарпаття

Товариство угорської інтелігенції Закарпаття, створене у квітні 1993 року, в основному займається організацією конференцій, літературних вечорів, різних культурних заходів, зустрічей письменників із читачами. Головою-засновником ТУІЗ був Дердь Дупка, який став одним з ініціаторів створення у 1992 році групи «Демократична платформа» в ТУКЗ, а потім покинув товариство.

Під час реєстрації організації було опубліковано декларацію, в якій наголошувалось, що мета ТУІЗ – об'єднання угорськомовної інтелігенції, зупинення угорської еміграції із Закарпаття, сприяння в налагодженні та підтримці контактів як на теренах Закарпаття, так й із закордоном. Дердь Дупка в одному виступі заявив, що ТУІЗ – це не політична організація, її основною метою є збагачення культурного життя та покращення економічного добробуту закарпатських угорців. Пріори-

тетною товариство вважає підтримку господарської діяльності, оскільки ефективне культурне життя є похідним економічного розвитку угорського населення.

Офіс ТУІЗ знаходиться в Ужгороді. Організація є конфедерацією професійних товариств, що об'єднані в три основні спеціалізовані об'єднання: науково-освітнє товариство, літературно-мистецьке просвітнє товариство та товариство з розвитку підприємництва, які, у свою чергу, мають різні робочі комісії та секції. На звітно-виборчих зборах у 1994 році Дердь Дупка знову обраний головою організації. Михайла Товта делегати обрали почесним головою товариства. У 1998 році ТУІЗ вирішило створити регіональні організації в Ужгороді, Ужгородському, Берегівському та Виноградівському районах, у регіонах Верхньої Тиси та Верхньої Латориці. Одним із найбільших досягнень організації є відкриття в листопаді 1994 року Меморіального парку жертвам сталінізму, над яким спільно працювали ТУІЗ та громадський комітет Свалявського меморіального парку.

ТУІЗ ініціювало також створення кількох організацій, зокрема: Закарпатської спілки угорських фермерів (1996), Спілки угорських журналістів Закарпаття (1996), Об'єднання прикордонних органів самоврядування Закарпаття (1994), Ужгородської кредитної спілки «Міст» (1998), Закарпатського агентства підтримки підприємництва (1998). У лютому 2002 року ТУІЗ за ініціативи євреїв – членів ТУІЗ створило Закарпатське товариство угорськомовних євреїв, головою якого став Бейла Губер, завгосп ТУІЗ.

8.5. Асоціації органів місцевого самоврядування

Доля громадських організацій, створених під егідою ТУІЗ, склалася по-різному. Діяльність одних є мало помітною, інші, як наприклад Спілка угорських журналістів Закарпаття, стали поважними професійними товариствами. Дуже корисним з огляду на суспільний ефект від його діяльності став створений у 1994 році за ініціативи депутата Верховної Ради Михайла Товта Форум угорських місцевих і регіональних рад, учасниками якого є сільські голови та депутати місцевих і регіональних рад більшості угорських населених пунктів. Форум організував ряд фахових конференцій, зокрема з питань відносин угорських громад та органів місцевого самоврядування; приватизації та територіального розвитку; проблем двомовних надписів на території органів місцевого самоврядування; транскордонних зв'язків органів місцевого самоврядування та населених пунктів-побратимів; регіональних економічних програм тощо.

У 1999 році на XI форумі Закарпатських угорських місцевих самоврядувань було засноване Об'єднання прикордонних органів самоврядування Закарпаття (ОПОСЗ). Головою обрано Ернеста Нусера, заступника голови Закарпатської обласної ради. Створенню ОПОСЗ передував прийнятий у 1997 році Закон «Про місцеве самоврядування в Україні», який дозволяв створення муніципальних об'єднань. У 2002 році повноваження Ернеста Нусера на посаді були підтверджені, співголовою ОПОСЗ обрано Іштвана Гайдоша, тогочасного депутата Верховної Ради України, голову ДСУУ.

8.6. Професійні представницькі організації

Найбільшою професійною представницькою організацією є Закарпатське угорськомовне педагогічне товариство (ЗУПТ), засноване в 1991 році, голова – Ілдіко Орос. ЗУПТ тісно співпрацює з ТУКЗ, їхнім спільним успіхом вважається створення в місті Берегово Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II.

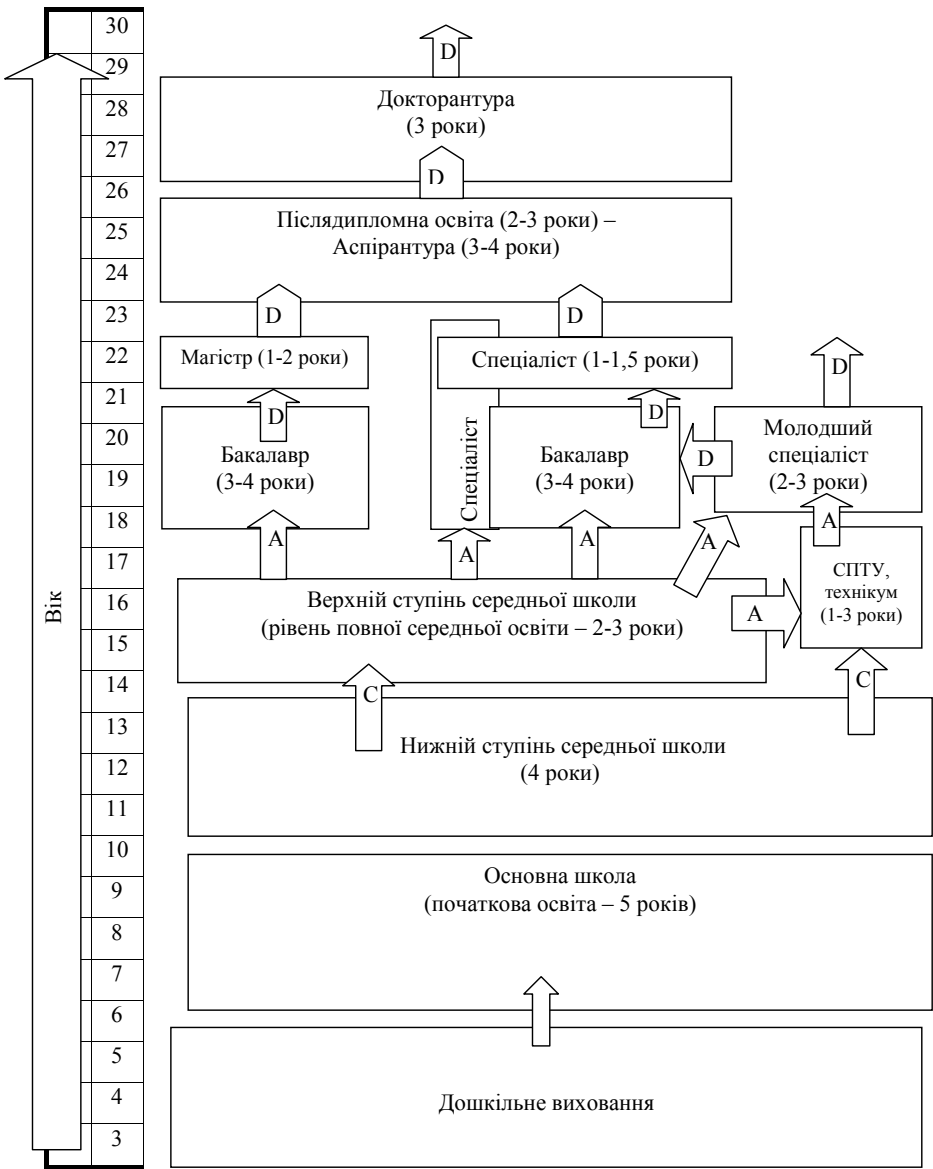
До професійних представницьких організацій належать також Спілка угорських журналістів Закарпаття, Закарпатська угорська спілка «Газда», Спілка угорських бібліотекарів Закарпаття, Закарпатське угорськомовне наукове товариство, Закарпатське угорське товариство працівників охорони здоров'я, Спілка угорських підприємців Закарпаття, Асоціація угорських підприємців Закарпаття, Спілка угорських ветеринарів Закарпаття, Спілка угорських лікарів-християн Закарпаття, Форум директорів угорськомовних шкіл. Активність цих організацій та чисельність їхніх членів дуже різноманітна, вони налічують від 10 до кілька тисяч членів.

Крім цього, на Закарпатті функціонує кілька різноманітних літературних і образотворчо-мистецьких товариств. Такими є Музичне товариство імені Дезидерія Задора, Товариство угорських митців Закарпаття образотворчого та прикладного мистецтва ім. Імре Ревеса, Закарпатська група літературного товариства «Трикордоння», Музично-педагогічне товариство імені Золтана Кодая, Закарпатське відділення Спілки письменників Угорщини.

Серед молодіжних організацій найбільшим авторитетом користується Закарпатська угорська асоціація скаутів, заснована в 1991 році в м. Мукачево, голова асоціації – Бейла Попович.

Якщо Закарпатська угорська асоціація скаутів переважно займається школярами, то Молодіжна організація ТУКЗ (МО ТУКЗ), Закарпатське угорськомовне товариство студентів та молодих дослідників, Молодіжна організація ДСУУ, Товариство угорських студентів-журналістів Закарпаття в основному працюють зі студентами вищих навчальних закладів.

Рис. 9. Система освіти в Україні

Умовні скорочення: А – атестат про середню освіту, С – свідоцтво про неповну середню освіту („сертифікат”), D – диплом

9. СУЧАСНИЙ РІВЕНЬ ОСВІТИ В ЗАКАРПАТСЬКІЙ ОБЛАСТІ

9.1. Система освіти в Україні

Сьогодні відбувається процес об'єднання Європи, його поширення на схід супроводжується створенням спільного освітнього і наукового простору та розробки єдиних критеріїв і стандартів у цій сфері в масштабах усього континенту. Реформування освіти в Україні є складовою процесу адаптації національної освітньої системи до європейських освітніх структур. Ключовим питанням національної освітньої галузі є забезпечення рівного доступу не просто до освіти, а до якісної освіти.

Система освіти в Україні – це сукупність навчально-виховних та культурно-освітніх закладів, які відповідно до Конституції та інших законів здійснюють освіту і виховання її громадян. Структура і доцільність створеної в державі системи освіти характеризують її міцність і перспективність розвитку. Конституція України (ст. 53) декларує доступність і безплатність усіх ланок освіти, та різних форм навчання.

Завдання системи освіти, її структура визначаються Законом України «Про освіту», Законом України «Про загальну середню освіту», Законом України «Про вищу освіту», іншими правовими актами. Освіта в Україні має складну структуру європейського типу, що включає: дошкільну освіту, загальну середню освіту, позашкільну освіту, професійно-технічну освіту, вищу освіту, післядипломну освіту, аспірантуру, докторантуру, самоосвіту. Громадяни України мають право на отримання освіти за різними формами: очною, вечірньою, заочною або екстернату (навчання за індивідуальним планом). Встановлено освітні рівні: початкова загальна освіта, базова загальна середня освіта, повна загальна середня освіта, професійно-технічна освіта, базова вища освіта, повна вища освіта.

9.2. Дошкільна освіта

Доступність якісної освіти починається з дошкільної освіти, оскільки саме вона є базисом системного розвитку дитини, фундаментом творення якісно нового освітнього процесу. У комплексі заходів, спрямованих на забезпечення рівного доступу до якісної освіти, важливе значення має саме дошкільна освіта. Для цієї ланки характерними є два аспекти: 1 – охоплення дітей дошкільною освітою з метою створення рівних стартових можливостей при вступі до початкової школи; 2 – наближення змісту, форм, методів освіти до дитини; виявлення та розвиток здібностей і нахилів, врахування особливих потреб та ін.

В Україні функціонують такі типи дошкільних закладів: дитячі ясла, дитячі садки, дитячі ясла-садки, сімейні, прогулянкові, дошкільні заклади компенсуючого та початкового типів з короткотривалим, денним, цілодобовим перебуванням дітей, а також дитячі садки інтернатного типу, дитячі будинки та ін. В Закарпатській області у 2009 році нараховується 528 дошкільних навчальних закладів, у яких виховується 32,8 тис. дітей, що на 7 закладів та 2,3 тис. дітей більше у порівнянні

з 2008 роком. Відсоток охоплення по області становить 42,0% проти 40,0% у 2008 році. Однак, цей показник суттєво відстає від загальноукраїнського показника, який складає 57,0%. У загальній структурі дошкільних закладів найбільша питома вага 97,7% (516 закладів) припадає на заклади Міністерства освіти і науки. Заклади приватної форми власності відвідують 0,5 тис. дітей. Дошкільні заклади області працюють за наступними пріоритетними напрямками: художньо-естетичний – 34 заклади; фізкультурно-оздоровчий – 20; музичний – 10; гуманітарний – 17 закладів. Навчально-виховний процес у дошкільних закладах здійснюється українською мовою (89,3%), угорською (9,9%), російською (0,4%), румунською (0,1%), німецькою (0,1%).

Удосконалення мережі дошкільних закладів, підвищення рівня охоплення нею дітей визначено пріоритетною ціллю «Регіональної стратегії розвитку Закарпатської області до 2015 року». Робота в напрямку розвитку галузі дошкільної освіти активізувалася в останні роки. Це дало змогу збільшити показник охоплення дошкільнят вихованням у дитсадках (обласний показник – 75%). Основною позитивною тенденцією є – призупинення ліквідаційних процесів. Позитивним моментом є незначне відставання у наданні освітніх послуг дошкільнятам в місті і селі.

Відрадным зрушенням у сучасній системі дошкільної освіти є удосконалення нормативної бази, застосування сучасних форм, змісту та методів розвитку, виховання та навчання малюків. У 2009–2010 навчальному році дошкільні навчальні заклади поетапно розпочинають роботу за новою Базовою програмою розвитку дитини дошкільного віку «Я у Світі», схваленою колегією Міністерства освіти і науки України від 21 березня 2008 року та затвердженою наказом від 29 січня 2009 року під № 41. Зазначена програма істотно відрізняється від попередніх: її змістове наповнення спрямоване на гармонійний та різнобічний розвиток дитини дошкільного віку, формування її особистості, створення в умовах дошкільного навчального закладу розвивального життєвого простору.

Разом з тим слід зазначити, що сфера дошкільної освіти в області залишається однією з найбільш проблемних. Це впливає з того, що показник охоплення дітей дошкільною освітою в дитсадках області набагато відстає від поставленого завдання. З метою привернення уваги місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, громадськості до проблем освіти започатковано проведення обласного конкурсу «Кращий дошкільний навчальний заклад». Цей конкурс дасть можливість визначити найкращий заклад сільської і міської місцевості, буде виявлено та поширено досвід роботи творчо працюючих педагогічних колективів.

9.3. Загальна середня освіта

Основним видом середніх закладів освіти є середня загальноосвітня школа трьох ступенів: перший — початкова школа, другий — основна школа, яка забезпечує базову загальну середню освіту, третій — старша школа, що забезпечує повну загальну середню освіту. Для розвитку здібностей, обдарувань і талантів дітей створюються профільні класи (з поглибленим вивченням окремих предметів або початкової допрофесійної підготовки), спеціалізовані школи, гімназії,

ліцеї, колегіуми, а також різні типи навчально-виховних комплексів, об'єднань. Для здобуття загальної середньої освіти можуть створюватися вечірні (змінні) школи, а також класи, групи з очною, заочною формами навчання при загально-освітніх школах.

На сьогодні реформування середньої освіти є найбільш системним, масштабним та забезпеченим. Україна за показниками охоплення дітей середньою освітою має один із кращих показників серед країн Центральної та Східної Європи. Загальною середньою освітою охоплено 99,87% дітей шкільного віку. В 2009 році в Закарпатській області функціонує 710 загальноосвітніх навчальних закладів (у 2008 році – 702), у яких навчається 161.185 учнів.

Пріоритетним завданням сфери загальної середньої освіти є створення умов для рівного доступу до якісної освіти. Саме цим зумовлені зміни у мережі навчальних закладів. Так у м. Ужгороді реорганізовано ЗОШ І–ІІІ ст. № 1 у лінгвістичну гімназію та ЗОШ І ст. № 1; ЗОШ І–ІІІ ст. № 9 – у НВК І–ІІІ ступенів «Економічний ліцей»; НВК «Гранд» – у НВК І ст. «Веселка» та ЗОШ І–ІІІ ст. «Ерудит». Берегівська школа-інтернат І–ІІ ст. з окремими класами для дітей з вадами фізичного та розумового розвитку стала спеціалізованою школою-інтернатом І–ІІІ ступенів. Малолунківську ЗОШ І ст. Хустського району перетворено у НВК «Дошкільний навчальний заклад – загальноосвітній навчальний заклад» І ст. Три ЗОШ І–ІІ ст. реорганізовано у загальноосвітні школи І–ІІІ ступенів. У зв'язку зі складною демографічною ситуацією відбулося зменшення середньої наповнюваності класів і шкіл, збільшення числа ЗНЗ з малою кількістю учнів, що негативно позначається на педагогічному навантаженні учителів.

Стабілізується мережа навчальних закладів, які створюють умови для творчого розвитку особистості. В області функціонують 13 гімназій та 8 ліцеїв (з них 5 приватних), у яких навчається 7,697 тис. учнів або 4,6% від загального числа школярів. Прикладом впровадження інноваційних технологій навчання в освітню практику є педагогічний експеримент колективу педагогів-новаторів загальноосвітніх навчальних закладів Іршавського району Закарпатської області, розпочатий в початкових класах загальноосвітньої школи с. Довге. Сьогодні «Веселкова школа» вийшла за межі однієї школи і поширилася на цілий район.

Порівняльний аналіз успішності учнів класів «Веселкової школи» із класами, що не використовували інновацій даної системи, показує стабільний відрив в успішності учнів «веселкових» і звичайних класів. У звичайних 1-х класах відповідно 81,5 і 86 відсотків добрих і відмінних балів, у «веселковому» 1-му класі вона складає 93%. В інших класах процент відмінних і добрих балів коливається від 24 до 72, а у «веселкових» – від 83 до 97,6. Контрольну роботу за програмою 5–6 класу виконували учні 3-х і 4-х «веселкових» класів і три звичайні 5-ті класи. Результат контрольної говорить сам за себе: 47 і 81% відмінних балів і 79 і 94% відмінних і добрих балів отримали учні двох «веселкових» класів, а учні трьох звичайних 5-х класів мають 16% відмінних, 29 і 48 відсотків відмінних і добрих балів.

Учні «Веселкової школи» значно випереджають своїх ровесників зі звичайних класів, одержуючи багато додаткових знань у цікавій і доступній формі, проте

виникає ряд проблем, зокрема, фінансування експерименту, що призводить до недостатнього забезпечення учнів підручниками, посібниками, тощо.

Особливого значення оптимізація мережі ЗНЗ набуває в контексті здійснення масового переходу до профільного навчання, яке покликане розширити доступ здібної сільської молоді до якісної освіти. Спостерігається тенденція до збільшення охоплено профільним навчанням старшокласників. У вирішенні проблеми забезпечення доступу учнів сільської місцевості має допомогти створення шкіл інтернатного типу, які виконуватимуть роль опорної (базової) школи, де навчатимуться учні з територіально віддалених шкіл. Для задоволення освітніх потреб національних меншин в області функціонують 120 таких закладів, що становить 17,2% від загального їх числа, у яких навчаються 21.822 учні.

Робочі навчальні плани, за якими працюють загальноосвітні навчальні заклади, враховують стратегію Національної доктрини розвитку освіти щодо переорієнтації навчально-виховного процесу на особистість дитини та переведення старшої школи на профільне навчання. Для організації профільного навчання використовуються такі форми: профільні класи у загальноосвітніх навчальних закладах; профільні групи у багатопрофільних навчальних закладах; міжшкільні профільні групи (на базі секцій Малої академії наук (МАН) та позашкільних установ); міжшкільному навчально-виробничому комбінаті (МНБК), позашкільні навчальні заклади. Перспективною є форма організації навчання в умовах взаємодії загальноосвітніх навчальних закладів (ЗНЗ) із закладами профтехосвіти.

Профілізація навчання здійснюється в рамках обласної Програми впровадження профільного навчання на 2007–2010 роки. У 2009–2010 навчальному році завершується перехід основної школи на новий зміст та 12-річний термін навчання. Особливої уваги заслуговують особливості проведення навчально-виховного процесу у 9-му класі. Місцевими органами управління освітою, керівниками загальноосвітніх навчальних закладів продовжується робота щодо створення у школах належних умов для організації допрофільної підготовки. Допрофільна підготовка передбачає: педагогічне діагностування школярів; налагодження дієвої профконсультативної роботи для визначення професійних інтересів школярів; введення курсів за вибором, факультативів; поглиблене вивчення окремих предметів; предметні гуртки; олімпіади, творчі конкурси; секції МАН.

Важливе нововведення в галузі української освіти – запровадження всеохоплюючого незалежного зовнішнього оцінювання навчальних досягнень випускників системи загальної середньої освіти, які виявили бажання вступати до вищих освітніх закладів. В 2009 році в області було зареєстровано 10.760 бажаючих взяти участь у зовнішньому незалежному оцінюванні. З них: 2.670 випускників минулих років та 8.090 (64,6%) 2009 року випускників, у тому числі: випускників загальноосвітніх шкіл – 6.684, спеціалізованих шкіл – 217, спеціальних загальноосвітніх шкіл – 108, гімназій – 553, ліцеїв – 373, навчально-виховних комплексів – 155. Не з'явилися на пункти тестування 2.324 особи (22% проти 28% у 2008 році).

Аналіз відомостей Українського центру оцінювання якості освіти з результатами тестування 2009 року показав, що серед випускників навчальних закладів області найвищі 12 шкільних балів з обраної кількості предметів отримали 15 учнів. Для прикладу, 22,4% випускників, які виконували тести з математики отримали

бали початкового рівня, 14% – з української мови і літератури, по 10% – з фізики і хімії. Жоден випускник не одержав оцінки високого рівня з французької мови і тільки по 8% – з хімії та математики. Підтверджено і той факт, що об'єктивність оцінювання знань і визначення на її основі претендентів на нагородження медалями не витримує жодної критики. Так, станом на 1 лютого 2009 року в області нараховувався 971 претендент на нагородження (278 срібних і 693 золотих). На 9 липня їх залишилося тільки 533 (354 срібні / 179 золотих), що становить 54,9%.

9.4. Професійно-технічна освіта

Важливою ланкою освітньої галузі є професійно-технічна освіта, що покликана готувати робітничі кадри. Підготовку робітничих кадрів за державним замовленням в області здійснюють 19 державних професійно-технічних навчальних закладів і один структурний підрозділ Київського національного торговельно-економічного університету (Ужгородське вище комерційне училище Київського національного торговельно-економічного університету (КНТЕУ)) із загальним контингентом 8.933 учні, 2.202 із яких або 25% учнів разом із дипломом кваліфікованого робітника здобувають атестат про повну загальну середню освіту.

Випуск молодих робітників у 2009 році становить 3.659 осіб. Працевлаштовано 89% випускників, що на 2,5% більше у порівнянні із 2008 роком.

Приділялась належна увага дітям-сиротам, яких у професійно-технічних навчальних закладах (ПТНЗ) навчається 246 осіб. 92 з них стали цьогорічними випускниками, усі вони працевлаштовані за здобутими робітничими професіями на заброньовані для них робочі місця.

Окрім первинної професійної підготовки, ПТНЗ здійснюють підготовку і перепідготовку безробітних із числа незайнятого населення на основі укладених угод із обласним центром зайнятості. Упродовж 2008 року на базі професійно-технічних навчальних закладів робітничі професії здобули 706 осіб, за I півріччя 2009 року – 463 особи 9 (проти 363 у I півріччі 2008 року).

З метою задоволення потреб регіонального ринку праці у кваліфікованих робітниках, забезпечення рівного доступу до якісної безоплатної первинної професійної освіти, підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації робітничих кадрів схвалена розпорядженням голови Закарпатської облдержадміністрації від 29 лютого 2008 року під № 120 і затверджена рішенням п'ятнадцятої сесії обласної ради V скликання від 12 березня 2008 року під № 494 обласна Програма підготовки кваліфікованих робітничих кадрів на 2008–2012 роки. У 2008–2009 роках з обласного бюджету на виконання зазначеної Програми виділено 300 та 168 тис. грн., які використані на зміцнення матеріально-технічної бази професійно-технічних навчальних закладів області.

У професійно-технічних навчальних закладах діють 102 гуртки технічної та художньої творчості, у яких займається 2.142 учні, що складає 25 відсотків загального контингенту. У трьох навчальних закладах діють секції Малої академії наук.

9.5. Вища освіта

Освітньо-кваліфікаційні рівні вищої освіти: молодший спеціаліст – забезпечують технікуми, училища, інші вищі навчальні заклади першого рівня акредитації; бакалавр – забезпечують коледжі, інші вищі навчальні заклади другого рівня акредитації; спеціаліст, магістр – забезпечують вищі навчальні заклади третього і четвертого рівнів акредитації.

На території Закарпатської області функціонує 18 вищих освітніх закладів (університети, інститути, філії та консультаційні центри). На початок 2008–2009 навчального року в вищих освітніх закладах I–II рівня акредитації (р. а.) навчалось близько 5 тисяч студентів: з них близько половини в ВНЗ державної форми власності, а решта в комунальних та приватних ВНЗ. Зараховано на навчання в 2008–2009 навчальному році було 1.553 студенти. Показник кількості студентів на 10 тис. населення в області становить 225 осіб, що є найнижчим по Україні (5.999 студентів на 10 тис. населення). Однак область має найвищий рейтинг серед регіонів України за чисельністю докторів наук у вищих навчальних закладах: 1,47 на 100 студентів (по Україні – 0, 95).

Таблиця 12. Вища освіта Закарпаття (2008–2009 навчальний рік)

<i>Вищі навчальні заклади I – IV рівнів акредитації державна і комунальна форми власності</i>						
<i>університети</i>	<i>академії</i>	<i>інститути</i>	<i>коледжі</i>	<i>технікуми</i>	<i>училища</i>	<i>всього</i>
2	–	2	2	3	3	12

<i>Вищі навчальні заклади I – IV рівнів акредитації приватна форма власності</i>						
<i>університети</i>	<i>академії</i>	<i>інститути</i>	<i>коледжі</i>	<i>технікуми</i>	<i>училища</i>	<i>всього</i>
1	–	2	3	—	–	6

<i>чисельність студентів за рівнями акредитації (осіб)</i>		<i>чисельність студентів на 10 тисяч населення</i>		
<i>I-II</i>	<i>III- IV</i>	<i>I-II</i>	<i>III- IV</i>	<i>Всього</i>
4844	23143	39	186	225

Вищі освітні державні заклади I–II рівнів акредитації представлені: Берегівським медичним коледжем, Закарпатським державним базовим медичним коледжем, Ужгородським коледжем культури і мистецтв ім. А. Ерделі, Закарпатським машинобудівним технікумом, Міжгірський медичним коледжем, Ужгородським музичним училищем ім. Д. Задора, Ужгородським комерційним технікумом. Вищі освітні заклади недержавної форми власності – Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II (II р.а.), Карпатський університет ім. А. Волошина (III р.а.), Довжанський вищий економічний коледж «Бакалавр» ім. В. Якуба (I р.а.), Закарпатський коледж управління та бізнесу «Ерудит» (I р. а.), Мукачівський

кооперативний фінансово-комерційний технікум (І р.а.), Хустський технічний коледж ТСО України (І р.а.) та ін. Крім того, в області функціонують 22 відокремлені підрозділи ВНЗ І–ІV рівнів акредитації, розташованих поза межами області, у яких навчається біля 14 тис. студентів (Табл. 12).

У вищих освітніх закладах III–IV р.а. Закарпаття на початку 2008–2009 н.р. навчалось 23.143 студенти, з них 4604 – першокурсники. Державними закладами III–IV р. а. є Ужгородський національний університет (IV р.а.), Закарпатський державний університет (IV р.а.), Мукачівський державний університет (IV р.а.), Закарпатський художній інститут (III р.а.).

Стратегічним завданням модернізації вищої освіти є трансформація освітніх послуг у контексті вимог Болонського процесу. Першим навчальним закладом Закарпаття, що активно включився в реалізацію болонських перетворень є Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет». Факультетом суспільних наук було в ході педагогічного експерименту апробовано болонську систему навчання та розроблено методичне забезпечення для кредитно-модульної організації навчання.

За даними тижневика «Дзеркало тижня» Ужгородський національний університет – один із найпрестижніших класичних університетів України. Сьогодні підготовка фахівців в університеті відбувається за 34 напрямками бакалаврату та 42 спеціальностями освітньо-кваліфікаційного рівня спеціаліст-магістр на 94 кафедрах та 19 факультетах. На відділенні післядипломної освіти ведеться підготовка лікарів-інтернів та перепідготовка фахівців із базових спеціальностей, працюють курси підвищення кваліфікації.

В 2009–2010 н.р. в університеті навчається 12.087 студентів, з яких 7491 – на денному відділенні, 3.496 – на заочному та факультеті післядипломної освіти – 1.100 студентів та курсантів. Спостерігається чітко виражена тенденція до щорічного збільшення кількості студентів. На денній формі навчання 65,3% студентів навчаються за державним замовленням, 34,5% – за контрактом. На заочній формі навчання відповідно 30,5% і 69,5%.

Перший випуск відбувся у 1951 році, а загалом університет підготував понад 60 тисяч фахівців. За вагомий внесок у розвиток національної освіти й науки Указом Президента України від 19 жовтня 2000 року під № 1148/2000 університетові присвоєно статус національного і перейменовано на Ужгородський національний університет із наданням четвертого рівня акредитації.

Університет має найбільшу в регіоні наукову бібліотеку, фонди якої налічують 1,5 млн. примірників книг та володіють багатьма унікальними зразками вітчизняного і зарубіжного книгодрукування. Бібліотека зберігає книги великої цінності, серед них, зокрема, інкунабули (першодруковані книги), що побачили світ латинською мовою до 1500 року.

Закарпатський державний університет – вищий навчальний заклад IV рівня акредитації, державної форми власності, створений на базі Ужгородського державного інституту інформатики, економіки і права у 2004 році. В структурі університету функціонують 5 факультетів: факультет інформатики, факультет міжнародних відносин, факультет міжнародного бізнесу та міжнародної економіки, юридичний факультет та факультет економіки.

3 грудня 2009 року на базі Мукачівського гуманітарно-педагогічного інституту та Мукачівського технологічного інституту шляхом їх злиття утворено Мукачівський державний університет (МДУ). Мукачівський університет – вищий навчальний заклад IV рівня акредитації, державної форми власності. У структурі університету працюють такі факультети: технологічний, туризму, економіки і менеджменту, педагогічний, гуманітарний та заочної форми навчання. До складу МДУ входять Виноградівський технологічний коледж та Мукачівський гуманітарно-педагогічний коледж.

Навчання впродовж усього життя людини – важливе завдання сучасної освіти. Ринок праці швидко змінюється, що диктує необхідність створення короткотермінових навчальних програм перепідготовки й підвищення кваліфікації кадрів. Цю важливу функцію виконує система післядипломної освіти. В Закарпатській області педагогічна післядипломна освіта реалізується Закарпатським інститутом післядипломної педагогічної освіти.

Відповідно до нових викликів життя закарпатська освіта долучається до процесів інтеграції України у світовий та європейський економічний простір. Європейський досвід свідчить, чим вищий рівень освіти населення, тим краще живуть люди, тим досконалішими є демократичні інститути.

10. СИСТЕМА УГОРСЬКОМОВНОЇ ОСВІТИ ЗАКАРПАТТЯ ТА ДЕЯКІ АКТУАЛЬНІ ЇЇ ВИКЛИКИ У 2009 РОЦІ

10.1. Освіта національних меншин

Наш підхід, у першу чергу, є системним, намагаємося розглянути освіту національної меншини на тлі освітніх та інших суспільних процесів країни. Хоча для даного підходу врахування державних та/або регіональних процесів є значимим, але так само важливим є розглянути проблеми та питання, властиві саме національним меншинам. Освіта меншин утворює підсистему в системі освіти певної країни, підтримка якої є обов'язком держави, оскільки її учасники (адміністрація, педагоги, учні), як і громадяни, котрі належать до титульної нації, також є громадянами цієї країни. З цього, майже банального визначення однозначно випливає, що на загальнообов'язкових освітніх рівнях присутність держави є неминучою. Тобто, на вищих рівнях освіти, зазвичай як компенсація за які-небудь уявні або реальні несприятливі для етнічних меншин обставини можуть створюватися недержавні навчальні заклади, організацію яких беруть на себе недержавні громадські організації чи навчальні заклади іншої держави.

На нижчих освітніх рівнях роль держави також не є цілком налагодженою, безпроблемною та безконфліктною. Одне з постійних питань, що постає на порядку денному, – важливість та методика засвоєння державної мови особами, які належать

до національних меншин. Особливо це стосується такої молодшої незалежної держави, як Україна, яка – із зрозумілих причин – використовує мовну політику як один із головних засобів формування національної держави, а систему освіти залучає для обслуговування цієї політики. Взаємозалежність мовної політики та освіти є звичним явищем. Заходи, спрямовані на посилення української мови, є зрозумілими, але вимога засвоєння мови більшістю у випадку з національними меншинами ставить перед освітньою системою також педагогічно-методичні та фінансові проблеми. Якщо до політичної волі не приєднується фахова підтримка та відповідне фінансування, тоді подібні наміри держави можуть стати неприйнятними для еліт, що представляють національні меншини.

Освіту національних меншин неможливо уявити та зрозуміти без урахування ідей та прагнень її еліт. Для представників еліти кожної національної меншини освіта є надзвичайно важливою сферою, а її довготривале існування – запорукою збереження даної спільноти.

Добрим прикладом може слугувати частина заходів, спрямованих на утвердження української мови. Урядовці, відповідальні за цей процес, так само як і речники національних меншин одностайно погоджуються, що вивчення української мови для пересічних членів етнічної спільноти є запорукою їхньої соціальної мобільності та збільшує їхні шанси на ринку праці. Однак викладати мову для національних меншин, не беручи до уваги особливі потреби, що випливають з їхньої рідної мови, означає не тільки піддати сумніву результативність цієї педагогічної роботи, але й передбачити супротив зацікавлених у збереженні особливостей власної освіти національних меншин. Зокрема, введення у 2008 році нової системи складання випускних іспитів пояснюється в основному фаховими причинами, а саме – бажанням витіснити корупцію, вкорінену в українській освітній системі. Проте практичне впровадження тестування є неприйнятним для національних меншин із мовних причин. Адже не можна очікувати від учня, рідною мовою якого є не українська і який навчався іншою мовою, щоб він однаково успішно виконав тести українською мовою, які і ті, чия рідна мова українська. В цьому випадку фахове питання переводиться в етнічну площину, а нова система тестування може призвести навіть до дипломатичних конфліктів.

Освіту національних меншин неможливо охарактеризувати без урахування всеукраїнських процесів, і в той же час її функціонування неможливо зрозуміти без знання і розуміння конфліктів, що відбуваються, з одного боку, між більшістю і меншинами, з іншого – всередині меншин на рівні еліт. Перед тим, як перейти безпосередньо до розгляду деяких актуальних питань, що стоять перед угорсько-мовною освітою Закарпаття, ми здійснимо короткий огляд демографічної ситуації, що створює базові рамки для системи освіти, та охарактеризуємо специфічні державно-правові акти, що стосуються питань освіти.

10.2. Демографічні показники – виклики освіти

Переважає більшість населення України, завдяки соціалістичній індустріалізації, що відбувалася у другій половині ХХ століття, проживає у містах (68%),

розташованих здебільшого довкола великих промислових центрів. Згідно з даними перепису населення, який востаннє проводився у 2001 році, серед населення країни старше 10 років, у містах проживає 63,5% українців, 87% росіян, у той час як угорців – усього 36%. Співвідношення міського до сільського населення у західній частині країни нижче, ніж у середньому по країні. Причиною такого розселення є те, що на даних територіях переважають малі промислові центри. Подібними структурними відмінностями у розселенні міського та сільського населення, очевидно, пояснюються також відмінності у рівні освіти різних національностей, котрі проживають в Україні. Як бачимо з Таблиці 13, на Закарпатті освітні показники є найгіршими.

Таблиця 13. Населення, старше 10 років, відповідно до освітнього рівня в розрізі деяких національностей, згідно з даними перепису населення 2001 року

		Усе насе- лення у віці 10 років та старше (кількість осіб)	Населення у віці 10 років та старше, згідно з рівнем освіти (у %, 2001)						
			Повна вища	Базова вища	Незакінчена вища	Середня школа	Загальноосвітня школа	Початкова школа	Без шкільної освіти (та/або не відповіли)*
Україна	Українці	33 718 100	11,69	0,71	17,02	35,63	16,44	15,05	3,46
	Росіяни	7 823 575	18,70	0,74	21,12	32,52	13,80	10,84	2,28
	Угорці	1 386 338	4,83	0,42	9,88	43,33	23,66	16,27	1,61
Закар- патська обл.	Українці	875 876	8,09	0,61	13,1	39,85	19,35	16,51	2,49
	Росіяни	29 854	27,13	0,99	23,94	33,05	8,73	5,71	0,46
	Угорці	1 33 980	4,65	0,42	9,85	43,65	23,72	16,37	1,35
Угорці – за межами Закарп. обл.		4 658	9,98	0,56	10,8	34,05	22,11	13,35	9,15

* Власні підрахунки. У офіційних статистичних даних ця колонка відсутня.

Джерело: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

На підставі наведених у Таблиці 13 даних можна визначити, що з трьох національностей, які аналізуються, освітні показники найвищі серед росіян, а найнижчі – серед угорців. Показники щодо українців знаходяться в цьому проміжку, що несе в собі серйозні політико-освітні наслідки: в той час, як упродовж останніх років спостерігається посилення україномовного навчання, ці зміни у пропорціях у першу чергу відбуваються за рахунок послаблення позиції російськомовної меншини.

Таблиця 13 чітко демонструє, що освітній рівень на Закарпатті значною мірою відстає від інших областей країни, а освітній рівень угорців Закарпаття в свою чергу відстає від показників україномовного населення області: на нижчих рівнях

шкільної освіти їх частка вища, а на вищих її рівнях – нижча по відношенню до українців та росіян.

На підставі наведених тут даних можна встановити, що рівень освіченості в Україні пропорційно залежить від типу населеного пункту. Отже можна провести чітку лінію розмежування за освітнім рівнем. Освітній рівень мешканців міст значно вищий, ніж сільського населення: у межах міст частка популяції з вищою освітою утричі більша, ніж у сільського населення, а серед сільського населення частка тих, хто має тільки початкову або базову загальну середню освіту, вдвічі більша, ніж у мешканців міст. Співвідношення угорців щодо вищої освіти загалом майже наближене до освітнього рівня українського сільського населення, і паралельно з цим, співвідношення угорців – мешканців міст із вищою освітою хоча і перевищує подібний прошарок українців – мешканців сіл, все ж приблизно удвічі відстає від українського міського населення.

Згідно з нашими даними, за межами Закарпаття проживає 4.658 осіб угорського походження (близько 3,3% угорців України, старших 10 років), освітній рівень котрих характеризується двома цікавими тенденціями. З одного боку, серед них високою є частка тих, хто має вищу освіту, але такою ж високою є і частка тих, хто взагалі не має шкільної освіти. У той час, коли частка перших у колі міського населення досягає середнього рівня українських міст, то частка останніх серед сільського населення надзвичайно висока. Із усього цього можна дійти висновку, що за межі Закарпаття, з одного боку, потрапляють дипломовані спеціалісти, котрі, скоріше за все, після закінчення навчання у різноманітних університетських центрах залишилися в містах. З іншого боку, в середовищі людей із низьким рівнем освіти також спостерігалась численна міграція (стосовно чоловіків це, скоріше за все, пов'язано з проходженням обов'язкової служби в армії).

Інший, дуже важливий вимір демографічних трендів, які мають вплив на освітню систему, пов'язаний зі значним скороченням населення країни. Між двома останніми переписами (1989 та 2001 роки) населення країни скоротилося з 51,5 млн. до 48,2 млн., а у 2007 році воно складало вже тільки 46,6 млн. За прогнозами, у 2020 році населення країни складатиме 42,9 млн., а у 2050 році – 35 млн., що по відношенню до 2001 року означає близько 37-відсоткове скорочення. Скорочення також стосується і угорської популяції: за прогнозами співробітників Центрального статистичного управління Угорщини у 2021 році на Закарпатті буде проживати близько 125 тисяч людей угорської національності. Але якщо спроєкувати прогнози ООН на угорську популяцію, то у 2050 році на Закарпатті проживатиме близько 97.000 угорців, що беззаперечно передбачає атрофію нинішньої підсистеми угорськомовної освіти, без додаткового впливу українізаційних факторів та будь-яких мовно-політичних процесів.

Щоб запобігти загальному скороченню населення країни нещодавно було запроваджено низку соціально-політичних заходів, згідно з якими сім'ї з маленькими дітьми отримують порівняно високу соціальну допомогу. Хоч ми не володіємо достовірною інформацією щодо ефективності цієї соціальної підтримки в державному масштабі, однак стосовно Закарпаття спеціалісти вважають, що бажання народжувати зросло в першу чергу серед осіб ромської національності, котрі віддають своїх дітей до шкіл з угорською мовою навчання.

На Закарпатті система угорськомовної освіти повинна враховувати також наявність представників ромської народності, адже роми можуть створювати для неї додатковий резерв. Проте показники зайнятості й рівень освіти ромів є найгіршими на Закарпатті. З них всього 6% є працюючими, близько половини має тільки початкову шкільну освіту, а близько 30% взагалі не відвідували школу. Ми вже вказували на те, що на Закарпатті рівень шкільної освіти угорців відстає від середньо-обласних показників. Відповідно дедалі зростаюча потенційна участь ромів у процесі угорськомовного навчання і надалі знижуватиме результативність угорської шкільної структури. Така тенденція в свою чергу може викликати спротив політичної еліти угорської меншини. З іншого боку, присутність ромів у процесі навчання може стати важливою складовою в угорськомовній освіті, оскільки фінансування шкіл відбувається на основі нормативного розрахунку на особу, а зменшення чисельності дітей може привести до закриття класів та шкіл з угорською мовою навчання. Одночасно присутність у класах великої кількості ромів, чиєю рідною мовою є угорська, робить виклик педагогічним працівникам і діячам освіти угорської меншини. Центральним питанням тут є те, чи вдасться при мовній схожості, але наявній розбіжності соціального стану, зробити процес шкільної інтеграції двох меншин керованим.

10.3. Правовий стан

У 1990 роках та на початку нового тисячоліття в Україні були прийняті нові законодавчі акти, що створили нову основу для функціонування системи освіти. Без претензії на повноту переліку ми розглянемо лише декілька найголовніших (у дужках вказується дата вступу закону в дію, проте не треба забувати, що майже в кожен із них із часом були внесені зміни): «Конституція України» (1996), Закон України «Про освіту» (1991, 1996), Закон України «Про дошкільне виховання» (2001), Закон України «Про загальну середню освіту» (1999), Закон України «Про професійно-технічну освіту» (1998), Закон України «Про вищу освіту» (2002), Національна доктрина «Про розвиток освіти» (2002). Окремо згадаємо низку наказів Міністерства освіти та науки України, які істотним чином впливають на формування системи освіти національних меншин, зокрема Наказ міністра освіти України «Про створення центрів зовнішнього незалежного тестування», Наказ міністра освіти України № 607 від 13 липня 2007 року «Про правила проведення випускних іспитів в екзаменаційних центрах вищого рівня», Наказ Міністерства освіти і науки України № 461 від 26 травня 2008 року «Про затвердження галузевої Програми поліпшення вивчення української мови у загальноосвітніх навчальних закладах із навчанням мовами національних меншин на 2008–2011 роки».

Цей законотворчий розмах є, так би мовити, спробою цілком позбутися спадщини радянської системи та символізує важливість національного відродження (створення української ментальності). До того ж він віддзеркалює і спроби адаптації української системи освіти до норм ЄС. Згідно з прийнятою у 2002 році національною доктриною «Про розвиток освіти», освіта є основою розвитку Української держави, нації, суспільства, особистості і, таким чином, є стратегічним питанням

добробуту суспільства. Від розвитку освіти очікують зростання конкурентоспроможності країни на міжнародному рівні. Питання забезпечення рівного доступу до якісної освіти для громадян вважають актуальним завданням відповіді на виклики глобалізації та міжнародних трендів, забезпечення можливості навчання впродовж усього життя та посилення національного характеру освіти.

Звичайно, задекларовані цілі (якісна освіта, рівний доступ, навчання впродовж усього життя) могли б фігурувати навіть у документах ЄС, але у таких формулюваннях, як «свідомий громадянин», «патріотичне виховання», «інтелектуальний потенціал», «створення миру» тощо простежується збереження важкого стилю радянської бюрократичної системи. Усе це свідчить про те, що мова йде лише про задекларовані цілі, а їх справжня реалізація ще далека від здійснення. Крім того, українська система освіти й надалі залишається надто централізованою.

Централізм української системи освіти виявляється перш за все в наявності в ній радянської спадщини та надмірного підкреслення українських національних та мовних інтересів. Хоча у 1990 роках стало можливим створення приватних шкіл, у функціонуванні системи освіти вирішальна роль і надалі належить Києву, а розробка місцевого планування та стратегії не має ні традицій, ні (місцевих) фахових знань. Зустрічаються лише поодинокі спроби адаптації західного досвіду для створення необхідних фахових знань на місцевому рівні. Частина заходів, покликаних посилювати самоорганізацію місцевих громад, а також різні курси підготовки керівників освіти підтримувались проектами Світового банку.

Врегулювання системи освіти в цілому викладене у прийнятому в 1996 році Законі України «Про освіту», в який пізніше вносились поправки внаслідок введення в дію інших законодавчих актів та Закону України «Про вищу освіту» (2002 рік). Початкова школа – п'ятирічна, далі учні продовжують навчання у закладах середнього рівня (4+2 роки), випускні іспити можливі після закінчення 11 класу, в той же час випускники гімназії, ліцею складають випускні іспити після 12 класу – найвищого щабля середньої освіти. В системі вищої освіти можна отримати кваліфікацію молодшого спеціаліста, бакалавра, спеціаліста та магістра. Згідно з прийнятим у 2002 році Законом України «Про вищу освіту», рівень молодшого спеціаліста вважається рівнем неповної вищої освіти, рівень бакалавра – рівнем базової вищої освіти, а кваліфікація спеціаліста та магістра – рівнем повної вищої освіти.

Основні принципи розвитку української вищої освіти підтверджені також у прийнятому в 2002 році Законі України «Про вищу освіту». Ці принципи поширюються на основні критеріїв вступу до вищих навчальних закладів, починаючи від прав студентів та закінчуючи модернізацією усієї системи. В окремому розділі описується процес децентралізації університетської освіти та нова система прийняття рішень. Згідно з законом, упроваджується автономність університетської освіти, встановлюється незалежність університетів від політичних партій та релігійних установ. Однак слід відзначити, що насправді ці принципи не виконуються повною мірою. Українські фахівці самі відзначають, що принцип автономії залишився не до кінця прописаним у цьому законодавчому акті, що становить один із найбільших викликів системі вищої освіти. Одночасно присутність політикуму в закладах вищої освіти спостерігається не тільки у значимих українських університетах, але – як вже згадувалося – він також присутній і у ставленні до національних меншин.

В Україні система освіти страждає від недостатнього фінансування. Хоча в Законі України «Про освіту» і зафіксовано, що на підтримку освіти потрібно виділяти хоча б 10% від ВВП країни, у дійсності ж це ніколи не виконувалося. Частка коштів, що виділялися з бюджету в 2000 році становила 3,9%, у 2001 році – 4,06%, а у 2002 році – навіть менша від цих показників – усього 3,45%. У 2006 році вона зросла до 6,3%, що наблизило її до рівня початку 1990 років.

Низький рівень фінансування освіти неминує тягне за собою дедалі більше поширення корупції у цій сфері. За даними спеціалістів та міжнародних спостерігачів, система освіти в Україні, за винятком декількох університетів, характеризується поширенням корупції, хабарництва, а також прихованої мережі зв'язків між різними учасниками системи освіти. Це в однаковій мірі спостерігалось під час вступу до вищих навчальних закладів, успішного складання різноманітних іспитів або навіть у процесі отримання кваліфікації магістра, кандидата або доктора наук. Корупція може проявлятися в багатьох формах (починаючи від «невеликої послуги» і до хабара грошима). Соціологічні дослідження однозначно вказують на те, що в Україні система вищої освіти є більш корумпованою, ніж загальношкільна освіта. Починаючи з 2005 року, для витіснення корупції Міністерство освіти і науки вжило певних заходів. Серед них обов'язково хочемо відзначити два наступні: виявлення підроблених дипломів та створення прозорої системи складання вступних іспитів. Щодо першого, то було створено Інтернет-сайт, який містить дані осіб, котрі отримали дипломи після 1997 року, і, таким чином, можна перевірити має та чи інша особа диплом чи ні. З метою створення прозорості щодо складання вступних іспитів із 2006–2007 років були створені незалежні центри тестування. В законі також вказувалося, що навчатися в системі вищої освіти мають право тільки ті особи, котрі склали випускні іспити у зазначених центрах. У 2006 та 2007 роках це нововведення було лише експериментальним, але у 2008 році право вступу до вищих навчальних закладів вже мали лише ті, хто складав іспити в цих центрах.

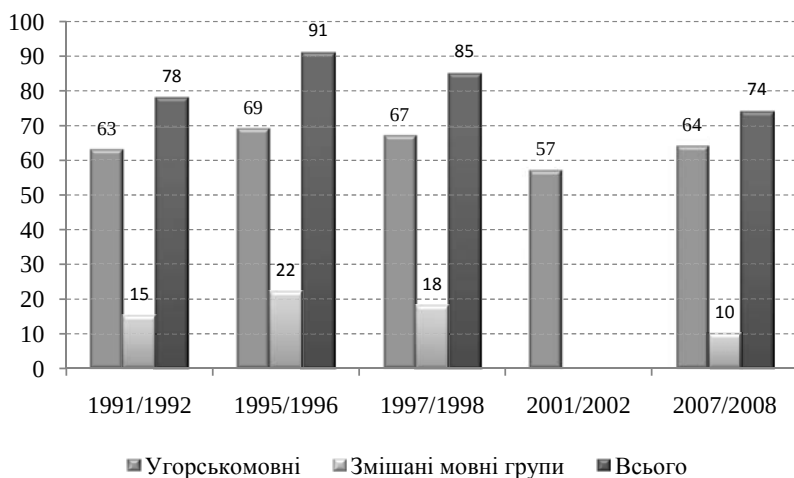
Однак подібна система складання іспитів, покликана побороти хабарництво, набула іншого забарвлення у ситуації з національними меншинами. Спочатку планувалося проводити тестування тільки українською мовою, але через протести представників національних меншин та дипломатичний тиск вдалося досягти того, що у 2008–2009 навчальному році тести зі спеціальних предметів ще можна було складати угорською мовою. Проте у наступному навчальному році – вже ні. Як впливає введення цієї нової системи складання іспитів на освіту мовою національних меншин та яким цей вплив може бути у найближчому майбутньому, ми розглянемо у подальших підрозділах.

10.4. Дошкільне виховання та навчання у діаспорі

Протягом останніх 20 років мережа дошкільних навчальних закладів чисельно значно не змінилася: в той час як, наприклад, у 1991–1992 роках угорськомовні групи функціонували у 78 дошкільних навчальних закладах (з яких 15 було змішаних), у 2007–2008 роках ця цифра була 74, у 10 дошкільних навчальних закладах

функціонували змішані мовні групи. В останні роки спостерігалися певні коливання: до 1995 року в багатьох місцях відкривалися нові дошкільні групи, однак цей процес у другій половині цього десятиліття сповільнився і навіть змінив напрямок, коли внаслідок зatoryжної економічної кризи велика кількість людей втратили роботу і не віддавали своїх дітей до дитячих садків. Із початку нового тисячоліття цей процес знову змінив тенденцію, і сьогодні вже функціонує така ж кількість угорськомовних дитячих садків, як і в 1991 році. Однак останнім часом скоротилася кількість дитячих садків із змішаними мовними групами, що, скоріше за все, пояснюється зменшенням кількості груп, які функціонують у сільській місцевості та районах, де угорці проживають у діаспорі.

Рис. 10. Кількість дитячих садків на Закарпатті, де функціонують угорськомовні групи

Складено на основі: *Jelentés a külhoni magyarság helyzetéről. Miniszterelnöki Hivatal, 2008; Orosz Ildikó. A magyar nyelvű oktatás helyzete Kárpátalján az ukrán államiság kialakulásának első évtizedében (1989–1999). – Ungvár: PoliPrint, 2005. – 112–115.*

Стосовно внутрішньої ситуації у дитячих садках, то ми розглянемо три ключові елементи. Перше, у багатьох місцевостях інфраструктурні можливості потребують покращення. Згідно з проведеними раніше дослідженнями, стало відомо, що, наприклад, наповнення садочків подекуди складає близько 73%. Другий елемент пов'язаний із освітою (кваліфікацією) вихователів дитячих садків, а також її відповідністю новим вимогам. У 1990 роках вища освіта вихователів угорськомовних дитячих садків мала досить низький рівень. Хоча сьогодні, із введенням у Закарпатському угорськомовному інституті ім. Ференца Ракоці II професійної підготовки вихователів дошкільних закладів ситуація змінилася. Третій елемент – підвищення кваліфікації вихователів дитячих садків, яке дає їм можливість ознайомитись із

новими педагогічними методиками. Крім того, важливо створити таку систему підвищення кваліфікації вихователів, яка формуватиме нові знання та навички роботи з дітьми із малозабезпечених та неблагополучних сімей, дітьми ромського походження, які все більше включаються у систему обов'язкового дошкільного виховання на Закарпатті.

У нашому дослідженні не маємо можливості описати специфіку освіти національної меншини у всій її багатогранності. Наводимо лише окремі дані. У дитячих садках краю Верхнього Потисся (Хустський, Тячівський, Рахівський райони) у 2006–2007 навчальному році дитсадки відвідувало 192 дітей, з якими займалося 19 вихователів у 9 групах. У цьому ж регіоні у 78 класах близько 160 вчителів навчало 1.187 учнів. Паралельно з цією організованою мережею закладів з угорською мовою навчання у 9 населених пунктах є також недільні школи, де 537 дітей та підлітків у 34 групах вивчають угорську мову.

Слід зазначити, що, на думку спеціалістів, система освіти угорської меншини є достатньо неоднорідною, тому її потрібно розглядати більш диференційовано. З одного боку, є такі населені пункти, де ще збереглася організована система навчання рідною мовою і розвиток якої залежить від місцевої еліти (наприклад, Вишково, Тячів, Солотвино). З іншого боку, можна знайти такі населені пункти, де навчання угорською мовою розпочалося в останні 10 років. Тут основним викликом є саме існування закладів освіти через можливе зменшення кількості дітей (наприклад, Хуст, Рахів, Ясіня, Кобилецька Поляна). Є населені пункти (наприклад, Богдан, Великий Бичків, Ділове, Тересва, Округла, Буштино), де навчання угорською мовою проводиться в дитячих садках або в недільних школах (школах вихідного дня).

10.5. Початкова та середня освіта

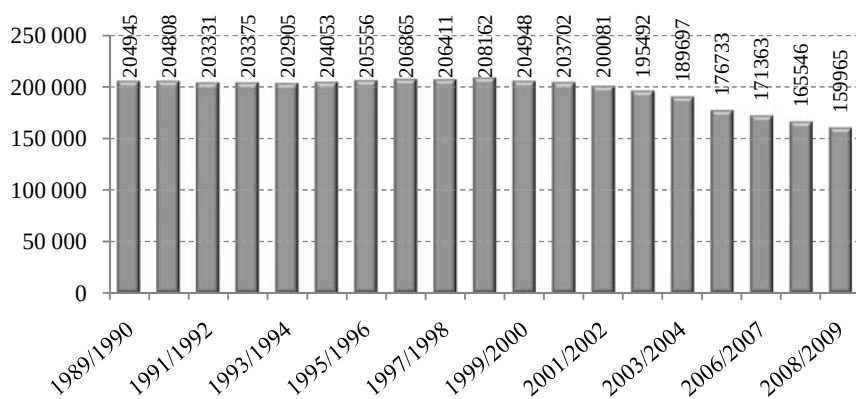
У 2008–2009 навчальному році на Закарпатті функціонували 693 школи, серед яких 66 – з угорською мовою навчання, а 31 – змішані, тобто з українською та угорською мовами навчання. Аналізуючи початкову та середню освіту, зосередимося на її участі в загальній системі освіти. Крім того, цікаво було б розглянути і результативність системи освіти національних меншин.

На підставі зіставлення даних за 20 років стосовно школярів початкової та середньої освіти Закарпаття можна побачити, що україномовна освіта укріпилася, одночасно зросла і частка угорськомовної освіти: з 8,4% у 1989–1990 навчальному році до 10% у 1996 навчальному році. Цей показник зберігся і у 2008–2009 роках. Паралельно з цим можна констатувати, що російськомовна підготовка майже цілком зникла: в той час, як у 1989 році ця форма освіти ще перевищувала 8%, у 2008 році цей показник знизився до 1%.

Однак відносна стабілізація частки тих, хто навчається угорською мовою, зберігається завдяки тому, що загальна кількість учнів, а також кількість школярів, котрі навчаються українською мовою скоротилася у більшій мірі, ніж тих учнів, які навчаються угорською мовою. У 1989 році на Закарпатті навчалось ще 204.945 школярів (з яких 166.245 навчалися українською мовою і 17.275 – угорською), а у 2008–2009

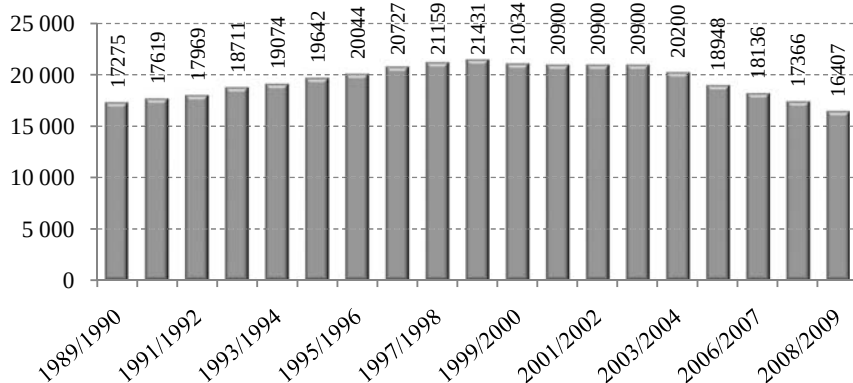
навчальному році їх кількість становила тільки 159.965 чоловік (138.333 – з українською мовою навчання та 16.407 – з угорською). Однак якщо аналізувати дані за останні 10 років, то можна визначити, що скорочення кількості учнів, які навчалися угорською мовою (з 21.431 до 16.407) узгоджується із загальним, близько 23-відсотковим середньообласним скороченням. Слід також врахувати, що в період між 1989 – 1998 роками кількість школярів в області була стабільно вищою за 200.000 і спостерігалось невелике їх зростання (1,5%), кількість же учнів, які навчалися угорською мовою, поступово зростала (на 24%). Отже, зменшення, яке спостерігалось в останні роки, стосовно угорців є більш акцентованим (рисунки 11. та 12.).

Рис. 11. Кількість закарпатських школярів за навчальними роками (1989–2009)

Джерело: Управління освіти і науки Закарпатської обласної державної адміністрації.

Рис. 12. Кількість закарпатських школярів, які навчаються угорською мовою (1989–2009 роки)

Джерело: Управління освіти і науки Закарпатської обласної державної адміністрації.

Одним із показників ефективності навчання є відсів. Ще у 1995 році дані демонстрували, що у Берегівському районі серед випускників загальноосвітніх шкіл із неповною середньою освітою, які навчались угорською мовою, близько 44% не продовжили подальше навчання. Питання в тому, чи це співвідношення можна узагальнювати і чи на сьогоднішній день можна спостерігати такий відсів?

Більш повну картину відсіву можемо отримати, порівнявши вхідні (кількість записаних до першого класу) та вихідні (випускників після закінчення 11 класу) дані шкільної когорти: кількість випускників у 2000–2001 роках та тих, які розпочинали своє навчання у 1990–1991 роках, кількість випускників у 2001–2002 роках та тих, які розпочинали своє навчання у 1991–1992 роках, і т.д. (див. Табл. 14). З наших розрахунків випливає, що серед випускників 2000/2001 – 2007/2008 навчальних років відсів протягом шкільного навчального циклу був у межах 44% та 54%. Однак до таблиці 14 ще потрібно додати два зауваження: по-перше, частка випускників є дещо завищеною, оскільки кількість випускників включає в себе і тих учнів, котрі закінчили і 12 клас ліцею або гімназії (тобто, мова йде також і про осіб, котрі розпочали своє навчання за один рік до розглянутого початкового, першого року навчання). Це означає, що реальна частка відсіву є ще вищою. З іншого боку, дані щодо учнів 11 класу 2007–2008 років є даними не про тих, хто фактично склав випускні іспити і отримав атестат, а включають кількість учнів, які закінчили школу (до чисельності тих, хто склав випускні іспити, які забезпечують подальше навчання у системі вищої освіти ми повернемося пізніше – див. Рис. 14.).

Таблиця 14. Чисельність тих, хто вступив до школи з угорською мовою навчання, кількість і частка з них, що стали випускниками в 2000–2008 роках

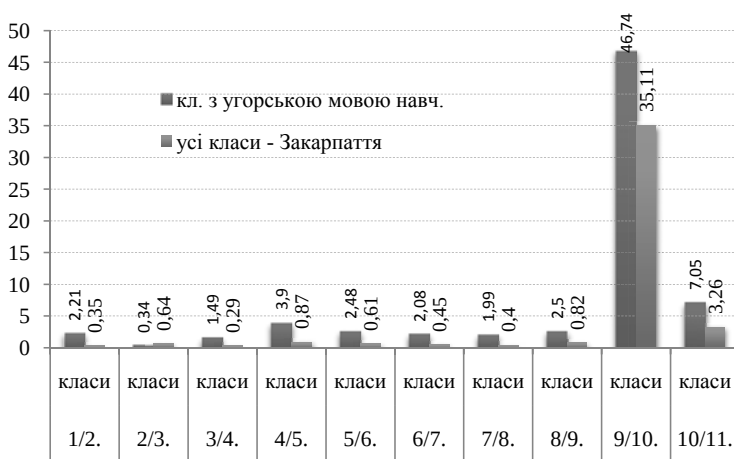
<i>рік випуску</i>	<i>2000/01</i>	<i>2001/02</i>	<i>2002/03</i>	<i>2003/04</i>	<i>2004/05</i>	<i>2005/06</i>	<i>2006/07</i>	<i>2007/08</i>
<i>рік вступу до 1 класу</i>	<i>1990/91</i>	<i>1991/92</i>	<i>1992/93</i>	<i>1993/94</i>	<i>1994/95</i>	<i>1995/96</i>	<i>1996/97</i>	<i>1997/98</i>
1 клас	2147	2160	2311	2442	2440	2370	2365	2203
11 клас	989	1052	1292	1376	1263	1196	1221	1129
<i>Випускники (%)</i>	<i>46,06</i>	<i>48,70</i>	<i>55,91</i>	<i>56,35</i>	<i>51,76</i>	<i>50,46</i>	<i>51,63</i>	<i>51,25</i>
<i>Частка відсіювання (%)</i>	<i>53,94</i>	<i>51,30</i>	<i>44,09</i>	<i>43,65</i>	<i>48,24</i>	<i>49,54</i>	<i>48,37</i>	<i>48,75</i>

Джерело: Управління освіти і науки Закарпатської обласної державної адміністрації.

Вивчаючи співвідношення школярів, охоплених шкільною освітою у 2007/2008 та 2008/2009 навчальних роках (Рис. 13), отримуємо більш детальну картину щодо масштабів та «природи» відсіву. Досліджуючи певні переходи з класу в клас (тобто, порівнюючи дані класів 2007/2008 навчального року з даними класів наступного навчального року) можемо визначити, що у класах з угорською мовою навчання рівень відсіву вищий майже у кожному класі. На етапі початкової освіти частка тих, котрі вибувають із даної системи є доволі низькою, перші відчутні втрати спостерігаються під час переходу до 5 класу: тут із тих, котрі закінчили навчання

в класах з угорською мовою навчання, «зникає» близько 4% (або вибувають з освітньої системи взагалі, або переходять в інші, не угорськомовні класи). В 5–9 класах загальноосвітньої школи рівень відсіву дещо вищий, ніж у початковій школі, але серед угорців співвідношення і тут вищі. Однак вагомі втрати відчуються під час переходу з 9 у 10 клас, тобто під час переходу вже до системи повної середньої освіти: тут із навчальної системи вибуває більше третини учнів, а з-поміж угорськомовних школярів – майже половина. А в 11 класі, що вважається останнім роком навчання у середній школі, рівень відсіву серед угорців у два рази вищий, ніж загалом по області.

Рис. 13. Рівень відсіву між 2007/2008 – 2008/2009 навчальними роками в розрізі класів

Джерело: власні підрахунки за Рис. 11. та 12.

Дослідивши результати 2005/2006 та 2006/2007 навчальних років, доходимо висновку, що деякі особливості відсіювання можна узагальнити: по-перше, учні, котрі навчаються в угорськомовних класах мають більшу частку відсіювання на усіх рівнях системи освіти (та майже в усіх класах); по-друге, найбільша кількість тих, що вибувають з системи освіти, спостерігається під час переходу з 4 у 5 клас та з 9 у 10 клас – класи, які відповідають різним ступеням освіти. Щодо останнього рівня середньої освіти, то сюди не потрапляє близько половини учнів, які навчалися в угорськомовних класах. У той час, як на рівні області ця частка складає «всього» третину. На основі обох порівнянь можна констатувати, що з підвищенням рівня освіти величина відсіювання зростає: на рівні початкової освіти вона найнижча, на загальноосвітньому рівні – зростає, а на рівні вступу до вищої школи – найвища.

Відсіювання може пояснюватися низкою причин, які однаково можуть стосуватися соціальних умов учнів, системи зв'язку шкіл із батьками, а також методичної культури вчителів. У зв'язку з відсутністю досліджень у даній ділянці ми можемо стверджувати тільки те, що кожен із цих факторів може мати свій вплив. Припускаємо, що через відсутність відповідної підготовки педагогів система угорськомовної

освіти не здатна у більшій мірі утримувати учнів всередині, а у молодших класах, скоріше за все також присутня слабка інтеграція шкільної частини ромів (рідною мовою яких є угорська) та дітей із соціально неблагополучних сімей. Одночасно пояснення цим явищем можна знайти і в політиці української системи освіти, діяльність якої у багатьох аспектах можна вважати скерованою проти меншин. Зокрема підриє престижу системи освіти національних меншин за рахунок створення такої правової ситуації, в якій як батьки, так і учні змушені (особливо в останні роки) приймати рішення на користь україномовної освіти.

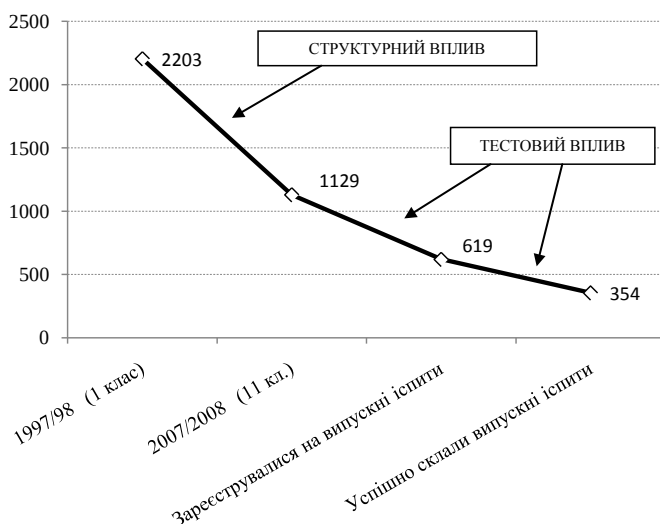
Як вже зазначалося, скоріше за все, кожен із перерахованих факторів відіграє свою роль, і тому їх слід враховувати, коли розглядається результативність системи освіти національних меншин. Аналізуючи причини шкільної неуспішності потрібно розділяти фактори, пов'язані з внутрішньою сферою освіти (підготовка педагогів, шкільний клімат, шкільне керівництво) та з зовнішнім середовищем (фінансове становище батьків, соціальне походження учнів, місцеве середовище школи), а також фактори, пов'язані з символічною політичною дискусією більшості-меншості. Одночасно хочемо зауважити, що в середовищі національних меншин часто професійним невдачам педагогів надається політичне забарвлення і навпаки – політичний успіх представляється як однозначний професійний успіх. Однак важливо враховувати і те, що показник відсіювання у випадку угорськомовної освіти є стабільно високим. Такою була тенденція і у 1990 роках, і в перших роках нового тисячоліття. Можна сказати, що перспективи подальшого навчання угорців Закарпаття підриє і те, що із введенням нової системи складання випускних іспитів обов'язковим екзаменаційним предметом стала українська мова і література. Вона і надалі знижуватиме кількість випускників, які закінчили школу з угорською мовою навчання.

На основі даних 2008 року видно, що із 1.129 учнів, які закінчили навчання в угорськомовних класах, всього 619 учнів (54,8%) зареєструвалося в Центрах оцінювання якості освіти для проходження незалежного тестування, яке забезпечує вступ до вищих навчальних закладів. Іспити складати потрібно було за виготовленими Центрами оцінювання якості освіти тестами з української мови і літератури, а також спеціальних предметів. Для перехідного періоду (у 2008 та 2009 роках) екзамени із спеціальних предметів ще можна було складати угорською мовою, а на додаток необхідно було складати тести з української мови та літератури. Зрозуміло, угорськомовні школярі були в одних умовах із тими учнями, рідною мовою яких є українська. У 2008 році іспит з української мови 265 угорців-випускників склали з оцінкою «незадовільно» (менше 124 балів із 200 можливих), з чого випливає, що 42,8% тих, хто зареєструвався для складання тестів, та 68,6% тих, хто закінчив 11 клас, уже заздалегідь позбавлені можливості здобути (будь-яку, у том числі й угорськомовну) вищу освіту.

Якщо простежити шкільний життєвий цикл когорти 2007–2008 років із першого до випускного класів, загальний показник відсіювання можна поділити на угорське, так зване структурне відсіювання (вплив), та на «тестовий вплив» нової системи випускних іспитів. Під час вступу до першого класу в 1997/1998 навчальному році чисельність дітей складала 2.203, з яких всього 1.129 школярів отримали можливість складати випускні іспити, серед яких 619 зареєструвалися для складання випускних іспитів у Центрах оцінювання якості освіти, під час яких 265 випускників отримали незадовільну оцінку.

У наведених нижче Рис. 14. та 15. проілюстровані два види відсіювань. Перший вид – структурний вплив, який є наслідком структурних особливостей угорськомовної освіти. Як це було вказано раніше (див. таблицю 14), всередині системи у цьому випуску показник відсіювання досяг близько 50%. На цю, вже і так зменшену кількість школярів, вплинула нова система складання іспитів, результатом якої стала нова, 50-відсоткова втрата можливості подальшого навчання (на незалежне тестування зареєструвалося 28% колишніх першокласників та 54,8% випускників). З урахуванням результатів іспитів можна констатувати, що всього 16% шкільної когорти отримали можливість продовжити навчання у закладах вищої освіти. Це становить неповну третину всіх випускників. Аналітично розділивши ці два впливи можемо також стверджувати, що структурний вплив є слабкішим, ніж тестовий: закінчивши навчання в угорськомовних класах, більш ніж половина учнів отримала право складати випускні іспити, в той час як результатом тестового впливу є те, що близько 70% учнів втрачає будь-яку можливість щодо подальшого навчання, що є надзвичайно високим показником.

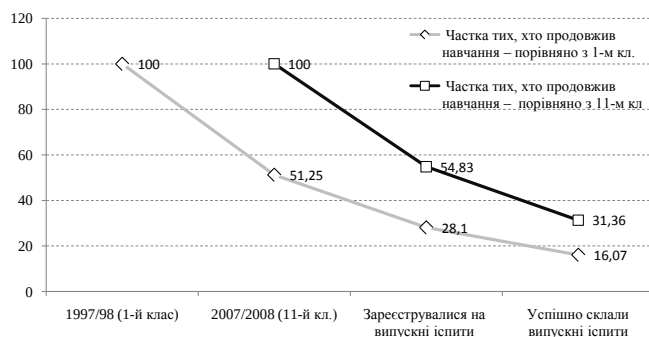
Рис. 14. Чисельний показник відсіювання серед учнів угорської національності, які закінчили школу в 2007/2008 навчальному році

Джерело: Управління освіти і науки Закарпатської обласної державної адміністрації.

Розрізнення впливу цих двох факторів відсіювання є важливим ще й тому, що в той час як перший лежить, у першу чергу, в сфері відповідальності посадовців, які забезпечують щоденне функціонування угорськомовної освіти, то вплив тестування пов'язаний із централізованими діями в сфері освітнянської та мовної політики. Якщо структурне відсіювання можна зменшувати з допомогою фахової перепідготовки педагогів, то на пом'якшення тестового впливу можна вплинути не стільки професійними аргументами, скільки виключно методом політичного тиску.

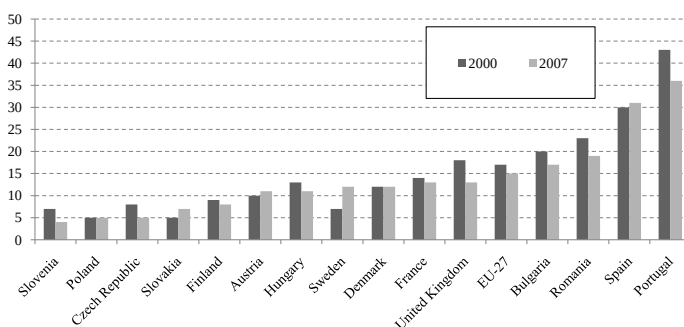
Рис. 15. Частка відсіювання серед учнів угорської національності, котрі закінчили школу в 2007/2008 навчальному році

Джерело: Управління освіти і науки Закарпатської обласної державної адміністрації.

З якого боку ми не аналізували б співвідношення, які стосуються відсіювання, важливо наголосити, що вони у міжнародному порівнянні є надзвичайно високими. Наприклад, в країн-членах ЄС у 2007 році серед 18–25-річних молодих людей частка тих, хто не мав середньої освіти, складала всього 15%. Серед учнів-угорців Закарпаття так зване структурне відсіювання (див. Таблицю 14) у середній школі, що проявилось на початку нового тисячоліття та на сьогодні досягло близько 44–54%, перевищує навіть рівень Португалії (36%), яка вважається найвідсталішою країною ЄС у цьому аспекті (Рис. 16).

Рис. 16. Частка тих, хто у межах вікової групи 18–24 роки не має середньої освіти та вибув із шкільної мережі (%)

Джерело: Radó Péter: *Promoting Equity in Education. Central European Comparative Overview*. Budapest, 2008. – 7.

Однак якщо до цього додати досліджуваний за 2008 рік так званий тестовий вплив, то виявиться, що близько 84% молоді Закарпаття угорської національності відсіюються і не отримують повної середньої освіти (в межах вікової групи

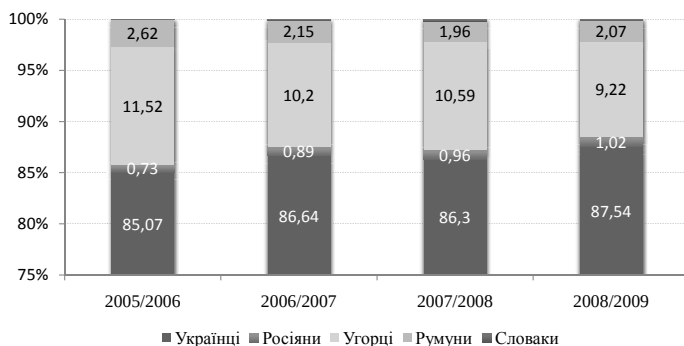
близько 16% мають закінчену середню освіту). Цей показник сягає такого рівня, який є співмірним лише з ситуацією в середній освіті в країнах за межами Європи. Якщо в найближчому майбутньому це співвідношення не вдасться змінити, угорськомовна вища та загальна освіта зазнає істотного скорочення. Адже тестовий вплив позначається не тільки на вихідному рівні середньої школи, але й на системі вищої освіти. Факт наявності високої частки випускників, які закінчили школу з угорською мовою навчання і не склали випускних іспитів (незалежного зовнішнього тестування) підриває привабливість угорськомовної освіти. Відповідно батьки будуть віддавати своїх дітей на навчання в україномовні заклади. Ознаки цього спостерігаються вже сьогодні: якщо порівняти дані останніх чотирьох навчальних років, то виявляється, що на осінь 2008 року скоротилася не тільки кількість угорськомовних дітей, записаних до першого класу, а й пропорційна їх частка серед першокласників у масштабах Закарпаття (з 11,5% до 9,2%). І це, скоріше за все, є наслідком результатів випускних іспитів 2008 року.

Таблиця 15. Учні, яких записали до першого класу, з розбивкою по навчальних роках та за національністю

	2005/2006		2006/2007		2007/2008		2008/2009	
	кількість	%	кількість	%	кількість	%	кількість	%
Українці	12158	85,07	12734	86,64	12181	86,30	12541	87,54
Росіяни	104	0,73	131	0,89	135	0,96	146	1,02
Угорці	1647	11,52	1499	10,20	1495	10,59	1321	9,22
Румуни	374	2,62	316	2,15	276	1,96	296	2,07
Словаки	8	0,06	18	0,12	27	0,19	22	0,15
Всього	14291	100	14698	100	14114	100	14326	100

Джерело: Управління освіти і науки Закарпатської обласної державної адміністрації.

Рис. 17. Співвідношення чисельності закарпатських учнів, прийнятих до першого класу за навчальними роками (%) (за національною ознакою)

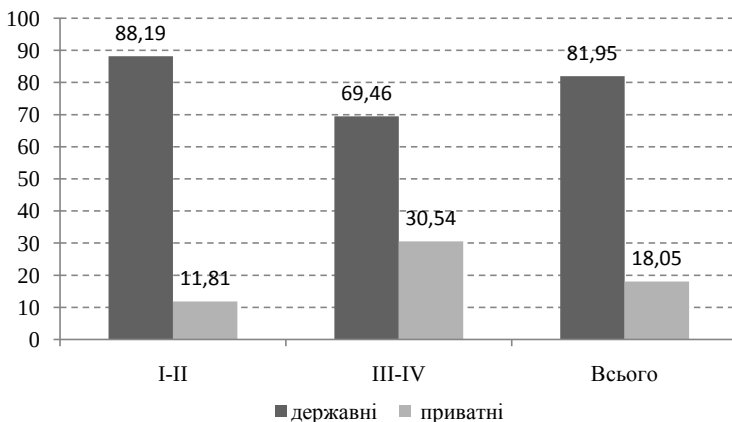

Джерело: Управління освіти і науки Закарпатської обласної державної адміністрації.

10.6. Вища освіта

У 1990 роках в Україні загалом і на Закарпатті зокрема почався інтенсивний розвиток системи вищої освіти. З'явилися нові навчальні заклади. Частина з них виникла за рахунок об'єднання з філіями колишніх державних закладів вищої освіти, а інша частина – нові приватні університети. Наприклад, у 2005 році в країні функціонувало 1003 заклади вищої освіти, 18% з яких були приватними. Приватні вищі навчальні заклади в основному створюються як заклади, що мають III–IV рівні акредитації та дають інститутську або університетську (бакалавр, магістр) освіту.

Рис. 18. Частка закладів вищої освіти в розрізі форм власності та рівнів акредитації (%) – 2005 р.

Джерело: Kremen, Vasyl – Nikolajenko, Stanislav (eds.) *Higher Education in Ukraine*. UNESCO – CEPES, Bucharest, 2006. – 47.

Реальний початок інтенсивного росту системи вищої освіти ми можемо віднести до середини 1990 років, що цілком наочно відображається у збільшенні кількості студентів. Якщо в 1993/1994 навчальному році їх чисельність була 1,5 млн., то на сьогодні ця цифра майже подвоїлася. У 2005/2006 році кількість студентів складала 2,7 млн. Аналізуючи кількість слухачів за рівнем акредитації навчальних закладів, можна також зауважити, що у закладах I–II рівнів акредитації кількість студентів скоротилася. Відповідно збільшення кількості студентів, практично відбулося за рахунок закладів III–IV рівнів, в яких майже втричі збільшилася кількість слухачів.

У відповідності до загальнонаціональних тенденцій на Закарпатті також у середині 1990 років розпочалася хвиля створення нових закладів освіти. Поряд із діючим із 1945 року Ужгородським національним (тоді державним) університетом одним із перших було створено Ужгородський інститут інформатики, економіки і права, який сьогодні функціонує як Закарпатський державний університет (ЗакДУ). Сьогоднішній Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці

II трансформувався із Закарпатського угорськомовного педагогічного інституту – філії Ніредьгазького педагогічного інституту ім. Дьєрдя Бешенєї, заснованого у 1994 році за ініціативи Товариства угорської культури Закарпаття, Закарпатського угорськомовного педагогічного товариства та Закарпатської реформатської церкви. Ці два нові заклади у 1996 році отримали ліцензії.

У 1990 роках також було створено Мукачівський технологічний інститут (МТІ) та Мукачівський гуманітарно-педагогічний інститут (МГПІ). Перший розпочав свою діяльність як філія Подільського технологічного університету (м. Хмельницький), а другий трансформувався з філії Івано-Франківського університету. Окрім згаданих закладів в області ще функціонують філії багатьох інших українських університетів. Серед тих, що причетні до угорської освіти, важливо згадати приватний Київський славистичний університет, в якому з 2004 року функціонує підготовка за напрямком угорсько-англійського перекладу.

В угорському контексті на нинішньому ринку вищої освіти панівне становище займають Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II та угорськомовний факультет Ужгородського національного університету. У 2006–2007 навчальному році з близько 1.923 слухачів угорської національності 53% навчалися у першому закладі та близько 37% – у другому.

Таблиця 16. Частка слухачів угорської національності у закладах вищої освіти Закарпаття (1998–2006 роки)

	Всього			Розподіл слухачів угорської національності у певних закладах									
				ЗУІ		УжНУ		ЗақДУ		МТІ		МГПІ	
	Закарпаття	Угорської національності	%		%		%		%		%		%
1998/1999	11894	798	6,7	140	18	571	72	30	4	39	5	18	2
1999/2000	13167	983	7,5	263	27	584	59	38	4	52	5	46	5
2000/2001	0	0	0	369	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2001/2002	15237	1228	8,1	470	38	525	43	152	12	53	4	28	2
2002/2003	16478	1374	8,3	600	44	537	39	142	10	61	4	34	2
2003/2004	0	0	0	610	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2004/2005	0	0	0	864	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2005/2006	17571	1769	10	1034	58	545	31	64	4	48	3	78	4
2006/2007	17926	1923	11	1021	53	714	37	57	3	41	2	90	5

Джерело: Orosz Ildikó. A függetlenségtől a narancsos forradalomig. A kárpátaljai magyarság helyzete a független Ukrajnában (1991–2005). – Ungvár: PoliPrint, 2007. – 333.

У 2008 році за ініціативи Демократичної спілки угорців України та за часткової підтримки з Угорщини в УжНУ було створено природничо-гуманітарний факультет з угорською мовою навчання, в рамках якого функціонує три кафедри: угорської

мови та літератури, історії Угорщини та європейської інтеграції, а також фізико-математична. У Берегівському інституті навчання відбувається за наступними напрямками: дошкільне виховання, вчитель початкових класів, учитель англійської мови та географії, вчитель англійської мови та історії, вчитель географії та історії, вчитель біології і географії, вчитель угорської та української мови, вчитель інформатики та математики.

З самого переліку вищезгаданих напрямків можна виділити дві основні особливості. По-перше, на досить вузькому ринку вищої освіти існують численні дублювання та паралелі. По-друге, спеціальності, які користуються більшим попитом у суспільстві, відсутні в палітрі угорськомовної освіти. Факт паралельного навчання за подібними спеціальностями вказує на те, що провідники угорської меншини не можуть дійти консенсусу в концепції розвитку системи вищої освіти угорської меншини. Відсутність більш престижних напрямків навчання частково можна пояснити браком фінансування, а частково – специфічною орієнтацією, що спостерігається серед угорської меншини (подібно до інших меншин), згідно з якою, існування спільноти меншин залежить від наявності педагогів, які можуть викладати рідною мовою. Частково такий підхід виправдовує себе. Проте відсутність представників національних меншин на популярних спеціальностях, які диктуються ринком, також може мати негативний вплив на середньотривалу перспективу збереження даної спільноти.

Ринок вищої освіти, як правило, зазнає обмежень із боку певних демографічних процесів, що особливо відчутно у ситуації національних меншин. Демографічні обмеження набувають ще більш загрозливого характеру, коли у спільноті певної національної меншини на рівні середньої школи спостерігаємо високу частку відсіювання – як ми це бачили у випадку закарпатських угорців. Внаслідок так званого «тестового впливу» – нової системи складання випускних іспитів – у 2008 році всього 354 особи отримали можливість продовжити навчання у закладах вищої освіти. Згідно з наявними у нас даними, 83% цієї чисельності (294 особи) вступили на різноманітні угорськомовні напрямки у таких навчальних закладах (див. Табл. 17).

Таблиця 17. Представники угорської національності, які вступили на перший курс у 2008/2009 навчальному році

<i>Назва закладу</i>	<i>Кількість прийнятих</i>	<i>%</i>
Ужгородський національний університет	82	27,89
Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II	155	52,72
Ужгородський філіал Київського славістичного університету, спеціальність: угорська та англійська мови	15	5,10
Підготовчий інститут ім. Балінта Балаші, м. Будапешт	15	5,10
У вищі навчальні заклади Угорщини – на державній стипендії	27	9,18
<i>Всього</i>	<i>294</i>	<i>100,00</i>

Джерело: Orosz Ildikó – Csernicskó István – Ambrus Pál – Kristafori Olga. A magyar nyelvű/nyelvi oktatás stratégiai kérdései Kárpátalján, 2008. Kézirat.

Діахронний аналіз кількості слухачів першого курсу Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II добре відтворює часто згадуваний «тестовий вплив» 2008 року. Кількість прийнятих на навчання у 2008/2009 році у порівнянні з 2006 роком скоротилася більш, ніж удвічі, а за останні два роки число студентів зменшилося більш, ніж на третину. Ці тенденції в однаковій мірі простежуються на різних формах навчання. В той же час очевидним є і те, що якщо не вдасться це змінити, то результатом згаданого процесу стане звуження усієї системи угорськомовної освіти як на її вищому, так і на загальноосвітньому рівнях.

Таблиця 18. Кількість слухачів, прийнятих на перший курс Закарпатського угорськомовного інституту ім. Ференца Ракоці II в розрізі навчальних років

	2006/2007	2007/2008	2007/2008 II семестр	2008/2009 II семестр	Зміни	
					2006/07 2008/09	2007/08 II семестр 2008/09 II семестр
Педагогічний факультет (стаціонарне відділення)	174	145	128	84	-51,72	-34,38
Спеціальна освіта	68	25	18	50	-26,47	177,78
Друга вища освіта	72	78	38	0	-100,00	-100,00
Заочне навчання	42	75	52	19	-54,76	-63,46
Всього	356	323	236	153	-57,02	-35,17

Джерело: <http://www.kmf.uz.ua/tajekoztato/index.html>

Підсумовуючи зауважимо, що систему освіти національних меншин неможливо описувати без врахування процесів, що відбуваються у країні. Неможливо представити специфіку її функціонування та важелі управління нею без розуміння зв'язків еліти національних меншин з Угорщиною, конфліктів, що відбуваються між більшістю і національними меншинами та серед еліти, що представляє угорську меншину.

Серед основних моментів, що постають перед угорською меншиною, можемо виокремити декілька найбільш значущих. Перше. Рівень шкільної освіти населення Закарпаття, яке проживає в основному в сільській місцевості, є нижчим від середніх показників як на обласному, так і на державному рівнях. Друге. Враховуючи скорочення кількості угорськомовного населення, вже сьогодні (а також і в прогнозованому майбутньому) все частіше виникатиме необхідність стикатися з дедалі більшою присутністю в школі представників з іншого соціально-культурного середовища – ромської народності.

Аналізуючи дані відсіву на різних рівнях освітньої системи, було встановлено, що існує так зване структурне відсіювання і відсіювання в результаті «тестового впливу». Перше з них у певному сенсі є «внутрішньою справою угорців», оскільки воно відображає рівень відсіву серед учнів, які навчаються угорською мовою.

Останнє ж відоме як таке, що покликане викоринити корупцію у новій системі складання випускних іспитів, а також як втілення української мовної політики. Рівень структурного відсіювання угорців є надзвичайно високим, а новий тестовий вплив його тільки підсилює, що і надалі послаблюватиме показники освітнього рівня угорців.

11. РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ НА ЗАКАРПАТТІ У ПЕРІОД НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Діяльність релігійних організацій завжди мала надзвичайно важливе значення для держави та суспільства. Після здобуття Україною незалежності почалося відродження релігійних громад на Закарпатті, а держава, декларуючи демократичний устрій, не втручалася у міжконфесійні відносини між церквами та їхніми вірниками (принаймні порівнюючи із радянською добою).

Загальноукраїнські особливості релігійного відродження можна екстраполювати на територію сучасного Закарпаття (Закарпатської області). Сюди, в першу чергу, можна віднести суперечки між конфесіями та вірниками за молитовні споруди. Проте Закарпаття відзначається певними унікальними атрибутами, які стосуються духовного життя, а саме кількістю громад та релігійних організацій, багатонаціональністю, а відтак і багатоконфесійністю.

Багатонаціональність Закарпаття безпосередньо впливала на відродження релігійних громад та стосунки між церквами і вірниками. Титульною нацією на Закарпатті є українці, котрі зі значною перевагою випереджають за кількістю угорців та росіян. Дана статистика є основою для подальшого розгляду розвитку релігійних громад та міжконфесійних відносин у Закарпатському краї.

Загалом на Закарпатті впродовж останніх років спостерігається зростання чисельності конфесій. У 2001 році нараховувалося 34 конфесії, у 2005 році – 36, у 2007 році – 37. За період із 1992 по 2006 роки різними конфесіями збудовано 429 культових споруд.

В Україні відсутня будь-яка богословська освіта на державному рівні. Це пов'язано з тим, що богослов'я як дисципліна за переліком спеціальностей входить до складу філософських наук. Для прикладу, в Російській Федерації у 2003 році богослов'я вивчали в 40 вищих навчальних закладах держави. Традиційною така картина є і для Європи. Лише у сусідньому із Закарпаттям Пряшівському університеті (Словаччина) існують два богословські факультети (окремо для греко-католиків та православних). Тому ці питання потребують негайного вирішення з боку держави та вищих навчальних закладів, адже це загрожує стагнації в розвитку релігійних інституцій і, врешті-решт, уповільнення запроваджуваних демократичних перетворень у країні.

11.1. Православна церква

З часу проголошення незалежності, найбільшою релігійною громадою на Закарпатті є Українська Православна Церква Московського Патріархату (УПЦ МП). Станом на 1 січня 2001 року в області нараховувалося 514 зареєстрованих та 21 незареєстрована релігійна організація УПЦ МП, а на 2007 рік в області нараховувалося 593 релігійні організації (557 громад, 28 монастирів, 4 релігійні братства, 2 духовні навчальні заклади). Паралельно зростає чисельність священнослужителів УПЦ МП: якщо у 2004 році нараховувалося 486 служителів культу, то у 2007 році їхня чисельність перевищила 544. Служителів культу готує Українська богословська академія, створена на базі Інституту імені Августина Волошина.

Структурно УПЦ МП на Закарпатті складається із двох єпархій: Мукачівської та Хустської. Мукачівська єпархія УПЦ МП діяла до проголошення незалежності України, поширюючи свою юрисдикцію на Закарпатську область загалом. Станом на 2004 рік Мукачівська єпархія УПЦ МП нараховувала 11 монастирів, з яких 2 чоловічі.

Варто також зупинитися на розгляді становища православної церкви УПЦ МП у м. Ужгород. Після повернення Кафедрального Хрестовоздвиженського собору на вулиці Капітульній греко-католицькій громаді постало питання про кафедральний собор православних УПЦ МП у м. Ужгород. Найбільше зусиль для побудови головного храму Мукачівської єпархії зробив протоієрей Димитрій Сидор, котрий навчався в Ужгородському університеті, після служби в армії вступив до Московської Духовної Академії, яку закінчив зі ступенем кандидата богослов'я. У 1992 році перейшов служити в Ужгород. У 1992–1993 роках збудував малу церкву святих Кирила та Мефодія. Від храма-каплиці походить назва площі, де мав розміщуватися майбутній кафедральний храм. У 1992 році заснував газету «Християнська родина» як орган закарпатського підкарпаторуського товариства ім. Кирила та Мефодія, ставши її редактором. Був обраний головою цього товариства. У 2002 році обраний депутатом Закарпатської облради від м. Ужгород. Член редколегії газети облради «Новини Закарпаття». Автор «Граматики русинської мови», тримовного словника та академічного перекладу Євангелія на русинську мову.

У 1993 року розпочато будівництво кафедрального Храму Христа Спасителя. Для побудови собору було виділено ділянку на площі Кирила та Мефодія. Основні проектно-технічні характеристики майбутнього кафедрального храму виконувалися в Санкт-Петербурзі. Розміри даного собору є найбільшими на Закарпатті: висота 60 м, ширина 45 м, довжина 60 м. Нижній храм, що став діючим із 1994 року, вміщує 1500–2000 віруючих, верхній – до 6 тисяч. При Храмі Христа Спасителя є благодійний центр, функціонує трапезна для дітей-сиріт та соціально незахищених, бібліотека, приходська школа, музична студія «Лада».

Іншою структурною одиницею РПЦ МП у Закарпатській області є Хустська єпархія, що виникла шляхом ділення Мукачівської. Хустська єпархія УПЦ МП утворена рішенням Священного синоду від 29 липня 1994 року через поділ Мукачівської на дві самостійні. До складу Хустської єпархії входять п'ять районів Закарпатської області: Хустський, Виноградівський, Міжгірський, Рахівський і Тячівський. У Хустській єпархії діє 221 храм, що обслуговується 287 священниками.

За період 1999–2004 років було збудовано 29 храмів. На території єпархії станом на 2005 рік діяли 18 монастирів: 11 чоловічих і 7 жіночих. Варто відзначити велике шанування ікон, зокрема Нанківської Богородиці, щорічне святкування якої припадає на 10 серпня за новим стилем.

Таким чином, УПЦ МП на Закарпатті об'єднує близько 600 релігійних організацій і є найбільшою релігійною структурою на Закарпатті. Етнічно до УПЦ МП належать переважно українці та росіяни.

На території Закарпаття діють інші православні церкви. Найбільшою серед них є Українська Православна Церква Київського Патріархату (УПЦ КП). На Закарпатті вірників УПЦ КП дуже мало. У 2001–2002 роках офіційно було зареєстровано 13 громад. Уже в 2005 році нараховувалося 19 громад, де працювало 16 священиків. У 2007 році Закарпатська єпархія УПЦ КП налічувала 24 громади, котрі обслуговували 36 священнослужителів.

Ще менше вірників на Закарпатті є прихильниками Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ). Станом на 2001 рік зареєстровано лише одну громаду. Крім того, на Закарпатті діє Православна Церква (старообрядці). Станом на кінець 2001 року старообрядці нараховували 1 громаду. Також діє Православна Церква Божої Матері, яка нараховує одну зареєстровану громаду. За винятком УПЦ МП та УПЦ КП, приріст громад у православних церквах не спостерігається.

11.2. Греко-католицька церква

Другою за чисельністю вірників та громад релігійною організацією на Закарпатті є Греко-Католицька Церква (ГКЦ) («свого права» (*sui juris*)), яка адміністративно складається із єдиної Мукачівської греко-католицької єпархії з поділом на регіональні деканати. Мукачівська греко-католицька єпархія підпорядковується Ватикану, вона незалежна від Львівського митрополита Української греко-католицької церкви.

Починаючи з 2000 року приріст релігійних організацій ГКЦ на Закарпатті збільшився з 302 (2001 рік) до 382 у 2007 році (370 громад, 9 чоловічих монастирів, 1 релігійне братство, 2 духовні навчальні заклади). Порівнюючи тенденції приросту релігійних організацій, схожа ситуація спостерігається лише у двох церквах – УПЦ МП та ГКЦ. Це й зрозуміло, адже так склалося історично, що ці дві Церкви є традиційними в регіоні. Тому цілком природно, що обидві церкви в умовах відродження релігійних інститутів збільшують чисельність своїх вірників, а відтак і громад.

Доля ГКЦ на Закарпатті та й на пострадянському просторі загалом була не простою. На відміну від УПЦ МП, яка з перервами існувала в часи Радянського Союзу, ГКЦ на Закарпатті була заборонена в 1949 році, але діяла в підпіллі (неофіційно). За задумом радянського керівництва, ГКЦ мала стати частиною УПЦ МП, що в цілому не вдалося. Лише після демократичних перетворень починається відродження ГКЦ. Найбільше на Закарпатті цьому сприяли владики Іоанн Семедій та Іван Маргітич.

Єпископ Іоанн (Семедій) народився 26 червня 1921 року в с. Мала Копаня Виноградівського району Закарпатської області. У 1942 році закінчив гімназію в м. Хуст. Того ж року вступив до Ужгородської богословської академії. Восени 1944 року став добровольцем Чехословацької визвольної армії. Демобілізований за наказом для продовження навчання в богословській академії, яку закінчив у 1947 році. 6 липня того ж року отримав право на служіння із рук єпископа Теодора Ромжі. Призначений префектом і викладачем Ужгородської богословської академії, виконував функції нотаріуса єпархіального управління. З 16 лютого 1949 року, після ліквідації Мукачівської греко-католицької єпархії, аж до 1987 року працював на державних підприємствах, а потім вийшов на пенсію. 24 серпня 1978 року в с. Оноківці, поблизу Ужгорода, отримав єпископські свячення з рук єпископа Олександра Хіри. У січні 1991 року після смерті апостольського адміністратора Миколи Мурані став єпископом-ординарієм Мукачівської єпархії. 21 січня 1991 року отримав від Святішого Отця Іоанн Павла II підтвердження повноважень єпархіального єпископа. 25 січня 2003 року після того, як Іоанн Павло II прийняв його резигнацію (відставку), владика Іоанн став єпископом-емеритом (пенсіонером). Помер 6 грудня 2008 року.

Іншим борцем за відродження ГКЦ на Закарпатті був Іван Маргітич. Народився 4 лютого 1921 року у с. Боржавське Виноградівського району в сім'ї хлібороба. У 1946 році закінчив Ужгородську духовну академію, а 18 серпня 1946 року був висвячений. Виконував священницькі повноваження в Успенському храмі м. Рахів. Після багатьох невдалих спроб примусити зрадити свою віру 5 березня 1951 року о. Івана було заарештовано та відправлено в табори Гулагу м. Омськ. Там він перебував до 6 вересня 1955 року. Повернувся на Батьківщину, реабілітований Генеральною прокуратурою в січні 1992 року. Виконуючи свої пастирські обов'язки, о. Іван підтримував постійні зв'язки зі священниками та єпископами Мукачівської, Львівської та Івано-Франківської єпархій. У 80-их роках брав активну участь у боротьбі за легалізацію ГКЦ як член комітету її захисту. У 1987 році був учасником першої делегації УГКЦ (м. Москва). 10 травня того ж року у Львові єпископ Івано-Франківської єпархії Софрон Дмитерко виділив йому архієрейську хіротонію. Після легалізації ГКЦ на Закарпатті як єпископ-помічник (функції владика виконував згадуваний Іоанн Семедій) брав активну участь у відродженні греко-католицьких громад і парафій мукачівської єпархії. Помер владика Іван при освяченні нового престолу в с. Пилипець Міжгірського району. Обидва єпископи зробили великий внесок у становленні ГКЦ на Закарпатті. Саме завдяки їхній діяльності найпершими осередками відродження в області стали: с. Імстичево, с. Білки, с. Боржавське, с. Шаланки та м. Ужгород.

Із 2003 року ГКЦ на Закарпатті очолює владика Мілан Шашік. Народився він 17 вересня 1952 року в Лехоті (Словаччина). Після закінчення початкової та середньої школи у 1971–1976 роках був слухачем курсів філософії і теології при Вищій семінарії в Братиславі. 31 липня 1971 року вступив до Місійної Конгрегації Отців Лазаристів. 27 вересня 1973 року склав вічні обіти. У Конгрегації займав різні відповідальні посади. 6 червня був рукопокладений у сан священника. Спочатку був капланом, пізніше – парохом. За дозволом Святого Престолу, Його Преосвященство Мілан Шашік служив у двох обрядах: візантійському та латинському. З 1990 по 1992 роки навчався в Папському Інституті Духовності «Teresianum» в Римі,

де отримав ступінь ліценціата. З 5 жовтня 1992 року по 7 липня 1998 року працював в Апостольській Нунціатурі в Україні. Згодом упродовж одного року був директором новіціату в Конгрегації у Словаччині. У серпні 2000 року повернувся в Україну і став парохом у смт. Перечин на Закарпатті. Крім рідної словацької мови, володіє ще українською, італійською, чеською, російською та польською мовами. 12 листопада 2002 року іменований Апостольським Адміністратором Мукачівської єпархії. Архієрейську хіротонію отримав із рук Святійшого отця Іоана Павла II 6 січня 2003 року в Римі, в базиліці св. Петра.

З відновленням свободи совісті та віросповідань, крім релігійних громад ГКЦ, відроджується й Духовна академія, повна назва якої Ужгородська Греко-Католицька Богословська Академія ім. Блаженного Теодора Ромжі. Вона почала діяти в м. Мукачево під керівництвом ректора-владики Йосифа Головача. Для покращення умов виховання семінаристів, керівництво Мукачівської єпархії ГКЦ шукало можливості для побудови нової богословської академії, оскільки старе приміщення – замок – перебуває в державній власності. У 1992 році було отримано ділянку поблизу Ужгорода (с. Минай), де 28 червня того ж року започаткували будівництво майбутньої академії. У 1992–1993 роках розпочалося навчання в Ужгороді, хоч академія залишалася на стадії будівництва. Ректором Ужгородської Греко-Католицької Академії є митрофонний протоієрей, монсенйор Тарас Ловска. Народився він 18 жовтня 1966 року в с. Дротинці Виноградівського району. Середню освіту здобув у Виноградіві, а бакалаврат із теології – у Папському Університеті Урбаріана в Римі (Італія, 1994 рік). У квітні 1994 року висвячений у сан священника владикою Іоанном Семедієм у кафедральному соборі в м. Ужгород. Продовжував теологічні навчання у Папському Східному Інституті в Римі, де в 1997 році здобув ліценціат із церковного права Східної Церкви. З 2000 року був парохом у м. Виноградів. 1 лютого 2003 року призначений ректором Ужгородської духовної академії. З 27 вересня 2003 року – протосинкел Мукачівської греко-католицької єпархії.

У 2005 році в академії навчалось 111 студентів в Ужгороді та 31 студент – у філії м. Хуст. Чисельність студентів майже незмінна. Так у 2007 році в Ужгороді навчалось 106 слухачів. Крім того, при єпархії діє греко-католицький ліцей імені О. Стойки у с. Карачин Виноградівського району (станом на 2007 рік навчалось 20 слухачів). Періодичним виданням відновленої Мукачівської греко-католицької єпархії є журнал «Благовісник», кількість номерів якого становить понад 200 одиниць.

Кафедральний собор Мукачівської греко-католицької єпархії має давню історію, що веде свій початок ще з першої половини XVII ст., коли володар міста Янош Х Другет запросив із Гуменного (Словаччина) до Ужгорода отців-єзуїтів, надавши кошти та місце для їх поселення. Наглядав за побудовою єзуїтської колегії магістр єзуїтів Дьєрдь Добонскі. У 1645 році Янош Другет помер, але стараннями його вдови Анни Якушич у 1646 році колегія була добудована. Весь комплекс включав колегію, школу і церкву. Остання була невеликою, з однією вежею. Протягом 1732–1740 років був споруджений у пізньобароковому стилі новий єзуїтський костіол. У листопаді 1773 року Папа Климент XIV розпустив орден єзуїтів і вони покинули Ужгород. У 1774 році внаслідок пожежі і буревію костіол було пошкоджено. Нарешті у 1775 році церкву передали Мукачівській греко-католицькій єпархії. За пропозицією двірцевого архітектора Ф. Гіллебранда, її перетворили на

кафедральний собор. Перебудова й пристосування до потреб греко-католицького обряду тривали кілька років і були завершені у 1779 році. Саме владику Андрій Бачинський першим почав постійно перебувати в новій резиденції. З того часу кафедральний собор набув сучасного вигляду. Внутрішні зміни відбулися за єпископа Василя Поповича у 1858 році (нанесені мармурові арабески, оновлено іконостас, розмальовано стіни). За єпископа Івана Пастелія у 1877 році були внесені деякі зміни архітектором Ласло Фабрі, а на одній із веж встановили годинник. Цікаво, що в 1939 році стелю собору з монументальним розписом Воздвиження Чесного Хреста розмальював Йосиф Бокшай, який у 1942 році виготовив і кольорові вітражі на вікні у секрестії. У підземеллях собору знаходиться крипта, де ховали католиків, а згодом і єпископів, починаючи з Андрія Бачинського. У 1949 році Хрестовоздвиженський храм радянські керівники передали Православній Церкві. З легалізацією ГКЦ на Закарпатті (1989 рік) почалась боротьба за повернення храму. 10 жовтня 1991 року кафедральний храм повернули Мукачівській греко-католицькій єпархії. При Мукачівській єпархії діють три добровільні організації.

11.3. Римо-католицька церква

Наступною в контексті попередніх двох конфесій варто охарактеризувати Римо-Католицьку Церкву (РКЦ) на Закарпатті, котра займає 4 місце. Станом на 2001 рік РКЦ у Закарпатській області володіла 81 зареєстрованою та 7 незареєстрованими релігійними організаціями. У 2004 році нараховувалася 91 релігійна організація (81 громада, 8 монастирів, 1 духовний навчальний заклад). У 2007 році РКЦ на Закарпатті налічувала 92 релігійні організації (82 громади, 8 монастирів, 1 духовний навчальний заклад). Особливістю РКЦ на Закарпатті є порівняно мала чисельність священників – у 2000 роках налічувалася незмінна кількість – 28 служителів культу.

За радянських часів католицька церква в Україні також була знищена. 16 січня 1991 року Папа Іоанн Павло II відновив діяльність в Україні римо-католицьких дієцезій і призначив єпископів. У 1992 році в Україні було відкрито Апостольську нунціатуру. 14 серпня 1993 року є днем народження Закарпатської Апостольської Адміністрації. За рішенням Святого Престолу першим адміністратором у Закарпатті став архієпископ Антоніо Франко, Апостольський Нунцій в Україні. 16 грудня в мукачівському римо-католицькому костелі виголосили папську буллу про утворення Апостольської Адміністрації Закарпаття. Тут вказувалося, що парафіяльний костел Святого Мартина перетворювався на кафедральний. Через велику відстань отцю нунцію важко було керувати закарпатською Церквою. Усі свої церковні справи посол вирішував за допомогою генерального та єпископського вікарія – отця Лайоша Гудри. 9 грудня 1995 року папа Іоанн Павло II єпископом-помічником Закарпатської Апостольської Адміністрації призначив керівника виноградівської францисканської місії – Майнек Антала. Після смерті отця Гудри Лайоша (17 грудня 1995 року) Майнек Антал став генеральним вікарієм.

6 січня 1996 року папа Іоанн Павло II в Римі урочисто висвятив Майнек Антала єпископом. Народився єпископ Антал Майнек 18 листопада 1951 року в м. Будапешт. Закінчив державну гімназію в м. Сент-Ендре, Будапештський університет,

отримавши диплом інженера з електроніки. У 1977 році вступив до ордена Святого Франциска. Тут здобув теологічну освіту, закінчивши Теологічний інститут в Естергомі і паралельно – інженерно-педагогічну освіту. 17 квітня 1982 року його висвятили. З 1982 по 1989 роки викладав комп'ютерну електроніку та фізику у Францисканській гімназії в м. Сент-Ендре. У 1989 році разом із двома братами францисканцями прибув із місією до закарпатських угорців, котрі проживали в Радянському Союзі. Обслуговував 5 громад Хустського й Тячівського районів. У 1996 році висвячений єпископом, про що вже йшлося. Пан нунцій надав ново-призначеному генеральному вікарію права на керівництво всією душпастирською діяльністю, за винятком висвячення священників та їх диспозицій. 7 жовтня 1997 року Святійший Отець призначив Майнека Антала ординарієм (Апостольським Адміністратором) Римо-Католицької Апостольської Адміністрації Закарпаття. Кафедральний собор Мукачівської дієцезії (найбільший структурний підрозділ РКЦ на Закарпатті) представлений римо-католицькою церквою Святого Мартина з Туру, котра знаходиться в м. Мукачево. З 1998 року в кафедральному храмі щороку відбувається висвячення єпископів. Таким чином, РКЦ у Закарпатській області представлена досить розвинутою структурою.

11.4. Реформатська церква

Третьою за кількістю громад релігійною організацією на Закарпатті є Закарпатська Реформатська Церква (ЗРЦ). Цікаво, що близько 70% угорців належать до ЗРЦ, інша частина – до католиків (50 громад), а незначна частина – до ГКЦ (30 громад). До речі, ЗРЦ – єдина в Україні реформатська Церква кальвіністського спрямування. ЗРЦ на Закарпатті на початок нового тисячоліття налічувала 103 громади та одну незареєстровану. Станом на 2004 рік чисельність громад ЗРЦ становило 106 громад, а у 2005 році – 110. У 2007 році кількість громад ЗРЦ збільшилася до 111.

Почергово єпископами ЗРЦ у часи незалежності України були Гулачі Людвиг та Горкай Василь. Єпископ Гулачі народився 8 січня 1925 року в с. Федорово Виноградівського району. Пастирську діяльність розпочав у 1946 році. Репресований із 19 березня 1949 року до травня 1956 року. Покарання відбував у Казахстані. У 1956 році повертається із заслання. Працював робітником на заводах м. Мукачево. З 1978 року отримав дозвіл на виконання пастирських обов'язків. З 1982 року – пастор реформатської церкви в м. Мукачево. З 1994 по 1998 роки був обраний і виконував обов'язки єпископа, керівника Закарпатської Реформатської Церкви. За період виконання обов'язків керівника ЗРЦ був членом Всесвітнього конгресу реформатської церкви. З 1998 року – почесний єпископ Закарпатської Реформатської Церкви.

Наступником єпископа Гулачі став єпископ Василь Горкай. Народився він 18 березня 1945 року в с. Серне Мукачівського району. Батько Василя був реформатським священником у 16 поколінні, проте до 1954 року йому було заборонено займатися пастирською діяльністю. Василь Горкай закінчив Мукачівський кооперативний технікум, навчався в Бережанській семінарії. У 1988 році висвячений на священника. У 1991 році обраний благочинним в Ужгородському районі. З 1998 року

– єпископ Закарпатської Реформатської Церкви (в 2002 році обраний повторно). У листопаді 2006 року новим єпископом ЗРЦ був обраний Зан-Фабіян Олександр.

Варто також зупинитися на структурі та організації ЗРЦ. Особливістю управління Закарпатської Реформатської Церкви є принцип керівництва знизу вгору. Керує общиною пресвітеріат, якого на 4 роки таємним голосуванням обирає громада. Пресвітеріат обирає головного пресвітера, який разом із пастором очолює громаду. Щодо всіх своїх дій головний пресвітер проводить консультацію з іншими пресвітерами, пастор відповідає за якість проведення богослужінь, місійну і виховну роботу. Общини для спільної результативної роботи об'єднуються в церковні округи, а округи, в свою чергу, – в єпископат, на чолі якого стоїть обраний пресвітеріатами громад єпископ і головний пресвітер. Всі важливі рішення в житті общини вирішує Синод. Він створює і закони, якими керується робота в громадах. Для прикладу, Ужанський церковний округ об'єднує 27 громад, нараховує близько 22 тисяч членів. Таким чином, організація церкви у закарпатських реформатів кальвіністського напрямку має глибоке демократичне коріння. Недарма побутує думка, що демократії Європа вчилася саме у кальвіністів.

Основною рисою, якою вирізняється Закарпатська Реформатська Церква, є благочинна діяльність. Якщо найбільші конфесії Закарпаття (УПЦ МП та ГКЦ) більше працюють над власною розбудовою та боротьбою за вірників, то ЗРЦ займається значною мірою саме доброчинністю. Особливо ЗРЦ відзначається розбудовою та утриманням освітніх закладів релігійного та світського характеру. З відродженням релігійних інституцій, внаслідок демократизації суспільно-політичного життя відроджуються громади ЗРЦ. Почалася робота серед дітей та молоді. У 1990–1991 роках було прийнято на курси підготовки, а через 3 роки випущено близько 90 вчителів Закону Божого, які щороку виховують у душі християнства до 9 тисяч дітей. Із них близько 2 тисяч щоліта відпочивають у тиждневих релігійних таборах. У 1993 році в с. Великі Береги заснований ліцей із гуманітарним та природничим профілем. У 1995 році створено ліцей у с. Петрово Виноградівського району, у 2000 році – в м. Тячів та ліцей із фізико-математичним та хіміко-біологічним профілем у с. Велика Добронь Ужгородського району. Загалом у цих ліцейх навчається понад 400 учнів. За рахунок держави заклади забезпечуються тільки викладанням обов'язкових загальноосвітніх предметів, утримання ліцеїв та викладання інших дисциплін здійснюється за рахунок Церкви. ЗРЦ на Закарпатті утримує за власний кошт 5 дитячих садочків у різних населених пунктах, де виховується близько 200 дошкільнят щороку, у м. Мукачево створений дитячий будинок сімейного типу, де виховуються 10 дітей. Діють 7 благодійних їдалень у різних куточках Закарпаття, де харчується понад 300 чоловік. Міні-пекарня забезпечує хлібобулочними виробами неможливі верстви населення, а також передає харчі в школи, дитячі садки. У м. Берегово діє благодійна аптека, де нужденні можуть придбати все необхідне із 50% знижкою. У с. Велика Добронь відкрито дитячий будинок «Добрий самарянин» (1995 рік), де виховуються 65 дітей за кошти ЗРЦ у Закарпатті. Зрозуміло, що така діяльність та демократичність управління не може не подобатися вірникам, а тому кількість прихильників ЗРЦ збільшується, в тому числі з числа найбільших конфесій.

11.5. Інші релігійні громади

В області станом на 2004 рік зареєстровано велику кількість громад протестантського спрямування. Серед них у 2004 році існували: Євангельські християни-баптисти (66 громад), Свідки Єгови (53 громади), адвентисти сьомого дня (46 громад), Християни віри євангельської /п'ятидесятники/ (44 організації), Християнська євангельська церква Живого Бога (41 організація). Порівнюючи стан протестантських конфесій із 2007 роком, ситуація кардинально не змінюється в чисельному вимірі: Євангельські християни-баптисти (68 громад), Свідки Єгови (60 громад), Адвентисти сьомого дня (49 громад), Християни віри євангельської /п'ятидесятники/ (49 організацій), Християнська євангельська церква Живого Бога (42 організації). З даної статистики зрозуміло, що відбувається незначний ріст кількості громад. За період 2004–2007 роки найбільший приріст громад спостерігався у Свідків Єгови – з 53 до 60.

В області нараховується 6 незалежних іудейських релігійних громад, а також 2 громади об'єднання іудейських релігійних організацій України, по одній громаді прогресивного та традиційного іудаїзму.

Крім того, станом на 2004 рік на Закарпатті діяли релігійні організації східних культів та мусульман. Наприклад, релігійна громада товариства свідомості Крішні, релігійний центр Українського об'єднання буддистів школи Карма, а також релігійна громада духовного управління мусульман.

Що стосується іудейських, східних культів та релігійних організацій мусульман, то становище протягом 2004–2007 років залишалося практично незмінним.

11.6. Неорелігійні напрямки

Останнім часом в Україні діє велика кількість (понад 600) неорелігійних напрямків, що складає до 4% від загальної кількості релігійних організацій. Дещо схожа ситуація і на Закарпатті, де діє близько 10 неорелігійних напрямків. Переважна більшість неорелігійних організацій несуть у своїй основі об'єднані та осучаснені погляди християнства, буддизму, язичництва і особистісні погляди того чи іншого лідера-засновника.

Поява неорелігійних напрямків передусім пов'язана з роботою закордонних місіонерів, які здійснювали безконтрольну агітацію серед християнського населення неохристиянських поглядів і звичаїв. До того ж через засоби масової комунікації, здебільшого через телебачення, відбуваються трансляції проповідей. Сьогодні вже не можна заперечувати сильний вплив мас-медіа на психіку людини, до того ж послаблену такими історичними явищами, як перехід з однієї формації (соціалізм) до іншої (невизначеної), новими економічними вимогами і не знанням рекламної специфіки. Цим і скористалися новітні проповідники на землі, де християнство культивується ще з IX століття.

Занадто ліберальне (спочатку) ставлення органів влади, традиційних церков до неорелігійних утворень і дало їм змогу закріпитися і вступити у стадію конкуренції, а у певних випадках навіть тріумфу, наприклад, у середовищі інтелігенції.

Звичайно, пройшовши довготривалий період, неорелігійні організації самі перетворюються у традиційні вірування з накладеними на них різноманітними звичаїв та забобон. Але втрачаються у цій конкурентній боротьбі локальні народні традиції, імідж правової держави, вноситься елемент здебільшого американізованої культури з наступними цивілізаційними наслідками.

Особливо під вплив неорелігій потрапляє молодь. Традиційна церква «не встигає» за новими надбаннями світової культури, а тому дистанціюється від сучасної молоді, яка не має традицій переданих від предків через усім відомі події починаючи з 1917 року, а на Закарпатті – з 1945 року. Крім того, молодь вступає до неорелігійних громад із меркантильних мотивів, зокрема реальність іммігрувати за кордон, можливість закордонних поїздок і т.д. До того ж поява комп'ютерної мережі й особливої її популярності серед молоді сприяє ознайомленню з нетрадиційними віруваннями. Наприклад, одні з найпопулярніших за відвідуванням сайти в Ужгороді присвячені сатанізму, чаклунству і незрозумілим явищам у природі.

Після проведення аналізу серед віруючих неорелігій на Закарпатті виявилося, що переважна більшість із них не є представниками традиційних національностей, котрі довгий час проживають у краї. Можна стверджувати, що національно-географічна ізоляція має великий вплив на вибір релігійного напрямку.

На сьогодні на Закарпатті є зафіксовані прояви діяльності наступних неорелігійних організацій: релігійні групи східної орієнтації (бахаї, культ Шрі Чинмоя, Міжнародне Товариство Свідомості Крішні), релігійні групи західної орієнтації («Богородичний центр», Церква Ісуса Христа Святих останніх днів, або ж мормони, «Церква Живого Бога»), релігійні організації окультного типу (Біле Братство, Міжнародний центр космічної свідомості, послідовники вчення Карлоса Кастанеди, «Внутрішній світ» послідовників Порфірія Іванова), деструктивні релігійні організації (сатаністичні, демонологічні, язичницькі секти, церква саентології).

Отже, зважаючи на вищезгадані особливості розвитку релігійних організацій у Закарпатській області, можемо констатувати постійне кількісне зростання конфесій, а відтак і громад. Найбільшими конфесіями залишаються: УПЦ МП (близько 600 організацій), ГКЦ на Закарпатті (майже 400 організацій), Закарпатська реформатська церква (понад 100) та РКЦ (до 100). Середню за чисельністю ланку займають протестантські церкви різних напрямків, що налічують близько 50 організацій кожна. Найменшими духовними групами Закарпаття є іудеї, різні східні культи та мусульмани. Жодна з вищеперерахованих конфесій не отримує державної підтримки в освітньому процесі, а всі духовні навчальні заклади функціонують за рахунок внутрішніх ресурсів церков.

12. КУЛЬТУРА, МИСТЕЦТВО, МЕДІА

У культурі сучасної України, тобто від часу здобуття незалежності в 1991 році, поєдналися різні цінності та ідеологічні засади. Лібералізм співіснував із націєтворенням, державний патерналізм – із невтручанням, елементи багатокультурності – з етноцентричними уявленнями.

З історичної точки зору, увесь цей культурний процес можна умовно поділити на два великі періоди, що за збігом обставин майже точно співпали зі звичними календарними відрізками.

Маємо на увазі 1990 роки, на котрі припав занепад культурних досягнень Радянської України, та діаметрально протилежне перше десятиліття XXI століття, коли підйом у всіх сферах життя держави і суспільства став доконаним фактом. Причому світова фінансово-економічна криза 2008–2009 років не завдала істотного удару по культурних стандартах, які вдалося незалежній Україні досягти.

12.1. Державна політика у сфері культури

Як відомо, культурною сферою суспільства безпосередньо опікуються органи виконавчої влади. На рівні будь-якого українського регіону це обласне управління, районні та міські відділи культури. Із місцевих бюджетів фінансуються музеї, театри, бібліотеки, школи естетичного виховання, клуби тощо.

На істотне фінансове джерело локальних пам'яткоохоронних проектів поступово перетворилася туристично-рекреаційна індустрія. Адже кількість туристів, які відвідали Закарпаття у 2004–2008 роках збільшилася на 74%: у 2004 році – 247 тисяч осіб, у 2008 році – понад 431 тисяча. Причому частина туристичних потоків залишилася поза державним обліком: сільський і самодіяльний туризм, гості, котрі проживали у знайомих і родичів.

Власні доходи стали вагомими для розвитку закладів культури. Наприклад, у 2001 році зароблені кошти склали у середньому в Україні 28% видатків театрів, які утримувалися бюджетним коштом. У наступному 2002 році у державних музеях і бібліотеках частка власних доходів досягла 30%.

У цілому видатки на культуру в державних бюджетах України 1991–2004 років були мізерними, бо не перевищували 0,33% внутрішнього валового продукту. У 2004 році у розрахунку на одного мешканця України вони склали 28 гривень (5,5 долара США за тодішнім курсом). Причому за чотири попередні роки ці видатки зросли втричі, а наступного 2005 року – ще на 30%. Все одно вони ще не відповідали європейським амбіціям великої країни – із населенням (на той час) у 48 мільйонів осіб.

Безумовно, це відбилося на збереженні культурної спадщини – ключовому елементі ідентичності будь-якої нації, незалежно від ступеня її модерності. У 2009 році в Закарпатській області під державною охороною перебувало 478 археологічних, 504 історичні, 86 монументальних, 204 архітектурні пам'ятки, у тому числі 115 сакральних споруд.

Переважна більшість дерев'яних архітектурних пам'яток були діючими. Але 40% із них знаходилися в аварійному стані. Тому в 2008–2009 роках, зокрема, за державні кошти провели реставрацію музею «Лемківська садиба» у селі Зарічево Перечинського району, музею «Сріберна Земля» у селі Грушево Тячівського району, будинку Ужанського жупанату і північної вежі Ужгородського замку.

Водночас через бездіяльність міської влади Ужгорода у мікрорайоні Радванка руйнувався найстаріший у краї садибний будинок – Іштвана Дендеші (1629 рік). У Берегові з дозволу міської влади в охоронній зоні біля єдиної у місті фортифікаційної споруди – палацу графа Габора Бетлена (збудований теж у 1629 році на місці домініканського монастиря) – звели молитовний будинок однієї з релігійних громад.

У Закарпатті збереглося 106 дерев'яних церков. У них прослідковуються спільні риси з культовими будівлями скандинавських і слов'янських народів. До унікальних відноситься псевдоготичний храм Святого Миколая у селі Колодно Тячівського району, зведений 1472 року. За грантом посольства США в Україні на початку XXI століття реставрували його старовинну дерев'яну покрівлю.

Не менш знамениті храми XVII–XVIII століть знаходяться в селах Сокирниця, Стеблівка, Крайниково, Данилово та Олександрівка Хустського району. Вони виконані в марамороському псевдоготичному стилі. Найбільше дерев'яних церков різних епох і стилів зосереджено в Міжгірському районі – майже в кожному селі.

Дотепер помітні наслідки потужного впливу радянської епохи на мистецьку інфраструктуру України, на суспільну позицію творчої людини. Радянські митці мали порівняно високий суспільний статус і гарні матеріальні статки, але за умови підкресленої лояльності до політичного режиму.

Після розпаду СРСР провідні творчі об'єднання України зберегли значну частину майнових прав і бюджетну підтримку. Легітимними представниками мистецької спільноти вважають нині 11 національних спілок. До них належить переважна більшість професійних і самодіяльних митців (див. Таблицю 19).

Таблиця 19. Національні творчі спілки України, 2009 рік

№ п/п	Назва, рік заснування	Кількість членів	
		Усього	У Закарпатті
1.	Національна спілка композиторів, 1932	440	12 (7 композиторів, 5 музикознавців)
2.	Національна спілка письменників, 1934	1 800	32
3.	Національна спілка художників, 1938	4 500	87
4.	Національна спілка кінематографістів, 1958	1 223	–
5.	Національна всеукраїнська музична спілка, 1959	1 850	30
6.	Національна спілка журналістів, 1959	16 500	298
7.	Національна спілка театральних діячів, 1987	7 000	150 (п'ять окремих осередків)
8.	Національна спілка діячів народного мистецтва, 1989	933	19
9.	Національна спілка фотохудожників, 1989	757	21
10.	Національна спілка кобзарів, 1995	450	–
11.	Національна хореографічна спілка, 2002	400	15

Складено за офіційними сайтами цих спілок і відомостями, отриманими безпосередньо від керівників їх закарпатських осередків.

Інші об'єднання національного рівня, засновані у 1990 роках здебільшого як альтернативні, зокрема, Асоціація українських письменників, Національна ліга українських композиторів, не мали постійних бюджетних вливань.

Крім того, з'явилося ряд громадських організацій та неформальних груп навколо відомих у Закарпатті пасіонарних постатей. Вони знаходили меценатів для творчих зустрічей, приміром, на пленерах у мальовничих куточках, спільних виставок, видавничих проєктів, політичних акцій тощо.

Одне з таких творчих об'єднань – незалежна спілка художників імені Антона Кашшая – завдяки ініціативності її лідера Миколи Керечанина (1939–2007) отримала чисельні позитивні відгуки у близькому зарубіжжі. Передусім – у Словаччині та Угорщині, де у міських галереях неодноразово виставляли їхні полотна.

Загалом же підтримка і стимулювання державою творчого процесу в Закарпатті мали порівняно пристойний вигляд. Взяти хоча б запровадження у 1996 році крайових відзнак із грошовою винагородою. Вони відтоді щороку в грудні присуджуються відомим майстрам. Мовимо про обласні державні премії імені Федора Потушняка (у галузі літератури), Дезидерія Задора (музичне і виконавське мистецтво), братів Євгена та Юрія-Августина Шерегіїв (театральне мистецтво), Йосипа Бокшая та Адальберта Ерделі (образотворче і декоративно-прикладне мистецтво). Нині вже йдеться про десятки їхніх лауреатів.

12.2. Заклади культури

У розгалуженій галузі, підзвітній та підконтрольній Закарпатському обласному управлінню культури і мистецтв, знайшло працю близько чотирьох тисяч осіб, або, як їх називали, «творчих працівників». Це уточнення завжди робилося, щоби відмежувати технічний персонал, зайнятий виключно обслуговуванням приміщень, де знаходилися численні заклади духовно-культурної сфери.

Досі основним місцем дозвілля та аматорського мистецтва залишаються районні та міські будинки культури, сільські клуби і бібліотеки. Саме ця частина радянської спадщини є нерідко єдиною опорою для культурного розвитку невеликих міст і сіл. За іронією долі, вона після 1991 року служила відродженню народної спадщини, для витіснення якої раніше затратила багато зусиль.

За радянськими соціальними нормативами у малих селах із населенням менше півтисячі осіб діяв клуб на 100–150 місць, у селах до тисячі мешканців – клуб чи будинок культури на 150–200 місць, а також принаймні одна публічна бібліотека. Менші села «приписували» до клубних закладів у більших поселеннях, якщо відстань між ними не перевищувала п'ять кілометрів.

Для сіл і міст із населенням від однієї до десяти тисяч осіб передбачили 70–150 клубних місць на кожну тисячу мешканців, а для більших міст (із населенням понад десять тисяч осіб) – 30–50 місць на кожну тисячу. У них розміщували одну публічну бібліотеку на кожні 3–5 тисяч жителів.

Ця мережа у Закарпатті протягом двох останніх десятиліть поступово звузилася на 27%. Це наочно видно з пропонованої таблиці 20. Причому 40% формально існу-

ючих закладів культури у сільській місцевості перебували фактично в аварійному стані, тобто не виконували повноцінно свого призначення.

Таблиця 20. Клуби у Закарпатській області, 1990–2007 роки

1990 рік	1999 рік	2007 рік
659	522	477 (із них 186, або 40%, потребували капітального ремонту)

Джерело: Рудейчук В., Сможаник В. *Розвиток аматорського мистецтва Закарпаття [від середини ХІХ століття до 2007 року]*. – Перечин: ТУРпрес, 2008. – С. 72–74.

У той же час у клубній мережі Закарпаття працювало близько вісімсот працівників, які забезпечували культурно-освітню діяльність у розрізі кожного населеного пункту. Ще приблизно стільки ж трудилося у музеях, театрах, філармонії, мистецьких колективах.

У бібліотечній системі по лінії Міністерства культури і мистецтв (а це близько шестисот бібліотек, фонд 7,5 мільйона примірників, або 6 книжок на одного жителя області) задіяно не менше. Однак вони відносилися до малооплачуваних категорій населення, а їхні установи фінансувалися державою практично за залишковим принципом.

Один із прикладів. Середня річна сума, що виділялася до 2008 року на закупівлю нових книжок і періодичних видань на сільську бібліотеку дорівнювала 400 гривням, або 80 доларам США за тодішнім курсом. На ці гроші можна було передплатити кілька журналів або закупити близько двох десятків книжок. Через те благодійні пожертви як джерело поповнення фондів складали до третини нових надходжень.

Основні послуги публічних бібліотек безкоштовні, а заробляли вони (звісно, переважно у містах), надаючи додаткові послуги. Наприклад, робили ксерокопії, підбирали бібліографію для студентів і науковців, надавали інформаційні послуги бізнесовим структурам, брали орендну плату за аудіо- і відеообладнання.

Беззаперечним лідером галузі була Закарпатська обласна універсальна наукова бібліотека, що вела свій відлік із вересня 1945 року. У 2009 році її фондами, а це майже півмільйона примірників на 18 мовах, користувалося понад 20 тисяч читачів.

Головна книгозбірня області видавала щоквартальник «Закарпаття на сторінках преси», щорічний «Календар краєзнавчих пам'ятних дат», анотований каталог «Книга Закарпаття». Вона започаткувала регіональний інформаційний портал «Закарпаття». За сприяння посольства США в Україні з січня 2003 року в бібліотечі відкрили Інтернет-центр, а також інформаційний центр «Вікно в Америку».

Менш потужна, але не менш активна Закарпатська обласна бібліотека для дітей та юнацтва створена шляхом злиття обласної бібліотеки для дітей імені Дмитра Вакарова та обласної бібліотеки для юнацтва імені Степана Вайди у грудні 2002 року. Обслуговувала майже 15 тисяч дітей молодшого, середнього і старшого шкільного віку, володіючи книжковим фондом у 153 тисячі примірників.

Серед кращих і Виноградівська центральна районна бібліотека, в якій було майже 4 тисячі користувачів. Загальний книжковий фонд її становив майже 85 тисяч примірників. За сприяння Посольства США в Україні у грудні 2006 року в бібліотеці запустили безкоштовний Інтернет-центр.

Цікаво, до складу Виноградівської централізованої бібліотечної системи у 2009 році входило 39 бібліотек, де зайнято 67 працівників. Вони обслуговували понад 47 тисяч користувачів. Ідеться про центральну районну бібліотеку, районну бібліотеку для дітей, а також 37 бібліотек-філій, з яких 15 розраховані на угорське населення. Загальний книжковий фонд цієї системи склав понад 650 тисяч примірників, 12% з яких – на угорській мові. Щорічно книжкові фонди Виноградівського району поповнювалися до 20 тисяч примірників.

У Закарпатській області налічувалося 8 державних музеїв, 90 громадських і 2 меморіальні будинки-музеї, де зберігалось більше 207 тисяч пам'яток. Ці музеї у 2007 році відвідало близько 200 тисяч осіб. Вони входять у «Перелік музеїв, що перебувають у віданні підприємств, установ та організацій, в яких зберігаються музейні колекції та музейні предмети, що є державною власністю і належать до державної частини Музейного фонду України». Цей перелік затверджено постановою Кабінету міністрів України від 29 листопада 2000 року.

Чимало з них потребували нагального оновлення. Проте в окремих поселеннях з'явилися нові музейні комплекси. Наприклад, у селі Зарічево завдяки ентузіазму місцевої вчительки Жанни Сухоліт діяли три музеї – освіти (із 1982 року), «Лемківська садиба» (із 1985 року) і «Ромська колиба» (із 2004 року).

Коштом колишнього банкіра, відтак депутата українського парламенту Станіслава Аржевітіна в його рідному селі Колочава Міжгірського району відкрили двері чотири музеї – «Старе село», «Чеська школа», «Радянська школа», «Колочавська вузькоколіяка». Також у селі ще з радянського часу відвідувачів приймали музей Івана Ольбрахта і пам'ятка народної архітектури XVII століття – дерев'яна церква Святого Духа.

Скансен «Старе село» урочисто презентували в 2007 році. На майже тригектарній площі розмістили 17 автентичних споруд – будинки вівчаря, кравця, столяра, церковно-парафіяльну школу, синагогу, жандармську станцію тощо. Їх перенесли сюди з різних куточків Колочави. Набралося 17 тисяч експонатів, отже, кинуто виклик Закарпатському музею архітектури і побуту в Ужгороді.

Крайова система мистецької освіти сформувалася ще в радянський період. Її основні ланки в оновленому вигляді функціонують донині.

До початкової мистецької освіти Закарпаття належать 64 школи естетичного виховання (музичні, багатопрофільні), а також музичні, художні та театральні студії у нечисленних палацах дітей та юнацтва, насамперед в Ужгороді («Падіюн»). Їх утримували з місцевих бюджетів і з оплати за навчання. Проте рівень оплати був невисоким, доступним для родин із малими доходами.

У мережі початкової мистецької освіти, приміром, у 2009 році 13 тисяч закарпатських дітей у час, вільний від уроків у загальноосвітній школі, відвідували заняття в 1,6 тисячі кваліфікованих педагогів.

Базова вища освіта (раніше – середня спеціальна) зосереджена в Ужгороді – музичне училище, коледж культури і мистецтва, коледж Закарпатського художнього інституту.

Повна вища освіта у культурно-мистецькій сфері Закарпаття є новотвором уже доби незалежності України. Вона представлена в Ужгороді Закарпатським художнім інститутом і філіями (факультетами) провідних навчальних закладів України – Донецької державної музичної академії імені Сергія Прокоф'єва та Київського національного університету культури і мистецтв.

12.3. Професійне і народне мистецтво

Як і раніше – у радянську пору, найгучніше про себе заявили закарпатські художники, котрих більше двох сотень, у тому числі близько сотні професійних. Щороку в Закарпатті проходило кілька десятків художніх виставок і пленерів. Вагомим інструментом державної підтримки образотворчого мистецтва залишилися закупівля картин для музеїв, історико-культурні замовлення (пам'ятники, барельєфи тощо).

У найбільшому вигранні виявилася скульптура, що служила культурним маркером політичних перемін. За роки незалежності України тільки в Ужгороді встановлено більше двадцяти монументальних композицій – головним чином авторських (пам'ятники Тарасу Шевченку, Олександрю Духновичу, Августину Волошину, Адальберту Ерделі та Йосипу Бокшаю, жертвам Чорнобиля та політичних репресій, полеглим у військових конфліктах тощо) і зрідка копій зарубіжних митців (пам'ятники Шандору Петефі, Томашу Масарику).

Знанням закарпатським скульпторам як ніколи доти випала інтенсивна творча праця через щедрі замовлення. Передусім бачимо вагомні здобутки Михайла Беленя (чотири пам'ятники Олександрю Духновичу – в Ужгороді (1997), Мукачеві (2004), Виноградіві (2007) і Тячеві (2009), низка меморіальних дощок визначним діячам у різних містах і селах Закарпаття).

Так само не доводиться сумніватися у професіоналізмі Василя Олашина (пам'ятник князю Федору Корятовичу в Мукачівському замку 1998 року), Івана Бровдія (пам'ятник Кирилу і Мефодію в центрі Мукачева 2000 року), Володимира Щура (декоративні дерев'яні композиції виконані для ряду населених пунктів Угорщини).

Національною премією імені Тараса Шевченка 2008 року відзначено самобутній доробок різьбяр Василя Сідака – авторитетного майстра дерев'яної скульптури. Трохи раніше отримали цю престижну відзнаку художники Юрій Герц (1994) і Володимир Микита (2005), письменники Іван Чендей (1994) і Петро Скунець (1997).

У галузі музичного мистецтва визнаним метром став композитор Віктор Теличко. Широкого визнання здобули чимало його творів, насамперед 24-хвилинна одноактна фолк-опера «Закарпатське весілля» (1994 рік), 15-хвилинний «Концерт для скрипки і симфонічного оркестру» (1996). Справжнє захоплення вибагливих поціновувачів викликало семихвилинне «Карпатське капричіо» для двох (трьох) фортепіано і симфонічного оркестру (2001). Окрім того, значної популярності

композитору додали написані ним романси на вірші відомих у краї поетів, музика до спектаклів і телефільмів.

Примітним явищем стали вишукані естетичні пошуки у фотомистецтві – порівняно новій галузі в культурній палітрі Закарпаття останніх десятиліть. Причому Володимир Балега в квітні 2007 року удостоєний почесного звання «Заслужений художник міжнародної федерації фотомистецтв» (Excellent FIAP). Того ж року він видав місткий підсумок своєї творчості – фотоальбом «Ужгород крізь час».

Мережа виконавських мистецтв сучасного Закарпаття представлена державними і комунальними закладами. Сюди належать чотири стаціонарні репертуарні театри (музично-драматичний, два драматичні, ляльковий), філармонія, а також окремі професійні колективи.

Приміром, в обласній філармонії продовжили свою довголітню працю заслужений академічний Закарпатський народний хор, камерний оркестр, ансамблі «Угорські мелодії» та «Гармонія», ушавлені виконавці – сопрано Марія Зубанич, мецо-сопрано Оксана Ільницька, баритон Петро Матій. У 2005 році у філармонії, що мала великий концертний зал на 500 місць, розпочали творчий відлік два нові колективи – духовний та симфонічний оркестри.

Добре відомий камерний хор «Кантус» (художній керівник Еміль Сокач) «прописаний» безпосередньо при обласному управлінні культури. Виступи артистів були розплановані на два роки вперед. Так, у 2004 році хор протягом місяця дав два десятки концертів у Швейцарії та сусідній Австрії, де також провів майстер-класи з української духовної музики. У 2006 році «Кантус» із таким же успіхом об'їздив Італію.

В Ужгороді плідно діяли Закарпатський обласний державний український музично-драматичний театр (у складі 64 творчих одиниць – артистів, режисерів, художників, літературних і музичних працівників) і Закарпатський обласний театр ляльок (27 осіб). У Мукачеві розмістився Закарпатський обласний державний російський драматичний театр (43), а у Берегові – Закарпатський обласний угорський драматичний театр (25).

Драматична, вокальна і балетна групи, власний оркестр, сучасна сцена і глядацький зал на 820 місць дозволили українському музично-драматичному театру ставити різножанрові твори високої художньої вартості. У 2004 році, наприклад, великий розголос спричинила оперета Юрія-Августина та Євгена Шерегіїв «Танго для тебе» (режисер Анатолій Філіппов). Наступного року її з успіхом показали у Братиславі під час гастролей театру Словаччиною.

Ляльковий театр постійно мав у діючому репертуарі більше трьох десятків вистав для дітей та юнацтва. Непересічні можливості театру красномовно засвідчують перемоги на міжнародних фестивалях його провідного актора і режисера Олександра Куцика. Зокрема, головних нагород удостоєні новаторські вистави «Золоте курча» (1993) та «Усмішка клоуна» (1996).

Примітно, щороку в Закарпатті проходили розмаїті мистецькі міжнародні та всеукраїнські фестивалі та конкурси. Один із найвідоміших – «Інтерлялька» – проводився із 1991 року. Його ініціатором виступив довголітній директор лялькового театру Олександр Турянця.

Не менш знаний міжнародний фестиваль телевізійних і радіопрограм для національних меншин «Мій рідний край» стартував на базі Закарпатської обласної державної телерадіокомпанії в 1999 році. У вересні 2009 року пройшов уже одинадцятий за ліком. Цей фестиваль виявився унікальним, бо не мав аналогу в Європі.

За головну нагороду «Золотий едельвейс» щорічно змагалися шість-сім десятків телевізійних і чотири-п'ять десятків радійних програм із майже півтора десятка країн Східної та Центральної Європи, найчастіше – з України, Румунії, Словаччини, Угорщини, Польщі, Австрії, Македонії, Сербії, Німеччини. Прямий ефір із фестивалю вів закарпатський телевізійний супутниковий канал «Тиса-1» та радіо «Тиса-ФМ».

Водночас на початку ХХІ століття Закарпаття прославилося щорічними фестивалями регіонального рівня, на які залюбки з'їжджалися гості з усієї України і сусідніх країн. Йдеться, зокрема, про ярмарок «Книжковий Миколай», конкурс юних артистів «Срібний Дзвін», свято гумору і сатири «Карпатський словоблуд» та ін.

Доволі насичений фестивальний календар започатковано у 1989–1991 роках, тобто у пору лібералізації та зламу тоталітаризму. Через два десятиліття в краї щорічно в середньому вже проводився один фестиваль кожні два дні. Десятки фестивалів, що отримали значний резонанс, мали локальний характер, міцно прив'язані до аграрної, соціально-побутової та етнокультурної традиції певної місцевості.

Лише протягом 2008 року провели півтора сотні таких свят. Усі вони проходили під патронатом держави та органів місцевого самоврядування. Чимало фестивалів гучно проводились як районні: ковальства (Іршавський район), виноградарства (Виноградівський район), вина (Берегівський район), сиру (Хустський район). Низку святкових дійств організували жителі окремого села – фестивалі різників свиней у селі Геча (Берегівський район), ліжників у Квасах та картоплі у Лазещині (Рахівський район), лозоплетіння в Ізі (Хустський район), леквара (повидла) і кукурудзи у Виноградівському, а паприки в Ужгородському районах.

Розпочався цей фестивальний бум через повернення до витоків народних традицій різних етнічних спільнот, які проживали у Закарпатті. Отож обласний огляд колядницьких колективів «Вертеп» традиційно проводився в Ужгороді у січні, починаючи з 1989 року. Тоді ж у місті Чоп започаткували обласне свято угорського народного мистецтва.

Щорічно у вересні фестиваль «Словенська веселіца» проводила словацька громада. Уперше він пройшов у 1990 році у селі Сторожниця Ужгородського району. Відтоді вело відлік й обласне німецьке свято, що стартувало у селі Нове Село Мукачівського району.

У березні у Тячівському і Рахівському районах традиційно проводився «Марцішор» – своєрідний річний огляд румунського народного мистецтва. Саме там компактно проживало румунське населення. Це свято зустрічі з весною вперше пройшло у 1991 році.

Отже, бачимо цілу серію обласних фестивалів національних меншин. До них долучилися свято російської культури Закарпаття. Воно поєднано з Пушкінськими читаннями, що проводилися в червні. Біля пам'ятника поетові в Ужгороді збиралися шанувальники творчості Олександра Пушкіна.

Так само в Ужгороді наприкінці літа відбувався обласний фестиваль ромів «Циганська ватра». Він завше вирізнявся запальними танцями, дошкульними жартами, тужливими піснями.

До того ж, у 2001 році вперше провели обласний фестиваль культур національних меншин Закарпаття «Мелодії солоних озер». Відтоді він проходить у рамках Всеукраїнського огляду творчих колективів і творів майстрів народного декоративно-прикладного та ужиткового мистецтва етносів «Всі ми діти твої, Україно».

Окремого слова заслужив Всеукраїнський пісенний фестиваль імені Михайла Машкіна, започаткований у 1994 році. Відтак він перетворився у щорічне свято пісні – народної, популярної, авторської. Із 2000 року фестиваль отримав статус Всеукраїнського. Щорічно у ньому брало участь близько сімдесяти вокальних ансамблів малих форм (дуетів, тріо, квартетів) та окремих виконавців з України, Словаччини, Польщі, Угорщини.

У назві фестивалю знакове ім'я. Михайло Машкін (1926–1971) увійшов в історію культури України як невтомний та обдарований збирач фольклору, поет, композитор, керівник народного ансамблю пісні і танцю «Боржава» села Довге Іршавського району. Він створив багато чудових пісень. Серед них і славнозвісна «Верховино, мати моя», що облетіла світ.

Обласний марш-парад духових оркестрів щороку в травні розпочинався під змах тамбур-мажора на площі Театральній в Ужгороді. Під звуки бадьорих маршів духові оркестри з мажорет-групами проходили історичним центром міста. Потім на кількох майданчиках учасники давали міні-концерти, котрі збирали чисельну публіку.

Обласний відбірковий тур Всеукраїнського фестивалю сучасної пісні та популярної музики «Червона Рута» проводився серед солістів і гуртів кожні два роки в Ужгороді. «Червона Рута» цілеспрямовано шукала молоді таланти. Відкриттями фестивалю у різні роки стали закарпатські співаки Олександра Лакатош, Руслан Талабіра, Галина Гаврилко, Наталка Попович.

Обласний фестиваль драми і художнього слова імені Всеволода Майданного проходив із 2001 року щорічно в грудні у Хусті. Режисер В. Майданний протягом сорока років керував народним самодіяльним театром міста Хуст. До речі, у діючому репертуарі цього театру, створеного 1959 року, домінували п'єси закарпатських драматургів, зокрема Василя Гренджі-Донського та Олександра Сливки.

З огляду на цей щільний та насичений фестивальний календар не випадково у Закарпатті вельми довгим вийшов реєстр народних (зразкових) колективів художньої самодіяльності – понад півтора сотні. Нерідко вони на рівні з професіоналами мали гастрольні турне закордоном.

Немало аматорів проявили дивовижну наполегливість у популяризації своєї творчості. Один із таких успішних колективів – «Гудаки» – сільські музики з Нижнього Селища Хустського району. У репертуарі ансамблю давні пісні та танці навколишніх сіл, які передаються з покоління в покоління без жодної партитури. «Гудаки» грають без аранжування, електричних інструментів та спецефектів.

Творча палітра Закарпаття виглядає неповною, коли невиправдано обходять культурну альтернативу, що пустила розгалужене коріння. На тлі багатоманітного

фестивального руху в рамках високих народних традицій траплялися неординарні явища на кшталт американського Вудстоку кінця 1960–1970 років.

На полонину поруч 15-метрового водоспаду в заповіднику Шипіт (поблизу села Пилипець Міжгірського району) щороку з'їжджалися до трьох тисяч прихильників різних субкультур із балтійських і східноєвропейських країн. На площі розміром до шести футбольних полів протягом усього літа стояло наметове містечко, де в кожному «кварталі» були свої вогнища, прапори, мови тощо.

Заснували цю колонію хіпі в 1993 році. Невдовзі сюди потяглися також панки, анархісти, незвичні таланти, як-от із плетіння метеликів чи гри на саморобних інструментах. Місцевою родзинкою для них стало купання голими у водоспаді, а кульмінацією – ватра на Івана Купала (7 липня), що зазвичай сягала десяти метрів заввишки.

12.4. Медійний простір

Вельми показовим критерієм регіонального рівня духовного розвитку вважається задоволення культурних потреб населення. Беруться до уваги власне мистецькі галузі (академічна і популярна музика, театральне та образотворче мистецтво), медійна сфера (телебачення, радіо, преса, книжка, Інтернет) та інфраструктура дозвілля (кінопрокат, культурний туризм, масові розваги – дискотеки, концерти тощо).

Дуже довго цей рівень визначався як невисокий. Так, у 2004 році зі ста закарпатців лише 13 відвідали музеї, 12 – театри, 10 – кінотеатри, 9 – концерти. Роком раніше в області налічили сто кіноустановок на майже 20 тисяч місць. Проте, за державною статистикою, кіносеанси відвідали загалом тільки 77 тисяч глядачів, хоча край насаляло понад 1,2 мільйона осіб. При цьому іноземні фільми (переважно американські та російські) займали понад 95% ринку кінопрокату.

У 1990 роках спад книговидання в Україні був чи не найбільшим з-поміж східноєвропейських країн. Сукупний тираж зменшився від 170 мільйонів у 1990 році до 22 мільйонів примірників у 1999 році. Однак недовзі розпочався підйом, що відлунув і в регіональному вимірі. Найбільше книжок друкували в Києві, Харківській та Донецькій областях.

Протягом 2007 року в Закарпатті вийшло друком 244 книги (проти 149 найменувань у попередньому 2006 році) тиражем 162,6 тисячі примірників. Якщо у радянську добу тут знайшлося місце під сонцем тільки для трьох видавництв – «Карпати», «Закарпаття», «Патент», то нині їх налічується майже сорок. Деякі з них (названа трійка, «Гражда», «Мистецька лінія», «Ліра») відзначилися випуском у світ вартісних ілюстрованих книжок на краєзнавчу та іншу тематику.

Записи українських виконавців посіли приблизно п'яту частину музичного ринку. Вони переважали тільки на трьох каналах Національної радіокомпанії України («Українське радіо», «Промінь», «Культура»). Натомість найбільший сегмент належав російській поп-музиці (близько 50%) і записам західних виконавців (30–40%).

Водночас у 1990 роки з'явилися кілька приватних студій звукозапису, приміром, співака Степана Гіги в Ужгороді, котрі популяризували доробок закарпатських

виконавців. Мова йде про випуск і поширення аудіо- і відеокaset, CD із авторською музикою та народними мелодіями.

У 1990 роках позиції телебачення як найпопулярнішої форми дозвілля зміцніли завдяки кількісному та якісному урізноманітненню телепрограм. Поряд із державними телеканалами з'явилося чимало приватних. Хоч вони руйнували монополію державного телебачення, але нерідко знижували стандарти якості.

Безапоречним лідером регіональної медійної індустрії залишився телевізійний канал Закарпатської обласної державної телерадіокомпанії, що отримав у 2005 році назву «Тиса-1» та перейшов із кількогодинного на цілодобове мовлення. Його трансляція охопила весь край. 80% передач «Тиси-1» виходили українською, решта – словацькою, угорською, німецькою, румунською, російською, тобто шістьма мовами.

Поруч у режимі щоденного мовлення, але з істотно меншою зоною поширення працювали п'ять приватних телеканалів «М-студіо» (Мукачево), «Альянс ТВ» і «21 канал» (Ужгород), «Хуст» і «Виноградів».

Разом із тим бачимо стрімкий розвиток супутникового і кабельного телебачення. Так, із 2005 року власну частоту на супутнику придбала «Тиса-1». Небагато обласних телерадіокомпаній в Україні досягли цього рубежу. Кабельне телебачення в Закарпатті нині представлене півсотнею підприємств, які сукупно обслуговували більше двохсот тисяч споживачів.

Зрозуміло, переважна більшість закарпатських глядачів надавали перевагу всеукраїнським телевізійним каналам – державному «УТ-1» і приватним «Інтер», «1+1», «П'ятий канал» та іншим (їх більше тридцяти). Чимало жителів області, зокрема представники національних меншин були постійними глядачами румунських, угорських, словацьких і польських каналів.

Радіомовлення Закарпаття представлено кількома регіональними компаніями і розгалуженою мережею всеукраїнських станцій. Із радянської пори збереглося кабельне радіомовлення. Також транслювалися програми двох десятків закордонних радіостанцій – з Угорщини, Словаччини, Румунії, Польщі.

Державні радіостанції використовували утворену ще в часи СРСР дротову трансляційну мережу з «радіоточками» у приватних помешканнях і службових приміщеннях. За останні два десятиліття кількість працюючих «радіоточок» суттєво скоротилася, але ними все ще були забезпечені до половини сімей.

Перевага дротового (кабельного) мовлення в тоталітарному суспільстві полягала в тому, що воно транслювало тільки одну-дві станції. Тому слухач не міг обрати собі якусь іншу станцію. Нині ж перевага «радіоточки» в її дешевизні та простоті користування.

У цілодобовому FM-діапазоні в Закарпатті активно працювали півтори десятки приватних українських компаній, що передавали в основному музику, новини, рекламу. Проте державна станція «Тиса ФМ» не мала собі рівних як за зоною поширення (60% площі області), так і за обсягом власної продукції (100%). У найближчого конкурента – приватного «Радіо Закарпаття ФМ» – ці показники досягли відповідно 40 і 50%.

Деякі FM-станції використовувалися власниками скоріше як інструмент просування музичного і рекламного продукту або ідеологічного впливу. Навіть якщо

радіо приносило збитки, вони компенсувалися доходами від іншого бізнесу або політичними дивідендами.

За різними оцінками, нині від 10 до 30% населення України є регулярними користувачами Інтернету. Однак ці цифри значно вищі серед молоді, а також дуже різняться залежно від місця проживання (місто, село) та віддаленості від міських комунікацій. В Ужгороді майже половина населення регулярно користувалася Інтернетом, а на селі – лише декілька відсотків.

Одночасно комп'ютеризаційний бум справив значний позитивний вплив на розвиток Інтернет-ресурсів у культурному просторі України. Поява лівової частки спеціалізованих веб-сторінок, які постійно оновлюються, припала на 2001–2005 роки.

Власні веб-сторінки і портали у Закарпатті створило багато органів державної влади і місцевого самоврядування, державні та комунальні установи (університети, філармонія, бібліотеки), недержавні освітні, мистецькі та туристичні фундації, національно-культурні об'єднання, професійні та аматорські колективи, окремі шанувальники народних традицій, мистецтва, літератури, різноманітні прибуткові та неприбуткові агенції.

При цьому більшість інформаційних веб-ресурсів представляли передусім найбільші міста Ужгород і Мукачево. Натомість решта Закарпаття у новинарному плані висвітлювалося доволі скупо.

До середини 2007 року в області зареєстрували всього 441 друкований засіб масової інформації різних форм власності. Із них лише десять відсотків регулярно надходили до читача. Їх загальний разовий тираж складав 136,1 тисячі примірників. Причому вони розходилися головним чином за передплатою (111,5 тисячі примірників), а у роздрібну мережу надходило вп'ятеро менше – всього лише 24,6 тисячі.

Значна частина легалізованих газет і журналів періодично підлягала ліквідації у зв'язку невиходом протягом декількох років. Тенденція масової появи паперових видань була прямо пов'язана з виборчим процесом, коли чимало об'єднань громадян реєстрували друковані органи на певний період без подальшої експлуатації.

Із кінця 1990 років серед всеукраїнських видань перші позиції в Закарпатській області зайняли україномовні щоденники «Експрес» і «Високий Замок» (редакції обидвох газет базувались у Львові), російськомовні «Факты и комментарии» (Київ).

Серед обласних газет провідні позиції утримували комунальні «Новини Закарпаття» (із 1990 року), приватні «РІО (Реклама. Інформація. Огляд новин)» (із 1997 року), «Старий замок – Паланок» (із 1998 року), «Трибуна» (із 2002 року).

Свого часу істотний вплив на громадську думку справляли резонансні публікації у незалежних газетах «Карпатський край» (у 1991–1993 роках), «Срібна Земля» (у 1992–1997 роках), «Срібна Земля – Фест» (у 1998–2004 роках). Вони витіснили традиційних доти монополістів на газетному ринку – перетворену з рупора комуністів у незалежну «Закарпатську правду» і колишню комсомольську «Молодь Закарпаття».

Важливу історичну роль в умовах політичної структуризації українського суспільства виконала обласна «партійна періодика», як-от закарпатські газети Народного Руху України «Карпатська Україна» (у 1991–1992 роках) і «Карпатський

голос» (виходила у 1994–2004 роках), газета Соціал-демократичної партії України (об'єднаної) «Соціал-демократ» (1998–2004) та інші.

Усього в області виходило два десятки державних (комунальних) газет: дві обласні, 13 районних, 4 міські. При цьому загальний тижневий наклад міських і районних газет становив близько 80 тисяч примірників.

Газета обласної ради та обласної державної адміністрації «Новини Закарпаття» стабільно виходила українською мовою найбільшим у краї загальнотижневим накладом – 20–30 тисяч примірників. «Новини Закарпаття» можуть слугувати дзеркалом політичної кон'юнктури. Як тільки змінювалася перша особа (голова обласної державної адміністрації), корегувалися підходи до висвітлення подій. При цьому рідко коли виникала потреба замінити головного редактора.

Непрості часи пережила газета обласної ради і Товариства угорської культури Закарпаття «Kárpáti Igaz Szó» після того, як у 2005 році утворилася ще одна угорськомовна газета під цією ж назвою. Їх стали розрізняти за кольорами логотипів, завше уточнюючи про яку саме «Kárpáti Igaz Szó» йдеться: «чорну» чи «зелену».

Загалом угорською мовою друкували 16 газет і журналів загальним тиражем 30 тисяч примірників для 150 тисяч закарпатських угорців. Це найкращі показники серед усіх етнічних спільнот краю.

Румунською мовою виходила газета «Maramureşenii» («Мараморошани»), заснована Тячівською і Рахівською районними державними адміністраціями, а також приватна «Апша». Їх сукупний двотисячний тираж призначався для 32-тисячної румуномовної громади.

На 30-тисячне російське населення були націлені декілька приватних двомовних видань загальним тиражем до 10 тисяч примірників. Вони використовували українську і російську мови. Серед них першу скрипку грала газета «Європа-центр». Вона посіла нішу головної російськомовної трибуни 1990 років – газети «Єдинство-плюс», котра зійшла з дистанції через фінансові труднощі.

Ромською мовою друкували дві приватні газети і журнал загальним тиражем три тисячі примірників для місцевих ромів, яких за переписом населення 2001 року фігурувало 14 тисяч осіб. Словацькою виходили два видання тиражем одна тисяча примірників, аби зацікавити близько шести тисяч закарпатських словаків своїми крайовими друкованими органами.

Відродно, що серед різноманіття періодики сучасного Закарпаття бачимо спеціалізовані видання: наукові, освітянські, спортивні, літературні, мистецькі. Серед них вельми примітними є «Культурологічні джерела» – кольоровий ілюстрований журнал. Він виходить щокварталу із 2003 року під егідою обласного управління культури і мистецтв Закарпатської обласної державної адміністрації. У «Культурологічних джерелах» відображені всі культурні звершення з акцентом на збереження і примноження народної творчості.

Власне, у тісному переплетенні двох потужних струменів – професійного і народного (аматорського, самодіяльного), успадкованого і нового – протікав увесь цей період у Закарпатті після 1991 року. Не обходилося без гострих кутів, але в жодному разі не йдеться про стагнацію, а лише про час важливих перемін, нових творчих пошуків і плідних здобутків.

12.5. Література

В умовах незалежної України у літературу Закарпаття повернулися заборонені тоталітарним режимом постаті, такі як В. Гренджа-Донський, Зореслав, Марко Бараболя, Іван Ірлявський, Іван Колос, Юрій Станинець, Олександр Сливка. Письменники, відчувши свободу, звертаються до колись заборонених тем, модерних і постмодерних засобів їх реалізації. Збагачується жанровий, стильовий спектр поезії, прози і драматургії, у яких традиції поєднуються з новітніми постмодерними ознаками. Молоді митці переглядають досягнуте попередниками і намагаються зробити свій внесок у збагачення художньої літератури.

Здобутки поезії Закарпаття 90-х років XX і початку XXI століття пов'язані насамперед із творчістю П. Скунця, В. Вовчка, В. Басараба, Ю. Керекеша, Л. Кудрявської, К. Копинця, Х. Керити, В. Густі, В. Фединишинця, Ю. Шипа, В. Кухти, П. Мідянки, Г. Малик, Л. Повх, В. Кузана, Т. Ліхтей.

Петро Скунець (1942–2007) – належить до поетів-шістдесятників. Його перша книжка «Сонце в росі» (1961) засвідчила, що в літературу прийшов неординарний митець із своїм світовідчуттям і світобаченням, у цьому переконали збірки «Верховинська пісня» (1962), «Полюси землі» (1964), «Погляд» (1967), «На границі епох» (1968), «Розп'яття» (1971), «Всесвіт, гори і я» (1970), «Розрив-трава» (1979), «Сейсмична зона», «Спитай себе» (1992), вибране «Один» (1997, 2000), «Нічні портрети» (2003). Майже кожен вірш поета – то арена боротьби думок, ідей, почуттів, боротьби самим із собою.

У збірці «Спитай себе» є повість-есе «Відпустка у природу, або Пошуки самого себе», герой якої – поет. Кожна із семи частин повісті порушує проблему сенсу людського життя, людських стосунків, творчості. Поєднуючи прозовий і віршовий тексти, поет вводить нас в атмосферу певного часу, відповідної життєвої ситуації. Завершується повість віршем про щастя. Бути щасливим для П. Скунця – значить бути на Землі Людиною. Збірка «Спитай себе» у 1997 році удостоєна Національної премії імені Т. Г. Шевченка. Ліричний герой П. Скунця вірить, що українці усвідомлять свою історію, збережуть свою державу, «де живуть Шевченко і Франко». Він не уявляє собі України без О. Духновича, О. Маркуша, А. Волошина, В. Гренджі-Донського, Й. Бокшая, А. Ерделі, М. Томчанія, Ю. Боршоша-Кум'ятського, Ю. Станинця і, особливо, О. Гончара, які відстоювали національну ідею. Вірші, присвячені їм, склали розділ «Вічна Катерина», який завершує збірку «Один». До речі, за цей цикл П. Скунець удостоєний обласної премії імені Ф. Потушняка.

У другій половині 50-х років прийшов у літературу Василь Вовчок (1933 – 2002). Тематичні обрії його лірики яскраво окреслилися у збірках «Добрий день» (1956), «Веселки воду п'ють» (1958), які склали твори про рідний край близьких серцю людей. Творча еволюція автора спостерігається у книжках «З Карпатських гір» (1961), «Тривога серця» (1962), «Верховино, світку ти мій» (1963), «Де ти, сонце, ночувало?» (1963), «Совість» (1973), «Здивований будень» (1977), «Висота» (1982), «Вірність» (1985), «Воно куме, коли як...» (1991), «Красне поле» (1995), «Честуй, голий, босото» (1998).

Боліла душа поета за державу, яка здобула омріяну волю, але ніяк не спроможеться вирішити соціальних проблем. Йому, враженому хворобою, прикутому до

лікарняного ліжка, не раз здавалося, що й рідна Україна не в силах «звестися на руки, на ноги і вийти на люди, як Бог приказав» («Красне поле»). Була у В. Вовчка ще одна грань таланту, яку не можна оминати, – це гумор і сатира. Сміх поета багатогранний і поліфонічний. Він умів про серйозне говорити то дотепно, жартома, іронічно, то з лукавою посмішкою, то з легким смутком, то гостро. В сатиричному арсеналі В. Вовчка – епіграми, байки, дружні шаржі.

З поезії починав свій творчий шлях і Василь Басараб (1932–2003), повернувся до неї у дев'яності. У збірці «Сиве літо» (1994) поет вдало відтворив різні настрої вразливої душі. У книжці три розділи: «Червоні тіні», «Липневі грози», «Серпневі зорі», які передають різноманітні нюанси думок і переживань у тихих розмовах із сивим червнем, липневим смутком, щасливими грозами, сонячним дощем, Іваном Купалою, Святими Петрами, Спасами. Талант В. Басараба як поета яскраво виявився у ліро-епічній поемі «Тернова ніч» (1996), у якій художньо осмислено хресну дорогу Ісуса Христа.

До поезії звертався і відомий прозаїк Юрій Керекеш (1921–2007), автор книжок «Думки-дробинки» (2006) і «Від пісні до жарту» (2007). Друкував свої вірші під поетичними мальовничими псевдонімами П. Лазурин і Ю. Барвінок. Поет закликає нас усвідомити обов'язок перед Вітчизною. Ю. Керекеш відомий і як гуморист, сатирик. Гумор Ю. Керекеша представлений співомовками, байками, сміховинками, побрехеньками. Матеріал для цих жанрів поет знаходив у самому житті. Вони є у відносинах між парубками і дівчатами («Зневажене кохання», «Неабияка любов»), у дитячих судженнях про дорослих («Гарна картина»). Засобами комічного автор викриває в людях негативні риси («Який батько – такий син», «Зашифрована розмова», «Не називаючи прізвища», «Підбір кадрів»).

У багатоголосому хорі поезії Закарпаття завжди можна впізнати тихий, ніжноліричний голос російськомовної поетеси Людмили Кудрявської (1943). Кожна книжка поетеси – щира, відверта розповідь. У цьому переконують «Пробуждение» (1967), «Покуда жизни длится нить» (1999), «Книга Любви» (2002), «Возраста нет у души» (2003), «Вдох и выдох» (2004), «Аура января» (2005). Нова грань таланту авторки відкрилася у її книжках гумору «Кудрявчики» (2002), «Фуршет» (2005), «Зуб папуаса» (2007), «Парк июльского периода» (2008).

У шістдесяті роки увійшов у літературу Карло Копинець (1937–2004), автор збірок «З весною в серці» (1963), «Перший грім» (1966), «Народження хліба» (1984), «Під вагою Зодіака» (1989), «Серед білої тиші» (1991), «На пагорбі літа» (1992), «Проліски з-під вій» (1995), «Ходіння по габі» (1995), «Спалахи роси» (1996), «Азбука осені» (1997), «Літургія літа» (2001), «Три поеми» (2004), «Велика свічка» (2004). Його ліриці властива щирість, декларативна сповідальність, тонкий ліризм. Він поетизує борців за волю Срібної землі, багато творів присвятив і відомим діячам греко-католицької церкви, зокрема Карлу Купару («Березнева трагедія»), Теодору Ромжі («Теодор Ромжа»), Івану Маргітичу («Служить на благо Україні!», «Боржавське диво», «Торжество»), Юрію Джуджару («Вам сорок сім»), Йосипу Штелисі («Щедра доля»). У поетичному світі К. Копинця вагоме місце посідає біблійна тема («Усе в руках творця», «Пророк Ілля», «Трисвятая», «На сповідь до Повні», «Перша подорож Мойсея»).

У 70-і роки ХХ століття видали свої поетичні збірки В. Густі, В. Фединишинець, І. Петровцій, М. Матола. Перша збірка Василя Густі (1951) «Перон» побачила світ у 1977 році. Друга збірка В. Густі «Жадання дороги» (1982) стала якісним етапом на шляху до самоутвердження автора. Кращі вірші збірки «Жадання дороги» давали право сподіватися на нові цікаві книжки. Ці сподівання виправдали збірки «Обличчя» (1985), «Простеліть мені, мамо, рушник» (1991), «Пригорщ краплин», «Калина в інеї» (1991), «Зерно в ріллі» (1996), «Між берегами тиші» (1998), збірки гумору, сатири, байок «Прибайки з таратайки» (1997). Найголовнішими в поезії В. Густі останніх літ є тривога, біль, пам'ять, смуток, сумнів – невід'ємні частини нашого життя.

У 70-х роках з'являються збірки віршів Володимира Фединишинця (1943) «Білий камінь» (1972), «Секунда серця» (1979), які живилися любов'ю до Верховинського краю. Ідеї та мотиви, започатковані у ліриці 70-х років, В. Фединишинець розвиває у творах 80-х («Сині серпантини» (1985), «Симетрія» (1989), «Перспектива» (1989)) і 90-х («Едельвейс», «Срібні силуети», «Литаври літа золоті»). Здобутком В. Фединишинця як поета є двотомник «Срібні силуети», названий автором портретною симфонією. Він включає поетичні портрети видатних краян і гостей з інших країв, держав. У поезії В. Фединишинця органічно поєднуються особисте і загальнолюдське. Багато творів автора має фольклорну основу, фольклорну поетику.

Наприкінці 70-х років увійшов у літературу поет, перекладач Іван Петровцій (1945), автор поетичних книг «Знак весни» (1979), «Карпатське літо» (1984), «Жовтень – осені свічадо» (1988), «Зимові зошити» (1989), вибраних поезій «Ріка року» (1992). Обличчя оригінальної поезії І. Петровція визначають твори про рідний край і найдорожчих людей («Пісенька про скрипку», «Щастя», «До літечка – літечко»), інтимна та пейзажна лірика («Зрадлива осінь», «На краю зими», «Метаморфози осені», «Танцювалося весною»). І. Петровцію вдаються медитації про час, зміст людського життя («Утопія», «Щовечора», «Припущення», «Сумнів»).

Завдяки І. Петровцію побачили світ переклади поезій Кароя Балли «Речитативи» (1983), збірник «Угорські народні пісні» (1984), антологія угорської класичної та сучасної поезії «Іскри чардашу» (1998), книга поезій Міклоша Вереша «Листи до Воланда» (1998); з французької: мала антологія сучасної французької поезії «Приглушені ридання» (1991), книга Шарля Бодлера «Літанії Сатані» (1994), антологія французької класичної та сучасної поезії «Хвилі Сени» (2003). У співдружності з композитором Іваном Поповичем І. Петровцій написав понад три десятки пісень.

Микола Матола (1952 – 1993) за життя встиг видати чотири книжки: «За білими веснами» (1979), «Погідний ранок», «Не сміємо не бути» (1991), «Дозоване повітря» (2002). Його поетичну уяву хвилювала доля України, її народу, віками скутого ланцюгами («Вкрай обезволений народ») і роз'єданого («Єдність»), світ сучасника, бездуховність в епоху прагматизму («Дозоване повітря»). У вірші «Не шукай золотого піску у ріці моїх слів» М. Матола зізнався, що його поезія – це біль і безмірна синівська мука. Мінорні мотиви у ліриці поета – домінуючі.

Вісімдесяті роки поповнили поезію творами Н. Панчук, Х. Керити, В. Кухти, Ю. Шипа, В. Товтина.

Надія Панчук (1940) – автор поетичних збірок «На обрії – гори» (1980), «Ранкові поїзди» (1985), «Заповідний ліс» (1993), «Vixi» (1997), «Дика пряжа» (2000), «Тільки завтра» (2003), «Різні наголоси» (2004), «Місця надій» (2005), «Стоп-кадр» (2006), «Притулок простору» (2009). Етапною в творчості Н. Панчук є третя збірка «Заповідний ліс». Вона засвідчила, що в особі її авторки маємо поетесу, яка вміє використати можливості слова для осягнення сенсу людського буття, вічних категорій добра і зла. Лірика Н. Панчук позначена високою культурою мислення та слововиразу. Її улюблені жанри – монологи, епіграми, епітафії, репліки.

Христина Керита (1955) дебютувала збіркою «Березневі заручини» (1981). У 1983 році вийшла друком друга збірка «Чекання дива», в 1989 – «Одкровення», у 2001 – «На руїнах храму». Кращі твори згадуваних збірок стали основою для книги «У затінку літа» (2005). Уже ранні вірші Х. Керити засвідчили, що авторка сприймає світ через призму любові до Карпат. Рідні гори для поетеси – символ краси і вільного духу. Лірична героїня Х. Керити відчуває себе тугокрилим птахом («Час забув про моє існування»).

Твори Х. Керити змушують проїнятися тривогою за долю дивосвіту природи, замислитися над майбутнім планети Земля. Цей мотив на повну силу зазвучав у збірці «На руїнах храму». Ключовими образами інтимної лірики Х. Керити є біль, плач, осиротіле серце. Згадка про коханого, який так несподівано відійшов за межу життя, озивається в душі ліричної героїні глибоким болем.

Карпати, гуцульський дивосвіт – об'єкт лірики Василя Кухти (1956). Архетипний образ Гуцульщини, її соціально-політичне, культурологічне обличчя виразно постає у збірках поета «Дрібка солі» (1989), «Верхи сліпучі» (1992), «Гуцульські душі» (1994), «Тисові пороги» (1994), «Гуцульський князь» (2005), «Гуцульський Париж» (2007). Поет часто виходить за межі Гуцульщини, охоплюючи духовним зором Україну з Києвом і Дніпром, братні Сату-Маре і Прагу, та пам'ять завжди повертає його до рідного краю. В. Кухта за свою працю отримав кілька нагород.

Одним із найоригінальніших поетів-вісімдесятників є Петро Мідянка (1959) – автор поетичних збірок «Поріг» (1987), «Фараметлики» (1991), «Осередок» (1994), «Зелений Фирес» (1999), «Трава Господня» (2001), «Дижма» (2003), «Срібний прімаш» (2004), «Ярмінок» (2008). Їх назви метафоричні, кожна книжка – філософське осмислення буття, його минулого і сучасного. Поезія П. Мідянки заворює органічним синтезом звуків, барв і мелодійності. Книжка Л. Мідянки «Ярмінок» перемогла на книжковому рейтингу «Літ Акцент року – 2008».

У середині 80-х років прийшов у літературу Юрій Шип (1943). З його творів почалося відродження сатиричних жанрів. У збірці «Бита карта» об'єктами критики є дармоїди, брехуни, браконьєри, бюрократи. Друга збірка поета «Градусна хвороба» позначена кон'юнктурою часу, її твори присвячені антиалкогольній тематичі. Третю збірку сатирика «Феркові фіглі» (1990) складають мініатюри, героєм яких є фігляр Ферко у дитинстві, зрілому і похилому віці. У збірці «Сині сльози» (1995) вістря критики спрямоване проти лицемірства і бездуховності, непошани до старших, ледарів (байки «Мудрий батько», «Не журіться, мамо», «Довбня і Батіг», «Злочинна Муха»). Об'єктом критики збірки «Не плюй, Грицю, у криницю» є нищителі природи. Позитивно сприйняв читач і збірку мініатюр Юрія Шипа «Пан Гостиня» (1996), у якій ідеться про чиновника, мастака видавати бажане за

дійсне. Відомий він і як поет-пісняр, автор восьми співаників, які створені у співпраці з такими композиторами, як М. Попенко, М. Керецман, В. Гайдук, П. Матій, В. Волонтир, Й. Івашкевич, В. Коваль, П. Рак, В. Панцьо.

На 90-і роки припадає початок творчості В. Кузана, Т. Ліхтей. Василя Кузана (1963) справедливо називають поетом кохання. У цьому переконують збірки «Загублене мовчання» (1996), «Демони дівочих дегустацій» (1998), «Верлібрідо» (2002), збірка вибраного «Золото Карпат» (2003), у яких осмислюється широка гама людських думок і переживань.

У ліриці Тетяни Ліхтей (1972), авторки збірок «Оksamитова ніч» (1995), «Смарагдовий острів любові» (1996), «Химерні ромени» (1997), «Зела» (2002), «Розмаринові сни» (2008), домінує інтимна і пейзажна лірика. Збагачують творчий доробок поетеси і переклади зі слов'янських літератур.

Ведучи мову про здобутки поезії краю за період державності, не можемо оминути творчість Юрія Шкробинця (1928–2001). Він відомий насамперед як перекладач угорської, словацької, німецької поезії. Угорська поетеса Жужа Раб, яка перекладала твори українських письменників і знає труднощі перекладу, так оцінила доробок Ю. Шкробинця: «Такий перекладач угорцям міг тільки приснитися, бо вільно володіє як розмовною угорською, так і поетичною». В останні роки життя підготував і збірку власних поезій – «Може, в Лету не кане ім'я...». Вийшла у світ вона, на жаль, уже посмертно – у грудні 2007 року і була визнана кращою поетичною збіркою року на Закарпатті.

Помітний внесок у розвиток прози Закарпаття пострадянської доби зробили І. Долгош, І. Козак, П. Угляренко, В. Греба, В. Кохан, В. Товтин, Д. Кешеля, П. Ходанич, А. Дурунда, І. Козак, М. Рошко, С. Федака, В. Фединишинець.

Іван Долгош (1931–1992) – автор романів «Синевир» (1968), «Моя недея» (1970), «Ярина» (1972), «Колочава» (1982), «Мир дому твоєму» (1986), «Роса Росії» (1990), «Страшний суд» (1991). В останніх двох романах І. Долгош змальовує суспільно-політичні процеси на Закарпатті ХХ століття.

Історична тематика полонила й Івана Козака (1936). Його роман-трилогія у віршах «Доле наша, хто ти?» охоплює період від перших десятиліть ХХ століття до сьогодення. В першій частині трилогії, що має назву «Покута», автор змальовує тяжке життя верховинців Туряниці, які в пошуках шматка хліба змушені були емігрувати в чужі краї. В основі другої частини «Прозріння» постає панорамна картина радянського тоталітаризму з концтаборами Сибіру й Колими. Третя частин «Сповідь» представляє наше сьогодення з рекетом, корупцією та іншими негараздами.

Внеском в історичну романістику є твори Петра Угляренка (1922–1997). У творчому доробку прозаїка близько 20 книжок оповідань, повістей та романів переважно на історичну тему, зокрема «Князь Лаборець», «Довгий шлях до озер», «Плач біля чужої стіни», «Був ранок, і була ніч» та інші.

Події Другої світової війни оживають у романі Василя Греби (1939) «Спаленої землі не буде» (1991). Герої твору – льотчики, десантники, партизани. Василь Греба – автор повістей «Зрушений пласт» (1972), «Гомін ранку» (1977), «Вже сходить сонце» (1978), «Честь» (1987).

Закарпатську історичну романістику представляє роман-гротеск В. Фединишинця «Бранці лісу, або хашовики» (1993) присвячений подіям у Підкарпатській Русі 30-х років, та історико-філософський роман «Отець Духнович» (1994).

Розвиток детективного жанру пов'язаний з творчістю В. Кохана («Данатова таємниця» (1992), «Утік з місця злочину» (1992)) і В. Товтина («Нічні рекетири» (1995)).

Здобутки крайової літератури неможливо уявити без творчості Дмитра Кешелі (1951) – автора збірок оповідань та повістей «Дерево зеленого дощу» (1978), «Колиска сонця» (1982), «А земля таки крутиться» (1993), «Гусундра-гоші» (1994), «Збийвіч, або Кіна не буде» (1999), «І в смерті були твої очі» (2004). Творчим успіхом Д. Кешелі є повість-феєрія «І в смерті були твої очі». У повісті яскраво окреслено образ благородної, душевної матері-страдниці і її скалічених дітей, опетизовано найвеличніше і найблагородніше почуття – кохання.

У 80-і роки прийшов у літературу і Петро Ходанич (1951). Творчим здобутком письменника є повість у новелах «Пасоля» (2000). З її шести новел постає драматична історія Закарпаття ХХ століття. У першій новелі «Фінанса Василь» П. Ходанич показує, як радянська політика з її колективізацією, боротьбою проти ворожої ідеології знищувала чесних працьовитих людей. Переслідування і ліквідацію греко-католицької церкви змальовано у новелі «Отець Штефан». Про трагічну долю закарпатських євреїв письменник розповідає в новелі «Берко». Твори П. Ходанича приваблюють глибоким психологізмом.

Андрій Дурунда (1956) дебютував збіркою оповідань «Не карай самотністю» (1988), згодом з'явилися повісті «Невловимі пута» (1992), «Сльозинка на зеленому листку» (1994), роман «Сльози Святої Марії» (1999). У книжці «Замах на Паганіні» 12 нарисів про відомих людей нашого краю. За ці нариси А. Дурунда був відзначений Міжнародною літературною премією ім. Б. Лепкого.

Перша книжка оповідань М. Рошка (1964) «Коли шепоче дощ» (1991) присвячена армійським будням. Вони виразно постають і з другої збірки «Там, где нет женщин» (1993). Прихильно зустріли читачі і критика книжку М. Рошка «Кривавий місяць над Менчилом» (1999). У ній письменник постав як глибокий психолог, знавець карпатської міфології.

У жанрі прози успішно виступає Сергій Федака (1964). Він є автором роману про Василя Довговича – «Василеві дзеркала». У 2007 році опублікував збірку оповідань «Яблуко від Єви». Це постмодерні монологи сучасного інтелектуала, в основі яких – потік свідомості. У 2009 році С. Федака прийшов до читача з повістю «Карпатський кросворд». Це свого роду політична хроніка про події Карпатської України.

Сучасну драматургію Закарпаття представляють твори Ю. Керекеша («Два кольори» і «Медовий місяць»), Д. Кешелі («Голос Великої ріки», «Дерев'яні люди», «Госундрагоші», «Закарпатський вертеп»), П. Ходанича («Синдром ЕР»).

Обличчя дитячої літератури визначають твори С. Жупанина, Л. Кудрявської, Г. Малик, Л. Повх, В. Шкірі та інших.

Степан Жупанин (1936 – 2005) за життя написав майже три десятки книжок для дітей. В антологію дитячої поезії увійшли його збірки «Бджілка» (1959), «Сестрички-смерічки» (1962), «Гірська стежинка» (1965), «Світле озерце» (1975), «Ватра» (1981), «Смерековий край» (1985), «Лісовий світанок» (1986), «Світлячок та бджілка»

(1989), «На високій полонині» (1993), «Сто загадок для дітей» (1993), «Чому плакала зозуля» (1994). У віршах С. Жупанина всі трудяться: і дорослі, і діти, і бджоли, і птаство, і навіть стежина чи подорожник. Усе творить добро й красу життя.

Людмила Кудрявська подарувала маленьким читачам книжки віршів «Сосенка», «Начинай считати слонів!» (1979), «Кто молчит за окном» (1983), «Замечательный гномик» (1986), «У меня везде друзья» (1988), «День рождения Муравья» (1995), «В гостях у клоуна» (2006), «Как зовут тебя, собачка?» (2006), «Панамка из Панамы» (2007). Вони вводять маленького читача в чарівний, але і неоднозначний світ життя. Милуючись побаченням, її читач на кожному кроці робить свої маленькі відкриття.

Знаковою фігурою у дитячій літературі Закарпаття є Галина Малик (1951) – автор понад півтори десятка книжок, зокрема «Пригоди Іванка і Беркутки» (1990), «Тунель» (1990), «Чорний Маг і Зачароване місто» (1994), «Троку – Фроку – Брику» (1996), «Як сонечко крапочки загубило» (1996), «Знає Вітя все на світі» (1998), «Пригоди в зачарованому місті» (2005), «Сміятись заборонено» (2005), «Подорож до країни сяк-таків» (2006), повістей «Злочинці з паралельного світу» (2001), «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії» (2006). Г. Малик зокрема лауреат премії журналу «Перець», імені О. Копиленко, літературної премії ім. Лесі Українки, обласної літературної премії ім. Ф. Потушняка.

Утвердилася в літературі для дітей Лідія Повх (1961) – автор книжок «Йшла ворона по перону» (1989), «Цар Іван з кукурудзи качан» (1995), «Нумо гратися усі: книжечка віршів, забавлянок, пісеньок, лічилок та дражниць» (1996), «Дражнички» (1997). Більшість віршів Л. Повх має ігрове начало. Авторка – лауреат обласної премії ім. Ф. Потушняка. Таку нагороду має і Василь Шкіря (1958). Він успішно працює в жанрі казки («Сльози лелеки», «Як осел вогонь сховав», «25 казок для маленьких діточок», «Візок казок», «Король жебраків»).

13. УГОРСЬКА КУЛЬТУРА І ЛІТЕРАТУРА: ПРОБЛЕМИ, ПОШУКИ, ЗДОБУТКИ

13.1. Пошук нової ідентичності

Закарпатські угорці вітали той факт, що Україна стала незалежною державою, адже в радянській імперії і український народ не мав можливості сформулювати свою ідентичність, не міг вільно вирішувати власну долю, і це, до певної міри, можна трактувати як спільну проблему угорців та українців. Показовим став і той факт, що угорський уряд одним із перших визнав незалежність України у 1991 році.

Угорці Закарпаття сподівались, що в рамках Української держави у них з'явиться можливість розвивати всі ті культурні досягнення, які вони створили всупереч радянським імперським ідеологічним обмеженням. Поряд з цим залишалися і певні сумніви. Власне, ще в 1990 році на солідному культурному заході за участі висопосадовців в Ужгороді вже лунали вислови на кшталт «українські угорці», угорці, які проживають на «українській землі», що нагадували до бою знайомих

«радянських угорців». Таким чином, культурна ідентичність угорців Закарпаття формувалась серед сумнівів та сподівань.

Творча майстерня першого закарпатського літературного журналу «*Natodik Sír*» («Шостий гудок»), діяльність Товариства угорської культури Закарпаття (ТУКЗ), яке зацікавилось і політикою, поживалення довкола нових книжкових видавництв, інша робота, що проводилась на культурній ниві у найрізноманітніших місцях почали створювати природну поліфонічність культури. У лавах ж ТУКЗ виникли серйозні розбіжності в поглядах. Взаєморозуміння тривало недовго: в 1991 році питання постало руба. У результаті цього процесу була створена Демократична спілка угорців України (1992 рік) – друга представницька організація угорців Закарпаття. Фактично, закарпатські угорці розділилися. Після цього інтереси, переконання кожної зі сторін пов'язувалися з різними об'єднаннями. За спостереженням Іштвана Товта, «лінія зламу «колишніх літературних суперечок» з певною корекцією збігається з «розподільною лінією, яка зараз пролягає у закарпатському угорському політикумі». Іштван Товт мав на увазі вище названі дві представницькі організації, а під «літературними суперечками» – ті події, які в радянську епоху відбувалися між Вілмошем Ковачем, Шандором Фодо та студією «Форраш» з одного боку, і Ласло Баллою, а пізніше літературною студією ім. Аттілі Йожефа – з іншого. У 1997 році Андраш Герембеї, характеризуючи закарпатську угорську літературу, серед головних її особливостей назвав жваву діяльність, яка продовжувалась після 1991 року, і вважав її ніби звітом, бо виникла потреба презентації, обліку та усвідомлення цінностей. Саме в 1991 році знову з'явився твір «*Holnap is élünk*» («Живемо і завтра»), який вже давно був повністю вилучений зі шкіл і бібліотек.

Роман став першою книгою Вілмоша Ковача, виданою повторно, але вже в 1992 році вийшла в світ інша книжка – збірка віршів «*Testamentum*» («Заповіт»), в якій були вміщені такі, раніше не публіковані твори, як «*Verecke*» («Верецький») та «*Testamentum*» («Заповіт»). Це поеми, в яких осмислюється людська доля, зокрема доля митця. З того часу вони стали невід'ємною частиною багатьох видань. У 1993 році виходить у світ збірка «... *folytatás*» («...продовження») з підзаголовком «Вибрані твори». Видання вмістило й спостереження учнів автора (передмову Андраша Бенедєка та післямову Ласло Варі Фабіана).

Зародження нового дискурсу мало свою передісторію. Йдеться про виданий у 1990 році історико-літературний огляд Дьєрдя Пала під назвою «Угорська література на Закарпатті» («*A magyar irodalom Kárpátalján*»), про антологію, редаговану Лайошем Токачем, під назвою «*Vergődő szél*» («Вітер з Верховини», 1990), яка була більш повною збіркою, ніж усі попередні. У 1993 році Андраш Бенедєк із приводу духовної спадщини Вілмоша Ковача писав, що творчі досягнення Кароля Балли, Ласло Варі Фабіана, Магди Фюзеші, Гейзи Федора, Єви Фінти, Золтана Міхая Нодя, Дьєрдя Дупки «мають право претендувати на значне місце серед усієї угорської літератури тому», що ці автори продовжували традиції Вілмоша Ковача.

Серед важливих здобутків, крім повторного видання творчої спадщини Вілмоша Ковача, перетворення її у всенародне надбання, у своєрідний символ, варто назвати, наприклад, вихід у світ у 1994 році віршової антології студії «Джерело» «*Nézz töretlen homlokomra*» («Подивись на моє незламане чоло») або збірки, що знайомить із народними традиціями, під назвою «*Kisebbségi ének a beregi rónán*» («Пісні меншини на

березькій рівнині»). Збірка була видана 1992 року, у ній Дьєрдь Дупка і Яков Вароді-Штернберг представили твори прозаїків і поетів 1918–1944 років, яких можна вважати закарпатськими. Цінними є збірка народних балад Ласло Варі Фабіана «Vannak ringó bölcsök» («Колиски ще гойдаються», 1992), а також книжка «Rákóczi virágai» («Квітки Ракоці», 1992), в якій Балаж Керестень зібрав місцеві історичні легенди. З 1993 року двічі була видана збірка народних казок під назвою «Tüzoltó nagymadár» («Великий пожежний птах»), присвячена творчості Марії Пунько. Серед художніх творів, що виходили з типографій, були й такі, які сьогодні можна назвати епохальними. Сюди, в першу чергу, належать книжки Золтана Міхая Нодя, Кароля Балли, Ласло Варі Фабіана, Гейзи Федора, Магди Фюзеші, але найзначнішими серед них були історичні романи та збірка віршів «Ікебана» Ласло Балли. У цих творах автор постав перед читачами в зовсім новій іпостасі.

13.2. Творчі художнього слова

Упродовж десятиріч важко було уявити, щоб на Закарпатті сформувалася єдність у поглядах на культуру і літературу, але на початку 1990-х років це таки відбулось. Незважаючи на бажання нової представницької організації, щоб усі творці діяли за її прикладом, творча інтелігенція Закарпаття не допускала в своє середовище розкольніцьких настроїв. Лише один письменник – Кароль Балла в одній зі своїх статей попросив, щоб зацікавлені особи припинили інтелектуальну дуель, яка може призвести до поділу і розмежування, а тому впродовж року не погоджувався публікуватись у «Kárpáti Igaz Szó» («Закарпатській правді»).

Видаши серію романів «A végtelenben találkoznak» («Місце зустрічі – безмежність»), а також збірку віршів «Ікебана», Ласло Балла ніби визнав свої попередні перегини та помилки. Кароль Балла вважав цю серію романів надзвичайно важливою і назвав їх «спокутою» автора, а Андраш Герембеї висловився з цього приводу так: «Те, що Балла раніше обслуговував, – зараз відкидає». Таким чином, серед закарпатської творчої інтелігенції припинилися чвари і протистояння; сформувалося розуміння того, що розпочате Вілмошем Ковачем можна і навіть потрібно продовжувати. Колиш Ласло Балла заперечував роман «Живемо і завтра»: «Для чого потрібно писати про те, що чоловіків у віці від 18 до 50 років забрали на роботи». Тепер Балла і сам про це пише. Він не тільки згадує про ці болісні події в першій частині серії, але й намагається історично достовірно описати цей злочин.

Серія романів – це серйозна робота. Шість її томів («Azt bünteti, kit szeret» – «Кого любить, того й карає» (1990), «A Nagy Semmi» – «Велике ніщо» (1993), «A végtelenben találkoznak» – «Місце зустрічі – безмежність» (1994), «Borbélyműhely a Vakhoz» – «Голярня «У Сліпого» (1995), «Ároni áldás» – «Благословення Арона» (1996), «Szobor a főtér» – «Пам'ятник на центральній площі» (2001) повністю перекреслюють ту точку зору і той стиль, з якими було пов'язане ім'я Ласло Балли до зміни державного устрою. Вже в першій частині «Кого любить, того й карає» помітне переплетення давно знайомого голосу та якоїсь нової сміливості, прямоти, коректності. Ця риса червоною ниткою проходить через усі шість томів. У будь-якому разі цей голос приємно відчувати, приємно читати «більш правдиву картину», яку творить автор.

Однак серія романів містить і такі епізоди, які викликають подвійні емоції, а інколи навіть відразу в тих читачів, котрі ще пам'ятають старі твори.

У всіх цих масштабних подіях відчувається вимушена, взята на себе автором роль. Відчувається, що автор хоче переформувати свою працю обсягом більш ніж тисяча сторінок у відкрите зізнання, свідчення на власне виправдання. Але це складна справа, тому що Ласло Балла не бажає виходити на авансцену найкоротшим шляхом. Письменник хотів би отримати «прощення», не виходячи з тіні. Балла береться за реабілітацію громадського діяча, письменника, який ніби випадково є його однофамільцем і написав значну кількість творів сумнівної цінності. Це частково є правдою і стосовно реального Ласло Балли. Але такою містифікацією він тільки замикається в собі, замість того, щоб відкрито пояснити свою позицію, знайти порозуміння з читачем.

Світосприйняття та спосіб викладу серії романів знаходять органічне продовження у збірці віршів «Ікебана» (1993). Книга в багатьох моментах поєднується з точкою зору, певною вимушеністю, яка присутня в образах Золтана Сокала («Кого любить, того й карає»), Йожефа Дучої («Велике ніщо»), Бейли Герлоці («Місце зустрічі – безмежність») та безіменного наратора. Спільними є і лірична оповідь від першої особи, багато деталей реальності. Структура книжки вказує на надзвичайну амбітність автора. Ідейна заданість і точність книги допомагають читачеві в трактуванні її змісту.

«Ікебана» складається з маленьких „букетиків”-циклів, які в межах двох дат замикаються в логічно пов'язаний порядок. Автор упорядковує матеріал п'ятдесяти років всього в шість розділів, у сьомому ж два вінки сонетів підсумовують і завершують книжку. Поетичну форму і редакторську роботу водночас характеризують дисципліна, раціональність і зваженість. Все пронизане точністю, яку можна виразити числами. Демонстрація системи і математично точного порядку наголошує на цінностях, що проявляються незалежно від «єго». Це ліричне «єго» – без пізніших поправок-перепишувань і інших втручань – існувало постійно.

Про естетичність і результативність надзвичайно швидкої і громіздкої роботи Ласло Балли з перегляду власної діяльності за попереднього режиму можна ж, звичайно, подискутувати, але ставити під сумнів чистоту його намірів, напевно, непотрібно. Ця проза і поезія, яка намагається усе переписати, сприймається як потреба сповіді. Інші значимі книжки письменника: «Az utolsó század» – «Останнє століття» (1989), «Erdélyi Béla és kortársai» – «Адальберт Ерделі і його сучасники» (1994), «Lali az oroszlánbarlangban» – «Лолі в печері лева» (1999), «A lét határán» – «На грані буття» (2001), «Árva aranyesők» – «Сиротливі золоті дощі» (2004), «Vakrepülés» – «Сліпий політ» (2006), «Őszi nyárfák» – «Осінні тополи» (2007).

На початку 1990-х років закарпатська угорська література збагатилась кількома визначними прозовими творами. Серед них – роман Золтана Міхая Нодя «A Sátán fattya» («Пасинок сатани», 1991). Відтоді твір двічі перевидавався (у 2000 році здобув номінацію «Книга року» в Угорщині). У плані мистецької майстерності та естетичної вартості оповідання Нодя є своєрідним продовженням роману Вілмоша Ковача «Живемо і завтра». До мотивів та інтонацій роману «Пасинок сатани» Золтан Міхай Нодь еволюціонував поступово. Для простеження цього поступу варто звернути увагу на його перші збірки.

У збірках Нодя «Dolgok ígéretében» («В обіцянках справ», 1983 рік, вірші); «Fehér eper» («Біла шовковиця», 1988 рік, оповідання); «Pírban, perben» («У заграві і суперечці», 1990 рік, вірші) можна віднайти той голос ініціативності, котрий потім стане характерним для книжки «Пасинок сатани». Мистецька цінність, естетичність роману в порівнянні з попередніми його книжками вища, але це зовсім не спростовує інстинктивну авторську спрямованість.

Цей роман, окрім теми репресій проти закарпатських чоловіків-угорців після закінчення Другої світової війни та теми пригноблення усіх закарпатських угорців, розповідає і про самопізнання людини, формування її життєвих позицій, що базуються на моралі. До цієї проблематики Нодь звертався вже і в збірках новел та віршів.

У творі «Пасинок сатани» індивідуум і спільнота, окрема особа і вся угорська громада неподільні. Те, що трапилось на Закарпатті після 1944 року, стосувалось усіх угорців. Монологи головної героїні роману є одночасно нестандартними, стривоженими, «гуркітливими», «верескливими», молитовними та проклинаючими. Той, на кого випало таке страшне горе, як гвалтування російськими солдатами, інакше говорити не може. У ті фатальні хвилини принизили жіночу, людську, національну гідність Естери Товт. Вона завагітніла, що лише посилює її горе. Незаплямована душа стає темою пліток у селі, біди приходять одна за одною. Хоч батькові, Міхаю Товту, вдалось уникнути «триденних відновлювальних робіт», але старшого брата – Ференца пострілом у серце вбиває російський солдат. Смерть настигла його в таборі тільки тому, що він хотів попрощатись із другом. Ференц став першою жертвою в сім'ї, але молодший Йовшка, якого відправили на громадські роботи, теж гине серед жадливих злиднів. Хлопець пророжив усього п'ятнадцять років.

У романі зображені ніколи не бачені моральне падіння в Сілоші (назва села), безчинство, розпуста, богохульство, неприховані вбивства серед білого дня, за які злочинці не несуть ніякого покарання. Угорці-зрадники чиняють насильство над односельцями. Дні проходять серед жорстокості й жаху. І ця атмосфера охоплює реальність, світ у романі. Відомі критики цього твору Золтан Берта, Бейла Маркуш, Йожеф Пал вважають головною ідеєю твору утвердження духовності людини, яка йде від особи автора – його внутрішнє, моральне наповнення, а також відзначають жанрову своєрідність роману. Твір духовно близький до Закарпаття, але має не регіональний характер, а належить до низки найкращих угорських романів. Інші книжки Золтана Міхая Нодя: «Tölgyek alkonyu» («У загінку дубів», повість, 1996); «Az idő súlya alatt» («Під тягарем часу», новели, 2001); «Páros befutó» («Парний фіналіст», роман, 2002), «Új csillagon» («На новій зірці», вірші, 2003); «A teremtés legnehezebb napja» («Найважчий день творіння», роман, 2004); «Messze még az alkonyat» («Сутінки ще далеко», роман у віршах, 2008).

Знаковою є і «Kis(ebbségi) magyar skizofrénia» («Мала угорська шизофренія», 1993), автором якої є Кароль Балла. Літературні критики вважають, що цей том нарисів засвідчив стрімке зростання реалістичної майстерності автора. Зміну дійсно можна вважати стрімкою, адже автор спробував у цій книзі позбутися «старих страхів», обережності і «тематичних табу».

«Мала угорська шизофренія» уже своєю назвою точно відображає, про який морально-психологічний стан розповідає автор. Андраш Герембеї назвав книжку

Кароля Балли вражаючою і підкреслив, що поставив автора «як в естетичному, так і духовному розумінні у перші ряди закарпатської угорської літератури». Ця збірка нарисів залишається актуальною і сьогодні.

Але, безумовно, раніше видані книжки Кароля Балли – «Álmodj zenét» («Почуй музику уві сні», вірші, 1979); «Речитативи» (вірші в українському перекладі, 1983); «Tágulok a világegyetembe» («Проникаю у Всесвіт», вірші, 1984); «Valahol tűz van» («Деся палає вогонь», оповідання, повісті, п'єси, 1988); «Sorsomhoz szegezve» («Прикутий до долі», вірші, 1990); «Hóban és homokon» («У снігу та на піску», вибрані вірші, 1991) – також засвідчують зростання майстерності письменника. Через ці книжки автор підійшов до повалення «берлінської стіни сором'язливості й обережності», щоб «звільнення від табу» дозволило йому зустрітися з реальністю «без самообману».

Велике значення має те, що автор твору «Мала угорська шизофренія» «потрапив не тільки в авангард закарпатської угорської літератури», але й здобув високий авторитет як організатор літературного життя. У середині 1990-х років про співголови літературної студії ім. Аттілі Йожефа (пізніше творчої спілки), засновника літературно-мистецьких журналів «Hatodik Síp» («Шостий гудок», 1989) та «Pánsíp» («Сопілکا»), керівника видавництва «Галерея» знали вже всі угорці. Відомі діячі закарпатської української літератури також високо оцінювали його за комунікабельність та перекладацьку діяльність.

Гідною уваги подією в культурному житті Закарпаття була поява тих збірок віршів, які зробили відомою для більш широких читацьких верств поезію Ласло Варі Фабіана, Гейзи Федора, Магди Фюзеші.

Книжки Ласло Варі Фабіана – «Széphistóriák» («Гарні історії», 1991), «Kivont kardok között» («Серед оголених мечів», 1992) – викликали чималу зацікавленість, адже автор вже був відомий читачеві. Збірка «Vannak ringó bölcsők» («Колиски ще гойдаються», 1992), яка популяризувала закарпатські народні балади, став визначною культурно-історичною подією, а вихід у світ поезій автора спричинив справжній сплеск популярності письменника.

У відповідності до проведеного в 2007 році опитування на Закарпатті, до найбільш відомих діячів угорської культури – Шандора Петефі, Міхая Мункачі, Мора Йокаї, Яноша Араня, Аттілі Йожефа, Ендре Аді, Ференц Кельчеї – респонденти зараховують і Ласло Варі Фабіана. Звідки таке високе визнання? Може, загальнозрозуміла мова поета, поетична сила та суспільний національний дух, який реалізується на високому естетичному рівні, висока історична чутливість, яка знаходить свій вираз у ритмі? Напевно так, і не випадково автор за короткий проміжок часу став найпопулярнішим поетом різних конкурсів декламаторів, навіть строфа «Збережи нас...» з вірша «Illyés Gyula fejfája elött» («Перед надгробком Дюлі Іййеша») взята за назву одного з декламаційних конкурсів.

Джерела творчості Ласло Варі Фабіана – багатющий досвід попередників, колорит легенд, народних пісень, балад, казок, повір'їв, увіковічений у віршах поета. У нього етнографія, самопізнання й історична свідомість нероздільно переплітається. Емоційний світ людини, яка живе в гармонії з природою, порядок і систематичність, що вкорінились в угорській народній культурі як споконвічне знання – все це зустрічаємо в поетичному світі автора. Мотиви національно-визвольної

боротьби збагачуються елементами міфічних легенд, які сягають корінням прадавніх часів. Одночасно ці вірші є тлумаченням буття Ласло Варі Фабіаном. Автор у віршах «Monda» («Легенда») та «Történelmi miniatűr» («Історична мініатюра») модифікує бачення праісторії, яке було викладене у вірші Вілмоша Ковача «Верецький».

Ласло Варі Фабіан у своїй поезії посилається на національні історичні події, на національних героїв, видатних осіб. Це також формує угорську ідентичність, яка пов'язана з попередниками і сучасниками, але актуальність поезії все ж у суспільній заангажованості. Світ почуттів і думок, що виник під час інтелектуальної співпраці Вілмоша Ковача, Шандора Фодо, студії «Джерело», визначає усю поетику Фабіана. Інші поетичні збірки поета: «Világtalan csillag» («Сліпа зірка», 2001), «Harminchárom év» («Тридцять три роки», 2002); «Fecskehajtó idő» («Час переслідувачів ластівки», 2004).

Значимою подією був і вихід у світ книжки Гейзи Фодора під назвою «Erdőn, mezőn, gyertyák» («Свічки у лісі, в полі», 1992). Адже до цього часу в автора вийшла в світ тільки одна книжка під назвою «Széltükör» («Вітрове дзеркало», 1986), яка публікувалась частинами у «Kárpáti Igaz Szó» («Закарпатський правді»). Гейза Фодор відзначав, що збірка – це найправдивіша «зіркова бесіда» та «віддзеркалення живої совісті». Автор вказує на основний мотив збірки, її символізм, метафоричність. Важливими поняттями поетичного світу є «віддзеркалення» (але це не зображення «реального світу») та «жива совість». Наступні книжки Фодора: «Fenyvesek árnyékában» («У тіні соснового гаю», 1997 рік), «Hamvazó Hold a jávagon» («Попільний місяць на яворі», 2008 рік).

Оригінальною поетесою є Магда Фюзеші. П'ять її томів, що вийшли в світ – «Gyöngyvirágok» («Конвалії», 1977); «Egy ember a tömegből» («Людина з натовпу», 1983); «Útban hazafelé» («На шляху додому», 1984); «Biztató» («Надійний», 1992); ««Táj gesztenyékkal» (Край каштанів», 1998) – однозначно свідчать про спорідненість авторки з поезикою народної творчості. Популярність Магди Фюзеші почалася не в 1990-ті роки. Її вірші на Закарпатті знали й раніше, на шкільних конкурсах із декламування її творчість для багатьох стала улюбленою. Такі її вірші, як «Akác» («Акація»), «Ima mindenkor» («Постійна молитва»), «Szöttes pirossal-feketével» («Червоно-чорне шиття») продовжували жити і в 1990-х роках, але в цей час у її поезії – особливо в збірці під назвою «Край каштанів» – з'являється гнітюче почуття самотності, відчуття приналежності до втраченої спільноти «Nézőpont» («Точка зору»), «A hiány tükrében» («У дзеркалі недоликів»), «Helyzetjelentés» («Повідомлення про стан справ»), «Depresszió» («Депресія»). Якщо раніше ліричний герой однозначно відчував відповідальність за свою спільноту, то в збірці 1998 року він часто постає безпорадним, самотнім, переможеним. Раніше, коли ліричний герой говорив лише за себе, все одно відчувалось, що за ним стоять типові долі інших людей. У новіших віршах авторки немов запанувала метафора спустошення. Ліричний герой після розвалу суспільного ладу розваленою вважає вже і спільноту. І такий погляд не змінюється навіть у кінці 1990-х років та після зламу тисячоліть. Інші збірки Магди Фюзеші: «A bohóc dala» («Пісня клоуна», вірші, 2003), «Ketten a kabátban» («Двоє в пальто», дитячі вірші, 2003), «Mérsékelt égöv» («Помірна широта», старі і нові вірші, 2007), «Szöttes pirossal, feketével» – «Червоно-чорне шиття» (вірші угорською і українською мовами, 2007).

13.3. Розбіжність поглядів у сфері культури в XXI столітті

Незважаючи на зниження рівня зацікавленості художньою літературою у читачів та на значне зменшення ролі літератури в цілому, на зламі тисячоліть все більше зростає авторитет найрізноманітніших професійних, відкритих представницьких форумів. І цей факт, замість того, щоб об'єднати роботу газет, авторів, видавництв, спрацював саме навпаки.

Після створення літературного журналу «Hatodik Síp» («Шостий гудок») з 1999 року маємо вже три: «Pánsíp» («Сопілка», 1993) та «Véletlen Balett» («Випадковий балет», 1999). А заснування таких нових видавництв, як «Інтермікс» («Intermix»), «Тарогато» («Tárogató»), «Мандат» («Mandátum»), «Галерея» («Galéria»), пізніше благодійного фонду «Шостий гудок», фонду «УнгБерег», видавнича діяльність ТУКЗ, Спільки пластунів, Закарпатського угорськомовного педагогічного товариства, Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II, різних церковних та інших видавництв у 2000-х роках збагатили Закарпаття чималою кількістю нових видань.

Окрім Вілмоша Ковача, Ласло Балли, Гейзи Фодора, Магди Фюзеші, Кароля Балли, Золтана Міхая Нодя, Ласло Варі Фабіана, літературний процес значною мірою формували також твори Шандора Горвата, Дьєрдя Дупки, Андора Тарці, Густава Барта, Елеміра Кевсегі, Тігомира Ференці, Йожефа Желіцкі, Терези Балли, а також Калмана Шютев і Бейли Кечкейша (померли у 1997 році). Вплив мали і твори тих авторів, які вже раніше переселились до Угорщини. Серед них, у першу чергу, можна згадати Андраша Бенедєка, Єву Фінту, Дюлу Баллу, Іштвана Товта, Золтана Дьєрке та митців молодшої генерації – Томаша Лендела, Дьєрдя Чейку, Ласло Багу, Іштвана Повча. Ці автори разом представляли ту культурно-літературну сферу, в якій на початку 2000-х років зміна літературної позиції Кароля Балли викликала сенсацію. Цей письменник видав у 2000 році збірку нарисів «A hontalanság metaforái» («Метафори бездомності»). Зміну власної літературної позиції автор підтверджує глибоким аналізом громадських, політичних, суспільних проблем. Водночас він проголошує відокремлення літератури від політики, відхід від суспільної заангажованості, застосовує все більш хоробрий, «позалітературний» голос. Жорстка критика закарпатських угорських організацій також є частиною зміни його літературних поглядів. У книжці «Kisebbségi áramszűnet a schengeni fal tövében» («Перебої в меншині біля підніжжя Шенгенської стіни»), яка вийшла в світ у 2000 році, автор називає керівників громадсько-політичних організацій «професійними угорцями». „Є такі, – пише він, – котрі живуть за рахунок того, що вони угорці, а тому вони безпосередньо зацікавлені не тільки в збереженні національної ідентичності, але і в її постійному зміцненні й демонструванні».

За таких обставин у 2000-х роках проходило становлення найсучаснішої закарпатської літературно-мистецької видавничої майстерні. Потрібно нагадати, що Кароль Балла після виходу в світ цілої низки – «Karnyújtásnyira» («Рукою подати», оповідання, новели, дві п'єси, уривок із роману, 1993); «Árokszálen» («На краю рівчака», вибрані вірші, 1996), «Élted volt regénye» («Роман твого життя», роман, 1998); «Halott madárral» («Мертвим птахом», вибрані вірші, 1999); «Ne gondolj a fehér elefántra» («Не думай про білого слона», п'ять п'єс, 2000); «Világvége»

(«Кінець світу», вибрані новели, 2002); «VakCina» («Вакцина», віртуальна книжка, 2003); «Peresztrojácska» («Перестроечка», вибрані публіцистичні твори, 1985–1990; e-book, 2005); «Szembesülés. 121 fragmentum egy regényhiány környezetéből» («Лицем до лица. 121 фрагмент з оточення відсутнього роману», 2005); «2000±3. Az ezredforduló hét esztendeje» («2000±3. Сім років на зламі тисячоліть», щоденник сторожа мансарди, 2007); «A Pilinszky-projektum» («Проект Пілінські», 2008); «Magyarul beszélő magyarok» («Угорці, які розмовляють угорською», есе, публіцистика, нотатки письменника, критика, 2008); «Harmadvalaki» («Третя особа», вірші, 2009) – так би мовити, «переселився» виключно в Інтернет, який забезпечує ширші можливості.

Письменниця Єва Берніцкі почала з писання казок, але у 2000-х роках стала професійним новелістом, твори якого вже публікують відомі угорські видання, а книжки видають визнані угорські книжкові видавництва. Її твори – «Égen járó kismanó» («Гномик, що ходить небом», 1996), «Fejezetek az üvegházból» («Розділи з теплиці», 1999), «A topáz illemtana» («Етикет топаза», співавтори Кароль Балла, Агнеш Медвецькі, фото Вадима Ковача, 1999), «Reggel madár, délben kötél» («Зранку птах, в обід мотузка», співавтори Кароль Балла, Магда Фюзеші, 1999), «A tojásárus hosszúnarja» («Довгий день торговця яйцями», новели, 2004); «Méhe nélkül a bába» («Повитуха без матки», роман, 2007) – внесли новий струмись у закарпатську угорську літературу. Єва Берніцкі значною мірою доповнює збудовану Каролем Баллою літературно-мистецьку сферу. Обидва письменники уособлюють значимі і незалежні один від одного літературні, мистецькі світи.

У 2002 році виходить у світ новий літературно-мистецький журнал «Együtt» («Разом»). Після того, як припинив виходити часопис «Hatodik Síp» («Шостий гудок»), у такому журналі була нагальна потреба, тому що інший – «Véletlen Balett» («Випадковий балет») – був пов'язаний із Будапештом і друкувався рідко (впродовж шести років у світ вийшло вісім його номерів після чого журнал припинив своє існування). «Együtt» («Разом») – єдиний на сьогодні літературний журнал Закарпаття. Головний редактор Золтан Міхай Нодь згуртував довкола нього майже всіх відомих митців Закарпаття. У номерах, що виходили з 2002 по 2009 рік, публікувались (принаймні один раз) усі письменники, за винятком одного автора – Кароля Балли. З метою популяризації журналу головний редактор залучив відомих авторитетних, а також молодих авторів з Угорщини.

Цей часопис у 2000-х роках відкрив нових прозаїків та поетів, які зараз уже видають власні збірки. Серед них поетичні збірки Йозефа Лайоша Бечке «Indián szívek a kövön» («На камені індіанські серця», 2002); «Barlangok mélyén» («У глибині печер», 2005); «Átkozott szerepben» («У ролі проклятого», 2007), а також Кароля Бакош Кіша «Legyen vers» («Хай буде вірш», 2007). Привернула увагу поява романів Ілдіки Пап «Holtunkiglan» («До самої кончини», 2006) та «Táltosok» («Шамани», 2008). Багатообіцяючим є дебют прозаїка Яноша Лендєла, значною є також збірка есе Габора Ковача «Az önvaló dicsérete» («Похвала нелюдимого», 2008).

Важливими подіями стали видання лірики та прози Густава Барта і Каталіни Вайнраух. Чимале значення в розвитку угорської культури мають книжки Лайоша Цейбея «Napló» («Щоденник»), «Évszakok ösvényein» («На стежках пір року»),

обидві з 1996 року, монографії «A viski magyar iskola története» («Історія Вишківської угорської школи», 1998) і «Visk története» («Історія Вишкова», 2002).

Упродовж двох десятиліть після зміни державного устрою угорці Закарпаття нарешті створили власну літературно-культурну інфраструктуру – журнали, газети, видавництва. Цензури боятись уже непотрібно, і колишня боротьба та протистояння здаються такими далекими. Попри це катастрофічне зниження зацікавленості художньою літературою не обійшло і Закарпаття. Певне поживалення помітне тільки в професійному колі митців.

У культурному житті Закарпаття важливу роль відіграє Берегівський угорський національний театр ім. Дюлі Іййеша (1994), який може похвалитись значними успіхами. Під керівництвом талановитого режисера Аттіли Віднянського на 2009 рік отримав визнання, багато нагород в Угорщині та Україні. І з цим закладом пов'язана театральна труппа «Фічері» під керівництвом Єви Віднянської, яка відіграє значну роль у вихованні молодого поповнення.

Товариство угорських митців закарпатського образотворчого та прикладного мистецтва імені Імре Ревеса (1990) є одним із найвідоміших об'єднань. На Закарпатті за межами цього товариства творила значна кількість видатних митців, але на зламі тисячоліть спільні виступи Іштвана Балажа, Дьєрдя Бенкев, Маргіти Берец, Ференца Ерфана, Ендре Гіді, Наталії Грабар, Амбруша Івана, Марії Янкович, Ласло Коложварі, Ласло Мадяра, Шандора Мадяра, Петера Матла, Міхая Еврі, Петра Петкі, Яноша Рейті, Дьєрдя Рішка, Ференца Семана, Василя Сочки, Лайоша Товта, Петра Вереша завжди були значною мистецькою подією. Після смерті Петра Вереша, Марії Янкович та Ференца Семана молодші члени – Аттіла Копріва, Агнета Кулін, Ендре Гіді молодший, Агата Вереш – продовжували збагачувати новими барвами світ образотворчого мистецтва.

Кількість періодичних видань збільшилась, і тепер читачий загаль Закарпаття має можливість вибирати з майже сорока різноманітних видань. Із них близько половини – угорськомовні. Щоденного видання на Закарпатті немає. Важливими періодичними угорськими виданнями краю були газети «Kárpátalja» («Підкарпаття»), «KárpátInfo» («Карпат-інфо»), «Hátárszéli Szociáldemokrata» («Прикордонний соціал-демократ»), «Ukrajnai Magyar Krónika» («Хроніка угорців України»), «Irká» («Ірка»), «Nyomkereső» («Слідопит»), «Bóbita Füzetek» («Зошити Бобіта»), «Köz-oktatás» («Народна освіта») та церковні видання «Küldetés» («Поклинання»), «Új Hajtás» («Новий паросток»), «Megmaradni» («Залишитись»). У 1998 році припинив існування гумористично-сатиричного журналу «Tárogató» («Сопілка»).

Випадок із газетою «Kárpáti Igaz Szó» («Закарпатська правда») може бути навіть символічним у тому плані, як в угорській громаді Закарпаття найважливішою діяльністю вважається роздмухування суперечок, непорозумінь, взаємні звинувачення. Засновникам, головному редактору, співпрацівникам газети після 2005 року не вдалось домовитись про спрямованість видання, в результаті чого у Закарпатті до 2009 року виходили дві «Kárpáti Igaz Szó». Люди відрізняли їх за кольором заставки: одна з них була зелена, інша – чорна. Ідентичність, культурне утвердження угорців Закарпаття невинно формуються під впливом суспільно-історичних змін.

ХРОНОЛОГІЯ ПОДІЙ 1991–2009 РОКІВ

16 липня 1990 року – ВР УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України. У декларації визначено сутність трьох видів суверенітету: державного, національного, народного. «Українська РСР [...] гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку.»

23 липня 1990 року – ВР Української РСР у зв'язку з відставкою В. Івашка з 27 претендентів обрала головою ВР УРСР другого секретаря ЦК КПУ Л. Кравчука.

31 травня 1991 року – В парламенті Угорської Республіки підписано Декларацію про основи відносин між Україною і Угорщиною. Її підписали голова ВР УРСР Леонід Кравчук та Президент Угорської Республіки Арпад Гьонц. Загалом же, протягом трьох днів було підписано 9 документів, які заклали підвалини двосторонніх відносин, серед них: консульська конвенція, Декларація про принципи співробітництва в гуманітарній сфері, Декларація про забезпечення прав національних меншостей та інші. У Декларації обидві країни визнали, що вони поважають основні права і свободи національних меншин і зобов'язуються послідовно забезпечувати їх здійснення. Для реалізації основних принципів Декларації було вирішено створити Змішану українсько-угорську комісію з представників державних установ і національних меншин двох країн. Повноваження і склад Змішаної комісії, яка збирається, як правило, два рази на рік по чергово на територіях України і Угорщини, було визначено у відповідному міжурядовому Протоколі, що додавався до Декларації. Станом на кінець 2009 року відбулося 15 засідань комісії.

Травень 1991 року – У м. Будапешті засновано Товариство українсько-русинської культури Угорщини. У 1993 році стали самостійними Товариство української культури Угорщини (голова Я. Хортяні) та Товариство русинської культури Угорщини (голова О. Сільцер-Ликович).

5 липня 1991 року – ВР УРСР прийняла Закон «Про заснування поста Президента УРСР і внесення змін та доповнень до Конституції України». Статус Президента було викладено в такій редакції «Президент України є найвищою посадовою особою Української держави та главою державної виконавчої влади».

9 липня 1991 року – Кабінет Міністрів УРСР прийняв постанову Про утворення Комітету у справах національностей.

8 серпня 1991 року – В Україну з офіційним візитом прибув міністр закордонних справ Угорської Республіки Г. Ссенські. Відбулися зустрічі з першим заступник голови Верховної Ради УРСР І. Плющем, прем'єр-міністром УРСР В. Фокіним. У ході візиту міністр закордонних справ Угорщини відвідав Львівську та Закарпатську області, де мав зустріч з представниками угорської громади.

19–21 серпня 1991 року – В Москві відбулася спроба антиконституційного перевороту з боку консервативних сил у керівництві КПРС та органів держав-

- ного управління СРСР. 19 серпня було офіційно оголошено про створення Державного комітету з надзвичайних ситуацій (з рос. ГКЧП).
- 19–20 серпня 1991 року* – Ужгородська міська рада на позачерговій сесії першою в Українській СРСР засудила дії Московського «ГКЧП» і висловилася за проголошення Закарпаття в складі незалежної демократичної, соборної Української держави.
- 24 серпня 1991 року* – відбулася позачергова сесія ВР України 12-го скликання, на якій було ухвалено Акт проголошення незалежності України.
- 26 серпня 1991 року* – Президія ВР України ухвалила указ про тимчасове припинення діяльності Компартії України.
- 30 серпня 1991 року* – Демонтаж пам'ятника Леніна в Ужгороді.
- 1 вересня 1991 року* – У школах з угорською та румунською мовами викладання запроваджено вивчення історії угорського та румунського народів.
- 17 вересня 1991 року* – ВР України прийняла закон за яким назва «Українська Радянська Соціалістична Республіка» була замінена на назву держави «Україна».
- 27 вересня 1991 року* – Пікетування обласної ради народних депутатів, голодування з політичними вимогами. Пікетування пов'язано з тим, що Ужгородська міська рада 4 вересня, а 14 вересня депутатська група обласної ради «Демократична платформа» схвалили заяву з вимогою відставки обласної ради і обласного виконавчого комітету. Заява викликана тим, що обласне керівництво на чолі з Михайлом Волощуком виступило з ідеєю автономії Закарпаття у складі незалежної України. Проти такого перебігу подій були націонал-патріотичні сили краю. Михайло Волощук 31 вересня написав заяву про відставку.
- 5 жовтня 1991 року* – У Києві за ініціативи товариств угорської культури Закарпаття, Львівщини і Київщини засновано Демократичну спілку угорців України.
- 27 жовтня 1991 року* – В Ужгороді відбувся Установчий конгрес Демократичної Ліги національностей Закарпаття, яка об'єднала 7 національно-культурних товариств краю (Товариство угорської культури Закарпаття, Словацьке національно-культурне товариство ім. Л. Штура, товариство німців краю «Відродження», Товариство євреїв області «Менора», «Русский Дом», «Рома» та Товариство подкарпатських русинів). Ініціатор створення – ТУКЗ. Ліга виступала за надання Закарпаттю спеціального самоврядного статусу в межах якого кожна меншина краю матиме право на утворення власної національно-територіальної автономії. До Ліги не увійшли представники румунської меншини краю, оскільки не підтримували ідею самоврядного статусу Закарпаття.
- 31 жовтня 1991 року* – Сьома сесія Закарпатської обласної Ради народних депутатів XXI скликання прийняла рішення призначити на неділю 1 грудня обласний референдум про статус краю у складі незалежної України.
- 1 листопада 1991 року* – ВР України прийняла Декларацію прав національностей України, у якій закріплено що держава встановлює рівноправність всіх народів і націй України. «Українська держава гарантує всім національностям

право на збереження їх традиційного розселення і забезпечує існування національно-адміністративних одиниць».

- 1 грудня 1991 року* – На всеукраїнському референдумі Акт проголошення незалежності України підтвердили 92,59% закарпатців, що взяли участь у голосуванні. – В Україні відбулися вибори першого Президента України, ким за результатами виборів став Леонід Кравчук. На Закарпатті Л. Кравчук отримав найбільшу кількість голосів виборців серед інших кандидатів – 270.621. – На загальнообласному референдумі 546.540 чоловік (78% дорослого населення області) висловилися за надання Закарпаттю статусу самоврядної території у складі незалежної України. – На місцевому референдумі 81,4% дорослого населення Берегівського району висловились за утворення в його межах Угорського автономного територіального округу
- 3 грудня 1991 року* – Незалежну Україну, третьою – після Польщі і Канади – визнала Угорщина.
- 4 грудня 1991 року* – Відкрилося перше посольство у Києві – Посольство Угорської Республіки.
- 6 грудня 1991 року* – У Києві з коротким офіційним візитом перебував прем'єр-міністр Угорщини Й. Анталл. Відбулися переговори з Президентом України Леонідом Кравчуком. Підписано «Договір про основи добросусідства та співробітництва між Україною та Угорською Республікою», який набув чинності 16 червня 1996 року.
- 7–8 грудня 1991 року* – У Біловезькій пуші під Брестом відбулась зустріч Президента України Леоніда Кравчука, Президента Росії Бориса Єльцина і голови Верховної Ради Республіки Беларусь Станіслава Шушкевича. Підписано Угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД). Держави-члени СНД гарантували виконання міжнародних зобов'язань, які випливали з договорів і угод колишнього СРСР, забезпечення єдиного контролю за ядерною зброєю та її нерозповсюдженням.
- 10 грудня 1991 року* – Верховна Рада України ратифікувала Угоду про створення Співдружності Незалежних Держав.
- 11 грудня 1991 року* – Верховна Рада України звернулась до народних депутатів СРСР від України врахувати обставини (результати референдуму, створення СНД, припинення існування СРСР) і не брати участі в роботі Надзвичайного з'їзду народних депутатів СРСР.
- 22 січня 1992 року* – У Берегові створено професійний угорський драматичний театр ім. Д. Ййеша
- 2 березня 1992 року* – З подання Президента Леоніда Кравчука ВР України прийняла Закон України «Про Представника Президента України», за яким встановлювалося, що представник Президента України є найвищою посадовою особою виконавчої влади – головою місцевої адміністрації.
- 10 березня 1992 року* – Представники політичних партій (Народний Рух України, Українська республіканська партія, Демократична партія України, Партія зелених України) та громадських організацій («Меморіалу», Закарпатської обласної організації Товариства української мови ім. Т. Шевченка, Закарпатського крайового культурно-освітнього товариства «Просвіта»,

Закарпатського обласного товариства політв'язнів і репресованих, Союзу українок, Красзнавчого об'єднання ім. О. Митрака, Спілки української молоді та Спілки майстрів народного мистецтва Закарпаття), а також редакція газети «Карпатська Україна» утворили громадське об'єднання Українська Народна Рада Закарпаття (УНРЗ).

24 березня 1992 року – Представником Президента України в Закарпатській області призначений М. Країло.

24 березня 1992 року – Відкрилося Посольство України в Будапешті – перша така установа України закордоном.

29 квітня 1992 року – Головою Закарпатської обласної Ради народних депутатів обраний Дмитро Дорчинець.

29 квітня 1992 року – В Ужгороді відкрито Представництво Міністерства закордонних справ України. Його керівником призначено Степана Туряницю.

25 червня 1992 року – ВР України прийняла Закон України «Про національні меншини в Україні», в якому сказано, що держава гарантує всім національним меншинам права на національно-культурну автономію.

2–5 липня 1992 року – Делегація Верховної Ради України на чолі з Іваном Плющем здійснила візит до Угорщини. Обговорено питання налагодження міжпарламентських зв'язків у широкому контексті співробітництва двох країн.

26 вересня 1992 року – Відкрито Інститут електронної фізики Національної академії наук (НАН) України. Його директором став доктор фізико-математичних наук, член-кореспондент Академії наук України Отто Шпенник.

7 листопада 1992 року – Президент України Леонід Кравчук видав Указ «Про реформу грошової системи України». З 12 листопада припинилося функціонування рубля у грошовому обігу, встановлювався єдиний законний засіб платежу український карбованець, представником якого в готівковому обігу виступав купон Нацбанку України.

14 лютого 1993 року – Створено інтеррегіональну Асоціацію «Карпатський Євро-регіон», членом якої стала й Закарпатська область. У Дебрецені установчі документи та угоду про співробітництво між прикордонними територіями підписали міністри закордонних справ України, Польщі, Угорщини та керівники прикордонних областей цих країн.

26–27 лютого 1993 року – Президент України Леонід Кравчук здійснив офіційний візит до Угорщини. Відбулися зустрічі з Президентом Арпадом Гьонцем, прем'єр – міністром Й. Анталлом, головою Державних зборів Д. Сабадем. У ході візиту було підписано спільне Комюніке, а також Угоди – про співробітництво в галузі сільського господарства; про пункти пропуску через державний кордон; про спрощений порядок перетинання державного кордону громадянами, які проживають у прикордонних областях; про передачу і прийом осіб через спільний державний кордон та ін. (всього 25 документів).

26 квітня 1993 року – Президент України Леонід Кравчук видав указ «Про Міністерство України у справах національностей та міграції». Міністерство створювалось на базі Комітету у справах національностей при Кабміні України.

30 квітня 1993 року – В м. Ужгороді створено Товариство угорської інтелігенції Закарпаття (ТУІЗ).

- 15 травня 1993 року – В м. Мукачеві було проголошено «Тимчасовий уряд Підкарпатської Русі» на чолі з професором І. Туряницею.
- 2 червня 1993 року – Відкрито Генеральне Консульство Угорської Республіки в Ужгороді. Його керівником призначено досвідченого дипломата І. Монорі.
- 1 вересня 1993 року – Обов'язкове вивчення української мови запроваджено у школах області, в яких навчання ведеться мовами національних меншин.
- 5 жовтня 1993 року – В Україні знову легалізована Комуністична партія.
- 17 жовтня 1993 року – В м. Ужгороді пройшли урочистості, присвячені 1100-річчю від дня заснування міста.
- 18 жовтня 1993 року – У м. Києві в Українському Домі мер Будапешта Г. Демски відкрив фотовиставку «Рік 1956».
- 2 березня 1994 року – Указом Президента України присуджено Державні премії ім. Т. Г. Шевченка закарпатцям – письменникові Івану Чендею та заслуженому художнику Юрію Герцу.
- 4 березня 2004 року – Постановою Верховної Ради України селищу Перечин надано статус міста.
- 9 березня 2005 року – Закарпатському художнику Володимиру Микиті за серію робіт «Рідний край» присуджено Національну премію України ім. Т. Г. Шевченка.
- 27 березня 1994 року – Відбулися вибори Верховної ради України за мажоритарною системою абсолютної більшості (перший тур). За результатами виборів у 10 виборчих округах області народним депутатом було обрано О. Климпуша. В інших округах перемогу не отримав жоден кандидат, відтак було призначене повторне голосування.
- 10 квітня 1994 року – Відбулося повторне голосування (другий тур) на виборах народних депутатів України. За результатами повторного голосування до ВР України від Закарпаття були обрані: Улинець Василь, Товт Михайло, Чейпеш Сергій, Устич Сергій, Коршинський Іван, Данча Михайло. В трьох округах області 167, 173, 176 перемогу не отримав жоден кандидат. Після кількох довиборів до українського парламенту від цих округів були обрані відповідно Слободянюк Сергій, Рябець Михайло, Грабар Микола.
- 26 червня 1994 року – Відбулися вибори Президента України. В першому турі найбільшу кількість голосів виборців набрали Леонід Кравчук та Леонід Кучма. На Закарпатті найбільшу кількість голосів виборців набрав Леонід Кравчук.
- 26 червня 1994 року – На Закарпатті відбулися вибори голови Закарпатської ради народних депутатів. В першому турі найбільшу кількість голосів здобули Сергій Устич і Віктор Бедь.
- 26 червня 1994 року – Міським головою М. Ужгорода обрано С. Ратушняка.
- 10 липня 1994 рік – Відбувся другий тур президентських виборів на яких перемогу отримав Леонід Кучма, набравши 52,2% голосів виборців. На Закарпатті більшість голосів була віддана за Леоніда Кравчука (75% голосів виборців).
- 10 липня 1994 року – У другому турі виборів голови Закарпатської обласної ради перемогу отримав С. Устич (52,2% голосів виборців).
- 25 липня 1994 – Указом Президента України Л. Кучми створено Міністерство України у справах національностей, міграції та культур.

- 1 вересня 1994 року* – У м. Берегові відкрито філіал Ниредьгазького педінституту (Угорщина) з викладанням предметів угорською мовою зі спеціальностей: дошкільна педагогіка, вчитель англійської мови та географії, англійської мови та історії. У 1996 році цей ВУЗ реорганізовано на Закарпатський педагогічний інститут.
- 15 жовтня 1994 року* – Вперше вийшли в обіг поштові марки, які випустив Держзнак України. До цього українські поштові знаки друкувалися в Москві.
- 27 листопада 1994 року* – В м. Сваляві на місці масових поховань в'язнів пересильного концентраційного табору відкрито Меморіальний парк жертвам сталінізму.
- 4 квітня 1995 року* – В м. Києві Україна і Угорщина підписали угоду про співробітництво і повернення культурних цінностей, які під час Другої світової війни потрапили на територію іншої країни.
- 8 червня 1995 року* – Між Президентом України Леонідом Кучмою і Головою ВР України Олександром Морозом було підписано Конституційний договір «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України». Була введена посада Голови обласної державної адміністрації (ОДА), районної державної адміністрації (РДА).
- 10 липня 1995 року* – Головою Закарпатської ОДА призначено Сергія Устича.
- 9 листопада 1995 року* – Відбулася урочиста церемонія вступу України до Ради Європи.
- 1 грудня 1995 року* – В м. Мукачево створено українсько-австрійське СП ТОВ «Фішер-Мукачево» – єдине в Україні на той час підприємство, яке виготовляє різноманітні лижі і хокейні ключки світового рівня якості.
- 28 березня 1996 року* – Засновано ЗАТ «Автопорт-Чоп». Вантажний термінал, який розташований за 800 метрів від кордону трьох країн, став важливим етапом розбудови державного кордону України.
- 28 червня 1996 року* – Верховна Рада України прийняла Конституцію України.
- 2 вересня 1996 року* – В країні запроваджена нова українська валюта – гривня.
- 14–16 листопада 1996 року* – На запрошення Президента Леоніда Кучми в Україні з офіційним візитом перебував Президент Угорщини Арпад Гьонц, який виступив з промовою в українському парламенті. На Закарпатті в присутності президентів двох країн на ділянці Чоп–Загонь була передана в експлуатацію відремонтована частина мосту через Тису, який з'єднує Україну з Угорщиною. Україна та Угорщина уклали угоду щодо збереження і увіковічення пам'ятних місць загиблим солдатам та цивільним жертвам війни, та про правовий статус цих могил.
- 7 березня 1997 року* – Закарпатському поету Петру Скуню за збірку поезій «Спитай себе» присуджено Державну премію України ім. Т. Г. Шевченка.
- 29 травня 1997 року* – На базі муніципального вузу та Ужгородського технікуму електронних приладів засновано Ужгородський державний інститут інформатики, економіки і права.
- 11–12 листопада 1997 року* – Прем'єр-міністр України Валерій Пустовойтенко відвідав Угорщину. Україна та Угорщина уклали угоду з транскордонного

співробітництва. Угода забезпечувала правові рамки для налагодження безпосередніх зв'язків між органами місцевого самоврядування і регіональними органами влади.

13 грудня 1997 року – У м. Києві у Угорському урочищі (Паркова алея) відкрито пам'ятний знак в ознаменування 1100 річниці проходження угорських племен під Києвом.

29 березня 1998 року – Відбулися вибори до ВР України за змішаною виборчою системою. Серед 30 партій, що змагалися в Закарпатті перемогла СДПУ(о). В мажоритарних округах депутатами обрані – Н. Шуфрич, Г. Суркіс, М. Ковач, В. Медведчук, В. Жердицький. Міським головою м. Ужгорода було обрано С. Сембера, а м. Мукачева – В. Балогу.

9 квітня 1998 року – Головою Закарпатської обласної ради обраний Іван Іванчо.

27 квітня 1998 року – Відбулись перші робочі візити новопризначеного міністра закордонних справ України Бориса Тарасюка до Будапешта та Варшави, в ході яких була підтверджена важливість українсько-угорського та українсько-польського співробітництва у розвитку всіх форм регіонального та транскордонного співробітництва.

1 травня 1998 року – Набула чинності для України Рамкова конвенція Ради Європи про захист прав національних меншин.

18 жовтня 1999 року – В результаті виборів до органів самоврядування національних меншин УР перший раз утворено Державне самоврядування українців Угорщини та Державне самоврядування русинів Угорщини.

27–28 жовтня 1998 року – Президент України Леонід Кучма наніс офіційний візит в Угорщину. Зустрічався з главою держави Арпадом Гьонцом і Прем'єр-міністром Віктором Орбаном. Угорщина та Україна уклали угоду про співробітництво і взаємодопомогу в сфері попередження стихійних лих та техногенних катастроф та ліквідації їх наслідків, а також про взаємне визнання документів про освіту та еквівалентність вчених ступенів. Президент України виступив з промовою в парламенті, а також відвідав м. Секешфегервар.

4 листопада 1998 року – У Закарпатті почався катастрофічний паводок, який призвів до людських жертв і спричинив матеріальні збитки на загальну суму 810 млн. грн.

9 грудня 1998 року – Президент України Леонід Кучма видав Укази «Про спеціальну економічну зону Закарпаття», «Про спеціальний режим інвестиційної діяльності у Закарпатській області». Верховною Радою України були прийняті аналогічні за змістом закони (24 грудня).

9 березня 1999 року – На площі Народній в Ужгороді відкрито пам'ятник Тарасу Шевченку (скульптор – М. Михайлюк, архітектор – В. Лезу).

14 березня 1999 року – З нагоди 60-ї річниці Карпатської України поблизу м. Хуст відкрито меморіальний парк Красне Поле.

26 березня 1999 року – Введено в дію Мужіївську золотодобувну копальню – першу в Україні. Копальня працювала не повних десять років, видобуток золотоносної руди був припинений по причині нерентабельності – навколишньому середовищу нанесена значна шкода.

- 7 квітня 1999 року* – За участі Президента України Леоніда Кучми та Прем'єр-міністра Угорщини Віктора Орбана в м. Берегово урочисто відкрито ново-збудований корпус стаціонару центральної районної лікарні.
- 5 травня 1999 року* – Головою Закарпатської ОДА призначено Віктора Балогу.
- 14–15 травня 1999 року* – Президент Угорщини Арпад Гьонц взяв участь в неформальній зустрічі президентів країн Центральної Європи у Львові, провів короткотермінову двосторонню зустріч з українським Президентом Леонідом Кучмою з питання освітньої справи угорської меншини, опісля чого відвідав Закарпаття.
- 24–27 червня 1999 року* – В м. Ужгороді проходив V Світовий Конгрес русинів. Основний лейтмотив виступів на зібранні та в прийнятому «Зверненні V Світового Конгресу русинів до органів державної влади» – визнання русинської національності, внесення «русинів» до офіційного переліку національностей.
- 21 жовтня 1999 року* – З ініціативи відділу у справах національностей та міграції Закарпатської ОДА в Ужгороді відкрито Центр культури національних меншин.
- 31 жовтня 1999 року* – В Україні відбувся перший тур виборів Президента України. Було зареєстровано 13 кандидатів. В першому турі перемогу здобули Леонід Кучма та Петро Симоненко. Леонід Кучма набрав у Закарпатті 54,5% голосів виборців.
- 14 листопада 1999 року* – Відбувся другий тур президентських виборів. Перемогу отримав Леонід Кучма. Понад 88% голосів закарпатці віддали на підтримку діючому Президенту Леоніду Кучмі.
- 15 грудня 1999 року* – В Ужгороді відкрито українсько-австрійське ТОВ «Генкель-Ужгород», що виробляє миючі засоби за новими технологіями.
- 25 січня 2000 року* – У листі до Президента України Л. Кучми лідер ТУКЗ М. Ковач висловив ідею про створення Притисянського району з центром у м. Берегово, де будуть компактно проживати угорці краю.
- 25–26 лютого 2000* – Візит до України прем'єр-міністра Угорщини Віктора Орбана. Під час переговорів з керівництвом країни обговорено питання підвищення товарообігу, розбудови п'ятого європейського транспортного коридору Трієст-Любляна-Будапешт-Київ, реалізації інвестиційних проектів у Закарпатській області.
- 16 квітня 2000 року* – Відбувся Всеукраїнський референдум, у якому взяли участь 97,9% виборців Закарпаття. Вони схвально висловилися за усі чотири питання, які в ньому ставилися. На референдум були винесені наступні запитання: 1) про дострокове припинення повноважень Верховної Ради Президентом у випадку якщо остання протягом місяця не зможе сформувати діючу більшість або в разі не затвердження нею протягом трьох місяців Державного бюджету; 2) про обмеження депутатської недоторканності; 3) про зменшення кількості народних депутатів з 450 до 300; 4) про запровадження двохпалатного парламенту. Наймовірно високий рівень явки виборців надавало підстави окремим спостерігачам заявляти про випадки фальсифікації результатів народного волевиявлення.

- 28–29 квітня 2000 року – Український президент Леонід Кучма взяв участь у сьомому Саміті Глав держав Центральної Європи в м. Секешфегервар.
- 26 червня 2000 року – Відкрито Генеральне Консульство Словацької Республіки в Ужгороді. Генеральним консулом був призначений І. Барто.
- 19 жовтня 2000 року – Указом Президента України Л. Кучми Ужгородському державному університету надано статус Національного.
- 21 листопада 2000 року – У Міжгір'ї урочисто відкрито пам'ятник поетові й громадському діячеві Закарпаття Василю Гренджі-Донському, який тут народився.
- 24–25 листопада 2000 року – В Будапешті відбулась зустріч глав урядів країн-членів Центральноєвропейської ініціативи (ЦЕІ), під час якої перший віце-прем'єр уряду України Юрій Єхануров обговорив актуальні питання розвитку українсько-угорського співробітництва з прем'єр-міністром Угорщини Віктором Орбаном.
- 4 березня 2001 року – В Закарпатті сталася катастрофічна повінь, яка за руйнівною силою, рівнем води і тривалістю перевищила попередні водні стихії усіх попередніх років.
- 17 травня 2001 року – ВР України прийняла Постанову про надання м. Берегово статусу міста обласного підпорядкування.
- 17 травня 2001 року – Відкрито Закарпатський Інститут ім. А. Волошина Міжрегіональної Академії управління персоналом.
- 2 червня 2001 року – Головою Закарпатської ОДА призначений Геннадій Москаль.
- 27 червня 2001 року – Папа Іоанн Павло II під час візиту в Україну беатифікував закарпатського єпископа-мученика Теодора Ромжу (1911–1947), який в 1944–1947 роках був головою Мукачівської греко-католицької єпархії.
- 5–14 грудня 2001 року – В Україні був проведений перший за роки державної незалежності перепис населення.
- 6–7 лютого 2002 року – Україну відвідав Президент Угорщини Ференц Мадл. Після переговорів в Києві з Президентом Леонідом Кучмою була підписана низка міжурядових документів. Ференц Мадл в Ужгороді зустрівся з українським Прем'єр-міністром Анатолієм Кінахом, з яким разом прийняли участь в урочистому відкритті гуртожитку Закарпатського угорського педагогічного інституту в м. Берегово. Глава угорської держави зустрівся з єпископами закарпатських історичних церков і лідерами угорських представницьких організацій.
- 31 березня 2002 року – Відбулися чергові вибори до ВР України за змішаною мажоритарно-пропорційною системою та органів місцевого самоврядування за мажоритарною системою відносною більшості. На Закарпатті перемогу отримав ВБ В. Ющенко «Наша Україна», отримавши 36,6% голосів виборців. В мажоритарних округах перемогу отримали – Сергій Ратушняк, Віктор Балога, Іштван Гайдош, Олександр Кеменяш, Михайло Сятиня, Орест Климпуш. Міським головою м. Ужгорода обрано Сергія Ратушняка, м. Мукачева – Віктора Балугу.

- 8 вересня 2002 року* – Відбулися перевибори міського голови м. Ужгорода, оскільки Сергій Ратушняк був обраний і народним депутатом України. Міським головою обрано Віктора Погорелова.
- 16 вересня 2002 року* – Започатковано проведення всеукраїнської акції «Повстань, Україно!», коли на Європейській площі в м. Києві відбувся стотисячний мітинг з представників усіх регіонів.
- 27 вересня 2002 року* – Указом Президента Леоніда Кучми Головою Закарпатської ОДА призначено Різака І.
- 1 листопада 2003 року* – Між Угорщиною та Україною введено асиметричний (тобто односторонній) візовий режим.
- 23 грудня 2003 року* – Вийшов Указ Президента Л. Кучми «Про заходи щодо забезпечення конституційних прав громадян та нормалізації життєдіяльності м. Мукачево Закарпатської області», яким було зміщено з посади міського голову В. Петьовку. Так розпочалася так звана «мукачівська епопея», пов'язана з виборами міського голови м. Мукачева. Ці вибори будуть названі експертами одними з найбрутальніших за всю історію української незалежності з побиттям народних депутатів і спостерігачів, викраденням бюлетенів і протоколів з територіальної виборчої комісії з результатами виборів, фальшуванням результатів волевиявлення виборців. Вибори відбулися 18 квітня 2003 року. Мукачівська територіальна виборча комісія оприлюднила наступні результати виборів: Всього проголосував 38.991 виборець. Нусер Е. набрав 17.414 голосів виборців або 44,69%, (переможець виборів), Балого В. – 12.282 голоси виборців або 31,49%, Шевченко В. – 232 голоси, Іваницька Г. – 139, Свирида В. – 116, Бурнадза В. – 17. Недійсних бюлетенів виявлено 6.926.
- 31 жовтня 2004 року* – В Україні відбувся перший тур виборів Президента України. Було зареєстровано 26 кандидатів. До другого туру потрапили Віктор Ющенко та Віктор Янукович. На Закарпатті в першому турі Віктор Ющенко отримав 46,84% голосів, а Віктор Янукович – 37,94%.
- 21 листопада 2004 року* – В Україні відбувся другий тур виборів Президента України. Результати виборів були сфальсифіковані на користь Віктора Януковича. На Закарпатті мінімальну перемогу отримав Віктор Ющенко.
- 22 листопада – 8 грудня 2004 року* – В Україні відбулася «помаранчева революція». Вона починається від прийняття лідерами опозиції (Віктор Ющенко, Юлія Тимошенко, Олександр Мороз, Анатолій Кінах) «Звернення до парламентів і народів світу» і закінчується прийняттям парламентом України Закону України «Про внесення змін до Конституції України».
- 26 грудня 2004 року* – Віктор Ющенко обраний Президентом України в результаті повторного голосування (переголосування результатів другого туру).
- 23 січня 2005 року* – В м. Києві, на церемонії інавгурації українського Президента Віктора Ющенко Угорщину представляли Президент Ференц Мадл та Міністр закордонних справ Ференц Шомоді. Ференц Мадл запросив нового українського президента здійснити державний візит до Угорщини.
- 4 лютого 2005 року* – Указом Президента Віктора Ющенка Головою Закарпатської ОДА призначено Віктора Балогоу.

- 17 лютого 2005 року – Міністерство Юстиції України зареєструвало Політичну партію «КМКС» – Партію угорців України, яку очолив Микола Ковач.
- 24 березня 2005 року – Міністерство Юстиції України зареєструвало Демократичну партію угорців України, яку очолив І. Гайдош.
- 7 жовтня 2005 року – Указом Президента України В. Ющенка Головою Закарпатської ОДА призначено Олега Гаваші.
- 1 січня 2006 року – «Газпром» зупинив постачання газу на Україну.
- 3 січня 2006 року – Російський «Газпром» відновив постачання газу для західних імпортерів через Україну.
- 26 березня 2006 року – До Закарпатської обласної ради, подолавши 3% бар'єр потрапили наступні політичні сили – Блок «Наша Україна», Блок Ю. Тимошенко, Партія регіонів, Народний блок Литвина, КМКС ПУУ, ДПУУ. В Закарпатській обласній раді була утворена єдина в Україні коаліція більшості (так звана «широка коаліція») до якої увійшла Партія регіонів, Народний блок Литвина, СПУ, КМКС ПУУ, ДПУУ, ВБ «Наша Україна» та частина БЮТ. В опозиції залишились Народний блок Литвина і частина Блоку Ю. Тимошенко.
- 7 червня 2006 року – У м. Будапешт за ініціативи Посольства України в Угорщині спільно з Державним самоврядуванням українців, Товариством української культури в Угорщині було проведено низку тематичних заходів, присвячених популяризації української культури в Угорщині.
- 23 жовтня 2006 року – Президент України Віктор Ющенко взяв участь в ювілейних торжествах в Будапешті з нагоди 50-ої річниці Революції і визвольної боротьби 1956 року. Глава української держави провів двосторонні переговори з Президентом Республіки Ласло Шойомом.
- 7 березня 2007 року – Закарпатська обласна рада народних депутатів V скликання прийняла рішення № 241 «Про визнання національності «русин».
- 2 квітня 2007 року – Віктор Ющенко видав указ про розпуск ВР України і про призначення позачергових виборів. Підстава – неконституційний спосіб формування конституційної більшості. Вибори були призначені на 30 вересня 2007 року.
- 10 липня 2007 року – Президент Угорщини Ласло Шойом прийняв Президента України Віктора Ющенко, спільно з яким наступного дня відкрили в Будапешті пам'ятник українському поету Тарасу Шевченку.
- 12 вересня 2007 року – Під час відвідин Ужгородського національного університету Президент України Віктор Ющенко презентував збірку поезій видатного угорського поета Шандора Петефі (в перекладі українською мовою) та Тараса Шевченка (в перекладі угорською мовою).
- 30 вересня 2007 року – В Україні відбулися позачергові вибори ВР України на пропорційній основі. Від Закарпаття за партійними списками обрані: Станіслав Аржевітін (НУ – НС), Ігор Кріль (НУ – НС), Василь Петьовка (НУ – НС), Олександр Кемеш (БЮТ), Едуард Матвійчик (Партія регіонів), Сергій Мошак (Партія регіонів), Нестор Шуфрич (Партія регіонів), Віктор Пинзеник (БЮТ).

- 13 січня 2008 року* – Президент Угорщини Ласло Шойом приїздив в Україну, на Закарпаття. В центрі уваги закарпатського візиту президента були освітнянські питання угорської національної меншини краю.
- 5 лютого 2008 року* – У Женеві Україна підписала Протокол про вступ України до Світової організації торгівлі, який ВР України ратифікувала 10 квітня 2008 року.
- 5 березня 2008 року* – На бастіоні Мукачівського замку на 14-метровий постамент було встановлено двометрову бронзову фігуру степового орла Турула, вага якого складає 850 кг, а розмах крил у 5 метрів.
- 9 березня 2008 року* – Закарпатському майстру народного мистецтва Василю Сідаку за серію дерев'яної скульптури присуджено Національну премію України ім. Т.Г.Шевченка.
- 16 травня 2008 року* – Україна офіційно стає 152 членом Світової організації торгівлі (СОТ).
- 7 липня 2008 року* – У перший день візиту в Україну Ласло Шойом вів переговори з Президентом України Віктором Ющенко, на яких, серед іншого обговорювались питання встановлення в районі Верхньої Тиси малих гідроелектростанцій і поліпшення якості води, а також програма захисту довколишнього середовища що реалізовуватимуться в регіоні.
- 18 липня 2008 року* – На найвищій вершині Українських Карпат – Говерлі (Закарпатська область, 2061 м. над рівнем моря) встановлено скульптурну композицію «Тризуб» у вигляді стели з мармуру, заввишки три метри з вагою 700 кг. На честь 18-річчя прийняття Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990 рік).
- 21 липня 2008 року* – На Верецькому перевалі відбулось відкриття пам'ятного знаку, присвяченому переходу угорських племен через Карпати. Символізує він історію угорців від найдавніших часів до сьогодення, а не тільки факт їхнього приходу в Карпатський басейн. Це семиметровий монумент у формі піраміди із семи масивних кам'яних блоків вагою 60 тонн, що символізують сім давньоугорських племен, котрі перейшли через Карпати. Автор цього пам'ятника скульптор Петро Матл. За задумом художника монумент символізує ворота між Сходом та Заходом.
- 21 липня 2008 року* – На Верецькому перевалі відкрито пам'ятник оборонцям України. Автором встановленого монументу є заслужений художник України Степан Шолтес. Він створив архітектурну композицію з трьох пілонів, які об'єднані між собою і завершуються хрестом. Таким, чином пам'ятник має вигляд каплиці, всередині якої розташований куб із чорного андезиту, що символізує вівтар. На кубі напис українською та англійською мовами «На вшанування пам'яті героїв, які по жертвували своїм життям за незалежність, свободу та процвітання України».
- 19 серпня 2008 року* – Президент Угорщини Ласло Шойом відвідав в Україні м. Берегове, де прийняв участь у святкуванні дня Св. Стефана.

- 26 серпня 2008 року* – В Києві відбулося підбиття підсумків та нагородження переможців Всеукраїнської акції «7 природних чудес України» до яких було віднесено озеро Синевір на Міжгірщині (Закарпаття).
- 25 жовтня 2008 року* – Відбувся Другий Європейський конгрес русинів у Мукачеві, який ухвалив «Меморандум про прийняття акта проголошення відновлення русинської державності».
- 27 лютого 2009 року* – На 23-му пленарному засіданні сесії Закарпатської обласної ради затверджено прапор Закарпатської області. Прапор Закарпаття має наступний вигляд: дві горизонтальні, жовта і блакитна, смуги з гербом Закарпатської області у верхньому лівому куті – бурий ведмідь на синьо-жовтому тлі.
- 14–15 березня 2009 року* – Україна відзначала 70-річчя проголошення державної незалежності Карпатської України на чолі з її президентом Августином Волошином. В урочистостях на Красному Полі поблизу м. Хуст (Закарпатська область) взяв участь Президент України Віктор Ющенко.
- 28 квітня 2009 року* – Президенти Угорщини Ласло Шойм і України Віктор Ющенко зустрілися у Будапешті. Йшлося про те, що Угорщина підтримує зближення України з Європейським Союзом і НАТО, та обговорювались питання, що стосуються освітніх проблем угорської меншини Закарпаття. Наступного дня спільно відкрили пам'ятник Голодомору – знак в пам'ять жертв голоду в Україні.
- 17 жовтня 2009 року* – В м. Ужгороді відбулося урочисте зібрання присвячене 20-й річниці утворення Народного Руху України. На збори приїхали ветерани національно-визвольних змагань за незалежність України з усіх районів області. Ветерани Руху були нагороджені пам'ятними знаками «20 років Народного Руху України за перебудову» та «Доблесті і честі».
- 19 жовтня 2009 року* – В Україні розпочалася виборча кампанія з виборів Президента України 17 січня 2010 року. Центральною виборчою комісією утворено в Закарпатті 6 територіальних виборчих округів: № 69 (центр – м. Ужгород, орієнтована к-ть виборців – 156,6 тис.), № 70 (центр м. Мукачево, орієнтована к-ть виб. – 141,4 тис.), № 71 (центр – м. Свалява, орієнтована к-ть виб. – 143,3 тис.), № 72 (центр – м. Хуст, орієнтована к-ть виб. – 168,7 тис.), № 73 (центр м. Тячів, орієнтована к-ть виб. – 197,1 тис.), № 74 (центр – м. Берегове, орієнтована к-ть виб. – 148,5 тис.).
- 27–28 жовтня 2009 року* – Громадськість краю відзначала 65-ту річницю визволення Закарпаття від фашистських загарбників. Вшанування ветеранів та покладання квітів до пам'ятників загиблим воїнам-визволителям відбулося у всіх районах Закарпаття. В Ужгороді ветеранів вшановували на Пагорбі Слави та біля пам'ятника Воїнам-визволителям, що поблизу українсько-словацького кордону.
- 12 листопада 2009 року* – У Києві відкрито пам'ятник угорському поету-революціонеру Шандору Петефі. Пам'ятник є подарунком м. Будапешт місту побратиму м. Києву.

ЛІТЕРАТУРА

- Бабинець І. Релігійне життя угорської національної меншини на Закарпатті за роки незалежності України (1991 – 2001 рр.) // *Carpathica–Карпатика: Релігія і церква в країнах Центральної та Південно-Східної Європи*. – Ужгород, 2002. – С. 131–136.
- Балега Ю. Політичне русинство і будівництво Української Держави. – Ужгород: Гражда, 2003. – 196 с.
- Басараб М., Токар М. Громадські організації Закарпаття в боротьбі за державну незалежність (кінець 80-х – початок 90-х рр. XX ст.): Монографія / Серія «*Studia Regionalistika*»; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет». – Ужгород: Видавництво «Карпати», 2009. – 336 с.
- Берені А., Зан М. Етнокультурний розвиток угорців Закарпаття (1989–2001 рр.) // *Carpathica–Карпатика*. Випуск – 24. Історичні та історіографічні студії: до ювілею доктора історичних наук, професора Володимира Васильовича Грабовецького. – Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету, 2003. – С. 210–233.
- Бібліотечне Закарпаття: Сторінки історії та сучасності / Укладач Надія Панчук. – Ужгород: Патент, 2000. – 208 с.
- Бойко О. Україна у 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку. – Київ: ІПЕНД, 2002. – 306 с.
- Вегеш М., Зан М. Етнополітична реальність Закарпаття (1991–2001 рр.) // *Політологічний вісник*. Зб-к наук. праць: Вип. 14. – К.: Т-во «Знання» України, 2003. – С. 182–204.
- Вічна пам'ять. Помер Владика Іоанн Семедій. Коротка біографічна довідка. – Благівісник. – Січень 2009. – № 1 (209).
- Гетьманчук М., Грищук В., Шипка Н. Угорська національна меншина в Україні: правові засади політичної суб'єктності: Монографія. – Львів, 2008. – 408 с.
- Годьмаш П., Годьмаш С. История республики Подкарпатская Русь. – Ужгород: ВАТ «Патент», 2008. – 560 с.
- Головне управління статистики у Закарпатській області: Закарпаття в демографічному вимірі. Статистичний збірник. – Ужгород, 2008. – 116 с.
- Головне управління статистики у Закарпатській області: Населення Закарпатської області. Демографічний щорічник. – Ужгород, 2004. – 101 с.
- Головне управління статистики у Закарпатській області: Основні демографічні показники. Статистичний бюлетень. – Ужгород, 2008. – 44 с.
- Гузенкова Т. Политические партии и лидеры в Верховной Раде Украины (1998–2000) / Российский институт стратегических исследований. – Москва, 2001. – 231 с.
- Декларація про принципи співробітництва між Українською Радянською Соціалістичною Республікою та Угорською Республікою по забезпеченню прав національних меншостей // *Зібрання чинних міжнародних договорів України*. – Т. 1. – Київ, 2001. – С. 269–274.
- Державний комітет статистики України: Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. // *Урядовий кур'єр*. – 2002. – № 244. – С. 11–12.

- Державний комітет статистики України: Розподіл населення найбільш численних національностей України за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. CD-ROM. – Київ, 2004.
- Державотворчий процес в Україні / НАН України, Інститут Історії України / В. А. Смолій (відп. редактор). – Київ: Наукова думка, 2007 – 910 с.
- Децик Р. Невичерпна скарбниця людських святинь. Шкільні музеї Закарпатської області. – Ужгород: Гражда, 2008. – 216 с.
- Довідник закарпатських Internet-ресурсів / Закарпатська обласна універсальна наукова бібліотека. – Ужгород, 2008. – 84 с.
- Договір про основи добросусідства та співробітництва між Україною і Угорською Республікою // Політика і час. – 1992. – № 4. – С. 24–27.
- Документи про історію українсько-угорських відносин // Задорожній О. Україна – Угорщина: міст до наступного тисячоліття. – Київ: Парламентське вид-во, 2001. – С. 102–327.
- Смець Г., Дяченко Б. Циганське населення Закарпаття. – Ужгород: Карпати, 1993. – 64 с.
- Закарпатське обласне управління статистики: Демографічні процеси Закарпаття у цифрах статистики. Статистичний бюлетень. – Ужгород, 2002. – 16 с.
- Закарпатське обласне управління статистики: Національний склад населення та його мовні ознаки. Статистичний бюлетень. – Ужгород, 2003. – 84 с.
- Закарпатський обласний державний український музично-драматичний театр / Автори Василь Руснак та інші. – Ужгород: Міська друкарня, 2007. – 32 с.
- Закарпатський обласний художній музей імені Йосипа Бокшая / Упорядник Олег Зайцев. – Ужгород: Шарк, 2008. – 130 с.
- Закарпатському обласному театру ляльок – 20 / Відповідальний за випуск Олександр Турияниця. – Ужгород: Закарпаття, 2002. – 16 с.
- Закарпаття в етнополітичному вимірі. – Київ: ІПІЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. – 682 с.
- Закарпаття. Хто є хто. / Автор-упорядник В. Болгов, І. Болгов. – Міжнародне довідково-біографічне видання. – Випуск третій. – Київ, 2007. – 260 с.
- Закарпаття – санаторії та туризм. – Ужгород, 2009. – 95 с.
- Закарпаття 2002–2004. Економічне зростання, соціальна стабільність, гуманітарний розвиток. – Ужгород, 2005. – 88 с.
- Заклади культури, мистецтв, фізкультури і спорту в області: Статистичний бюлетень / Головне управління статистики у Закарпатській області. – Ужгород, 2004. – 32 с.
- Законодавче забезпечення прав і свобод національних меншин в Україні та його відповідність міжнародним правовим нормам: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 23–24 травня 2006 р., Ужгород, Україна. За редакцією Ю.М.Бисаги. – Ужгород: Ліра, 2006. – 180 с.
- Зан М. Етноконфесійний ренесанс на Закарпатті (до питання про реабілітацію греко-католицизму) // Carpatica–Карпатика: Релігія і церква в країнах Центральної та Південно-Східної Європи. – Ужгород, 2002. – С. 89–96.
- Ільницький В. Штрихи нашого часу: Публіцистика. – Ужгород: Закарпаття, 2000. – 156 с.

- Кіш Є. Центральна Європа в сучасній системі єврорегіональної інтеграції: Монографія. – Ужгород: Ліра, 2008. – С. 225–235, 245–255, 273–275, 352–364.
- Кобаль Й. Ужгород відомий та невідомий. / Серія „Історичні місця України”. Вид. 2-ге, виправлене. – Львів: Світ, 2008. – 196 с.
- Концепція реформування друкованих засобів масової інформації Закарпатської області. Схвалена рішенням обласної ради від 2 серпня 2007 року. Режим доступу: www.carpathia.gov.ua/ua/publication/print/1795.htm.
- Концепція сталого розвитку Закарпаття. – Ужгород, 2002. – 39 с.
- Культурна політика України – оцінка міжнародних експертів / Рада Європи. Європейська програма оглядів національних культурних політик. Березень 2007. – 56 с. Режим доступу: www.mincult.kmu.gov.ua/mincult/doccatalog/document?id=95770.
- Лавер О., Зілгалов В. Хто живе на Закарпатті? // Карпатський край. – № 38. – Ужгород, 1991. – С. 3–16.
- Ландовський Е. Ужгород на зламі епох. – Ужгород: Карпати, 2008. – 534 с.
- Лойко Л. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність. – Київ: Фоліант, 2005. – С. 267–273.
- Мателешко Ю. Національна та конфесійна ідентичність українців у роки незалежності (1991 – 2004 рр.) // Науковий вісник Ужгородського університету. – Серія: Історія. – Випуск 10. – Ужгород, 2004. – С. 56–62.
- Мигович І. Закарпатський соціум: виклики і випробування. В 2-х ч. – Ч. 1. – Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2009. – 378 с. – Ч. 2. – Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2009. – 354 с.
- Мигович І., Макара М. Закарпатський соціум: етнологічний аспект. – Ужгород: Патент, 2000. – 160 с.
- Митрохін М. Руська православна церква в Західній Україні // Людина і світ. – 2001. – № 10.
- Мітряєва С. Міжнаціональні аспекти консолідації українського суспільства (на прикладі Закарпатської України). Режим доступу: www.unsaved-newpage23.htm/.
- Модернізація освіти України у контексті євроінтеграційних процесів: Монографія / За заг. ред. Н.Г.Сидорчук. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. – 300 с.
- Мотильчак М. Тези доповіді на засіданні підсумкової колегії управління освіти і науки ОДА 21 серпня 2009 року // Слово вчителя. – 2009. – № 11(116). – С. 2 – 8.
- Народна культура словаків в Україні / Упорядник Моймо Белижа. – Ужгород: Мистецька лінія, 2005. – 218 с.
- Національний звіт про культурну політику в Україні / Представлений на засіданні Керівного комітету з культури Ради Європи, Страсбург, 10 травня 2007 року. – Київ, 2007. – Режим доступу: www.culturalstudies.in.ua/zv_2007_s1.php; mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/index.
- Національно-культурні товариства Закарпаття / Упорядник Михайло Черепаня. – Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ комітету інформації, 1999. – 44 с.
- Ніколаєнко С. Освіта в інноваційному поступі суспільства. – Київ: Знання, 2006. – 2007 с.

- Офіцинський Р. Політичний розвиток незалежної України (1991–2004) в аспекті європейської ідентичності: Монографія. – Київ: Інститут Історії НАН України – Ужгород: Гражда, 2005. – 468 с.
- Офіцинський Р. Тяжко жити Касандрою... Україна. 2006–2008. – Ужгород: Гражда, 2008. – 352 с.
- Остапець Ю. Регіональні особливості парламентських виборів 2002 р. в Закарпатській області // *Carpathica-Carpatika*. – Випуск 26. Україна на зламі століть: актуальні проблеми історії, етнології та політології. – Ужгород, 2003. – С. 177–185.
- Остапець Ю. Регіональні особливості структурування партійного простору Закарпатської області (1991–2005) // *Науковий вісник Ужгородського університету*. – Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. – Випуск 3. – Ужгород: Вісник Карпат, 2006 – С. 215–227.
- Остапець Ю., Токар М. Моніторинг виборчого процесу в Закарпатській області. // *Виборчий процес в Україні 2006: політико-правові та регіональні особливості. Інформаційно-аналітичний посібник*. – Львів, 2006. – С. 91–102.
- Пашенко В. Політичне Закарпаття. 15 років вибору: Довідник. – Ужгород: Видавництво О. Гаркуші, 2006. – 136 с.
- Пашенко В. Закарпатський вибір: Політичний розвиток області 1989–2006 рр. через призму електоральної соціології. – Ужгород: Вид-во «Карпатська вежа», 2008. – 87 с.
- Письменники Срібної Землі. До 60-річчя Закарпатської організації Національної спілки письменників України / Упорядник П. Ходанич. – Ужгород: КП «Ужгородська міська друкарня», 2006. – 120 с.
- Піпаш В. Народний Рух України як форма національно-визвольної боротьби українців на зламі 80–90-х років ХХ ст.: закарпатський регіональний аспект. – Ужгород: Гражда, 2008. – 216 с.
- Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / Гол. ред. В. М. Литвин. – Київ: Ніка-Центр, 2008. – 988 с.
- Путівник по Східному кодексу. Коментар до кодексу канонів Східних церков / За ред. Дж. Недунгатта. – Т. I. – Львів: Свічадо, 2008.
- Реалізація в Закарпатській області державної мовної політики та основних положень Європейської хартії регіональних мов або мов меншин: Матеріали міжнародного круглого столу, 30 листопада 2006 року, м. Ужгород, Україна / За редакцією Л.О.Белея. – Ужгород: Ліра, 2006. – 284 с.
- Регіональна стратегія розвитку Закарпатської області.
Режим доступу: www.carpathia.gov.ua
- Рудейчук В., Сможаник В. Розвиток аматорського мистецтва Закарпаття (від середини ХІХ століття – до 2007 року). – Перечин: ТУРпрес, 2008. – 156 с.
- Сідак В. Дерев'яна скульптура / Упорядник Євген Шевченко. – Київ: Народні джерела, 2006. – 96 с.
- Статистичний щорічник Закарпаття за 2008 рік / Головне управління статистики у Закарпатській області. – Ужгород, 2009. – 579 с.
- Статистичний щорічник України за 2007 рік. – Київ: Консультант, 2008. – 572 с.
- Стратегія економічного і соціального розвитку Закарпатської області до 2015 року. – Ужгород, 2006. – 48 с.

- Ткач Д. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій: Монографія / Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАН України. – Київ: МАУП, 2004. – С. 376–449.
- Товт М. Міжнародно-правовий захист національних меншин (тенденції сучасного розвитку). – Ужгород: Інформаційно-видавниче агентство ІВА, 2002. – 160 с.
- Ужгородський національний університет у 2008–2009 н. р. // Бюлетень прес служби УжНУ. – 2009. – № 6 (40). – С. 3–6.
- Україна і Європа (1990 – 2000 рр.). Частина 1. Україна в міжнародних відносинах з країнами Центральної та Південно-Східної Європи. Анотована історична хроніка // Мельникова І.М., Євсєєнко І.В., Знаменська М.В., Мартинов А.Ю., Нікіфоров Д.І. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2001. – 308 с.; Частина 2. Україна в міжнародних відносинах з країнами-членами Європейського Союзу. – 123 с.
- Україна–Угорщина: спільне минуле та сьогодення. Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 14–16 квітня 2005 р.) / Відп. ред. В.А. Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 275 с.
- Україна: політична історія. XX – поч. XXI ст. / Ред. рада: В.М. Литвин (голова) та ін. Редколегія: В. Смолій, Ю. Левенець (співголови) та ін. – Київ: Парламентське видавництво, 2007. – 1028 с.
- Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін / За ред. В.Ворони, М.Шульги. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2007. – 544 с.
- Феніч В. Богословська католицька освіта: деякі міркування про стан і перспективи її розвитку в Україні // Науковий вісник Ужгородського університету. – Серія: Історія. – Випуск 21. – Ужгород: Говерла, 2008. – С. 58–63.
- Феніч В. Методологічні проблеми дослідження державно-церковних відносин в Україні на сучасному етапі // *Carpatica–Карпатика*. – Випуск 14: Проблеми вітчизняної і зарубіжної історії з найдавніших часів до наших днів. Ювілейний збірник на пошану доктора історичних наук, професора Василя Івановича Худаніча. – Ужгород, 2002. – С. 48–52.
- Ференц Н. Поезія і поети Закарпаття. – Ужгород: Мистецька лінія, 2003. – 128 с.
- Ференц Н. Поетичні горизонти Закарпаття. – Ужгород: Мистецька лінія, 2006. – 420 с.
- Художники Закарпаття (1946–2001 роки) / Упорядники Борис Кузьма, Катерина Стельмах. – Ужгород: Карпати, 2001. – 240 с.
- Balázs D. Attila. A határon túli magyar online médiumok tartalomfejlesztési trendváltozásai. medikutato.hu, 2006. tél.
- Balla D. Károly (összeáll.) Mezsgyén állva. A kárpátaljai magyar értelmiség az ezredforduló küszöbén. Interjúk. – Budapest – Ungvár: Galéria, 1993. – 175 p.
- Balla D. Károly. A hontalanság metaforái, Publicisztikák, esszék, vallomások 1988–2000. – Budapest: Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, 2000. – 218 p.
- Balla D. Károly. Magyarul beszélő magyarok. Esszék, publicisztikák, írójegyzetek 2000–2006. – Budapest: EÖKIK, 2008. – 188 p.
- Baranyi Béla (szerk.) Magyar–ukrán határrégió. Együttműködés az Európai Unió külső határán. – Debrecen: MTA Regionális Kutatások Központja, 2008. – 207 p.
- Baranyi Béla (szerk.) Kárpátalja. A Kárpát-medence régiói 11. – Dialóg Campus, 2009. – 541 p.

- Bárdi Nándor. Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete. – Pozsony: Kalligram, 2004. – 271 p.
- Bárdi Nándor. A szükség mint esély. I-II. r. // *Kommentár*, 2006. 5. szám, 43–58.; 6. szám, 7–18.
- Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.) Kisebbségi magyar közösségek a 20. században. – Budapest: Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2008. – 508 p.
- Bárdi Nándor – Éger György (szerk.) Útkeresés és integráció. Válogatás a határon túli magyar érdekvédelmi szervezetek dokumentumaiból, 1989–1999. – Budapest: TLA, 2000. – 837 p.
- Cséka György: A kárpátaljai magyar irodalom (1988–1999). Megjegyzések a Semmi Könyveiről. // *Pannon Tükör*, 1999. 1. szám.
- Cséka György. Zsephoki (anarchista észrevételek, főleg, amelyek közül néhány a kárpátaljai irodalomról is szól). // *Nyelvünk és kultúránk*, 2003. 125. szám. – 39–43.
- Eperjesi Penckófer János. Tettben a jellem. A magyar irodalom sajátos kezdeményei Kárpátalján a XX. század második felében. – Budapest: Magyar Napló – Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség, 2003. – 326 p.
- Fedinec Csilla – Szereda Viktória (szerk.): Ukrajna színeváltozása, 1991–2008. Politikai, gazdasági, kulturális és nemzetiségi attitűdök. Kalligram, Pozsony, 2009. – 422 p.
- Fedinec Csilla: Nemzetiségi iskolahálózat és magyaroktatás Kárpátalján. In: Sipos Lajos (szerk.) Iskolaszervezet és irodalomtanítás a Kárpát-medencében. – PONT Kiadó, 2003. – 129–147.
- Fedinec Csilla: Magyarok kerestetnek az ukrainai történelem- és földrajz tankönyvekben. Fórum Társadalomtudományi Szemle. X. évf. 2008. 2. szám. – 15–44.
- Görömbei András (szerk.) Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen. – Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000. – 560 p.
- Gyurgyik László – Sebők László (szerk.) Népszámlálási körkép Közép-Európából 1989–2002. – Budapest: Teleki László Alapítvány, 2003. – 230 p.
- Horváth Sándor. Magyarság – számok és kétségek. // *Kárpáti Igaz Szó*, 19. sz. Ungvár, 2003. 4.
- Húszéves a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség. – Nagyszőlős: KMKSZ, 2009. – 206 p.
- Kántor Zoltán (szerk.) A státustörvény. Dokumentumok, tanulmányok, publicisztika. – Budapest: TLA, 2002. – 682 p.
- Karmacsai Zoltán: Választási sajtótömörülés Kárpátalján. // *Regio*. 2002. 4. szám. – 247–263.
- Kis János: A kisebbségi kérdés az új világrendben. // *Beszélő*, 2002. 4. szám. – 34–48.
- Kocsis Károly – Rudenko, Leonid – Shweitzer Ferenc (eds.) Ukraine in Maps. Institute of Geography, National Academy of Sciences in Ukraine, Geographical Research Institute, Hungarian Academy of Sciences, Kyiv – Budapest, 2008. – 147 p.
- Kovács Miklós: Üzenet a kalapács alól. – Ungvár: KMKSZ, 1998. – 252 p.
- Kovács Miklós: Üzenet a kalapács alól II. – Ungvár: KMKSZ, 2008. – 392 p.
- Kovács Imre Attila. Thézeusz vagy Ikarosz? Tűnődő jegyzetek a kárpátaljai magyar líra egynemely sajátosságáról. (60-as, 70-es, 80-as évek, röpké kitekintéssel a 90-es évekre). // *UngBereg 2000. Második Pánsíp-almanach*. Ungvár – Budapest, 2000.

- Kremen, Vasył – Nikolajenko, Stanislav (eds.) *Higher Education in Ukraine*. – UNESCO – CEPES, Bucharest, 2006. – 99 p.
- Kvit, Serhiy: *The Challenges of Post-Secondary Education in Ukraine after Independence*. www.ukma.kiev.ua/eng_site/news/addm/Kvit_Speech_vypr.doc
- Lengyel Tamás. Létezik-e Kárpátaljai Irodalom, és ha nem, akkor miért van mégis? <http://mek.niif.hu/02200/02288/html/lengyel.htm>
- Madai Hajnalka – Nábrádi András (szerk.) *Kárpátalja bekapcsolódásának segítése az Észak-alföldi régió gazdasági életébe*. – Debrecen: Lícium-Art, DE AMTC, 2008. – 208 p.
- Majtényi Balázs – Vizi Balázs (szerk.) *A kisebbségi jogok nemzetközi okmányai*. – Budapest: Gondolat Kiadó, 2003. – 248 p.
- Mák Ferenc. *Az új nemzeti politika és a Határon Túli Magyarok Hivatala (1989–1999)*. // *Magyar Kisebbség*, 2000. 3. szám.
- Molnár József – Molnár D. István. *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. – Beregszász: KMPSZ, 2005. – 115 p.
- Némethné Böhm Edit. „Töredék hazácska” – elemzés a kárpátaljai magyar költők antológiájáról. // *Pánsíp*, 1995. 2. szám.
- Orosz Ildikó: *A magyar nyelvű oktatás helyzete Kárpátalján az ukrán államiság kialakulásának első évtizedében (1989–1999)*. – PoliPrint, Ungvár, 2005. – 183 p.
- Orosz Ildikó: *A függetlenségtől a narancsos forradalomig. A kárpátaljai magyarság helyzete a független Ukrajnában (1991–2005)*. – Ungvár: PoliPrint, 2007. – 408 p.
- Rácz Szilárd (szerk.) *Regionális átalakulás a Kárpát-medencében*. – Pécs: Magyar Regionális Tudományi Társaság, 2006. – 368 p.
- Radó Péter: *Promoting Equity in Education. Central European Comparative Overview*. – Budapest, 2008.
- Sallai János. *Az ukrán–magyar határ kriminál földrajza a '90-es években*. – Budapest: RTF, 2002. – 30 p.
- Sallai János. *Kishatárforgalom, kelet-magyarországi határkapcsolat*. – Budapest: RTF, 2003. – 34 p.
- Szarka László. *Kisebbségi léthelyzetek, közösségi alternatívák. Az etnikai csoportok helye a kelet-közép-európai nemzetállamokban*. – Budapest: Lucidus, 2004. – 342 p.
- Szabó László. *Kárpátaljai demográfiai adatok*. – Ungvár – Budapest: Intermix, 1993. – 87 p.
- Tíz év a kárpátaljai magyarság szolgálatában. A KMKSZ X. közgyűlése. – Ungvár: KMKSZ, 1999. – 136 p.
- Tizévkönyv. *Hatodik Síp Antológia, 1989–1999*. Szerk. Németh István és Penckófer János. – Beregszász – Budapest: Hatodik Síp Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó, 1999. – 231 p.

Розділ V.

МОВНА ПОЛІТИКА НА ТЕРИТОРІЇ
СУЧАСНОГО ЗАКАРПАТТЯ
З КІНЦЯ ХІХ – ДО ПОЧАТКУ ХХІ
СТОЛІТТЯ

1. ПОНЯТТЯ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ

1.1. Термінологічне поле мовної політики

Політика є свідомою та планованою діяльністю будь-якої держави, партії чи організації заради досягнення певних суспільних, економічних, культурних та інших цілей. Державна політика стосується майже всіх сфер суспільства: впливає на економічне життя, культуру, демографічні процеси, зайнятість населення, освіту тощо. Відповідно до цього розрізняється багато різновидів політики: суспільна, економічна, культурна, демографічна, освітня тощо.

Держави, як правило, розвивають політичну діяльність і щодо мов, які функціонують на їхніх територіях. Це і є мовна політика. Отже, мовна політика – свідомі дії держави або іншої організації чи установи, яка здійснює політичну діяльність, задля впливу на соціолінгвістичну ситуацію.

Соціолінгвістична ситуація – це сукупність демографічних (кількість носіїв певних мов), суспільних (як соціальна ситуація характеризує людей, що говорять певними мовами), юридичних (чи мають права на використання мови), економічних (чи економічно доцільне вживання певної мови), освітніх (чи присутня мова на різних рівнях освіти) та культурних (які культурні цінності пов'язані з цією мовою) чинників, які разом визначають сучасний стан та майбутнє мов, що використовуються у певному суспільстві.

Мовна політика – це прагнення держави впливати на деякі (чи навіть усі) з перелічених вище факторів для утримання соціолінгвістичної ситуації або її зміни. Мовна політика та тісно пов'язане з нею мовне планування визначає, наприклад, які мови мають вивчатися у загальній середній та вищій школі, використання яких мов обов'язкове і можливе у суспільному житті, які мови заборонено вживати тощо. Мовна політика відіграє важливу роль особливо у таких неоднорідних (багатоликих із погляду національностей та мов) регіонах, яким є сьогодні Закарпаття. У таких регіонах мовна політика може толерувати, підтримувати або забороняти використання певних мов, і завдяки цьому вона може відігравати важливу роль у визначенні становища певних мов та навіть у визначенні їхнього майбутнього.

Мовна політика визначає також і те, який юридичний статус повинні мати певні мови. Щодо соціальної значущості виділяють три типи мов:

- *державна мова* (офіційна мова певної держави, яка є мовою законодавства, постанов, державного та адміністративного діловодства, публічної діяльності);

- *офіційна мова* (мова, використання якої в офіційному житті дозволяється або визначається законами; державна мова має статус офіційної, однак не всі офіційні мови є державними);

- *мова нацменшини або міноритарна мова* (мова громадян певної держави, які по відношенню до всього населення з демографічної та/або політичної, соціологічної, мовної точки зору створюють меншість);

- однак трапляється й те, що її не визнають як самостійну мову.

У мовознавчій літературі немає чіткого і однозначного визначення понять «державна мова», «офіційна мова», «міноритарна мова» (мова нацменшини).

У Центральній та Східній Європі, як правило, статус державної мови надано мові титульної нації держави, і водночас ця мова виконує функції офіційної мови.

1.2. Основні етапи мовної політики

Етапи мовної політики, які стосуються сучасного Закарпаття, слід розглядати з історичної площини. Необхідно враховувати, що історичне Закарпаття у XX столітті належало декільком державам, навіть були періоди, коли територія сучасного Закарпаття підпорядковувалася одночасно різним державам. Саме тому історія краю є унікальною, в якому часто існували докорінно протилежні одне одному мовно-політичні прагнення.

Цілком свідомо ми намагалися використовувати назву національних спільнот так, як її вживали у певну історичну епоху. Так, наприклад, у супереччю тому, що сьогоднішня офіційна українська національна та мовна політика не визнає існування окремого русинського народу та мови, описуючи мовно-політичну ситуацію до 1945 року, використовуємо термін «русин», або «руський» [від слова «Русь»]. Природно, що починаючи з радянської епохи, говоримо про український народ та українську мову.

1.3. Статус мов у різні історичні епохи

Територію сучасного Закарпаття у XX столітті поділяли між собою декілька держав, кожна з яких мала власну мовну політику. У регіоні в різні політичні періоди були різні державні мови, а саме: до перемир'я, яке завершило Першу світову війну, в Угорщині (що входила в Австро-Угорську монархію) функціонувала угорська мова; між 1918 та 1938 роками у Чехословаччині – чеська; на території в практиці нездійсненої автономії Підкарпатської Русі в основному – руська; у Карпатській Україні (1938–1939) – українська; під час короткого періоду (1938/1939–1945) – знову угорська. Хоч у Радянському Союзі не було офіційної державної мови, з 1945 року аж до проголошення Україною незалежності (точніше до прийняття закону про мови в 1989 р.) цю функцію фактично виконувала російська як мова «міжнаціонального спілкування». Державною мовою України, що стала незалежною у 1991 році, є українська.

Згідно з загальновідомим анекдотом, колишній закарпатський дідусь був за час свого життя громадянином декількох держав, хоча жодного разу не залишав свого рідного села. Закономірно, що такі зміни держав завжди поєднувалися зі зміною державної мови. Тобто переважна більшість тих осіб, які проживали на Закарпатті, особисто пережила хоча б одну зміну держави, і разом із цим хоча б одну мовну реформу. До 1918 року в Карпатському басейні кожен угорець в усіх сферах життя користувався рідною мовою. На територіях зі змішаним складом населення серед угорців багато хто знав та користувався мовою іншого народу, з яким вони контактували, однак ця двомовність відрізнялася від двомовності пізнішого часу. Адже тоді не лише деякі угорці володіли мовою іншого народу, але й представники іншого

народу теж володіли угорською як державною. Отже, за таких умов угорці частіше послуговувалися рідною мовою, коли їм потрібно було порозумітися з представниками інших етносів. Після 1918–1920 років ця ситуація докорінно змінилася.

Тим, для кого державна мова не була рідною, у різні епохи потрібно було вивчати офіційну мову. Тому важливим аспектом мовної політики було визначення тих мов, які викладалися у школах поряд із державною, знання яких було необхідною умовою включення етносу в суспільне життя. Наслідком такої мовної політики стало те, що найстарші українські жителі Закарпаття у шкільні роки вивчали угорську мову, а потім довелося вивчати чеську. За радянських часів переважна більшість дорослого населення сучасного Закарпаття змушена була вивчати у школах російську мову. Сьогодні державну українську мову викладають як обов'язковий предмет у всіх навчальних закладах області.

Мовно-політичні зміни також впливали на викладання іноземних мов. У першій половині XX століття в регіоні найбільш розширеними іноземними мовами були латинська та німецька. У Радянському Союзі, крім німецької, також викладали англійську та французьку мови як іноземні. Внаслідок змін у світовій політиці домінування німецької мови під кінець XX століття перейняла англійська, і сьогодні вже більшість школярів Закарпаття вивчає англійську мову як іноземну.

Таблиця 1. Статус мов на Закарпатті у різні історичні періоди

	Українська (руська)	Угорська	Російська	Чеська («чехословацька»)	Румунська
Австро-Угорська монархія (до 1918 року)	3	1 Державна мова	–	4	4
Чехословаччина (до 1939 року)	2 (Підкарпатська Русь)	3	–	1 Державна мова	3
Карпатська Україна (3.11.1939–15.03.1939)	1 Державна мова	3	–	4	4
Угорське Королівство (1938/39–1944 роки)	2	1 Державна мова	–	4	4
Радянський Союз (1945–1991 роки)	2 (Українська РСР)	3	1 Фактично державна мова	3	3
Україна (від 1991 року)	1 Державна мова (від 1989 року)	3	3	3	3

Складено на основі: Nádor Orsólya: Nyelvpolitika. A magyar nyelv politikai státusváltozásai és oktatása a kezdetektől napjainkig. Budapest: BIP, 2002.; Csernicskó István: A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján). Budapest: Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, 1998.

Мовна політика також визначала статус мов національних меншин та їхнє використання. Німецький дослідник Х. Клосс вважає, що статус міноритарних мов можна охарактеризувати п'ятьма функціональними рівнями:

1. Мова нацменшини державна чи офіційна мова на території всієї держави.
2. Офіційна мова великої регіональної цілісності, територіально-адміністративної одиниці (частина держави, губернія, автономна територія).
3. Використання міноритарної мови дозволено у публічних сферах, вона з'являється в освіті, у культурному житті, у пресі, в окремих випадках нею можна користуватися в офіційних ситуаціях, хоча мова не має офіційного статусу.
4. Використання мови толерують в особистому спілкуванні, іноді у церковному житті та в приватних школах.
5. Використання мови заборонено законами та постановами.

На основі цієї класифікації у таблиці 1 представлено діахронічний зріз статусу деяких мов, якими користуються на території сьогодишнього Закарпаття.

Зміна політичної влади впливала не лише на мовні відносини та статус мов, а й на етнічний та національний склад населення регіону. Про це свідчать дані переписів населення.

Таблиця 2. Зміни етнічного складу населення на сучасній території Закарпатської області, 1880–2001 роки (у %)

	1880 р.	1910 р.	1921 р.	1930 р.	1941 р.	1959 р.	1970 р.	1979 р.	1989 р.	2001 р.
Українці/русини	59,80	55,54	60,79	60,80	58,81	74,6	76,42	77,75	78,41	80,51
Угорці	25,47	30,66	18,13	15,93	27,41	15,89	14,37	13,71	12,5	12,08
Росіяни						3,22	3,33	3,61	3,97	2,47
Німці	7,59	10,54	1,57	1,74	1,55	0,38	0,4	0,32	0,28	0,29
Румуни	1,86	1,90			1,83	1,99	2,22	2,35	2,37	2,56
Словаки	1,96	1,05	3,21	4,73	0,80	1,34	0,97	0,77	0,59	0,45
Євреї			13,08	12,51	9,25	1,32	1,03	0,33	0,21	
Цигани					0,14	0,54	0,56	0,48	0,97	1,12
Інші	3,32	0,31	3,23	4,29	0,19	0,72	0,71	0,67	0,69	0,52

Складено на основі: Kocsis Károly – Kocsis-Hodosi Eszter: *Ethnic Geography of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin*. – Budapest: Geographical Research Institute and Minority Studies Programme, 1998.; *Kárpátalja településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai (1880–1941)*. – Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1996.; За редакцією Ільто І. В.: *Національний склад населення та його мовні ознаки (статистичний бюлетень)*. Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 2003.

Для застосування мови національних меншини як офіційної було декілька можливостей. У часи, коли Закарпаття належало Чехословацькій Республіці, руська (українська) мова була обов'язковою у використанні паралельно з чеською державною мовою на території Підкарпатської Русі. Використання інших мов було

нормовано законом там, де пропорція меншості досягала 20% межі. Між 1938/1939 та 1944 роками крім угорської також було обов'язковим використання української (руської) мови в школах, установах, адміністраціях. У часи Радянського Союзу навіть при теоретичній рівності мов не було можливостей для того, щоб мови національних меншин реально застосувалися в адміністраціях. Законодавство незалежної України дозволяє, щоб на тих територіях, де представники національних меншин складають більшість, в установах поряд із державною також використовувалися мови національних меншин. Однак закон не признає їх використання, а лише дозволяє. А це стає завадою у застосуванні цієї можливості на практиці.

В той же час характерною особливістю певних державних формацій було те, що не було однакового ставлення до мов меншин регіону. У період Австро-Угорського дуалізму німецька нація-партнер мала більше прав, ніж інші національності. У чехословацьку еру та в часи Угорського Королівства русини (українці), що складали регіональну більшість, користувалися більшими правами щодо користування мовами, ніж представники інших національностей. А в Україні в часи Радянського Союзу росіяни мали особливі привілеї, і сьогодні мають більше мовних прав та можливостей, ніж представники інших національних меншин: особливий статус російської мови зафіксований Конституцією та законом про мови. Не випадково, що, на думку багатьох українських політиків та лінгвістів, у деяких регіонах України захисту потребує не мова російської меншини, а державна, тобто українська.

Для всіх держав та всіх часів є характерною підтримка державної мови, поступове розширення її функцій та кола використання. І де розширюється коло використання певної мови, там неминуче скорочується функція інших мов. Тому в історії Закарпаття гучними були і є процеси мадяризації, чехізації, русифікації, українізації, що несло і несе за собою конфлікти на мовному ґрунті.

Право освіти рідною мовою в тій чи іншій мірі визнавали всі держави. Однак головним прагненням держав, яким у XX столітті належало Закарпаття, була потужна підтримка навчання державною мовою, заснування освітніх закладів із державною мовою навчання, поступове збільшення кількості учнів, які навчалися державною мовою.

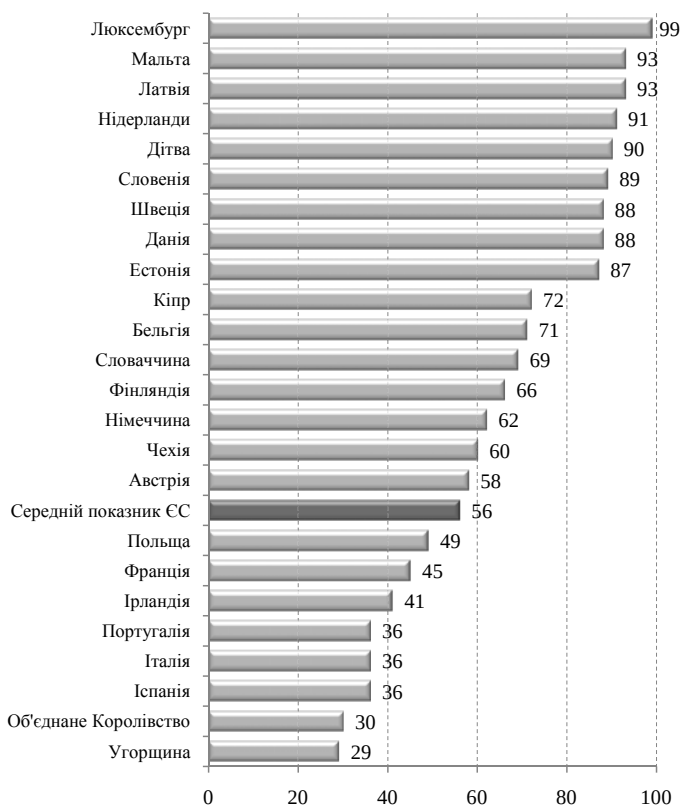
Декілька держав штучно втрутилися у формування етнічного та мовного складу регіону. Безумовно, що два найбільш радикальні виявлення цього втручання відбулися у 1944 році: навесні угорська влада депортувала єврейське населення Закарпаття, а в листопаді радянська влада – чоловіків угорської на німецької національності віком від 18 до 50 років. На національні відносини Закарпаття глибоко вплинула також чехословацька та радянська міграційна політика. Перша створювала слов'янські населені пункти у південній частині Закарпаття, в якій до того часу у переважній більшості проживали угорці, а друга масово заселяла в регіон росіян, білорусів, українців та представників інших національностей.

Однією з характерних особливостей Закарпаття є багатонаціональність, різноманітна культура, співіснування представників декількох релігій та конфесій, а також багатомовність. Ці особливості визнавали всі державні влади. Однак кожна влада намагалася створити асиметричну двомовність. Характерністю такої двомовності було те, що для національних меншин обов'язкове оволодіння державною

мовою та користуватися нею, однак для більшості немає потреби вивчення мов національностей, що живуть поряд із ними. У здійсненні мовно-політичних прагнень влада у багатьох випадках покладалася на вплив церкви.

У ХХІ столітті вже є основною вимогою володіння хоча б однією мовою, крім рідної. Згідно з мовними рекомендаціями Європейського Союзу дорослим громадянам країн ЄС, окрім рідної, бажано вміти розмовляти ще двома мовами. Деякі країни ЄС відповідають цим рекомендаціям більшою, а інші – меншою мірою. За даними всеохоплюючого дослідження 2005 року 56% громадян 25 країн ЄС, крім рідної, володіють хоча б ще однією мовою. В Люксембурзі, Мальті, Латвії та Нідерландах цей показник перевищує 90%, але в Португалії, Італії, Іспанії, Англії та Угорщині не досягає і 40%.

Рисунок 1. Частка осіб у країнах ЄС, які, крім рідної, можуть спілкуватися іншою мовою (2005 рік)

Джерело: Új keretstratégia a többnyelvűség ösztönzésére. Az Európai Közösségek Bizottsága. Brüsszel, 2005.11.22. COM (2005) 596.

За даними перепису населення 2001 року, в Закарпатті лише 1,13% володіє англійською, німецькою чи французькою мовами. Частка тих, хто знає англійську мову, становить 0,69% від загального населення краю, німецьку – 0,35%, французьку – 0,09%. Такі показники щодо володіння іноземними мовами пояснюються тим, що в СРСР західні мови викладали такими методами, що на високому рівні оволодіти ними у школах було практично неможливо. Це, напевно, було пов'язано з тим, що радянська влада і таким чином ускладнювала розвиток зв'язків своїх громадян із «імперіалістичним світом».

Таблиця 3. Частка осіб, які володіють іноземними мовами серед населення Закарпаття (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року)

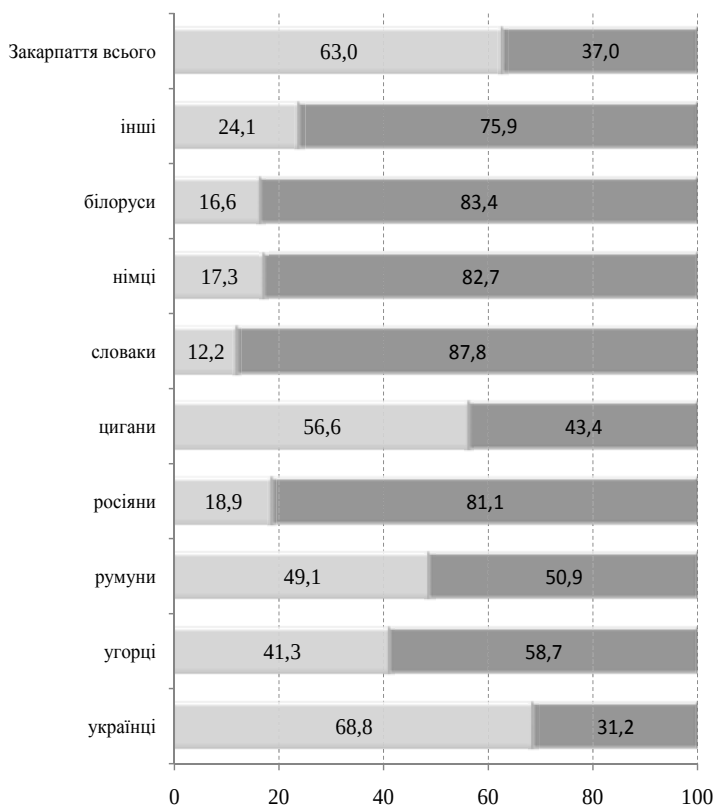
	<i>Англійською</i>	<i>Німецькою</i>	<i>Французькою</i>
Українці	0,63	0,33	0,09
Угорці	0,64	0,35	0,09
Румуни	0,01	0,01	0,08
Росіяни	3,48	1,32	0,16
Цигани	0	0,01	0
Словаки	1,58	0,72	0,07
Німці	0,84	–	0,17
Білоруси	1,43	0,91	0
<i>Закарпаття всього</i>	<i>0,69</i>	<i>0,35</i>	<i>0,09</i>

Джерело: Ільтьо І. В.: *Національний склад населення та його мовні ознаки (статистичний бюлетень)*. Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 2003.

Деякою мірою позитивніша ситуація, якщо зосередимо увагу не лише на знання іноземних мов. За даними перепису населення 2001 року, 37% населення Закарпаття, крім рідної, вільно володіє хоча б ще однією мовою. За цим показником Закарпаття лише трохи випереджає названі країни-аутсайтери ЄС.

Особливо низьким є показник володіння мовами населення Закарпаття, якщо враховувати традиційну багатонаціональність та багатомовність регіону.

Рисунок 2. Частка закарпатців за національностями, які, крім рідної, вільно володіють іншою мовою (за даними перепису населення 2001 року)

Складено на основі: Льюїс І. В.: *Національний склад населення та його мовні ознаки (статистичний бюлетень)*. Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 2003.

Які можуть бути причини того, що серед населення Закарпатської області відносно невисока частка осіб, які, крім рідної, володіють і іншими мовами? Для пошуку відповідей проаналізуємо, які ж мови і як викладались у школах Закарпаття в різні періоди ХХ століття.

Протягом ХХ століття у регіоні шість разів змінювалась державна мова. Відповідно до цього змінилось і те, яка мова вивчається у школах обов'язково як мова держави. У відносно короткий період такою мовою були угорська, чеська, російська та українська. Але державна мова (і разом із тим мова обов'язкового вивчення) лише в Карпатській Україні та після 1991 року в незалежній Україні збігається з рідною мовою більшості населення Закарпаття. А це означає, що у ХХ столітті для національних меншин оволодіти державною мовою практично мали можливість лише у шкільній освіті. Дуже мала частина населення змогла вивчити мову більшості населення до 1991 року завдяки повсякденній комунікації.

Таблиця 4. Мови, які вивчалися як обов'язкові у навчальних закладах Закарпаття протягом XX століття

	<i>Обов'язково викладались як державні мови</i>	<i>Обов'язково викладалась як регіональна офіційна мова</i>	<i>Викладались як іноземні мови</i>
Австро-Угорська монархія (до 1918 року)	угорська	–	латинська, німецька
Чехословаччина (до 1939 року)	чеська	руська	латинська
Карпатська Україна (3.11.1938 – 15.03.1939 роки)	українська	–	латинська
Угорське Королівство (1938/39 – 1944 роки)	угорська	руська	латинська
Радянський Союз (1945–1991 роки)	російська	–	англійська, німецька, французька
Україна (від 1991 року)	українська	–	англійська, німецька, французька

Цікаво, що лише Чехословаччина (1918–1939) та Угорщина (1939–1944) запровадили вивчення руської (русинської) мови як обов'язкового навчального предмету. Вивчення мов національних меншин Закарпаття не було і не є складовою інваріативної частини навчальних планів шкіл регіону.

Латинська мова, яка вивчалась у всіх середніх та вищих навчальних закладах, у другій половині XX століття зникла із навчальних планів. Сьогодні латинська викладається лише на деяких спеціальностях у вищій школі. Колишня мова між-національного спілкування Європи на початку XXI століття поступилася своїм місцем новій мові – англійській.

Сьогодні на Закарпатті немає спільної мови для всіх: жодної такої мови не існує, якою б – незалежно від віку, освіти, місця проживання або національності – володіли всі у регіоні. Але оскільки слов'янські мови, які вживаються на Закарпатті (українська, російська, словацька, подекуди місцева говіркова русинська/руська) споріднені, закарпатці, які знають хоча б одну з них, розуміють один одного і тоді, коли спілкуються різними мовами. Нормативними (літературними) варіантами цих слов'янських мов володіє досконало відносно незначна частина населення. В усному мовленні на Закарпатті частіше вживаються говори. Хоча більшість закарпатських угорців, румунів, німців та ромів (для яких рідна мова не слов'янська) якоюсь мірою володіють слов'янськими мовами (або говорами), у контактуванні з державними установами, на роботі, при навчанні у мовному відношенні слов'янське населення краю, володіючи українською мовою на вищому рівні, має перевагу. При мовній ситуації, яка характерна на Закарпатті, міжкультурний діалог, полікультуралізм може реалізуватися не повністю. Двомовність, властива на Закарпатті, є асиметричною, а не масовою, оскільки одна частина населення володіє двома чи кількома мовами, а інша – тільки рідною.

Підсумовуючи вищезазначене, можемо твердити, що статус мов сучасного Закарпаття завжди намагалися визначити з позицій більшості-меншості у державах.

Наріжним каменем мовної політики було те, що мова нації, яка кількісно домінувала, мала особливий статус. Іноді мова регіональної більшості (мова русинів/українців) теж отримувала офіційний статус на територіях автономних утворень, однак цей статус здебільшого мав лише символічний характер. Хоча використання інших мов не забороняли, однак послуговуватися ними дозволяли перш за все у культурній та освітній сферах та в особистому спілкуванні.

2. МОВНА ПОЛІТИКА АВСТРО-УГОРСЬКОЇ МОНАРХІЇ: ПРИКЛАД ІСТОРИЧНОГО ЗАКАРПАТТЯ

2.1. Етнополітичні процеси та питання державної мови

Територію сучасного Закарпаття в основному складали чотири комітати історичної Угорщини: Берег, Мараморош, Угоча та Унг. У краї етнічну та мовну більшість складали представники руського (русинського/рутенського) народу. На середину XIX століття вони ще не мали єдиної літературної мови, прихильники різних напрямів вели між собою безперервну боротьбу.

Таблиця 5. Етнічний склад історичного Закарпаття, 1880–1910 роки

Рідна мова	1880		1910	
	осіб	%	осіб	%
Руська	244 742	59,8	330 010	54,5
Угорська	105 343	25,7	185 433	30,6
Німецька	31 745	7,8	64 257	10,6
Румунська	16 713	4,1	11 668	1,9
Словацька	8 611	2,1	6 346	1,0
Інша	1 817	0,5	8 228	0,4
Все населення	408 971	100,0	605 942	100,0

Складено на основі: Kocsis Károly – Kocsisné Hodosi Eszter: *Magyarok a határainkon túl – a Kárpát-medencében. Tankönyvkiadó, Budapest, 1992. – 35. p.*; Kocsis Károly – Kocsis-Hodosi Eszter: *Ethnic Geography of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin. – Budapest: Geographical Research Institute and Minority Studies Programme, 1998.*

Однак після укладання компромісної угоди між Австрією та Угорщиною у 1867 році, зі створенням багатонаціональної Австро-Угорської монархії, в угорській частині якої угорці не складали більшість, у політичному мисленні стало важливим досягнення кількісної переваги угорців, якщо потрібно, навіть шляхом просування асиміляції. Під кінець XIX століття все більше втручання в освіту національностей пояснювали тим, що у вивченні державної мови зацікавлені всі громадяни Угорщини, адже це допомагає у суспільному самоствердженні.

Офіційною мовою держави аж до епохи Просвітництва була латинська. Тільки на цій мові можна було отримати вищу освіту. Національні точки зору в освітній політиці з'являються лише від другої половини XVIII століття. Прийняте у 1777 році розпорядження «Ratio Educationis», яке уперше всеохоплююче регулювало освіту Угорщини, окрему увагу приділило базовим школам із мовами навчання національностей. Розпорядження перелічує сім націй, представники яких проживають на території держави: угорська, німецька, словацька, хорватська, руська (русинська), сербська та румунська.

Під час свого правління імператор Йосип II намагався зробити німецьку офіційною мовою держави, а також мовою середньої та вищої освіти, але ініціатива викликала жорсткий супротив, і таким чином монарх відкликав свої постанови щодо цього.

Угорську мову вводили поступово від 1790 року законами, які регулювали окремі сфери освіти, і кожний новий крок наражався на слабкі чи потужні протести серед представників різних національностей. Втілення в життя законів, безпосереднє введення угорської як державної мови сповільнювало те, що не було в достатній кількості вчителів, а також відповідної методики для викладання угорської мови як іноземної. Угорська стала офіційною мовою парламенту, установ, адміністрацій, судочинства та освіти внаслідок вступу в дію закону № II від 1844 року.

Наступним важливим пунктом стало прийняття у 1868 році закону № XLIV «Про національності», згідно з яким мовою парламенту та головних установ є угорська, однак закони також потрібно видавати і на мовах інших національностей. У містах та селах мовою діловодства є найбільш поширена мова. Принцип закону наступний: «Згідно з основоположеннями Конституції, всі громадяни Угорщини утворюють єдину націю, нероздільну угорську націю, рівноправними членами якої є всі громадяни вітчизни, що належать до будь-яких національностей».

2.2. Основні засади освітньої політики

Освіту регулював закон № XXXVIII, прийнятий у 1868 році, пов'язаний із міністром у справах релігії та освіти Йозефом Етвешом. У §58 закону стверджувалося: «Всі учні мають отримувати освіту рідною мовою, якщо та мова є однією з поширених у населеному пункті мов». Закон гарантував право на заснування та функціонування конфесійних шкіл, через який греко-католицька церква для руських (русинських) дітей забезпечила створення початкової освітньої системи. У цей період угорську державну мову не потрібно було викладати у початкових школах як предмет. Тоді підручники видавали сімома мовами, як і сімома мовами видавали «Газету Народних Вчителів» («Néptanítók Lapja»). Починаючи від середини 1870 років під впливом наростаючої націоналістичної політики ця газета виходила лише угорською мовою.

Підготовлений міністром культури Агоштоном Трефтортом закон № XVIII від 1879 року про викладання угорської мови у всіх навчальних закладах народної освіти зробив обов'язковим викладання угорської мови, а також відповідне володіння нею вчителями. Закон № XXX від 1883 року зробив обов'язковим викладання угорської

мови та літератури у середніх школах для учнів різних національностей. А на основі закону № XV від 1891 року в дитячих садках дітей, рідна мова яких не угорська, потрібно було ознайомити з державною мовою, тобто з угорською.

Під час керівництва міністра Дюли Влашшич у рамках так званої міленіумної шкільної акції у великій кількості було засновано державні школи з угорською мовою навчання, особливо у «небезпечних» з національної точки зору регіонах. У роки святкування тисячолітнього ювілею міленіуму (1896) та заснування Угорської держави (1900) стало загальним переконання, що свідомим заснуванням угорських шкіл можна найбільш дієво служити цілям угорської національної та державної ідеї, які все більше пов'язувалися з асиміляційними устремліннями.

Таблиця 6. Кількість народних шкіл
Угорщини за мовами навчання, 1880–1913 роки

Мова/мови навчання	1880 рік	1900 рік	1913 рік
Угорська	7 342	10 325	13 608
Німецька	867	383	449
Словацька	1 716	528	365
Руська	393	93	47
Румунська	2 756	2 157	2 170
Сербська та хорватська	313	135	269
Інша	48	23	21
<i>Всього з не угорською мовою навчання</i>	<i>6 093</i>	<i>3 319</i>	<i>3 321</i>
Угорська та німецька	919	720	–
Угорська та словацька	597	1 224	–
Угорська та руська	246	304	–
Угорська та румунська	394	808	–
Угорська та сербсько-хорватська	131	308	–
Угорська та інші	102	40	–
<i>Всього двомовні школи</i>	<i>2 389</i>	<i>3 404</i>	<i>–</i>
<i>Всього не угорськомовні та двомовні</i>	<i>8 482</i>	<i>6 723</i>	<i>3 321</i>

Джерело: Hanák Péter (főszerk.): Magyarország története 1890–1918. II. kötet. – Budapest: Akadémiai, 1978. – 1007. p.

У 1869 році 42,2% початкових шкіл були угорськими, 47,3% – школами національностей, а 10,5% – зі змішаною мовою навчання. У 1900/1901 навчальному році угорське населення (частка якої становила 51,4% населення країни) мало 61,38% від загальної кількості шкіл, а школи інших національностей становили 38,62% від загальної кількості. Між 1880 та 1913 роками кількість початкових шкіл з угорською мовою навчання зросла вдвічі, і такими ж темпами скоротилася кількість шкіл із не угорською мовою навчання. Найбільш стрімко скорочувалася кількість словацьких та руських (русинських) шкіл.

Результати мовно-політичних відношень освітньої політики віддзеркалюють дані переписів населення. Між 1880 та 1910 роками чисельність населення з рідною угорською мовою зростає з 6,1 на 9,9 мільйона осіб, їхня частка серед усього населення зростає з 44,8% до 54,4%. Міру зростання, крім природного приросту, підсилювала мовна асиміляція національностей.

Таблиця 7. Розподіл населення Угорщини за рідною мовою, 1880–1910 роки

Рідна мова	1880 рік		1900 рік		1910 рік	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Угорська	6 165 455	44,8	8 651 520	51,4	9 944 627	54,4
Німецька	1 788 232	13,1	1 999 060	11,9	1 903 357	10,4
Словацька	1 790 485	13,0	2 002 165	11,9	1 946 357	10,7
Румунська	2 323 794	16,9	2 798 559	16,6	2 948 186	16,1
Руська	342 354	2,5	424 774	2,5	464 270	2,5
Хорватська	613 394	4,5	191 432	1,1	194 808	1,1
Сербська			437 737	2,6	461 516	2,5
Інша	714 889	5,2	333 008	2,0	401 412	2,3
Всього	13 749 603	100,0	16 838 255	100,0	18 264 533	100,0

Джерело: Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. – Budapest: Osiris, 2002. – 49. p.

На межі XIX–XX століть у державі існувало 182 угорськомовні середні школи (92%) та 16 шкіл із мовами навчання інших національностей (8%). Серед дітей шкільного віку частка тих, хто навчався у школі, між 1872 та 1910 роками зростає з 75% до 90%, однак із них у 1905 році ще лише 43% закінчили у віці 12 років шість класів. У 1890 році читати і писати вміли 44,5% населення країни, в тому числі 53,6% угорців та 9,7% русинів-українців. У 1910 році приблизно три чверті русинів-українців не вміли читати і писати. У цьому аспекті лише німці досягли західноєвропейського рівня, тобто більше 70%. У цей час 40% угорців були неписьменними. У 1900/1901 навчальному році молодь руської (русинської) національності складала 0,53% студентів вищих навчальних закладів. Руський прошарок інтелігенції на 95% складався зі священнослужителів та вчителів. Більша частина освічених русинів-українців змадяризувалася.

У 1881 році керівництво освіти відмінило екзаменаційні зобов'язання з руської мови у випускних класах, а у 1889 році зупинило обов'язкове викладання руської мови у конфесійних школах. У 1898 році Міністерство освіти намагалося ввести латинський шрифт замість кирилиці в руській мові. Але греко-католицька церква боролася за традиційне письмо. Боротьба та захист руської мови та кириличної абетки продовжувалися до розпаду монархії.

На рубежі XIX–XX століть в Угорщині не було середніх та вищих навчальних закладів з руською мовою викладання. Руська молодь, потрапивши в угорськомовну освітню систему, пішла шляхом мовної та культурної асиміляції. У 1895/1896 навчальному році на території Угорщини руську мову викладали у трьох середніх закладах освіти: у Мукачівській державній головній гімназії як позачерговий

предмет, а також у Пряшівській та Ужгородській королівській головній гімназії теж як позачерговий предмет по 8 та 2 години в тиждень. Ужгородський греко-католицький навчальний заклад із підготовки канторів із 1883 року став угорськомовним; у повідомленнях починаючи з 1906/1907 навчального року надавали інформацію про пропорцію учнів за рідною мовою, однак з 1917/1918 навчального року надавали інформацію лише про стан володіння мовами учнів. У статистиці щодо рідної мови чисельність русинів-українців була дуже малою, однак частка тих, хто володів руською мовою, досягала 50%. Ця ж тенденція проявляється у статистичному обліку народонаселення країни: у пропорції щодо рідної мови між 1880 та 1910 роками русини-українці складали 2,5% населення; в той же період греко-католики складали 11% населення країни.

Таблиця 8. Релігійне співвідношення населення Угорщини між 1869–1910 роками

	1869 рік		1890 рік		1910 рік	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Римо-католики	6 266 505	45,9	7 267 695	47,9	9 010 205	49,3
Греко-католики	1 594 833	11,6	1 658 308	11,0	2 007 916	11,0
Православні	2 076 343	15,2	2 064 889	13,6	2 333 979	12,8
Євангелісти	1 100 128	8,1	1 108 714	7,8	1 306 384	7,2
Реформати	2 024 177	14,8	2 212 761	14,6	2 603 381	14,3
Юніати	54 719	0,4	61 618	0,4	74 275	0,4
Іудеї	543 696	4,0	707 961	4,7	911 227	5,0
Інші	2 884	0,0	9 042	0,0	17 066	0,0
Всього	13 663 305	100,0	15 162 988	100,0	18 264 533	100,0

Джерело: Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* – Budapest: Osiris, 2002. – 51. p.

На початку ХХ століття в Угорщині погіршилося становище освіти різних національностей, зокрема нацменшин. У 1907–1908 роках прийняли пакет законів про шкільну освіту, названий міністром освіти «Лекс Аппоні». Найбільшу дискусію викликав закон № XXVII від 1907 року про правовий статус недержавних початкових шкіл. Закон поєднав роль держави із засобами впливу держави та державного контролю. У §17 згаданого закону йдеться про наступне: «Усі школи та всі вчителі, незалежно від виду школи та від того, отримує вона державну допомогу чи ні, у душах дітей мають розвинути та підсилити свідомість відданості угорській вітчизні та належності до угорської нації, а також релігійно-морального мислення. Ця точка зору повинна домінувати у процесі всього навчання».

Закон гарантував мінімальну зарплату всім учителям, якщо в даній школі викладання угорської мови, математики, географії та історії, а також громадських прав та обов'язків проводиться згідно з наказом міністерства (§20), однак вимагав, щоб дитина з не угорською рідною мовою після закінчення четвертого курсу свої думки могла висловити угорською мовою усно та письмово (§19). У тому випадку, якщо конфесійні школи не змогли забезпечити виконання закону, зменшувалася державна допомога, а вчителів, котрі протестували, могли покарати доганою, штрафом, навіть звільненням із роботи. Кандидатів на посади вчителів мало

затверджувати Міністерство освіти, що відібрало від шкіл національностей можливість вільного вибору вчителів.

§19 цього закону стверджував: «Якщо кількість учнів з угорською рідною мовою досягає, або складає 20% усіх зареєстрованих учнів, то для них угорська мова як мова навчання обов'язково використовуватиметься. А якщо половина учнів має рідну мову угорську, мовою навчання є угорська, власники шкіл можуть подбати про те, щоб учні з не угорською рідною мовою теж мали можливість навчатися на рідній мові. Однак у всіх таких народних закладах освіти, в яких єдиною мовою викладання є державна, це становище не може бути змінене».

Міністр освіти А. Аппоні у своїх мемуарах виразив наступну точку зору: «Розповсюдження знання угорської мови вважаємо важливим, щоб інтелігенція з неугорською рідною мовою теж могла брати участь у служінні державі і завдяки цьому ще щільніше приєдналася до справ держави, однак головним чином як засіб громадської єдності, без якої політична єдність залишиться пустою формою».

2.3. Державна політика мадяризації

Представники інших національностей послідовно протестували проти мадяризаторських державних намагань. Згідно з узагальненням Шандора Балога, починаючи з 1870 років політичні представники окремих національностей час за часом об'єднували зусилля для виступу проти мадяризації. Визначною подією у співпраці національностей був будапештський конгрес національностей у 1895 році, на якому рекомендували здійснення національного самоврядування, яке базувалося б на областях, створених відповідно до територій поширення мов національностей. Виконавчий комітет, організований на конгресі національностей, у 1896 році протестував проти міленіумних святкувань.

«У часи рубежу століть усе більшою стає прірва між політично культивованим поняттям нації та між поняттям нації серед неугорського населення. Громадяни Угорщини неугорської національності хотіли б мати більше прав та територіальну автономію. Якщо у колах їхніх політизуючих еліт і не була загальною мета самостійної національної держави, все менш припустимою була для них думка угорської політичної нації. Розділювальною межею між угорцями та національностями стало те, що у національній свідомості угорців визначальну роль зіграла тисячолітня угорська державність, тоді як у національній свідомості не угорців був відсутнім момент власної державності. Еліта національностей все реалістичніше рахувалася зі своєю національною державою», – визначає Ілдіко Сабо.

Багато видатних представників угорського суспільно-політичного життя, політики теж протестували проти мадяризаторських прагнень держави, вимагали примирення угорців та не угорців у дусі взаємного визнання національної поваги. Тут потрібно згадати Лайоша Мочарі, Ендре Аді, Оскара Ясі. Ось така промова депутата угорського парламенту Лайоша Мочарі: «На угорську націю чекає велике та складне завдання. Йому вдруге потрібно заснувати вітчизну. Має подумати над тим, як організувати цю державу таким чином, щоб та була не лише конгломератом тих національних деталей, які вже стоять тут відокремлені одна від іншої

та консолідувавшись у собі, як нагромаджений будівельний матеріал, а була та залишалася органічно цілою, яку з'єднує внутрішня сила загального впливу [...]. Закон про національності 1868 року потрібно зберегти, чесно виконувати його, щоб ми у порівнянні з ним підтримували зі сторони держави культурні стремління національностей, надавали допомогу освітнім закладам з мовами національностей. Я казав і кажу, що при призначенні посад в установах – знову ж порівняно з законом – потрібно мати на увазі громадян неугорської національності; [...] казав, що потрібно покінчити з тим ідейним напрямком культурних спілок, який своїм завданням визначив скорочення чисельності національностей; говорив, що треба покінчити з тими образами що поняття угорський та патріот є тотожними, тобто зрадниками батьківщини є всі, хто не угорець».

Прем'єр-міністр Угорщини між 1903–1905 та 1913–1917 роками Іштван Тиса також висловився у подібному дусі: «Невже ми живемо ілюзією, що мадяризували румунських чи словацьких співгромадян, котрих навчили писати та читати угорською мовою? Та це ж не мадяризація, панове! [...] Хтось, можливо, може навчитися писати та читати, особливо у тому випадку, якщо добряче замордують у школі, але він буде ще більше ненавидіти угорську національну справу, ніж до того».

Засобом мадяризаторської політики було й те, що уряд вимагав зміни на угорську мову чужих прізвищ та назв населених пунктів. Систематичне надання угорських назв населеним пунктам в Угорщині розпочалося з кінця XIX століття, з прийняттям закону № IV від 1898 року про їх паспортизацію. За майже півтора десятиліття сформувалася єдина офіційна угорська система назв населених пунктів, яка, однак, стала предметом суперечок серед представників інших національностей. До мадяризації назв населених пунктів, які були на територіях, де в більшості проживали представники неугорської національності, приступив кабінет міністрів Калмана Тиса, який закликав населення також змінити чужомовні прізвища. Під час керування урядом Деже Банффі (1895–1899 роки) здійснювався більш безпосередній вплив на мадяризацію прізвищ, і особливо велику кампанію було розгорнуто серед державних службовців. Після прем'єра Банффі під час керування урядом його наступника Калмана Селла хвиля мадяризації віщула.

За визначенням Іштвана Козми, «мадяризація прізвищ як суспільне явище, з одного боку, була формою виявлення добровільної асиміляції змадяризованих національностей, її супровідним явищем, з іншого боку, вона пов'язана з відкритими та замаскованими державно-політичними зусиллями та суспільними рухами, направленими на асиміляцію не угорського народонаселення та мадяризацію державного іміджу. І на завершення у певних відрізках часу, особливо у 1930–1940 роках, такі заходи були пов'язані зі стратегією порятунку, намаганням сховати зовнішні ознаки іншого походження етнічних/релігійних груп (євреїв, а потім швабів), які мали небезпеку втрати статусу». Мадяризація прізвищ відбувалася переважно в регіонах, де домінувало угорськомовне населення. Території, в яких переважну частину населення складали інші національності, серед яких і історичне Закарпаття, були меншою мірою задіяні в цій політиці.

Під час перепису населення 1910 року єврейське населення країни навіть не рахували, а за основу (при переписі) брали рідну мову. Під час обробки даних за методичними вказівками «в якості рідної мови завжди потрібно використовувати

без впливу та відповідно до реальності ту, яку особа вважає своєю рідною, і якою розмовляє найкраще та найбільш охоче. Виходячи з цього, потрібно відзначити, що хоча в більшості випадків рідна мова тотожна з тією, яку особа вивчала в дитинстві і, як правило, від рідної матері, все-таки можуть траплятися і такі випадки, коли рідна мова дитини відмінна від рідної мови матері, особливо тоді, коли дитина у дитячому садку, школі або в результаті інших суспільних контактів чи внаслідок того, що батьки мають різні рідні мови, засвоїла іншу мову [...]. Як рідною, так і іншою мовою, якою говорять, може вписуватися лише жива мова, і виходячи з цього єврейську мову чи мову іврит вписувати неможливо. Отже, у деяких регіонах у людей єврейського віросповідання, які користуються „зіпсованою” німецькою мовою, змішаною з гебрайською, тобто так званим жаргоном, потрібно реєструвати німецьку мову». Щодо релігійного розподілу народонаселення у 1910 році, то 5% населення країни були іудеями.

У зміні народонаселення держави та етнічних пропорцій певну роль зіграли також еміграційні хвилі. Еміграція з Угорщини була найбільш потужною на рубежі XIX–XX століть. Між 1890–1900 роками 15,5% всіх, хто емігрував з Європи, складали вихідці з монархії, між 1901 та 1910 роками – 23,8%, із цим показником Австро-Угорська монархія вийшла на перше місце серед європейських країн. Беручи до уваги етнічні пропорції серед всього народонаселення, еміграція була найбільш поширеною серед словаків, німців та русинів-українців.

Таблиця 9. Національний розподіл емігрантів з Угорщини (у %)

	Угорці	Словаки	Німці	Румуни	Русини-українці	Хорвати та серби	Інші
1905–1907	33,9	23,0	20,4	14,4	3,8	3,4	1,1
1911–1913	35,0	19,0	17,8	20,9	3,9	2,4	1,0

Джерело: Mayer Mária: *Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860–1910.* – Budapest: Akadémiai, 1977. – 174. p.

Етнічний та мовний склад населення території сучасного Закарпаття був змішаний уже на межі XIX та XX століть. За даними перепису населення 1880 та 1910 років, на території сьогодишньої Закарпатської області русини-українці складали абсолютну більшість.

Руський або русинський рух між 1848 роком та створенням дуалістичної монархії (1867) сучасна історіографія називає періодом «пробудження», «національного відродження» та «будівництва нації». Руське населення переважно належало до найнижчого соціального прошарку, його інтелігенцію в більшості складало греко-католицьке духовенство. У створенні руської національної ідеології основну роль відіграв Олександр Духнович (1803–1865). Його вірші у стилі національної романтики «Я русин был, есмь і буду», «Подкарпатській Русини» поважали як гімни.

О. Духнович вивчав історію русинів і проблему їхньої автохтонності та спорідненості з галичанами, засуджував будь-які намагання денаціоналізації. Руська грамати́ка Духновича «Сокращенная грамматика письменного русского языка»

базувалася на місцевих говорах та церковнослов'янській мові, була прикладом для руського, а згодом русофільського мовного напрямку.

Таблиця 10. Склад населення сучасної території Закарпаття за рідною мовою на основі перепису населення 1880 та 1910 років

	1880 рік		1910 рік	
	осіб	%	осіб	%
Руська	244 742	59,8	331 625	55,4
Угорська	105 343	25,7	184 287	30,8
Німецька	31 745	7,8	63 249	10,6
Румунська	16 713	4,1	11 423	1,9
Словацька	8 611	2,1	6 333	1,1
Інша	1 817	0,5	1 719	0,2
Всього	408 971	100,0	598 863	100,0

Джерело: Kocsis Károly – Kocsis-Hodosi Eszter: *Ethnic Geography of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin*. – Budapest: Geographical Research Institute and Minority Studies Programme, 1998. – 86. p.

Граматику русофільського напрямку, яка була дуже далекою від мови населення Закарпаття, створив Іван Раковський (1815–1885). Він був одним із засновників Товариства Святого Василя (1866–1902), що видавало підручники та періодичні видання. У 1867 році вийшов перший номер журналу «Светь», який щотижня видавала ужгородська друкарня «Ягер», однак російськомовне видання переважна більшість місцевого населення не розуміла, скорочувалася кількість передплатників. Із 1869 року перейшли на церковнослов'янську мову, яка поєднувала в собі російську та руську (русинську) мови (варто розрізняти російську [«русскую»] і руську). Однак і це не принесло бажаного результату.

В кінці XIX століття посилилася асиміляція інтелігенції руського походження. Ознакою цього є і те, що у 1880 роки вже декілька прорусинських політичних газет в регіоні почали видаватися угорською мовою, такі, наприклад, як «Ung», «Ungvár», «Ungvári Közlöny». З червня 1873 року почала виходити газета «Карпат», яка через два роки стала офіційним виданням Товариства Святого Василя, а також прашівського та мукачівського греко-католицьких єпископів. Головним у програмі видання є те, що «проживаючий на угорській землі руський народ мав свій друкований орган [...], на власній мові дає знати про те, що [...] існує, і не просто існує, але й має достатньо інтелектуальних сил для того, щоб був заслуженим членом інтелектуальної спільноти народів, що проживають в Угорській Імперії». Газета виходила на місцевій розмовній мові, змішаній із церковнослов'янською мовою. Видання хоча й було лояльним до угорської влади, проте жорстко виступало на захист руських інтересів, коли у 1874 році Міністерство культури рекомендувало греко-католицьким єпископам замість кириличного ввести латинський алфавіт. Також газета протестувала проти плану об'єднання календарів, згідно з яким

замість Григоріанського, яким користувалися і греко-католики, наполягали на введенні Юліанського календаря.

Програму русофільського напрямку написав Адольф Добрянський, який проголошував єдине коріння руського, білоруського та російського народів та ідею панславізму (Проект політичної програми для Русі австрійської, 1871).

Послідовником Товариства Святого Василя, яке перестало існувати на початку ХХ століття, стало Акційне Товариство «Видавництво Унію». Його створення пояснювали тим, що «Товариство існує з членських внесків, а АТ, як комерційне товариство, матеріально та морально незалежно може продовжувати роботу Товариства Святого Василя (Василя)». Ужгородське АТ «Видавництво Унію» було засновано з основним капіталом у двадцять тисяч корон та існувало як один із напрямків руської національної інтелігенції. Керівні посади у ньому займали переважно колишні керівники Товариства Святого Василя. До членів правління входив і Августин Волошин.

У північно-західній частині сучасного Закарпаття як альтернатива мадяризації з'явилася словакізація. Однією з її ознак було те, що у руських народних школах користувалися латинською абеткою. Оскільки русини не знали кириличного письма, через місцеву пресу та літературу приєднувалися до словацької культури. Внаслідок цього, на думку Августина Волошина, в останній чверті ХІХ століття 160 колишніх руських сіл комітату Земплін настільки словакізувалися, що для них вже навіть молитовники та релігійну літературу видавали словацькою мовою.

Місцеві історики Карой Мейсарош, Тиводар Легоцький, Антоній Годинка та інші першими ґрунтовно займалися вивченням історії руського народу, збагатили історіографію регіону багатьма цінними дослідженнями. Паралельно з ними галичани-«народники» також цікавилися русинами, які жили по той бік Карпат. Михайло Драгоманов серед перших побував у цьому регіоні у 1880 роках. До цього напрямку також належав Іван Франко, який досліджував місцеву народну творчість. А Львівське Товариство ім. Т. Шевченка намагалося долучити до спільної роботи закарпатських дослідників, тому вони мали контакти з Гіадором Стрипським та іншими.

Таким чином, у ХІХ столітті угорська державна мовна політика особливо не перешкоджала розвитку руської мови. Однак на рубежі ХІХ–ХХ століть мадяризаторські заходи поступово витісняли використання мови слов'янського населення в освіті. Історик Ігнац Ромшіч зазначив: «Замість підтримки освіти рідною мовою намагалися розширити угорськомовну освіту, і через це здійснити мовно-культурну мадяризацію. Культурну гомогенізацію вважали сучасним дієвим методом керування державою та неодмінною передумовою суспільного підйому». Разом із тим у переважній більшості населення місцевої слов'янської спільноти та в її інтелігенції не було єдиних уявлень про подальший розвиток своєї мови. Одні течії вважали російську мову літературною мовою місцевої слов'янської спільноти, а інші бажали створити власну літературну мову, спираючись на місцеві діалекти. Використання української мови як літературної в регіоні у цю епоху не було характерне. Позиція угорської політики полягала у посиленні руської ідентичності, створенні окремої руської літературної мови, яка базувалася б на місцевих діалектах. Однак це мовно-політичне намагання з огляду на те, що наростаюча гомогенізаційна політика викликала застереження, не знайшло підтримки повною мірою серед слов'янського населення регіону.

3. МОВНО-ПОЛІТИЧНІ УСТРЕМЛІННЯ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ (1918–1939 РОКИ)

3.1. Міжнародно-правовий аспект

У момент спалаху Першої світової війни в Угорщині були неабияк напружені стосунки між представниками різних національностей. Після вступу у війну ситуацію ще більше ускладнило те, що уряд Іштвана Тиси одразу ж увів у дію закон № LXIII від 1912 року про здійснення виняткової влади. Представники уряду обмежували діяльність партій, організацій та преси національних меншин. Трансільванію та південну частину країни, які вважалися особливо небезпечними, оголосили військовою зоною із суворим порядком. На територію, пізніше названу Закарпаттям, у вересні 1914 року вторглися російські війська. У грудні вдалося їх відтіснити, однак військові трибунали з обвинуваченням у співпраці з противником часто виносили смертні вироки місцевим жителям. Після повторного російського вторгнення у період від січня по квітень 1915 року ще більше посилилася недовіра до руського населення.

У січні 1918 року президент США В. Вільсон проголосив ідею національного самовизначення як можливого засобу закінчення Першої світової війни. Під впливом цього політична еліта національних меншин, що емігрувала з Австро-Угорської монархії, у квітні 1918 року в Римі скликала конгрес національностей, на якому було проголошено, що представники національностей монархії не хочуть далі залишатися в рамках імперії, а вимагають створення незалежних держав. Одна за другою створювалися еміграційні національні ради, які наприкінці Першої світової війни були визнані державами-переможцями партнерами у переговорах.

Міністерство національностей під керівництвом Оскара Ясі, створене урядом Міхая Каройі, котрий прийшов до влади під час «революції айстр», змогло зробити єдиний конкретний крок: 21 грудня 1918 року парламент прийняв Народний Закон № X «про національну автономію русинів, що проживають в Угорщині», який вступив у дію 25 грудня. Передбачалось створення так званої автономної «Руської Країни». Перший параграф цього закону проголошував, що «Руській Нації, що живе в рамках Угорщини, належить повне право самоврядування в ділянках внутрішньої адміністрації, законодавства, публічного шкільництва й навчання, її народної культури, практикування і навчання релігії та вживання мови, і то так законодавча влада, як і виконавча, для яких є міродатні постанови, визначені в цьому законі». Згідно з дев'ятим параграфом закону «не русинське народонаселення забезпечуватиметься місцевою адміністративною та культурною автономією». 29 січня 1919 року оприлюднили народний закон № VI про користування самоврядним правом німецького народу Угорщини. У часи правління уряду Денеша Берінкеї, 11 березня 1919 року вступив у дію народний закон № XXX від 1919 року, яким намагалися створити автономну територію під назвою Словацька Країна на північних територіях Угорщини, де проживали словаки. Однак тоді ці території з правової точки зору вже належали до утвореної 29 жовтня 1918 року Чехословацької Республіки.

У січні 1919 року розпочалася окупація сучасної території Закарпаття румунськими та чехословацькими військами. У березні в Угорщині оголосили про створення Угорської Радянської Республіки, однак із точки зору нашого регіону це проголошення не мало суттєвого практичного значення, адже до квітня закінчилася військова окупація Закарпаття. У прийнятій 23 липня Конституції Угорської Радянської Республіки стверджувалося: «Всі нації, проживаючі в Соціалістичній Союзній Республіці Рад Угорщини, вільно можуть користуватися своїми мовами, дбати та розвивати національну культуру» (§84), а «суцільні угорські території, на яких в більшості проживають русини, визнає русинським національним округом» (§87). Конституція таким же чином визнала німецькою національною територією ту частину Угорщини, на якій у більшості проживали німці. Параграф 88 закону декларував, що Соціалістична Союзна Республіка Рад Угорщини не буде чинити опір тим «звільненим територіям, які завдяки своєму населенню та економічній потужності здатні створювати власні, окремі республіки рад, які увійдуть як союзники до Республіки Рад Угорщини». Револьюційна Урядова Рада 1 серпня 1919 року подала у відставку.

Впродовж січня–квітня 1919 року на закарпатських землях ввели чехословацьку адміністрацію, і таким чином приєднання регіону під назвою Підкарпатська Русь до Чехословацької Республіки, згідно із Сен-Жерменським мирним договором від 10 вересня 1919 року, можна було виконати відразу, без перехідного періоду. Починаючи з цього часу питання використання мов та статус проживаючих у країні етносів визначалися чехословацькими законами.

3.2. Національна політика держави

Союзники у договорі про мир внесли розпорядження щодо захисту прав національних меншин. Це зафіксовано і в Сен-Жерменському договорі, укладеному з Чехословаччиною, а також у Тріанонському договорі з Угорщиною. Для нагляду за виконанням мирних договорів 10 січня 1920 року створили Лігу Націй (Народне Об'єднання). У періоді між двома світовими війнами найбільше скарг до Ліги Націй подавали німці та українці Польщі, угорці, які проживали в Румунії та Югославії, поляки Німеччини, німці Чехословаччини та албанці з Греції. Скарги стосувалися, в першу чергу, освіти, аграрної реформи, громадянства та застосування рідної мови.

Договір, що регулює права національних меншин, Чехословаччина підписала 10 вересня 1919 року в місті Сен-Жермен (у чехословацькому законодавстві закон № 508, оприлюднений 31 грудня 1921 року). У 10–13 статтях II розділу цього договору Чехословацька Республіка зобов'язувалася територію, що перейшла до неї під назвою Підкарпатська Русь, організувати як автономну одиницю, яка б мала власне самоврядування, встановити автономні збори, які мають отримати законодавчу владу стосовно освіти, релігії та користування мовами, а також у питаннях місцевої адміністрації. Однак до осені 1938 року Чехословацька Республіка свої зобов'язання щодо автономії не виконала.

Статті 3–6 I розділу договору регулювали питання громадянства. Згідно з ними, Чехословаччина повинна була визнати без заперечень своїми громадянами всіх тих колишніх німецьких, австрійських та угорських громадян, які на момент вступу в силу договору мали право на проживання або проживали на території держави. Стаття 7 встановлювала, що «кожен громадянин Чехословаччини без расових, мовних або релігійних відмінностей рівний перед законом та користується однаковими громадянськими та політичними правами», а також те, що «жоден чехословацький громадянин не може бути обмежений у вільному користуванні будь-якою мовою». Громадяни, що належать до національних меншин, «мають право утворювати за власні кошти благодійні, релігійні або соціальні установи, школи та інші виховні заклади, керувати ними та контролювати, з тим правом, що в них вільно можуть користуватися рідною мовою та віросповіданням». Згідно зі статтею 9, закони мають забезпечити, щоб «чехословацькі громадяни навчали своїх дітей на їхній рідній мові».

Правові відносини національних меншин у Чехословаччині регулював конституційний лист на основі Сен-Жерменського мирного договору. Згідно з §3 конституції, «територія Чехословацької Республіки цілісна та нероздільна», стверджується також і те, що Підкарпатська Русь є «неподільною частиною» країни, яка «набуде найширшої автономії, сумісної з цілісністю республіки». Парламент автономної адміністративно-територіальної одиниці має право ухвалювати власні рішення у мовній, освітній, релігійній справах та у сфері місцевого самоврядування. Конституція 1920 року лише дала обіцянку на створення автономії для закарпатців, однак не здійснила її.

Шостий розділ Конституції «Захист національних, релігійно-конфесійних та расових меншин» проголошував рівність громадян республіки перед законом без мовних, релігійних або расових відмінностей. Він зробив можливим здобуття освіти рідною мовою, передбачив отримання бюджетних грошей рівними частинами, забороняв насильницьку асиміляцію.

Мовні права регулював закон про мови, який був складовою частиною конституції. Згідно з §1, державною та офіційною мовою республіки є «чехословацька мова». Однак така мова насправді не існувала. За задумом «чехословацької мови» стояла ідеологія так званого «чехословакізму». Нові держави, що утворилися на руїнах Австро-Угорської монархії, виникли як національні держави, проте Чехословацька Республіка не була національною державою, адже ні чехи, ні словаки не мали абсолютної більшості у новоствореній державі. Тому була потреба у теорії єдиної чехословацької нації та мови. Едуард Бенеш уже у виданій французькою мовою в 1916 році в Парижі праці висловлюється так: «Чехословаки, або просто чехи, складаються з двох елементів: із семи мільйонів чехів, які проживають у Чехії, Моравії та Сілезії, та з трьох мільйонів словаків, які проживають у північній частині Угорщини, від місця злиття Морави та Дунаю до Верхньої Тиси. [...] Це дві гілки тотожної нації, одна й та ж культура, одна й та ж мова, одна й та ж історія: словацький діалект лише трохи відмінний від чеського». Тобто ідеологічною підставою створення Чехословацької держави була теорія єдиної чехословацької політичної нації, так званий чехословакізм, який був сформульований як чехословацька національна державна ідея. «У чехословакізму в часи створення

держави безумовно була реальна внутрішньо- та зовнішньополітична функція (наприклад, презентація волі більшості проти неслов'янських меншин, що потрапили до держави в результаті мирової конференції, а у внутрішньополітичному відношенні – ідеологізація безкорисної допомоги чеського суспільства, яке є найбільшою національною спільнотою в державі та ін.). Однак незабаром, після того як чехословакізм став доктриною централізованої національної єдиної держави, він став одним із найбільших бар'єрів упорядкування чехо-словацьких відносин», – стверджує Ласло Сорко.

Згідно з теорією чехословакізму, чехословацька мова має два великі види: західна (чеська) та східна (словацька). У західній половині Чехословацької Республіки (у чеських частинах) побутує один варіант, а в східних (словацьких) регіонах – інший. Отже, чехословацька мова була конструкцією, схожою на найбільшу мову колишньої Югославії. На сербських територіях її називали сербо-хорватською, у хорватській частині – хорватсько-сербською ті південнослов'янські мовні варіанти, які після того, як Югославія розпалася, вважалися двома окремими мовами: у незалежній Сербії державною мовою стала сербська мова, а в суверенній Хорватії – хорватська. Незважаючи на це вони і надалі користуються тією ж мовою, якою користувалися під час існування єдиної південнослов'янської держави. Сьогодні у самостійній Чехії державною мовою є чеська, у незалежній Словаччині – словацька.

Чехословацька нація та мова теоретично складалася з рівноправних чеського та словацького варіантів. Однак насправді у Чехословацькій Республіці у політичному сенсі домінували чехи, бо якщо, наприклад, словацька мова є рівноправним східним варіантом «чехословацької мови», тоді на території Підкарпатської Русі в адміністративній та освітній сферах логічно було б з'явитися цьому східному варіанту вже хоча б тому, що словацька мова, з мовної точки зору, ближча до руської (української), ніж чеська. Однак у Підкарпатській Русі мовою адміністрації та освіти була чеська, а не словацька.

Право національних меншин на освіту рідною мовою формулював також і закон про мови. Стосовно руської мови (у Підкарпатській Русі) §6 гласить, що створений у майбутньому парламент щодо мовних питань може приймати власні закони, а поки в цьому регіоні також потрібно користуватися законом про мови, «беручи до уваги особливі мовні відносини цієї території». Виконавча постанова закону про мови 1926 року повторює те, що міститься в законі, однак гласить, що в регіоні у всіх судах, установах можна подавати документи та заяви руською або малоросійською (українською) мовою. Крім чехословацької державної мови, цією мовою також треба було написати назви офіційних будов та офіційні оголошення.

Закон про мови та інші постанови, що регулюють правила функціонування мов (як, наприклад, урядова постанова № 27 від 1924 року та виконавча постанова мовного закону від 1926 року), наділяли відносно широкими правами тих, хто говорив мовами меншин. Незважаючи на те, що державною та офіційною мовою була чехословацька, закон гарантував право вільного користування мовами, і не тільки в усній, але й у письмовій формі. Наприклад, у тих судових районах, в яких частка представників національної меншини досягала 20%, адміністрування в установах

передбачали також і на цій мові. Ще більш ширші права користування мовами надавав закон про мови на території тих міст та районних судів, де частка представників меншин досягала 50 або 75-відсоткову межу. Там, де частка меншин перевищувала 75%, документи районних рад не потрібно було обов'язково видавати державною мовою, лише в тому разі, якщо хтось із депутатів вважав це необхідним.

Право вільного користування мовами національних меншин належало не тільки приватним особам. Якщо місцезнаходження фірм, підприємств, спільнот, релігійних громад було на території такого районного суду, де частка меншин досягала межі, визначеної у законі, то ці установи також мали можливість вільно користуватися своїми мовами. Також є суттєвим те, що держава не дозволяла, а наказувала застосовувати мову меншини, якщо частка громадян, що її представляли, в даному районі досягала визначеної відсоткової межі. На більшості території Закарпаття з'явилися двомовні (чехословацько-руські), у регіонах, де проживали угорці – тримовні (чехословацько-русько-угорські) написи у громадських місцях, а саме назви шкіл, товариств, крамниць, вулиць та площ тощо.

На території сучасного Закарпаття, яке було частиною Чехословацької Республіки, на переписах населення 1921 та 1930 років частка місцевих руських жителів перевищувала 60%, а угорців було близько 20%. Хоча кількість населення чеської та словацької національностей зростала у періоді між двома переписами, це зростання не було суттєвим.

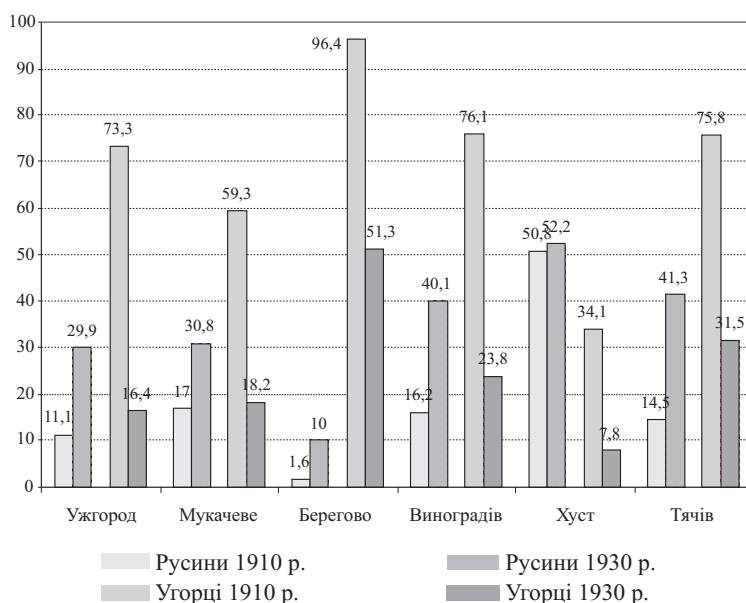
Таблиця 11. Національний склад території сучасного Закарпаття на основі даних чехословацьких переписів населення 1921 та 1930 років

	1921 рік		1930 рік	
	осіб	%	осіб	%
Руські/русини	372278	60,79	446478	60,80
Угорці	111052	18,13	116975	15,93
Німці	9591	1,57	12778	1,74
Чехи, словаки	19632	3,21	34700	4,73
Євреї	80117	13,08	91845	12,51
Інші	19772	3,23	31531	4,29
<i>Всього</i>	<i>612442</i>	<i>100,00</i>	<i>734315</i>	<i>100,00</i>

Складено на основі: Kárpátalja településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai (1880–1941). – Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1996.

Частка угорців особливо знизилась у містах та у великих населених пунктах. Порівняно з переписом 1910 року, до 1930 року частка жителів, які були на обліку як угорці, в Ужгороді та Хусті скоротилася на чверть, у Мукачеві та Виноградові – на третину, в Берегові – майже на половину. А частка руських, окрім Хуста, повсюди значно зросла.

Рисунок 3. Частка руських та угорських жителів у великих населених пунктах Закарпаття на основі даних переписів населення 1910 та 1930 років

Складено на основі: Kocsis Károly – Kocsis-Hodosi Eszter: *Ethnic Geography of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin*. – Budapest: Geographical Research Institute and Minority Studies Programme, 1998.

На основі закону про мови та постанови про його виконання руською (малоросійською) мовою можна було користуватися на території всієї Підкарпатської Русі. Угорську мову в установах могли використовувати в Берегівському, Ужгородському, Мукачівському та Виноградівському районах.

Усупереч сприятливого мовного юридичного регулювання, національні меншини, котрі проживали в Чехословацькій Республіці, сформулювали багато скарг стосовно прав використання мов. Однією з причин цього було те, що 20-відсотковий бар'єр, що забезпечував права застосування мови, національним меншинам треба було досягати на території районних судів. А відомства за рахунок адміністративних реформ декілька разів робили спробу встановити межі цих судів так, щоб це негативно впливало на пропорцію меншин. З іншого боку, при встановленні пропорцій, визначених у законі, до уваги брали лише чехословацьких громадян.

Хоча Чехословаччина підписала мирний договір, проте не прийняла ту постанову договору щодо громадянства, згідно з якою автоматично надає громадянство всім, хто живе на її території. Так званий Закон «про місце проживання» № 236 від 1920 року стверджував, що лише ті можуть одержати чехословацьке громадянство, хто до 1910 року отримав місце проживання. На тих, хто переселився на ці території, чекав складний процес клопотання та перевірки. Закон № 152 від 1 липня 1926 року («Lex Dége» за міністра І. Дерер), лише частково вирішив неврегульовану проблему громадянства. Це питання було важливе тому, що, як вже згадувалося, права застосування мов чехословацькі закони пов'язували з відсотковими межами присутності певних

національностей. А невпорядковані справи щодо громадянства в першу чергу стосувалися представників меншин. Під час чехословацького перепису населення 1930 року, наприклад, на Закарпатті знайшли 16 тисяч осіб із зарубіжним громадянством та без громадянства, значна частина яких були угорці та руські жителі. Закарпатці, які не мали чехословацьке громадянство, й не мали права брати участь у виборах. Право голосу було лише у громадян Чехословацької Республіки.

Утім, чехословацькі органи влади часто використовували демографічну політику в мовно-політичних цілях. Примітно, наприклад, що за результатами угорського перепису населення 1910 року, розраховуючи на територію сьогоденішнього Закарпаття, в регіоні проживало 184 тисяч угорців, перший чехословацький перепис на цій же території зафіксував лише 111 тисяч угорців. Причиною цього, з одного боку, було те, що після зміни державної влади дуже багато угорських службовців, інтелігенції, офіцерів та жандармів переселилися в середину Угорщини, за кордони, наведені у Тріаноні. Однак, якщо угорська практика перепису населення враховувала рідну мову, то чехословацький перепис населення публікував дані щодо національностей. Таким чином переважна кількість євреїв, що говорили угорською мовою, потрапила в іншу категорію. Цим можна пояснити, що в статистиці щодо національної та рідної мови у 1910 році не було даних щодо євреїв, а в 1921 році на території сучасного Закарпаття вже проживали 80 тисяч євреїв. У чехословацький період закарпатські угорські національні партії відверто висловлювали свою думку щодо скорочення кількості угорців, що, в першу чергу, призвело до «відокремлення» євреїв. Опублікований 5 травня 1935 року в газеті «Карпаті Мадяр Хірлап» («Kárpáti Magyar Hírlap») заклик, наприклад, містить наступне: «Братерське слово до угорців єврейського віросповідання! [...] Угорські брати єврейського віросповідання! Настала остання година! Поверніться в ту корінну спільноту, яка є вашим підживлюючим елементом! Поверніться назад на основи політики Угорської Національної Партії!»

Зміні національних відносин також сприяло і те, що чехословацькі органи влади в рамках земельної реформи на місцях колишніх великих землеволодінь створили так звані чеські та руські колонії на південній території Закарпаття, де переважно проживали угорці. Після першого віденського арбітражу чеські колоністи залишили свої поселення. Їх маєтки за радянські часи потрапили до руських/українських поселенців. У південній, південно-західній частині Закарпаття, в колі сіл, де переважає угорське населення, таким чином створилися, наприклад, села Страж, Дімічево, Данилівка, Червоне та Руські Геївці у сьогоднішньому Ужгородському районі, Свобода, Бадів, Нова Батрадь, Каштаново та Затишне у Берегівському районі, Нижній Коропець у Мукачівському, Пушкіно у Виноградівському районі.

Значну зміну в мовній ситуації регіону принесло б надання обіцяної в Конституції руської автономії. Однак це відбулося лише 11 жовтня 1938 року, коли нарешті сформувався перший автономний уряд на чолі з прем'єр-міністром Андрієм Бродієм. Однак невдовзі, 26 жовтня, його уряд був розпущений, а владні повноваження в регіоні передані наступному уряду, очоленому Августином Волошином.

Темою суперечок був і західний кордон автономії. Закарпатські політики вважали, що до автономного краю мають належати також і східні території сучасної

Словаччини, аж до річки Попрад, де значною була частка руського населення. Однак празький уряд не мав наміру приєднати ці території до автономного регіону. Більша частина проживаючого тут руського населення на сьогодні поступово словакізувалась; частина тих, хто зберіг мову та національну ідентичність, вважають себе українцями, а інша частина – русинами.

22 листопада 1938 року Прага затвердила закон про автономію Підкарпатської Русі. А 25 листопада уряд Волошина вводить українську мову як державну в автономному краї.

3 1 січня 1939 року уряд А. Волошина робить ще один крок до набуття незалежності: офіційно дозволяє використання назви Карпатська Україна замість назви Підкарпатська Русь.

У той час, як війська угорської армії почали завоювання територій Закарпаття, які ще належали до Чехословаччини, 14 березня 1939 року в Хусті Августин Волошин проголосив про створення незалежної держави Карпатської України. На другий день, поки угорські війська поступово рухалися в бік Хуста, провів засідання законодавчий орган незалежної Карпато-Української держави. Сойм підтвердив проголошення суверенної і незалежної країни, державною мовою якої є українська.

3.3. Мовні орієнтації

Мовна політика та мовне планування у спеціалізованій літературі є загально-вживаними поняттями, однак відносини між ними автори тлумачать по-різному. Це пов'язано з тим, що на тлі обох понять стоїть мовний плюралізм: мовна політика та мовне планування теж впливає на стосунки та зв'язки двох (або більше) мов, або кількох варіантів однієї мови, а також регулює їх. Мовну політику зазвичай розтлумачували як політичний вплив з ідеологічним фоном на мовні відносини, а мовне планування (частково) – як виконання цього. Мовна політика визначає рішення та уяви керівних органів країн, а також політичних організацій національних меншин щодо відносин мов більшості та меншості, їхнього використання, розподілення їхніх функцій. У такому тлумаченні мовна політика визначає публічну роль, використання та функції певних мов у багатомовному середовищі. Мовне планування є так званою «внутрішньою» мовною політикою, яка регулює мовно-граматичні норми, правопис, появу мови в освіті.

Під час дії мовного планування, направленої на мовні норми, відокремлюють чотири основні кроки. Першим кроком є вибір тієї мови чи її варіанту, який хочуть використовувати як літературну мову чи літературний варіант мови. Наступний крок – кодифікація: створення тих «кодексів мовних законів» (орфографічний, тлумачний словники, граматики літературної мови), які затверджують норми літературної мови. Третім кроком є розповсюдження: потрібно підтримувати користування обраною та кодифікованою мовою, щоб досягти того, що мовна спільнота вживала цей варіант мови і дотримувалася його норм як мовного зразка. Цьому найкраще сприятиме введення в освіту обраною та кодифікованою мови чи варіанту мови. І, нарешті, четвертим кроком є постійне клопотання про вибрану,

кодифіковану та розповсюджену норму. Адже мова постійно змінюється, і мовні норми теж мають пристосовуватися до цього. Час від часу потрібно редагувати та видавати нові словники, орфографічні правила, граматики.

На території сучасного Закарпаття в рамках Чехословацької Республіки органи влади зробили можливим використання руської мови в офіційних сферах у краї з абсолютною руською більшістю не зважаючи на те, що автономія на практиці не здійснилася. З мовно-політичної точки зору мову більшості населення, а саме слов'ян, можна було використовувати як офіційну, практично на одному рівні з державною мовою (чехословацькою/чеською).

Угорською мовою, яка була державною мовою попередньої епохи, теж користувалися в установах, адміністраціях на територіях тих районних судів, де частка угорського населення досягала 20 відсотків. І хоча ні руські жителі, ні угорці не були у повній мірі задоволені мовно-політичним становищем, до найбільшої мовної проблеми епохи призвели не мовно-політичні питання, а питання мовного планування, які тісно пов'язані з мовною політикою. В першу чергу те, що руська мова, якою в регіоні користувалися як державною, в цю епоху мала три літературні різновиди у культурному та у суспільному житті, а також в освіті.

Найбільшою проблемою планування мови у місцевого слов'янського населення в цей час була відсутність єдиного мовного напрямку. У колі закарпатських слов'ян, починаючи з кінця XIX – початку XX століття, перетинаються багато мовних напрямків. У досліджуваному періоді теж не було єдиного погляду на мови. У цей час на Закарпатті можна відокремити три мовні напрямки: русофільський (великоруський), українофільський та русинофільський. Представники трьох напрямків бажали впорядкувати мовну ситуацію більшості населення регіону через протилежні один одному методи. Тобто, у досліджувану епоху не було однастайності у колі місцевої слов'янської інтелігенції щодо того, яка мова або варіант мови міг би виконувати функції її літературного різновиду.

До 1918 року угорські владні установи підтримували русинофільський напрямок. Прихильники цього напрямку вважали русинів самостійним народом, а русинську мову (тобто місцеві діалекти) окремою від сусідніх слов'янських мов (української, словацької, польської). Русинофілами ставали в першу чергу священики Мукачівської греко-католицької єпархії. Серед найбільш відомих представників напрямку можемо назвати Антонія Годинку та Хіадора Стрипського. Їхньою метою було створення та кодифікація власної літературної мови, яка б базувалася на місцевих говорах та церковнослов'янській мові. За їхніми міркуваннями, літературну мову потрібно наблизити до «мови народу», тобто до вживаної у повсякденному житті мови. Однак їхню роботу в цьому напрямку значно ускладнювало те, що між місцевими слов'янськими говорами були значні відмінності, і, таким чином, з вибором одного говору не можливо було розв'язати проблему створення літературної мови. Однак на об'єднання місцевих говорів, на вирівнювання норм у них не було ні часу, ні можливості, ні належного фінансового забезпечення, ні легітимізації. У 1920-их роках цей напрямок був змушений відійти на задній план. Однією з причин цього було те, що чехословацькі владні структури вважали провідників теорії самостійного русинського народу та самостійної мови представниками угорських інтересів, «мадяронами», людьми,

що стояли на боці угорців. Хоча у першому номері газети «Неділя» від 6 жовтня 1935 року визнаючи культурну величність російського та українського народів, прихильники самостійної русинської літературної мови закликали представників інших двох напрямів об'єднатися задля створення літературної мови, що базувалася б на мові місцевого народу. Русинський напрямок особливо посилювався в часи угорського панування.

Після того, як територія краю потрапила до складу Чехословаччини, між собою конкурували русофільський та українофільський напрямки, що мали протилежну орієнтацію, розділяли місцеву слов'янську інтелігенцію. Русофілів та українофілів спочатку однаково підтримував празький уряд. Перші вважали доцільним впровадження російської (великоруської) літературної мови на Закарпатті, а другі – української літературної норми.

За русофільською теорією єдина російська мова має три основні варіанти: північно-східну (великоруську), південну (малоруську) та західну (білоруську). Говори закарпатських слов'ян належать до південного, тобто малоруського варіанту. І оскільки мовні варіанти, якими розмовляли місцеві жителі, теж належали до єдиної російської мови, закономірним є використання російської літературної мови на письмі. Прихильники російського напрямку представляли мовну систему, схожу на ту, яка є характерною для німецькомовних регіонів Швейцарії. Мовну ситуацію, яку в лінгвістичній літературі називають диглосією (грецькою – двомовність), характеризує те, що швейцарські німці у звичних буденних розмовних ситуаціях (вдома, в колі друзів, у приватному листуванні тощо) користувалися місцевим мовним варіантом (Schweizerdeutsch), а у формальних, публічних сферах спілкування (у церкві, на роботі, в освіті, у художній літературі, у пресі тощо) – німецькою літературною мовою (Hochdeutsch або Schriftsprache). Русофіли засобом буденного словесного спілкування рекомендували місцеві говори, однак в освіті та культурному житті наполягали на введенні російської мови.

Теоретичним фоном українофілів слугувало те, що говори слов'янського населення Закарпаття тотожні з українськими говорами на східному боці Карпат, і таким чином вони є варіантами/діалектами української мови, тобто не створюють окремої мови. Тотожність варіантів мов, якими користувалися на східному та західному боці Карпат доводили написаними ще до XVIII століття мовними текстами.

Русофільський напрямок стартував із перевагою, адже російська літературна мова була кодифікованою, мала великий авторитет і високу культурну цінність. А українська мова у першій третині XX століття мала декілька літературних норм та правописів, які відрізнялися один від іншого. Тому, подібно до русофільського напрямку, українофіли теж змушені були зіткнутися з певними кодифікаційними проблемами.

Перша публічна сутичка російської та української орієнтації відбулася у 1921 році. Пряшівський шкільний інспектор І. Гуснай у своїй брошурі під назвою «Языковий вопросъ въ Подкарпатской Руси» (Пряшів, 1921 р. – 32 с.) рекомендував введення на Закарпатті російської літературної мови. Він заперечував використання української літературної мови, саму українську мову вважав австропольською вигадкою. Місцевий русинофільський напрямок І. Гуснай вважав

проявом вузькотериторіальних інтересів, провінціалізму, духовної відсталості. В науковій праці «О письменном языке подкарпатских русинів» (Ужгород, 1921 р. – 42 с.) Августин Волошин полемізує з постановкою питання І. Гусная. Волошин однозначно визначився щодо необхідності використання української як літературної мови місцевого слов'янського населення.

Боротьба між українським та російським напрямками проходила на чотирьох важливих теренах: у політиці, в освіті, на шпальтах журналів та газет, що мали визначальне значення в культурному житті, а також у релігійному житті.

Головним культурно-просвітним форпостом українофілів стало засноване у 1920 році Товариство «Просвіта», а також часопис «Науковий Збірник Товариства Просвіта». Його антиполюсом було русофільське Общество ім. Олександра Духновича, створене у 1923 році, а також часописи «Карпатський Край» (1923–1924) та «Карпатський Свет» (1928–1933). Обидва товариства намагалися вплинути на місцеве культурне життя і, завдяки своїм часописам, укорінити в регіоні українську та, відповідно, російську літературну мову. Значна кількість членів «Просвіти» вважали себе українцями, а члени Товариства ім. Олександра Духновича переважно вважали себе русинами. Обидві орієнтації мали значний вплив також і на освіту. Педагогічна Громада (з 1929 року) об'єднувала в першу чергу українофільських, а Учительское Общество (з 1921 року) – русофільських педагогів.

Таблиця 12. Дані народних шкіл у Підкарпатській Русі
в 1935/1936 навчальному році

	Частка національності у %	Школи з мовою навчання		Класи з мовою навчання		Вчителі		Учні	
		к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%
Руські/українці	60,80	465	60,47	2207	67,47	2069	66,08	102152	69,64
Чехи, словаки	4,73	158	20,55	613	18,74	618	19,74	22178	15,12
Угорці	15,93	118	15,34	365	11,16	363	11,59	18171	12,39
Німці	1,74	17	2,21	39	1,19	34	1,09	1818	1,24
Євреї	12,51	7	0,91	16	0,49	16	0,51	741	0,51
Румуни	1,81	4	0,52	31	0,95	31	0,99	1620	1,10
Всього		769	100,00	3271	100,00	3131	100,00	146680	100,00

Складено на основі: Кліма Віктор: Школьное дело и просвещение на Подкарпатской Руси. // Подкарпатская Русь за годы 1919–1936. Ред. Э. Бачинского. – Ужгород, 1936. – 103. р.

Таблиця 13. Дані громадських шкіл у Підкарпатській Русі в 1935/1936 навчальному році

	Школи		Класи		Вчителі		Учні	
	к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%
Руські/українські	18	29,03	125	49,60	151	52,07	5311	52,77
Чехословацькі	17	27,42	100	39,68	108	37,24	3626	36,03
Угорські	24	38,71	24	9,52	28	9,66	988	9,82
Німецькі	3	4,84	3	1,19	3	1,03	139	1,38
Всього	62	100,00	252	100,00	290	100,00	10064	100,00

Складено на основі: Кліма Віктор: *Школьное дело и просвещение на Подкарпатской Руси*. // *Подкарпатская Русь за годы 1919–1936*. Ред. Э. Бачинского. – Ужгород, 1936. – 103. р.

У мовній ситуації суттєву роль відіграли граматики, які використали у шкільній освіті. Це зрозуміло, адже школа формує мовну поведінку, звичай використання мови, норми моралі, грамотність майбутніх поколінь.

Не маємо достовірних даних про те, якою саме мовою проводилося навчання в школах, що вважалися школами з руською мовою викладання. Адже в одних школах викладання велося російською, в інших – українською мовою, та були й такі школи, де як мову навчання використовували місцевий говір. Русофіли надавали перевагу російській мовній граматиці, виданій Євменієм Сабовим, а українофіли – граматиці Івана Панькевича. На основі мовного аналізу підручників можемо стверджувати, що прихильники як російського, так і українського напрямку граматику російської та української літературної мови наблизили до місцевих говорів, тобто жодна граматика не відповідала у повній мірі літературному варіанту даної мови.

Український напрямок в навчанні поступово набирав сили. Це зумовлено наступними обставинами. Коли край потрапив до Чехословаччини, частина педагогів покинула Закарпаття. Однак майже половина педагогів, які залишилися, або не отримали громадянства, або ж не склали присягу на вірність Чехословацькій Республіці, і таким чином не мали права викладати. Проблему нестачі педагогів вирішували за рахунок емігрантів українського напрямку, котрі прибули з Галичини та з Придніпрянської України. Перше видання української граматики Івана Панькевича (1927) ще поєднувало галицький український говір із характерними рисами місцевих діалектів, але друге видання (1936) вже значно віддалилося від місцевих діалектів і наблизилося до норм української літературної мови.

Прага намагалася вирішити складне мовне становище регіону, зокрема, в 1937 році провела референдум щодо того, якою граматикою повинні користуватися у руських школах. Референдум не торкнувся території всієї Підкарпатської Русі, і його результати були суперечливі. Референдум провели стосовно 427 шкіл. 73% опитаних надали перевагу русофільській граматиці Євменія Сабова, а українську граматику Івана Панькевича підтримали лише 27%. Результати голосування оцінили як перемогу інтелігенції, які висували ідею самостійного русинського народу та ставили своєю метою використання російської мови як літературної.

Однак представники українського напрямку ставили під сумнів достовірність та правомірність референдуму і не визнали його кінцевого результату. Врешті-решт, референдум не дав конкретного вирішення проблеми мови викладання. Водночас він змушував прихильників українофільського напрямку виступити проти чехословацького уряду, вимагаючи якомога більшої самостійності.

Уряд А. Волошина вбачав вірний шлях в українському напрямі, прагнув зміцнити українську мову в краї. В часи Карпатської України вона стала офіційною, а з проголошенням незалежності 1939 року визнавалась державною мовою.

Таблиця 14. Мовні напрямки на Закарпатті з точки зору мовного планування

Етапи мовного планування	Мовні напрямки		
	Русинофільська	Українофільська	Русофільська
Відбір	Нова літературна мова на основі місцевих говорів.	Українська.	Російська.
Кодифікація	Шляхом публікації художньої літератури та наукових праць, статей поступово йти до закріплення літературної норми.	Освоєння української літературної мови, використовуючи граматики (напр. граматика І. Панькевича).	Переїняття вже кодифікованої російської літературної мови, та граматики Е. Сабова.
Розповсюдження	Шкільне навчання, релігійне та культурне життя, газети, журнали.	Шкільне навчання, релігійне та культурне життя, політичне та громадське життя.	Шкільне навчання, релігійне та культурне життя.
Розробка	Не залишалось часу на її здійснення.	Не залишалось часу на її здійснення.	Не залишалось часу на її здійснення.

4. МОВНА ПОЛІТИКА В ЧАСИ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ РЕВІЗІЇ (1938–1944)

4.1. Склад населення Регентського комісаріату Підкарпатської території

На території Регентського комісаріату Підкарпатської території між 16–24 липня 1939 року провели перепис майна та населення. За його результатами на території регіону площею 12.061 км² проживало 667.561 осіб. Абсолютну більшість склали русини/українці (за офіційною державною термінологією: «magyaroroszok» – «мадяророси»). Найчисельнішу національну меншину складали не угорці, а населення з ідишською рідною мовою. Релігійний склад населення був наступним: греко-католики – 61,9%, ортодокси (православні) – 17,2%, іудеї – 12,1%, римо-католики – 6,0%, реформати – 2,2%, інші – 0,6%.

Таблиця 15. Склад населення Регентського комісаріату Підкарпатської території за рідною мовою влітку 1939 року

	Чисельність	Частка в загальній чисельності населення, у %
Русини/українці	498.290	74,64
Угорці	57.562	8,62
Євреї	61.092	9,15
Словаки	24.818	3,72
Румуни	14.464	2,17
Німці	9.340	1,40
Інші	1.995	0,30
Всього	667.561	100,00

Складено на основі: 1939. évi kárpátaljai nép-, földbirtok- és állatösszeírás eredményei. – Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1940. – 14 p.

Дані офіційного перепису населення 1941 року підтверджують, що в краї абсолютну більшість складало населення з руською/українською рідною мовою. Між 1939–1941 роками багато тисяч угорських державних службовців, представників інтелігенції переселилося в регіон, а також основна маса чехів та словаків покинули край. У той же час галицькі емігранти не отримали громадянства від угорських органів влади. Частину тих руських залізничників, листонош та інших службовців, які у чехословацькій ері працювали державними службовцями і тому були визнані ненадійними, переселили у внутрішні регіони держави. Масовими були втечі в Радянський Союз. За даними дослідників, кількість тих, хто між 1939–1941 роками втік з Угорщини у Радянський Союз, перевищувала 5500 осіб.

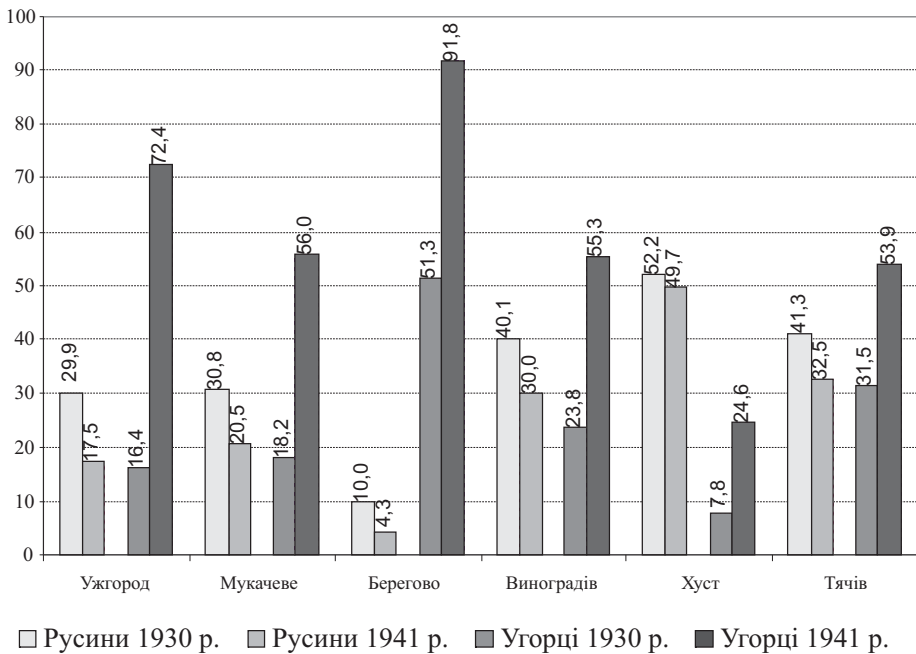
Таблиця 16. Склад населення щодо рідної мови за даними перепису населення 1941 року з розрахунку на територію сьогоденішнього Закарпаття

	Чисельність	Частка в загальній чисельності населення, у %
Русини/українці	502.329	58,77
Угорці	233.840	27,36
Євреї	78.727	9,21
Словаки	6.853	0,80
Румуни	15.602	1,82
Німці	13.251	1,55
Інші	4.170	0,49
Всього	854.772	100,00

Джерело: Kocsis Károly – Kocsis-Hodosi Eszter: *Ethnic Geography of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin*. Budapest: Geographical Research Institute and Minority Studies Programme, 1998. – 86. p.

Разючим було збільшення кількості угорців у містах. В Ужгороді пропорція угорців порівняно з результатами чехословацького перепису 1930 року зросла вчетверо, в Мукачеві та Хусті – втричі, в Берегові – вдвічі.

Рисунок 4. Пропорція руських та угорських жителів у найбільших населених пунктах Закарпаття на основі даних переписів населення 1930 та 1941 років

Складено на основі: Kocsis Károly – Kocsis-Hodosi Eszter: *Ethnic Geography of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin*. Budapest: Geographical Research Institute and Minority Studies Programme, 1998. 88–89. р.

Після припинення дії військової адміністрації 7 липня 1939 року угорські владні органи розповсюдили дію угорських законів також і на територію Підкарпатського Регентського комісаріату, намагалися організувати угорську адміністрацію в краї. Це означало, що на Закарпатті також поступово вступали в дію так звані «єврейські закони», які дискримінували єврейську меншину регіону.

Місцевим церковним діячам та державним службовцям свою лояльність до держави потрібно було доводити перед так званими підтверджуючими комісіями. Ці комісії визнавали ненадійними переважно тих, хто в 1918–1939 роках підтримував чехословацьку державну владу, а також тих, хто був прихильником українського мовного та політичного напрямку. Особливо високою була пропорція звільнених із роботи педагогів, про яких начальник управління освіти Регентського комісаріату Юлій Марина вважав прихильниками українського політичного напрямку і активно задіяними в українофільському політичному русі.

Андрій Бродій, будучи депутатом державних зборів (парламенту) Угорщини декілька разів висловлював незадоволення з приводу затягування втілення русинської автономії. Керівництво декількох населених пунктів (наприклад Солотвино, Тячів, Вишково) в той же час висловило таку позицію, щоб їх не приєднували до планованої руської адміністративної одиниці. А редактор русофільської газети

«Карпаторусский голос» Степан Фенчик заперечив актуальність автономії з посилення на комуністичну загрозу.

4.2. Офіційна двомовність

Оскільки автономія не була впроваджена, то адміністративне управління краю здійснювалося на основі розпорядження Прем'єр-міністра № 6.200 від 1939 року. Ця постанова ввела на Підкарпатській території офіційну двомовність.

Згідно з пунктом 1 §11 документа, у Закарпатті «офіційною мовою держави є угорська та угорсько-руська» (тобто руська/українська). Цю офіційну двомовність підтверджують також і постанови прем'єр-міністра № 5.800 від 1939 року та № 18.136 від 1939 року, згідно з якими руська мова на Закарпатті є другою державною мовою.

У розпорядженні № 6.200 від 1939 року вказується, що закони публікуються на обох мовах. До державних установ можна звертатися також і руською мовою, і в таких випадках відповідь громадяни мали отримувати цією ж мовою.

Ім'я та прізвище державного службовця потрібно було писати угорською та руською мовами, у службових приміщеннях потрібно було використовувати двомовні надписи, довідкові таблиці. Назви вулиць також були двомовними. Офіційна двомовність розповсюджувалася також і на юриспруденцію, на суди та на жандармерію. Згідно з постановою військового відомства від 9 серпня 1939 року, у тих загонах, де кількість воїнів з руською рідною мовою перевищувала 50% особового складу, мовою загону була руська, однак мовою управління і далі залишалася угорська. Офіцери, які служили на Закарпатті, обов'язково мали вивчити мову більшості місцевого населення (протягом року вивчали мову). Згідно з рекомендаціями будапештського уряду, мовне питання на Закарпатті є практичним питанням, і ні за яких обставин не допустимо створювати з нього політичну проблему.

Назви тих населених пунктів, які міністр внутрішніх справ ухвалив на двох мовах, використовувалися одночасно, наприклад Kőrösmező/Ясіня, Szerednye/Середне і т.д. Однак супроти двомовних назв населених пунктів, встановлених наказом міністра внутрішніх справ № 14.500 від 1939 року, надійшло декілька скарг. До того ж газета «Карпаторусский голос» висловлює незадоволення з приводу того, що назву декількох населених пунктів цим наказом мадяризували. Це було не єдиним проявом мадяризації. У серпні 1941 року Міністерство релігії та освіти постановило, що на приєднаних територіях прізвища, які звучать як іноземні, потрібно вживати й писати згідно з угорським звучанням, а щодо імен, то треба зазначати відповідне угорське.

Для практичного виконання постанов про двомовність в установах на Підкарпатській території з 29 липня 1939 року почали видавати офіційну двомовну газету місцевої адміністрації з назвою «Подкарпатский Вѣстникъ» («Kárpátaljai Közlöny»). У газеті двома мовами публікувалися постанови, офіційні документи Регентського комісаріату: тексти у правій колонці друкувалися угорською, а в лівій руською мовами.

При установі регентського комісару створили окрему перекладацьку контору, яка за короткий час виготовила двомовний варіант всіх типових формулярів

установ, бланків, ділових паперів. Також виготовляли двомовні офіційні та поштові штампи, розклади руху поїздів тощо. Для їх видання та друкування було заснована друкарня в Ужгороді.

Службовці зобов'язані були вивчити другу державну мову. Для цього установа освіти регентського комісара в 1939 році видала навчальний посібник на 205 сторінках із назвою «Угорськоруська книга практики мови» (Magyarország nyelvgyakorló könyv). Також проводилися курси з вивчення мови. Службовці мали складати іспити, на яких перевіряли знання русинської мови. Регентський комісар Міклош Козма особистим прикладом (під час вступу на посаду дав обіцянку вивчити руську та румунську мови, німецькою він володів) сприяв вивченню мов. Жандармам пообіцяв навіть премії за успішне вивчення мови місцевого населення.

Від управлінців, державних службовців із неугорською рідною мовою держава вимагала знання угорської мови. На мовні курси направили в глибину країни. У школах обов'язково вивчалась угорська мова, як висловився регентський комісар Міклош Козма на прес-конференції 22 вересня 1940 року, це «дає можливість та більш легке благополуччя». Стосовно знання мови громадського населення, що не володіє угорською мовою, офіційною точкою зору було те, що для них не може бути обов'язковим знання угорської мови, однак у школах її треба викладати для всіх.

Офіційна двомовність знову підняла питання про практичний зміст руської мови. Офіційна Угорщина підтримувала так звану русинську мову, терпляче ставилася до великоруського напрямку, практично заборонила український і перешкождала діяльності українофільського руху. Також заборонялося ввозити українські газети та часописи з Галичини. У номері від 9 квітня 1939 року газета «Новая Неделя» писала про те, що потрібне використання місцевої руської народної мови супроти «чужої та проклятої» української. Тим часом Георгій Геровський у передмові до короткого (всього 72 сторінки) навчального посібника, виданому в 1939 році під назвою «Русская грамматика для народных школ», стверджує, що неможливо використовувати у граматиці мову народу (як він висловлювався: сільську мову). Він вважав, що вивчення російської літературної мови є засобом досягнення освіченості.

Навесні 1940 року Регентський комісаріат здійснив перевірку фондів бібліотек. Конфіскували книжки на чеській, російській та українській мові, а також комуністичну літературу. Також спочатку призупинили діяльність Товариства «Просвіта», а згодом повністю її заборонили, а майно і нерухомість конфіскували. Вчителів, котрі прибули у міжвоєнний період з Галичини на Закарпаття, й котрі були українофілами, звільняли з роботи. Припинили діяльність крайового Педагогічного Товариства, яке мало українську орієнтацію. В місцевій пресі припинив вживатися етнонім український, вживали тільки «угорськоруський» та «русинський» або «рутенський». Подібно до цього зникла назва Карпатська Україна, і більш частим було використання слова Підкарпаття (Kárpátalja). Синьо-жовтий прапор, який використовували як офіційний прапор Карпатської України, також не міг з'являтися на святкових заходах. Замість нього, дозволяли використовували прапор, який складався з червоно-синіх кольорів (вони є кольорами сім'ї Ракоці). Замість гімну «Ще не вмерла Україна», який був обраний офіційним гімном Карпато-Української держави, в якості гімну Підкарпатської території визнавали вірш «Подкарпатській Русини» Олександра Духновича.

Регентський комісар Міклош Козма 1 травня 1941 року заявив: «Проживаючий на Підкарпатті русинський народ – не великоруський, не український, а чисто і виключно русинський». М. Козма вважав: «Русинсько-угорське співіснування являє собою башту та захист від ортодоксального та панславистського політичного натиску, робить життєздатним Русинсько та більш сильною Угорщину [...]». Принцип *divide et impera* [латинська: розділяй та володарюй], використаний супроти панславистської думки, прямо передбачає, щоб русинський народ не прикріпили до новостворюваної України, бо з огляду на географічну ситуацію на південь від Карпат, приєднання до України цього маленького шестисоттисячного народу та території зробило б Україну, державу, що зароджується, величезним європейським фактором, що відіграв би значну роль у долині Дунаю».

4.3. Питання «русинської» мови та граматики

У спробі встановлення самостійності невеликої за чисельністю русинської нації визначну роль мала розробка самостійної русинської мови та її літературного варіанту. Міклош Козма вимагав створення нової русинської граматики, яка могла б бути основою мовної кодифікації. Влітку 1940 року в Ужгороді вийшла з друку граматика, видана регентським комісаріатом, яка мала назву «Грамматика угрорусского языка для средних учебных заведений». Редколегію очолював Олександр Ільницький, радник регентського комісара Ж. Перені. У листі до прем'єр-міністра Пала Телекі регентський комісар зазначив, що граматика, «з одного боку, зупиняє підкарпатську мовну боротьбу, яка продовжувалася понад два десятиліття [...], з іншого – становить бар'єр перед відчужуючим впливом, який відчувався внаслідок користування іноземними (українською, великорусською) мовами». Передмову до видання написав начальник управління релігії та освіти Юлій Марина (тому видання багато хто називав граматикою Марини). У передмові він підкреслив значущість граматики, вважав за потрібне повернутися до принципів, які містяться у граматиках, виданих А. Волошином у 1907 та 1919 роках. Августин Волошин на початку ХХ століття видав дві граматики («Практична малоруська (русинська) граматика» – 1907, «Методическая грамматика карпато-русского языка для 2-го класса народной школы» – 1919) та одну абетку («Азбука и первая читанка для первого класса народных школ на русском языке» – 1913), які наповнив численними елементами місцевих говорів.

Починаючи з 1940/1941 навчального року Марина зробив обов'язковим використання у закарпатських освітніх закладах граматики, розробленої редколегією. Однак мовний варіант, кодифікований граматикою, як і мова більшості виданих у дану епоху русинською мовою праць, мало відрізнявся від норм російської літературної мови. Як висловився один із критиків граматики: «Її мова була майже найчистішою російською літературною мовою».

У 1941 році вийшла у світ нова граматика Івана Гарайди з назвою «Грамматика русского языка». Хоча з 1941/1942 навчального року його використання стало обов'язковим в гімназіях, праця на 143 друкованих сторінках не відповідала вимогам до підручника. Майже повністю була відсутні частини орфографії

й словотвору. Граматика І. Гарайди служила основою для офіційних документів на русинській мові, її взяли до уваги, коли готували переклади для газети «Подкарпатский Вѣстникъ». Ця граматика була мовним взірцем також для більшості газет та часописів, що в дану епоху виходили русинською мовою.

Метою заснованого 26 січня 1941 року в Ужгороді «Подкарпатского Общества Наукъ» (ПОН), яке користувалося моральною, політичною та фінансовою підтримкою Угорської держави, було саме утвердження самостійності русинського народу та мови. ПОН отримало майно та ужгородську будівлю забороненої «Просвіти» (Народний Дім «Просвіти»), а також друкарню, створену в 1939 році.

ПОН об'єднувало видатних науковців краю, зокрема істориків, мовознавців, літераторів та етнографів. За свій короткий час існування ПОН відіграв значну роль у підйомі наукового та культурного життя краю. ПОН мав науковий часопис «Зоря – Najnal». Крім цього, кожного другого тижня виходив у світ часопис «Літературна Недѣля» тиражем у 3.000 екземплярів.

Окрім наукової та науково-популярної діяльності найважливішим завданням ПОН була розробка норм самостійної русинської літературної мови. Вже на установчих зборах було декларовано, що у мовній полеміці «ані на російський, ані на український напрями не покладаються, а видають свої видання мовою, побудованою на основах русинської (рутенської) народної мови». Перший голова ПОН, відомий академік Антоній Годинка в програмній промові сказав: «Треба створити таку самобутню літературну мову русинського народу, яка може утворитися, не спираючись ні на великоруську, ні на угорську мови, лише на русинську народну мову, яка розвивалася протягом століть між тутешнім народом». За переконанням відомого історика та філолога А. Годинки, «невірно та сміливо є стверджувати, що з селянської мови місцевого русинського народу, яка розподіляється на 4 чи 5 діалектів, неможливо розвинути літературну мову».

Таку ж думку висловив Олександр Бонкало у своїй праці, що була надрукована у першому номері «Зоря – Najnal»: «Східнослов'янські мови: російська, українська, білоруська та закарпатська русинська виходять зі спільної основи, однак протягом століть розвивалися в різних напрямках, внаслідок чого їхня фонетика, морфологія та синтаксис і переважно їхня лексика настільки різна, що кожен із них складає самостійну мову». До того ж Бонкало стверджував: «Окрім підкарпатських русинів вже кожен слов'янський народ розчарувався у літературному панславізмі і сьогодні пише на своїй мові. Кожен народ може вимагати, щоб до нього зверталися на його рідною мовою і всі мови підходять для того, щоб їх розвинули літературною».

Керівники ПОН проголошували ідею мовної вернакуляризації, тобто виступали за те, що русинська літературна мова повинна базуватися на говорах, якими у мовленні користувалися на Закарпатті (головним чином на марамороський діалект), на мові русинських літературних творів XVIII століття, на церковнослов'янській мові, а також потрібно приблизити літературну мову до мови народу.

У часопису «Зоря – Najnal» та у книгах, виданих ПОН, окрім філологічних досліджень, також друкувалися етнографічні та історичні трактати, а також з історії літератури, які намагалися довести існування своєрідної та окремої русинської культури та мови.

На основі постанови № 133200-/IX з вересня 1939 року угорська мова стала обов'язковим предметом викладання у всіх закарпатських школах. А у гімназіях з угорською мовою навчання обов'язковим предметам стає русинська мова.

За часи угорського панування закрили школи з румунською мовою навчання. У 1940/1941 навчальному році школи з рідною мовою викладання мали вже лише русини, словаки та німці, також викладали на мові меншини у єврейських конфесійних школах. Поступово відтіснили русинську мову, наприклад, шляхом закриття гімназій, а також за рахунок поступового скорочення учнівського контингенту. Влітку 1939 року прихильники українського руху даремно просили у регентського комісара Ж. Перені дозволу на відновлення діяльності Товариства «Прогрес» і введення україномовної освіти.

У закарпатських школах загострилася проблема педагогічних кадрів. Українофільських вчителів відсторонили, замість них влаштовували на роботу русофільських педагогів або тих, котрі прийшли з внутрішніх регіонів угорської держави. Вчителів, які мали чехословацький диплом, можна було працевлаштувати лише за окремим міністерським дозволом.

У тих населених пунктах, де було хоча б десять угорських дітей, потрібно було відкривати школу з угорською мовою навчання. Внаслідок цього розпорядження одна за одною відкривалися угорські школи або класи з угорською мовою викладання у таких населених пунктах, де абсолютну більшість населення складали діти з руських сімей. З 1941 року пропорція єврейських дітей не перевищувала шість відсотків кількості учнів у школах з угорською мовою викладання. Для них відкривали окремі класи або направляли у конфесійну школу.

У той же час намагалися завадити тому, щоб руські діти масово ходили у школу з угорською мовою навчання. Задля цього місцеві освітні органи розпорядилися, що в школу з угорською мовою викладання може бути записана лише та дитина, яка вже володіє угорською мовою і батьки якої цього просять у письмовій формі. У національних школах угорська мова та література була обов'язковим предметом починаючи від третього класу. У цих школах поряд з угорською мовою та літературою також обов'язковим випускним предметом були рідна мова та література учнів.

Починаючи з 1942/1943 навчального року в Ужгородському греко-католицькому педучилищі з руською мовою навчання вводиться викладання деяких предметів (спів, малювання, фізкультура) угорською мовою. З 1940 року руську мову викладають також і в Ніредьгазькому ліцеї та педучилищі.

Для педагогів, котрі прибули на Закарпаття з інших регіонів держави і не знали мови місцевого слов'янського населення, організовували мовні курси. Для тих, хто викладав у школах із неугорською мовою навчання, щомісяця нараховували додаткову оплату розміром 30 пенге. Таку ж додаткову плату отримували ті педагоги не угорської національності, які викладали в угорських відділеннях гімназій, навчання в яких проводилося мовами інших національностей.

За встановленням мовно-політичного напрямку приховувалися стратегічні політичні інтереси держави: для Угорщини вигідним був окремий невеликий слов'янський народ, для підсилення ідентичності якого потрібно було створення самостійної русинської літературної мови. В інтересах цього Угорщина морально,

політично та матеріально значною мірою підтримувала направлену на це діяльність місцевої інтелігенції, в першу чергу – засноване Подкарпатське Общество Наукъ (ПОН).

Становище ж національних меншин, які проживали на Закарпатті, було дуже складним. Школи румунів та словаків, у яких викладання проводилося рідною мовою, закрили. Єврейське населення, котре вважалося найбільшою національною меншиною краю, під час голокосту фактично знищили.

5. МОВНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ (1945–1991)

5.1. Мовна політика в Радянській Україні

Мовна політика Радянської України стала предметом багатьох досліджень у різних галузях знань. Соціолінгвісти по-різному оцінюють мовну політику та взаємини двох мов (української та російської). Більшість дослідників визначають мовну політику Радянського Союзу як русифікацію (Л. Біланюк, А. Павленко). У вітчизняній соціолінгвістиці заходи, які проводилися радянським керівництвом щодо врегулювання мовного питання, порушення лінгвістичних прав українців та представників національних меншин, дали підставу визначати цю політику як лінгвоцид (Л. Масенко, Я. Радевич-Винницький). Лінгвоцид (англійською – *linguicide*; від латинського слова *lingua* – «мова» і *caedo* – «вбиваю») – вид дискримінації за мовною ознакою, нищення мови. Лінгвоцид – це така ідеологічна настанова і соціально-політична практика, яка спрямована на свідоме, цілеспрямоване обмеження мовних прав, нищення мови як головної ознаки етносу. Цей термін стосується насамперед мовної політики щодо української мови, однак проблема мовних прав національних меншин також потребує всебічного висвітлення і дослідження. Вперше поняття «лінгвоцид» у зв'язку з порушенням мовних прав українців з'явилося у невеликій публікації українського вченого Ярослава Рудницького «Мовні права та лінгвоцид», виданій у Мюнхені в 1967 році.

Мовна політика і мовне планування Радянського Союзу мали свої особливості. Зокрема, особливістю було те, що на законодавчому рівні російська мова ніде не проголошувалася державною мовою Радянського Союзу. В СРСР де-юре всі мови були рівноправними, але де-факто у союзних республіках було створено такі умови, за яких російська мова посідала панівне і привілейоване становище у політичному, суспільному, економічному житті. Спочатку це проголошувалося на окремих партійних зібраннях, а пізніше, коли було оголошено теорію злиття націй і утворення

спільноти – радянського народу, російська мова стала мовою міжнаціонального спілкування. 17–31 жовтня 1961 року відбувся XXII з'їзд КПРС, на якому було прийнято нову програму КПРС і проголошено політику «злиття націй», що призвела до подальшої русифікації союзних республік. Перший секретар ЦК КПРС М. Хрущов у своїй промові вперше проголосив про формування радянського народу: «... в СРСР склалася нова історична спільність людей різних національностей, які мають спільні характерні риси, — радянський народ». Політику злиття націй продовжувала комуністична влада до розпаду радянської імперії. Останній перший секретар ЦК КПРС М. Горбачов у доповіді на XXVII з'їзді компартії наголосив, що радянський народ виступає як якісно нова соціальна та інтернаціональна спільнота, яку поєднують економічні інтереси, ідеологічні і політичні цілі.

Внаслідок такої політики російська мова стала «мовою міжнаціонального спілкування народів Радянського Союзу», тобто вона почала виконувати функцію *lingua franca*. У соціолінгвістиці *lingua franca* визначається як мова спілкування між різними народами. Наприклад функції *lingua franca* у середньовіччі у Західній Європі виконувала латинська мова. У сучасному світі такою мовою є англійська, а на пострадянському просторі – російська мова. Однак мова, яка функціонує як *lingua franca*, не повинна витіснити національні мови.

Програма Комуністичної Партії Радянського Союзу, прийнята на XXVII з'їзді партійної організації у 1986 році, обґрунтовувала ідеологію панування російської мови таким чином: «Ми гарантуємо для всіх громадян Радянського Союзу вільний розвиток та використання своїх рідних мов. У той же час, зважаючи на факт, що радянські люди добровільно прийняли російську мову як мову міжнаціонального спілкування, вивчення її, окрім національних мов, допомагає більш доступно зрозуміти наукові і технічні винаходи, національну і світову культуру». Конституційно гарантована рівноправність мов на практиці означала, що всі національності могли використовувати свої мови лише у приватній сфері. «Рівноправність мов не в тому, що всім механічно надавати однакові функціональні зобов'язання і однаковий рівень розвитку системи і галузей термінології», – зауважує радянський мовознавець К. Хазанаров. І далі: «Рівність мов – це не що інше, як забезпечення всім національним мовам рівних правових засад для вільного розвитку». Таким чином, рівність мов у Радянському Союзі одержала своєрідну інтерпретацію: російська мова була першою мовою серед теоретично рівних мов, і це визначало її привілейовану позицію. В цій специфічній мовній рівності функції національних мов були обмежені трансляцією резолюцій і партійних законів. Партійні лідери проголошували російську мову другою рідною мовою для народів Союзу, проте процеси денационалізації призвели до того, що в багатьох етнічних громадах України ця мова стала першою мовою, витіснивши на периферію національні мови.

Мовна політика Радянської України була засвідчена багатьма документами і реалізовувалася насамперед через численні партійні постанови, рішення з'їздів, виступи партійних лідерів та ідеологічних працівників. Протягом 1946–1947 років було видано декілька партійних постанов, метою яких було підпорядкувати українську культуру партійному апаратові з метою її подальшої русифікації.

Таблиця 17. Динаміка мовної асиміляції національностей України (1959–1989 рр.)

	Вважають рідною мовою мову своєї національності (у %)				Різниця між даними 1989–1959 рр. (у %)
	1959 р.	1970 р.	1979 р.	1989 р.	
Українці	93,51	91,42	89,05	87,72	-5,79
Росіяни	98,14	98,50	98,64	98,39	0,25
Білоруси	36,78	37,86	35,15	35,50	-1,28
Молдовани	82,99	83,32	79,96	77,97	-5,02
Болгари	80,79	71,71	68,30	69,54	-11,25
Угорці	98,50	97,76	96,72	95,65	-2,85
Румуни	84,32	64,52	40,98	62,28	-22,04
Поляки	18,77	14,92	14,15	12,55	-6,22
Євреї	16,93	13,15	9,02	7,12	-9,81
Греки	7,91	6,74	8,86	18,53	10,62
Татари	62,44	57,25	55,86	48,91	-13,53
Гагаузи	89,73	89,04	–	79,46	-10,27
Всього	91,08	89,89	88,46	87,85	-3,23

Складено на основі: Левенець Ю. та ін.: *Закарпаття в етнополітичному вимірі*. – ІПЕНД ім. І. Ф. Кураса. Київ, 2008. – с. 649–650.

Разом із тим русифікація із сфери культури почала послідовно проникати у сферу освіти. 16 листопада 1958 року було опубліковано тези ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в країні». Стаття 19 проголошувала необов'язковість вивчення мов союзних республік у школах. 17 квітня 1959 року сесія Верховної Ради УРСР ухвалила закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР». У статті 9 стверджувалося: «Навчання в школах Української РСР здійснюється рідною мовою учнів. У школу з якою мовою навчання віддавати своїх дітей вирішують батьки. Вивчення однієї з мов народів СРСР, якою не провадиться викладання в даній школі, здійснюється за бажанням батьків і учнів при наявності відповідних контингентів». Відповідно до цього закону, вивчення української мови оголошувалося необов'язковим. Право вибору мови навчання надавалося батькам та дітям, ніхто не примушував батьків вибирати ту чи іншу мову. Однак в умовах русифікації і зростаючого престижу російської мови таке право, гарантоване де-юре, не могло реалізуватися де-факто. У цьому контексті надзвичайно слушним видається міркування Івана Дзюби: «...справжня антиукраїнська політика не в тому, щоб забороняти говорити по-українському, а в тому, щоб зробити так, щоб люди самі не хотіли».

Було зменшено кількість шкіл з українською мовою викладання, ігноровано вивчення української мови й літератури в російськомовних школах, скорочено кількість годин викладання української літератури й мови в середніх спеціальних навчальних закладах. У школах з іншими (угорською, молдавською, румунською) мовами навчання зовсім не викладали українську мову.

Найголовнішою особливістю мовної політики та мовного планування Радянської держави щодо української мови було втручання у внутрішню структуру мови, тобто порушення внутрішніх законів її розвитку. У своїй програмній статті «Викоринити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті» А. Хвиля ще у 1933 році писав: «На мовному фронті націоналістичні елементи роблять усе, щоб між українською радянською культурою та російською радянською культурою поставити бар'єр і повернути розвиток української мови на шляхи буржуазно-націоналістичні. Це робилося для того, щоб, користуючись українською мовою, виховати маси в куркульсько-петлюрівському дусі». Тобто дискусія із площини лінгвістичної переходила в площину соціальну, і таким чином відбувалася соціальна вульгаризація у мовному плануванні. Про цю особливість радянської мовної політики пише Юрій Шевельов: «Урядове втручання взагалі, а в даному випадку з боку уряду, опанованого росіянами, у внутрішні закони мови було радянським винаходом і новиною. Ні поляки, ні румуни, ні чехи до цього не вдавалися, як не вдавалася царська адміністрація дореволюційної Росії. Вони всі обмежувалися заходами зовнішнього тиску: забороняли вживати українську мову прилюдно, цілковито або частково; накидали державну мову через освітню систему; зваблювали українців своєю культурою й можливістю кар'єри; переселяли їх на неукраїнські території... Поруч цих «класичних» метод радянська система встановлює контроль над структурою української мови».

Таке втручання у внутрішню структуру мови було особливістю мовного планування Радянської держави. Воно стосувалося усіх мовних рівнів, зокрема правопису, лексикології, граматики, термінології. Показовим щодо цього є розвиток українського правопису. Вперше український правопис було видано у 1929 році (він був затверджений тодішнім наркомом освіти М. Скрипником у 1928 році і у лінгвістичній літературі іноді фігурує як «скрипниківський» правопис). Виданню цього правопису передувала копітка праця багатьох українських інтелектуалів, які намагалися збалансувати і об'єднати у єдину систему різні методи і підходи щодо унормування орфографії. У XIX ст. в Україні існували різні правописні системи. Точилася «лінгвістична боротьба» між етимологічним (який відтворював традиційне написання) та фонетичним (який ґрунтувався на реальній вимові) принципами правопису. Деякі українські вчені та письменники перейнялися ідеєю створення нового українського правопису і запропонували свої правописні варіанти. Так, орфографія П. Куліша одержала назву «кулішівка», М. Драгоманова – «драгоманівка», Є. Желехівського – «желехівка». До цих індивідуальних варіантів також долучилися і регіональні: Наддніпрянської України та Галичини. У 1927 році у Харкові відбулася Всеукраїнська конференція у справі впорядкування правопису, на яку було подано понад 60 проектів. Конференція ухвалила новий правопис, який вийшов друком навесні 1929 року. Однак вся ця колосальна праця була зведена нанівець новою тенденцією у мовному плануванні радянського уряду. Український правопис було проголошено шкідницьким, спрямованим на «штучний відрив української мови від російської». У 1933 році було видано новий правопис, у якому було відкинуто «штучне відмежування української мови від російської», ліквідовано «націоналістичні правила..., що орієнтували українську мову на польську, чеську буржуазну культуру». На цьому історія українського правопису не закінчилася,

перевидання русифікованого правопису було здійснено у 1946, 1960, потім у 1990 роках. За часи незалежності правопис вперше було видано у 1993 році із певними змінами, які вирівнювали українську орфографію, але не повертали її до варіанта 1929 року.

5.2. Особливості радянської мовної політики на Закарпатті (1945–1991)

Мовна ситуація Закарпаття і мовна політика щодо Закарпаття мала свої особливості. Закарпаття, як і вся Західна Україна, стало частиною Радянського Союзу досить пізно, у той час, коли інші українські території вже зазнали значного впливу русифікації. Географічне положення та перебування у межах різних держав краю сформувало поліетнічний склад населення, який характеризувався компактним проживанням представників окремих меншин (угорців, румунів, німців, словаків, циган).

Українське населення західноукраїнських земель виявило мовну стійкість щодо підтримки і збереження рідної мови, яка у західних регіонах мала надзвичайно високий престиж і статус у суспільстві. На думку Л. Біланюк, західноукраїнська етнолінгвістична гордість і почуття власної гідності стали справжнім викликом радянській політиці русифікації, яка мала враховувати лінгвістичний вплив польської та німецької мов, а також більш розвинуті національні прагнення і боротьбу за вільну Україну західних українців.

«Український» вектор означеної проблеми включав і русинське питання. Радянська влада пояснювала вхід Закарпаття до складу СРСР возз'єднанням слов'янських (українських) земель. У рамки такої ідеології не «вписувався» окремий невеликий східнослов'янський народ русинів. У 1946 році, коли Закарпаття стало частиною територіально-адміністративної будови Радянської України, діяльність греко-католицької церкви як основи місцевої ідентичності, було заборонено. У 1947 році запроваджено постійні паспорти радянського зразка. У графі «національність» робився запис «українець», а не русин. З того часу етнонім вийшов із офіційного вжитку. При тому, Августина Волошина, президента Карпатської України, який боровся за українську державність і підтримував саме український напрям, радянська влада заарештувала.

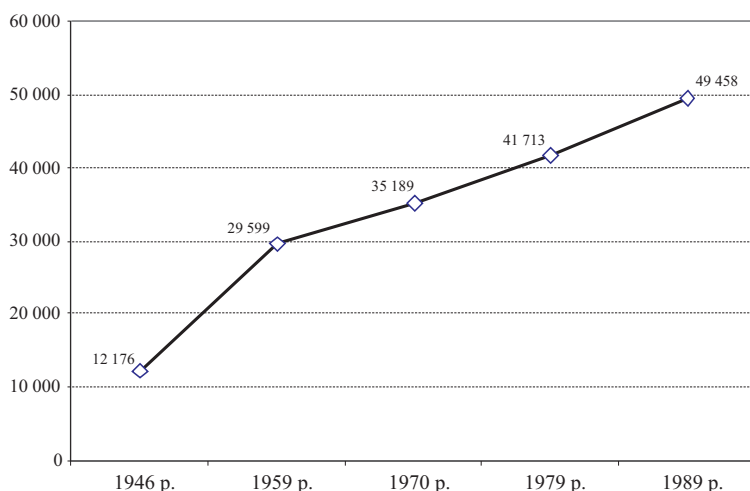
Політика щодо представників інших національностей була дещо відмінною. У листопаді 1944 року угорське чоловіче (від 18 до 50 років) та практично все німецьке населення було депортовано з території Закарпаття. Такими діями нова влада залякала місцеве населення і значно зменшила кількість представників угорської та німецької національностей в регіоні. У нові радянські паспорти закарпатських румунів записували як молдаван. Так, у статистичних звітах місцеві румуни фігурували не як національна меншина, пов'язана з сусідньою Румунією, а як представники народу новоствореної Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки.

З одного боку, радянська влада мала продемонструвати лояльність до новоприєднаних територій, тому у повоєнний період було б нерозважливо одразу починати русифікацію краю, тоді як, з іншого боку, слід було закріпити радянську

владу і нову політику. Ця політика проводилася різними методами. На самому початку нова влада намагалася враховувати особливості соціолінгвістичної ситуації на Закарпатті. Наприклад, у лютому 1946 року проводилися вибори до Верховної Ради. Оскільки серед виборців були представники різних національностей, бюлетені друкувалися мовами найчисленніших національностей: українською, угорською та румунською у співвідношенні 79:19:2. Однак сама подія дає підстави говорити не про підтримку мовних прав населення, а радше про поширення радянської політики через національні мови і дотримання власних інтересів.

Разом із тим почалася активна боротьба з виявами «місцевого націоналізму», яка набирала різних форм (ліквідація значної кількості бібліотечного фонду, заборона видання нерадянської преси і книг тощо), і поступово стала проводитися русифікація краю.

Рисунок 5. Кількість представників російської національності на Закарпатті (1946–1989 роки)

Складено на основі: Левенець Ю. та ін.: *Закарпаття в етнополітичному вимірі*. – ІПЕНД ім. І. Ф. Кураса. Київ, 2008. – С. 648.

Соціолінгвістична ситуація Закарпаття була пов'язана із соціальними та економічними змінами у тодішній Закарпатській області. Одним із засобів мовної і етнонаціональної політики була міграційна політика, зумовлена перебудовою економічної і соціальної структури. Розвиток промисловості та партійного апарату призвів до масової трудової міграції. 15–17 серпня 1946 року серпневий пленум ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про рішення ЦК ВКП(б) по звіту ЦК КП(б)У «Про підготовку, добір та розподіл керівних партійних і радянських кадрів в Українській партійній організації». У постанові вимагалось «посилити боротьбу на ідеологічному фронті... проти всяких проявів ворожої нам буржуазно-націоналістичної ідеології». Нові партійні кадри на посилення цієї боротьби направлялися переважно

зі східних областей України та інших союзних республік, що призвело до збільшення частки російськомовного населення краю. Збільшення кількості етнічних росіян можна також пояснити і потребами народного господарства, яке вимагало освічених і кваліфікованих кадрів. Такі кадри також надсилалися з інших областей України. До 1945 року на території сучасного Закарпаття майже не було етнічних росіян. Внаслідок міграційної політики перепис населення 1946 року фіксує вже 12.176, у 1959 році – 29.599, у 1970 році – 35.189, у 1979 році – 41.713, а в 1989 році – 49.458 осіб російської національності.

Найбільше на соціолінгвістичну ситуацію впливали зміни в етнічному складі населення. Динаміка збільшення спостерігалася саме серед етнічних росіян: між 1946 та 1989 роками їхня кількість збільшилася більш ніж у 4 рази і становила майже 4% від загальної кількості населення. Незначна динаміка спостерігалася у збільшенні населення угорського, румунського та німецького етносів. Збільшилася також і кількість білорусів. Натомість різко знизилася кількість представників словацької та єврейської національних громад, що, очевидно, можна пояснити еміграцією до країн проживання. Зміни у національному складі населення викликали і зміни у мовній ситуації.

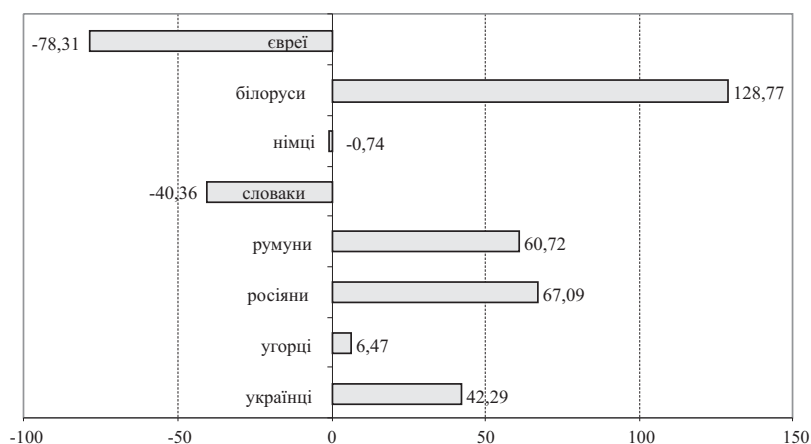
Таблиця 18. Національний склад населення Закарпаття від 1959 по 1989 роки

	1959		1970		1979		1989	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Українці	686464	74,60	808131	76,42	898606	77,75	976749	78,41
Угорці	146247	15,89	151949	14,37	158446	13,71	155711	12,50
Росіяни	29599	3,22	35189	3,33	41713	3,61	49458	3,97
Німці	3504	0,38	4230	0,40	3746	0,32	3478	0,28
Румуни	18346	1,99	23454	2,22	27155	2,35	29485	2,37
Словаки	12289	1,34	10294	0,97	8914	0,77	7329	0,59
Євреї	12169	1,32	10857	1,03	3848	0,33	2639	0,21
Цигани	4970	0,54	5902	0,56	5586	0,48	12131	0,97
Інші	6585	0,72	7515	0,71	7745	0,67	8638	0,69
Всього	920173	100,00	1057521	100,00	1155759	100,00	1245618	100,00

Складено на основі: Левенець Ю. та ін.: *Закарпаття в етнополітичному вимірі*. – ІПЕНД ім. І. Ф. Кураса. Київ, 2008. – С. 648.

Для аналізу соціолінгвістичної ситуації важливим фактором є показник мовної стійкості. На Закарпатті у радянський період високий показник мовної стійкості був притаманний як українцям, так і представникам мовних меншин, а саме: угорцям, румунам, росіянам. Найнижчі показники мовної стійкості спостерігаються у євреїв та циганів, що свідчить про значний рівень мовної асиміляції. Це, очевидно, можна пояснити не надто позитивним ставленням до цих національних груп у радянському суспільстві.

Рисунок 6. Відносна етнодинаміка населення Закарпатської області з 1946 до 1989 роки (1959 рік – базовий), %

Складено на основі: Левенець Ю. та ін.: *Закарпаття в етнополітичному вимірі*. – ІПЕНД ім. І. Ф. Кураса. Київ, 2008. – С. 648.

Таблиця 19. Динаміка розподілу населення Закарпатської області за ознакою рідна мова – мова національності (1959–1989 роки), %

	1959 р.	1970 р.	1979 р.	1989 р.
Українці	89,37	98,71	98,78	98,44
Угорці	99,18	98,79	97,93	97,22
Румуни	99,01	96,75	95,71	98,23
Росіяни	97,76	97,42	97,36	95,79
Цигани	27,75	21,57	13,90	20,53
Словаки	61,49	52,03	42,10	34,89
Німці	–	–	82,00	74,07
Білоруси	–	–	49,20	45,18
Євреї	–	–	36,80	25,12

Складено на основі: Левенець Ю. та ін.: *Закарпаття в етнополітичному вимірі*. – ІПЕНД ім. І. Ф. Кураса. Київ, 2008. – С. 651.

Разом із тим статистичні дані свідчать про те, що на Закарпатті відбувалися незначні процеси мовної асиміляції як серед українців, так і серед національних меншин. Практично відсутня асиміляція у румунів та угорців, дуже незначні показники такої асиміляції серед росіян. Проте словаки та німці показують більший зсув у бік української мови, який посилювався з кожним новим переписом населення. Ці національні громади не мали своїх національних шкіл.

Значний рівень асиміляції у бік російської мови демонстрували тільки білоруси та євреї. У випадку білорусів це можна пояснити спорідненістю двох слов'янських мов, яка полегшувала процес засвоєння і переходу на російську, а ще, очевидно, низьким статусом національної мови у громаді. Ситуація з євреями Закарпаття зумовлена прихованою політикою антисемітизму. Національний склад населення Закарпаття і проживання багатьох громад на спільній території, а також мовні контакти між ними спричинили ситуацію, за якої мовний зсув представників однієї національної меншини відбувався у бік мови представників іншої національної меншини. Незначний рівень мовної асиміляції спостерігався серед словацького населення, зате значний рівень мовної асиміляції був серед ромського населення, асиміляція, очевидно, йшла у напрямку угорської мови, оскільки ця мова найбільше представлена на лінгвістичній карті Закарпаття.

Таблиця 20. Динаміка розподілу населення Закарпатської області за ознакою рідна мова – українська мова, російська мова

	Рідна мова – українська				Рідна мова – російська			
	1959	1970	1979	1989	1959	1970	1979	1989
Українці	–	–	–	–	0,62	0,61	0,74	0,96
Угорці	0,61	0,92	1,52	2,06	0,10	0,18	0,51	0,64
Румуни	0,35	0,38	0,47	0,67	0,09	0,08	0,28	0,52
Росіяни	1,19	2,27	2,36	3,78	–	–	–	–
Цигани	5,11	4,29	15,10	12,26	0,68	0,56	0,80	0,98
Словаки	13,96	19,48	28,00	33,22	1,10	2,05	3,80	5,30
Німці	–	–	11,70	18,43	–	–	4,70	6,10
Білоруси	–	–	5,70	7,50	–	–	44,90	46,65
Євреї	–	–	9,50	13,83	–	–	40,20	49,53

Складено на основі: Левенець Ю. та ін.: *Закарпаття в етнополітичному вимірі*. – ІПЕНД ім. І. Ф. Кураса. Київ, 2008. – С. 651.

За часів Радянського Союзу російська мова набула статусу не тільки мови між-національного спілкування, вона також оголошувалася другою рідною мовою для народів СРСР. Наслідки цієї тенденції можна простежити за даними перепису населення 1989 року. Таблиця 20 ілюструє розподіл населення Закарпаття і України за ознакою вільного володіння рідною мовою та другою мовою (російською або українською). Рівень володіння мовою своєї національності для меншин Закарпаття навіть вищий, ніж показники по Україні (виняток становлять тільки роми). Значний відсоток представників національних меншин вільно володіє українською та російською або обома мовами. Дані дають змогу визначити відсоток білінгвів серед представників національних меншин. Але вони не дають змоги зробити висновки про відсоток тих, хто володіє кількома мовами.

Порівняльний аналіз показників щодо української та російської мов показує тенденцію мовного зсуву білінгвів у бік російської мови. Навіть на Закарпатті, де відсоток етнічних росіян був мізерним і де русифікація проходила за менший

часовий проміжок, все-таки даються взнаки її наслідків на розвиток мовної ситуації національних громад. Незначний відсоток володіння українською мовою серед угорців (13%), тоді як показник знання російської мови серед угорців становив 43%. Мізерний показник володіння українською мовою серед румунів Закарпаття, він становив тільки 4%, тоді як показник володіння російською мовою як другою становив аж 52%. Виняток серед національних меншин Закарпаття становили тільки німці і словаки, у яких показник володіння українською мовою був дещо вищим. Це можна пояснити ситуацією зі шкільною освітою: німці і словаки не мали своїх національних шкіл, і тому вивчали українську мову в українських школах. А ті меншини, які мали національні школи, вивчали російську мову, оскільки українська мова не була обов'язковим предметом шкільної програми. Якщо ж порівняти ситуацію Закарпаття з ситуацією України, то можна побачити тенденцію меншої русифікації серед національних громад Закарпаття.

Таблиця 21. Розподіл населення Закарпатської області за ознакою вільного володіння мовою рідною та другою разом (за матеріалами перепису населення 1989 року)

	Вільно володіє мовою своєї національності		Крім рідної, вільно володіє			
			українською		російською	
	Україна	Закарпаття	Україна	Закарпаття	Україна	Закарпаття
Українці	94,75	99,33	–	–	71,72	59,89
Угорці	95,65	97,22	14,43	13,44	44,30	42,84
Румуни	62,28	98,23	16,90	4,04	53,71	51,58
Росіяни	99,61	98,21	34,34	47,89	–	–
Цигани	62,73	20,72	27,65	22,69	56,86	29,34
Словаки	–	34,86	60,61	61,59	58,42	56,88
Німці	23,19	74,07	29,93	63,86	89,93	44,42
Білоруси	48,54	54,55	27,89	29,79	88,70	86,71
Євреї	11,11	25,92	48,54	54,72	97,91	81,85
Все населення	93,50	97,34	9,11	4,77	56,42	55,01

Складено на основі: Левенець Ю. та ін.: *Закарпаття в етнополітичному вимірі*. – ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса. Київ, 2008. – С. 648., 652.

Все шкільництво було спрямоване на утвердження на Закарпатті радянської влади та її ідеалів і на посилення статусу російської мови. 28 червня 1950 року вийшла постанова пленуму ЦК КП(б)У «Про стан і заходи поліпшення політичної і виховної роботи комсомольських організацій серед міської і сільської молоді УРСР». Постанова стосувалася насамперед західних областей України. У ній висловлювалася стурбованість стосовно того, що у школах західних областей ще недостатньо роз'яснюється учням величезне піклування Комуністичної партії та Радянського уряду про соціалістичну перебудову цих областей. Партийна стратегія спрямовувалася на посилення пропаганди серед молоді західних областей, проведення боротьби проти окремих проявів «аполітичності, безідейності і раболіпства

перед іноземщиною, проти українського буржуазного націоналізму і космополітизму». Очевидно, будь-який вияв національної свідомості та національної ідентичності серед українського населення та серед національних громад саме і тлумачився як націоналізм і космополітизм.

Скорочувалася кількість як українських, так і національних шкіл. Збільшувалася кількість шкіл із російською мовою навчання. Школярі румунської національності переводилися у школи з молдавською мовою навчання, тому кількість молдавських шкіл зростає. Офіційною мовою сучасної Молдови проголошено румунську мову, але за часів Радянського Союзу склалася соціолінгвістична ситуація, коли молдавська і румунська мови вважалися різними мовними системами. За цих умов українське радянське керівництво вирішило підтримати розвиток мови сусідньої радянської республіки і абсолютно зневажити мову і мовні потреби національної громади представників іншої (хоча на той час вже соціалістичної) держави Румунії. Одним із наслідків такої політики стало запровадження кирилиці замість латинського алфавіту в школах із молдавською мовою навчання.

Із 1950 років на Закарпатті почали відкриватися так звані «інтернаціональні школи». Одна з перших таких шкіл була відкрита в угорському селі Ужгородського району Велика Добронь у 1953 році. В інтернаціональних школах викладання проводили двома (а інколи трьома) мовами: в одному класі – рідною мовою, а в іншому, як правило, російською. У 1989/1990 навчальному році в області працювало 50 шкіл з угорською мовою навчання. В той же час функціонувало 35 інтернаціональних шкіл (у тому числі – 17 з українською та угорською, 15 з російською і угорською, 3 з українською, російською та угорською мовами навчання). У класах із російською чи українською мовами навчання таких шкіл також навчалися угорські діти. Для них у класах з російською мовою навчання викладали рідну мову і національну літературу як навчальні предмети, але вони не вивчали мову і літературу титульної нації союзної республіки. В російськомовні класи прибавлювали учнів різними пільгами: ці класи працювали у першу зміну, тут викладали найкращі вчителі, ці учні мали переваги при отриманні путівок у піонерські табори.

Політика русифікації мовного та освітнього простору Закарпаття чітко простежується при порівняльному аналізі кількісного складу населення та кількості шкіл на одиницю населення.

Таблиця 22. Співвідношення населення та кількості середніх шкіл на Закарпатті

	Кількість населення	% населення	Кількість шкіл	Кількість середніх шкіл	Кількість населення, що припадає на одну школу
Українці	686464	74.60%	681	96	7151
Росіяни	29599	3.22%	21	11	2691
Угорці	146247	15.89%	100	13	11250

Складено на основі: Левенець Ю. та ін.: *Закарпаття в етнополітичному вимірі*. – ІПЕНД ім. І. Ф. Кураса. Київ, 2008. – С. 412.

Окрім збільшення кількості російських шкіл посилювалося вивчення російської мови у національних школах Закарпаття. Як вже згадувалося вище, російська мова стала обов'язковим предметом у національних школах, тоді як українська мова була взагалі вилучена зі шкільної програми таких шкіл. Поступово збільшувалася кількість годин на викладання російської мови і літератури, класи були розподілені на підгрупи на уроках російської мови, вчителі цього предмета одержували надбавки до заробітної плати, приділялася увага розробці методики викладання російської мови як нерідної.

В умовах русифікації найважливішим завданням національних громад Закарпаття стало збереження рідної мови і культури. Важливим елементом підтримки мовної стійкості в угорській національній громаді стала місцева література рідною мовою. Роль художньої творчості у збереженні національної мови загальновідома, українці у Російській імперії також зберегли свою мову завдяки художній літературі. Проте в умовах тоталітарного тиску важко було підтримувати цю культуру.

11 серпня 1962 року вийшла постанова пленуму ЦК КПУ «Про завдання партійних організацій України по дальшому посиленню ідеологічної роботи в світлі рішень XXII з'їзду КПРС». У цій постанові зазначалося, що при проведенні ідеологічної роботи необхідно всіма засобами підкреслювати новий етап у розвитку національних відносин у СРСР, який характеризується дальшим зближенням націй і досягненням їх повної єдності. Партійні організації повинні рішуче виступати проти тенденцій до національної обмеженості і винятковості, проти консервативних традицій і звичаїв, проти будь-яких пережитків українського буржуазного націоналізму.

Яскравим прикладом такої політики стала ситуація зі зверненням інтелігенції Закарпатського краю до вищих партійних можновладців, яке радянська влада оцінила як вияв угорського націоналізму. В 1971 році угорська інтелігенція Закарпаття склала звернення в обласні партійні органи, де йшлося про розвиток мережі освітніх закладів з угорською мовою навчання, розширення можливостей вживання рідної мови, видання літературного журналу та творів угорською мовою, а також про організацію національного культурного товариства. «За конституцією ми рівноправні зі всіма радянськими народами, але наші конституційні права порушуються», – пишуть автори документа. Влада відреагувала на це звернення репресіями. Навесні 1972 року угорська інтелігенція Закарпаття знову склала звернення, яке – з підписами 1600 закарпатських угорців – надіслало до ЦК Компартії Радянського Союзу. Угорська громада просила сприяння і допомоги у вирішенні етнокультурних і мовних проблем.

У доповіді на XXIV з'їзді КПРС Л. Брежнєв знову виголосив формулу про створення нової історичної спільності – радянського народу. Проведення в життя цієї формули передбачало усунення перешкод, що стояли на шляху формування цієї нової історичної спільноти, передусім буржуазно-націоналістичних пережитків. Слова першого секретаря ЦК КПРС знайшли паралелі й на Закарпатті. В кінці 1975 – на початку 1976 років на сторінках обласної угорськомовної газети «Kárpáti Igaz Szó» («Карпатське слово правди») були опубліковані 4 статті місцевого угорського письменника, головного редактора газети Л. Балли під назвою «Szovjet magyarok» («Радянські угорці»).

Русифікаційна політика спостерігалася і у плануванні лексичного складу мови, зокрема значна увага приділялася топонімам та географічним назвам. З ужитку виводилися угорські, німецькі та румунські назви, перейменовувалися населені пункти, які одержували слов'янські назви, що стали офіційними з 1946 року.

Ця ж мовна політика русифікації стосувалася й імен. В офіційних документах традиційні імена Ilona, Erzsébet, János, Sándor вписували як Олена, Єлізавета, Іван, Олександр. Радянські чиновники запровадили обов'язкові форми імен, які були притаманні східнослов'янським мовам. Традиційні угорські, румунські, словацькі, циганські імена складаються із прізвища та імені. Але Szabó Pál (батько Péter) та Kovács Katalin (батько István) у радянському паспорті були записані як Сабов Павло Петрович, Ковач Катерина Степанівна. Вживання імені та по батькові було обов'язковою формою звертання і в усному мовленні серед не східнослов'янського населення СРСР, зокрема і в Закарпатській області.

Втручання у правопис комуністичного режиму пережила не лише українська, а й угорська мова. Орфографічні норми угорського правопису однакові для кожного, хто послуговується цією мовою. У 1984 році Національна Академія Наук Угорщини видала нові правила угорського правопису. За новим правописом словосполучення *велика жовтнева соціалістична революція* та *велика вітчизняна війна* (nagy októberi szocialista forradalom, nagy honvédő háború) вже не писались з великої літери, як напередодні. Але в Радянському Союзі у 1984 році впровадження цієї зміни в угорському правописі не дозволялось радянською владою Закарпаття. Комісія, до складу якої входили представники обласного комітету Компартії, кафедри угорської філології Ужгородського державного університету та редколегій обласних угорськомовних газет, вирішила, що, як виняток, для «радянських угорців» словосполучення, які мають велике політичне значення для радянського народу, всупереч орфографічним правилам, і далі обов'язково писатимуться з великої літери, тобто: *Велика Жовтнева Соціалістична Революція* та *Велика Вітчизняна Війна* (Nagy Októberi Szocialista Forradalom, Nagy Honvédő Háború). Ці орфографічні правила незабаром втратили чинність, тому що в кінці 1980 років поступово втратила свій вплив і Комуністична партія.

Значного поживлення національне життя Закарпатської області зазнало після прийняття закону «Про мови в Українській РСР» (1989). Вперше в історії радянської держави мова стала об'єктом законодавства, яке ставило своїм завданням регулювання функціонування та статусу мов в Україні. І хоча у законі ще подекуди зустрічалася стара радянська риторика про дружбу і співробітництво народів СРСР, значення його було надзвичайно вагомим, бо тоді вперше державою було гарантовано мовні права громадян.

Цей закон визначає українську мову як державну (стаття 2), однак російська є мовою міжнаціонального спілкування (стаття 4). Стаття 5 гарантує громадянам України право користуватися своєю національною мовою; вони можуть звертатися до державних та громадських органів, установ та організацій «українською чи іншою мовою їх роботи, російською мовою або мовою, прийнятою для сторін». Закон не тільки забороняє дискримінацію за мовною ознакою (стаття 8), але передбачає відповідальність службових осіб за відмову прийняти і розглянути звернення громадянина з посиланням на незнання мови такого звернення.

Що ж до використання національних мов, то поряд з українською чинний закон уможливує використання національних мов у роботі державних, партійних, громадських органів, підприємств та організацій у місцях компактного проживання національних меншин (стаття 3). Стаття 25 Закону забезпечує вільний вибір мови навчання, «гарантує кожній дитині право на виховання і одержання освіти національною мовою».

Таким чином, основними напрямками мовної політики та мовного планування в радянський період на Закарпатті стала русифікація та асиміляція як українського населення, так і національних меншин, ідеологізація мовного питання та втручання у внутрішні закони розвитку української мови та інших мов національних меншин. Функціонування російської мови як мови міжнаціонального спілкування призвело до обмеження використання національних мов у багатьох сферах суспільного життя. Функціонування середніх шкіл та видання газет і літератури мовами національних меншин стали чи не єдиною формою реалізації їхніх мовних прав, проте і ця діяльність була спрямована на ідеологічне та інтернаціональне виховання меншин. До розпаду СРСР дотримувались норми ленінської національної політики та національно-російської двомовності як складової вдосконалення соціалізму.

6. МОВНА ПОЛІТИКА В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

6.1. Соціолінгвістична ситуація незалежної України

На думку Л. Біланюк, проголошення на законодавчому рівні державності української мови стало першим правовим кроком у напрямі дерадянізації та незалежності країни у 1991 році. Ця зміна мовної політики, що супроводжувала соціальні та політичні зрушення, змінила і мовні цінності загалом.

З часу незалежності Українська держава намагається зміцнити статус української мови як державної, розширити сфери її використання. Значною мірою наміри титульної нації та тих мовних меншин, що обстоюють свої права, збігаються: захист рідної мови та поширення її функціонування щодо привілейованої в минулому російської. Провідним серед суспільно-політичних процесів в Україні є формування української політичної нації і формування іншої, відмінної від радянської, ідентичності. Разом з тим формується і поступово міцніє усвідомлення своєї «окремішності», відмінності від інших. Українська культура та українська мова мають стати провідними чинниками формування національної свідомості у новій незалежній державі, чинниками, які консолідують громадян навколо спільної ідеї створення нового політичного організму. Українська політична еліта підвищення рівня вживання української мови вважає необхідною умовою державотворення, а розширення функцій української мови як державної на всій території країни ставить метою мовної політики держави. За аналізом О. Заремби та С. Римаренко «Україна є найбільшою країною Європи, де відбувся запізнілий і незавершений процес мовнокультурного утвердження титульної нації. Державна мовна політика

відзначається несинхронністю з практикою країн Європейської Спільноти та сусідніх держав». Процес формування, створення нової української ідентичності серед інших національних і етнічних спільнот країни активізує прагнення до збереження власної традиційної ідентичності, своєї мови, культури, релігії. Результатом є парадоксальна ситуація, коли невдоволення національних меншин рівнем забезпечення їхніх прав протистоїть стривоженістю еліти титульної нації щодо перспектив розвитку і функціонування української мови. І так, за словами Заремби й Римаренко, парадоксальність ситуації полягає в тому, що «сигнали про втрату національної ідентичності та асиміляцію походять з середовища всіх етнолінгвістичних спільнот України, включно з українцями».

Таблиця 23. Динаміка національної та мовної асиміляції серед національностей України (за даними переписів населення 1989 та 2001 років)

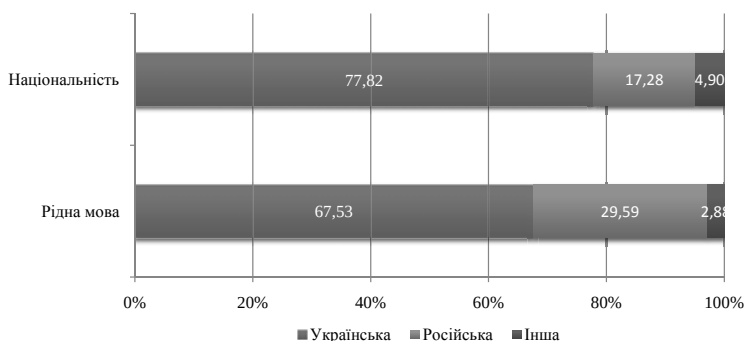
	Осіб		Різниця між даними 2001 та 1989 рр. (осіб)	З них вважають рідною мовою мову своєї національності (у %)		Різниця між даними 2001 та 1989 рр. (у %)
	1989 р.	2001 р.		1989 р.	2001 р.	
Українці	37419053	37541693	122640	87,72	85,16	-2,56
Росіяни	11355582	8334141	-3021441	98,39	95,92	-2,47
Білоруси	440045	275763	-164282	35,5	19,79	-15,71
Молдовани	324525	258619	-65906	77,97	70,04	-7,93
Кримські татари	46807	248193	201386	92,58	92,01	-0,57
Болгари	233800	204574	-29226	69,54	64,15	-5,39
Угорці	163111	156566	-6545	95,65	95,44	-0,21
Румуни	134825	150989	16164	62,28	91,74	29,46
Поляки	219179	144130	-75049	12,55	12,95	0,4
Євреї	486326	103591	-382735	7,12	3,1	-4,02
Греки	98594	91548	-7046	18,53	6,37	-12,16
Татари	86875	73304	-13571	48,91	35,15	-13,76
Цигани	47917	47587	-330	58,59	44,69	-13,9
Азербайджанці	36961	45176	8215	72,43	53,03	-19,4
Німці	37849	33302	-4547	23,19	12,18	-11,01
Гагаузи	31967	31923	-44	79,46	71,49	-7,97
Всього	51452034	48240902	-3211132	87,85	85,18	-2,67

Складено на основі: Левенець Ю. та ін.: *Закарпаття в етнополітичному вимірі*. – ІПЕНД ім. І. Ф. Кураса. Київ, 2008. – с. 649–650 та <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/language/>

Аналізуючи національний та мовний склад населення України, можемо простежити такі особливості:

- а) за національністю 77,82% населення – українці, 17,28% – росіяни, 4,90% – інші;
- б) 67,53% вважають рідною мовою українську, 29,59% – російську та 2,88% – іншу мову;
- в) частка російськомовного населення значно перевищує відсоток етнічних росіян.

Рисунок 7. Склад населення України за національністю та рідною мовою (за даними перепису 2001 року)

Складено на основі: <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>

Соціолінгвістична ситуація України характеризується кількома аспектами, які впливають на мовне планування і, очевидно, будуть визначати лінгвістичні процеси у майбутньому. Підсумовуючи, можемо їх визначити таким чином:

- зміцнення статусу і позицій української мови;
- українсько-російський білінгвізм та наявність у країні не тільки сильної російської етнічної громади, а й значної кількості російськомовного населення;
- функціонування мов національних меншин та етнічних груп, які прагнуть підвищити статус національних мов в українському соціумі.

Однак і у цій ситуації російська продовжує домінувати у бізнесі, поп-культурі, індустрії, спорті, насамперед у східному і південному регіонах. На думку Максима Стріхи, особливістю українського сьогодення є наявність потужної панівної радянської (де-факто російської) культури, щодо якої всі інші культури можуть посідати лише підпорядковане, вторинне місце. Наявність такої традиції визначає і мовний простір держави.

За аналізом Л. Масенко, основною ознакою мовної ситуації України є масовий асиметричний українсько-російський білінгвізм. Асиметричний, оскільки етнічні українці володіють обома мовами і у переважній більшості можуть вільно переходити з однієї мови на іншу, тоді як етнічні росіяни зазвичай віддають перевагу

російській мові. Асиметричність має не тільки демографічний, а і регіональний характер. Ця ситуація чітко простежується, наприклад, у Криму, де росіяни складають більшість населення, та у Луганській і Донецькій областях, де вони охоплюють майже 40%. Масовість українсько-російського білінгвізму виявляється і у тому, що значна частина українців втратила мовну стійкість і у середовищі як українців, так і етнічних меншин (білорусів, євреїв, греків, німців) спостерігається мовний зсув у бік російської мови і мовна асиміляція.

Внаслідок українсько-російського білінгвізму та українсько-російської лінгвістичної інтерференції сформувався «суржик», постколоніальний феномен українського мовного простору. Саме слово «суржик» мовознавці запозичили із селянського побуту. Воно позначає суміш зерна пшениці і жита, жита і ячменю, тобто неякісне збіжжя. Що ж до мови, то цей термін стосується штучного об'єднання елементів двох мов без додержання норм літературної мови. В. Рядчук вважає, що суржилом «розмовляє значна більшість населення України (десятки мільйонів!)». Ця частина населення володіє суржилом як рідною мовою і вживає саме цей мовний варіант (тобто не українську чи російську мову) у більшості комунікативних сфер.

У 2003 році Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) провів загальноукраїнське соціологічне опитування за репрезентативною вибіркою. На карті чітко виділяються три регіони України за мовною ознакою:

- 1) західний та центральний, де абсолютно домінує українська мова;
- 2) центральний, де відносно домінує російська мова;
- 3) східний та південний, де абсолютно домінує російська мова.

Національна мовна політика передбачає посилення української мови як єдиної державної, що була занедбана за попередньої соціолінгвістичної ситуації, про що і йдеться у багатьох законодавчих актах. Російська де-факто домінує у східних та південних регіонах, зокрема у великих містах, і немає жодних заборон щодо її використання у приватній сфері. Натомість українські соціолінгвісти вважають, що у цих регіонах саме українська мова перебуває у загрозовому становищі і потребує захисту держави. На цьому наголошує і Концепція державної мовної політики в Україні.

На сьогодні у соціолінгвістичній науці немає чіткої думки щодо того, як тлумачити і визначати громаду етнічних росіян, які проживають на території України. У численних публікаціях можна простежити тенденцію, за якою цю етнічну громаду визначають або як діаспору (А. Павленко), або як етнічну чи національну меншину (М. Рябчук, О. Гриценко). Деякі оцінюють росіян як «супер-меншину» (М. Шульга).

Тлумачення росіян як етнічної національної меншини домінує не тільки завдяки переконанням фахівців, а й тому, що таке уявлення про цю етнічну спільноту відображено в українському законодавстві, яке визначає росіян України саме як національну меншину. Проте саме законодавство, зокрема Конституція України, формує уявлення про вищий статус російської меншини порівняно з іншими національними меншинами України. Конституція наголошує: «В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України» (Стаття 10). Таке становище зауважує і М. Рябчук:

«...російськомовна меншина в Україні була упривілейована не лише політично й культурно – як представник імперської більшості, а й соціально – як переважно міське населення, зверхнє щодо переважно сільських, покріпачених колгоспним ладом українофонів». Проблема ця набуває ще й іншого виміру саме через лінгвістичний аспект, адже в Україні спостерігалася мовна асиміляція етнічних українців та інших меншин і мовний зсув у бік російської мови.

Всі ці фактори разом визначають напрямки мовної політики України.

6.2. Мовна політика в Україні

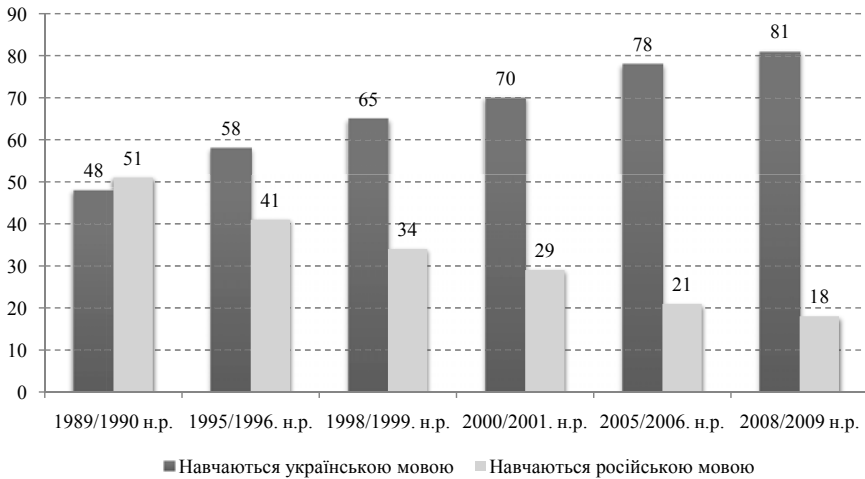
За часів незалежності активізувалося життя національних громад, і, на думку окремих експертів (наприклад, В. Євтуха), процеси, які відбуваються з національними меншинами та етнічними громадами у пострадянський період, можна визначати як етнічне відродження. В Україні почали функціонувати національні організації, видається преса та література мовами національних меншин, відновлюється мережа шкіл, у яких викладання проводиться мовами національних меншин, збільшується кількість бажаючих вивчати національні мови, у окремих регіонах здійснюється теле- і радіомовлення мовами національних меншин. Поряд із тим поступово збільшується кількість учнів, які навчаються українською мовою, і зменшується кількість тих, хто прагне навчатися російською мовою.

Україна у перші роки незалежності прийняла ряд законодавчих актів, які позитивно регулюють національні відносини в країні. Разом із Законом про мови (1989), Декларація прав національностей України (1991) та закон України про національні меншини в Україні (1992) гарантують право використання мов національних меншин у суспільному житті. В місцях, де більшість громадян, що проживають в місті, районі чи їх сукупності (тобто більшість населення відповідних адміністративно-територіальних одиниць чи населених пунктів), становлять особи, які належать до інших ніж українська національностей, у роботі державних установ, місцевих органів самоврядування поряд із державною можуть використовуватися і мови меншин. Ці позитивні дії щодо врегулювання мовного питання сприяють уникненню міжнаціональних конфліктів на території нової багатонаціональної, багатомовної суверенної держави.

У процесі націєтворення і державотворення та зміцнення статусу української мови як державної, у мовній політиці значна роль відводиться освітній системі. Основою такої державної мовної та освітньої політики є українізація освітньої системи. Цілком природно і закономірно, що після здобуття незалежності українська мова стала обов'язковим навчальним предметом у всіх освітніх закладах країни.

Міжнародні експерти (Т. Скутнабб-Кангас, Р. Філіпсон, М. Контра, М. Раннут) вважають, що право вивчати офіційну або державну мову певної країни є частиною мовних прав людини. Гаазькі рекомендації щодо освітніх прав мовних меншин також проголошують, що державна мова повинна викладатися як навчальний предмет і бажано двомовними вчителями.

Рисунок 8. Динаміка розвитку відсотка учнів загальноосвітніх навчальних закладів України за українською та російською мовами навчання (1989–2009 рр.)

Складено на основі: Bilaniuk, L. – Melnyk, S.: *A Tense and Shifting Balance: Bilingualism and Education in Ukraine. The International Journal of Bilingual Education and Bilingualism. Vol 11 (2008), Nos. 3–4: 340–372.* Shamshur, O. – Izhevskaya, T. *Multilingual Education as a Factor of Inter-Ethnic Relations: The Case of the Ukraine. Current Issues in Language in Society. Vol. 1 (1994). No. 1: 29–39.* Stepanenko, V. *Identities and Language Politics in Ukraine: The Challenges of Nation-State Building. // Nation-Building Ethnicity and Language Politics in transition countries, Budapest: Local Government and Public Service Reform Initiative – Open Society Institute, 2003. – 109–135.* Третя доповідь України про виконання Рамкової конвенції Ради Європи про захист прав національних меншин. Київ, 2009 – С. 82.

На початковому етапі у школах із мовами викладання національних меншин українську мову викладали практично без підручників. Державній мові часто навчали вчителі без відповідної освіти, іноді без будь-якої педагогічної освіти. Досі немає належної кількості фахово підготовлених учителів-білінгвів, які б володіли як українською, так і мовою національної меншини. Не розроблена методика викладання української мови як другої мови для національних шкіл. Особливо актуально це для тих шкіл, де викладання проводиться мовами, які генетично і типологічно не споріднені з українською (угорські, кримськотатарські та румунські школи); не напрацьовані навчальні матеріали, які б відповідали такій методиці. Не видані також і додаткові навчальні матеріали: робочі зошити, посібники для вчителів, матеріали унаочнення, шкільні словники, відео- чи аудіо- матеріали, які б дали змогу інтенсифікувати навчальний процес для учнів.

Викладання державної мови у національних школах – це не тільки освітня проблема. Належне засвоєння державної мови є запорукою повноцінного включення національної меншини у життя держави. Якщо національна громада внаслідок лінгвістичної особистості не братиме активної участі у соціальних і політичних інституціях, це призведе до її відокремлення і своєрідної сегрегації, а тому ця проблема виходить за лінгвістичні межі і набуває суспільного і політичного значення.

Отже, оскільки держава не забезпечує відповідні умови для належного опанування державної мови, цілком закономірно, що за даних умов оволодіти нею у загальноосвітніх закладах освіти мовами навчання національних меншин на рівні, який гарантує успішну інтеграцію в суспільство, надзвичайно складно. Це стосується насамперед загальноосвітніх навчальних закладів з угорською, румунською, кримськотатарською мовами навчання.

Україна замість підтримки та розвитку системи освіти мовами меншин і забезпечення всіх необхідних умов викладання державної мови запроваджує таку освітню програму, яка у міжнародній науковій літературі визначається як транзитивна або перехідна (*transitional programme*). За оцінкою міжнародних експертів характерною ознакою такої освітньої програми є вивчення мови національної меншини чи навіть надання можливості викладання цією мовою, потім двома мовами (державною мовою і мовою меншини) на певних етапах освіти лише з огляду на те, щоб полегшити швидший перехід до викладання державною мовою.

Підвищенню престижу української мови служить і запровадження обов'язкового незалежного тестування з української мови і літератури для бажаючих вступити до вищих навчальних закладів із 2007/2008 року, як і проведення незалежного оцінювання учнів з усіх навчальних предметів виключно державною мовою (від 2009/2010 навчального року). За оцінкою товариств національних меншин, проведення обов'язкових випускних іспитів і вступних випробувань з української мови та літератури на всі спеціальності і напрями, які складаються у центрах незалежного тестування, до того ж для кожного учня з однаковими вимогами щодо їх знань і вмінь, незалежно від мови навчання у середній школі, – це дискримінація, яка загрожує праву на рівний доступ до вищої освіти громадян, рідна мова яких не державна мова України. У Гаазьких рекомендаціях щодо прав національних меншин на освіту чітко вказано: «Особи, які належать до національних меншин, повинні мати доступ до вищої освіти рідної мовою тоді, коли вони продемонстрували в цьому потребу та коли це підтверджено їх достатньою кількістю» (пункт 17). У Рамковій конвенції про захист національних меншин також вказується: «Сторони зобов'язуються створити особам, які належать до національних меншин, рівні можливості для доступу освіти всіх рівнів» (пункт 3, Стаття 12). Міжнародні експерти-мовознавці з питань мовної освіти (О. Гарсія, М. Контра) вважають, що випускні та вступні іспити потрібно проводити на мові, яка є мовою навчання.

Складовою законодавства також є такі міжнародні документи, як Рамкова конвенція про захист прав національних меншин (ратифікована у 1997 році) і Європейська хартія регіональних мов або мов меншин (ратифікована у 2003 році).

У 1999 році український парламент ратифікував Європейську хартію регіональних мов або мов меншин (законом № 1350-XIV), яку було підписано ще у 1996 році.

Закон про ратифікацію визначив два вагомні аспекти впровадження хартії:

1) положення хартії застосовувалися до мов таких національних меншин: росіян, євреїв, білорусів, молдован, румунів, кримських татар, болгар, поляків, греків, угорців, німців, гагаузів та словаків;

2) пункти і підпункти закону пропонували застосовувати залежно від чисельності населення тієї чи іншої нацменшини на певній території.

Таким чином у найбільш привілейованому становищі опинилися представники національних меншин, у яких чисельність осіб, які компактно проживають у межах окремої адміністративної одиниці, становила понад 20%. До мов національностей, чисельність осіб яких коливалась від 10 до 20%, застосовувались окремі пункти, і вже зовсім по-іншому діяла хартія у регіонах, де відсоток національного населення був нижчим, ніж 10%.

Закон не набув своєї чинності, оскільки рішення Конституційного Суду України від 12 липня 2000 року (№ 9-рп/2000) визнало його нелегітимним через порушення процедури ухвалення. Отже, Європейська хартія не мала практичного впровадження.

Таблиця 24. Склад населення України за національністю та рідною мовою за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року

Національність	Осіб	У %	Вважає рідною мову своєї національності	
			Осіб	У %
Українці	37541693	77,82	31970728	85,16
Росіяни*	8334141	17,28	7993832	95,92
Білоруси*	275763	0,57	54573	19,79
Молдовани*	258619	0,54	181124	70,04
Кримські татари*	248193	0,51	228373	92,01
Болгари*	204574	0,42	131237	64,15
Угорці*	156566	0,32	149431	95,44
Румуни*	150989	0,31	138522	91,74
Поляки*	144130	0,30	18660	12,95
Євреї*	103591	0,21	3213	3,10
Вірмени	99894	0,21	50363	50,42
Греки*	91548	0,19	5829	6,37
Татари	73304	0,15	25770	35,15
Цигани	47587	0,10	21266	44,69
Азербайджанці	45176	0,09	23958	53,03
Грузини	34199	0,07	12539	36,66
Німці*	33302	0,07	4056	12,18
Гагаузи*	31923	0,07	22822	71,49
Корейці	12711	0,03	2223	17,49
Узбеки	12353	0,03	3604	29,18
Чуваші	10593	0,02	2268	21,41
Словаки*	6397	0,01	2633	41,16
Інші	323656	0,67	46933	14,50
<i>Всього</i>	<i>48240902</i>	<i>100,00</i>	<i>41093957</i>	<i>85,18</i>

* – Національні меншини, мова яких захищається Хартією.

Джерело: <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>

Різноманітні законопроекти були розглянуті Верховною Радою після 2000 року. Остаточне схвалення закон про ратифікацію здобув тільки у 2003 році. Новий закон про ратифікацію № 802-IV визначав більш обмежені права для носіїв тих самих тринадцяти мов. Так, закон не визначав адміністративні одиниці, у яких би діяли положення хартії, не визначалася і частка представників етнічної або мовної групи серед населення того чи іншого регіону, усі 13 мов однаково, незважаючи на різні соціолінгвістичні умови існування різних мовних меншин. Без визначення мінімального відсотка етнічних громад серед населення регіону для імплементації хартії не було і реальних важелів для упровадження принципів хартії, оскільки ігнорувалась важлива умова – кількість носіїв. Та навіть і за цих умов варіант 2003 року пропонував менше положень до застосування, ніж редакція 1999 року.

Гострі дискусії тривали і щодо переліку самих мов. Зокрема не всі погоджувалися з тим, що російська мова потребує захисту в Україні. Серед 13 мов тільки гагаузька та кримськотатарська мови мають статус зникаючих. Разом із тим закон не спромігся підтримати мови караїмів і кримчаків, які мови перебувають під загрозою зникнення з лінгвістичної мапи України. Загальна чисельність караїмів, за даними перепису, складала 1.196 чоловік, 24 з яких визнали караїмську своєю рідною мовою; 406 представників кримчацького етносу нараховується в Україні, і тільки 21 кримчак визнає рідною кримчацьку мову.

Аналіз мовної ситуації України та правові документи, які торкаються мовних проблем, дають змогу дійти таких висновків:

- Українська є єдиною державною мовою в Україні, однак ця де-юре ситуація не відповідає ситуації де-факто на значній території країни.
- Російська мова домінує над мовами інших національних меншин, і такий панівний статус навіть знайшов вияв як у Конституції України, так і у законі «Про мови в Українській РСР». З одного боку, це спадок радянської традиції, а з іншого – наслідок особливої соціолінгвістичної ситуації.
- Правові документи не забороняють використання мов національних меншин, однак і не визначають конкретні умови, за яких ці мови можуть повноцінно функціонувати поряд із державною. Мови деяких національних меншин, що формують більшість на певній території, можуть вживатися у офіційному і приватному спілкуванні, але закони не дають конкретного тлумачення таких ситуацій.
- Пояснення окремих базових термінів у законодавстві нечітке або взагалі відсутнє.
- В Україні немає правових актів, що забезпечували б захист та відповідний статус мов, яким загрожує зникнення, та мов корінних народів.
- Існують розбіжності між загальними деклараціями щодо мовних прав та реальною практикою їхнього впровадження.

Проблема національних меншин надзвичайно політизована, особливо коли йдеться про статус російської громади. А така ситуація не сприяє зміцненню статусу національних мов.

У незалежній Україні мовне питання набуло вагомого значення і це закономірно відобразилося у багатьох законодавчих актах, урядових документах і постановах. Україна має потужну законодавчу базу, яка регулює статус і функціонування мов

у державі. Але, незважаючи на те, що Закон України про мови на сьогодні вже не повністю відповідає мовній ситуації Україні, за останні 10 років (окрім законів про ратифікацію рамкової конвенції та мовної хартії) в Україні не прийнято жодного закону, який безпосередньо регулює застосування мов або міжетнічні відносини. Внаслідок цього державна мовна політика в Україні проводиться указами Президента і Уряду, наказами міністерств та інших відомств. Але зі змісту Конституції України та положень інших законодавчих норм вітчизняного права випливає, що порядок застосування мов в Україні, у тому числі і державної, визначається виключно законами України.

В останні роки на законодавчому рівні спостерігається така тенденція, що при прийнятті нових законів Верховна Рада вставляє такі статті в текст закону, які регулюють застосування мов у даному галузі. При тому, формула, яка зустрічається в таких законах, дозволяє використання тільки державної мови. На думку А. Павленко, вибір одномовності у мовній політиці держави слід розуміти як стратегію опору значному рівню русифікації, якого титульна нація зазнавала за часів Радянського Союзу. Органи, які виконують державну мовну політику статтю 10 Конституції (яка визначає українську мову єдиною державною мовою країни) розуміє так, що українська мова має бути єдиною мовою роботи державних установ. Але у Законах України «Про мови», «Про звернення громадян», «Про місцеве самоврядування», «Про ратифікацію Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин» тощо, чітко вказується, що поряд з державною мовою місцевими органами влади „можуть використовуватися російська та інші мови національних меншин у межах і порядку, що визначаються законами України” (Рішення Конституційного Суду України N10-рп/99 від 14 грудня 1999 р.). Попри держава не сприяє застосування мов національних меншин в роботі державних органів та органів місцевих самоврядувань.

Окремі регіони України фактично є багатомовними, проте на офіційному рівні Україна проголосила політику де-юре одномовності і утвердження мови титульної нації – української – як єдиної державної мови у країні. Отже, соціально-демографічна та мовна ситуація України така, що в державі, окрім мови титульної нації (української) і мов меншин (кримськотатарської, румунської, угорської, німецької, словацької, тощо), на значній території держави вживається мова регіональної більшості (російська). Тому в Україні гостро стоїть питання і триває дискусія про те: запровадити одну чи дві державні та/або офіційної мови. Проблема вирішення співвідношення української та російської мов є головним завданням мовної політики в Україні. Але розклад політичних сил означає принципову неможливість зміни мовного законодавства: спроби посилити державний захист української мови не знайдуть підтримку на Сході і Півдні, а підвищення статусу російської мови блокуватимуться на Заході та центрі України.

В Україні досі не ухвалено закону чи затвердженої державної концепції, який визначав би мету, принципи, засади, основні завдання і напрямки державної мовної та етнонаціональної політики, її зміст, окреслював би механізми реалізації, уніфікував би правові терміни й визначення щодо предмета та суб'єктів цієї політики. Принципи, засади, зміст, основні завдання і напрямки, механізми реалізації державної мовної політики визначає держава. Точніше: окреслює та політична еліта, яка при владі. В державах, яким характерно наявність чисельних мовних груп,

актори мовної політики найчастіше наголошують, що головна мета цієї політики створення суспільної та/або державної єдності й стабільності.

В державах, де окрім мови титульної нації поширені й інші мови, влада більшості може запровадити два основні напрямки мовної політики. У першому випадку мовна політика вимагає пристосування мовних меншин до мови більшості, що сама при цьому може мов цих меншин абсолютно не вчити. Результат такої мовної політики: асиметричний білінгвізм – члени мовних меншин найчастіше є двомовними, а члени більшості – не знають жодної з мов меншин. Таку мовну політику проводять, наприклад, такі європейські нації-держави, як Франція.

У другому випадку пристосовується така мовна політика, яка дає змогу на рівноправність мов в якійсь частині держави. У цьому випадку більшість так само вивчає мову меншини, як і меншини мову титульної нації. Така практика характерна, наприклад, Фінляндії.

На значній території держави поширені дві мови – українська та російська. Більшість українців та росіян володіють обома мовами. За результатами перепису населення 2001 року 43,30% українців вільно володіє російською, а 54,83% росіян – українською мовою. За даними соціологічного опитування лише 2% українців не розуміють російську, і 1% росіян – українську. Вирішення проблематики статусу цих двох домінуючих мов є головним завданням мовної політики в Україні. Державна мовна політика має визначитись: чи дозволяє носіям двох найпоширеніших мов й далі не вживати мову іншого етносу, або спонукати українців та росіян використовувати обидва ці мови. Мовна політика має вирішити питання щодо статусу української та російської мов за першою або за другою версією. Або залишити все так, як воно є на сьогодні, в 2009 році – зберегти компромісне статус-кво, коли де-юре одномовна Україна де-факто багатомовна.

Поряд з цим державна мовна політика має прийняти рішення і щодо співвідношення між двома домінуючими та мовами національних меншин: чи дозволяє ця політика носіям двох найпоширеніших мов й далі не знати і не вживати міноритарних мов, або спонукати українців та росіян, поряд з рідною, вчити та використовувати мови меншин в таких регіонах, де вони традиційно наявні (як, наприклад, кримськотатарська в Криму, румунська в Чернівецькій області або угорська на Закарпатті).

6.3. Характеристика соціолінгвістичної ситуації та мовної політики на Закарпатті

Тенденції мовної політики та мовного планування на Закарпатті зумовлені мовною ситуацією країни і особливостями регіону, які можна підсумувати таким чином:

- багатонаціональний склад населення і компактне проживання представників окремих національних громад на території краю;
- зміцнення контактів національних меншин зі своїми країнами походження після проголошення незалежності;

- загальні процеси ревіталізації у національних громадах, які викликають зацікавлення національними традиціями, підтримку національної мови та культури;
- посилення міжкультурних обмінів між Україною та сусідніми державами.

Особливістю соціолінгвістичної ситуації Закарпаття є національна строкатість, оскільки на території краю проживають представники багатьох національних громад та етносів. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року, найбільша частка українців у населенні області (80,5%), другою найбільшою громадою є угорці (12,1%), етнічну мозаїку збагачують також румуни (2,6%), росіяни (2,5%), цигани (1,1%), словаки (0,5%), німці (0,3%) та інші національності (0,4%).

Важливим показником лінгвістичної ситуації та лінгвістичних процесів є мовна стійкість. Закарпаття відзначається великим рівнем мовної стійкості як серед представників титульної нації, так і серед представників національних громад. Ця тенденція спостерігалася за радянських часів і залишається сталою за часів незалежності. Як свідчать статистичні дані, у 2001 році рідною мовою вважали мову своєї національності 99,2% українців, 97,1% угорців, 99,0% румунів, 91,7% росіян. Показники мовної стійкості на Закарпатті перевищують показники по Україні, які становлять 85% для українців, 95% для угорців, 92% для румунів. Тільки у росіян рівень мовної стійкості на Закарпатті трохи нижчий, ніж загалом по Україні. Така тенденція збереження мовної стійкості спостерігається як у міського, так і у сільського населення. Значний рівень мовної асиміляції можна простежити у ромського населення. Тільки 20,5% циганів вважають ромську мову рідною. Така ситуація спостерігалася за радянських часів, і під час незалежності не зазнала ніяких значних змін. Незначний зсув у бік української мови можемо простежити серед російського населення, особливо міського, а також серед циганського населення (17%). Мовна асиміляція у бік російської мови національним громадам Закарпаття не притаманна і становить менше 1%.

Рисунок 9. Національний склад населення Закарпаття за даними перепису населення 2001 року

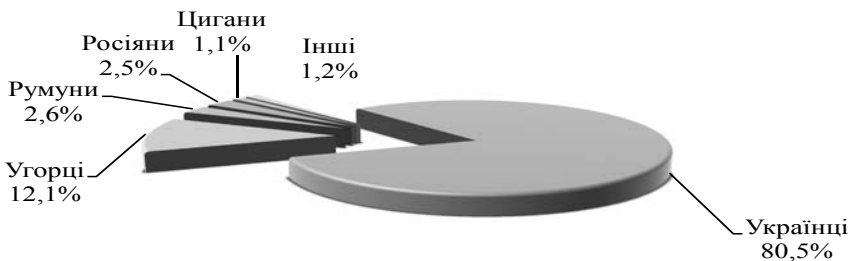
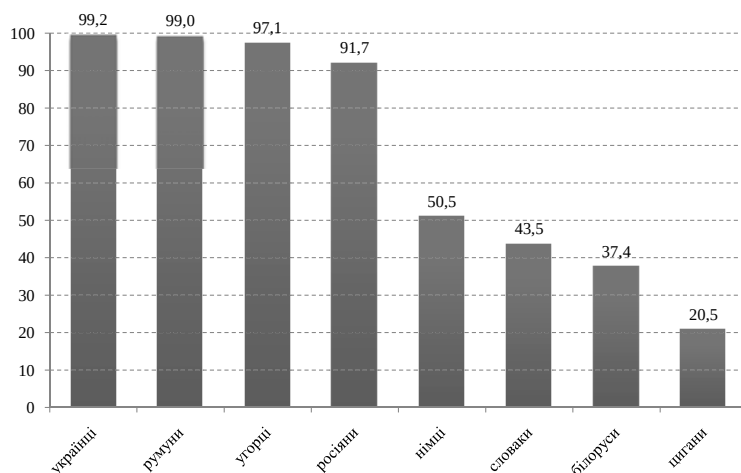

Рисунок 10. Частка представників найчисленніших національностей Закарпаття, які вважають рідною мовою мову своєї національності

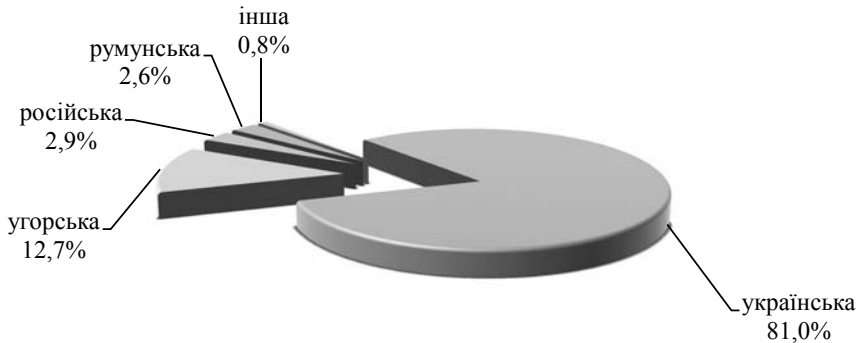
Складено на основі: Ільтьо І. В. ред.: Національний склад населення та його мовні ознаки (статистичний бюлетень). Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 2003.

Таблиця 25. Склад населення Закарпаття за національністю та рідною мовою за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року

Націо- нальність	Осіб	У %	У тому числі вважають рідною мовою:					
			мову своєї націо- нальності	українську	угорську	румунську	російську	іншу мову
Українці	1.010.127	80,5	1.001.977	—	1.851	248	5.297	754
Угорці	151.516	12,1	147.056	3.932	—	16	378	134
Румуни	32.152	2,6	31.846	163	22	—	42	79
Росіяни	30.993	2,5	28.435	2.451	65	18	—	24
Цигани	14.004	1,1	2.871	2.335	8.736	12	28	22
Словаки	5.695	0,5	2.480	2.366	645	1	147	56
Німці	3.582	0,3	1.810	1.419	150	2	173	28
Білоруси	1.540	0,1	576	283	9	1	666	5
Інші	5.005	0,3	1.806	1.342	195	80	1.246	336
Всього	1.254.614	100,0	1.218.857	14.291	11.673	378	7.977	1.438

Складено на основі: Ільтьо І. В. ред.: Національний склад населення та його мовні ознаки (статистичний бюлетень). Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 2003.

Рисунок 11. Склад населення Закарпатської області за рідною мовою
(за даними перепису населення 2001 року)

Складено на основі: Ільтьо І. В. ред.: Національний склад населення та його мовні ознаки (статистичний бюлетень). Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 2003.

Особливістю соціолінгвістичної ситуації регіону порівняно з загальноукраїнською тенденцією є і те, що серед закарпатців можемо простежити більший рівень мовної асиміляції щодо української мови, ніж щодо російської. Кількість представників національних меншин, які вважають рідною мовою українську (14.291 особа), майже удвічі перевищує кількість тих, хто вважає рідною мовою російську (7.977 осіб).

Угорці – спільнота Закарпаття, яка послідовно відстоює свої національні інтереси. Основним чинником у збереженні національної ідентичності угорців України є рідна мова. Підтримка і функціонування мови забезпечується не тільки щоденним використанням, а й тим, що угорці мають змогу слухати різноманітні радіопрограми, дивитися телебачення угорською мовою, одержувати інформацію з місцевої преси рідною мовою. У повсякденному спілкуванні використовується переважно угорська мова, а українською та російською послуговуються в офіційних установах та на роботі. Відмінність у релігійних поглядах також зміцнює національну ідентичність та сприяє збереженню рідної мови. Більшість угорців належать до протестантських, римо-католицьких або греко-католицьких релігійних громад. Позиції угорської мови посилює і те, що угорська та українська – неспоріднені і типологічно відмінні мови, які належать до різних мовних родин. Угорська громада підтримує міцні контакти з Угорщиною, що надає значну організаційну та фінансову допомогу місцевим освітнім та культурним товариствам. Значна кількість угорців навчається або працює в Угорщині, що також впливає на національну ідентичність та мовну стійкість.

Змінилася ситуація з румунською меншиною Закарпаття. В Україні молдовани та румуни вважаються окремими етносами, так само як і їхні мови вважаються окремими лінгвістичними системами, тому існують окремі школи з молдовською та румунською мовами навчання. За часів Радянського Союзу місцеві румуни

вважалися молдаванами. В області не було румунських шкіл, і учні румунської національності навчалися в молдавських школах. Як свідчать дані перепису, з 1989 до 2001 року значно знизився відсоток представників молдавської меншини, натомість зріс відсоток представників румунської. На думку деяких лінгвістів, за часів Радянського Союзу було «менш небезпечно» вважатися молдаванином, тоді як за часів незалежності ситуація змінилася: значно посилилися контакти з Румунією, молдовани відчули матеріальну підтримку. У школах із румунською мовою навчання замість кирилиці, застосування якої було обов'язковим за радянських часів, знову використовують латинський алфавіт. Сусідня Румунія підтримує закарпатську румунську громаду у збереженні національної самосвідомості та рідної мови.

На Закарпатті проживає велика ромська громада. 29,4% від загальної кількості циган України проживає саме в Закарпатській області. В Україні, за офіційною статистикою, мешкає 46 тисяч ромів. Однак тільки на Закарпатті їх близько 32 тисяч, а по всій країні, за неофіційними даними, – від 200 до 300 тисяч. 45% ромського населення вважає циганську своєю рідною мовою, проте на Закарпатті цей показник значно нижчий, ніж по Україні. Ця мова не представлена в Європейській хартії, а тому не захищається Українською державою. Більшість ромів (62%) Закарпаття вважає рідною мовою угорську. В останні роки серед ромів значно зросла зацікавленість національними традиціями, підтримкою своєї мови та культури.

Словацька громада Закарпаття досить нечисленна. Як свідчать дані перепису населення, у 2001 році в Україні було 6.397 словаків, 89% словацького населення мешкає на території Закарпаття. Словацька мова – одна із тринадцяти мов меншин, які охороняються Мовною хартією. Зацікавлення словацькою мовою викликане зміцненням дипломатичних та економічних відносин зі Словаччиною, яка у 2004 році стала членом Європейського Союзу та ще й має з Україною спільний кордон саме на Закарпатті. На зміцнення статусу словацької мови впливає і той факт, що в області за підтримки словацького уряду діють словацькі культурні організації. Престиж словацької мови зростає також і через збільшення кількості трудових мігрантів, які працюють у Словаччині.

При аналізі соціолінгвістичної ситуації Закарпаття, не можна оминати проблему русинства. Західні вчені визначають русинів як окрему етнічну та етнополітичну групу в межах кількох країн, зокрема і України (П. Р. Магочі, І. Удварі). Натомість українські вчені розглядають русинство як політичний рух, русинів як псевдоменшину, етнічну групу, яка є частиною українського етносу (В. Євтух та ін.). Це відображається і в лексичному корпусі: залежно від того, якої думки дотримуються вчені, вони вживають поняття «русин», «українець», а деякі використовують навіть подвійну форму «русин-українець».

Україна офіційно не визнає існування русинської національної меншини на своїй території, хоча русинські культурні товариства та представники русинської громади неодноразово зверталися із проханням визнання окремого русинського етносу. Цьому сприяє і те, що русини визнані окремою меншиною у Словаччині, Угорщині, Румунії, Сербії, Словенії та Хорватії, а також у США та Канаді. Дискусії точаться і щодо існування окремої русинської мови. Офіційна політика України щодо русинів визначає цю громаду частиною української нації, субетносом українців, а русинська мова визначається діалектом української. В одному зі своїх

звітів Дорадчий комітет Рамкової конвенції про захист прав національних меншин зауважує, що український уряд визнає русинів лише етнографічною групою. За результатами перепису населення 2001 року, на Закарпатті 10.090 осіб вважали себе русинами за національністю (серед них 6.724 особи вважали рідною мовою русинську). Це 0,80% від усього населення області і 0,99% українців Закарпаття.

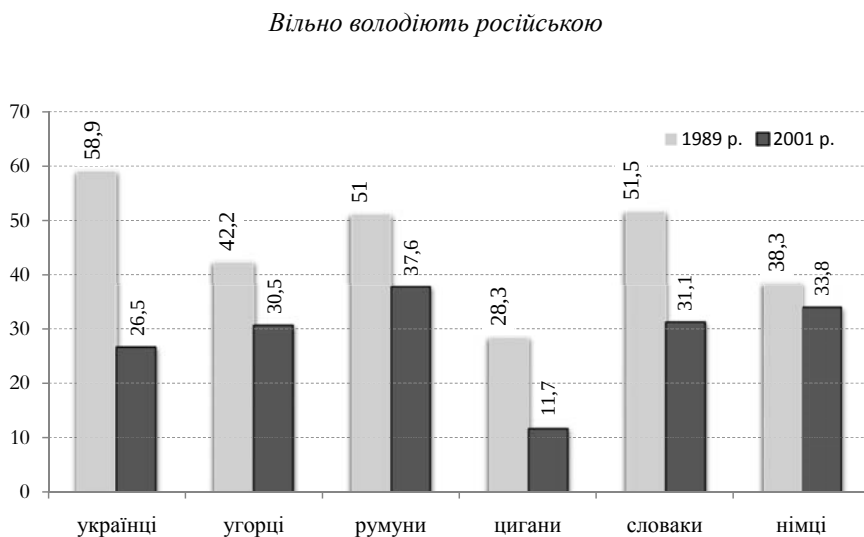
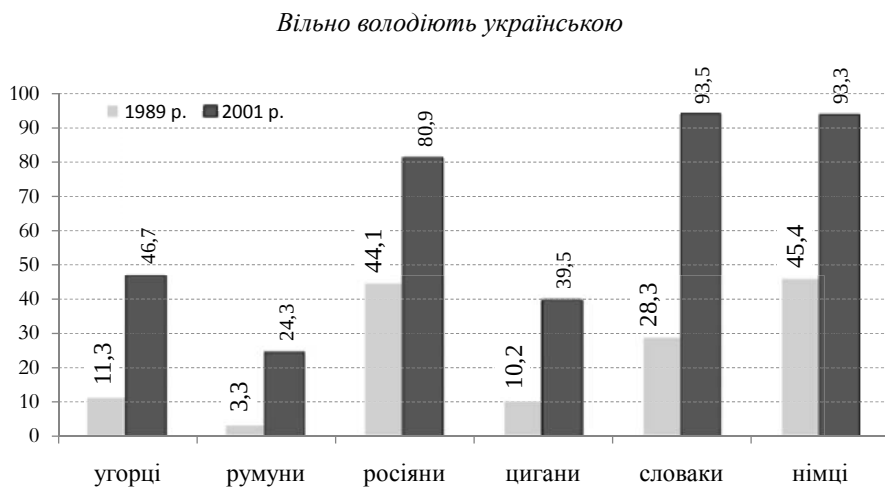
«У тих країнах, де існують етнічні та мовні меншини, особам, які належать до таких меншостей, не може бути відмовлено в праві разом з іншими членами тієї ж групи користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію і виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою», декларує стаття 27 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права ООН (1966 рік). Частина I статті 3 Рамкової конвенції про захист національних меншин (ратифікована Україною у 1997 році) проголошує, що «кожна особа, яка належить до національних меншин, має право вільно вирішувати, вважати чи не вважати її такою, і це рішення або здійснення прав у зв'язку з ним не повинно завдавати шкоди такій особі». Пояснювальна доповідь до Рамкової конвенції (офіційний коментар) залишає за кожною особою право вибору національної приналежності: «Цей пункт не передбачає права осіб довільно приймати рішення про свою належність до будь-якої національної меншини. Суб'єктивний вибір особи є неподільно пов'язаним з об'єктивними критеріями самобутності цієї особи».

Соціолінгвістична концепція Аусбау-парадигми (парадигма «Ausbausprache–Abstandsprache») допомагає уникати політизованих дискусій на тему «мова чи діалект?». Соціолінгвістам відомо, що є такі мови (їх називають мовами «Аусбау»), стосовно яких немає таких наукових критеріїв, на підставі яких однозначно можна розрізнити мову та діалект. Шведську і норвезьку чи сербську та хорватську мови вважають різними мовами не за мовними ознаками, а тому, що носії цих мов – як громадяни інших країн – виявили на це бажання (шведи і норвежці, розмовляючи своєю рідною мовою, так само розуміють один одного, як і серби та хорвати). Проте китайську мову звикли вважати однією мовою, незважаючи на те, що між діалектами цієї мови є настільки значні розбіжності, що навіть той, хто володіє лише одним із діалектів китайської мови, не розуміє інші варіанти цієї мови. Мова – це не лише мовне, а разом з тим і суспільне, політичне, культурне й історичне явище. Отже, складність вирішення питання русинської національності та русинської мови є більшою мірою політичним, ніж науковим питанням. Згідно з відомим афоризмом (що часто приписують лінгвісту Максу Вайнрайху): «Мова – це діалект, що має армію та флот» (англійською: «A language is a dialect with an army and navy»).

За часів незалежності внаслідок мовної політики з'явилася нова тенденція у лінгвістичній ситуації Закарпаття, яка значно відрізняється від радянського періоду. Йдеться про вільне володіння російською та українською мовами представниками національних меншин. Статистичні дані перепису 1989 року свідчили про мовний зсув білінгвів у бік російської мови, що було зумовлено обов'язковістю вивчення російської мови як предмета у національних школах. За часів незалежності спостерігаємо зворотний процес: зростає кількість представників національних меншин, які вільно володіють українською мовою. Наприклад, якщо у 1989 році тільки 13% угорців Закарпаття володіли українською мовою, то в 2001 році цей показник зріс до 45%, а серед румунів він піднявся з 4% у 1989 році до 24% у 2001 році. Підвищився

рівень володіння українською мовою серед етнічних росіян. Натомість знизилися показники щодо знання російської мови серед українців, угорців та румунів.

Рисунок 12. Розподіл населення найбільш численних національностей Закарпаття за вільним володінням (окрім рідною) українською та російською мовами

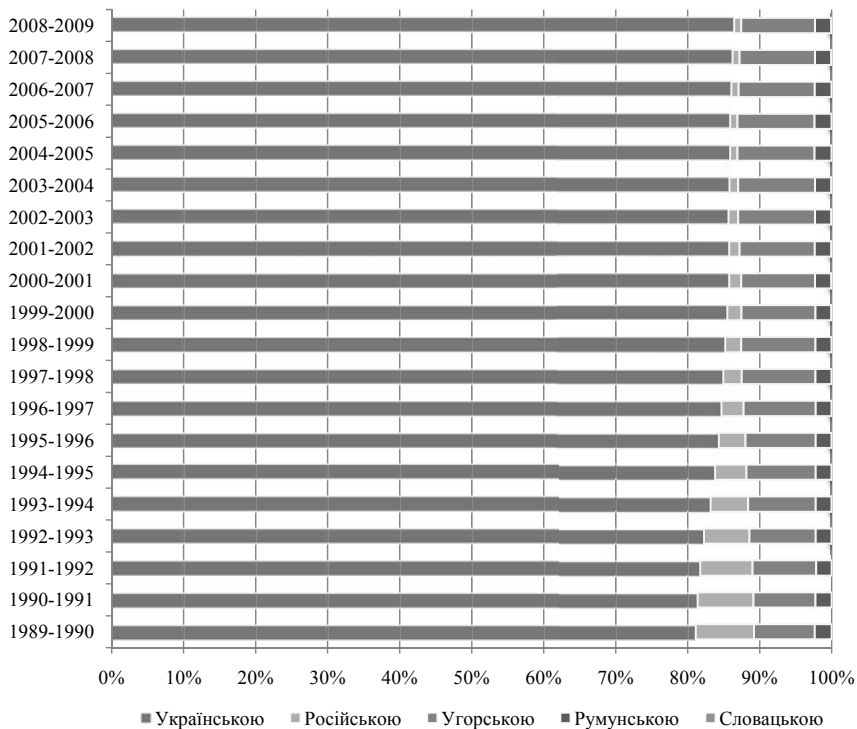

Складено на основі: Населення Закарпатської області за даними всеосязного перепису населення 1989 року. Статистичний збірник. Ужгород, 1990; Ільтьо І. В. ред.: Національний склад населення та його мовні ознаки (статистичний бюлетень). Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 2003.

Важливим показником мовного планування і мовної політики держави є забезпечення освітніх потреб мовних меншин. Стаття 53 Конституції України проголошує: «Громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства».

Тенденції мовної політики знайшли вияв у системі освіти Закарпаття, де за часів незалежності збільшилася кількість шкіл, у яких навчання проводиться українською мовою та мовами національних меншин. Разом із тим поступово зменшується кількість шкіл із російською мовою навчання. Ті ж самі процеси простежуються і щодо кількості учнів, які навчаються українською, російською мовами або мовами національних меншин.

Рисунок 13. Розподіл учнів за мовою навчання в Закарпатській області (від 1989/1990 по 2008/2009 н.р.)

У 1989/1990 навчальному році кількість учнів українських шкіл становила 81,12%, а в 2008/2009 навчальному році вона зросла до 86,48%. Збільшився відсоток учнів, які навчаються в угорських школах, відносно стабільним залишився відсоток учнів румунських шкіл. Із 1992/1993 навчального року з'явилися школярі,

які виявили бажання навчатися словацькою мовою, і їх кількість поступово збільшувалася. Спостерігається зменшення учнів, які навчаються у школах з російською мовою навчання. Якщо у 1989/1990 навчальному році вони становили 8,10% від загальної кількості усіх школярів, то у 2008/2009 – вже тільки 0,97%. При цьому зменшилася загальна кількість учнів у всіх школах і така загрозлива тенденція простежується по всій Закарпатській області.

Таблиця 26. Склад населення Закарпаття за національністю
(1989 та 2001 роки) та розподіл учнів за мовою навчання
(1989/1990, 2000/2001 та 2008/2009 навчальні роки)

	Склад населення за національністю (у %)		Учні за мовою навчання					
			1989/1990 н.р.		2000/2001 н.р.		2008/2009 н.р.	
	1989 р.	2001 р.	учні	%	учні	%	учні	%
Українська	78,41	80,51	166245	81,12	174700	85,76	138333	86,28
Російська	3,97	2,47	16598	8,10	3400	1,67	1548	0,97
Угорська	12,50	12,08	17275	8,43	20900	10,26	16768	10,46
Румунська	2,36	2,56	4827	2,36	4600	2,26	3598	2,24
Словацька	0,58	0,45	0	0,00	102	0,05	79	0,05

Складено на основі: Населення Закарпатської області за даними всесоюзного перепису населення 1989 року. Статистичний збірник. Ужгород, 1990; Ільтьо І. В. ред.: Національний склад населення та його мовні ознаки (статистичний бюлетень). Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 2003.; Orosz Ildikó: A függetlenségtől a narancsos forradalomig. A kárpátaljai magyarság helyzete a független Ukrajnában (1991–2005). Ungvár: PoliPrint, 2007.; Третя доповідь України про виконання Рамкової конвенції Ради Європи про захист прав національних меншин. Київ, 2009 – С. 82.

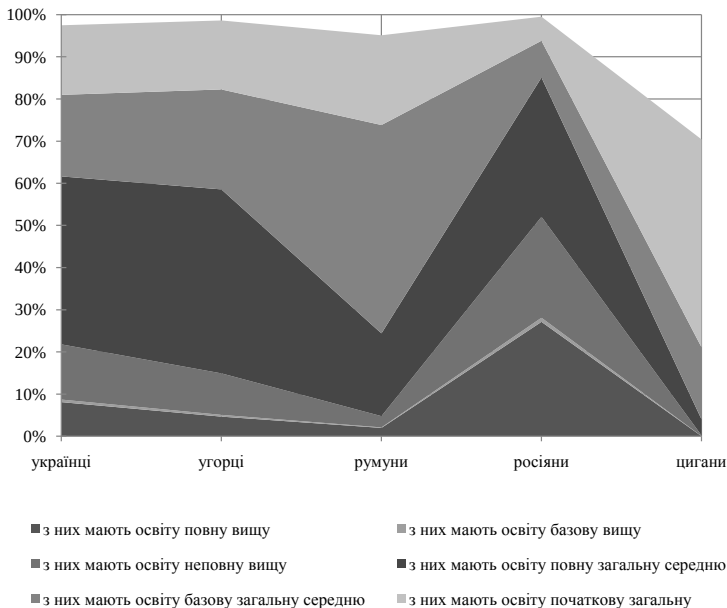
Можливості вивчення рідної мови реалізуються у різних формах. Окрім дитячих садків та початкових і середніх шкіл, існує також факультативне вивчення мови національної меншини як окремого предмета, а також недільні школи, мовні курси та факультативне вивчення мови при культурних центрах.

Мова національних меншин представлена і у вищій освіті. В Ужгородському національному університеті готують угорських, румунських, словацьких та російських філологів. У 2008 році за фінансової підтримки Угорщини в цьому університеті відкрили гуманітарно-філологічний факультет з угорською мовою навчання. На Закарпатті функціонують не тільки школи з угорською мовою навчання, а й перший і єдиний в Україні вищий навчальний заклад, створений національною меншиною. У 1996 році у місті Берегово було створено Закарпатський угорський інститут імені Ференца Ракоці II – вищий навчальний заклад недержавної форми власності і єдиний, де викладання проводиться переважно мовою національної меншини – угорською (кілька навчальних дисциплін викладаються українською та англійською мовами). Мета інституту – підготовка кваліфікованих кадрів для дошкільних закладів та шкіл регіону.

Вища освіта – важливий показник становища національної громади у суспільстві. Дані національного перепису 2001 року свідчать, що на Закарпатті рівень повної вищої освіти серед росіян більш ніж утричі перевищує рівень освіти українців, майже у шість разів – рівень вищої освіти серед угорців, у тринадцять разів

– серед румунів. Циганське населення області взагалі немає ні повної вищої, ні базової вищої освіти.

Рисунок 14. Розподіл населення найбільш численних національностей Закарпаття за рівнем освіти (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року)

Зміни тенденції мовної політики після незалежності дали змогу відновити колишні найменування населених пунктів області, які тепер мають українські назви, а не російські (наприклад: *Виноградів*, *Міжгір'я*, *Анталовці*, а не *Виноградово*, *Межгорье*, *Антоновка*). Разом із тим у 1990 роки було відновлено угорські найменування багатьох населених пунктів: *Тисаашвань/Tiszaásvány* замість *Мінеральне* (Ужгородський район), *Серне/Szernye* замість *Рівне* (Мукачівський), *Бене/Vene* замість *Добросілля* (Берегівський), *Неветленфалу/Nevetlenfalu* замість *Дяково* (Виноградівський). Так само у Тячівському районі відновлені традиційні найменування румунських сіл (*Нижня Апіша/Arşa de Jos*; *Біла Церква/Biserica Alba*). Відновлено назви і деяких сіл із німецьким населенням (*Усть-Чорна/Königsfeld*, *Нове Село/Schönborn*, *Павшино/Pausching*). Найменування цих населених пунктів ми можемо прочитати двома мовами: українською та мовою національної меншини. Навіть є такі населені пункти в області, назва яких відтворюється трьома мовами. Так, наприклад, при в'їзді в смт. Солотвино Тячівського району ми зустрічаємо напис українською, румунською та угорською мовами *Солотвино–Slatina–Aknaşlatina*.

Після 1991 року в селах та містах, де проживають представники національних меншин, ми можемо спостерігати двомовні надписи. У таких населених пунктах більшість назв вулиць, установ, навчальних закладів, підприємств написані українською та мовою національної меншини (угорською, румунською, німецькою, словацькою).

Отже, мовна політика та мовне планування у незалежній Україні передбачає дві провідні тенденції: зміцнення статусу української мови як державної та підтримку і розвиток мов національних меншин та етнічних груп. Головне завдання такої мовної політики – створення сприятливого середовища та збалансованих умов для розвитку як титульної, так і міноритарних мов із метою уникнення напруження у суспільстві та утвердження толерантності.

В світі розмовляють близько 7000 мовами. Але експерти вважають, що на кінець XXI століття 90–95% з них перебуватимуть під загрозою зникнення. Більшість мов, які поширені в Україні, не вважаються такими – російською, білоруською, польською, німецькою, румунською, угорською розмовляють мільйони людей у світі. Але державна мовна політика несе відповідальність за те, щоб ці мови, поряд з державною мовою країни, залишились і розвивались і через 100 років на території України.

Сучасна мовна політика має свої завдання і у сфері мовної технології. У XXI столітті мови, які не представлені у комп'ютерному світі, можуть втратити свій престиж серед молодих поколінь. Мови, які не представлені у вищій освіті, науці, пресі, телебаченні, рекламі, кіномистецтві, якими не можливо читати різні сайти в Інтернеті, писати СМС-повідомлення, імейл – не виконують усі функції сучасної літературної мови. Це також дає багато завдань мовній політиці і мовному плануванню на XXI століття.

<i>Період</i>	<i>Держава</i>	<i>Обіцянка автономії</i>	<i>Реалізація автономії</i>	<i>Прагнення запровадження і посилення позицій державної мови</i>
1867–1918 рр.	Австро–Угорська Монархія	Запланована автономія: Руська Країна.	На практиці не реалізувалась.	Постійне посилення позицій угорської мови.
1918–1938 рр.	Чехословаччина	Запланована автономія: Підкарпатська Русь.	На практиці не реалізувалась.	Посилення позицій «чехословацької» мови.
1938.11.03.–1939.03.15.	Карпатська Україна	Державність країни розвивалася завдяки автономного руху.	Не було потреби автономії.	Посилення позицій української мови.
1938/39–1944 рр.	Угорське Королівство	Запланована автономія: Підкарпатська Войводина.	Не реалізувалась.	Посилення позицій угорської мови як державної.
1945–1991 рр.	Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР)	Федеративна в ідеалі була сильно централізованою державою.	Українці мали обмежені мовні та національні права і можливості в УРСР.	Примусове запровадження російської мови як мови «міжнародного спілкування».
Від 1991 р.	Україна	В 1991 р. більшість населення проголосувало за автономію Закарпаття у складі незалежної України.	Напротивагу референдуму не реалізувалась.	Запровадження української мови як державної мови, розширення функцій і сфер її застосування.

<i>Використання міноритарної мови як офіційної</i>	<i>Примусове поширення використання державної мови в освіті</i>	<i>Втручання в мовний, етнічний та національний склад населення регіону</i>	<i>Тип сформульованого білінгвізму</i>
Тільки угорська (та німецька) використовується як офіційна мова.	Насильницьке поширення використання угорської мови в освіті («Lex Apponyi»).	У ХХ ст. не характерна така політика.	Асиметричний.
Русинська обов'язково використовується як регіональна офіційна мова. Міноритарні мови використовуються там, де частка представників меншин досягає 20%.	Вивчення «чехословацької» мови обов'язкове, але залишається право на навчання рідною мовою.	Заселення чиновників із Чехії та Словаччини, заснування слов'янських населених пунктів у південній частині Закарпаття, відмова у громадянстві.	Асиметричний.
В країні єдина державна мова – українська.	Мова навчання українська.	Не характерна така політика.	Асиметричний.
Угорська (русинська) обов'язково використовується в державних установах як офіційна мова.	Функціонують школи з мовами навчання меншин, але поширюється освіта угорською мовою.	Відмова у громадянстві багатьом закарпатцям, заселення чиновників, вчителів та військових із Угорщини, повна депортація єврейського населення Закарпаття (голокост).	Симетричний: для угорських державних службовців, чиновників, офіцерів, вчителів, обов'язкове оволодіння мовою місцевої більшості (русинською).
Поряд з російською, використовується українська.	Функціонують школи з мовами навчання національних меншин, але влада підтримує освіту російською мовою.	Заселення інтелігенції, чиновників, держслужбовців російської та інших національностей, депортація угорських чоловіків та німецького населення у 1944 р.	Асиметричний.
У місцях, де національні меншини складають більшість, можуть використовуватись поряд з державною і їхні національні мови, але в Україні єдина державна і офіційна мова українська.	Розвивається мережа освітніх закладів національних меншин, і в той же час влада розширює функції державної мови в освіті, підтримує навчання українською мовою.	Україна не проводить таку політику.	Асиметричний.

ХРОНОЛОГІЯ ПОДІЙ 1918–2008 РОКІВ

- 21 грудня 1918 року* – Парламент Угорщини прийняв Народний Закон № X «про національну автономію русинів, що проживають в Угорщині», який вступив у дію 25 грудня. Передбачалось створення так званої автономної «Руської Країни». Перший параграф цього закону проголошував, що «Руській Нації, що живе в рамках Угорщини, належить повне право самоврядування в ділянках внутрішньої адміністрації, законодавства, публічного шкільництва й навчання, її народної культури, практикування і навчання релігії та вживання мови, і то так законодавча влада, як і виконавча, для яких є міродатні постанови, визначені в цьому законі». Згідно з дев'ятим параграфом закону «не русинське народонаселення забезпечуватиметься місцевою адміністративною та культурною автономією».
- 23 липня 1919 року* – У Конституції Угорської Радянської Республіки стверджувалося: «Всі нації, проживаючі в Соціалістичній Союзній Республіці Рад Угорщини, вільно можуть користуватися своїми мовами, дбати та розвивати національну культуру» (§84), а «суцільні угорські території, на яких в більшості проживають русини, визнає русинським національним округом» (§87).
- 10 вересня 1919 року* – В місті Сен-Жермен Чехословаччина підписала Договір, що регулює права національних меншин. У 10–13 статтях II розділу цього договору Чехословацька Республіка зобов'язувалася територію, що перейшла до неї під назвою Підкарпатська Русь, організувати як автономну одиницю, яка б мала власне самоврядування, встановити автономні збори, які мають отримати законодавчу владу стосовно освіти, релігії та користування мовами, а також у питаннях місцевої адміністрації.
- 10 січня 1920 року* – Створення Ліги Націй (Народне Об'єднання).
- 29 лютого 1920 року* – Затвердження конституційного листа Чехословаччини та закону про мови, який був складовою частиною Конституції. Згідно із законом у тих судових районах, в яких частка представників національної меншини досягала 20%, адміністрування в установах передбачали також і на цій мові.
- 15 лютого 1921 року* – Проведення перепису населення в Чехословаччині. Населення Закарпаття складало 606.568 осіб, з них громадяни республіки – 599.808.
- 8 червня 1923 року* – Запровадження обов'язкового викладання державної (чехословацької) мови в усіх навчальних закладах згідно із законом № 137/1923.
- 3 лютого 1926 року* – Прийнята виконавча постанова закону про мови. В регіоні у всіх судах, установах можна подавати документи та заяви руською або малоросійською (українською) мовою.
- 1 грудня 1930 року* – Проведення перепису населення в Чехословаччині. Національність визначали на основі рідної мови. Населення Закарпаття складало 725.357 осіб, з них громадяни республіки – 709.129.
- 25 листопада 1938 року* – Уряд А. Волошина вводить українську мову як державну в автономному краї Підкарпатська Русь.

- 22 червня 1939 року – Згідно з пунктом 1 §11 розпорядження Прем'єр-міністра Угорщини № 6.200, у Закарпатті «офіційною мовою держави є угорська та угорсько-руська» (тобто руська/українська). Цю офіційну двомовність підтверджують також і постанови прем'єр-міністра № 5.800 та № 18.136, згідно з якими руська мова на Закарпатті є другою державною мовою.
- Вересень 1939 року – Згідно з наказом мініосвіти № 133.200-ІХ викладання угорської мови обов'язкове у всіх навчальних закладах. У гімназіях введена русинська мова як навчальний предмет.
- 31 січня 1941 року – За підсумками перепису населення на території сучасного Закарпаття проживає 852.546 осіб.
- 1 вересня 1953 року – У селі Велика Добронь (Ужгородський район) відкрита перша «інтернаціональна школа» з російською та угорською мовою навчання.
- 16 листопада 1958 року – Видаються тези ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в країні». У тезах проголошується необов'язковість вивчення мов союзних республік у школах.
- 24 грудня 1958 року – Сесія Верховної Ради СРСР ухвалила закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в країні». Питання про необов'язковість вивчення мов союзних республік у школі залишено на розгляд республіканських рад.
- 15–22 січня 1959 року – Перепис населення СРСР. Населення Закарпатської області – 920.173 особи.
- 17 квітня 1959 року – Сесія Верховної Ради УРСР ухвалила закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР». Вивчення української мови в школах УРСР оголошено необов'язковим. Ігноровано вивчення української мови й літератури в школах з російською мовою навчання, скорочено кількість годин викладання української літератури й мови в середніх спеціальних навчальних закладах. Закон провадив і реформу освіти.
- 25–29 травня 1959 року – У Москві відбулася Всесоюзна термінологічна нарада. В її рекомендаціях проголошено принцип мінімальної розбіжності у відповідних термінах між літературними мовами СРСР.
- 1 січня 1961 року – Набув чинності Український правопис 1960–1961 рр. (четверта редакція). Українські правила наближено до «Правил русской орфографии и пунктуации» 1956 р.
- 17–31 жовтня 1961 року – Відбувся XXII з'їзд КПРС, на якому було прийнято нову програму КПРС і проголошено політику «злиття націй», що призвела до подальшої русифікації союзних республік. М. Хрущов вперше проголосив про формування радянського народу.
- 11–15 лютого 1963 року – У Києві проведена конференція з питань культури української мови, де більшість учасників вимагали визнати українську мову урядовою в шкільництві і в державних органах, громадських установах.
- Вересень–грудень 1965 року – Іван Дзюба написав книжку «Інтернаціоналізм чи русифікація?», яку в грудні він передав В. Щербицькому разом з листом

протесту проти політичних арештів діячів української культури. Книжку розповсюджували самвидавом.

15–22 січня 1970 року – Перепис населення СРСР. Населення Закарпатської області – 1.057.521 особа.

Березень – квітень 1971 року – У доповіді на XXIV з'їзді КПРС Л. Брежнєв виголосив формулу про формування нової історичної спільності – радянського народу. Проведення в життя цієї формули передбачало усунення перешкод, що стояли на шляху формування цієї нової історичної спільноти, передовсім буржуазно-націоналістичних пережитків. Одним з головних напрямків такої роботи стало російщення усіх народів СРСР.

Вересень–жовтень 1971 року – Угорська інтелігенція Закарпаття склала звернення в обласні партійні органи, де йшлося про розвиток мережі освітніх закладів з угорською мовою навчання, розширення можливостей вживання рідної мови, видання літературного журналу та творів угорською мовою, а також про організацію національного культурного товариства.

Весна 1972 року – Угорська інтелігенція Закарпаття знову склала звернення, яке – з підписами 1.600 закарпатських угорців – надіслало до ЦК Компартії Радянського Союзу. Угорська громада просила сприяння і допомоги у вирішенні етнокультурних і мовних проблем. Влада відреагувала на це звернення репресіями.

31 серпня 1978 року – Таємна постанова ЦК КПРС «Про дальше вдосконалення вивчення і викладання російської мови в союзних республіках». Постанова дала сигнал посилити русифікацію.

2 листопада 1978 року – ЦК КПУ ухвалила постанову «Про заходи по дальшому вдосконаленню вивчення і викладання російської мови в загальноосвітній школі УРСР».

17–24 січня 1979 року – Перепис населення СРСР. Населення Закарпатської області – 1.155.759 осіб.

22–24 травня 1979 року – У Ташкенті відбулася Всесоюзна науково-теоретична конференція «Русский язык — язык дружбы и сотрудничества народов СССР», що ухвалила розгорнуті рекомендації з русифікації народів СССР.

10 червня 1983 року – Постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів України «Про додаткові заходи по поліпшенню вивчення російської мови в загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах союзних республік».

1986 р. – Видається нова редакція Програми КПРС, де написано, що національне питання, яке залишилося від минулого, в Радянському Союзі успішно розв'язано.

11 лютого 1989 року – Установча конференція Товариства української мови ім. Т. Шевченка, метою якого проголошено утвердження української мови в усіх сферах суспільного життя.

16 лютого 1989 року – В газеті «Літературна Україна» надруковано проєкт Програми Народного Руху України. Програма містить вимогу надати українській мові статус державної мови в Україні.

Березень 1989 року – Перепис населення СРСР. Населення Закарпатської області – 1.245.618 осіб.

- 28 жовтня 1989 року – Верховна Рада УРСР ухвалила закон «Про мови в Українській РСР». Українській мові надано статус державної мови.
- 14 листопада 1989 року – Затверджено Український правопис 1989 року. Попри повернення деяких правил правопису 1928 року (найпомітніше – повернення літери «г»), третє видання є органічним продовженням першого (1946 р.) і другого (1960 р.) правопису.
- 31 травня 1991 року – Підпис Декларації та Протоколу до Декларації про принципи співробітництва між Українською РСР та Угорською Республікою про забезпеченню прав національних меншостей.
- 1 листопада 1991 року – Видання Декларації прав національностей України.
- 24 червня 1992 року – Верховна Рада України прийняла Закон України про національні меншини в Україні. Закон забезпечує право використання мов національних меншин.
- 17 грудня 1992 року – Представник Президента України в Закарпатській області видає розпорядження «Про реалізацію в області законів України «Про мови в Українській РСР» та «Про національні меншини в Україні», в якому встановлено: у місцях компактного проживання представників національних меншин застосовуються двомовні назви установ, організацій.
- 1993 р. – Видано четверте, виправлене і доповнене, видання Українського правопису. Потребу єдиного українського правопису воно не задовольняє.
- 28 червня 1996 року – Верховна Рада України прийняла Конституцію України. Мовну політику держави визначає стаття 10, згідно з якою державною мовою в Україні є українська мова.
- 9 грудня 1997 року – Верховна Рада України приймає Закон України «Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин».
- 14 грудня 1999 року – Проголошується Рішення Конституційного Суду України № 10-рп/99. У Рішенні вказано, що українська мова як державна є обов'язковим засобом спілкування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування (мова актів, роботи, діловодства, документації тощо), а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначаються законом. Конституційний Суд дає визначення термінів «державна мова» та «офіційна мова»: «Під державною (офіційною) мовою розуміється мова, якій державою надано правовий статус обов'язкового спілкування у публічних сферах суспільного життя».
- 5 грудня 2001 року – Перший перепис населення у незалежній Україні. Населення Закарпаття становить 1.254.614 осіб.
- 15 травня 2003 року – Україна ратифікує Європейську хартію регіональних мов або мов меншин.
- 2 жовтня 2003 року – Верховна Рада України прийняла «Державну програму розвитку і функціонування української мови на 2004–2010 роки». За програмою, одним з вирішальних завдань є зміцнення статусу української мови як державної, оскільки російська мова в Україні і досі перебуває у привілейованому становищі на значній території (у східних та південних регіонах), хоча Закон про мови та Конституція України проголошують українську єдиною державною мовою.

- 1 січня 2006 року* – На території України вступає в дію Європейська хартія регіональних мов або мов меншин.
- 25 грудня 2007 року* – Видається наказ Міністерства освіти і науки України № 1.171 «Про зовнішнє незалежне оцінювання навчальних досягнень випускників навчальних закладів системи загальної середньої освіти, які виявили бажання вступати до вищих навчальних закладів у 2008 році». Згідно з наказом у 2008 році кожен абітурієнт обов’язково складає тести з української мови та літератури, які зараховуються як вступні іспити у вищі навчальні заклади України. Згідно з наказом від 2009/2010 навчального року незалежне оцінювання навчальних досягнень випускників проводитиметься виключно українською мовою.
- 20 березня 2008 року* – Видається Указ Президента України про додаткові заходи щодо підвищення якості освіти в Україні № 244/2008. Указ починаючи з основної школи в школах з мовами навчання національних меншин запроваджує проведення факультативних занять та вивчення окремих предметів українською мовою.
- 22 квітня 2008 року* – Видається Рішення Конституційного Суду України № 8-рп, згідно з яким статус української мови як державної є складовою конституційного ладу держави нарівні з її територією, столицею, державними символами.
- 25–26 травня 2008 року* – Наказом Міністерства освіти і науки України № 461 затверджена Галузева програма поліпшення вивчення української мови у загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням мовами національних меншин на 2008–2011 роки. У школах з мовами навчання національних меншин Галузева програма запроваджує в 5-их класах двомовне вивчення (мовою навчання за рахунок інваріантної частини та українською мовою за рахунок варіативної частини навчальних планів) історії України, а з 6-го класу вивчення цього предмета державною мовою. На основі галузевої програми в 6-их класах запроваджується двомовне навчання географії, у 7-их класах з математики, а з 7-го та 8-го викладання даних предметів проводитиметься українською мовою.

ЛІТЕРАТУРА

- Белей Л. (ред.) Реалізація в Закарпатській області державної мовної політики та основних положень Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. – Ужгород: Ліра, 2006. – 284 с.
- Брицин В. М. Мовна політика. Українська мова. // Енциклопедія. – Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. – С. 328–332.
- Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. – 1440 с.
- Герцог Ю. (ред.) Державотворча й об'єднувальна функції української мови: реалії, здобутки, перспективи. Реалізація державної мовної політики України та положень протоколів міжурядових (Змішаної Українсько-Угорської, Змішаної Українсько-Румунської, Двосторонньої Українсько-Словацької) комісії з питань забезпечення національних меншин щодо вивчення української мови як державної в загальноосвітніх навчальних закладах Закарпатської області з навчанням мовами національних меншин: Матеріали міжнародного науково-методичного семінару, 9–10 червня 2009 року. – Ужгород: Поліграф центр Ліра, 2009. – 492 с.
- Гриценко О., Мягка Є., Гончаренко Н. Державна політика щодо культурного різноманіття та етнічних меншин: порівняльний аналіз вітчизняних та зарубіжних підходів. Аналітичний огляд. – Київ: Український центр культурних досліджень 2005. – 48 с.
- Дешериев Ю. Д. Закономерности развития и взаимодействия языков в советском обществе. – Москва: Наука, 1966. – 402 с.
- Дешериев Ю. Д. Язык в развитом социалистическом обществе. Языковые проблемы развития системы массовой коммуникации в СССР. – Москва: Наука, 1982. – 253 с.
- Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація?
Режим доступу: <http://litopys.org.ua/idzuba/dz12.htm>
- Євтух В. Етнонаціональна структура українського суспільства. – Київ: Наукова думка, 2004. – 343 с.
- Євтух В. Етнополітичний ренесанс в Україні: поняття, структура, наслідки. Етно-суспільні процеси в Україні: можливості наукових інтерпретацій. – Київ: Стило, 2004. – 243 с.
- Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Тодор О. Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. – Київ: Либідь, 2001. – 224 с.
- Исаев М. И. Социолингвистические проблемы языков народов СССР: Вопросы языкового планирования и языкового строительства. – Москва: Высшая школа, 1982. – 168 с.
- Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. – Дрогобич: «Відродження», 1994. – 218 с.
- Ільтьо І. В.: Національний склад населення та його мовні ознаки (статистичний бюлетень). – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 2003. – 86 с.
- Історія українського правопису XVI–XX століття: Хрестоматія. – Київ: Наукова думка, 2004. – 582 с.

- Капраль Михаил. Языковая ситуация в Подкарпатье 1938–1944 гг. – *Slavica Tartuensia* VIII (2008). – С. 178–195.
- Концепція державної мовної політики в Україні. – Київ: Національна комісія зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права, 2006. – 14 с.
- Кубайчук В. Хронологія мовних подій в Україні. Зовнішня історія української мови. Режим доступу: <http://pravopys.vlada.kiev.ua/mova/>
- Левенець Ю. та ін.: Закарпаття в етнополітичному вимірі. – ІПЕНД ім. І. Ф. Кураса. Київ, 2008. – 681 с.
- Майборода О. М. (голова редколегії) та ін. Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. – Київ: ІПЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 398 с.
- Масенко Л. Мова і суспільство: постколоніальний вимір. – Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. – 164 с.
- Про український правопис і проблеми мови. – Нью-Йорк – Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 1997. – 233 с.
- Пушкаш А. Цивілізація или варварство: Закарпаття 1918–1945 / Інститут славяноведення РАН. – М.: Європа, 2006. – 558 с.
- Русанівський В., Тараненко О. Українська мова // Енциклопедія. – Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. П. Бажана, 2000. – 752 с.
- Рябчук М. Від Малоросії до України. Парадокси запізнілого націєтворення. – Київ: Критика, 2000. – 304 с.
- Сагарда В., Токар М., Фернега В. Освітньо-виховні проблеми національних меншин Закарпаття. – Ужгород: Ужгородська міська друкарня, 2000. – 138 с.
- Тищенко Ю. (ред.) Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду. – Київ: Український незалежний центр політичних досліджень, 2004. – С. 91–107.
- Товт М. Міжнародно-правовий захист національних меншин (тенденції сучасного розвитку). – Ужгород: Інформаційно-видавниче агентство «ІВА», 2002. – 158 с.
- Третя доповідь України про виконання Рамкової конвенції Ради Європи про захист прав національних меншин. Київ, 2009. – 99 с.
- Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду: Док. і матеріали. – Київ: Вид. Дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 399 с.
- Хазанаров К. Х. Решение национально-языковой проблемы в СССР. – Москва: Издательство политической литературы, 1982. – 224 с.
- Чучка П. Русинська мова // Українська мова. Енциклопедія. – Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. П. Бажана, 2000. – С. 526–527.
- Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. Сучасність, 1987. Київ: Рута, 1998. – 294 с.
- Шульга М. Політико-правові моделі забезпечення прав національних меншин. // Політичний портрет України. Бюлетень ДНЦ «Дем. Ініціативи», випуск 14 (1995). – Київ, 1995. – С. 34–35.
- Ács Zoltán. Nemzetiségek a történelmi Magyarországon. – Budapest: Kossuth, 1986. – 329 p.
- Balla D. Károly: Kis(ebbségi) magyar skizofrénia. – Ungvár–Budapest: Galéria Kiadó, 1993. – 172 p.

- Balogh Sándor (főszerk.), Sipos Levente (szerk.) *A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848–1993.* – Budapest: Napvilág, Budapest, 2002. – 759 p.
- Bellér Béla. *A nemzetiségi iskolapolitika története Magyarországon 1918-ig.* Magyar Pedagógia, 1974. 1. szám. – 47–65.
- Beregszászi Anikó. *Language Planning issues of Hungarian Place-names in Subcarpathia.* Acta Linguistica Hungarica, Vol. 43. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1995–1996. – 1–8.
- Beregszászi Anikó. *Magyar helységnevek Kárpátalján (1988–1995).* Forrás, 1997. 5. sz. – 104–108.
- Bilaniuk L. *Contested tongues: language politics and cultural corrections in Ukraine.* – Cornell University Press, 2005. – 201 p.
- Brunner, Georg. *Nemzetiségi kérdés és kisebbségi konfliktusok Kelet-Európában.* – Budapest: Teleki László Intézet, 1995. – 99 p.
- Clyne, Michael. *Language Planning. Overview.* In: Frawley, William J. (ed.) *International Encyclopedia of Linguistics*, Vol. 2. – Oxford University Press, 2003. – 409–412.
- Csernicskó István (szerk.) *A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba.* – Beregszász: Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola, 2003. – 285 p.
- Csernicskó István. „Imja otcseszto” (Az apai név használatáról a kárpátaljai magyarok körében). In: *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia Előadásai* (Miskolc, 1995. augusztus 28–30.) I. kötet. Budapest – Miskolc, 1997. – 162–167.
- Csernicskó István. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján).* – Budapest: Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely, 1998. – 320 p.
- Csernicskó István. *Hungarian in Ukraine.* In: Anna Fenyvesi (ed.) *Hungarian Language Contact Outside Hungary. Studies on Hungarian as a minority language.* – Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2005. – 89–131.
- Deák Ágnes. „Nemzeti egyenjogúsítás.” *Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860.* – Budapest: Osiris, 2000. – 399 p.
- Eiler Ferenc. *A két világháború közötti nemzetközi kisebbségvédelem rendszere. Pro Minoritate.* 1997. ősz–tél. – 64–90.
- Evans, Robert J. W. *Nyelv és államépítés: a Habsburg Monarchia esete.* Aetas, 2006. 4. sz. – 181–202.
- Fedinec Csilla (szerk.) *Kárpátalja 1938–1941. Magyar és ukrán történeti közelítés.* – Budapest: Teleki László Alapítvány, 2004. – 277 p.
- Fedinec Csilla. *Iratok a kárpátaljai magyarság történetéhez 1918–1944. Törvények, rendeletek, kisebbségi programok, nyilatkozatok.* – Somorja – Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó, 2004. – 663 p.
- Fedinec Csilla – Szereda Viktória (szerk.) *Ukrajna színeváltozása 1991–2008: politikai, gazdasági, kulturális és nemzetiségi attitűdök.* – Pozsony: Kalligram, 2009. – 420 p.
- Ferguson, Charles A. *Diglossia.* In: Pap Mária és Szépe György (szerk.) *Társadalom és nyelvhasználat. Szociolingvisztikai írások.* – Budapest: Gondolat, 1975. – 291–317.
- Katus László. *Egy kisebbségi törvény születése. Az 1868. évi nemzetiségi törvény évfordulójára.* Regio – Kisebbség, politika, társadalom. 1993. 4. sz. – 99–128.
- Kelemen Elemér. *A magyarországi népoktatás a dualizmus korában. Filozófia-művelődés-történet.* 2001. – 57–72.

- Kemény G. Gábor (szerk.) *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. II. kötet. 1892–1900.* – Budapest: Tankönyvkiadó, 1956. – 967 p.
- Kloss Heinz. *Types of Multilingual Communities: A discussion of ten variables.* In: Stanley Lieberman (ed.) *Explorations in Sociolinguistics*, Bloomington: Indiana University, 1967. – 7–17.
- Kocsis, Károly – Kocsis-Hodosi, Eszter. *Ethnic Geography of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin.* – Budapest: Geographical Research Institute and Minority Studies Programme, 1998. – 241 p.
- Kozma István. *A névmagyarosítások története. A családnév-változtatások.* *História*, 2000. 5–6. szám. – 41–44.
- Lanstyák István: *A szlovák nyelv árnyékában (A magyar nyelv helyzete Csehszlovákiában 1918–1991).* In: Kontra Miklós (szerk.) *Tanulmányok a határainkon túli magyarok kétnyelvűségéről.* – Budapest: Magyarságkutató Intézet, 1991. – 11–72.
- Magocsi, Paul Robert. *The Shaping of a National Identity: Developments in Subcarpathian Rus' 1848–1948.* – Harvard University Press, Cambridge, 1978. – 246 p.
- Magocsi, Paul Robert: *The Rusyns of Transcarpathia. Minorities in Central and Eastern Europe.* – London: Minority Rights Group International Report, May 1993. – 23–26. pp.
- Masaryk, T. G. *Demokrácia, nemzetiség. Gondolatok a kisebbségi kérdéstről és az antiszemitizmusról.* Szerk.: Fazekas József. Utószó: Szarka László. – Budapest – Pozsony: Regio – Madách – Kalligram, 1991. – 203 p.
- Mayer Mária. *Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860–1910.* – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977. – 255 p.
- Mayer Maria. *The Rusyns of Hungary: political and social developments, 1860–1910.* – East European Monographs. New York: Columbia Univ. Press, 1997. – 320 p.
- Mező András. *A magyar hivatalos helységnévvadás.* – Budapest: Akadémiai, 1982. – 407 p.
- Miller, J. *Commonwealth of Independent States (CIS).* In: R. E. Asher et al. eds. *The Encyclopedia of Language and Linguistics.* – Oxford, New York, Seoul, Tokyo: Pergamon Press, 1994. – 613–614.
- Nádor Orsolya. *Nyelvpolitika. A magyar nyelv politikai státuszváltozásai és oktatása a kezdetektől napjainkig.* – Budapest: BIP, 2002. – 246 p.
- Orosz Ildikó: *A függetlenségtől a narancsos forradalomig. A kárpátaljai magyarság helyzete a független Ukrajnában (1991–2005).* – Ungvár: PoliPrint, 2007. – 408 p.
- Orosz, Ildikó, Csernicskó István: *The Hungarians in Transcarpatia.* – Tinta Publishers, 1999. – 117 p.
- Pavlenko, A. *Russian as a lingua franca.* *Annual Review of Applied Linguistics*, 26. 2006. – 78–99.
- Popély Gyula. *A nemzetközi kisebbségvédelem és a csehszlovák kisebbségvédelmi szerződés.* *Regio*, 1990. 1. sz. – 66–89.
- Puttkammer von, Joachim. *Schulalltag und nationale Integration in Ungarn. Slowaken, Rumänen und Siebenbürger Sachsen in der Auseinandersetzung mit der ungarischen Staatsidee 1867–1914.* – Oldenbourg, München, 2003. – 531 p.
- Romsics Ignác. *Magyarország története a XX. században.* – Budapest: Osiris, 2002. – 668 p.
- Rudnyckij J. *Language rights and Linguicide.* – Munich, 1967. – 32 p.
- Second Report of Ukraine on Observation of the Framework Convention for the Protection of National Minorities.* – Kyiv: State Committee of Ukraine for Nationalities and

- Migration, 2006. [http://www.coe.int/t/e/human_rights/minorities/2._framework_convention_\(monitoring\)/2._monitoring_mechanism/3._state_reports_and_unmik_kosovo_report/2._second_cycle/PDF_2nd_SR_Ukraine_eng.pdf](http://www.coe.int/t/e/human_rights/minorities/2._framework_convention_(monitoring)/2._monitoring_mechanism/3._state_reports_and_unmik_kosovo_report/2._second_cycle/PDF_2nd_SR_Ukraine_eng.pdf)
- Skutnabb-Kangas, T. Linguistic Genocide in Education – Or Worldwide Diversity and Human Rights? – Mahwah, N. J.: Lawrence Erlbaum, 1998. – 785 p.
- Strikha, M. Language and language policy in Ukraine. Journal of Ukrainian Studies, Volume 26, Numbers 1–2. (2001) – 339–248.
- Szabó Ildikó. Nemzetfogalom és nemzeti identitás a dualizmus korában és a Horthy-korszakban. Politikatudományi Szemle, 2006. 1. sz. – 201–250.
- Szarka László. A (cseh)szlovákiai magyar közösség nyolc évtizede 1918–1998. Történeti vázlat. In: Tóth László (szerk.) Filep Tamás Gusztáv (társszerk.) A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998. I. k. – Budapest: Ister, 1998. – 9–80.
- Szarka László. A cseh–szlovák kettéválás történeti háttere. Új Forrás 1996. 6. sz. (június). http://www.jamk.hu/ujforras/9606_01.htm
- Szarka László. Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek és nemzetiségi politika a 20. századi Közép-Kelet-Európában. – Budapest: Ister, 1998. – 377 p.
- Szarka László. Modernizáció és magyarosítás. A Lex Apponyi oktatás- és nemzetiségpolitikai olvasatai. Korunk, 2007. 12. sz. – 25–35.
- Szilágyi N. Sándor. A magyar nyelv a Magyarországgal szomszédos országokban. In: Fedinec Csilla (szerk.) Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban. – Budapest: MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság, 2008. – 105–117.
- Tilkovszky Loránt. Nemzetiség és magyarság: nemzetiségpolitika Magyarországon Trianontól napjainkig. Budapest – Győr: Ikva – Széchenyi, 1994. – 164 p.
- Tilkovszky Loránt: Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században. – Debrecen: Csokonai Kiadó, 1998. – 285 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

ВЕГЕШ Микола, доктор історичних наук, професор, ректор Ужгородського національного університету, завідувач кафедри політології факультету суспільних наук, директор Науково-дослідного інституту політичної регіоналістики (Ужгород, Україна);

ВІДНЯНСЬКИЙ Степан, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України Національної академії наук України, Заслужений діяч науки і техніки України (Київ, Україна);

ГЕНЦІ Андріана, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Закарпатського угорського інституту ім. Ф. Ракоці II (Берегово, Україна);

ЖУЛКАНИЧ Неля, доктор історичних наук, доцент кафедри міжнародних економічних відносин факультету міжнародних відносин Ужгородського національного університету (Ужгород, Україна);

ЗАДОРОВНИЙ Володимир, доктор історичних наук, професор кафедри історії України історичного факультету Ужгородського національного університету (Ужгород, Україна);

ЗАН Михайло, кандидат історичних наук, доцент кафедри політології факультету суспільних наук Ужгородського національного університету, старший науковий співробітник Науково-дослідного інституту політичної регіоналістики (Ужгород, Україна);

КІЧЕРА Віктор, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України історичного факультету Ужгородського національного університету (Ужгород, Україна);

ЛЕНДСІЛ Михайло, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних економічних відносин факультету міжнародних відносин Ужгородського національного університету (Ужгород, Україна);

МЕЛЬНИК Світлана, кандидат філологічних наук, асистент Інституту філології Київського національного університету ім. Т. Шевченка (Київ, Україна);

МІЛОВАН Оршою, аспірантка Університету ім. Л. Етвеша, аналітик Інституту Перспективи (Будапешт, Угорщина);

МОЛНАР Д. Стефан, аспірант Дебреценського університету (Дебрецен, Угорщина), викладач кафедри географії Закарпатського угорського інституту ім. Ф. Ракоці II, молодший науковий співробітник Науково-дослідного центру ім. А. Годинки (Берегово, Україна);

МОЛНАР Йосип, кандидат географічних наук, в. о. доцента кафедри географії Закарпатського угорського інституту ім. Ф. Ракоці II (Берегово, Україна);

ОСТАПЕЦЬ Юрій, кандидат політичних наук, доцент кафедри політології, декан факультету суспільних наук Ужгородського національного університету, старший науковий співробітник Науково-дослідного інституту політичної регіоналістики (Ужгород, Україна);

- ОФЩИНСЬКИЙ Роман**, доктор історичних наук, професор кафедри історії України історичного факультету Ужгородського національного університету (Ужгород, Україна);
- ПАНОВ Ален**, кандидат історичних наук, консул України Генерального консульства України в Ніредьгазі (Угорщина);
- ПАПІ З. Аттіла**, доктор філософії (в галузі соціології), науковий співробітник Інституту етнонаціональних досліджень Угорської академії наук (Будапешт, Угорщина);
- ПЕНЦКОФЕР Іван**, кандидат філологічних наук, в. о. доцента кафедри філології Закарпатського угорського інституту ім. Ф. Ракоці II (Берегово, Україна);
- РОЗЛУЦЬКА Галина**, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки і психології факультету суспільних наук Ужгородського національного університету (Ужгород, Україна);
- СОРКО Ласло**, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту етнонаціональних досліджень Угорської академії наук (Будапешт, Угорщина), декан педагогічного факультету Університету ім. Я. Шейе (Комарно, Словаччина);
- СКИБА Іванна**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України історичного факультету Ужгородського національного університету (Ужгород, Україна);
- ТОКАР Маріан**, кандидат історичних наук, доцент кафедри політології факультету суспільних наук Ужгородського національного університету, старший науковий співробітник Науково-дослідного інституту політичної регіоналістики (Ужгород, Україна);
- ФЕДИНЕЦЬ Чілла**, доктор філософії (в галузі історії педагогіки), науковий співробітник Інституту етнонаціональних досліджень Угорської академії наук (Будапешт, Угорщина);
- ФЕРЕНЦ Надія**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури філологічного факультету Ужгородського національного університету (Ужгород, Україна);
- ЧЕРНИЧКО Степан**, кандидат філологічних наук, проректор Закарпатського угорського інституту ім. Ф. Ракоці II, директор Науково-дослідного центру ім. А. Годинки (Берегово, Україна);
- ШАНДОР Федір**, кандидат соціологічних наук, доцент, завідувач кафедри туризму географічного факультету Ужгородського національного університету (Ужгород, Україна);
- ШТОРК Томаш**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії Угорської академії наук (Будапешт, Угорщина).